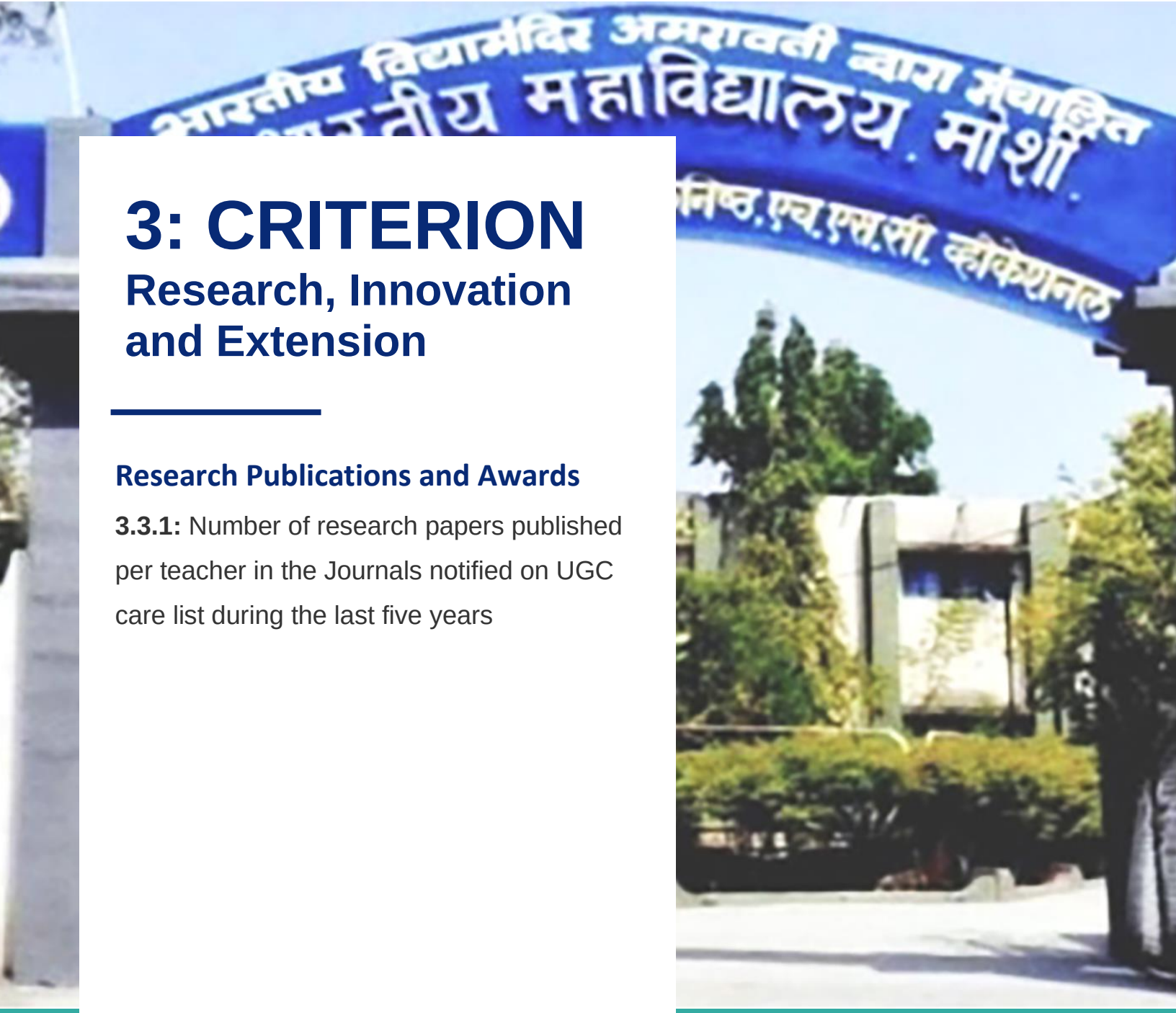

3: CRITERION

Research, Innovation and Extension

Research Publications and Awards

3.3.1: Number of research papers published per teacher in the Journals notified on UGC care list during the last five years

3rd Cycle

Assessment & Accreditation by NAAC

BHARATIYA MAHAVIDYALAYA, MORSHI

NAAC Reaccredited with Grade B with CGPA 2.33 (3rd Cycle)

2017-18 (T) S Prof. B. J. Sable

Impact Factor – 3.452

ISSN – 2348-7143

(20)

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

December - 2017

SPECIAL ISSUE-XXI

भाषा, साहित्य आणि अनुवाद
भाषा, साहित्य और अनुवाद
Language, Literature and Translation

अतिथी संपादक :
डॉ. भाऊसाहेब गमे
प्राचार्य,
महात्मा गांधी विद्यामंदिरचे कला व वाणिज्य महाविद्यालय,
येवला, जि. नाशिक (महाराष्ट्र)

मुख्य संपादक :
डॉ. धनराज धनगर
सहा. प्राध्यापक,
महात्मा गांधी विद्यामंदिरचे कला व वाणिज्य महाविद्यालय,
येवला, जि. नाशिक (महाराष्ट्र)

सहयोगी संपादक : **प्रा. रघुनाथ वाकळे** (हिंदी विभाग), **प्रा. कमलाकर गायकवाड** (इंग्रजी विभाग)

This Journal is indexed in :
- UGC Approved Journal List No. 40705 & 44117
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

SWADHAN PUBLICATIONS

केल्या जात आहे. तसेच गुरूनानकाच्या समरणाने आमचे सर्व दुःख, विघ्न नष्ट होईल असा आशय व्यक्त झाला आहे.

अशाप्रकारे 'रामनाव' या बैठक गीतामधून ईश्वराचे नामस्मरण करून ईश्वराप्रती असणारा श्रध्दाभाव व्यक्त करावा हा हेतू दिसून येतो. रामनाव या बैठक गीतांची शंभराच्या जवळपास संख्या आहे. तांडयातील पुरूष मंडळी दोन गटात विभागणी करून अथवा कधी-कधी दोन तांडयातील पुरूष मंडळी समोरा-समोर बसून या गीतांचे गायन करतात. याप्रसंगी गायन करणारी व ऐकणारी पुरूष मंडळी तल्लीन होऊन या गीतांचा आस्वाद घेतात. या गीत गायनाने व श्रवणाने जीवनाचा उध्दार व्हावा. मानवी मनाला अहंकार व लोभापासून दूर ठेवून सत्कार्य करण्याचा बोध होतो. यादृष्टीने ही गीते मौलिक आहेत.

निष्कर्ष :

अनुवादित साहित्य म्हणून कथा, कादंबरी, नाटक, कविता व इतर साहित्यप्रकाराप्रमाणेच लोकसमूहाकडून पौराणिक घटना-प्रसंगावर रचलेली बोलीतील रामनाम लोकगीतांच्या अभ्यासानं अध्यात्म आणि मानवी जीवनाचा उध्दार काही गीतांमधून तर तत्वज्ञानाचा बोधही होतो. यावरून असे म्हणावे लागते की, 'ही गीते आमच्या पूर्वजांकडून मिळालेली एक अनमोल देन आहे. एवढेच नव्हे तर, ज्ञानाचा भंडार आहे. या गीतांचे संकलन करून जतन व संवर्धनाने नवीन पिढीत मथुरा लभाण लोकजीवनाचा व लोकसंस्कृतीचा परिचय होणार आहे.

मथुरा लभाण बोलीतील या गीतांचा साहित्य मूल्यांच्या दृष्टीने परिक्षण केल्यास विशिष्ट रचना बंध, कमालीची कल्पकता, लय व तालबध्द रचना तर काही गीतांमधून उपमा व यमक अलंकाराचा प्रत्यय येतो याशिवाय प्रासादिकता व भक्ती रसाची अनुभूती प्राप्त होते तसेच प्रतिभाशक्तीचा परिचय होतो.

'रामनाव' गीत गीताच्या गायनाने व श्रवणाने दिसभर कष्ट करणाऱ्या भोळया भाबडया लोकांना आपल्या दैनंदिन जीवनातील दुःखाचा, कष्टाचा विसर तर होतोच शिवाय पौराणिक ग्रंथामधील ज्ञानाची अनुभूति प्राप्त होते. म्हणूनच म्हणावे लागेल की, 'रामनाव ही गीते मथुरा लभाण बोलीतील भक्तिगीते गीतेच होय' कारण धर्मग्रंथामध्ये सांगितलेल्या विचारांचे, तत्वज्ञानाचे लोकसमूहाने केवळ श्रवणाच्या आधारे ही गीते रचलेली आहेत. या दृष्टीने ही गीते मौलिक आहेत.

संदर्भग्रंथ सूची :

१. मांडे प्रभाकर, 'लोकसाहित्याचे स्वरूप', गोदावरी प्रकाशन, औरंगाबाद, चौथी आवृत्ती डिसेंबर २०००.
२. राठोड आत्माराम कनिराम, गोर बंजारा इतिहास व लोकजीवन, गोरवट प्रकाशन, मोहा (ई.), ता. पुसद, प्र.आ. १९९४.

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

'RESEARCH JOURNEY' *International Multidisciplinary E- Research Journal*
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) - 3.009, (GIF) -0.676 (2013)
Special Issue 21 : भाषा, साहित्य आणि अनुवाद
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
December 2017

Impact Factor – 3.452 ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

December-2017

SPECIAL ISSUE-XXI

भाषा, साहित्य आणि अनुवाद
भाषा, साहित्य और अनुवाद
Language, Literature and Translation

अतिथी संपादक :
डॉ. भाऊसाहेब व्ही. गमे
प्राचार्य,
कला व वाणिज्य महाविद्यालय, येवला
ता. येवला, जि. नाशिक

मुख्य संपादक :
डॉ. धनराज धनगर
सहा. प्राध्यापक, मराठी विभाग,
कला व वाणिज्य महाविद्यालय , येवला
ता. येवला. जि. नाशिक.

सहयोगी संपादक : प्रा. रघुनाथ वाकले (हिंदी विभाग), प्रा. कमलाकर गायकवाड (इंग्रजी विभाग)

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS
For Details Visit To : www.researchjourney.net

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 275/-

(25)

नों महिने अंधार कोठीमे रेणो रे
बोता दसमे लियो अवेतार पंती मेरे
कब मलेगोऽऽ राऽऽम ॥ १ ॥
हाततो जोड बाळो जलम लियो रे
हाततो जोड बाळो जलम लियो रे
उको लगगो मातासू ध्याने पंती मेरे
कब मलेगोऽऽ राऽऽम ॥ २ ॥
बाळोभी होयो रामजी रोवेंण लाग्यो रे
बाळोभी होयो रामजी रोवेंण लाग्यो रे
उको लगगो रोबासू ध्याने पंती मेरे
कब मलेगोऽऽ राऽऽम ॥ ३ ॥
बाळोभी होयो रामजी खेळेणे लाग्यो रे
बाळोभी होयो रामजी खेळेणे लाग्यो रे
उको लगगो खेलबासू ध्याने पंती मेरे
कब मलेगोऽऽ राऽऽम ॥ ४ ॥
कब मलेगोऽऽ राऽऽम ॥ ५ ॥
काळीभी आई रामजी होगी धोळी रे
काळीभी आई रामजी होगी धोळी रे
उको लगगो सोसारीसू ध्यान पंती मेरे
कब मलेगोऽऽ राऽऽम ॥ ६ ॥
बुढोभी होयो रामजी घाटन्पे पोछयो रे
बुढोभी होयो रामजी घाटन्पे पोछयो रे
उको लगगो रामसू ध्याने पंती मरे
कब मलेगोऽऽ राऽऽम ॥ ७ ॥

शब्दार्थ : जलम = जन्म, रोवेंणे लाग्यो = रडायला लागणे, टरिया = पत्नी, होगी धोळी = म्हातारपण येणे, सोसारी = संसार, घाटनपे पोछ्यो = म्हातारपणी ध्यान धारणेसाठी डोंगरावर जाणे इत्यादी.

भावार्थ : आयुष्याच्या अंतिम घटकेला मानवी मन ईश्वरचरणी लिन झाल्यावर ईश्वरभेटीची ओढ या मनाला लागते. त्यामुळे 'कब मलेगे राम' म्हणजे ईश्वराची भेट केव्हा होईल असा प्रश्न स्वतःला विचारतो. असा धृपदाचा अर्थ अभिप्रेत आहे.

आईच्या उदरात नऊ महिने राहिल्यानंतर हा जीव दोन्ही हात जोडीत जन्म घेतो. जन्मानंतर त्याला आईची ओढ लागते. पुढे हा बाळ रडतो, खेळतो आणि रडण्यात व खेळण्यात मग्न होतो. तरूणपणी टरिया म्हणजे पत्नीकडे ओढ लागते, प्रौढ झाल्यावर तो संसारात रममाण होते. तर म्हातारपणी या संसाररूपी मोहपाशातून मुक्त होऊन मानवी मनाला ईश्वरभेटीची ओढ लागते. त्यामुळे डोंगरावर ध्यान-धारणा करून ईश्वरभेटीची याचना करतो. प्रपंचाला कंटाळलेल्या मानवी मनाला मुक्तीची ओढ लागते. हा आशय सदर गीतामधून व्यक्त होतो.

'रामनाव' या बैठक गीतांचे गायन करणारी मंडळी तल्लीन होऊन राम-लक्ष्मण यांचे स्मरणपर व भक्तीपर अनेक गीते सादर करतात. राजा दशरथाने रामाला चौदा वर्ष वनवास व भरत, शत्रुघ्न यांना राजगादीवर बसविण्याचे वचन कैकयीला दिले. आपल्या वडीलाचे वचन पूर्ण करण्यासाठी राम अयोध्या नगरी सोडून वनवासाला जाण्यासाठी निघतो सोबत लक्ष्मणही असतो हा प्रसंग 'आयोध्या नगरी छोड चाल्यारे महाराज' या लोकगीतामधून व्यक्त होतो तो असा,

ये अब थम छोड चाल्यारे महाराजेऽऽ
आयोध्या नगरी छोड चाल्या ॥ धृ ॥
ओर राजा दशरथके तिनो राणी
तिनो राणी के चारो पूतेऽऽ
आरोध्या नगरी छोड चाल्या ॥ १ ॥
ओर कोणकू राज बेठारे गरूजी
बोतो राम लछमणकू वनेवासेऽऽ
आयोध्या नगरी छोड चाल्या ॥ ३ ॥
ओर केतेरे बरस राज बेठारे
बोतो केतेरे बरसको वनूवासेऽऽ
आयोध्या नगरी छोड चाल्या ॥ ४ ॥
ओर बारारे बरसको राज बेठारे

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal | ISSN : 2348-7143
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) - 3.009, (GIF) -0.676 (2013) | December 2017
Special Issue 21 : भाषा, साहित्य आणि अनुवाद
UGC Approved No. 40705 & 44117

(23)

लोकसमूहाकडून पौराणिक विषयावर अनुवादित झालेली मथुरा लभाण बोलीतील लोकगीते

डॉ. भगवान जे. साबळे
भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी
जिल्हा- अमरावती
भ्रमणध्वनी क्र. ९५४५६४३१५३

प्रास्ताविक :

'भाषा, साहित्य आणि अनुवाद यांचा सहसंबंध' या विषयावरील राज्यस्तरीय चर्चासत्रामध्ये 'लोकसमूहाकडून पौराणिक विषयावर अनुवादित झालेली मथुरा लभाण बोलीतील लोकगीते' या विषयावरील शोधनिबंध सादर करताना मनस्वी आनंद होत आहे. सदर शोधनिबंधामध्ये रामायण व महाभारत या महाकाव्यामधील पौराणिक विषयावर आधारित मथुरा लभाण बोलीतील 'रामनाव' या लोकगीतांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. पौराणिक घटना-प्रसंगावर आधारित ही लोकगीते लोकसमूहाकडून रचलेली असून या गीतांमध्ये अभिव्यक्त झालेले मानवी भावविश्व, जीवनरूपी तत्त्वज्ञान व साहित्यमूल्य अभिव्यक्त करण्याचा हेतूने सदर गीतांचा अभ्यास करण्यात आलेला आहे.

पुरूषांकडून विविध सण, उत्सव वा गुरूनानक व बालाजीचा भंडारा (महाप्रसाद) तसेच पाऊस पडावा म्हणून वरूण देवतेला आर्जव करताना व इतरही प्रसंगी आनंद साजरा करताना नगारा व मंजिऱ्याच्या सहाय्याने मथुरा लभाण गणांकडून विविध प्रकारची बैठक गीते गायिल्या जातात. जीवनाचा उध्दार, ईश्वराप्रती असणारा श्रध्दाभाव व्यक्त करणे या हेतूने गायिल्या जाणाऱ्या बैठक गीतांमुळे विविध सण व उत्सव वा विधिना पूर्णत्व येते. सदर शोधनिबंधामध्ये रामायण व महाभारत आदी महाकाव्यातील पौराणिक घटना प्रसंगावर आधारित 'रामनाव' या बैठक गीतांचा अभ्यासाच्या निमित्ताने लोकसमूहाकडूनही विविध विषयांचे, घटना-प्रसंगाचे अनुवाद केल्या जाते. शिवाय लोकसमूहाकडून अनुवादित झालेलया या लोकसाहित्यामध्ये जीवनरूपी तत्वज्ञान, लोकजीवन, श्रध्दा व भक्ती आणि साहित्यमूल्य अभिव्यक्त होते.

'रामनाव' ही बैठक गीते :

नगारा व मंजिऱ्याच्या साहाय्याने पुरूषाकडून गायिल्या जाणाऱ्या बैठक गीतांचा विषय कोणता, या गीतांना रामनाव असे का संबोधल्या जाते, ही गीते कोणत्या विधीप्रसंगी व केव्हा गायिल्या जाते, कोणत्या प्रकारामध्ये या गीतांचा समावेश होतो, या गीत गायनामागे कोणता हेतू आहे, या लोकगीतांचे लोकजीवन व लोकसंस्कृतीच्या दृष्टीने महत्त्व काय आदी प्रश्नांचा शोध घेण्याच्या दृष्टीने या मथुरा लभाण बोलीतील रामनाव गीतांचे अध्ययन करण्यात आले.

'रामनाव' म्हणजे राम = ईश्वर विधाता तर नाव = नामस्मरण असा शब्दशः अर्थ आहे. 'रामनाव म्हणजे ईश्वराचे नामस्मरण करणे, गुणगाण करणे होय' या गीतांना भक्तीगीत वा आराधना गीत असेही संबोधित करता येते. ही गीते रामनवमी, कृष्णजन्माष्टमी व इतर धार्मिक कार्य प्रसंगी पुरूषांकडून गायिल्या जाते ही गीते निश्चित रूपाने पौराणिक विषयांवर आधारित असून राम लक्ष्मण समवेत अन्य देवतांचे नामस्मरण करणे हा हेतू यसा गीत गायनामागे असून या गीतांचे गायन व श्रवण केल्याने मन ईश्वराच्या भक्तीमध्ये, नामस्मरणामध्ये तल्लीन होऊन सर्व दुःखाचा विसर पडतो व मनाला प्रसन्नता लाभते. या सामर्थ्यानिशी अतःकरणातून उमलेली ही गीते नगारा व मंजिरा या वाद्याच्या साहाय्याने गायन करताना पुरूष मंडळी दोन गटात विभागून समोरासमोर बसतात. ही गीते अधिक तर संध्याकाळी व रात्री गायिल्या जातात. काही रामनाव गीते येथे उदाहरण म्हणून दिली आहेत.

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 21 : भाषा, साहित्य आणि अनुवाद
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
December 2017

(23)

लोकसमूहाकडून पौराणिक विषयावर अनुवादित झालेली मथुरा लभाण बोलीतील लोकगीते

डॉ. भगवान जे. साबळे
भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी
जिल्हा- अमरावती
भ्रमणध्वनी क्र. ९५४५६४३१५३

प्रास्ताविक :

'भाषा, साहित्य आणि अनुवाद यांचा सहसंबंध' या विषयावरील राज्यस्तरीय चर्चासत्रामध्ये 'लोकसमूहाकडून पौराणिक विषयावर अनुवादित झालेली मथुरा लभाण बोलीतील लोकगीते' या विषयावरील शोधनिबंध सादर करताना मनस्वी आनंद होत आहे. सदर शोधनिबंधामध्ये रामायण व महाभारत या महाकाव्यामधील पौराणिक विषयावर आधारित मथुरा लभाण बोलीतील 'रामनाव' या लोकगीतांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. पौराणिक घटना-प्रसंगावर आधारित ही लोकगीते लोकसमूहाकडून रचलेली असून या गीतांमध्ये अभिव्यक्त झालेले मानवी भावविश्व, जीवनरूपी तत्त्वज्ञान व साहित्यमूल्य अभिव्यक्त करण्याचा हेतूने सदर गीतांचा अभ्यास करण्यात आलेला आहे.

पुरूषांकडून विविध सण, उत्सव वा गुरूनानक व बालाजीचा भंडारा (महाप्रसाद) तसेच पाऊस पडावा म्हणून वरूण देवतेला आर्जव करताना व इतरही प्रसंगी आनंद साजरा करताना नगारा व मंजिऱ्याच्या सहाय्याने मथुरा लभाण गणांकडून विविध प्रकारची बैठक गीते गायिल्या जातात. जीवनाचा उध्दार, ईश्वराप्रती असणारा श्रध्दाभाव व्यक्त करणे या हेतूने गायिल्या जाणाऱ्या बैठक गीतांमुळे विविध सण व उत्सव वा विधिंना पूर्णत्व येते. सदर शोधनिबंधामध्ये रामायण व महाभारत आदी महाकाव्यातील पौराणिक घटना प्रसंगावर आधारित 'रामनाव' या बैठक गीतांचा अभ्यासाच्या निमित्ताने लोकसमूहाकडूनही विविध विषयांचे, घटना-प्रसंगाचे अनुवाद केल्या जाते. शिवाय लोकसमूहाकडून अनुवादित झालेलया या लोकसाहित्यामध्ये जीवनरूपी तत्वज्ञान, लोकजीवन, श्रध्दा व भक्ती आणि साहित्यमूल अभिव्यक्त होते.

'रामनाव' ही बैठक गीते :

नगारा व मंजिऱ्याच्या साहाय्याने पुरूषाकडून गयिल्या जाणाऱ्या बैठक गीतांचा विषय कोणता, या गीतांना रामनाव असे का संबोधल्या जाते, ही गीते कोणत्या विधीप्रसंगी व केव्हा गायिल्या जाते, कोणत्या प्रकारामध्ये या गीतांचा समावेश होतो, या गीत गायनामागे कोणता हेतू आहे, या लोकगीतांचे लोकजीवन व लोकसंस्कृतीच्या दृष्टीने महत्त्व काय आदी प्रश्नांचा शोध घेण्याच्या दृष्टीने या मथुरा लभाण बोलीतील रामनाव गीतांचे अध्ययन करण्यात आले.

'रामनाव' म्हणजे राम = ईश्वर विधाता तर नाव = नामस्मरण असा शब्दशः अर्थ आहे. 'रामनाव म्हणजे ईश्वराचे नामस्मरण करणे, गुणगाण करणे होय' या गीतांना भक्तीगीत वा आराधना गीत असेही संबोधित करता येते. ही गीते रामनवमी, कृष्णजन्माष्टमी व इतर धार्मिक कार्य प्रसंगी पुरूषांकडून गायिल्या जाते ही गीते निश्चित रूपाने पौराणिक विषयांवर आधारित असून राम लक्ष्मण समवेत अन्य देवतांचे नामस्मरण करणे हा हेतू यसा गीत गायनामागे असून या गीतांचे गायन व श्रवण केल्याने मन ईश्वराच्या भक्तीमध्ये, नामस्मरणामध्ये तल्लीन होऊन सर्व दुःखाचा विसर पडतो व मनाला प्रसन्नता लाभते. या सामर्थ्यानिशी अतःकरणातून उमलेली ही गीते नगारा व मंजिरा या वाद्याच्या साहाय्याने गायन करताना पुरूष मंडळी दोन गटात विभागून समोरासमोर बसतात. ही गीते अधिक तर संध्याकाळी व रात्री गायिल्या जातात. काही रामनाव गीते येथे उदाहरण म्हणून दिली आहेत.

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

नों महिने अंधार कोठीमे रेणो रे
बोता दसमे लियो अवेतार पंती मेरे
कब मलेगोऽऽ राऽऽम ॥ १ ॥
हाततो जोड बाळो जलम लियो रे
हाततो जोड बाळो जलम लियो रे
उको लगगो मातासू ध्याने पंती मेरे
कब मलेगोऽऽ राऽऽम ॥ २ ॥
बाळोभी होयो रामजी रोवेंण लाग्यो रे
बाळोभी होयो रामजी रोवेंण लाग्यो रे
उको लगगो रोबासू ध्याने पंती मेरे
कब मलेगोऽऽ राऽऽम ॥ ३ ॥
बाळोभी होयो रामजी खेळेणे लाग्यो रे
बाळोभी होयो रामजी खेळेणे लाग्यो रे
उको लगगो खेलबासू ध्याने पंती मेरे
कब मलेगोऽऽ राऽऽम ॥ ४ ॥
कब मलेगोऽऽ राऽऽम ॥ ५ ॥
काळीभी आई रामजी होगी धोळी रे
काळीभी आई रामजी होगी धोळी रे
उको लगगो सोसारीसू ध्यान पंती मेरे
कब मलेगोऽऽ राऽऽम ॥ ६ ॥
बुढोभी होयो रामजी घाटन्पे पोछयो रे
बुढोभी होयो रामजी घाटन्पे पोछयो रे
उको लगगो रामसू ध्याने पंती मरे
कब मलेगोऽऽ राऽऽम ॥ ७ ॥

शब्दार्थ : जलम = जन्म, रोवेंणे लाग्यो = रडायला लागणे, टरिया = पत्नी, होगी धोळी = म्हातारपण येणे, सोसारी = संसार, घाटनपे पोछ्यो = म्हातारपणी ध्यान धारणेसाठी डोंगरावर जाणे इत्यादी.

भावार्थ : आयुष्याच्या अंतिम घटकेला मानवी मन ईश्वरचरणी लिन झाल्यावर ईश्वरभेटीची ओढ या मनाला लागते. त्यामुळे 'कब मलेगे राम' म्हणजे ईश्वराची भेट केव्हा होईल असा प्रश्न स्वतःला विचारतो. असा धृपदाचा अर्थ अभिप्रेत आहे.

आईच्या उदरात नऊ महिने राहिल्यानंतर हा जीव दोन्ही हात जोडीत जन्म घेतो. जन्मानंतर त्याला आईची ओढ लागते. पुढे हा बाळ रडतो, खेळतो आणि रडण्यात व खेळण्यात मग्न होतो. तरूणपणी टरिया म्हणजे पत्नीकडे ओढ लागते, प्रौढ झाल्यावर तो संसारात रममाण होते. तर म्हातारपणी या संसाररूपी मोहपाशातून मुक्त होऊन मानवी मनाला ईश्वरभेटीची ओढ लागते. त्यामुळे डोंगरावर ध्यान-धारणा करून ईश्वरभेटीची याचना करतो. प्रपंचाला कंटाळलेल्या मानवी मनाला मुक्तीची ओढ लागते. हा आशय सदर गीतामधून व्यक्त होतो.

'रामनाव' या बैठक गीतांचे गायन करणारी मंडळी तल्लीन होऊन राम-लक्ष्मण यांचे स्मरणपर व भक्तीपर अनेक गीते सादर करतात. राजा दशरथाने रामाला चौदा वर्ष वनवास व भरत, शत्रुघ्न यांना राजगादीवर बसविण्याचे वचन कैकयीला दिले. आपल्या वडीलाचे वचन पूर्ण करण्यासाठी राम अयोध्या नगरी सोडून वनवासाला जाण्यासाठी निघतो सोबत लक्ष्मणही असतो हा प्रसंग 'आयोध्या नगरी छोड चाल्यारे महाराज' या लोकगीतामधून व्यक्त होतो तो असा,

ये अब थम छोड चाल्यारे महाराजेऽऽ
आयोध्या नगरी छोड चाल्या ॥ धृ ॥
ओर राजा दशरथके तिनो राणी
तिनो राणी के चारो पूतेऽऽ
आरोध्या नगरी छोड चाल्या ॥ १ ॥
ओर कोणकू राज बेठारे गरूजी
बोतो राम लछमणकू वनेवासेऽऽ
आयोध्या नगरी छोड चाल्या ॥ ३ ॥
ओर केतेरे बरस राज बेठारे
बोतो केतेरे बरसको वनूवासेऽऽ
आयोध्या नगरी छोड चाल्या ॥ ४ ॥
ओर बारारे बरसको राज बेठारे

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) - 3.009, (GIF) -0.676 (2013)
Special Issue 21 : भाषा, साहित्य आणि अनुवाद
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
December 2017

Impact Factor – 3.452

ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

December-2017

SPECIAL ISSUE-XXI

भाषा, साहित्य आणि अनुवाद
भाषा, साहित्य और अनुवाद
Language, Literature and Translation

अतिथी संपादक :
डॉ. भाऊसाहेब व्ही. गमे
प्राचार्य,
कला व वाणिज्य महाविद्यालय, येवला
ता. येवला, जि. नाशिक

मुख्य संपादक :
डॉ. धनराज धनगर
सहा. प्राध्यापक, मराठी विभाग,
कला व वाणिज्य महाविद्यालय , येवला
ता. येवला. जि. नाशिक.

सहयोगी संपादक : प्रा. रघुनाथ वाकले (हिंदी विभाग), प्रा. कमलाकर गायकवाड (इंग्रजी विभाग)

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS
For Details Visit To : www.researchjourney.net

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 275/-

केल्या जात आहे. तसेच गुरूनानकाच्या समरणाने आमचे सर्व दुःख, विघ्न नष्ट होईल असा आशय व्यक्त झाला आहे.

अशाप्रकारे 'रामनाव' या बैठक गीतामधून ईश्वराचे नामस्मरण करून ईश्वराप्रती असणारा श्रध्दाभाव व्यक्त करावा हा हेतू दिसून येतो. रामनाव या बैठक गीतांची शंभराच्या जवळपास संख्या आहे. तांडयातील पुरूष मंडळी दोन गटात विभागणी करून अथवा कधी-कधी दोन तांडयातील पुरूष मंडळी समोरा-समोर बसून या गीतांचे गायन करतात. याप्रसंगी गायन करणारी व ऐकणारी पुरूष मंडळी तल्लीन होऊन या गीतांचा आस्वाद घेतात. या गीत गायनाने व श्रवणाने जीवनाचा उध्दार व्हावा. मानवी मनाला अहंकार व लोभापासून दूर ठेवून सत्कार्य करण्याचा बोध होतो. यादृष्टीने ही गीते मौलिक आहेत.

निष्कर्ष :

अनुवादित साहित्य म्हणून कथा, कादंबरी, नाटक, कविता व इतर साहित्यप्रकाराप्रमाणेच लोकसमूहाकडून पौराणिक घटना-प्रसंगावर रचलेली बोलीतील रामनाम लोकगीतांच्या अभ्यासानं अध्यात्म आणि मानवी जीवनाचा उध्दार काही गीतांमधून तर तत्वज्ञानाचा बोधही होतो. यावरून असे म्हणावे लागते की, 'ही गीते आमच्या पूर्वजांकडून मिळालेली एक अनमोल देन आहे. एवढेच नव्हे तर, ज्ञानाचा भंडार आहे. या गीतांचे संकलन करून जतन व संवर्धनाने नवीन पिढीत मथुरा लभाण लोकजीवनाचा व लोकसंस्कृतीचा परिचय होणार आहे.

मथुरा लभाण बोलीतील या गीतांचा साहित्य मूल्यांच्या दृष्टीने परिक्षण केल्यास विशिष्ट रचना बंध, कमालीची कल्पकता, लय व तालबध्द रचना तर काही गीतांमधून उपमा व यमक अलंकाराचा प्रत्यय येतो याशिवाय प्रासादिकता व भक्ती रसाची अनुभूती प्राप्त होते तसेच प्रतिभाशक्तीचा परिचय होतो.

'रामनाव' गीत गीताच्या गायनाने व श्रवणाने दिसभर कष्ट करणाऱ्या भोळया भाबडया लोकांना आपल्या दैनंदिन जीवनातील दुःखाचा, कष्टाचा विसर तर होतोच शिवाय पौराणिक ग्रंथामधील ज्ञानाची अनुभूति प्राप्त होते. म्हणूनच म्हणावे लागेल की, 'रामनाव ही गीते मथुरा लभाण बोलीतील भक्तिगीते गीतेच होय' कारण धर्मग्रंथामध्ये सांगितलेल्या विचारांचे, तत्वज्ञानाचे लोकसमूहाने केवळ श्रवणाच्या आधारे ही गीते रचलेली आहेत. या दृष्टीने ही गीते मौलिक आहेत.

संदर्भग्रंथ सूची :

१. मांडे प्रभाकर, 'लोकसाहित्याचे स्वरूप', गोदावरी प्रकाशन, औरंगाबाद, चौथी आवृत्ती डिसेंबर २०००.
२. राठोड आत्माराम कनिराम, गोर बंजारा इतिहास व लोकजीवन, गोरवट प्रकाशन, मोहा (ई.), ता. पुसद, प्र.आ. १९९४.

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

2017-18 (J) S Prof. B.J. Sable

(20)

Impact Factor – 3.452 ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

December - 2017

SPECIAL ISSUE-XXI

भाषा, साहित्य आणि अनुवाद
भाषा, साहित्य और अनुवाद
Language, Literature and Translation

अतिथी संपादक :
डॉ. भाऊसाहेब गमे
प्राचार्य,
महात्मा गांधी विद्यामंदिरचे कला व वाणिज्य महाविद्यालय,
येवला, जि. नाशिक (महाराष्ट्र)

मुख्य संपादक :
डॉ. धनराज धनगर
सहा. प्राध्यापक,
महात्मा गांधी विद्यामंदिरचे कला व वाणिज्य महाविद्यालय,
येवला, जि. नाशिक (महाराष्ट्र)

सहयोगी संपादक : प्रा. रघुनाथ वाकळे (हिंदी विभाग), प्रा. कमलाकर गायकवाड (इंग्रजी विभाग)

This Journal is indexed in :
- UGC Approved Journal List No. 40705 & 44117
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

SWATIDHAN PUBLICATIONS

2017-18 (J) L

ISSN 2277-5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume -VI Issue - IV Marathi Part - I October - December - 2017

Peer Reviewed and Referred
UGC Listed Journal

(Journal No. 40776)

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2016 - 4.205
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Assit. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Math's), M.B.A. (Mkt), M.B.A (H.R),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod & Dirt), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

मराठी अनुक्रमाणिका भाग - १

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१४	वस्तू आणि सेवा कर : एक दृष्टिकोन **जी. एस. मेश्राम**	५३-५५
१५	उएऊ आणि सामान्य व्यक्ती **प्रा. होदलूरकर एन. व्ही.**	५६-६०
१६	उएऊ करप्रणाली सामान्य जनता आणि सुरक्षा **इंदिरा रजेसिंग गिरासे** **प्रा. डॉ. के. बी. कदम**	६१-६३
१७	भारतीय अर्थव्यवस्थेवर जी. एस. टी. चा प्रभाव **डॉ. जयमाला एल. रामटेके**	६४-६७
१८	उएऊ सुधारणा फायदे आणि तोटे **डॉ. काशीद एस. व्ही.**	६८-७१
१९	जी.एस.टी. चा सामान्य माणसावरील परिणाम **डॉ. लाजवंती टेंभुर्णी (रामटेक)**	७२-७५
२०	वस्तू व सेवा कर प्रणाली आणि त्याचा ग्राहकावर परिणाम **डॉ. महावीर एन. सदावर्ते**	७६-८०
२१	वस्तू व सेवा कराचा भारताच्या आर्थिक वृध्दिवर परिणाम **श्रीमती. प्रा. डॉ. जाधव मिनाक्षी भास्कर**	८१-८३
२२	जीएसटी आणि सामान्य लोक **डॉ.संजय गव्हाणे** **श्री.नागनाथ शशिकांत कबाडे**	८४-८८
२३	भारतीय आर्थिक विकास आणि जीएसटी : एक चिकीत्सक अभ्यास **प्रा. डॉ. नामदेव सानप**	८९-९२
२४	सर्वसामान्य व्यक्तिवर जी.एस.टी.चा प्रभाव **डॉ. प्रमिला हरीदास भुजाडे**	९३-९७
२५	वस्तू व सेवा कर आणि राज्यसरकार **प्रा. प्रशांत नामदेव इंगोले**	९८-१०१
२६	जीएसटी आणि सामान्य लोक **प्रा. डॉ. प्रेमला मुखेडकर**	१०२-१०५

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

१९ जी.एस.टी. चा सामान्य माणसावरील परिणाम

डॉ. लाजवंती टेंभुर्णी (रामटेक)
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी, जि. अमरावती.

सरकारचे उत्पन्न मिळविण्याचे सर्वात मोठे साधन म्हणजे कर हे होय. कर हे ऐच्छिक नसून ते सक्तीचे असते. जिचा उपयोग लोकांच्या कल्याणासाठी त्यांच्या योजनासाठी केला जातो. परंतू या करव्यवस्थेतून सरकारला जे उत्पन्न प्राप्त व्हायला पाहिजे ते मिळत नाही. कारण देशामध्ये करचुकवेगीरी मोठया प्रमाणात असलेली दिसून येते. यामुळे सरकारच्या विकास कार्यात अनेक अडथळे निर्माण होतात. हे अडथळे दूर करण्याच्या उद्देशातूनच जी.एस.टी. अर्थात वस्तू व सेवा कर कायदा हा देश भरात लागू झाला. व त्याची अमलबजावणी 1 एप्रिल 1917 पासून सुरुवात करण्यात आली. या करामुळे, राज्य सरकारच्या महसुल वाढ होऊन, कर चुकवणाऱ्यांना व टाळा–टाळ करण्या-यांवर अंकुश बसेल. तसेच सर्वसामान्यनाही यामुळे त्रास होणर नाही.

जी.एस.टी. हा संपुर्ण भारतीयांसाठी एकच अप्रत्यक्ष कर असल्यामुळे संपूर्ण भारत देश हा एक बाजारपेठ बनणार आहे. हा एकच कर उत्पादन आणि सेवा दोन्ही क्षेत्रासाठी असणार आहे. एखाद्या मालाच्या उत्पादनापासून तर तो ग्राहकांपर्यंत पोहचविण्याच्या विविध टप्प्यावर लागू होतो. देशाच्या अप्रत्यक्ष कर प्रणालीचा संपूर्ण ढाचा बदलवून टाकणारी ही प्रणाली असून त्यामुळे मोठया प्रमाणावर आर्थिक सुधारणेची शक्यता आहे. सदर विधेयक लोकसभेमध्ये 6 मे 1915 रोजी पारित केले. तर राज्यसभेने त्यात काही बदल सुचवून 8 ऑगस्ट 2016 मध्ये मंजूर केले व त्यानंतर 8 सप्टेंबर 2016 ला राष्ट्रपतीची मंजुरी आल्यानंतर वस्तू व सेवाकर कायदा अस्तित्वात आला.

अभ्यासाची उद्दिष्टये

1) जी.एस.टी.च्या संकल्पनेचा अभ्यास करणे.
2) या करपध्दतीत कोणते केंद्रिय व राज्यांचे कायदे समाविष्ट होतील हे अभ्यासणे.
3) जी.एस.टी.वैशिष्टये व फयद्याचा अभ्यास करणे.
4) जी.एस.टी.चा सामान्य नागरिकांवर होणारा परिणामाचा अभ्यास करणे.

जी.एस.टी. म्हणजे काय ?

वस्तू व सेवाकर प्रणाली अस्तिवात आल्यानंतर देश पातळीवरिल अप्रत्यक्ष करासंबंधीचे व्यवहारात अधिक पारदर्शकता येण्यास मदत होईल. जी.एस.टी. लागू झाल्यानंतर तो सर्व कराची जागा वस्तू व सेवा कर पर्याय ठरेल. जी.एस.टी.मुळे विकासाची समान संधी देशातील सर्व राज्यांना उपलब्ध होणार आहे. हा एक बहुस्तरीय कर असून या कराचा भार हा शेवटी ग्राहकांवरच पडणार आहे. या जी.एस.टी.मध्ये खालील अप्रत्यक्ष कराचा समावेश होता.

केंद्र सरकार	राज्य सरकार
1) सेंट्रल एक्ससाईज डयुटी	1) स्टेट व्हॅट / विक्रीकर
2) ऍडीशन एक्ससाईज डयुटी	2) करमणूक कर
3) सर्व्हिस टॅक्स	3) जकात कर
4) ऍडीशनल कस्टम डयुटी	4) खरेदी कर

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

5) स्पेशल ॲडीशनल डयुटीऑफ कस्टम 5) लक्झरी कर

जी.एस.टी.मुळे स्थिर अप्रत्यक्ष कर व्यवस्था उभारणे शक्य आहे. जी.एस.टी.मध्ये सर्व अप्रत्यक्ष कराचा समावेश असल्यामुळे ब्वंकपदह मंमिवज टाकून कराचा बोजा ग्राहकावर पडेल. सामान्य नागरीक हा कोणत्या ना कोण्यात्या स्वरुपात वेविध कायद्यांशी निगडीत असतो. म्हणून सामानय माणसावर जी.एस.टी.चा होणारा परिणाम महत्वाचा ठरतो.

विधेयकाची वैशिष्टये

1) कर आकारणीवर निर्बध

घटनेव्दारे राज्याच्या वस्तूंच्या खरेदी आणि विकीवर लावण्यास काही बंधणे घातली आहे. यातून विकीकर लावण्याचे हायलबंधणे काढण्यात आली आहे.

2) एक कर प्रणाली

या विधेयकामुळे देशातील वेगवेगळे कर रदद होऊन एकच कर प्रणाली लागू करण्यात येणार आहे व बाकी केंद्र व राज्य सरकारव्दारे इतर कर रदद होतील.

3) अपवाद वस्तू

जी. एस. टी. मधून मानवी सेवनासाठीचे मद्यपदार्थ वगळण्यात आले आहे. तर कच्चे तेल, पेट्रोल, विमानाचे इंधन, नैसर्गिक वायू ई. बाबींवर अजून निर्णय घेण्यात आला नाही.

4) घटना दुरुस्ती विधेयक

केंद्र आणि राज्य सरकारच्या संबंधामध्ये बदल घडवून आणण्यासाठी या करावदारे 246 अ आणि 279 अ या दोन कलमाचा समावेश करण्यात आला. या कलमानुसार केंद्र व राज्य सरकार, वस्तू व सेवांवर कर आकारणी करु शकतील.

5) कलमांचा समावेश

या घटनादुररुस्ती विधेयकांमध्ये 246 अ या कलमाचा समावेश करण्यात आल्यामुळे,राज्यांना केंद्राने आकारलेल्या जी. एस. टी. संबंधी कायदे करण्याचा अधिकार आला आहे. 279 अ कलमानुसार जी.एस.टी. परिषदेची स्थापना करण्यात येईल व कायद्याची अमलबजावणी सुरु झाल्यापासून 60 दिवसात राष्ट्रपतीनी जी.एस.टी. परिषदेची स्थापना करावी लागेल.

जी. एस. टी. परिषदेची संरचना

अध्यक्ष – केंद्रीय अर्थमंत्री

- सदस्य
  1) केंद्रीय वित्त राज्यमंत्री
  2) सर्व राज्याचे वित्तमंत्री अथवा राज्याने नामनिर्देशित केलेला एक मंत्री
- पदसिध्द सचिव–केंद्रिय महसूल सचिव

जी.एस.टी.चे फायदे

जी. एस. टी. प्रणालीमुळे खालील कायदे होऊ शकतात.

1) संद्याच्या स्थितीत जी करावर कर आकारणे केली जात होती. ती आता होणार नाही. तर जी. एस. टी. मुळे एकच कर प्रणाली असल्यामुळे राज्य निहाय वेगवेगळी किंमत असलेल्या वस्तू व सेवा देशात जवळपास एकाच किंमतीत विकल्या जातील. यामुळे राज्यांची स्वायत्तता वाढून ते टॉपअप कर लावू शकतील.
2) अप्रत्यक्ष कर सरल होतील व कर वसुलीचा खर्च कमी होईल म्हणजे सरकारची महसूल उत्पादकता वाढेल.

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

3) पंतप्रधानांनी घेतलेल्या आढाव्यानुसार भारताच्या जी.डी.पी.त 2% वाढ होणे अपेक्षित आहे. त्यामुळे आर्थिक साधनात वाढ होईल. केंद्र व राज्यांची आर्थिक साधनात वाढ होईल. केंद्र व राज्यांची आर्थिक साधने वाढतील उत्तर प्रदेश, मध्य प्रदेश, बिहार या राज्यामध्ये ग्राहकांची संख्या जास्त असल्याने हयांना जास्त फायदा मिळून ती राज्ये गरीब राहणार नाही. तसेच संपूर्ण देशात वस्तूचे दर समान असल्यामुळे ग्राहकांना फायदा होइल.

4) कर प्रशासनात सुधारणा होईल. विविध करामुळे सामान्य नागरीकात जे गोंधळ निर्माण झालेले आहे ते दूर होतील. जी.एस.टी. कर सुधारणेमुळे वस्तूचा पुरवठा, विकी, विनिमय व सोपे होईल.

5) उद्योग जगातातील कर प्रणालीमध्ये सोपी कर प्रणाली पारदर्शकता आणि कार्यक्षमता वाढण्यास मदत होईल. ग्राहकांना सुध्दा वस्तू व सेवा स्वस्त मिळू शकतील व भ्रष्टाचाराला आळा बसेल.

6) भांडवली वस्तूंच्या किंमती 12 ते 14% कमी होण्याची शक्यता असल्यामुळे भांडवली वस्तूंच्या गुंतवणूकीमध्ये 6% वाढ होणे अपेक्षित आहे.

7) जी.एस.टी.मुळे उत्पादकांचे करांचे ओझे कमी होईल व उत्पादनात वाढ होईल. दुहेरी कर उत्पादकांना लागणार नाही. त्यांना कर्ज मिळणे सोपे होईल. त्याचप्रमाणे छोटया उद्योजगानाही फायदा होईल. जी.एस.टी.मध्ये लहान उद्योजकांची उलाढालीची मर्यादा 10 लाखाहून 25 लाखापर्यंत वाढविण्याची तयारी सरकारने दर्शविल्यामुळे त्याचा फायदा छोटया उद्योजकांनाही होईल.

8) जी.एस.टी. लागू झाल्यामुळे केंद्र व राज्य सरकारांना वस्तू व सेवांवर कर लावण्याचे समान अधिकार राहतील.

9) जी.एस.टी. मुळे मेक इन इंडीया, स्मार्ट सिटीज यासारख्या योजनांना वस्तू व सेवाकर प्रणालीचा अमल अतिशय उपयुक्त ठरेल. कारण राज्याचे काही कर दुर होतील त्यामुळे देशांतर्गत उत्पादनास चालना मिळेल.

10) विविध अप्रत्यक्ष कराचा समावेश जी.एस.टी. मध्ये करण्यात आला असल्याने केंद्र व राज्य सरकारला एकात्मिक अशा जी.एस.टी.ची अमलबजावणी करणे सोपे जाईल.

जी.एस.टी. चा सामान्य नागरिकांवरील परिणाम

जी.एस.टी. मुळे एकात्मिक कर रचना निर्माण होऊन देशांतर्गत उत्पनन दोन टक्क्यांनी वाढेल. काही सेवा महागडया तर काही स्वस्त होतील. पूर्वी वस्तूवर जे 12.5% अवकारी कर व 5 ते 15% व्हॅट तो ग्राहकांवर दर टाकला जात होता. जी.एस.टी.मुळे ही कराची मर्यादा 18% राहिल. त्यामुळे काही वस्तूच्या किंमती कमी होतील. तर काही वस्तूंच्या किंमती हया वाढतील कपडे, पुस्तके, स्वयंपकाचे तेल या वस्तूंवर 18% कर लावल्यामुळे या वस्तूंच्या किंमती वाढतील व याचा परिणाम सामान्य व्यक्तींच्या जीवनमानावर पडेल. सेवा क्षेत्रातील कर 15% वाढून 18% पर्यंत वाढवल्याने बाहेरचे खाणे महाग झाले. त्यामुळे जणुकाही खव्यांच्या खाण्यावर बंदी आल्या सारखी होईल. तर दूरचित्रवाणी संच स्वस्त होतील. जी.एस.टी.मुळे यावर 18% कर लावल्यामुळे त्याची किंमत कमी होईल व ग्राहकांना याचा फायदा मिळते. छोटया व्यापान्यांना जी.एस.टी. मारक ठरेल. ई. व्यापार कंपन्यांचा नफा कमी होईल. डिस्काऊंट व फुकट वस्तू देण्या-या ऑफर्स कमी होतील. रोजगार उपलब्ध होतील. तसेच आर्थिक स्त्रोत वाढुन गरीबीचे निर्मुलन होण्यास मदत होईल. म्हणजेच सामान्य माणसासाठी हा परिणाम चांगला असेल.

थोडक्यात एक देश एक कर ही प्रणाली देशाला सकारात्मकतेकडे नेईल. याचा फायदा सामान्य लोकनाच नव्हे तर देशाला होईल. जी.एस.टी. ही एक महत्वाची सुधारणा असली तरीही भारताची करप्रणाली ही जटील आहे. त्यामुळे जी.एस.टी.च्या अमलबजावणीत अनेक अडचणी येतील. केंद्र सरकारला नुकसान सहन करावे लागेल. कारण महसुलाला याचा सर्वांना जबर फटका बसेल. ग्राहकांवर याचा थेट परिणाम होत असल्याने तो सकारात्मक राहील. अशी अशा आहे व त्यातून अर्थव्यवस्थेला

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Bhusaval

उत्तेजना मिळेल जी.एस.टी. ही सुधारणा देशाची आर्थिक गरज आहे. याकडे दुर्लक्ष करुन चालणार नाही. One India, One Tax, One Market हया उदिदष्टांपर्यंत पोहचायचे असेल तर जी.एस.टी. शिवाय पर्याय नाही. अप्रत्यक्ष कर प्रणाली ही पारदर्शकतेने व कार्यक्षमतेने राबविणे जी.एस.टी.मुळे शक्य होईल. जी.एस.टी.मुळे होणारी सुलभ कर प्रणाली देशाची एकूणच आर्थिक स्थिती मजबूत करणारी ठरेल. त्यामुळे अर्थव्यवस्था वाढली की, सामान्य माणसाची आर्थिक वाढ आपोआप होईल.

संदर्भ

1) 'योजना', 'करविषयक सुधारणा' अंकल, नोव्हे. 2016
2) कोळंबे रंजन, 'भारतीय अर्थव्यवस्था' भगीरथ प्रकाशन, पुणे, 2015
3) धर्माधिकारी अविनाश, 'चाणक्य मंडल परिवार' स्पर्धा परिक्षाा तयारी, चाणक्य मंडल, सदाशिवपेठ, पुणे, जुलै 2015
4) घोडके लक्ष्मण, 'भारतातील मानव संसाधन विकास', युनिक ॲकडमी, पुणे प.आा. एप्रिल 2013
5) बुलेटीन युनिक अकॅडमी, संपा. जाधव तुकाराम, मुळीकडा सुहासिनी, घोडके अमोल, नर्मदा ऑफसेट, नारायणपेठ, पुणे, वर्ष 2, अंक 4, जुलै 2015
6) बुलेटीन युनिक अकॅडमी, संपा. जाधव तुकाराम मुळीक डा. सुहासिनी, घोडके आमोल, नर्मदा ऑफसेट, नारायणपेठ, पुणे वर्षे 3, अंक 7, ऑक्टों. 2016

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

2017-18 (J) L

Reviewed International Research Journal

VIDYAWARTA®

Samiksha

Special Issue October – 2017

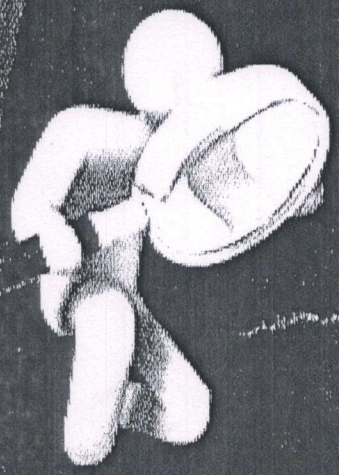

Editor

Prof.Virag S.Gawande

Dr.Sanjay J. Kothari

Dr. Dinesh W.Nichit

Published By

Sant Gadge Maharaj Art's Comm.Sci Collage Walgaon, Dist. Amravati

& Aadhar Social Research Development Training Institute, Amravati

Principal

Bhartiya Mahavidyalaya

Morshi

MAH/MUL/ 0305 / 2012

ISSN :2319 9318

Vidyawarta®

International Multilingual Research Journal

October 2017
Special Issue

Editor
Prof.Virag S.Gawande
Dr Sanjay j. Kothari
Dr. Dinesh W.Nichit

Published By
Sant Gadge Maharaj Art's Comm,Sci Collage Walgaon
Dist. Amravati &
Aadhar Social Research Development Training Institute, Amravati.

विद्यावार्ता या आंतरविद्याशाखीय बहूभाषिक त्रैमासिकात व्यक्त झालेल्या मतांशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही.

"Printed by: **Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.** Published by **Ghodke Archana Rajendra** & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor **Dr. Gholap Bapu Ganpat**.

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431122 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

23) मानवी हक्क आणि महिला विकास / 109
प्रा.एम.व्हि.येवतीकर

24) वस्तु उत्पादनाची (वस्तु निर्माण) दशा व दिशा / 113
प्रा.डॉ. सुनिल एन. ढेरे

25) Study Of Commodity Market In The Changing Scenario / 119
Dr. Gajanan Pandit Wader

26) Realities Of Women's Status And Human Rights / 124
Assist. Prof. Sandeep M.Hadole

27) Re Engineering Library Services In Academic Libraries At Digital Era / 129
Sudhir B. Sangole

28) महात्मा फुलेंचे अस्पृश्यतेबाबत प्रबोधनात्मक कार्य / 132
प्रा. डॉ. कुसमेंद्र गं. सोनटक्के

29). मराठी गझल दीवान : एक शक्यता / 135
संदीप गुसे

30) दहशतवाद आणि नक्षलवाद / 137
प्रा कल्पना एस.गोडघाटे

31) भारतातील दारिद्रय 141
प्रा. डॉ. लाजवंती आर टेंभुर्णे

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

36

भारतातील दारिद्रय

प्रा. डॉ. लाजवंती आर टेंभुर्णे
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी, जि. अमरावती

==========**********========

प्रस्तावना

दारिद्रय ही अशी एक प्रकिया आहे की; ज्यामध्ये समाजाचा एक भाग आपल्या जीवनाच्या आधारभूत गरजाही पूर्ण करू शकत नाही. भारतात स्वातंत्र्यानंतर विकासासाठी अनेक प्रयत्न करण्यात आले. परंतु पाहिजे ते यश मात्र मिळालेले नाही. भारतात अजूनही वर्षानुवर्षे आटोक्यात न येणारी समस्या म्हणजे दारिद्रय होय. सत्तर वर्षाच्या नियोजनबद्ध आर्थिक विकासानंतर देखिल भारत दारिद्रयाची समस्या सोडवू शकला नाही. दारिद्रय ही एक आर्थिक समस्या नसून ती सामाजिक समस्याही आहे. ज्यामध्ये चांगल्या जीवनस्तराच्या ऐवजी निम्न जीवनस्तराच्या आधारावर दारिद्रयाची कल्पना करता येते. भारताने जगात अनेक क्षेत्रामध्ये आपला ठसा उमटविला आहे. अन्नधान्याच्या बाबतीत तसेच लोकसंख्येच्या बाबतीत जगात दुसऱ्या कमांकाची मोठी अर्थव्यवस्था म्हणून भारत ओळखला जात असली तरीही दारिद्रय हे भारतीय अर्थव्यवस्थेला लागलेला एक शाप आहे. ही एक सापेक्ष संकल्पना आहे. मानवी जीवनाला मिळालेली ही दुर्देवी देणगी आहे व ही बाब आपल्यासाठी लाच्छंनास्पद ठरते.

उद्दिष्ठये

1. दारिद्रयाच्या संकल्पनेचा अभ्यास करणे.
2. दारिद्रयाच्या शशास्त्रीय मोजमापासाठी करण्यात आलेल्या प्रयत्नांचा आढावा घेणे.
3. भारतातील व महाराष्ट्रातील दारिद्रयाचे मोजमाप करणे.
4. भारतातील दारिद्रयाच्या स्थितीचा अभ्यास करणे
5. दारिद्रयाचे मूल्यमापन करणे

दारिद्रयाची संकल्पना

अनेक अर्थशास्त्रज्ञांनी आणि संस्थानी दारिद्रयाचे मोजमाप करण्यासाठी किंवा त्याचे निर्धारण करण्यासाठी आपआपले प्रमाण वापरले आहे. अगदी प्राचीन काळापासून गरीबीच्या व्याख्या या आपल्या उत्पनाशी जोडल्या गेल्या. सामान्यपणे " आपल्या मूलभूत गरजा भागविण्यासाठी उपलब्ध होणारी साधने ज्यांना अपुरी पडतात अशा माणसाची स्थिती म्हणजे दारिद्रय अशी स्थूलमानाने म्हणता येते.

2000–2001 च्या जागतिक विकास अहवालामध्ये " सुस्थितीपासून संपूर्णपणे वंचित असणे म्हणजे दारिद्रय होय" अशी दारिद्रयाची व्याख्या केली आहे.

प्रा. अमर्त्य सेन यांच्या मते " एखाद्या व्यक्तीला त्याने जोपासलेल्या मुल्यांप्रमाणे जगता न येणे म्हणजे दारिद्रय होय"

जागतिक बँक " माणसी दरदिवशी 1 डॉलरपेक्षा कमी उत्पन्न मिळविणाऱ्या व्यक्ती म्हणजे दारिद्रय रेषेखालील व्यक्ती होय."

भारतातील दारिद्रयाचे मोजमाप

दारिद्रयाचे मोजमाप करणे किंवा त्याचा अभ्यास करणे हे फार गुंतागुंतीचे पण महत्वाचे काम आहे हि समस्या उघड्या डोळ्यांनी दिसणारी; समजायला सोपी असली तरीदेखिल व्यापक स्वरूपात त्या समस्येचे स्वरूप पाहण्याव रिता सिध्दांताची आवश्यकता असते भारताने दारिद्रयाचे मोजमाप करण्यासाठी विविध अर्थतज्ञ व काही संस्थांनी दारिद्रयाचे अंदाज व्यक्त केले दारिद्रयाचे प्रमाण मोजण्यासाठी दारिद्रयरेषा या संकलनेचा वापर केला. 1973–74 पासून नियोजन आयोगाने दारिद्रय ठरविण्यासाठी पुढिल दोन निकषांचा वापर केला आहे.

1. दरडोई प्रतिमाह उष्मांक उपभोग:–
   यानुसार ग्रामीण भागात दरडोई प्रतिदिन किमान उष्मांक उपभोग 2000 कॅलरी; तर शहरी भागासाठी 2100 कॅलरी इतका दर ठरविण्यात आला.
2. दरडोई प्रतिमाह उपभोग खर्च :–
   या निकषानुसार दारिद्रय रेषा 2004–05 मध्ये ग्रामीण भागात दरडोई प्रतिमाह उपभोग खर्च 356.00 तर शहरी भागात 538.00 एवढा ठरविण्यात आला.

यानंतर 1997 पासून नियाजन आयोगामार्फत दारिद्रय रेषा व दारिद्रयाचे प्रमाण मोजण्यासाठी नविन पध्दतीचा वापर केला गेला यामध्ये प्रामुख्याने दोन पध्दतीचा वापर करण्यात आला.

1. युनिफॉर्म रिकॉल पिरियड :–
   यामध्ये सर्व उपभोग्य वस्तुंचा 30 दिवसाचा रिकॉल कालावधीतील उपभोगाच्या आकडेवारीचा समावेश करण्यात आला
2. मिक्सड रिकॉल पिरियड :–

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

यामध्ये पाच प्रकारच्या अधूनमधून खरेदी करण्यात येणा–या गैरखाद्य वस्तूंची 365 दिवसाच्या रिकॉल कालावधीचा तर इतर सर्व वस्तुसाठी 30 दिवसांचा रिकॉल पिरियडचा समावेश करण्यात आला. या सरकारच्या दारिद्रय मोजण्याच्या पध्दतीवर बऱ्याच टिका करण्यात आल्या. त्यानंतर सरकारने पुन्हा दोन समित्या गठिते केल्या त्यामध्ये

1. एन. जी. सक्सेना समिती :-

केंद्रसरकारच्या ग्रामीण विकास मंत्रालयाने एन. जी. सक्सेना यांच्या अध्यक्षतेखाली हि समिती स्थापन केली या समितीने सप्टें. 2009 ला आपला अहवाल सादर केला. त्यात कॅलरिज हा अपूर्ण असून सध्याची दारिद्रय रेषा अपूर्ण असूनत्यात वाढ करून आवश्यक त्या गोष्टी नमूद करणे आवश्यक आहे.

2. सुरेश तेंडूलकर समिती:-

केंद्रिय नियोजन मंडळाने 2004 मध्ये या समितीची स्थापना केली व याचा अहवाल 3 डिसें. 2009 ला सादर करण्यात आला. त्यामध्ये खालील निकषांचा समावेश करण्यात आला.

1. कॅलरिजच्या निकषांचा वापर सोडून देण्याची शिफारस
2. नविन पध्दती सुरू करणे की ज्यामध्ये आरोग्य व शिक्षणावरील खर्चाचा समावेश करण्यात यावा. ज्यामध्ये 356.3 ग्रामीण भागासाठी 446.8 तर शहरी भागासाठी 578.0 ही ठरविण्यात यावी.
3. या दारिद्रय रेषेच्या आधारावर देशातील दारिद्रयाचे प्रमाण 37.2: टक्के ग्रामीण भागासाठी तर 41.8 टक्के शहरी भागासाठी ठेवण्यात यावी.

समिती	वर्ष	ग्रामीण	शहरी	एकूण
राष्ट्रीय नमुना पाहणी तेंडुलकर समिती	1993- 94	37.3	32.4	36.0
	1993- 94	50.0	31.8	45.3
राष्ट्रीय नमुना पाहणी (61 वी फेरी) तेंडुलकर समिती	2004- 05	28.3	25.7	27.5
	2004- 05	41.8	25.7	37.2

भारतातील दारिद्रय (टक्क्यांमध्ये)

छेत्ने आपल्या 61 व्या फेरीमध्ये घरगुती उपभोग खर्चाच्या आकडेवारीचा वापर करून दारिद्रयाचे मोजमाप केलेले आहे.

भारतातील दारिद्रयरेषेखालील लोकांचे प्रमाण

राष्ट्रीय नमुना सर्वेक्षणानुसार दारिद्रयरेषेखाली लोकांचे प्रमाण

वर्ष	प्रमाण		
	ग्रामीण	शहरी	एकूण
1973--74	56.4	49 0	54.9
1983	45.7	40 8	44.5
1987--88	39.1	38 2	38.9
1993--94	37.3	32 4	36.0
1999--2000	27.9	23 62	26.10
2004--05	29.18	26 02	28.27

वरील तक्त्यावरून असे दिसून येते की दारिद्रयरेषेखालील लोकांचे प्रमाण कमी होत असल्याचे जरी दिसत असले तरी प्रत्यक्षात मात्र ते तेवढे कमी झालेले दिसून येत नाही.

1999–2000 वर्षामध्ये भारतातील ज्या भागात सर्वाधिक लोक दरिद्री आढळली ती राज्ये पुढिलप्रमाणे

सर्वाधिक दरिद्री राज्ये

राज्ये	दरिद्री लोकांचे प्रमाण टक्के
उत्तरप्रदेश	20.36
बिहार	16.36
मध्यप्रदेश	11.47
महाराष्ट्र	8.76
ओरिसा	6.50

यावरून असे लक्षात येते की; स्वातंत्रयानंतर भारताने अनेक क्षेत्रात प्रगती केली तरीही गरीब हे अधिक गरीब व श्रींमत अधिक श्रीमत हो गेले. ज्या देशामध्ये गरिबीचे प्रमाण जेवढे जास्त तेवढे त्या देशाचे

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

मागासलेपण जास्त असते. भारतातील लोकसंख्या वाढली व त्यामानाने त्यांच्या विकासाचे प्रयत्न अपुरे पडू लागले. आजही देशात विशिष्ठ वर्ग दारिद्रयात दिवस काढत आहे. कोटयावधी लोक उपाशी आहेत. याबाबत संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या अन्न व कृषी संघटनेने प्रकाशित केलेला अहवाल विचार करायला लावणारा आहे. या अहवालामध्ये ' दोन वेळचे अन्नही धड मिळू न शकणा–या देशाच्या यादीत भारताचा जगात 1 ला कमांक असून या देशातील सुमारे 19 कोटी लोक अर्धपोटी झोपत आहे असे म्हटले आहे.

दारिद्रयासंबधी मोजमाप आणि त्याचे प्रमाण निश्चित करण्यासाठी दारिद्रयरेषेचा विचार केल्यास भारतात व महाराष्ट्रात दारिद्रयाचे प्रमाण कमी होत असल्याचे दिसून येते तर दुसरीकडे मात्र दारिद्रयामध्ये असणारी निरपेक्ष लोकसंख्या वाढत आहे. महाराष्ट्रात दारिद्रयात असणारी लोकसंख्या 11.86 तर याच काळात भारतात ही वाढ 27.01 नी आहे. हा दारिद्रयासंबंधीचा विरोधाभास विश्लेषणातून दिसून येतो.

दारिद्रयाची कारणमिमांसा

दारिद्रयात वाढ होण्याची किंवा दारिद्रय निर्माण होण्याची अनेक कारणे आहेत. त्यामध्ये 1. लोकसंख्येची बेसुमार वाढ 2. आर्थिक मागासलेपण 3. देशाचा अपुरा विकास 4. उत्पन्नातील विषमता 5. सामाजिक घटक 6. जातीव्यवस्था 7. मोठया प्रमाणात बेकारी 8. निरक्षरता 9. मागासलेली शेती 10. भाववाढ 11. ग्रामीण भागात औद्योगिकरणाचा अभाव 12. भ्रष्टाचार 13. नविन आर्थिक धोरण 14. राजकीय घटक 15. नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा अपुरा वापर 16. शिक्षणाचा अभाव अशा अनेक कारणांमुळे भारतात दारिद्रयाचे प्रमाण वाढत आहे. एकुण शैक्षणिक आरोग्य आणि रोजगारविषयक सुविधांचा अभाव आर्थिक विषमता या गोष्टी लक्षात घेता पुढिल 50 वर्षातही गरिबीचे उच्चाटन करण्यात आपल्याला यश मिळेल असे वाटत नाही कारण ळसवइंस भ्नदहमत प्दकमग मध्ये भूकेकंगाल 55 देशांच्या यादीत आपण 16 वा कमांक पटकाविला आहे. आणि दारिद्रयाची संकल्पना ही प्रत्येक अर्थतज्ञांच्या निकष आणि निष्कर्षानुसार बदलतांना दिसून येते.आणि ज्यांनी या गरिबीच्या व्याख्या केल्या त्यामध्ये एकहि अर्थतज्ञ गरीब असलेला दिसून येत नाही.

दारिद्रयनिर्मुलनासाठी धोरणे व कार्यकम

भारतातील दारिद्रय दूर करण्यासाठी स्वातंत्रयप्राप्तीनंतर अनेक प्रयत्न झाले. केंद्र व राज्यसरकारने दारिद्रय दूर करण्यासाठी अनेक उपाय योजले आहेत भारताच्या घटनेत व प्रत्येक पंचवार्षिक योजनेत अनेक प्रयत्न करण्यात आले. सामाजिक न्याय हे सरकारच्या विकास धोरणाचे प्रथम उद्दिष्टय असून या धोरणाध्ये दारिद्रय निर्मुलनावर भर देण्यात आला. दारिद्रय निर्मुलनासाठी सरकारने त्रिसुत्री दृष्टीकोनाचा स्विकार केलेला आहे.

1. वृध्दीधारित दृष्टीकोन
2. दारिद्रय निर्मुलन कार्यकम
3. किमान मूलभूत सुविधांची तरतूद

वृध्दीधारित दृष्टीकोन

या दृष्टीकोनाच्या माध्यमातून आर्थिक वृध्दीचे परिणाम हे समाजाच्या सर्व स्तरापर्यंत पसरेल व ते दरिद्र जनतेपर्यंत झिरपत राहिल म्हणजेच सर्वसामान्य माणसाच्या विकासाला पोषक वातावरण निर्माण करणे की जेणेकरून त्यांच्या राहणीमानात सुधारणा घडून येतील. 1950–60 च्या दशकापासूनच नियोजनाचा मुलभूत भर हा यावरच होता. मानव आणि शेती तसेच प्रदेशा प्रदेशातील असमानता दूर करणे हा यामागचा उद्देश होता. निवडक प्रदेशामध्ये औद्योगिक विकास आणि हरितक्रांतीच्या माध्यमातून कृषीविकास घडवून आणण्यासठी कमी विकसित प्रदेशांना तसेच समाजातील मागास गटांना त्याचा फायदा होईल. खालच्या स्तरातील लोकांची प्राप्ती वाढेल सर्वांना निदान कुंटुबातील एका व्यक्तीला जरी रोजगार मिळाला तरी उपासमार टळेल. मात्र एकत्रित वृध्दी आणि कृषी व उद्योगक्षेत्रातील विकास अपेक्षित वेगाने होउ शकला नाही. विकास योजनांचे अंग म्हणून सामुहिक विकास प्रकल्प राबविण्यात आले' परंतु लोकांचा आवश्यक प्रतिसाद मिळाला नाही. दुस–या बाजूला लोकसंख्या सतत वाढत असल्यामुळे दरडोई उत्पन्नातील वाढही कमी झाली. हरितक्रांती झाल्यामुळे शेतीची उत्पादकता वाढली परंतु यामुळे फक्त काही प्रदेशांचाच विकास झाला व प्रादेशिक विषमता वाढीस लागली. भूसुधारणेसारखा कार्यकमसुध्दा राबविण्यात आला पण तोही यशस्वी होउ शकला नाही त्यामुळे आर्थिक वृध्दीचे फायदे हे गरीब जनतेपर्यंत पोहचू शकले नाही.

दारिद्रयची निर्मुलन कार्यकम

दारिद्रयाची धग कमी करण्यासाठी वृध्दीधारित दृष्टीकोन कमी पडला म्हणजेच हा दृष्टीकोन गरिबी किंवा दारिद्रय कमी करण्यासाठी

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya

होउ शकला नाही म्हणून शासनकर्त्यांनी दारिद्र्यावर प्रहार करण्यासाठी दारिद्र्य निर्मुलनासारख्या कार्यक्रमाची सुरूवात केली. यामध्ये शेतीवरील लोकसंख्येचा भार कमी करून तो इतरत्र वळविणे म्हणजेच रोजगाराची निर्मिती करून गरीब जनतेला रोजगार प्राप्त करून देउन दारिद्र्य कमी करणे हा त्यामागचा उद्देश होता या कार्यक्रमाचे तीन प्रकार पाडण्यात आले.

अ. स्वंरोजगाराचे कार्यक्रम :-

यामध्ये ग्रामीण भागातील लोक शेतीवर अवलंबून न राहता त्यांनी स्वताचा रोजगार निर्माण करावा याकरिता या कार्यक्रमाचे आयोजन करण्यात आले. उदा. स्वर्णजयंती ग्रामरोजगार योजना राबविण्यात आल्या यामध्ये पाणीपुरवठा; दुग्धव्यवसाय; कुक्कुटपालन; पशुपालन इ. योजना होत्या. यात शेतमजूर व सिमांत शेतकरी यांना काम देण्याची व्यवस्था होती. ग्रामीण भागात सतत उत्पन्नाचे स्त्रोत निर्माण करण्यासाठी तसेच गरीबांची क्षमता आणि कृषीआधारित उद्योग व अन्य आधारावर मोठया संख्येने लघुउद्योग स्थापन करण्यावर लक्ष केंद्रित करण्यात आले.

ब. मजुरी रोजगार कार्यक्रम :-

ग्रामीण भागात राहणा–या जनतेला रोजगार उपलब्ध करून देण्याच्या दृष्टीकोनातून हा कार्यक्रम राबविण्यात आला. महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना (मनरेगा) सारखे कार्यक्रम राबविण्यात आले. भूमीहिनांना किमान 100 दिवस काम मिळावे अशी ही योजना तयार करण्यात आली. यातून रोजगार थोडया कालावधीकरिता मिळाल व त्यामुळे दारिद्र्य निवारण अल्पकाळापुरते राहिले.

क. स्वंरोजगार व मजुरी रोजगार चे एकत्रीकरण असलेल्या योजना:-

यामध्ये स्वर्ण जयंती शहरी रोजगार योजनेसारख्या योजनेचा समावेश करण्यात आला. शहरातील बेकार व कमी काम मिळणा–या लोकांना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देणे हा या योजनेमागचा उद्देश होता.

किमान मुलभूत गरजांचा कार्यक्रम :-

या दृष्टीकोनामध्ये जनतेला किमान मुलभूत सोई–सुविधा उपलब्ध करून देण्याच्या उद्देशाने हा कार्यक्रम राबविण्यात आला. सामाजिक उपभोगाच्या गरजावर (या अंतर्गत आरोग्य; शिक्षण ग्रामीण पाणीपुरवठा अनुदानित दराने अन्नधान्य पुरवठा स्वच्छता इ.) सार्वजनिक खर्चाच्या माध्यमातून जनतेचे राहणीमान उंचावणे. या कल्पनेसाठी भारत हा जगात अग्रेसर देश असल्याचे मानले जाते. यामध्ये

1. गरीबांचा अन्न व पोषणाचा दर्जा सुधारण्यासाठी तीन कार्यक्रम राबविण्यात आले.
   अ. एकात्मिक बालविकास योजना
   ब. सार्वजनिक वितरण व्यवस्था
   क.राष्ट्रीय मध्यान्ह योजना

वरिल उद्दिष्टांच्या पुर्ततेसाठी खालील योजना राबविण्यात आल्या.

1. भारत निर्माण योजना
2. प्रधानमंत्री ग्रामोद्योग योजना
3. प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजना
4. इंदिरा आवास योजना
5. वाल्मिकी आंबेडकर आवास योजना
6. सर्व शिक्षा अभियान इ.

निष्कर्ष

1. दारिद्र्याचा अभ्यास करतांना विविध तज्ञांमध्ये एकवाक्यता दिसून येत नाही. प्रत्येकाने दारिद्र्याचा अभ्यास करतांना वेगवेगळया निकषांचा आधार घेतला आहे.
2. लोकसंख्या वाढ; आर्थिक धोरण, जातिव्यवस्था, निरक्षरता यांचा दारिद्र्यामध्ये जास्त प्रभाव दिसून येतो.
3. दारिद्र्य निर्मूलनासाठी जे कार्यक्रम किंवा योजना आखण्यात आल्या त्याची अंमलबजावणी चुकिच्या पध्दतीने करण्यात आली.
4. योजनांची अंमलबजावणी प्रामाणिकपणे होत नाही. योजनामध्ये भ्रष्टचार फार मोठया प्रमाणात दिसून येतो.
5. राजकारणी लोकांचा प्रभाव मोठया प्रमाणात दिसून येतो

समारोप

एकूणच दारिद्र्याने आमच्या अनेक पिढयांचा नाश केलेला आहे. गेल्या अनेक शतकांपासून ते आमच्या मानगुटीवर बसले आहे. असे हे दारिद्र्य कमी करायचे असेल तर दारिद्र्यात जीवन जगणा–याला पुरेशा प्रमाणात अन्नधान्य उपलब्ध व्हायला हवे आणि यासाठी रेशनव्यवस्था महत्वाची ठरते. पण आज या व्यवस्थेमध्ये भ्रष्टाचार आणि गैरप्रकार मोठया प्रमाणावर दिसून येते. अन्नधान्याचा काळाबाजार मोठया प्रमाणावर होत आहे. भारतात अन्नधान्याचा तुटवडा नाही, तर गरज आहे ती फक्त अन्नधान्याचे योग्य वितरण व नियोजनाची.

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

अन्नसुरक्षेसारखा कार्यक्रम; मजुरीच्या दरात वाढ; दारिद्रयरेषेखालील लोकांना परंपरागत शिक्षणऐवजी रोजगाराभिमुख शिक्षण व प्रशिक्षण; भ्रष्टाचार निर्मुलनास महत्व देणे इ. कार्यक्रम राबविले तर दारिद्रय निर्मुलन श्शंभर टक्के जरी कमी करता आले नाही तरी त्याची परिणामकारिता कमी करता येते.

संदर्भ सूची

1. डॉ. गोविलकर विनायक; " आर्थिक संकल्पना", डायमंड पब्लीकेशन; पुणे; 2009
2. खेर सी. प. " दारिद्रयाची संकल्पना आणि निवारण ", दिलिपराज प्रकाशन . पुणे; 2010
3. जोशी प्रभाकर रघुनाथ " भारताचा आर्थिक ताळेबंद : नव्या शतकातील आव्हाने " ; ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबई; 2001
4. रूद्र दत्त एवं सुंदरम के.पी.एम. " भारतीय अर्थव्यवस्था " एस चन्द ॲण्ड कंपनी , नई दिल्ली; 1966
5. प्रा. रायखेलकर ए. आर. व प्रा. दामजी बी. एच " भारतीय अर्थव्यवस्था", विद्या बुक्स पब्लीशर्स; औरंगाबाद, 2013
6. निकम अविनाश (संपा.) "अर्थसंवाद"; भारतीय अर्थव्यवस्था विशेषांक ; एप्रिल–जून 2013

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

2017-18 (BC) L

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

The Berar General Education Society's

SITABAI ARTS, COMMERCE & SCIENCE COLLEGE, AKOLA

(NAAC Reaccredited "A" grade)

University Grants Commission, Sponsored

One Day National Conference

On 30 January 2018

Economical Study of Regional Disparity in India

Special issue of an International

SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES

IMPACT FACTOR SJIF (2016)-6.177

ISSN 2278-4766 (P), ISSN 2278-8808 (E)

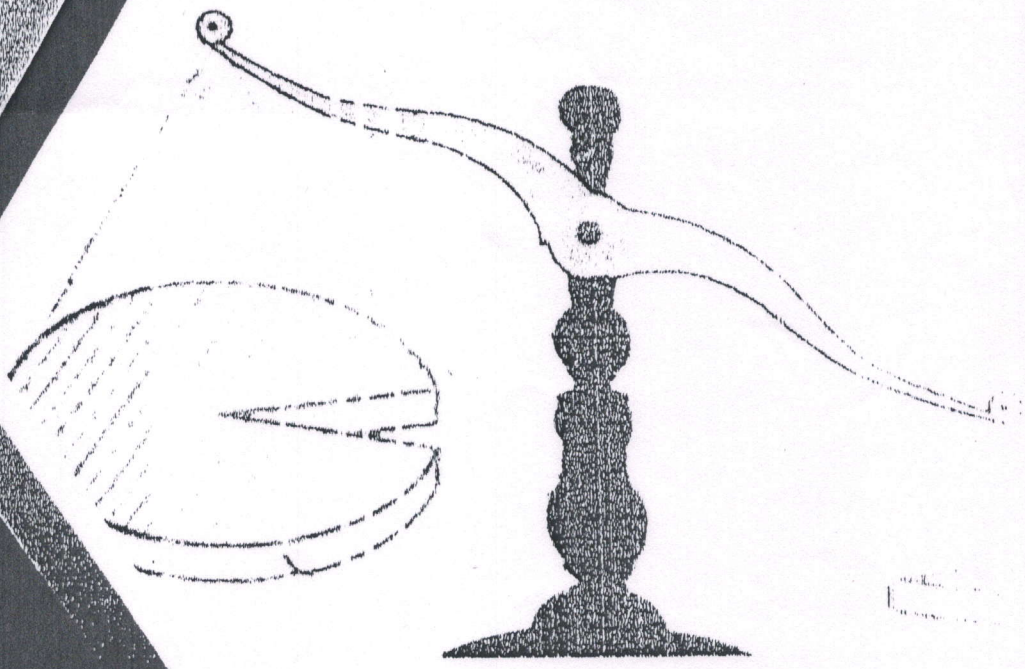

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

Editor

Dr. Prasannajit R. Gawai

The Berar General Education Society's

SITABAI ARTS, COMMERCE & SCIENCE COLLEGE, AKOLA

(NAAC Reaccredited "A" grade)

University Grants Commission, Sponsored

One Day National Conference

On 30 January 2018

Economical Study of Regional Disparity in India

Special issue of an International

SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES

IMPACT FACTOR SJIF (2016)-6.177

ISSN : 2349 – 4766 (P), ISSN : 2278–8808 (E)

Chief Editor

Dr. R. D. Sikchi

Editor

Dr Prasannajit R. Gawai

Editorial Board

Dr. Nitin Chaudhari

Miss. Priya R. Damodar

Dr. Nilam Chhangani

Mrs. Shital Thakare

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

100	महाराष्ट्रातील प्रादेशिक असमतोल : एक अध्ययन *प्रा. डॉ. अनंत बी. खर्चे*	377-379
101	प्रांतीय आहरातील विविधतेचा आर्थिक विषमतेवर होणारा परिणाम *प्रा. डॉ. छाया संजीव गडकलजी*	380-382
102	भारतीय अर्थव्यवस्थेचा प्रवास--ऐतिहासिक दृष्टिक्षेप *प्रा. डॉ. दिगांबर दे.कापसे*	383-384
103	भाषावार प्रांतरचनेची प्रासंगीकता आणि डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांचे लहान राज्यासंबंधीचे धोरण *प्रा. डॉ. दिलीप बारसागडे*	385-387
104	महाराष्ट्रातील सिंचनाचा प्रादेशिक असमतोल *सहा. प्रा. डॉ. लाजमंती आर देशपांडे*	388-390
105	भारतातील प्रादेशिक विषमता *प्रा. डॉ. मनोजकुमार का भोवते*	391-392
106	पश्चिम विदर्भातील महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेतील प्रादेशिक असमतोल *धनंजय अमरावतीकर*	393-394
107	भारतीय अर्थव्यवस्थेवर काळ्यापैशा चा प्रभाव *प्रा. डॉ. जयेश मो.अंधारे*	395-397
108	भारतीय संगीतातील प्रमुख वाद्यांची उत्पत्ती महत्त्व *प्रा. डॉ. अजयकुमार सोळंके*	398-400
109	प्रादेशिकवाद विकासात्मक समस्या *प्रा डॉ मेघराज रा. शिंदे*	401-404
110	भारतीय संगीतातील बंदिशी : प्रादेशिक घराण्यांचा वारसा *डॉ. निरज एम. लाड*	405-406
111	महाराष्ट्रातील प्रादेशिक भाषेचे महत्त्व *प्रा डॉ सौ.या विश्वनाथ कांबरे*	407-408
112	कोकण विभागाच्या विकासातील प्रादेशिक असमतोल--एक अभ्यास *प्रा सौ. संगिता भालचंद्र कालकर*	409-412
113	प्रांतवादाची निर्मिती : दशतवाद *प्रा. डॉ. संकेत सु. काळे*	413-418
114	भारतातील प्रादेशिक असमतोल *प्रा. डॉ. विश्वनाथ गोविंदराव कंभारे*	419-422
115	प्रादेशिक असंतुलनाची समस्या : एक अध्ययन *प्रा. अरुण नथ्थुजी गजभिये*	423-426
116	विदर्भाच्या विकासाकरीता स्वतंत्र विदर्भाची निर्मिती आवश्यक *प्रा. डॉ. विलास का. माहुलकर*	427-428
117	भारतातील प्रादेशिक विषमता *डॉ. जयंत प्रभाकर बोबडे*	429-431
118	सीमावर्ती प्रदेशामध्ये भाषिक प्रभावामुळे निर्माण होणारा असमतोल *कैलास सुदामराव वानखडे*	432-434
119	भारतीय अभिजात संगीतातील विविध घराण्यांमधील असलेली विषमता *डॉ. रमेशचंद्र दत्तात्रय शेंबेकर*	435-437

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

104.

महारा ट्रातील सिंचनाचा प्रादेशिक असमतोल

महा. प्रा. डॉ. [illegible]वंती आर टेभुर्णे
(अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख), भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी

प्रत्येक देशाच्या अर्थव्यवस्थेत [illegible]ती क्षेत्राला खूप महत्व आहे. मानवाला दैनंदिन गरजा भागविण्यासाठी आवयक असणाऱ्या [illegible] या [illegible]तीक्षेत्रा मार्फत पुरविण्याची जबाबदारी सांभाळली जाते. भारतीय अर्थव्यवस्थेचे वर्णन कृ[illegible]ी प्रधान अर्थव्यवस्था असे केले जाते. ज्याप्रमाणे [illegible]ती हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा मानला जातो. त्याचप्रमाणे महा[illegible] ट्रातही [illegible]तीला अनन्यसाधारण महत्व आहे. [illegible]तीची उत्पादकता हि [illegible]तीला होणारा पाणी पुरवठा यावर अवलंबून असते. मानवी [illegible]रीरात ज्याप्रमाणे रक्ताला महत्व आहे. तेवढेच महत्व जलसिंचनाला [illegible]तीत आहे, त्यामुळेच पाणी पुरवठयाच्या [illegible]तीच्या रक्तवाहिन्या असे म्हटले आहे. अधिक साधारणाच्या काळात [illegible]तीचे महत्व विशद करणत आल्या. महारा [illegible]चा विचार करता महारा ट्रातसुध्दा सिंचनाच्या बाबतीत असमतोल आढळून येतो. महारा ट्र राज्याची स्थापना १ [illegible] राजी करण्यात आली. या महारा ट्रात २६ जिल्हे आहेत. २०११च्या जनगणनेनुसार महारा ट्राची लोकसंख्या [illegible] कोटी एवढी होती. महारा ट्राचा विचार करता सर्वात जास्त उद्योग महारा ट्रात आहे. प्रतिमाणसी उत्पन्न देशात [illegible] आहे आणि तरीही या सर्वाधिकप्रगत महारा ट्रा[illegible] पात्र प्रादेशिक असमतोल दिसून येतो. महारा ट्रात सरासरी [illegible] पाऊस पडतो. महारा ट्र राज्याच्या स्थापनेच्या [illegible] १९६०–६१ मध्ये एकुण सिंचन क्षेत्र १२.२० लाख हेक्टर [illegible] २००९–१० च्या आकडेवारीनुसार महारा ट्रातील एकूण लागवड क्षेत्र २२६.१२ लाख हेक्टर एवढे असून [illegible] लाख हेक्टर क्षेत्र सिंचनाच्या खाली होते. अशा या महारा ट्रात सिंचनाच्या बाबतीत प्रादेशिक असमतोल [illegible]. महारा ट्र राज्याच्या स्थापनेपासून, उर्वरित महारा ट्र प्रदेशाच्या तुलनेत विदर्भ व मराठवाडा या विभागातील [illegible] अनुशे[illegible] वाढत आहे. त्यामध्ये सिंचन क्षेत्रा[illegible] मोठा वाटा आहे. मराठवाडयातील एकूण ७६०४ गावांपैकी [illegible] गावामध्ये रब्बी पिके घेतली जाते बाकी सर्व गावात खरीप पिके घ्यावी लागतात. महारा ट्रातील एकूण नैसर्गिक साधन संपत्तीपैकी साठाहा विदर्भात असून देखिल विदर्भाचा विकास झाला नाही. महारा ट्रातील सिंचन अनुशे[illegible] दूर करण्यासाठी जी समिती नेमली तरीही अनुशे[illegible]चा प्रश्न सुटला नाही. तर तो वाढतच गेला. महारा ट्राच्या राज्यपालांनी २००० मध्ये काढलेल्या विभागनिहाय अनुशे[illegible] सिंचन क्षेत्राची टक्केवारी मराठवाडयात ६१% तर विदर्भात [illegible]% होती.

महारा ट्रातील प्रदेश निहाय दर हेक्टरी व दर माणसी पाण्याची उपलब्धता

प्रदेश	दर हेक्टरी पाणी उपलब्धता M^3	दरडोई पाणी उपलब्धता M^3
[illegible] उर्वरित महारा ट्र	८७७९	१४२८
[illegible] मराठवाडा	१४२९	५१७
[illegible] विदर्भ	३९९६	११०६
एकूण सरासरी	५७३४	३०५९

वरिल तक्त्यामध्ये महारा ट्रातील दर हेक्टरी व दर माणसी पाण्याची उपलब्धता दाखवीली आहे. माणकाप्रमाणे दर हेक्टरी पाण्याची गरज ३०००M तर दर माणसी पाण्याची गरज १०००M^3असते. या माणकानुसार [illegible] दर हेक्टरी पाण्याची उपलब्धता १४२[illegible] त माणसी ५१७M^3 आहे. याउलट उर्वरित महारा ट्रात [illegible] M^3 पेक्षा २.५ तर विदर्भात ३९९६ म्हणजे माणकापेक्षा ९९६M^3 जास्त आहे. म्हणजेच माठवाडयापेक्षा उर्वरित महारा ट्र व विदर्भात पाण्याची उपलब्धता जास्त आहे. असे दिसून येते. १९९६–९७ ते २००३–०४ या कालखंडात सिंचन क्षेत्रावर अंदाजे १९५३२ कोटी रु खर्च झाले असून त्यापैकी ११%मराठवाडा २८%विदर्भात ६१% उर्वरित महारा ट्र प्रदेशावर खर्च झाले. राज्यात हजारो कोटी रु खर्च करुनही विदर्भ मराठवाडयाचा अनुशे[illegible] वाढतच गेला. विदर्भ अनुशे[illegible]च्या बाबतीत पहिला, मराठवाडा दुसरा तर उर्वरित महारा ट्र तिसरा क्रमांकावर आहे. यामुळे प्रदेशिक असमतोल

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

मोठया प्रमाणात वाढत आहे. महारा ट्र ासनाने पाट बंधारे त्राच्या विकासासाठी ज्या पाच पाटबंधारे विकास महामंडळाची स्थापना केली. त्याचा नियोजित आराखडा जर लक्षात घेतला तर भवि यात अनु शित अधिकच वाढ होईल. या पाट बंधाऱ्याच्या विदर्भाचा अनुशे ा ४ हजार कोटी रु ा राठवाडा २ हजार कोटी रु होता. याचाच अर्थ सिंचनाच्या बाबतीत मराठवाडा व विदर्भ याकडे दुर्लक्ष करण्यात आले.

पाट बंधारे महामंडळाचा विभाग निहाय सिंचन क्षमता निर्मिती खर्च

विभाग	खर्च	प्रतिशत
महाराष्ट्र	२७५६ कोटी रु	८%
विदर्भ	३८०० कोटी रु	१२%
उर्वरित महारा ट्र	२५,४७७ कोटी रु	८०%
एकूण	३२,०३३ कोटी रु	१००%

वरिल तक्त्यावरुन असे लक्षात येत की, उर्वरि ा महारा ट्राच्या सिंचन क्षमतेवरिल निर्मिती खर्च ा अधिक व मराठवाडा विदर्भात कमी दिसून येतो. म्हणजे इतकी सक्षम खर्च करुन सुध्दा मराठवाडा व विदर्भ ा मा मागासलेला आहे. उर्वरित महारा ट्राच्या तुलनेत मराठवाडयाचे मागासलेल्या अधिकच वाढले आहे. मराठवाडयातील सिंचन क्षमता जेमतेम २०% आहे. जून २००५ पर्यतच्या परिस्थितीचा अढावा घेतला. तर मराठवाडयात ५ मोठे, ३४ मध्यम ५९३ लघू आणि १०८ उपसा सिंचना अशा ७८० योजना पूर्ण झाल्या. मराठवाडयातील जलसंधारण पुरेशा योजना नाही अपुऱ्या निधिमुळे अनेक सिंचन प्रकल्प रेंगाळलेले आहे. विदर्भात ा व पाण्याची व्यवस्था नसल्याने एखादे व ी कमी पाऊस पडला. तर दु काळाला समोरे जावे लागते. त्यामुळे विदर्भात ेतकऱ्याचे आत्महत्येचे वाढत आहे.१९५३ च्या नागपूर करारानुसार तत्कालीन मुख्यमंत्री कै. यशवंतराव चव्हाण यानी विदर्भ व मराठवाडा या विभागावर विश ा लक्ष देऊन सर्व राज्याच्या समतोल विकासाची ग्वाही दिली होती आज महारा ट्र राज्याच्या निर्मितीस ६५ व ी लोटूनही विकासाच्या सर्वच निर्देशकामध्ये विदर्भ व मराठवाडा अजूनही मागासलेला आहे. २०१० मध्ये मोजण्यात आलेला सिंचन अनु ेश वाढतच आहे. अनुभव नविन अनुशे ा निर्माण होणार नाही असा निर्णय २००० मध्ये मंत्री मंडळाने घेतला होता. त्या निर्णयानुसार परिस्थिती पाहता विदर्भाचा अनुशे ा वाढतच आहे. राज्यातील १९९४ ते २०१० पर्यंत सिंचनाच्या अनुशे ात झालेली वाढ खालीलप्रमाणे आहे.

विभाग	१९९४	२०१०
कोकण	७६.६८०	८५६४०
	५.५०%	४.५०%
पुणे	००	००
नाशिक	९१२००	१३३९१०
	६.५५%	७.०३%
मराठवाडा	६९५६४०	५२६८९०
	३०.९१%	२७.६७%
अमरावती	६९५६७०	९६८८१०
	४९.९३%	५०.८७%
नागपुर	९९०४०	१८९२००
	७.११%	९.९३%
विदर्भ	७९४७१०	११५८०१०
	५७.०४%	६०.८१%
एकुण महारा ट्र	१३९३२३०	१९०४४५०
	१००%	१००%

उपाययोजना :

१) घटनेने घालून दिलेल्या मर्यादेनुसार मराठववाडा विदर्भ व उर्वरित महारा ट्र या तीन प्रदेशिक घटकाच्या असमतोलाचा विचार करुन त्यानुसार निधिच्या समन्यायी विनियोगाची रुपरे ा ठरवावी.

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

[illegible] ठरवून कोणत्या घटका संदर्भात कोणते धोरणे राबवावी याचा विचार व्हावा.

[illegible] उरवतांना एकत्रांना विचार करावे.

[illegible] पारदर्शकता असावी.

[illegible] भागाकडे जास्तीत जास्त लक्ष केंद्रीत करावे, [illegible] वित्तिय मदत द्यावी.

[illegible] विकास कार्यक्रमांची अंमलबजावणी करावी.

[illegible] सोयीसाठी सरकारने मदत करावी.

[illegible] राज्याना केंद्र सरकार व राज्य सरकारच्या सवलती प्रदान करावे.

[illegible] सिंचन क्षेत्र जे अपुरे आहे ते किमान १०% तरी सिंचनाखाली आणावे.

[illegible]) ज्या भागात नैसर्गिक स्त्रोताचा अभाव आहे, तेथे मानवनिर्मित विकास साधला जावा.

अशाप्रकारे सिंचनाचा प्रदेशिक असमतोल हि चिंतेची बाब आहे. मागील गतवर्षापासून [illegible] दुष्काळाची झळ सहन करित आहे. व्यवसाय व्यापार उद्योग याची वाढ मुंबई, ठाणे, नागपुर, [illegible] भागात झाल्यामुळे हे विकसीत भाग व उर्वरित महाराष्ट्रात अजुनही विकासाच्या संधी पोहचल्या नाहीत. अशा [illegible] प्रगत महाराष्ट्रात विविध विभागातील पाण्याची उपलब्धता, गरज आणि सिंचन क्षमता विचारात घेता प्रदेशिक [illegible] मोठ्या प्रमाणात दिसून येतो. आजपर्यंत निर्माण झालेले उर्वरित महाराष्ट्राचे सिंचन २७.८८% आहे. तर [illegible] १९.६७% वर पोहचत असलेले दिसते. या पार्श्वभूमीवर सरकारी स्तरावरुन मोठया प्रमाणात [illegible] गरज आहे. सरकारने मोठे लघु सिंचन उभारण्याची गरज आहे. काही नविन व मोठे प्रकल्प हाती घेण्याची [illegible] करिता जी विज वापरली जाते ती विज वापरण्यास भार नियमन लावू नये.

[illegible]

[illegible] (संपा.) 'अर्थसंवाद' खंड ३६, अंक ४, मराठी अर्थशास्त्र परिषद, बार्शी, जाने–मार्च २०१३

[illegible] 'महाराष्ट्राची अर्थव्यवस्था' साई ज्योती पब्लीकेशन, प्रा. आ. नागपूर, २०१७

[illegible] 'आर्थिक जगत' सेंटर फॉर एकॉनोमिक ॲण्ड सोशल स्टडीज, अमरावती, २०१७

[illegible] 'अर्थविश्व' मराठी अर्थशास्त्र परिषद

[illegible] संजय, 'अध्यक्षीय भाषण' विदर्भ अर्थशास्त्र परिषद १[illegible] वार्षिक अधिवेशन, २०१४

www.wblight.com

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

2017-18

ISSN 2394-5303

UGC Jr.No.43053

International Multilingual Research Journal

Aint Area™

Special Issue December 2017

Mahila Vikas Sanstha's, Wardha.

NEW ARTS, COMMERCE & SCIENCE COLLEGE, WARDHA, MAHARASHTRA (INDIA)

(Accredited 'B' Grade by NAAC)

(Affiliated to Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University, Nagpur)

TWO DAYS INTERDISCIPLINARY, NATIONAL CONFERENCE ON

We, the people of India

Organized by

Gandhi Study Centre

New Arts, Commerce & Science College, W

Maharashtra (India) 442001

Principal
Shartiya Mahavidyalaya
Morshi

आंतरराष्ट्रीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

प्रिंटिंग एरिया

Printing Area International Interdisciplinary Research Journal in Marathi, Hindi & English Languages

December 2017, Special Issue

A Special Issue on

"We, the people of India"

Organized by

GANDHI STUDY CENTRE

New Arts, Commerce & Science College,
Wardha, Maharashtra (India) - 442 001

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

Principal
Bharatiya Mahavidyalaya
Morshi

विचार राज्यधोरणाच्या मार्गदर्शक तत्त्वात करण्यात आले. सत्तेचे विकेंद्रीकरण सर्व नागरीकांसाठी समान नागरी कायदा करणे या तत्त्वाचा उल्लेख राज्यधोरणाच्या राजकीय तत्त्वात करण्यात आला. अनुसुचीत जाती-जमाती आणि इतर मागासघटक यांचे आर्थिक व शैक्षणिक हितसंर्वधन व्हावे, त्यांचे शोषण होऊ न देणे शिक्षण मोफत व अनिवार्य करणे, राष्ट्रीय व ऐतिहासीक महत्वांची स्थळे या तत्वाचा उल्लेख राज्यधोरणाच्या सामाजिक पैलू मध्ये करण्यात आला. जागतिक शांतता आंतरराष्ट्रीय सुरक्षा यांचे संवर्धन करणे, राष्ट्राराष्ट्रामध्ये न्याय व सन्माणपूर्वक संबंध राखणे, आंतरराष्ट्रीय कायदे व करार याविषयी आदर करणे या तत्वाचा राज्यधोरणाच्या आंतरराष्ट्रीय तत्वांमध्ये समाविष्ट करण्यात आला. अशा प्रकारे सामाजिक व आर्थिक राजकीय व आंतरराष्ट्रीय पैलुचा उल्लेख राज्यधोरणाच्या मार्गदर्शक तत्वांत करण्यात आला. हे तत्व नागरिकांच्या कल्याणासंबंधी आहेत. यावरुन भारतीय संविधानात कल्याणकारी राज्याचा उल्लेख आहे.

संदर्भ ग्रंथ

1) डॉ. लक्ष्मण कोत्तापल्ले, भारतातील सामाजिक कल्याण प्रशासन , विद्या बुकस पब्लिशर्स औरंगाबाद.

2) डॉ. शरद सांबारे, संजय अवधूत , भारतीय शासन आणि राजकारण, सर साहित्व केंद्र नागपूर

35

भारतीय राज्यघटना आणि मुलभूत अधिकार

डॉ. संदिप म. राऊत

इतिहास विभाग प्रमुख

भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी जिल्हा अमरावती

==========******==========

आधुनिक युग हे घटनात्मक शासनाचे युग म्हणुन ओळखले जाते. राज्यघटनेच्या रुपाने राज्यात एक मुलभूत कायद्याची निर्मीती केली गेली. त्या कायद्यानुसार राज्य व शासनाची रचना केली जाते. राज्य ही एक सामाजिक संघटना आहे. आणि ते चालवण्यासाठी काही नियमांची गरज असते. राज्य घटना ही अश्याच नियमाचा समुच्चय आहे. की ज्यांना शासन आणि शासक बांधिल असतो. संपुर्ण देशातील जनतेला राज्यघटनेतील नियमांचे पालन करावे लागते. भारतीय राज्यघटनेच्या सुरुवातीला एक उद्देश पत्रिका देण्यात आली आहे. आणि या उद्देश पत्रिकेची सुरुवात आम्ही भारताचे लोक, ही घटना तयार मान्य आणि स्विकृत करित आहोत, असे म्हटले आहे. थोडक्यात भारतीय जनता हेच घटनेचे खरे उगमस्थान आहे. हाच खरा घटनेचा आधारस्तंभ आहे. घटनाकारांनी घटनेत अनेक बाबींचा उहापोह केलेला आहे. तरी प्रस्तुत शोध निबंधात मुलभूत अधिकाराचा अभ्यास करणे हा उद्देश आहे.

- **मुलभूत अधिकार :–** भारताने सार्वभौम लोकशाही गणराज्य निर्माण करण्याचे उद्दिष्टय स्विकारल्यामुळे भारतात खऱ्या अर्थाने जर लोकशाही स्थिर व यशस्वी करण्याची असेल तर व्यक्ती स्वातंत्र्य जोपासले पाहिजे. व्यक्ति स्वातंत्र्य जोपासण्यासाठी ते सुरक्षित ठेवण्यासाठी व्यक्तीला काही मुलभूत अधिकार देणे कमपात्र ठरते. म्हणुन

Principal Bhartiya Mahavidyalaya Morshi

भारतीय राज्यघटनेचा भाग–3 मध्ये कलम 12 ते 35 मध्ये मुलभूत अधिकाराचा समावेश करण्यात आला. त्यामुळेच भाग–3 ला भारताचा मॅग्ना कार्टा असे समजले जाते. घटनाकारांनी मुलभूत अधिकार युएसए.च्या घटनेवरुन घेतली आहे. देशाच्या घटनेत समाविष्ट करण्यात आलेल्या अधिकारांना मुलभूत अधिकार म्हणतात. मुलभूत अधिकारा संदर्भात **प्रा. लॉरकी, म्हणतात,** "व्यक्तिच्या सर्वांगिण विकासासाठी मुलभूत अधिकारांची गरज असते. प्रत्येक व्यक्तिला तिचा राजकीय, आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक विकास साधताला आला पाहिजे. आशी परिस्थिती राज्याने निर्माण केली पाहिजे." **मैकन च्या मते,** "अधिकार सामाजिक कल्याण की कुछ लाभदायक परिथितियॉ है. जो नागरिक के यथार्थ विकास के लिए अनिवार्य है।"

26 जानेवारी 1950 रोजी भारतीय राज्यघटनेची अमलबजावणी सुरु आली. भारतीय घटनेने नागरिकांना सात प्रकारचे अधिकार दिले होते. परंतु 1978 च्या 44व्या घटनादुरुस्तीनुसार मालमत्तेचा अधिकार मूलभूत अधिकाराच्या यादीतून कमी करण्यात आला. त्यामुळे व्यक्तीला एकुण सहा प्रकारचे मुलभूत अधिकार प्रदान करण्यात आले.

1) समतेचा अधिकार – कलम (14ते18) 2) स्वातंत्र्याचा अधिकार – कलम (19ते22) 3) शोषणाविरुध्दचा अधिकार – कलम (23 ते 24) 4) धार्मिक स्वातंत्र्याचा अधिकार – कलम (25 ते 28) 5) सांस्कृतिक व शैक्षणिक अधिकार – कलम (29 ते 30) 6) घटनात्मक उपाययोजनेचा अधिकार – कलम (32 ते 35) मुलभूत अधिकार हे न्यायप्रविष्ट असून त्यांचे उल्लघन झाल्यास न्यायालयामार्फत ते पुन्हा प्राप्त करुन घेता येतात. मूलभूत अधिकाराचे स्पष्टीकरण पुढीलप्रमाणे

1) समतेचा अधिकार : (कलम 14 ते 18)

i) कलम 14 – कायद्यापुढे समानता – भारताच्या प्रदेशात राज्य कोणाही व्यक्तीला कयद्याच्या बाबतीत समानता किंवा कायद्याचे समान संरक्षण नाकरु शकणार नाही.

ii) कलम 15 – धर्म, वंश, जात, लिंग किंवा जन्मस्थान या कारणावरुन भेदभाव करण्यास मनाई.

राज्य केवळ वरिल कारणावरुन कोणत्याही नागरिकाला प्रतिकूल होईल अशाप्रकारे भेदभाव करणार नाही.

i) कलम 16 – सार्वजनिक रोजगाराबाबत समान संधी राज्यातील सार्वजनिक सेवायोजनेत कोणत्याही जागेवर नेमले अगर घेतले जाण्यास सर्व नागरिकांना समान संधी मिळेल.

ii) कलम 17 – अपृश्यता नष्ट करणे कोणत्याही स्वरुपाची अपृश्यता पाळण्याला मनाई करण्यात आलेली असून अपृश्यता पाळणे. हा शिक्षे पात्र होणारा गुन्हा समजल्या जाईल.

iii) कलम 18 – पदव्यांची समप्ती राज्य लष्करी व शिक्षण विषयक पदव्या व्यतिरिक्त कोणतीही पदवी प्रदान करु शकणार नाही. तसेच भारताच्या कोणत्याही नागरिकाला परराष्ट्रांकडुन कोणतीही पदवी स्विकारता येणार नाही.

2) स्वातंत्र्याचा अधिकार (कलम 19 ते 22)

i. कलम 19 :

अ) भाषण स्वातंत्र्य व मतप्रर्दशनाचा अधिकार – घटनेने भारतीय नागरिकांना भाषण करण्याचे व आपले मत प्रर्दशित करण्याचे स्वातंत्र्य दिले आहे.

ब) शांतता पुर्वक शस्त्राशिवाय सभा भरविण्याचा अधिकार

क) संस्था व संघटना स्थापन करण्याचा अधिकार

Principal Bhartiya Mahavidyalaya Morshi

ड) भारताच्या प्रदेशात मुक्तपणे संचार करण्याचा अधिकार

इ) भारताच्या प्रदेशात कोठेही वास्तव्य करण्याचा अधिकार

फ) कोणताही व्यापार, व्यवसाय, रोजगार करण्याचे स्वातंत्र्य

ii. **कलम 20** : अपराधा बद्दलच्या दोष सिध्दी बाबत संरक्षण

अ) कोणत्याही व्यक्तीला तिने केलेले कृत्य त्यावेळी अमलात असलेल्या कायद्याविरुध्द असून ते गुन्हा म्हणून ठरविले गेले असेल तरच तिला शिक्षा होईल आणि तो गुन्हा घडण्याच्या वेळी अमलात असलेल्या कायद्यात जी शिक्षा सांगितली असेल त्यापेक्षा ती अधिक असणार नाही.

ब) कोणत्याही व्यक्तिवर एकाच गुन्हया बद्दल एकापेक्षा जास्त वेळा खटला होणार नाही किंवा शिक्षा होणार नाही.

iii. **कलम 21** : जिवीत व व्यक्तीगत स्वातंत्र्य यांचे रक्षण कायद्याने ठरवून दिलेल्या कार्य पध्दती खेरीज कोणत्याही व्यक्तिचे जिवीत किंवा वैयक्तिक स्वातंत्र्य हिरावून घेतल्या जाणार नाही.

iv. **कलम 22** : एखाद्या प्रकरणी अटक व स्थानबध्दता या पासून संरक्षण अ) जर एखाद्या व्यक्तिला अटक केली असेल तर त्या व्यक्तिला शक्य तितक्या लवकर अटकेची कारणे कळल्याशिवाय अटकेत ठेवता येणार नाही. तसेच त्या व्यक्तिला पसंतीच्या वकीलाचा सल्ला घेण्याचा किंवा बचाव करण्याचा हक्क नाकारता येणार नाही.

ब) अटक केलेल्या व्यक्तिला 24 तासाच्या आत मॉजिस्टेट समोर उभे करण्यात येईल आणि माजिस्टेटच्या हुकूमाशिवाय तिला अधिक काळ अटकेत ठेवता येणार नाही.

3) शोषणाविरुध्दचा अधिकार : (कलम 23 ते 24)

i. **कलम 23** – माणसांची विकी आणि बिगार व त्यासारख अन्य स्वरुपातील वेठ यांना मनाई आहे. या मनाई योजनेचा भंग करणे हा कायद्याप्रमाणे शिक्षेला पात्र होणारा गुन्हा ठरेल.

ii. **कलम 24** – चौदा वर्षाखालील कोणत्याही मुलाला कोणत्याही कारखान्यात किंवा खाणीत काम करण्यास ठेवले जाणार नाही किंवा अन्य कोणत्याही धोक्याच्या कामावर त्याची योजना केली जाणार नाही.

4) धार्मिक स्वातंत्र्याचा अधिकार (कलम 25 ते 28)

i. **कलम 25** – सार्वजनिक सुव्यवस्था, नितिमत्ता आणि स्वास्थ यांना बाधक नसणाऱ्या बाबतीत सर्व व्यक्तींना आपला सद्सद् विवके बुध्दीनुसार वागण्याचे समान स्वातंत्र्य आणि धर्माचे मुक्त प्रकटीकरण, आचरण व प्रचार करण्याचे स्वातंत्र्य.

ii. **कलम 26** – धर्मनिरपेक्ष व्यवहारांची व्यवस्था पाहण्याचे स्वातंत्र्य

iii. **कलम 27** – एखाद्या विशिष्ट धर्माच्या संवर्धनाकरता कर देण्याविषयी स्वातंत्र्य

iv. **कलम 28** – शैक्षणिक संस्थांत धार्मिक शिक्षण अथवा धार्मिक उपासना यांना उपस्थित राहण्याविषयी स्वातंत्र्य

5) सांस्कृतिक व शैक्षणिक अधिकार : (कलम 29 ते 30)

i. **कलम 29** – भारताच्या प्रदेशात किंवा त्याच्या कोणत्याही विभागात राहणाऱ्या कोणत्याही नागरिक वर्गाला जर स्वतः ची विशिष्ट भाषा, लिपी, संस्कृती असेल तर त्याला ती जतन करण्याचा अधिकार आहे.

Original Bhartiya Mahavidyalaya Morshi

ii. कलम 30 – अल्पसंख्यांक वर्गाना स्वतःच्या पसंतीप्रमाणे शिक्षणसंस्था स्थापण्याचा आणि चालविण्याचा अधिकार आहे.

6) घटनात्मक उपाययोजनेचा अधिकार – (कलम 32 ते 35)

घटनेमध्ये केवळ मुलभूत अधिकाराची घोषणा करणे निष्फळ ठरेल, जर त्याच्या अमलबजावणीसाठी प्रभावी यंत्रणेची व्यवस्था करण्यात आली नाही. मुलभूत अधिकार अर्थपूर्ण बनवण्यासाठी ते न्यायप्रविष्ठ असणे आवश्यक आहे. म्हणजेच. त्याचे उल्लंघन झाल्यास ते पुन्हा प्राप्त करुन घेण्यासाठी काही उपाययोजना आवश्यक असते. घटनेच्या कलम 32 मध्ये अशी उपाययोजना करण्यात आली आहे. भारतीय घटनेच्या कलम 32 नुसार सर्वोच्च न्यायालयाला आणि कलम 226 नुसार उच्च न्यायालयांना याबबतीत आदेश काढता येतो. मुलभूत अधिकाराच्या संरक्षणासाठी जेव्हा व्यक्ती न्यायालयात अर्ज करतो तेव्हा न्यायालयाला पुढील पाच प्रकारचे आदेश काढता येतात.

i. बंदीप्रत्यक्षीकरण – Habeas corpus

"हॅबियस कॉर्पस" ही लाटिन भाषेतील सज्ञा असुन त्याचा अर्थ सदेह उपस्थित राहणे (To have the body of) असा होतो जर एखाद्या व्यक्तिला बेकायदेशीर अटक करुन ठेवले असेल, तर त्या व्यक्तिला किंवा त्याच्या मित्राला, नातलागाला न्यायालयाकडे घटनात्मक अर्ज करता येतो. यालाच बंदीप्रत्यक्षीकरणाचा अधिकार म्हणतात. अटक करुन ठेवलेल्या व्यक्तिला 24 तासाच्या आत कोर्टासमोर हजर करुन त्याच्या अटकेची कारणे द्यावी लागते.

ii. परमादेश – Mandamus

"मॅडमस" या लॅटिन भाषेतील शब्दाचा अर्थ आम्ही आज्ञा देतो असा होतो. एखादी व्यक्ति, संस्था किंवा सरकारी अधिकारी आपल्या कर्तव्याचे पालन करित नसेल आणि त्यामुळे एखाद्यावर आकमण होत असेल, तर ती व्यक्ति न्यायालयाकडे अर्ज करते. अशावेळी न्यायालय तो अर्ज स्विकारुन त्या व्यक्तिवरिल अन्याय ताबडतोब नाहीसा करावा असा आदेश त्या अन्याय करणाऱ्या व्यक्तिला किंवा अधिकाऱ्याला देतो. यालाच परमादेश किंवा महादेश असे म्हणतात.

iii. प्रतिशोध – Prohibition

"प्रोहीबीशन" या शब्दचा शब्दशः अर्थ प्रतिबंध करणे असा होतो. हा प्रतिलेख वरिष्ठ न्यायालय कनिष्ठ न्यायालयाविरुध्द त्यांना त्यांच्या अधिकार क्षेत्राचे उल्लंघन करण्यापासुन प्रतिबंधित करण्यासाठी काढु शकते. सर्वसाधारणपणे कनिष्ठ न्यायालयाने त्यांच्या अधिकार क्षेत्राचे मर्यादेतच राहुन कार्य करावे. हे साध्य करण्यासाठी या अधिकाराचा वापर केला जातो.

iv. अधिकारपृच्छा – Quo-warranto

"को–वारन्टो" या सज्ञेचा शब्दशः अर्थ कोणत्या अधिकाराने (By what authority) असा होतो. न्यायालय एखाद्या व्यक्तिच्या विरुध्द हा प्रतिलेख काढुन त्याला सदर सार्वाजनिक अधिकार पदावर राहण्याचा आपणास कोणता अधिकार आहे अशी विचारणा करु शकते.

v. उत्प्रेक्षण / प्राकर्षण – Certiorari

"सार्सीओराराय " या लाटीन शब्दाचा अर्थ असे प्रमाणित करण्यात येते की, असा होतो. जेव्हा एखादा खटला कनिष्ठ न्यायालयाच्या अधिकार क्षेत्रा बाहेरचा असतांना तो चालविला जातो. तेव्हा वरिष्ठ न्यायालय कनिष्ठ न्यायालयाला आदेश काढुन त्या खटल्याची सर्व कागदपत्रे, पुरावे वरिष्ठ न्यायालयाकडे पाठवुन द्यावी अशी आज्ञा करते यालाच उत्प्रेक्षण म्हणतात.

- **मुलभूत अधिकाराचे महत्व :–** मुलभूत अधिकार सर्व नागरिकांचा संपूर्ण शारिरिक, मानसिक, नैतिक, आध्यात्मिक विकास सुनिश्चित करते व त्यामुळे मानवाचे जिवन सुखकर जगण्यायोग्य बनते. मुलभूत अधिकार बहुसंख्यकाच्या राज्यकारभारासाठी लोकशाही जन्य नितीमान्यतेचा आराखडा निर्माण करते व त्याच बरोबर देशातील अल्पसंख्यांकामध्ये सुरक्षिततेची भावना निर्माण करते. मुलभूत अधिकार देशात राजकीय

Principal
Bharatiya Mahavidyalaya
Morshi

लोकशाहीचा आदर्श प्रस्थापित करते. देशात एकाधिकारशाही व जुलमी सत्ता प्रस्थापित होण्यास प्रतिबंध करुन राज्यसंस्थेच्या आक्रमाणापासुन जनतेच्या स्वातंत्र्याचे संरक्षण करते.

- **समारोप :–** भारतीय राज्यघटनेच्या तिसऱ्या भागात मुलभूत अधिकार देवुन घटनाकारांनी व्यक्ती स्वातंत्र्य जोपासण्याचा आणि विकसीत करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. व्यक्तिच्या सर्वांगिण विकासासाठी आणि लोकशाही प्रस्थापित करण्यासाठी घटनेने दिलेले मुलभूत अधिकार आवश्यक व अत्यंत उपयुक्त आहे. त्याच बरोबर कार्यकारी मंडळाच्या कृतीवर आणि कायदेमंडळाच्या असंगत कायद्यावर मर्यादा घालण्याचे काम मुलभूत अधिकार करते. थोडक्यात माणसाचे नव्हे तर कायद्याचे शासन प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न मुलभूत अधिकाराव्दारे केला जातो.

- **संदर्भसूची :–**

1. भोळे भाष्कर, लक्ष्मण, **"भारतीय गणराज्याचे शासन आणि राजकारण,"** पिंपळापूरे ॲन्ड क. पब्लिशर्स, नागपुर, जुन 2003
2. पाटिल बी. बी., **"भारतीय शासन आणि राजकारण,"** फडके प्रकाशन, कोल्हापुर, नोव्हेंबर 2010
3. नरुला बी. सी., **"संविधान और सरकार,"** अर्जुन पब्लिशींग हाऊस, नई दिल्ली, 2009
4. नांदेडकर व. गो., **"भारतीय राज्यघटना आणि राज्यव्यवहार,"** डायमंड पब्लिकेशन, पुणे, 2011
5. कोळंबे रजन, **"भारताची राज्यघटना आणि प्रशासन,"** भागीरथ, प्रकाशन, पुणे, जानेवारी 2014
6. गवई आणि शेख हाशम, **"राज्यशास्त्र,"** विश्व पब्लिशर्स ॲन्ड डिस्टीब्युटर्स, नागपुर, 2006

36

संविधानातील मूलभूत हक्क व कर्तव्ये

प्रा. सुरेश एम. पवार

श्रीकृष्णदास जाजू ग्रामीण सेवा महाविद्यालय, पिपरी-वर्धा

==========******==========

सार :

आपल्या देशात अनेक वर्षापासून २६ नोव्हेंबर हा दिवस संविधान दिन म्हणून साजरा करण्यात येतो. २६ नोव्हेंबर १९४९ रोजी घटना समितीने भारताची राज्यघटना तयार केली. त्या राज्यघटनेवर २०० सदस्यांनी स्वाक्षरी केल्या. २६ नोव्हेंबर रोजी घटना तयार झाली होती असे असूनही भारताने २६ जानेवारी १९५० या दिवसापासूंन घटना लागू करण्याचा निर्णय घेण्यात आला. भारताची राज्यघटना तयार असताना सुध्दा भारत सरकारने २ महिन्यानंतर घटना लागू करण्याचा निर्णय घेतला. कारण २६ जानेवारी १९३० ला महात्मा गांधीजींच्या नेतृत्वाखाली संपूर्ण स्वातंत्र्याचा ठराव मंजुर करण्यात आला. २६ जानेवारीची स्मृती कायम राखण्यात आली.

२६ नोव्हेंबर ला संविधान दिवस साजरा करायचा कारण २६ नोव्हेंबर १९४९ रोजी भारताच्या लोकांनी भारताचे संविधान अंगिकृत व अधिनियमित करुन स्वत:प्रत अर्पण केले आहे. संविधान निर्मितीच्या इतिहासातील जगाच्या पाठीवर ही अद्भूत अशी घटना आहे. २ वर्ष ११ महिने १७ दिवसाच्या अथक परिश्रमातून समता, स्वातंत्र्य, बंधुता व न्याय या जीवन मूल्यांवर आधारीत संविधान आपल्या देशाला मिळाले.

प्रस्तावना :

सार्वभौम, समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष गणराज्य सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक न्याय ; विचार, अभिव्यक्ती, विश्वास, श्रध्दा व उपासना यांचे स्वातंत्र्य, दर्जाची व संधीची समानता, राष्ट्राची एकता व एकात्मता यांचे आश्वासन देणारी

Principal Bhartiya Mahavidyalaya Morshi

ISSN: 2349-6304
Volume IV, No. 4, July 2017

UNIVERSE

(A Geography Research Journal)

LATE N. A. DESHMUKH ARTS & COMMERCE COLLEGE
Chandur Bazar, Dist. Amravati. (M.S.) India

CO - EDITOR

Dr. A. S. Kalikar
P. G. Dept. of Geography, Bhartiya Mahavidyala, Amravati (M.S.)

Dr. Sadhana Bhendkar
P. G. Dept. of Geography, G.I.V.S.H., Amravati (M.S.)

ART - EDITOR

Prof. M. P. Sahare
Late N. A. Deshmukh Arts & Commerce College,
Chandur Bazar, Dist. Amravati (M.S.)

EDITORIAL BOARD

Dr. Kalpana Deshmukh, Dhanvate National College, Nagpur (M.S.)

Dr. Seema S. Malewar, U. N. G. I., Nagpur (M.S.)

Dr. Nanda Charthad, G. V. I. S. H., Amravati (M.S.)

Dr. Sawan M. Deshmukh, Bhartiya Mahavidyala, Morshi, Dist. Amravati (M.S.)

Dr. Manish Gaikwad, Y. C. M. N. U. Amravati (M.S.)

Prof. Chandrashekhar Thakre, Shiv Shakti College, Bahulgaon Dist. Yavatmal.

Prof. Nilesh P. Chopade, Late N. A. Deshmukh Arts & Commerce College, Chandur Bazar, Dist. Amravati (M.S.)

Dr. Amol M. Wainedeshkar, Cartographer, Dist. Amravati (M.S.)

Prof. Amol P. Ware, Matoshri Hirubai Javanjal Adhapak Vidyalala, Wadali, Dist. Amravati (M.S.)

ADVISORY BOARD

Dr. H. B. Rathod, H. S. College, Udgir Dist. Latur (M.S.) (S. R. T. M. University Nanded)

Dr. Kaweri Dabhadkar, Govt. G. College, Bolaspur (C.G.)

Dr. Sangeeta R. Chandrkar, M. G. C. Amalner, Dist. Jalgaon, (N. M. Uni. Jalgaon)

Prof. Anil kumar Prasad, S. K. L. College, Amravati (S. G. B. Uni. Amravati)

II Index II

Sr. No.	Title of Research Paper & Auther	Page No.
01	DISPERSAL RURAL SETTELMENT PATTERNS IN THE YAVATMAL DISTRICT **Dr.Sawan M. Deshmukh**, Morshi, Dist. Amravati **Dr. Kalyani A. Dehpande**, Dist. Yavatmal	07
02	INFLUENCE OF DRAINAGE DENSITY ON ROAD NETWORK OF THE EAST VIDARBHA REGION MAHARASHTRA STATE **Dr. Amol Mulrlidhar Waindeshkar**, Dist. Amravati **Dr. Rajani M Deshmukh**, Dist. Amravati	12
03	CROP COMBINATIONS IN AMRAVATI DISTRICT OF MAHARASHTRA STATE **Dr. Deepak P Thakare**, Dist Amravati	19
04	MORPHYMATRIC ANALYSIS OF THE INTERFLUES OF PEDHI & PURNA RIVER IN AMRAVATI DISTRICT **Prof. Nilesh P. Chopde, Dist. Amravati.**	24
०५	महाराष्ट्र राज्यातील रेल्वे वाहतुक जाळ्याच्या संपर्कतेचे भौगोलिक अध्ययन **प्रा. राजेश पां. मेश्राम, जि. अमरावती.** **डॉ. मनोज बी. गाथे, जि. अमरावती.**	२७
०६	अमरावती शहरातील साक्षरता दर व लिंग गुणोत्तर यांच्यातील सहसंबंधाचे विश्लेषण. **डॉ. प्रविण म. माटोडे**, जि. अमरावती.	३१
०७	अमरावती जिल्ह्यातील पर्यटन विकासासंबंधीत समस्या व उपाययोजना **गौरव द. मेश्राम, जि. अमरावती.**	३५
०८	अमरावती विभागातील आरोग्य सुविधा व आरोग्य सुविधा विकास स्तराचे विश्लेषणात्मक अध्ययन (१९८१-२०११) **प्रा. डॉ. साधना एच्. भेंडकर (खंडार), जि. अमरावती.** **श्री. संदीप अंबादासपंत जुनघरे, जि. अमरावती.**	४०
०९	अमरावती जिल्ह्यातील पीक विविधतेचे विश्लेषणात्मक अध्ययन **प्रा.डॉ. जयश्री वाय. पडोळे, जि. अमरावती.** **श्री. रामकृष्ण महादेवराव शिरस्कर, ता. मोर्शी जि. अमरावती.**	४६
१०	अमरावती जिल्ह्यातील वर्धा नदीच्या उर्ध्व खोऱ्याच्या उप पाणलोट क्षेत्रातील नदी प्रवाह घनता आणि भूमी उपयोजनाचे भौगोलीक अध्ययन **श्री. अमोल प्रकाशराव वारे**, जि. अमरावती. **प्रा. डॉ. सौ. सिमा एस. मालेवार (सावरकर) जि. नागपूर** **प्रा. डॉ. रजनी एम्.** देशमुख, जि. अमरावती.	५१
११	जागतिक तापमानवाढीचा कृषीवरील परिणाम **प्रा. तिलकचंद जी.** बोडे, डॉ. [illegible], जि. अमरावती	५६
१२	**महाराष्ट्राच्या गोंदिया जिल्ह्यातील अनुसूचित जमातीच्या लोकसंख्येचे वितरण व घनता** निलकंठ आर. भेंडारकर जि. नागपूर डॉ. रजनी ए. चतुर्वेदी जि. गोंदिया	६०

DISPERSAL RURAL SETTELMENT PATTERNS IN THE YAVATMAL DISTRICT

DR. SAWAN M. DESHMUKH
H.O.D, Depatment of Geography
Bhartiya Mahavidyalaya, Morshi, Dist. Amravati

DR. KALYANI A. DEHPANDE
Asst. Teacher, Lok Nayak Bapuji Aneye Vidyalaya, Yavatmal

ABSTRACT

Human being agglomerate themselves at a particular geographical location in the form of settlements. Every settlement are to developed in the combined environment of nature and some man -made setting. The rural or others settlement forms patterns depends on the space and structure of points, lines and areas. The patterns of settlements is very much associated with its demographic aspects as well as the distribution of size of density. The developments of such patterns of settlement is the out come of population and adjustment in response to physical and socio-economic factors.

Key words: *Rural settlement pattern, Compact settlements, semi-Compact settlements, scattered settlements, Index of dispersal.*

Introduction

The rural settlement distribution and the evolution is bring out clearly the interaction between people and the particular environment. The patterns of settlements is very much associated with its demographic aspects its distribution size, density of population, growth rate and composition. (Desai Anjana (1977)). The region comprises with a series of hilly and plateau region of varying elevations and covered by forest but some part is occupied by river basin. These factor are impact on the settlements, Therefore , these region are occured different types of settlements.

Study Region

The Yavatmal district is situated in the southern direction of the Vidharbha region of Maharashtra. The area occupied of this district is 13584 sq. kms. And this district distributed in to 16 Tahsils.

According to 2011 census, the total population is 2772348, the rural population is 2174195 (78.42%) living in 1687 inhabited villages.

Methodology

For this research work depends on the tahasil wise data of rural population and rural settlements agglomeration has been collected from census hand book report of 2011. This tahasil wise proportion of rural settlement patterns has been computed by R.B.Mandal (1979) formula. The tahasil wise distance between rural settlements with the proportion of rural population to conputed the index of dispersal of settlements in the Yavatmal district. To examine the tahasil wise patterns of rural settlement.

Patterns of Settlement

According to the 2011 census, the Yevatmal district has the rural population of 2174195 (78.42%), they are living in the 1858 inhabited villages. The proportion of rural population analysed to the distance between rural settlements and after computed the spatial pattern of the Index of dispersal rural settlements. To the help of this dispersal index value categories in to 4 th types. These are i) Compact rural settlements, ii) Semi- Compact rural settlements, iii) Semi- scatter rural settlements, iv) Scatter rural settlements.

The Yavatmal district rural settlements dispersal index value is 233.21 to 485.43, It's a scattered type of settlements.

i) Compact rural settlements :

The main characteristic of this type of settlement is all settlements are concentred to the main center of villages. The number of houses are very close to another house and the wall of huses is also close to another house and the den sity of population is similarly dense. In Arni, Pusad and Mahagao tahasils occurred this type of settlements. The dispersal index value is between 465.08 to 485.43, Therefore, these settlements are in compact type.

ii) Semi- Compact rural settlements :

This type of settlement characteristic is not a complitly compact and nor-scattered, therefore is known as Semi- Compact rural settlements. The shape of this settlement is scattered type and the density of population is low than compact rural settlement. This type of rural settlements occurred in Umarkhed and Darwha and Ner tahasils. The dispersal index value of this type of settlement is 413.72 to 420.84.

iii) Semi- scatter rural settlements :

The rural settlements is not completely scattered and not compact. This type of settlement known as Semi- scattered rural settlement. The shape of this

settlement is small as well as scattered and and the density of population is low than semi- compact rural settlement. This type of rural settlements occurred in Yavatmal and Ner tahasils. The dispersal index value of this settlement is between 381.94 to 386.24.

iv) Scatter rural settlements :

This type of rural settlements occurred in low rainfall region, heigh altitude region and undulating physical structural regions. This type of settlement occuured the Babhulgao, Kalamb, Ralegao, Maregao, Wani, Kelapur, Ghatangi, Digras and Zari- Zamni tahasils of Yavatmal district. In this district some tahasils are situated in hillock areas and some tahasils area is forested. In this region is a tribal populated region.

Therfore the population is very low and scattered. The shape of this settlement is very scattered. The dispersal index value of this settlement is 233.21 to 340.99.

Table no. 1

Yavatmal district: Disparsal index and pattern of rural settlements

Sr. No.	Tahasil	Average Distunce (B)	Average Population Size	Index of Dispersal	Setllment Types
1	Yavatmal	2.76	1054.15	381.94	Semi- Scattered
2	Babhulgaon	2.11	701.99	332.69	Scattered
3	Kalamb	2.30	674.86	293.41	Scattered
4	Ralegaon	2.44	788.21	323.03	Scattered
5	Maregaon	2.23	651.12	291.98	Scattered
6	Wani	2.40	807.53	336.47	Scattered
7	Kelapur	2.42	816.68	337.47	Scattered
8	Ghatanji	2.84	882.23	310.64	Scattered
9	Umarkhed	2.82	1183.60	419.72	Semi-Compact
10	Mahagaon	2.81	1364.05	485.43	Compact
11	Pusad	2.51	1167.34	465.08	Compact
12	Digras	3.51	1196.88	340.99	Scattered
13	Darvha	2.46	1035.27	420.84	Semi-Compact
14	Ner	2.37	915.39	386.24	Semi- Scattered
15	Zarijamni	2.42	564.37	233.21	Scattered
16	Arni	2.63	1260.0	479.09	Compact

Sorce : Resercher

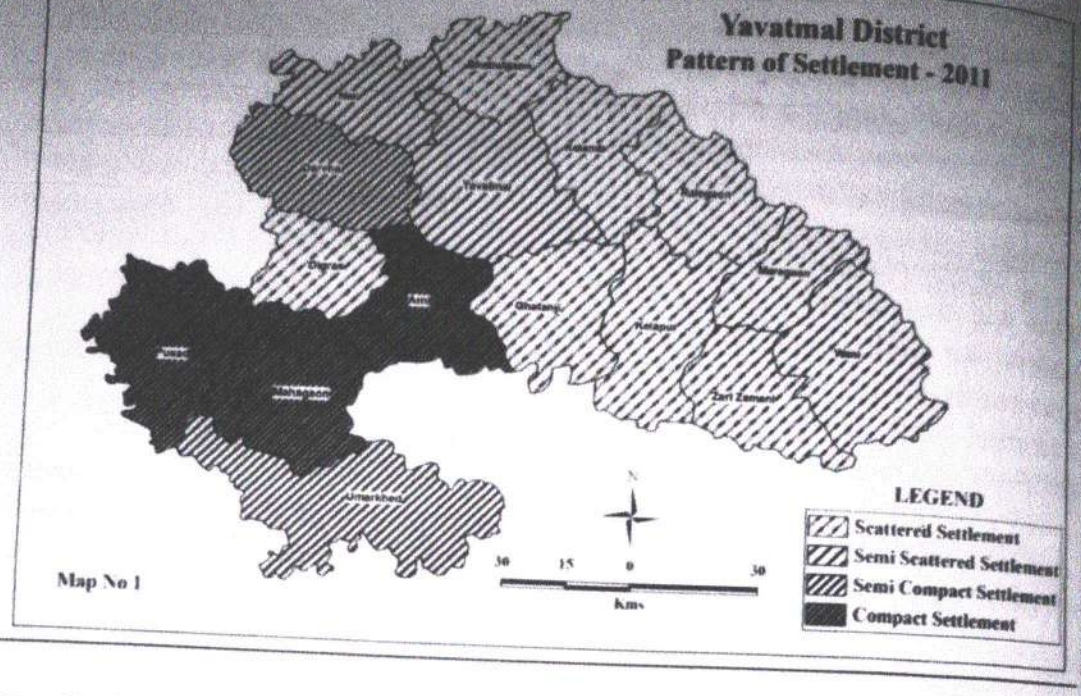

Conclusion

Based of the on the proportion of rural population and the patterns of rural settlements. The trend of rural settlements of maximum tahasils in Yavatmal district are occurred in the scattered type of rural settlements according to the index of dispersal values. Because the northern and the eastern part of district is hilly as well as some part are covered by forest and in the some part of Yavatmal district is in the very low rainfall.

Therefore, the maximum settlements occurred in scattered types. In the Yavatmal tahasil, rural settlements are in the semi-sctterd type, because the rural aera of yavatmal tahasil is not developed.

Acknowlegments

Author in thankful to the Dr. Rajani M. Deshmukh Ex. H.O.D, Bharatiya Mahavidyalaya, Amravati. In fully guiedance and support to Coplited this Research Paper.

References

1. District Cencus Handbook – Yavatmal Dist (1973).
2. Mandal R. B. (1979), "Planned Development of rural settlement", Concept Publication, New Delhi.
3. Banarse J. & Robinson A. N. (1994), a new method for the representation of dispersed rural population, Geographical review, Vol. 30.

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal (Journal No. 40776)

ISSN 2277-5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

GST (Goods and Services Tax) EXPLAINED

Valume-VI, Issue-IV
Marathi Part - I
October - December - 2017

IMPACT FACTOR / INDEXING
2016 - 4.205
www.sjifactor.com

AJANTA PRAKASHAN

Principal
Bharatiya Mahavidyalaya
Morshi, Dist. Amravati (M.S.)

प्रा. दिपक. ना. कडू
भारतीय महाविद्यालय
मोर्शी.

ISSN 2277-5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume -VI Issue - IV Marathi Part - I October - December - 2017

Peer Reviewed and Referred
UGC Listed Journal

(Journal No. 40776)

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2016 - 4.205
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Assit. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Math's), M.B.A. (Mkt), M.B.A (H.R),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod & Dirt), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

Principal
Bharatiya Mahavidyalaya
Morshi Dist Amravati (M.S.)

मराठी अनुक्रमाणिका भाग - १

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
२७	शारीरिक शिक्षणावर वस्तु आणि सेवा कर प्रणालीचा प्रभाव **राजेंद्र निवृत्ती चव्हाण**	१०६-१०८
२८	जी.एस.टी. : एक राजकीय अवलोकन **डॉ. राजु भागाजी वनारसे**	१०९-१११
२९	उएऊ चा शैक्षणिक साहित्यावर होणारा भार/परिणाम **प्रा. शीला भा. दाभाडे**	११२-११३
३०	जी.एस.टी. व सामान्य माणूस **प्रा.डॉ. सुषमा देशपांडे**	११४-११६
३१	जीएसटी आणि कृषी क्षेत्रावरील परिणाम-एक अभ्यास **प्रा. स्वाती कुरमे**	११७-११९
३२	वस्तू आणि सेवा कर प्रणालीचा जनसामान्याच्या जीवनावरील परिणाम **घोती विद्या मगनसिंग** **डॉ. व्ही. एन. बेरागी**	१२०-१२४
३३	जीएसटी : नव्या युगाची पहाट **प्रा. विजय एम. घुबळे**	१२५-१२९
३४	किर्ती-जीएसटी अधिनियमातील ठळक वैशिष्ट्यांची **प्रा. विलास देशमुख**	१३०-१३३
३५	वस्तु व सेवा कराचा प्रमुख क्षेत्र व सामान्य नागरीकावर होणारा परिणाम **विनायक विष्णुपंत खांडेकर**	१३४-१३६
३६	जी. एस. टी. चा सामान्य माणसावर परिणाम **प्रा. दिपक एन. काळे**	१३७-१३९
३७	भारतीय वस्तु-सेवा कर : स्वरुप व प्रभाव **डॉ. ज्ञानेश्वर जिगे**	१४०-१४३
३८	जी. एस. टी.चा देशातील प्रसारमाध्यमांवरील परिणाम **डॉ. शिवाजी जाधव**	१४४-१४९
३९	जीएसटीचा व्यापाऱ्यांवर झालेला परिणाम **प्रा. डॉ. सुरेश दगडु पाटील**	१५०-१५६

Principal
Bharatiya Mahavidyalaya
Morshi,Dist.Amravati(M.S.)

३६

जी. एस. टी. चा सामान्य माणसावर परिणाम

प्रा. दिपक एन. काळे
वाणिज्य विभाग, भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी

भारतीय अर्थव्यवस्थेत दोन प्रकारच्या करप्रणाली अस्तित्वात आहे. प्रत्यक्षा कर आणि अप्रत्यक्ष कर म्हणजे VAT (Value Added Tax) जकात कर आयात कर, वस्तु व सेवाकर GST राज्य सरकारचे कर केंद्र सरकारचे कर पुरवठयावरील कर अश प्रकारे विविध राज्यात संपत्ती कर, वेगवेगळया दराने कर प्रणाली अस्तीत्वात आली, परंतु प्रत्यक्षात भारतीय अर्थव्यवस्थेत अप्रत्यक्ष करामध्ये एक वाक्यता नव्हती. इ.स. २००२ मध्ये वस्तु व सेवा करावर चर्चा झाली. २००३ मध्ये डॉ. विजय केळकर यांच्या अध्यक्षतेखाली व्हॅटच्या तत्वावर टास्क फोर्सने संकल्पना आपल्या अहवलात मांडली. व्हॅट आधारीत तत्वावर एकीकृत वस्तु व सेवाकराची संकल्पना तयार झाली.

त्यानंतर २००६ मध्ये तत्कालीन केंद्रीय अर्थमंत्री पी. चिदंबरम यांनी संकल्पना मांडली आणि त्यांची अमलबजावणी २०१० मध्ये करण्याची मुदत ठरविली. त्याकरीता २००९ ला संसदेमध्ये चर्चेसाठी दस्तऐवज ठेवली त्यानुसर २०११ मध्ये जी.एस.टी. लागु करण्याविषयी प्रथम विधेयक मांडले त्यांनी २०१३ मध्ये अहवाल दिला. परंतू त्यादरम्यान बी.जे.पी. ने या विधेयकाला विरोध केला होता. २०१४ मध्ये नरेंद्र मोदी पंतप्रधान झाले. आणि त्यांनी या विधेयकाला राष्ट्रहिताचे विधेयक सांगुन पाठपुरावा केला आणि २०१५ मध्ये जी.एस.टी. चे विधेयक लोकसभेत संमत झाले. परंतु राज्यसभेत कॉंग्रेसने ते अडवुन ठेवले.

केंद्र सरकारने २७ मार्च २०१७ ला जी.एस.टी. विषयी ४ विधेयके लोकसभेत सादर केली. त्यात एकीकृत वस्तु व सेवाकर विधेयक २०१७ (जी.एस.टी.) केंद्रीय वस्तु व सेवाकर विधेयक २०१७ (सी.जी.एस.टी.) संघराज्य क्षेत्र वस्तु व सेवाकर विधेयक (युटी-जी.एस.टी.) व वस्तु व सेवकर (राज्यांना नुकसान भरपाई) विधेयक २०१७ ही जी.एस.टी. संबंधीत ४ विधेयक लोकसभेत सादर करुन १३ एप्रिल २०१७ ला पारीत केल्या गेले आणि ३० जुन २०१७ ला मध्यरात्री पासुन म्हणजे १ जुलै २०१७ ला सुरु करण्याचा निर्णय घेण्यात आला.

जी.एस.टी. सामान्य माणुस, निर्माण क्षेत्र, घाऊक क्षेत्र, रिटेलर क्षेत्र, ग्राहक या चार क्षेत्राशी निगडीत आहेत आणि चार क्षेत्राचा सहभाग सामान्य माणसाला सुध्दा होतो. जी.एस.टी. चे अनेक परीणाम असले तरी सामान्य माणसावर होणारा परीणाम यावर चर्चा करुया.

जी.एस.टी. चे फायदे

१) भारतीय अर्थव्यवस्था वरचा स्तर गाठेल - पंतप्रधानानी घेतलेल्या आढाव्यानुसार आर्थिक साधने वाढतील दारीद्र्य निर्मुलन व विकासाला हातभार लागेल. कर पाया विस्तारेल केंद्र व राज्याची आर्थिक साधने वाढतील, उत्तर प्रदेश, बिहार व मध्यप्रदेश या राज्यांत जास्त ग्राहक असल्याने त्यांना जास्त फायदा मिळुन ती राज्ये विकसीत होईल.

२) केंद्रभुत्त प्रणालीचे तोटे राहणार नाही - व्हॅटमध्ये सुधारणा होत असल्याने तसेच केंद्र व राज्याचे दर समान असल्याने आंतरराष्ट्रीय विक्री सोपी होईल. पेट्रोलियम, तंबाखु, अल्कोहोल यावर केंद्र व राज्याचे कर राहतील ते अपवाद वगळता राज्यांना आर्थिक स्वायत्तता राहील. जी.एस.टी.मुळे राज्याची स्वायत्तता वाढेल व ते टॉपअप कर लावु शकतील.

३) जी.एस.टी.मुळे `मेक इन इंडिया` एक मंचावर येईल सध्याची कर रचना भरतीय बाजारपेठेला खंडीत करणारी होती आता ती एकत्र येईल. राज्यामधील वस्तु विक्रीवर केंद्रीय कर तसेच राज्याचे असलेले कर नष्ट होते. त्यामुळे राज्या अंतर्गत देशा अंतर्गत उत्पादणास चालना निर्माण झाली.

४) कर प्रशासनातील सुधारणा - अर्थव्यवस्थेत स्वनियंत्रामुळे फायदा होईल इनपुट टॅक्स क्रेडिटमुळे जी.एस.टी. स्वनियंत्रणाचा चांगला उपयोग होत आहे. कराचे विवरण मागण्याचा अधिकार असल्यामुळे कर प्रणालीत केंद्र व राज्य स्पर्धा होत असल्यामुळे करवसुली योग्य होऊन एकीकडे करचुकवेगिरी लक्षात आली नसल्यास दुसरीकडे ती लक्षात येते.

Principal
Bharatiya Mahavidyalaya

५) **विविध करामुळे जो होणारा सामान्य माणसाचा सभ्रम दुर होतो** - जी.एस.टी.मध्ये केंद्रीय-राज्य व एकल जी.एस.टी. ही प्रणाली असल्यामुळे आंतरराष्ट्रीय व्यवहार सुरळीत होवुन वस्तु पुरवठा सेवा, हस्तांतरण, विक्री, विनिमय व भाड्याने देणे सोपे होते. केंद्र व राज्यांचा कर एकच असल्यामुळे दुहेरी कर टळेल. ग्राहकांना कराचे ओझे कमी होत आहे असे दिसून येते.

६) **स्थावर मालमत्ता किंमती स्थिर होते** - आर्थिक सर्वेक्षणनुसार बांधकाम क्षेत्र रोजगार निर्मितीत दुसऱ्या क्रमांकावर आहे. कृषी क्षेत्र हे प्रथम क्रमांकावरच आहे. आर्थिक गणनेनुसार देशाचे ७.४% उत्पन्न स्थावर मालमत्ता क्षेत्रातुन मिळते. या क्षेत्रामध्ये अप्रत्यक्ष करामुळे जे वाद निर्माण झाले होते. ते दुर होवुन कायद्यानूसार सेवा कर, मूल्यवर्धीत कर, मुद्रांक शुल्क, बांधकाम कर खरेदी कर व अबकारी कर याचा समावेश जी.एस.टी.त असल्यामुळे मुद्रांक शुल्क राहतील. मालमत्ता हस्तांतरण जी.एस.टी.मध्ये नसल्यमुळे या क्षेत्रात पारदर्शकता निर्माण होताना दिसुन येते. याचे सर्वानाच फायदे दिसुन येत आहे. सामान्यता संपत्तीच्या किंमती स्थिर झालेल्या दिसत आहे.

७) **आरोग्य क्षेत्रावर होणारा परीणाम** - उलट्या पिरॅमिडसारखी करप्रणाली देशात असल्यामुळे उत्पादकाना हानीकारक दिसत होती. आता जी.एस.टी.मुळे करावर कर राहणार नाही. त्यामुळे यंत्राची आयात सोपी व निर्यात खर्चीक असल्यामुळे औषध उत्पादन देशातच होऊन तसेच जी.एस.टी.मुळे सर्व कंपन्याना समान संधी असल्यामुळे उत्पादन व वितरण खर्च २% कमी होऊन नफ्याचे प्रमाण २०% होईल. त्याचा फायदा ग्राहकांना मिळतो. तरीही पण आरोग्य क्षेत्रावर फारसे परिणाम दिसुन आलेले नाही.

८) **बँकींग व आर्थिक क्षेत्र** - भारतातील बॅकींग व आर्थिक सेवा क्षेत्रात सेवा कराचे प्रमाण जास्त आहे. त्यामुळे बँकींग कर्ज स्वस्त होवुन सुध्दा त्याला मागणी कमी असल्याचे दिसुन येत आहे. राज्याचा जी.एस.टी., केंद्राचा जी.एस.टी., आंतरराज्य जी.एस.टी. हे बी.टु.बी. आणि बी.टु.सी. या व्यवहारावर लागु असल्यामुळे बँकींग क्षेत्रावर परिणाम दिसु लागले आहेत. या क्षेत्रात लोकांना फारसा फायदा जी.एस.टी.मुळे मिळणार नाही.

९) **पर्यटन व प्रवास उद्योगवर होणारा परिणाम** - केंद्र व राज्याचे वेगळे कर आता जी.एस.टी.त असल्यामुळे हॉटेल, रेस्टॉरेन्ट यावर एकच कर असल्यामुळे व सध्या इनपुट सेवावर पतपुरवठा उपलब्ध नसल्यामुळे परदेशी व्यापार धोरण जी.एस.टी.त असल्यामुळे इनपुट क्रेडिट सेवा उपलब्ध नसल्यामुळे किंमतीत वाढ झाली आहे.

१०) **शिक्षण क्षेत्र** - शिक्षण क्षेत्र अनेक सवलती आहे. शाळा महाविद्यालयाचा सेवांवर कर नसल्यामुळे या क्षेत्रावर जी.एस.टी.चा फारसा परिणाम दिसुन आलेला नाही.

थोडक्यात

एकात्रीत कर रचना निर्माण झाल्यामुळे देशा अंतर्गत उत्पादनात २% नी वाढ होईल. अशी अपेक्षा होती परंतु या उलट २% नी कमी झालेली दिसुन येत आहे. जी.एस.टी. ही मध्ये १८% कराची मर्यादा असल्यामुळे वस्तुच्या किंमती कमी होत असतांना दिसुन येत आहे. कपडे, पुस्तके, स्वयंपाकाचे तेल, या वस्तु जी.एस.टी. मुळे महाग होतांना दिसुन येत असल्यामुळे तसेच विजेचे बिल, टेलीफोन बिल, दुरसंचार, रेल्वे, बँकींग, हवाई वाहतुक वाढत असल्याचे दिसुन येते. ईलेक्ट्रॉनिक ऑनलाईन खरेदीवर जी.एस.टी. येत असल्यामुळे ग्राहकांना खरेदीपूर्वीच त्याचा टॅक्स घ्यावा लागत आहे.

करचुकवेपणा कमी होवुन दंडाच्या भितीने उद्योग व्यापार क्षेत्रामध्ये पारदर्शकता दिसुन येत आहे. चोरट्या मालाची आयात कमी होवुन देशा अंतर्गत व्यापार उद्येग वाढीसाठी फायदा होतांना दिसुन येते आहे.

एकसुत्र अप्रत्यक्ष करप्रणालीत जी.एस.टी.मुळे देशाला आर्थिक विकास साधण्याकरीता उद्योग क्षेत्रात विकासात्मक पुर्नरचना होताना दिसुन येत आहे. जी.एस.टी.मुळे अवैध व्यापारावर निर्बंध असल्यामुळे स्वैराचार, भ्रष्टाचारावर काही प्रमाणात अंकुश आल्याचे आढळुन आले आहेत. तसेच प्राथमिक क्षेत्र (कृषी क्षेत्र) मध्ये फारश्या प्रमाणात यश येतांना दिसत नाही.

सामान्य व्यक्ती म्हणजे ग्राहकाची संख्या प्राथमिक क्षेत्रात जास्त असल्यातमुळे त्यांच्या उत्पादकतेवर अवलंबुन असल्यामुळे त्यांना विशेष असा फायदा झालेला दिसुन नाही. परंतु सार्वभौम व्यवस्थेत दुसऱ्या क्षेत्रात (उद्योग व्यापार) त्यांचे परिणाम सकारात्मक दिसत असल्यामुळे जागतीक पातळीवर चांगले परिणाम दिसुन येत आहे.

Principal
Bharatiya Mahavidyalaya

संदर्भ

१) योजना अंक नोव्हें. २०१६
२) दैनिक लोकसत्ता १ जुलै २०१७
३) रोजगार समाचार १४ जुलै २०१७
४) व्यापारी मित्र अंक सप्टेंबर २०१७
५) दैनिक लोकमत १ जुलै २०१७

Principal
Bharatiya Mahavidyalaya
Morshi, Dist.Amravati(M.S.)

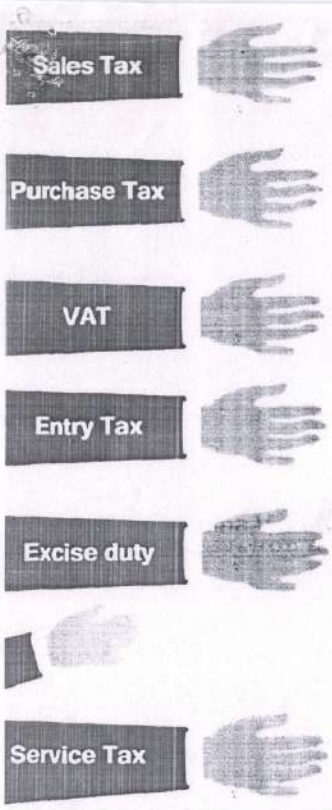

M.I.& G.E.Soc[illegible]y's

Dr. (Sow.) I.B.P. Mahila Mahavidyalaya, Aurangabad.

Affiliated to Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad. (M.S.)

One Day Interdisciplinary National Conference on

SOCIO-ECONOMIC IMPACT OF GST

07th October 2017

Organized by

ECONOMICS & COMMERCE DEPARTMENT

Faculty / Research Scholar

This is to certify that Mr./Mrs./Miss./Dr. प्रा. दिपक एन. काळे of वाणिज्य विभाग, भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी has presented a paper in One Day Interdisciplinary National Conference on Socio-Economic Impact of GST on 07th October 2017, Organized by Dr. (Sow.) I. B. P. Mahila Mahavidyalaya, Aurangabad. (M.S.)

He/She presented/submitted his/her Research paper entitled ''जी. एस. टी. चा सामान्य माणसावर परिणाम'' and his/her Paper has been included in the conference proceedings bearing the AJANTA - ISSN-2277-5730 - IMPACT FACTOR - 4.205 (www.sjifactor.com)

Dr. Vasudha V. Purohit
In-Charge Principal & H.O.D. Economics

Dr. Sunanda B. Chakranarayan
Convener & H.O.D. Commerce

Dr. Sunita A. Bajpai
Co-Convener

Dr. Anuya A. Chandorkar
Organising Secretary

Principal
Bharatiya Mahavidyalaya
Morshi, Dist.Amravati(M.S.)

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)
ISSN 2277-5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

GST (Goods and Services Tax) EXPLAINED

Valume-VI, Issue-IV
Marathi Part - I
October - December - 2017

IMPACT FACTOR / INDEXING
2016 - 4.205
www.sjifactor.com

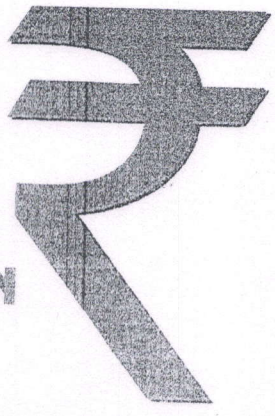

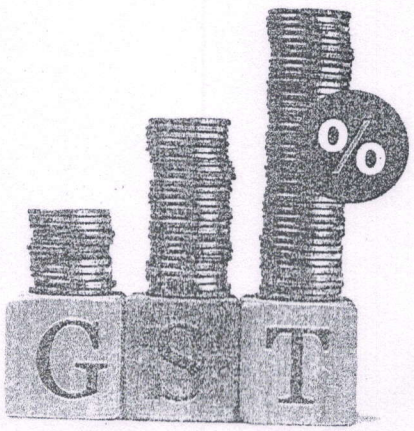

AJANTA
PRAKASHAN

Principal
Bharatiya Mahavidyalaya
Morshi, Dist.Amravati(M.S.)

मराठी अनुक्रमाणिका भाग - १

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१४	वस्तू आणि सेवा कर : एक दृष्टिकोन **जी. एस. मेश्राम**	५३-५५
१५	उएऊ आणि सामान्य व्यक्ती **प्रा. होदलूरकर एन. व्ही.**	५६-६०
१६	उएऊ करप्रणाली सामान्य जनता आणि सुरक्षा **इंदिरा रजेसिंग गिरासे** **प्रा. डॉ. के. बी. कदम**	६१-६३
१७	भारतीय अर्थव्यवस्थेवर जी. एस. टी. चा प्रभाव **डॉ. जयमाला एल. रामटेके**	६४-६७
१८	उएऊ सुधारणा फायदे आणि तोटे **डॉ. काशीद एस. व्ही.**	६८-७१
१९	जी.एस.टी. चा सामान्य माणसावरील परिणाम **डॉ. लाजवंती टेंभुर्णी (रामटेक)**	७२-७५
२०	वस्तू व सेवा कर प्रणाली आणि त्याचा ग्राहकावर परिणाम **डॉ. महावीर एन. सदावर्ते**	७६-८०
२१	वस्तू व सेवा कराचा भारताच्या आर्थिक वृध्दिवर परिणाम **श्रीमती. प्रा. डॉ. जाधव मिनाक्षी भास्कर**	८१-८३
२२	जीएसटी आणि सामान्य लोक **डॉ.संजय गव्हाणे** **श्री.नागनाथ शशिकांत कबाडे**	८४-८८
२३	भारतीय आर्थिक विकास आणि जीएसटी : एक चिकीत्सक अभ्यास **प्रा. डॉ. नामदेव सानप**	८९-९२
२४	सर्वसामान्य व्यक्तिवर जी.एस.टी.चा प्रभाव **डॉ. प्रमिला हरीदास भुजाडे**	९३-९७
२५	वस्तू व सेवा कर आणि राज्यसरकार **प्रा. प्रशांत नामदेव इंगोले**	९८-१०१
२६	जीएसटी आणि सामान्य लोक **प्रा. डॉ. प्रेमला मुखेडकर**	१०२-१०५

Principal
Bharatiya Mahavidyalaya
Morshi,Dist.Amravati(M.S.)

मराठी अनुक्रमाणिका भाग - १

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
२७	शारीरिक शिक्षणावर वस्तु आणि सेवा कर प्रणालीचा प्रभाव **राजेंद्र निवृत्ती चव्हाण**	१०६-१०८
२८	जी.एस.टी. : एक राजकीय अवलोकन **डॉ. राजु भागाजी वनारसे**	१०९-१११
२९	उएऊ चा शैक्षणिक साहित्यावर होणारा भार/परिणाम **प्रा. शीला भा. दाभाडे**	११२-११३
३०	जी.एस.टी. व सामान्य माणूस **प्रा.डॉ. सुषमा देशपांडे**	११४-११६
३१	जीएसटी आणि कृषी क्षेत्रावरील परिणाम-एक अभ्यास **प्रा. स्वाती कुरमे**	११७-११९
३२	वस्तू आणि सेवा कर प्रणालीचा जनसामान्याच्या जीवनावरील परिणाम **धोती विद्या मगनसिंग** **डॉ. व्ही. एन. बेरागी**	१२०-१२४
३३	जीएसटी : नव्या युगाची पहाट **प्रा. विजय एम. घुबळे**	१२५-१२९
३४	किर्ती-जीएसटी अधिनियमातील ठळक वैशिष्ट्यांची **प्रा. विलास देशमुख**	१३०-१३३
३५	वस्तु व सेवा कराचा प्रमुख क्षेत्र व सामान्य नागरीकावर होणारा परिणाम **विनायक विष्णुपंत खांडेकर**	१३४-१३६
३६	जी. एस. टी. चा सामान्य माणसावर परिणाम **प्रा. दिपक एन. काळे**	१३७-१३९
३७	भारतीय वस्तु-सेवा कर : स्वरुप व प्रभाव **डॉ. ज्ञानेश्वर जिगे**	१४०-१४३
३८	जी. एस. टी.चा देशातील प्रसारमाध्यमांवरील परिणाम **डॉ. शिवाजी जाधव**	१४४-१४९
३९	जीएसटीचा व्यापाऱ्यांवर झालेला परिणाम **प्रा. डॉ. सुरेश दगडु पाटील**	१५०-१५६

Principal
Bharativa Mahavidyalaya
Morshi, Dist. Amravati (M.S.)

३५

वस्तु व सेवा कराचा प्रमुख क्षेत्र व सामान्य नागरीकावर होणारा परिणाम

विनायक विष्णुपंत खांडेकर
सहाय्यक प्राध्यापक (वाणिज्य), भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी

भारतामध्ये अनेक कायदे असतांना जी.एस.टी. नावाचा आणाखी एक कायद्याची खरच गरज होती काय? यासाठी आपण करप्रणाली बद्दल थोडासा विचार करु, कर हा दोन प्रकारे लावला जातो. १) प्रत्यक्ष कर २) अप्रत्यक्ष कर

प्रत्यक्ष कर म्हणजे आयकर, वेल्थ टॅक्स, गिफ्ट टॅक्स म्हणजेच ज्या व्यक्तीस उत्पन्न होते, त्या व्यक्तीसच भराव लागणारा कर, परंतु अप्रत्यक्ष कर म्हणजे उत्पादन, विक्री, खरेदी, सेवा पुरवठ्यावर लावगणारा कर जो व्यापारी भरतो, परंतु त्याचा बोजा मात्र ग्राहकवरती लादला जातो. भारतामध्ये या आधी अप्रत्यक्ष कर म्हणून विक्रीकर किंवा मूल्यवर्धीत कर, उत्पादन शुल्क कर सेवाकर, प्रवेश कर, करमणूक कर, जकात कर / LBT असे अनेक वेगवेगळे कर लादले जात होते. ह्या कराचा बोजा शेवटी ग्राहकावर पडत असतो.

आताची कर रचना ही विविध स्तराची असून त्यात राज्य व केंद्राचे अनेक कर आहेत. त्यामुळे करावरकर असा परिणाम होत जातो. या कराचे दर भिन्न आहेत विविध ठिकाणी ते वसूल केले जातात. केंद्राचे प्राप्तीकर, सेवा कर, केंद्रीय विक्री कर, अबकारी कर , सुरक्षा उलाढाल कर असे कर आहेत. राज्याचे व्हॅट व विक्रीकर, जकात कर, राज्य अबकारी कर मालमत्ता कर, प्रवेश कर, कृषीकर असे कर आहेत. हे कर भारतीय उत्पादनावर करांचे ओझे वाढवून देशात व परदेशात वस्तूंच्या किमती वाढवतात. यावर उपाय म्हणुन घटनात्मक सुधारणा विधेयक जी.एस.टी. हे आपल्या भारत देशाने ल्लागु केले व एक प्रगतीचे नविन पाऊल टाकले.

वस्तु व सेवाकर कर काय आहे

वस्तु व सेवा कर हा शेवटच्या टप्पावर लावण्यात येणारा अप्रत्यक्ष कर आहे. राज्यामध्ये २००५ पासून लागू असलेल्य व्हॅट प्रमाणेच ही कर प्रणाली असेल. या दोन करातील मुख्य फरक म्हाजे व्हॅट हा केवळ वस्तूच्या खरेदीवर लागू होतो. तर जी.एस.टी. हा वस्तू व सेवा अशा दोन्हवर लागू होतो. यामुळेच जी.एस.टी.चा आवाका हा व्हॅटपेक्षा जास्त आहे.

जी.एस.टी.चे स्वरुप

सध्या लागू असलेले बहुतांश अप्रत्यक्ष कर हे जी.एस.टी.मध्ये वर्ग करण्यात आलेले आहेत. केंद्र सरकारचा अबकारी कर, सेवा कर, राज्य व्हॅट, जकात व प्रवेश कर, Luxary Tax ई. विविधि कराचा यात समावेश आहे.

जी.एस.टी.चे फायदे

१) भरतीय अर्थव्यवस्था सुदृढ होईल. जी.एस.टी.मुळे आर्थिक साधने वाढतील. दारिद्र्य निर्मूलनव विकासास हातभार लागेल करपाया विस्तारेल केंद्र व राज्याची आर्थिक साधने वाढतील उत्तर प्रदेश, बिहार, मध्यप्रदेश या जास्त ग्राहक असलयाने त्यांना जास्त फायदा मिळून ती राज्ये गरीब न राहता प्रगती अपथावर जाईल.

२) केंद्रीभूत प्रणालीचे तोटे राहणार नाहीत, व्हॅटमध्ये सुधारण होईल. राज्य व केंद्राचे दर समान असल्यने आंतरराज्य विक्री सोपी होईल, पेट्रोलीयम, तंबाखू, अल्कोहल यावर केंद्र व राजयाचे कर राहतील ते अपवाद वगळता राज्यांना आर्थिक स्वायत्तता राहील. जी.एस.टी.मुळे राजयाची स्वायत्ता वाढेल व ते टॉपअप कर लागू शकतील.

३) जी.एस.टी.मुळे `मेक इन इंडिया` एक मंचावर येईल, सध्याची कररचना भारतीय बाजारपेठेला खंडीत करीत आहे. आता ती एकत्र होईल. राजयातीतल वस्तू-विक्रीवर केंद्रीय कर तसेच काही राज्याचे कर होते. जी.एस.टी.मुळे यातील त्रृटी दूर होवून व सी.एस.टी.

Principal
Bharatiya Mahavidyalaya
Morshi, Dist. Amravati (M.S.)

नाहीसा झालेला आहे. इतर कर जी.एस.टी. मध्ये येतील. देशांतर्गत उत्पादनाला चालना मिळेल.

४) कर प्रशासनात सुधरणा होईल. स्वनियंत्रणामुळे फायदा होईल. इनपुट टॅक्स क्रेडीटमुळे जी.एस.टी.त स्वनियंत्रणाचा चांगला उपयोग होईल. कराचे विवरण मागण्याचा आधिकार राहील.केंद्र व राज्य यांचे दोन पातळीवरचे निरीक्षण ही चिंतेची बाब असली तरी त्यामुळे करस्पर्धा निर्माण होइल राज्य व केंद्राच्या अधिकाऱ्यामध्ये स्पर्धा लागून कर वसूली योग्य होईल. एकीकडून करचुकवगिरी लक्षात आली नाही तर ती दुसरीकडे लक्षात येईल.

५) विविध करामुळे जे गोंधळ सामान्य नागरीकांना सहन करावे लागत होते ते दुर होतील. जी.एस.टी.मध्ये केंद्र, राज्य व एकात्म जी.एस.टी. असे कर आहेत. त्यामुळे आंतराज्य व्यवहार सुरळीत होतील. जी.एस.टी. कर सुधारणांमुळे वस्तुंचा पुरवठा सेवा हस्तांतर, विक्र, विनिमय व भाड्याने देणे सोपे होईल. यात सी.जी.एस.टी. व एस.जी.एस.टी.चा समावेश राहील.

अ) केंद्र व राज्यांचा कर एकत्र केल्याने दुहेरी कर टळेल, सामाईक बाजारपेठ तयार होईल. ग्राहकांना कमी किंमतीत वस्तू मिळेल. सध्या जे २५ ते ३० टक्के आहे.

ब) वस्तूच्या किंमती कमी होतील व त्यात उत्पादक व व्यापारी यांना उत्पादन खर्च धरावा लागणार नाही.

क) प्रक्रीयात्मक खर्च कमी होईल व त्याचे पालन चांगले होईल. सी.जी.एस.टी. व एस.जी.एस.टी. तसेच आय.जी.एस.टी. यांची वेगळी नोंद ठेवावी लागणार नाही.

ड) परदेशी गुंतवणुकदारांना जी.एस.टी.मुळे चांगला संदेश जाईल व त्यांना उद्योग करणे सोपे जाईल.

ई) जी.एस.टी.मुळे उत्पादकांचे कराचे ओझे कमी होईल व उत्पादन वाढेल. दुहेरी कर उत्पादकांना लागणार नाही त्यांना कर्ज मिळणे सोपे होईल.

फ) एकाच करामुळै उत्पादकांना अंतीम विक्री किंमत कमी करता येईल तसेच सामान्य माणसाचे ओझे कमी होईल पारदर्शता येवून ग्राहकांना नेमका दर कळेल.

ग) जी.एस.टी.मुळे निर्यातीवरील सीमा शुल्क जाईल व परदेशी बाजारपेठेत स्पर्धात्मकता येऊन कमी पैशात व्यवहार होतील.

जी.एस.टी.चे प्रमुख क्षेत्रावर होणारे परिणाम

१) स्थावर मालमत्ता : या क्षेत्रात अनेक परिणाम होतील त्यात बांधकाम क्षेत्र रोजगार निर्मितीत दुसऱ्या क्रमांकावर २०१५-१६ च्या आर्थिक सर्वेक्षणानुसार ७.४% देशा अंतर्गत उत्पन्न स्थावर मालमत्ता क्षेत्रातुन येते. फ्लॅट किंवा दुकान खरेदीवर १२% जी.एस.टी. भरावा लागेल. अगोदर हा कर ६% होता. त्यामुळे हे व्यवहार ठप्प होतील व याचा परिणाम सरकारचे उत्पन्न कमी होईल.

२) आरोग्य : औषध उत्पान क्षेत्रावर चांगला परिणाम होईल सद्या या क्षेत्रात आठ कर आहेत ते सर्व जावून एकच कर असेल. जी.एस.टी.मुळे पुरवठा सुधारुन औषध क्षेत्र दोन टक्क्यांनी वाढेल याचाच परिणाम म्हणून ग्राहकांना फायदा मिळेल. औषधांवर १२% काही औषधांवर ५% तर शस्त्रक्रीयेचे अवजारे, फर्निचर ई. १८% कर राहील. तरीपण एकाच करामुळे आरोग्य क्षेत्र सामान्य माणसांना निश्चितच फायदेशीर राहील.

३) बँकींग व आर्थिक सेवा : भारतात बँकिंग व आर्थिक सेवा यात सेवा कर जास्त आहे. सध्या ते १४.५% आहे. या कराला आता १८% तर काही करांना १५% च्या स्लॅपमध्ये ठेवले आहे. तयामुळे या क्षेत्रात होणारी महागाई ही ग्राहकांना जाणवेल व त्यांचा सामान्य माणसावर परिणाम होईल.

४) प्रवास पर्यटन व आदातिथ्य उद्योग : भारतात प्रवास, पर्यटन व आदरतिथ्य उद्योगावर अनेक कर होते. केंद्र व राज्याचे वेगळे कर आता जी.एस.टी.त येतील. त्यामुळे हॉटेल व रेस्टॉरेंट यावर एकच कर येईल. ए.सी. हॉटेलात खाद्यापदार्थावर १८% कर लागेल, तर पंचतारांकीत हॉटेलात २८% कर लागेल. त्यामुळे प्रवास पर्यटन व आदरतिथ्य उद्योग महागेल व त्याचा परिणाम सामान्य नागरीक, परदेशी नागरीक व येथील श्रीमंत नागरीक यांच्यावर होईल व उद्योगक्षेत्र कमी उत्पादन देईल व सरकारचे सुध्दा यामध्ये नुकसान होईल फक्त करप्रणाली सुटसुटीत होईल इतकेच.

५) शिक्षण क्षेत्र : शिक्षण क्षेत्रात जी.एस.टी. येण्याअगोदर अनेक करसवलती होत्या. शाळा व महाविद्यालयाच्या सेवांवर कर नाहीत. आता सुध्दा

Principal
Bharatiya Mahavidyalaya
Morshi, Dist.Amravati (M.S.)

जी.एस.टी.त शिक्षण क्षेत्रावर विशेष परीणाम झालेला नाही. शैक्षणिक संस्थाव्दारा विद्यार्थ्यांना, शिक्षकांना आणि कर्मचाऱ्यांना दिलेल्या सेवा करमुक्त फक्त खाजगी शिकवणीमध्ये विद्यार्थ्यांनी १८% दिलेल्या सेवेवर शुल्क द्यावे लागेल. शैक्षणिक साहित्यावर २१% काहीवर १८% तर फारच थोडया साहित्यावर २८% कर भरावा लागेल. एकंदरीत शिक्षण क्षेत्रावर फार मोठा परिणाम होणार नाही.

६) सामान्य नागरिकांवर परिणाम : जी.एस.टी.मुळे एकात्मिक कररचना असेल व त्यामुळे देशाअंतर्गत उत्पन्न काही प्रमाणात वाढेल. काही सेवा महागडया होतील. एकूण संमिश्र परिणाम दिसेल. अगोदर वस्तूवर १२.५% अबकारी कर तसेच ५ ते १५% व्हॅट म्हणजे मूल्यवर्धित कर आहे. जो ग्राहकावर टाकल्या जातो. जी.एस.टी.मुळे हा कर ५% ते २८% पर्यंत आहे. काही वस्तूंच्या किंमती कमी होतील. ग्राहकांना जिवनावश्यक वस्तू ०% तर काही वस्तू ५% मिळेल. त्यामुळे सामान्य माणसासाठी परिणाम चांगला असेल. गरिब व मध्यम वर्गाच्या अधिकांश वस्तूवर जी.एस.टी.चा दर शुन्य आहे. श्रीमंत वर्गाच्या वापरावयाच्या वस्तूवर सरकारने भरमसाठ कर लागून देशाच्या उत्पन्नात वाढ केली. तसेच गरीब व मध्यम उत्पन्न असणाज्या लोकांना दिलासा दिला.

या देशात सर्वात मोठा असणारा वर्ग शेतकरी व शेतमजुर या यांच्याकडे सुध्दा सरकारने याच दृष्टीकोनातुन वस्तु व सेवाकराची आकारणी केली. वस्तू व सेवाकराची आकारणी करतांना सामान्य माणसाला दृष्टीसमोर ठेवून एक देश एक कर ही संकल्पना देशाला सारात्मक्तेकडे नेईल. सामान्य माणसाचाच नव्हे तर देशाला त्याचा फायदा होईल. जी.एस.टी. मधून भारतीय अर्थव्यवस्था वाढीस मदत मिळेल व एकात्मीक बाजारपेठ एकात्मीक करामुळे तयार होईल. अर्थव्यवस्था वाढली की, सामान्य माणसाची आर्थिक वाढ आपोआप होईल.

सारांश

१ जुलै २०१७ पासून केंद्र सरकारचे जी.एस.टी. लागू केला. त्यामुळे प्रत्येक राज्याचा वेगवेगळा अप्रत्यक्ष कर एकच जी.एस.टी. म्हणून लागू झाला. या करामुळे केंद्र सरकारच्या उत्पन्नात वाढ झाली. करचुकवेगिरी कमी झाली. काही क्षेत्रावर या कराचा जास्त भार पडला तर काही क्षेत्रावर कमी भार पडला. परंतू सामान्य माणसावर या कराचा बोझा कमी पडला. जिवनावश्यक वस्तुवर ०% कर झाला. तसेच ज्या वस्तूची सामान्य नागरीकांना गरज आहे. अशा वस्तुवर ५% कर लावला. त्यामुळे सामान्य माणसांना आपले जीवन व राहणीमानात वाढ करता आली तर श्रीमंत माणसांना कराची जास्त रक्कम भरावी लागली. त्यामुळे त्यांच्यावर खुप भार पडला असे म्हणता येणार नाही. शेतकरी व शेतमजुर यांना करामुळे फायदा झाला व त्यांना शेती उपयोगी अवजारे व खते स्वस्त मिळु लागली. त्यामुळे हा बहुसंख्येने असलेला वर्ग जी.एस.टी. या करामुळे चांगल्या स्थितीत आला. परंतु एकंदारीत विचार केल्यास देशाच्या आर्थिक गरजा भागविण्यासाठी व देशाचा कारभार चालविण्यासाठी सरकारला जी पैशाची गरज होती ती पुर्ण होण्यास मदत झाली. सामान्य माणूस तर देश सुखी तर देश सुखी हे जी.एस.टी.मुळे साध्य होत आहे.

संदर्भग्रंथ

१)	वस्तू व सेवा कर कायदा	- प्रा. प्रविण कामथे, प्रा. मेघना पाटील.
२)	करंट अपेअर्स	- १५ डिसेंबर २०१७
३)	योजना मासीक	- नोव्हेंबर २०१६
४)	चाणक्य मंडल परीवार	- जुलै २०१५
५)	व्यापारी मित्र	- सप्टेंबर २०१७
६)	दैनिक लोकमत	- १ जुलै २०१७
७)	दैनिक लोकमत	- १ जुलै २०१७

Principal
Bharatiya Mahavidyalaya
Morshi Dist Amravati(M.S.)

Sales Tax

Purchase Tax

VAT

Entry Tax

Excise duty

Service Tax

M.I.& G.E.Society's

Dr. (Sow.) I.B.P. Mahila Mahavidyalaya, Aurangabad.

Affiliated to Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad. (M.S.)

One Day Interdisciplinary National Conference on

SOCIO-ECONOMIC IMPACT OF GST

07th October 2017

Organized by

ECONOMICS & COMMERCE DEPARTMENT

Faculty / Research Scholar

This is to certify that Mr./Mrs./Miss./Dr. विनायक विष्णुपंत खांडेकर of सहाय्यक प्राध्यापक (वाणिज्य), भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी has presented a paper in One Day Interdisciplinary National Conference on Socio-Economic Impact of GST on 07th October 2017, Organized by Dr. (Sow.) I. B. P. Mahila Mahavidyalaya, Aurangabad. (M.S.)

He/She presented/submitted his/her Research paper entitled ''वस्तु व सेवा कराचा प्रमुख क्षेत्र व सामान्य नागरीकावर होणारा परिणाम'' and his/her Paper has been included in the conference proceedings bearing the AJANTA - ISSN-2277-5730 - IMPACT FACTOR - 4.205 (www.sjifactor.com)

Dr. Vasudha V. Purohit	Dr. Sunanda B. Chakranarayan	Dr. Sunita A. Bajpai	Dr. Anuya A. Chandorkar
In-Charge Principal & H.O.D. Economics	Convener & H.O.D. Commerce	Co-Convener	Organising Secretary

Principal
Bharatiya Mahavidyalaya
Morshi, Dist. Amravati (M.S.)

H-35

2017-18 (JJS

प्रा. डॉ. भगवान जे. सावळे

(35)

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

आंतरराष्ट्रीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

विद्यावार्ता®

रविवार, दि.२५ फेब्रुवारी २०१८

भारतीय विद्यामंदिर, अमरावतीद्वारा संचलित

भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी, जि.अमरावती

(संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती संलग्न)

व

आधार सोशल रिसर्च ॲण्ड डेव्हलपमंट ट्रेनिंग इन्स्टिट्यूट, अमरावती

यांच्या संयुकत विद्यमाने आयोजित

जी.एस.मेश्राम
भारतीय महाविद्यालय,मोर्शी
ता.मोर्शी,जि.अमरावती

प्रा.विराग गावंडे
संचालक
आधार सोशल रिसर्च ॲण्ड डेव्हलपमेंट
ट्रेनिंग इन्स्टिट्यूट, अमरावती

प्रा.डॉ.भगवान जे.सावळे
मराठी विभाग प्रमुख,
भारतीय महाविद्यालय,
मार्शी, जि.अमरावती

मराठी विभाग

भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी,जि.अमरावती

आणि

आधार सोशल रिसर्च ॲण्ड डेव्हलपमेंट ट्रेनिंग इनिस्टट्यूट, अमरावती

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

प्रा. भगवान जे. साबळे

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318
UGC Approved Sr.No.62759
Vidyawarta®
February 2018 Special Issue 01

(36)

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका
विद्यावार्ता™

भारतीय विद्यामंदिर, अमरावती द्वारा संचालित
भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी, जि.अमरावती
(संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती संलग्न)
व आधार सोशल रिसर्च ॲण्ड डेव्हलपमेंट ट्रेनिंग इन्स्टिट्यूट, अमरावती
यांच्या संयुक्त विद्यमाने आयोजित

राष्ट्रीय चर्चासत्र

"मराठी साहित्य : चर्चा आणि चिंतन"

रविवार, दि. २५ फेब्रुवारी २०१८

श्री. जी. एस. मेश्राम
प्राचार्य, भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी ता. मोर्शी, जि.अमरावती

मुख्य संपादक
प्रा. विराग गावंडे
संचालक, आधार सोशल रिसर्च ॲण्ड डेव्हलपमेंट ट्रेनिंग इन्स्टिट्यूट, अमरावती

संपादक
प्रा. डॉ. भगवान जे. साबळे
मराठी विभाग प्रमुख, भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी, जि.अमरावती

आयोजक
मराठी विभाग
भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी, जि.अमरावती
व
आधार सोशल रिसर्च ॲण्ड डेव्हलपमेंट ट्रेनिंग इन्स्टिट्यूट, अमरावती

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

Principal
Bharatiya Mahavidyalaya
Morshi

तळाशी जाण्याचा प्रयत्न पण घडणीच्या प्रक्रियेत पात्राचे जगणे वास्तव पातळीवरचे असले तरी व्यापकतेचे, विराटतेचे आणि सखोलतेचे परिणाम त्याला लाभत नाही.

निष्कर्ष :-

१) नामदेव कांबळेच्या 'राघववेळ' कादंबरीला साहित्य अकादमीचा पारितोषिक मिळाले आहे.

२) 'उनसावली' या कादंबरीत 'मातंग' समाजातील समस्याचे वर्णन आहे.

३) 'उनसावली' या कादंबरीत रघू जाधवची महत्वाची भूमिका आहे.

४) रघू जाधव हा डॉ. आंबेडकरांच्या विचाराणे प्रभावित झालेला तरूण आहे.

५) नामदेव कांबळेची शैली वाचकांना मोहीत करणारी आहे.

संदर्भग्रंथ :-

१) राघववेळ-नामदेव कांबळे
२) उनसावली-नामदेव कांबळे
३) मोराचे पाय-नामदेव कांबळे
४) सांजरंग-नामदेव कांबळे
५) सेलझाडा-नामदेव कांबळे
६) दलित कादंबरी स्वरुप व समीक्षा-डॉ. इंगळे

❑❑❑

36

मथुरा लभाण बोलीतील होळीगीते : एक आकलन

प्रा. डॉ. भगवान जे. साबळे
मराठी विभाग प्रमुख, भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी

****

प्रास्ताविक :-

'मराठी साहित्य : चर्चा व चिंतन' या विषयावरील राष्ट्रीय चर्चासत्राच्या निमित्ताने 'मथुरा लभाण बोलीतील होळीगीते : एक आकलन' या विषयावरील शोधनिबंध सादर करताना मनस्वी आनंद होत आहे. मराठी साहित्यातील लोकसाहित्य हा एक समृद्ध वाङ्मय प्रवाह त्याचाच एक भाग म्हणून मथुरा लभाण बोलीतील लोकगीते होय. मथुरा लभाण गणाच्या 'होळी' या सण-उत्सवाप्रसंगी पुरूषांकडून गायिल्या जाणाऱ्या गीतांमधून मथुरा लभाण लोकजीवन व लोकसंस्कृतीचे दर्शन घडवावे व मथुरा लभाण संस्कृतीचे वेगळेपण अधोरेखित करण्याच्या हेतूने सदर शोधनिबंधाचे लेखन करण्यात आले आहे.

भारतीय परंपरेत सण, उत्सव साजरे करण्याची प्रथा प्राचीन आहे. मथुरा लभाण गणातही सण, उत्सव मोठ्या आनंदाने व उत्साहाने साजरे करण्यात येतात. 'सण आणि उत्सव हा मानवी संस्कृतीचा अविभाज्य असा भाग आहे. दैनंदिन जीवनातील कंटाळवाण्या घटना-प्रसंगातून, नित्याच्या जीवनातील तोचतोपणा यातून थोडीशी सुटका करून घेण्यासाठी आणि धर्माचरण पाळण्याचे समाधान मिळविण्यासाठी माणसांनी सण, उत्सवांचा आश्रय घेणे स्वाभाविक आहे. सण, उत्सव साजरे केल्याने देवादिकांना, पितरांना, निसर्गातील अद्भुत शक्तींना प्रसन्न करून त्यांची कृपा संपादन करता येते'.१ याशिवाय देवदेवतांच्या स्मरणाबरोबरच आपल्या संस्कृतीचे स्मरण करून तिचे चिंतन करण्याची प्रेरणा मिळावी हेही एक महत्त्वाचे कारण आहे. म्हणून तर लोकजीवनात सण, उत्सवांना महत्त्वाचे स्थान आहे.

मथुरा लभाण गण प्रत्येक सण उत्सवाप्रमाणे साजरा करतो. याप्रसंगी त्यांच्या आनंदाला सीमा नसते. हा आनंद व उत्साह लोकगीताच्या माध्यमातून उत्स्फूर्तपणे अभिव्यक्त होतो.

मथुरा लभाण गणाच्या सणाला आषाढी अमावस्येपासून प्रारंभ होतो. मथुरा लभाण बोलीत आषाढी अमावस्येला 'खिचडा

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

मावस' असे संबोधल्या जाते. अमावस्येपासून पाच दिवसांनी श्रावण शु. ५ ला 'नागपंचमी', श्रावण शु. ९ ला 'दोनी', श्रावण शु. पौर्णिमेला 'राखी' (रक्षाबंधन), रक्षाबंधनानंतर तीन दिवसांनी श्रावण कृ. ३ ला 'तिज', तिजनंतर दुसऱ्या दिवशी 'जोरो', चार दिवसांनी श्रावण कृ. ७ ला 'कन्हैय्या दुला' (श्रीकृष्ण जन्माष्टमी), पाच दिवसांनी 'आठें' (गोपाळकाला), नंतर 'पोळा', पोळ्यापासून चाळीस दिवसांनी 'दसराव' (दसरा) व पुढे विस दिवसांनी 'दावळी' (दिवाळी), दिवाळीपासून साडेचार महिन्यांनी 'होळी', होळीनंतर पंधरा दिवसांनी 'पाडमो' (गुढीपाडवा) आणि गुढीपाडव्यापासून साडेतीन महिन्यांनी पुन्हा आषाढी अमावस्या. असे मथुरा लभाण गणाकडून वर्षभरात साजरे करण्यात येणारे सण व उत्सव आहेत.

मथुरा लभाण गणाच्या वरील सण, उत्सवांपैकी 'होळी' या सण व उत्सवाप्रसंगी पुरूषांकडून गायिल्या जाणाऱ्या लोकगीतांचा अभ्यास प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये केलेला आहे.

मथुरा लभाण बोलीतील होळीगीते :-

मथुरा लभाण गणाचा 'होळी' हा महत्त्वपूर्ण सण होय. हा सण उत्सवाप्रमाणे साजरा करण्यात येतो. आपल्या कामात सदैव मग्न असलेल्या मथुरा लभाण गणासाठी होळी हा उत्सव तसा पर्वणीच ठरतो. कारण रोजच्या कटकटीतून शिणलेल्या मनाला ताजेतवाने करण्याची ही नामी संधी. म्हणूनच होळी या सणाची चाहूल लागताच पंधरा दिवस आधीपासूनच संध्याकाळी नाईकाच्या अथवा कारभाऱ्याच्या घरी तांड्यातील स्त्री-पुरूष एकत्र येऊन बैठक गीते सादर करतात. तसेच उत्तररात्रीपर्यंत खेळनृत्यात मग्न होऊन गाणीही गायिल्या जातात.

पुरूषमंडळी फेर धरून खेळनृत्य सादर करतात. याप्रसंगी गायिल्या जाणारे 'डोया' एक लोकगीत पुढीलप्रमाणे-

"ये पाणी भरेरे रणझेण होय नेन्हा ऽऽ डोया ऽऽ
डोयाकी दांडी दस घुंगे ऽऽ री ।।धृ।।
जांयो जांयोरे ला ऽऽ ले नाच्योतो आबे डोया तां ऽऽ डलो
था ऽऽ री नगरीकी नाची आबे नेन्हा डोया ऽऽ
डोयाकी दांडी दस घुंगे ऽऽ री ।।१।।
जांयो जांयोरे ला ऽऽ ले कावे भेरीलो डोया तां ऽऽ डेलो
थारी कावो भेरीली हा ऽऽ र नेन्हा ऽऽ डोया ऽऽ
डोयाकी दांडी दस घुंगे ऽऽ री ।।२।।
जांयो जांयोरे ला ऽऽ ले गव्वा ऽऽ भेरीलो डोया तां ऽऽ डेलो
थारी चेणा भेरीली हा ऽऽ र नेन्हा ऽऽ डोया ऽऽ
डोयाकी दांडी दस घुंगे ऽऽ री ।।३।।
जांयो जांयोरे ला ऽऽ ले च्यारी भैय्या उका सारेखा
ये बेतो चाले होडा हो ऽऽ ड नेन्हा ऽऽ डोया ऽऽ
डोयाकी दांडी दस घुंगे ऽऽ री ।।४।।
जांयो जांयोरे ला ऽऽ ले रेंडी भेंगाऱ्या डोया सा ऽऽ रेखा
ये बेतो चा ऽऽ लेने न्हा ऽऽ टे मुड नेन्हा ऽऽ डोया ऽऽ
डोयाकी दांडी दस घुंगे ऽऽ री ।।५।।
जांयो जांयोरे ला ऽऽ ले बारा गोणीका डोया घरे भऱ्या ऽऽ
बोतो तेराकी सणे हा ऽऽ र न्हेना ऽऽ डोया
डोयाकी दांडी दस घुंगे ऽऽ री ।।६।।
जांयो जांयोरे ला ऽऽ ले नोई बोढ्याको डोया पिसेणो
थारा चुने चेन्हैय्या खा ऽऽ य नेन्हा ऽऽ डोया ऽऽ
डोयाकी दांडी दस घुंगे ऽऽ री ।।७।।
जांयो जांयोरे ला ऽऽ ले नोई बोठ्याको डोया रांधेणो
उको बटला घेरीये खा ऽऽ य नेन्हा डोया ऽऽ
डोयाकी दांडी दस घुंगे ऽऽ री ।।८।।"

शब्दार्थ : डोया = नगराळू, घुंगेरी = घुंगरू, तांडेलो = तांडा, होडा-होड = चढा-ओढ, नोई बोढ्या = नवीन सून, चून = ज्वारीचे पीठ, चेन्हैय्या = चिमणी, रांधेणो = स्वयंपाक, बटला = पातेलं इत्यादी.

भावार्थ : वरील लोकगीतामध्ये 'डोया' हा शब्द पुरूषाचं प्रतीक म्हणून आलेला आहे. या डोयाला दहा घुगरं बांधलेली आहेत. हा पुरूषरूपी डोया होळीचा सण साजरा करण्यासाठी उतावीळ झाला असून तो नाचत-नाचत तांड्यात येतो असा धृपदाचा अर्थ अभिप्रेत आहे. या गीतामधून प्रतिमा-प्रतीकाचा प्रत्यय येतो.

ज्या तांड्यात हा 'डोया' होळीचा सण साजरा करण्यासाठी आलेला आहे. त्या तांड्यामध्ये कोण-कोणत्या गोष्टी आहेत असा प्रश्न उपस्थित करून उत्तरा दाखल या तांड्यामध्ये गायी-गुरे आहेत, हरभऱ्याच्या गोणीने घर भरलेले आहेत. तसेच चौघे भाऊ सारखे असून ते चढा-ओढीने एकमेकांच्या पुढे चालण्याचा, प्रगती करण्याचा प्रयत्न करतात. हे चौघे भाऊ म्हणजे तांड्यातील लोकांचे प्रतीक म्हणून आलेले असून ही लोक सख्या भावांप्रमाणे गुण्यागोविंदाने राहतात व एकजुटीने कामही करतात. असा हा तांडा समृद्ध आहे हा आशय व्यक्त होतो. शिवाय या तांड्यामध्ये नुकतेच लग्न झालेली 'नवीन बोढ्या' म्हणजे सून दळण दळायला बसलेली असून तिने दळलेले ज्वारीचे पीठ चिमण्या खात आहे. शिवाय या पीठापासून बनविलेला स्वयंपाक घरातील सगळी मंडळी थट्टा-मस्करी करीत संपवून टाकतात व तिची फजिती करतात. असाही आशय पुढच्या कडव्यातून व्यक्त होतो.

Principal
Bhartiya Mahavidyala
Barshi

(40)

अशाप्रकारे होळीप्रसंगी गायिल्या जाणाऱ्या या लोकगीतांमधून होळी सणाची उत्सुकता, या निमित्ताने करण्यात येणारी थट्टा-मस्करी, तांड्यातील लोकांचे गुण्यागोविंदाने नांदणे, गायी-गुरे व धान्यांनी भरलेली घरे एकंदरीतच होळी या सणाचे महत्त्व व तांडा संस्कृतीचे प्रतिबिंब याचा प्रत्यय येतो.

होळी या सणाच्या निमित्ताने वर्षभरात तांड्यामध्ये ज्यांच्या घरी मुलगा जन्मला असेल अथवा तांड्यामधील एखाद्या कुटुंबाचा सदस्य मृत्यू पावला असल्यास अशांच्या घरी होळी या सणाच्या आधी संध्याकाळी स्त्री-पुरूषांकडून होळीनृत्य सादर करून गाणी गायिल्या जातात. मुलाच्या जन्माचा आनंद साजरा करणे अथवा मृत्यूमुळे होणाऱ्या दु:खाचा विसर पडावा हा हेतू होळीनृत्य व याप्रसंगी गायिल्या जाणाऱ्या लोकगीतांमागे दिसून येतो. हे या तांडा संस्कृतीचे महत्त्वपूर्ण वैशिष्टय आहे. याप्रसंगी पुरूषांकडून गायिल्या जाणाऱ्या गीतांपैकी 'नायक बुधा' हे एक होळी खेळनृत्य गीत पुढीलप्रमाणे,

"ये गेरू साहेबेराके टेक नायक बुधा ऽऽ
लिंगा मसन गेरू पिटे ऽऽ पे ।।धृ।।
जांयो जांयोरे ला ऽऽ ले दन दसेरावे महाराजेका ऽऽ
जहा सतकोही बा ऽऽ टे परेसाद नायक बुधा ऽऽ
लिंगा मसन गेरू पिटे ऽऽ पे
ये गेरू साहेबेराके टेक नायक बुधा ऽऽ
लिंगा मसन गेरू पिटे ऽऽ पे ।।१।।
जांयो जांयोरे ला ऽऽ ले ग्यारसकु काढ्या तडा तांगेडा ऽऽ
थारा बारसकु होयो मेल्हाण नायक बुधा ऽऽ
लिंगा मसन गेरू पिटे ऽऽपे ।।२।।
जांयो जांयो रे ला ऽऽ ले पणसेपती को नरसिंगो उतऱ्यो
थारी बाळद पे पडी लले ऽऽ कार नायक बुधा ऽऽ
लिंगा मसन गेरू पिटे ऽऽ पे ।।३।।
जांयो जांयोरे ला ऽऽ ले न्हाट्या गेवाळ्या बुधाके घर आया
बेतो आया तांडा ऽऽ के माय नायक बुधा ऽऽ
लिंगा मसन गेरू पिटे ऽऽ पे ।।४।।
जांयो जांयोरे ला ऽऽ ले नथ्थु बेठयोरे बुधा काव्हो करे
थारी बाळदपे पडी ललेकार नायक बुधा ऽऽ
लिंगा मसन गेरू पिटे ऽऽपे ।।५।।
जांयो जांयोरे ला ऽऽ ले सोळा पेटीको झगेल्यो पेऱ्हो
थारे माथे सुमेल पग नायक बुधा ऽऽ
लिंगा मसन गेरू पिटे ऽऽ पे ।।६।।
जांयो जांयोरे ला ऽऽ ले सगळा बेठया मत्तो करे
थारे हा ऽऽ ते झमुकडी तले ऽऽ वार नायक बुधा ऽऽ
लिंगा मसन गेरू पिटे ऽऽपे ।।७।।
जांयो जांयोरे ला ऽऽले हाते सोरे बुधा नखेळ्यो
जीके भैय्या भेतिजा सबे सा ऽऽ थ नायक बुधा ऽऽ
लिंगा मसन गेरू पिटे ऽऽ पे ।।८।।
जांयो जांयोरे ला ऽऽ ले लारे लाहार बुधायकेरे
थारो नरसिंगो लिजो बेता ऽऽ य नायक बुधा ऽऽ
लिंगा मसन गेरू पिटे ऽऽपे ।।९।।
जांयो-जांयोरे ला ऽऽ ले पेल्ही चो ऽऽ ट नरसंगकेरे
थारी बुधाने लियेणी धेर नायक बुधा ऽऽ
लिंगा मसन गेरू पिटे ऽऽपे ।।१०।।
जांयो-जांयोरे ला ऽऽ ल दुजी चो ऽऽ ट बुधाकीरे
थारो नरसिंगो लिणो मार नायक बुधा ऽऽ
लिंगा मसन गेरू पिटे ऽऽपे
ये गेरू साहेबेराके टेक नायक बुधा ऽऽ
लिंगा मसन गेरू पिटे ऽऽपे ।।११।।"

शब्दार्थ : गेरू पिटेपे = गुरूनानकाचा आशीर्वाद असणे, दसेराव = दसरा, तडा-तांगडा = घरगुती सामान, मेल्हाण = लदेणी, बाळद = गायीची झुंड, न्हाट्या गेवाळ्या = गडी माणसं पळत येणे, नखेळ्यो = निघाला, पेल्ही चोट = पहिला वार करणे, सोळा पेटी को झगल्यो व सुमेल पग = मोठा झग्गा व पगडी इत्यादी.

भावार्थ : बुधा हा तांड्याचा नाईक म्हणजे मुखिया आहे. या नाईक बुधाला गुरू गोविंदसिंगचा आशीर्वाद प्राप्त झालेला आहे. असा भावार्थ धृपदामध्ये अभिप्रेत आहे.

नाईक बुधाने दसरा सण साजरा केला आणि आपल्या फौज फाट्यासह पुढच्या प्रवासाला निघाला. सोबत तडा-तांगडा म्हणजे गृहपयोगी साहित्य घेऊन लदेणी केली. बुधा जिथे निवाऱ्यासाठी थांबला होता त्या माळरानावर त्याच्या गायी चरत असताना नरसिंगा नामक वनाधिकारी त्या गायींना हाकलून नेतो. बुधाला गडी माणसांकडून हा निरोप मिळतो. तो आपला पेहराव परिधान करतो आणि गुरू नानकाचे स्मरण करून लढाईसाठी निघतो. हातात तलवार व सोबत आप्तेष्टांना घेतो व तरवारीने दोन वार करून नरसिंगाला पराजितही करतो. तेथून आपल्या गायींना सोडवून परत आणतो हा भावार्थ या गीतामधून अभिव्यक्त होतो.

सदर गीतामधून तांड्यातील नाईकाचा पराक्रम, लदेणीचे वर्णन, गायी पाळण्याचा व्यवसाय, गायींच्या संरक्षणासाठी प्रसंगी वनाधिकाऱ्याशी लढाई करणे आदींचा प्रत्यय येतो. होळी या सणाप्रसंगी गायिल्या जाणाऱ्या या गीतांमुळे आपल्या पूर्वजांच्या इतिहासाला उजाळा मिळावा हा हेतू दिसून येतो.

'होळी' या सणाची उत्सूकता दिवसेंदिवस शिगेला पोहचते. प्रत्यक्ष होळीच्या दिवशी तर उत्साहाच, चैतन्याच वातावरण निर्माण

Principal
Bhartiya Mahavidyalay
Morshi

होते. संध्याकाळी होळी पूजनासाठी स्त्री-पुरूष एकत्र जमतात व सामूहिकपणे होळीचे दहन करतात. 'एक तांडा एक होळी' असे हे सामूहिक होळीपूजन तांडा संस्कृतीचे मूत्त्वपूर्ण वैशिष्ट्य आहे. होळी दहन करून पूजन केल्यानंतर तांड्यामधील स्त्री-पुरूष स्वतंत्रपणे फेर धरून नृत्य सादर करतात. याप्रसंगी पुरूषांकडून गायिल्या जाणारे 'होळी खेले नंगरको लोके कन्हैय्या' हे एक गीत पुढीलप्रमाणे,

"होळी खेले नंगरको लोके कन्हैय्या ऽऽ
कान्हा गुजर होळी खेले ऽऽ सी।।धृ।।
जांयो ऽऽ जांयोरे ला ऽऽ ले कोणे नंगरकीये गुजेरी
बातो कोणे नंगर वाटे जाये कन्हैय्या ऽऽ
कान्हा गुजर होळी खेले ऽऽ सी।।१।।
जांयो जांयोरे ला ऽऽ ले गोकळपरकी गु ऽऽ जेरी
थारो बंदराबण वाटे जाये कन्हैय्या ऽऽ
कान्हा गुजर होळी खेले ऽऽ सी।।२।।
जांयो जांयोरे ला ऽऽ ले गोकळपरकी गौळणन्के
बोतो सरकीये मारे टेरे कन्हैय्या ऽऽ
कान्हा गुजर होळी खेले ऽऽ सी।।३।।
जांयो जांयोरे ला ऽऽ ले बिचे बचाळे गौळणके
बोतो बन्सीका सुरे बेजाये कन्हैय्या ऽऽ
कान्हा गुजर होळी खेले ऽऽ सी।।४।।
जांयो जांयोरे ला ऽऽ ले अतरी तो झुठी झनबोले
झुठो झुठो थमारो लोके कन्हैय्या
कान्हा गुजर होळी खेले ऽऽ सी।।५।।
जांयो जांयोरे ला ऽऽ ले तू झन जायरी एखली
म्हा ऽऽ रा गुजरा छेसो साठे कन्हैया ऽऽ
कान्हा गुजर होळी खेले ऽऽ सी।।६।।
जांयो जांयोरे ला ऽऽ ले घुमे घेमाळो थारो घागेरो
बातो केन्हया रळकती डो ऽऽ रे कन्हैय्या ऽऽ
कान्हा गुजर होळी खेले ऽऽ सी।।७।।"

शब्दार्थ : गुजेरी = बाजार हाट, मारे टेरे = शिळ वाजविणे, झन जायरी एखली =एकटी जाऊ नकोस, केन्हया रळकती डोर = कंबरेवर घागराची डोर लोबंकळत आहे इत्यादी.

भावार्थ : श्रीकृष्ण आणि गोकुळनगरी हे तर मथुरा लभाण गणाचे श्रद्धास्थान होय. सदर लोकगीतामधून कृष्णाचा उल्लेख करून तांड्यामधील लोकं कृष्णासोबत होळी खेळत असल्याचा भाव व्यक्त होतो. या गीतामधून कल्पनासौंदर्याचा प्रत्ययही येतो.

तांड्यातील सर्व लोकं होळीनृत्यात मग्न आहेत. प्रश्नोत्तरी रवरूपाच्या या लोकगीतात कोणत्या गांवात गुजेरी म्हणजे बाजार हाट आहे व त्या गावचा रस्ता कोणत्या दिशेने आहे असा प्रश्न उपस्थित करून उत्तरादाखल गोकुळनगरीची बाजारहाट असून वृंदावनमधूनच या नगरीकडे जाण्याचा रस्ता आहे. या वाटेने जाणाऱ्या गोळणींची कान्हा छेड काढतो असा आशय व्यक्त होतो. गोकुळनगरीमध्ये साजरा करण्यात येणाऱ्या या होळी उत्सवाबद्दल एका स्त्रीला तर विश्वासच बसत नाही. हे दृश्य प्रत्यक्षपणे पाहण्याकरिता ती गोकुळनगरीकडे जायला निघते. त्यावेळी तर तिला हटकण्यात येते. तू एकटी जाऊ नकोस कारण वाटेत कान्हा तुझी छेड काढेल. शिवाय तुझ्या कंबरेवर घागराची डोर लोंबकळत असून ते अधिकच मन आकर्षित करून घेत आहे हा आशय व्यक्त होतो.

अशापद्धतीने मथुरा लभाण गण थट्टा-मस्करी करीत खेळनृत्य सादर करतात. याप्रसंगी गायिल्या जाणाऱ्या गाण्यांमूळे स्त्री-पुरूष मग्न होऊन होळी या सणाचा आनंद लुटतात आणि हा सण उत्साहाने साजरा करतात. असा 'होळी'चा सण लभाण गणासाठी आनंदाची एक पर्वणीच असते. रोजच्या कटकटीतून विसावा मिळावा, थट्टा मस्करीतून मनोरंजन व्हावे व आपल्या आनंदाला, उत्साहाला या लोकगीताच्या माध्यमातून व्यक्त करावे हा हेतू या लोकगीतांमधून प्रतित होतो. याशिवाय मथुरा लभाण संस्कृतीचा परिचय होतो.

निष्कर्ष :-

अशाप्रकारे मथुरा लभाण गणाकडून या सण, उत्सवप्रसंगी अनेक लोकगीते गायिल्या जातात. उदाहरणादाखल फक्त काही गीतांचाच येथे उल्लेख करण्यात आलेला आहे. या लोकगीतांद्वारे मथुरा लभाण गणाकडून सण साजरे करण्याची आगळी-वेगळी पद्धत, याप्रसंगी गाणी म्हणण्याची प्रथा, ईश्वराप्रती असणारी श्रद्धा, त्यांची जीवनपद्धती, गायी पाळण्याचा व्यवसाय, गायींच्या संरक्षणार्थ वनाधिकाऱ्यांशी केलेला संघर्ष, आपल्या पूर्वजांच्या वीर-शूरपणाचे स्मरण यासोबतच मथुरा लभाण संस्कृतीच्या विविध पैलूंचे दर्शन घडते. या दृष्टीने सण, उत्सवप्रसंगी पुरूषांकडून गायिल्या जाणाऱ्या गीतांचा अभ्यास महत्त्वपूर्ण ठरतो. विशेष म्हणजे ही सण, उत्सव सामूहिकतेने साजरे करण्यात येतात. याशिवाय याप्रसंगी गायिल्या जाणाऱ्या गीतांमधून समूहमन व्यक्त होते. म्हणूनच 'हा लोकसमूह एकूण संस्कृतीचे धारण करून संस्कृतीचे सातत्य टिकवीत असतो.'[२] त्यामुळे ही सण, उत्सव साजरे करणे व याप्रसंगी गायिल्या जाणाऱ्या गाणींमूळे लोकसंस्कृतीचे दर्शन तर घडतेच शिवाय लोकसंस्कृतीचे जतन व संवर्धनही होते.

संदर्भसूची :-

१. डॉ. व्यवहारे शरद, 'मराठी स्त्री गीते', प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती २ ऑक्टोबर १९९१, पृ.क्र. ११३

२. प्रा. डॉ. मोरजे गंगाधर, 'लोकसाहित्य आकलन आणि आस्वाद', दास्ताने रामचंद्र आणि कं. पुणे, आवृत्ती १९९३, पृ.क्र.७

Principal
Bhartiya Mahavidyala
Morshi

2017-18 (5) L

5TH YEAR - EDITION 18 TH

National Research Journal

ISSN 2319-6289

JULY - DECEMBER 2017

आर्थिक घडामोडीचे त्रैमासिक

अर्थविश्व

EDITOR :
DR. SANGITA TAKKAMORE

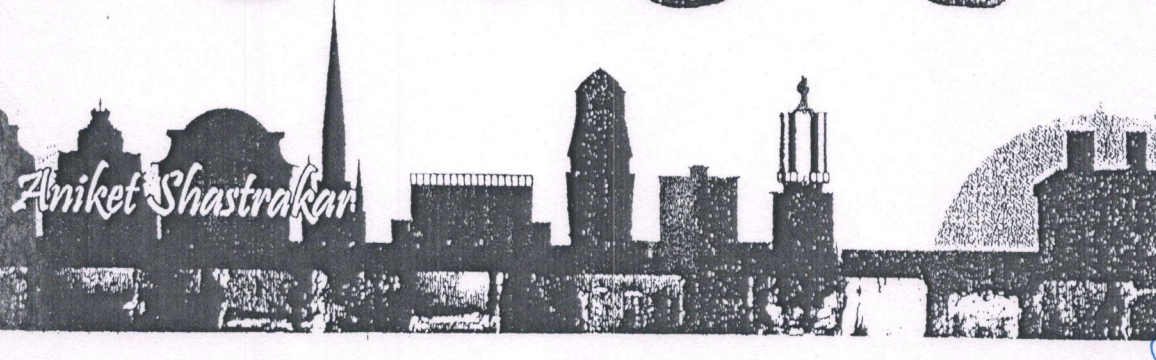

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya

मेक इन इंडिया : एक विश्लेषण

डॉ. लाजवंती आर. टेंभुर्णे
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी.
जि अमरावती.

भारत हि जगातील मोठी अर्थव्यवस्था असणारा देश आहे. दहा मोठया देशांमध्ये ज्याचा जी.डी.पी नाममात्र आहे, परंतु क्रयशक्ती ; PPP Purchesing power parity) मात्र जास्त आहे अशा देशात भारताचा क्रमांक लागतो. भारतामध्ये श्रमशक्तीसुद्धा मोठया प्रमाणात आहे. ज्ञान, कुशलता जास्त आहे परंतु या श्रमशक्तीचाा उपयोग पाहिजे त्या प्रमाणात होतांना दिसून येत नाही. या श्रमशक्तीचा उपयोग योग्य व पुरेशा प्रमाणात झाला पाहिजे. देशातील लोकांना पुरेशा प्रमाणात वस्तु व सेवा उपल्ब्ध झाल्या पाहिजे यासाठी त्यांना त्यांच्या जीवनमानाइतके उत्पन्न मिळावे की, जेणेकरून गरिबांच्या राहणीमानात वाढ होईल.

मोदी सरकारने २५ सप्टें. २०१४ ला मेक इन इंडिया या योजनेची सुरूवात केली. यामागचा उद्देश हा की लोकांना दैनंदिन व्यवहारात उपयोगी पडणाऱ्या वस्तुंची निर्मिती भारतातच व्हावी व लोकांना मोठया प्रमाणात रोजगार प्राप्त व्हावा जेणेकरून ते आपल्या राहणीमानात वाढ करू शकतील. कमीतकमी खर्चात अधिक उत्पादन होउन लोकांना वस्तु व सेवा कमीत कमी किंमतीत प्राप्त झाल्या पाहिजे. या योजनेच्या माध्यमातून देशभरातून मोठया कंपन्यानी भारतात येउन गुंतवणूक करण्याची संधी भारताने विदेशी कंपन्यांना निर्माण करून दिली आहे. योजनेला सुरूवात झाल्यापासूनच भारतात नोंव्हें २०१५ पर्यंत देशभरातून इलेक्ट्रानिक कंपन्यानी भारतात प्रपोजल पाठवून कंपन्या सुरू करण्यासाठी परवानगी मागितली आहे. सप्टें २०१४ ते नोंव्हें २०१५ च्या आकडेवारीनुसार १.२० लाख करोड रू भारत सरकारला बाहेरच्या कंपनीकडून प्राप्त झाले आहे.

उद्देश

मेक इन इंडिया योजना सुरू करण्यामागे खालील उद्देशाने करण्यात आली आहे.

१. देशात रोजगार वाढून बेकारी व गरिबी कमी होईल.

२ देशातील युवक वर्गाला आपली शक्ती, कार्य कुशलता सर्वांना दाखविण्याची संधी मिळेल.

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

- नागरिकांमध्ये कार्याप्रति आत्मविश्वास निर्माण करणे.
- राष्ट्रप्रेम, कर्मप्रेम जागृत करणे.

वरिल ठळक उद्दिष्टे समोर ठेवून सुशासनाची प्रक्रिया राबविल्यास भारताचा, आर्थिक विकासाचा वेग वाढणे सहज शक्य आहे.

वरील निष्कर्शावरून असे स्पष्ट होते की, भारतीय जनतेचेमतपरिवर्तन करणे गरजेचे आहे व त्यासाठी नैतिक मुल्यांची व कार्याविषयी निष्ठेचे संस्कार व शिकवण बालपणापासून त्यांच्यावर रुजविण्याची गरज आहे.

* शिफारसी :-

वरिल निष्कर्षाच्या आधारे काही शिफारसी सुचविता येतील.

- सुशासनाचे महत्व जनतेपर्यंत योग्य पद्धतीने पोहचविणे गरजेचे आहे.
- 'कर्म हेच ध्येय', 'कर्म हिच पूजा' याबाबत जागरूकता आणली जावी.
- देशभक्ती व देशप्रेमात चालना देणारे उपक्रम योग्य खापर करता यावे त्यासाठी विविध संधी निर्माण केल्या जाव्यात.
- समाजातील आदर्श व ज्येष्ठ व्यक्तींचा सन्मान व सत्कार केला जाऊन त्यांचे अनुकरण केले जावे.
- शासनाप्रति विश्वास निर्माण व ण्यासाठी जनतेसाठी सकारात्मक वातावरण तयार केले जावे. त्यांच्या मुलभूत गरजांची पूर्तता केली जावी.
- आंतरराष्ट्रीय बाजारात लहानात लहान उत्पादकाला संधी प्राप्त करून देण्यात यावी.
- देशाचा विकास हे एक पवित्र कार्य आहे. असा मानस तयार करण्यात यावा. कर्मचाऱ्याने आपले कार्य राष्ट्रकार्य समजावे.
- प्रामाणिकपणा, समानता आणि स्पर्धेत टिकून राहण्याची चिकाटी निर्माण केली जावी.
- योजना व सुधारणांचा फायदा सर्वसामान्यांना अधिक प्रमाणात मिळवून देण्यासाठी त्याचे स्वरूप सुलभ व पारदर्शी केले जावे.

वरिल शिफारशींचा विचार करून आर्थिक विकासाचे स्वप्न साकार करण्याचा प्रयत्न केल्यास सुदृढ राष्ट्रनिर्मितीस हातभार लावता येईल. एका नविन पिढीची निर्मिती करण्यासाठी, मी हे कार्य करू शकतो करीन. आपण हे केलेच पाहिजे असा आत्मविश्वास निर्माण करण्यात यश आल्यास सुशासनाचे आव्हान पेलणे अधिक सुलभ होईल. विकसित भारताचा नागरिक म्हणविण्याचा अभिमान प्रत्येकास वाटेल. सुशासनासाठी आपापल्या पातळ्यांवर कार्याबाबत सामुहिक शपथ, घेवून निष्ठेने कार्यारंभ केल्यास मा. अटलबिहारींचे सुशासनासंबंधीचे विचार प्रत्यक्षात आणता येतील. सुशासनाचे आव्हान स्विकारता येईल फक्त त्यासाठी 'सेवाभाव' व 'कर्म हिच पूजा' हे विचार रुजविणे तेवढे गरजेचे आहे.

* संदर्भ सूची :

१) निवडक संभाषण – प्रकाशन विभाग, सूचना व प्रसार मंत्रालय, भारत सरकार.
२) योजना – २०१५.

◆◆◆

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

३. जास्तीत जास्त वस्तू भारतात बनविल्या गेल्या पाहिजे की, ज्यामुळे त्यांच्या किंमती कमी होतील व निर्यातीला प्रोत्साहन मिळेल.

४. देशाची निर्यात वाढून त्याचा फायदा देशाच्या अर्थव्यवस्थेला होईल.

५. उद्योगांना आवश्यक असे कुशल कामगार बनविणे.

६. २५ क्षेत्रांमध्ये उत्पादनाची उच्च गुणवत्ता आणि पर्यावरणावरील प्रमाण कमी करणे.

भारतात युवकांची संख्या जास्त असल्यामुळे त्याचा वापर करून देशात वस्तुंचे उत्पादन व निर्मित वस्तुना प्रोत्साहन देणारी ही योजना आहे. यामुळे देशविदेशातील गुंतवणूकदारांना भारतात व्यापार करण्याचे दरवाजे खुले करून देण्यात आले आहे. यासाठी सरकारने पंचवीस क्षेत्रांची निवड केली आहे.

ऑटोमोबाईल्स	बायोटेक्नॉलॉजी	केमिकल	फुड प्रोसेसिंग
इन्फॉमेशन टेक्नॉलॉजी	लेदर	माइनिंग	मिडिया व इंटरनेट
ऑईल व गॅस	रेल्वे	पोर्टस अॅण्ड शिपिंग	थर्मल पावर
टेक्सटाईल अॅण्ड गारमेंटस	टुरिझम	इलेक्ट्रीकल मशीनरी	रोड व हाइवे
विमान उद्योग	अंतरिक्ष आणि अॅस्ट्रानॉमी	आदरातिथ्य	संरक्षण
ऑटोमोबाइल्स कंपोनेन्ट	इलेक्ट्रानिक सिस्टीम	कन्स्ट्रक्शन	फार्मासिटीकल
वेलनेस			

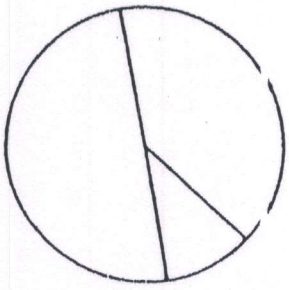

भारतीय अर्थव्यवस्थेत शेती, सेवा, उद्योग यांचे अनन्यसाधारण महत्व आहे. यामध्ये सर्वात जास्त योगदान हे सेवाक्षेत्राचे म्हणजेच छप्पन टक्के आहे, तर खालोखाल शेतीक्षेत्राचे असलेले दिसून येते. सर्वात कमी योगदान हे उद्योगक्षेत्राचे म्हणजे फक्त सोळा टक्केच आहे याचा अर्थ असा की उद्योगक्षेत्रामध्ये गुंतवणूक मोठया प्रमाणावर करणे आवश्यक आहे.

देशामध्ये मेक इन इंडियाची सुरूवात करण्यामागे आपल्याच देशात मोठया प्रमाणावर वस्तू व सेवा निर्माण करून त्याची मोठया प्रमाणात निर्यात करणे हा जरी असला तरी देशामधून आपण कोणत्या वस्तुची किती निर्यात करतो याचा आढावा घेणेसुद्धा आवश्यक ठरते.

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

भारतातील निर्यात वस्तू (२०१३-१४) वस्तू

वस्तू	टक्केवारी
रत्न व जडजवाहिर	१३
वाहतुकीचे पार्ट	७
यंत्राचे सुटे भाग	५
औषधी श	५
धातू उत्पादन	३
विणलेले कापड व कापड	७
इलेक्ट्रानिक	३
प्लॅस्टीक	२
पेट्रो उत्पादन	२०
इतर	२५

भारतात मेक इन इंडिया का कार्यक्रम फक्त विनिर्माण क्षेत्र आणि अन्य क्षेत्रात उद्यमशिलतेला प्रोत्साहन देण्याकरिता सुरू केलेला कार्यक्रम आहे. हा कार्यक्रम चार स्तंभावर आधारीत असलेला दिसून येतो.

१. नविन कार्यपद्धतीचा विकास :-

मेक इन इंडिया चे म्हणणे आहे की, उद्योगशिलतेला प्रोत्साहन देण्यासाठी सर्वात महत्वाची गोष्ट आहे ती म्हणजे देशात व्यापार करण्याच्या सुविधा निर्माण करून देणे. उद्योगशिलतेला स्पष्ट आणि सरळ बनविण्यासाठी अनेक नविन कार्यात्मक पद्धती सुरू केल्या पाहिजे. अशा नविन कार्यपद्धतीचा वापर करून नविन उद्योग स्थापन करण्यावर भर देण्यात आला आहे.

२. नविन पायाभूत सुविधा निर्माण करणे :-

उद्योगांच्या मोठया प्रमाणात विकासासाठी आधुनिक सोईसुविधा, पायाभूत सुविधा उपलब्ध करणे सुद्धा आवश्यक आहे. जितक्या पायाभूत सुविधा जास्त तितका उद्योगाचा विकास जास्त म्हणून सरकार आज आधुनिक हायवेज व कम्युनिकेशन आणि इंटिग्रेटेड सुविधा करून देण्यासाठी प्रयत्न करेल.

३. नविन क्षेत्रांची ओळख :-

मेक इन इंडियामध्ये विनिमयक्षेत्र, पायाभूत सुविधा आणि सेवा गतिविधीसाठी पंचविस नविन क्षेत्रांची ओळख करून देत आहे.

४. नविन कल्पना :-

उद्योगक्षेत्रांमध्ये नवनविन कल्पना वापरून जास्तीत जास्त उत्पादन व उद्योजकाद्वारे जास्तीत जास्त गुंतवणूक होण्यासाठी त्यांना प्रोत्साहित करणे यावर जास्त भर देण्यात आला आहे.

मेक इन इंडियामुळे भारताला होणारे फायदे :

भारताला या योजनेमुळे खालील फायदे प्राप्त होऊ शकतात.

१. रोजगारात वाढ :-

भारतातील या उपक्रमामुळे उद्यमशिल कुशल व गुणवत्तापूर्ण असलेल्या युवकांना मोठया प्रमाणात रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होऊ शकतात. जवळपास दहा लक्ष मिलियन लोकांना रोजगाराच्या संधी प्राप्त होतील अशी आशा आहे. यासाठी सरकार मुद्रायोजनासारख्या कार्यक्रमाच्या माध्यमातून वित्तिय मदत देईल.

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Mo...

इतक्या मोठया प्रमाणात रोजगाराच्या संधी उपलब्ध झाल्या तर आणखी काही क्षेत्रात वस्तु व सेवांची मागणी वाढेल की ही एकूण अर्थव्यवस्थेला समृद्धीच्या मार्गावर नेऊन अधिक विकासाला प्रोत्साहन मिळेल.

२. आर्थिक विकासाला प्रोत्साहन :-

मेक इन इंडिया उपक्रमात उत्पादन हे भारतातच होत असल्यामुळे निर्यात आणि विनिर्माण क्षेत्रात वाढ होईल आणि आयातीचे प्रमाण कमी होईल. उत्पादन हे देशातच होत असल्यामुळे भारत स्वयंपूर्ण होऊन निर्यातीचे प्रमाण वाढेल व यामुळे अर्थव्यवस्थेत सुधारणा घडून येतील. भारताची आर्थिक स्थिती सुधारेल.

३. वस्तुंच्या किंमती कमी :-

भारतामध्येच अनेक वस्तूंचे उत्पादन मोठया प्रमाणावर होत असल्यामुळे वस्तूंच्या किंमती कमी होण्यास मदत होईल की, ज्यामुळे निर्यात वाढविण्यासाठी प्रोत्साहन मिळेल.

४. पायाभूत सुविधेत सुधारणा :-

मेक इन इंडियाच्या उपक्रमामुळे जी पायाभूत सुविधा मजबूत नाही अशी पायाभूत सुविधेत सुधारणा होण्यास मदत मिळेल.

५. मॅन्युफॅक्चरिंग हब तयार करणे :-

भारतामध्ये तयार केले जाणारे उत्पादन हे जगात कुठेही विकले जावे याकरिता भारताला एक गुंतवणूक हबच्या रूपात विकसित करावयाचे आहे. या माध्यमातून विदेशी कंपन्यांना भारतात करात सूट, एफ.डी.आय मध्ये गुंतवणूकीचे प्रमाण वाढवून देउन विदेशी कंपन्यांना भारतात उद्योग स्थापन करण्यासाठी प्रोत्साहित केल्यामुळे सकल घरेलू उत्पादनात वाढ होईल.

६. अधिक विदेश गुंतवणूक आकर्षित करणे :-

भारतामध्ये या उपक्रमाद्वारे बहुक्षेत्रीय उद्योगामध्ये मोठया प्रमाणात विदेशी गुंतवणूक आकर्षित करण्यासाठी त्यांना अनेक प्रकारच्या सुविधा देणे जेणेकरून भारतात मोठया प्रमाणात गुंतवणूक होउन भारताला त्याचा फायदा मिळेल.

अशाप्रकारे मेक इन इंडिया या उपक्रमामुळे २५ अधिक क्षेत्रात रोजगारनिर्मिती आणि गुणवत्तापूर्वक कार्यकुशलता वृध्दीवर लक्ष केंद्रित करणे हा उद्देश आहे.

मेक इन इंडिया पुढिल अडचणी/समस्या

मेक इन इंडिया कार्यक्रम राबविण्यामध्ये अनेक समस्या निर्माण होऊ शकतात.

१. भ्रष्टाचार :-

मेक इन इंडिया उपक्रमात नविन गुंतवणूकदार गुंतवणूक करित असतांना भ्रष्टाचार होण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. त्यामुळे भारताच्या आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील ओळखीला नुकसान पोहचेल. म्हणून या उपक्रमाच्या यशस्वीतेसाठी जुन्या आणि नविन गुंतवणूकदाराचा विश्वास संपादन करणे आवश्यक आहे.

२. पायाभूत सुविधा :-

मेक इन इंडिया प्रोजेक्ट साठी सर्वात मोठी अडचण म्हणजे भारतातील पायाभूत असुविधा होय. भारतात असलेले रस्ते, सडका , पाणीपुरवठा, वीज या सुविधा मुबलक

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

प्रमाणात उपलब्ध नाही. भारतात जर मॅन्युफॅक्चरिंग हब तयार करावयाचे असेल, वस्तुचे उत्पादन मोठया प्रमाणात वाढत असेल, तर ते उत्पादन गंतव्यपर्यंत पोहचविण्यासाठी ट्रान्सपोर्ट सुविधा मोठया प्रमाणावर आवश्यक आहे, त्याचप्रमाणे उर्जेची समस्यासुद्धा भारतात गुंतवणूकदारासाठी चिंतेचा विषय आहे.

३. लाल फितशाही :-

भ्रष्टाचाराव्यतीरिक्त भारतात सरकारी ऑफिसेस मध्ये असलेली लाल फितशाही ही समस्या होय. या प्रक्रियेत गुंतवणूकदार जटील प्रक्रियेच्या जाळामध्ये फसून आपला वेळ वाया घालविणे पसंद करणार नाही. त्यामुळे सरकारला अशी प्रक्रिया राबवावी लागेल की, व्यवस्था ही सोपी आणि सिंगल विंडो सिस्टीमवर जोर दिला पाहिजे.

४. राज्य केंद्र समन्वय :-

मेक इन इंडियाचा प्रोजेक्ट राबवितांना केंद्र व राज्यसरकारमध्ये समन्वय असणे गरजेचे आहे. परंतु राज्य आणि केंद्र सरकारचे गुंतवणूकीसंबंधीचे विचार वेगवेगळे असल्यामुळे यामध्ये मोठी अडचण निर्माण होईल.

५. टॅक्सव्यवस्था :-

भारतात अजूनही टॅक्स प्रक्रियेमध्ये जटीलता आहे. यातून आतापर्यंत टेलीकॉम पासून अन्य क्षेत्रातील कंपन्या टॅक्ससंबंधी बाबतीत भारतीय कोर्टाच्या चकरा मारून चुकल्या आहेत. अशा स्थितीत सोपी व सुलभ पारदर्शी टॅक्सव्यवस्था असणे आवश्यक आहे. सध्या जी.एस.टी करासारखा एकच कर सरकारने लावल्यामुळे यात पारदर्शकता येउ शकते ती नाकारता येउ शकत नाही.

अशाप्रकारे भारतात मेक इन इंडियाची सुरुवात झाल्यामुळे भारतातच अनेक वस्तुंचे उत्पादन होईल. भारतात ज्ञानाला कमी नाही त्यामुळे या ज्ञानाला काम मिळेल हे खरे जरी असले तरी सन १६०० मध्ये ईस्ट इंडिया कंपनीसुद्धा भारतात व्यापार करण्याच्या उद्देशाने आली होती व सर्व काही घेउन गेली. मेक इन इंडियामुळे सुद्धा देशाला कमी व विदेशालाच फायदा होईल. यापासून कर सरकारला मिळेल व जवळी सगळा धन हा विदेशातच जाईल. म्हणजेच एकप्रकारे या प्रोजेक्टमुळे विदेशी व्यापाराला प्रोत्साहन मिळेल व भारतात विदेशी कंपन्यांची संख्या वाढून येथिल उद्योग बंद पडण्याच्या मार्गावर लागतील ही शक्यता नाकारता येत नाही.

❋ संदर्भ ग्रंथ

१. संपा. अविनाश धर्माधिकारी, 'चाणक्य मंडल परिवार', वर्ष १०, अंक १०, पुणे, नोव्हें. २०१४.

२ मुख्य संपा. दिपिका कच्छल, 'योजना', वर्ष ४३, अंक १५, नवी मुंबई, ऑक्टो २०१५.

३ मुख्य संपा. दिपिका कच्छल, 'योजना', वर्ष ४४, अंक ११०, नवी मुंबई, मे २०१५.

४. www.slideshare.net

५. Make in India, wikipedia

◆◆◆

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

2017-18 (J) L

Special Issue February 2018

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

Vidyawrta®

International Multilingual Research Journal

Bharatiya Vidya Mandir Amravati's

Bharatiya Mahavidyalaya, Morshi Dist.Amravati

(Affiliated To Sant Gadge Baba Amaravati University,Amravati)

One Day National Conference

On

Impact of Demonetization on Indian Economy

24th February 2018

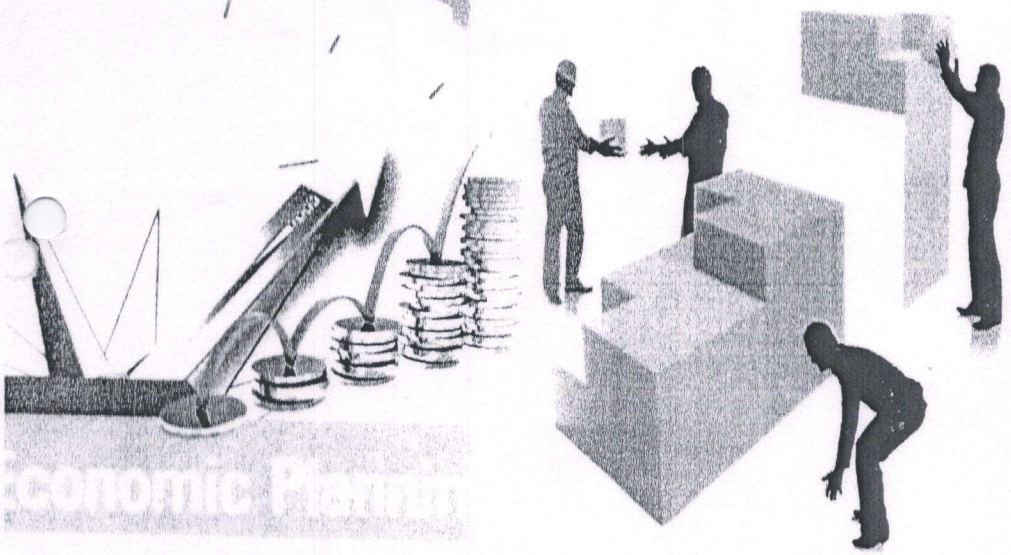

Principal
G.S.Meshram

Chief Editor
Prof. Virag Gawande

Editor
Dr. Lajwanti R.Tembhurne

Organized By

Department Of Economics

Bharatiya Mahavidyalaya, Morshi Dist. Amravati

In Collaboration With

Aadhar Social Research & Development Training Institute, Amravati

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका
विद्यावार्ता™

February 2018, Special Issue

Bharatiya Vidya Mandir Amravati's
Bharatiya Mahavidyalaya, Morshi Dist. Amravati
(Affiliated To Sant Gadge Baba Amaravati University,Amravati)
One Day National Conference
On

Impact of Demonetizationon Indian Economy

24th February 2018

Principal
G.S.Meshram
Bharatiya Mahavidyalaya, Morshi Dist. Amravati

Chief Editor
Prof. Virag Gawande
Director, Aadhar Social Research & Development Training Institute, Amravati

Editor
Dr. Lajwanti R. Tembhurne

Organized by
Department of Economics
Bharatiya Mahavidyalaya, Morshi Dist. Amravati
&
Aadhar Social Research & Development Training Institute Amravati

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya

14) निश्चलनीकरण आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा विकास
प्रा. पंढरी जी. मोरे., ओंकारनगर नागपूर. || 51

15) विमुद्रीकरण आणि काळापैसा
प्रा.हेमराज चौधरी, आर्वी जि. वर्धा. || 53

16) निश्चलनीकरणाचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम
डॉ. अे. जी. वानखडे, रिसोड जि. वाशिम || 56

17) सर्वसमावेशी शाश्वत विमुद्रिकरण आवश्यक
प्रा. रविंद्र बा.शेंडे, वरोरा. || 58

18) निश्चलनीकरण आणि भ्रष्टाचार आणि काळापैशाचे प्रतिबंध
प्रा. डॉ. व्ही.व्ही. लाडे, तुकूम, चंद्रपूर || 61

19) विमुद्रिकरणाचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम
प्रा. डॉ. रवि सोरते, पवन महंत || 65

20) विमुद्रीकरण आणि सामान्य जनता
सौ. दिपाली पडोळे, उत्तमनगर अमरावती || 69

21)नोट बंदीचे विधायक व विघातक परिणाम
प्रा. डॉ. मंमता आर. साहु, रोहणा, जि. वर्धा || 72

22) विमुद्रीकरण : एक आर्थिक/ अध्ययन
प्रा. डॉ. लाजवंती आर. टेंभुर्णे, मोर्शी || 74

23) विमुद्रीकरणाचा सर्वसामान्य व्यक्तिंवर परिणाम
प्रा.जगदीश वाटामोडे, नागपूर || 77

24) विमुद्रीकरण आणि काळ्या पैशावरील त्याचे परिणाम
ज्ञानेश्वर बापूराव जांभुळे, परेल मुंबई || 80

25) नोटबंदीचे उद्देश, फायदे / नुकसान
प्रा. एम. यु. अर्जुने, नेर || 83

26) Demonetization Special effect on Banking sector [Bank loan]
Dr. Jyoti Pande [Rai], Distt. – Bhandara || 86

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

https://sites.google.com/site/vidyawartajournal | http://www.vidyawarta.blogspot.com

केली उदा. दोन हजार रूपये हा पैसा याला मोठया प्रमाणात कमी आणले साठवले शक्य होत आहे.

५. सामाजिक त्याग :–

नोट बंदी व नविन चलन पदरात पाडुन घेणे किंवा नोटा बदली करणे या गरजे पोटी समाजातील जवळ जवळ सर्वातील नागरीकांनी आपले दैनंदिन कामकाज सोडुन बँकामध्ये व ए.टी.एम समोर लांब लांब रांगा लावल्यामुळे रोजनदारी वर काम करणाऱ्यांना मोठया त्रासला समोर जावे लागले. हा एक प्रकारचा त्यागच आहे या रांगामध्ये अनेक ठिकाणी काही लोक मृत्यु मुखी पडले.

६. स्थुल राष्ट्रीय उत्पन्ना घट :–

नोटा बंदीच्या निर्णयामुळे आगामी काळावधीतील चलन टंचाईमुळे मंदी सदृश्य परिस्थीत रोजगारात घट निर्माण होवुन स्थुल राष्टीय उत्पादनात घट होणाची शक्यता आहे. या निर्णयामुळे स्थूल राष्टीय उत्पादनात २ टक्के पर्यत घट होईल. असे मत अर्थतज्ज व माजी पंतप्रधान मनमोहनसिंग यांनी व्यक्त केले.

७. आर्थिक विकासावर परिणाम :–

माजी अर्थमंत्री पी. चिदंबरम यांच्या मते नोट बंदीच्या निर्णयामुळे फायदा पैक्षा अर्थव्यवेस्थवर प्रंचड भार टाकणाऱ्या या निर्णयाने किमान वर्षभर अर्थवृद्धीचा मार्ग भरटकेल अशा इशारा त्यांनी दिला.

निष्कर्ष

लोकांना कॅशलेस व्यवहार करण्याऐवजी बँकलेस व्यवहार होण्याची भिंतीबाटत आहे. शासनाच्या आर्थिक धोरणामुळे लोकशाही देशातील बहुसंख्या गरीब, मध्यम वर्ग, कामगार, कष्टकरी, शेतकरी, स्वरोजगारी, आणि खाजगी नौकरदार यांच्यावर विपरीत परिणाम नोट बंदीमुळे झाले. यातुन मात्र एक नकी झालेकी लोकांच्या जिवाळाच्या मुळ प्रश्नांना बगल देण्यात सरकारी यशस्वी झाले.

संदर्भ सुची

१. महासब डी, पैसा झाला काळा
२. दैनिक लोकसत्ता, नागपूर
३. दैनिक तरूणभारत, नागपूर
४. राजेन्द्र शहणाणे, दै. पुढारी, १३ नोव्हेंबर २०१६, पृष्ठ संख्या ०७
५. रूद्रदत्त–सुंदरम, भारतीय अर्थव्यवस्था, एस, चॉद पब्लीकेशन, ५९ आवृत्ती २००९

22

विमुद्रीकरण : एक आर्थिक/ अध्ययन

प्रा. डॉ. लाजवंती आर. टेंभुर्णे
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख भारतीय महाविद्यालय,मोशी

८ नवंबर २०१६ मे जब सरकार ने ५०० और १००० रु की नोट चलन मे से समाप्त करने का निर्णय जाहिर किया तब सबको बडा धक्का लगा। जब किसी देश की सरकार पुरानी मुद्रा को कानुन के तौरपर बंद करती है या, समाप्त करती है और नई मुद्रा लाने की घोषणा करती है उसका विमुद्रीकरण कहा जाता है। इस विमुद्रीकरण के बाद पुरानी मुद्रा की कोई किंमत नही रहती।

विमुद्रीकरण क्यो ?

जब कालाधन बढ जाता है और अर्थव्यवस्था को खतरा बन जाता है, तो इसे दूर करने के लीए विमुद्रीकरण का प्रयोजन किया जाता है। कालाधन, नकली नोट, भष्टाचार और आतंकवाद की गतिविधीपर नियंत्रण रखने के लीए सरकार विमुद्रीकरण का फैसला लेती है। जिसके पास कालाधन है वो उसके बदले मे नई मुद्रा लेने का साहस नही जुटा पाता। अवैध गतिविधियो से संलग्नित लोग नोटो को अपने पास रखते है ऐसे मे विमुद्रीकरण की सिधी चोट उसे पहुचती है। कई बार नगद लेन देन को हस्तोत्साहीत करने के लीए भी विमुद्रीकरण किया जाता है। केंद्र सरकार को भी उम्मीद थी की नोटबंदी से कालाधन, नकली नोट, आंतकवाद को अंकुश बैठेंगा, विमुद्रीकरण का उददेश केवल कालेधन पर नियंत्रण ही नही बल्की जाली नोटो से छुटकारा पाना भी है। विमुद्रीकरण का सरकार का एक और उददेश था की, कम से कम रोख प्रयोग करनेवाले अर्थव्यवस्था निर्माण करना जिससे सभी आर्थिक व्यवहारोकी जांच करते आने का चाहे

Principal Bharatiya Mahavidyalaya Moshi

से कॅशलेश अर्थव्यवस्था मे पारदर्शकता लायी जायेगी।

भारत मे नोटबंदी कब–कब हुई।

भारत की स्वतंत्रता के बाद जनवरी १९४६ मे १००० और १०,००० के नोट बंद करने का निर्णय लिया गया और १०००,५००० के नये नोट १९५४ मे पुन: शुरु किये गये। सन १९७८ मे मोरारजी देसाई की जनता सरकारने कानूनी नियम बनवाकर फिर से १०००,५००० और १०,००० के नोटो का विमुद्रीकरण किया। ताकी जालसाजी और कालेधन पर अंकुश लगाया जा सके, २००५ मे मनमोहन सिंग सरकारने भी ये किया और ८ नवंबर २०१६ को तत्कालीन प्रधानमंत्री (बीजेपी सरकार)व्दारा विमुद्रीकरण का ऐलान किया गया। इससे २८ अक्टुबर २०१६ को भारत मे रु ७.७७ लाख करोड मुद्रा सक्युलेशन मे थी। मूल्य के आधार पर ३१ मार्च २०१६ को आई आरबीआय के रिपोर्ट के अनुसार सक्युलेशन मे नोटो की कूल किंमत रु १६.४२ लाख करोड है जिसमे ८६% याने की १४.१८ लाख करोड ५०० और १००० के नोट मे है।

नोट बदलने की प्रक्रिया समाप्त होने तक चली प्रक्रिया

१) ए.टी.एम.से किसी एक दिन मे रु २,५०० तक निकाल सकते है।

२) एक दिन मे ग्राहक बॅक काउंटर रु २४,००० से ज्यादा नही निकाल सकता।

३) किसी एक हप्ते मे एक ग्राहक रु २४,००० तक बॅक से निकाल सकता है।

४) एक बार मे २००० रु एक ही बॅक मे बदल सकते है। बॅक मे एक फॉर्म भरने के बाद ही पुरानी नोट बदल सकते है।

५) एक दिन मे एक व्यक्ती एक दिन मे २,००० रु के नोट बदल सकता है। एक ही आयडीपर दोबारा पैसे जमा नही होंगे।

६) ई बॅकींग लेन देन पर कोई रोक नही है और कोई व्यक्ती आर.टी.जी.एस., एन.इ.एफ.टी. पेटीएम, मोबाईल बॅकींग वगैरे के जरिए जितने चाहे पैसे किसी दुसरे को दे सकता है।

७) धिरे धिरे से सभी परेशानीया कम होने लगी और अर्थव्यवस्था मे सुधार आने लगा।

विमुद्रीकरण की वजह से पुरानी बाद हुई चलनी नोट ठेव स्वरुप मे बॅक की तरफ बडे प्रमाण मे आई किंतु सरकारकी अपेक्षा के विपरीत बाद की हुई ५०० और १००० रु मुल्य की ९९% नोट बॅकोमे वापस आ गयी इस की वजह से सालभर मे बॅको ने कर्ज के उपर व्याज दर मे साधारण: १ १/२ कपात की हुई दिखाई देती है।

विमुद्रीकरण व्दारा रोख व्हीन अर्थव्यवस्था निर्माण करना यह उद्देश से किया गया लेकीन इससे उनके क्षेत्र प्रभावित हो गये।

१) ग्रामीण अर्थव्यवस्था

विमुद्रीकरण के समय ५०० और १००० रु के नोटो की तादाद शहरो की तुलना मे गॉव मे कम थी, लेकीन ग्रामीण भागो मे रोजगार का भूगतान नोटो से होने के कारण यह आकिडा बढ गया। विमुद्रीकरण के बाद ग्रामीण बॅक और डाकघरो मे शहरो की तुलना मे कम धन जारी किया गया था। असंघटीत मजदुरो को जबरदस्ती ५०० और १००० के पुराने नोटो मे ही भुगतान किया गया। उनसे कहा गया की अगर उनको काम करना है तो इसी मुद्रा मे भुगतान लेना होगा। गरीब, मजदूर किसान परेशान हुआ, उनके घर मे चुल्हा नही जला। सब्जीवाले की सब्जीया सड गयी। कृषी व्यवसाय संकट मे आ गया विमुद्रीकरण के बाद सांगली, सातारा, कोल्हापुर, लातूर यह चार जिल्हे मे सरासरी १२,००० करोड रु की पुरानी चलन मे की नोट विविध बॅक मे जमा कर दी गयी। मात्र उसके बदले मे उपलब्ध होनेवाला चलन कम हुआ। याने २२०० से २८०० कोटी का है। इससे उर्वरित साडे आठ हजार कोटी रु कमी की वजह से यह भाग परेशान हुआ। शेती की कर्जपुर्ती भी कम हुई, ग्रामीण अर्थव्यवस्था बडे पैमानेपर नगदी से चलता है। ग्रामीण अर्थव्यवस्थापर ८० करोड लोग या भारतीय आबादी ६५% फिसदी निर्भर है। किसान बीज, खाद और बाकी के छोटे मोटे काम नगद देकर करते है किंतु विमुद्रीकरण की वजह से इनके सब व्यवहार ठप्प हो गये। वे आसानीसे से खरीद नही पाया। उसकी संचित पुंजी को खतरा है क्योंकी वह आसानीसे बॅकतक नही पहुंच सकता। कईयो का तो बॅक मे खाता ही नही है।

विमुद्रीकरण की वजहसे सब्जियो की किमतो मे गिरावट आई और सब्जी उत्पादक किसान उसके लागत मूल्य से वंचित हो गये थे। पुरे देश मे उन्होने सब्जियो को सडको पर फेककर अपना विरोध जताया। नोटबंदी का असर केवल फसलो के विक्रय मूल्यपर पडा ऐसा नही तो आनेवाली सीजन की फसलो पर भी पडा इसका परिणाम उत्पादन मे गिरावट आ गयी। इसका अर्थ की वर्ष २०१६–१७ के साथ ही वर्ष २०१७–१८ मे कृषी उत्पादन मे गिरावट आयेगी। बॅक किसी गाव से कुछ किलोमीटर की दूरीपर होते है। ऐसे मे बॅक जाने और वहा घंटो कतार मे खडे रहने की लागत करिब ५० रु प्रतिदीन हो सकती है। और इससे किसी भी मजदूर के मेहनताने का नुकसान हुआ।

जनजीवनपर प्रभाव

विमुद्रीकरण का सकारात्मक प्रभाव यह रहा की, जो महिलाएं धन और बॅक संबंधित कार्यो के लीए अपने पती या अपने घरपर निर्भर थी वे भी घर से बाहर निकलकर बॅको मे जाना, नोट परिवर्तन करना सीख गई। सरकार के इस फैसले के कारण जिनके पास कालाधन है ऐसे कई लोगो ने अपने घर की छतपर या तहखाने मे जला दिया। इसीसे भारत नगदरहित बनने की ओर अग्रेसर हो रहा है, बॅको मे ज्यादा पैसा जमा होने की वजह से, ब्याजदर कम करके सभी बॅको मे वित्तपूर्ती करने मे सुलभता आई। बुडीत कर्जो का सामना करने के लीए बॅको को इससे कुछ दिलासा मिल गया। मकान कि किमतो मे आई गिरावट के कारण आम आदमी का घर का सपना पुरा होगा।

आतंकवाद एवं भ्रष्टाचार

विमुद्रीकरण की वजह से आतंकवाद एक आर्थिक आतंकवाद के साये मे आ गया। उसका पोषण करनेवाले हवाला कारोबारियो की कमर टूट गई। इसका सबसे बडा नुकसान इन हवाला कारोबारियो का हुआ। हवाला कारोबारी आतंकवादी, शस्त्रोके अवैध व्यापारी, नशे की दवाओ की तस्कर, सट्टाबाज नकली नोटो इ.के बॅक थे इन सबकी टांग टूट गयी।

जिनके पास कालाधन था, जिन्होने भ्रष्टाचारद्वारा अपने को और अपने परिवार को बर्बाद किया था, वे भी यह धन नही रख पाये। अंत एक सिमा के बाद भ्रष्टाचारी घूस लेने से मना कर देते। वे अपना कालाधन जमा करने बॅक मे नही जा सकते।

पर्यटन उद्योग

विमुद्रीकरण का प्रभाव सिर्फ आम जनतापर ही नही कारोबार, पर्यटन इसपर भी पडा। सबसे ज्यादा विमुद्रीकरण का प्रभाव पर्यटन उद्योगोपर पडा। अनेक लोग पर्यटन के लीए अलग अलग भागो मे जाते है। पर विमुद्रीकरण की वजह से भारत मे पर्यटन उद्योग इस कदर मंदा गया की देश की प्रमुख पर्यटन गंतव्यो के अधिकांश होटल और गेस्ट हाउस खाली पडे रहे। नवंबर कि नोटबंदी से जो अक्टूबर – नवंबर के समय शुरु होनेवाला पर्यटन विमुद्रीकरण की वजह से कम हो गया। इस मौसम मे उत्तरप्रदेश, गुजरात केरल, राजस्थान, गोवा जैसे लोकप्रिय स्थलोपर पर्यटको का जमावडा दिखता था। हिल स्टेशन भर जाते थे। वे इस विमुद्रीकरण की वजह से कम हो गये भारत मे आनेवाले आंतरराष्ट्रीय पर्यटको की बुकींग मे भी तेज गिरावट आ गयी थी। वस्तुत: पर्यटन के दौरान सैलानियो की बडी मात्रा मे छोटी नगद की आवश्यकता होती है। किंतु विमुद्रीकरण के कारण छोटी मुद्राओ की किल्लत हुई। ऐसे मे विदेशी पर्यटको को भारत के नजदिकी पर्यटन गंतव्य जैसे की सिंगापूर और थाईलंड जैसे अन्य दक्षिण आशियाई देशो मे पर्यटन सुविधाजनक प्रतित हुआ। भारत का दौरा विदेशी पर्यटकोव्दारा रद्द किया गया। परिणाम स्वरुप देश का पर्यटन उद्योग मंदी के चपेट मे आ गया।

निष्कर्ष

१) सरकारने जाली नोट और कालेधन को लगाम लगाने के लीए विमुद्रीकरण किया। किंतु यह दोनो भी काम नही हो सकते। क्योकी कालेधन का बडा हिस्सा कहीना कही लगाया जाता है, उसका सर्क्युलेशन होता रहता है। इसलिए विमुद्रीकरण से कालाधन खत्म नही होता।

२) लोग अनेकप्रकार से कालाधन सफेद करने के अनेक तरिके निकाले है, उससे जो हिस्सा मिलना चाहीए वो सरकारको नही मिलेगा और अर्थव्यवस्था का नुकसान होगा।

३) देश मे ३५% लोग गैरसंघटीत क्षेत्र मे है

Principal Bhartiya Mahavidyalaya Morshi

2017-18 111

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Peer Reviewed Referred and
UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

Volume-VII, Issue-I, Part - I
January - March - 2018

IMPACT FACTOR / INDEXING
2017 - 5.2
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

३	**डॉ. सुनंदा एकनाथराव आहेर**	मोलमजुरी करणाऱ्या महिलांसमोरील समस्या: एक चिकित्सक अभ्यास (संदर्भ बीड शहर)	७-१२
४	**डॉ. अभिजीत वेरुळकर**	आधुनिक काळातील स्त्रियांच्या सामाजिक समस्या	१३-१५
५	**प्रा. डॉ. आसाराम पवार**	जी. एस. टी. चा शेती क्षेत्रावर होणारा परिणाम	१६-१८
६	**श्रीमती शितल नागनाथ कांबळे**	द. वा. पोतदार व्यक्तित्व आणि विचार	१९-२१
७	**नम्रता राधाकृष्ण कुलकर्णी** **डॉ. चिंचोलीकर के.एल.**	औरंगाबाद शहरातील मराठी माध्यमाच्या इ. ५ वी च्या विद्यार्थ्यांचा इंग्रजी श्रवण व भाषण कौशल्य संपादणुकीचा शोध	२२-२४
८	**डॉ. अनिल दत्तराम बनकर**	हवा व जल प्रदूषण एक जागतिक समस्या, कारणे व उपाययोजना	२५-२७
९	**श्री. शिवाजी हरी चौगुले**	सोलापूरचे ग्रामदैवत श्री सिद्धरामेश्वराची गड्डा यात्रा	२८-३०
	HINDI		
१	**डॉ. आर. जी. बम्बोले**	विनोबाजी का ब्रम्हचर्य एक अध्ययन	१-४
२	**दुर्गा प्रसाद सिंह**	मार्कंडेय की कहानियों में भूमि-समस्या	५-८
३	**डॉ. विजयप्रसाद के. अवस्थी**	भारतीय शिक्षा प्रणाली: कल आज और कल	९-१४
४	**इंदिरा रजेसिंग गिरासे** **डॉ. कुमार भुजंगराव कदम**	वीर शिरोमणी, अगम्य साहस और शौर्य का प्रतिक, स्थापत्यकला का जनक – महाराणा कुंभा	१५-१६
५	**डॉ. वन्दना चौबे** **अमित गंगानी**	गंगानी परिवार के आधर स्तंभ – पं. कुन्दनलाल गंगानी	१७-१९

'अजिंठा' या त्रैमासिकात प्रसिध्द झालेली मते मुख्य संपादक, संपादक मंडळ व सल्लागार मंडळास मान्य असतीलच असे नाही. या नियतकालिकात प्रसिध्द करण्यात आलेली लेखकाची मते ही त्याची वैयक्तिक मते आहेत.

तसेच शोधनिबंधाची जबाबदारी स्वत: लेखकावर राहील. हे नियतकालिक मालक मुद्रक प्रकाशक विनय शंकरराव हातोले यांनी अजिंठा कॉम्प्युटर ॲण्ड प्रिंटर्स जयसिंगपूरा विद्यापीठ गेट औरंगाबाद येथे मुद्रित व प्रकाशित केले.

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

AJANTA - VOLUME - VII ISSUE – I - ISSN 2277-5730 (I.F.- 5.2) JANARY-MARCH - 2018

१

विनोबाजी का ब्रम्हचर्य एक अध्ययन

डॉ. आर. जी. बम्बोले
राजनीति विज्ञान विभाग, भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी, जि. अमरावती.

भारत देश में समाज उत्थान में निरन्तर महनीय लोगों का योगदान रहा है । वैदिक काल में इनका समाज व्यवस्था को सुनियोजित तथा सुव्यस्थित बनाने में महत्वपूर्ण योगदान रहा है । मध्यकाल के दौरान मनु ने उनके अनुसार समाज निर्माण की भूमिका को अदा किया । किन्तु मनु आज बहोत विवादास्पद है । कालांतर के बाद भारत में ऐसे सन्त महात्मा हो गये जिन्होने सुसंस्कृत समाज तथा सुव्यवस्थित शान्त समाज निर्माण में अपना तमाम जीवन बिताया । उन महान महनीय व्यक्ती की विचारधारा का असर आज भी हम समाज में देखते है । आधुनिक भारत निर्माण में कई सामाजिक संतोष का योगदान रहा है । जिनमें विनोबाजी अग्रक्रम रखते है । इन महनीय व्यक्ति का समाज के प्रति ब्रम्हचर्य के विचारों को जानने का नम्र प्रयास यहाँ कर रहा हूँ ।

विनोबा के ब्रम्हचर्य संम्बधी विचार

आचार्य विनोबा भावे भारतीय चिंतनधारा के एक महत्वपूर्ण विचारक है । भारतीय आषग्रंथो के साथसाथ विश्व जीवन के बाकी एवं धर्म-सम्प्रदायों तथा जीवन-पद्धतीयों, विचार पद्धतीयों का गहन अध्ययन एवं अवगाहन किया है और अपनी प्रज्ञा-दृष्टि से समसामायिक जीवनमार्ग के उपस्कारक तत्व के रुप में उन्हे विश्लेषीत-संश्लेषित किया है । विनोबा ने जीवन-विषयक तथा समाज व्यवस्था के एक विरल बौद्धिक व्यायाम है । विनोबा ने जीवन-विषयक तथा समाज व्यवस्था के हर अंग पर अपने विचार रखे है । उन्ही में से एक महत्वपूर्ण विचार है ब्रम्हचर्य । विनोबा ने ब्रम्हचर्य को एक आधारभूत आध्यात्मिक तत्व माना है । विश्वचिंतन के संदर्भ मे भारतीय ब्रम्हचर्य शब्द का विशिष्ट महत्व है । इसकी परिभाषा करते हुए विनोबा कहते है, ब्रम्हचर्य शब्द का तात्पर्य है, मनुष्यव्दारा ब्रम्ह की खोज मे अपना जीवनक्रम रखना । ब्रम्हचर्य में हमारे सामने कोई अभावात्मक बात नही, भावनात्मक बात रखी जाती है । उसमें किसी खास चीज से परहेज हो इतना ही नही बल्कि, एक बात प्रत्यक्ष करने की है उसी को ब्रम्हचर्य कहा जाता है । ब्रम्हचर्य का अर्थ है, सबसे विशाल ध्येय, परमेश्वर का साक्षात्कार करना । उन्होने कहा, ब्रम्हचर्य वस्तुत हमारे आचार-विचार की व्यापकता का ही नाम है । हमारी जीवनचर्या जब लौकिक स्तरों को पार कर उत्तरोत्तर गति से ईश्वर की ओर उन्मुख होती जाती है तो वह ब्रम्हचरण होती है और ऐसी जीवन पद्धती ब्रम्हचर्य कहलाती है । विनोबा इसे स्पष्ट करते हुए कहते है ब्रम्ह का अर्थ है कोई बृहत कल्पना । कोई मनुष्य अपने बच्चे की सेवा परमात्म स्वरुप करे और चाहे कि उसका लाडला सतपुरुष निकले, तो वह पुत्र ही उसका ब्रम्ह बन जाता है । उसके लिए बच्चे के निमित्त से ब्रम्हचर्य का पालन सरल होगा । ब्रम्हचर्य के विभिन्न स्वरुपों का वर्णन विनोबा जीवन साधना के विभिन्न सोपानो के रुप मे करते है । हिंदुस्थान की दीन जनता की सेवा का ध्येय रखे, तो वह सेवा ही उसका ब्रम्ह है । उसके लिए वह जो करेगा, वही ब्रम्हचर्य है, संक्षेप में नैष्ठिक बुम्हचर्य पालनेवाले की ऑखों में विशाल कल्पना होनी चाहिए । तभी वह सरल होता है । बुम्हचर्य को मै विशाल ध्येयवाद और तदर्थ संयमाचरण कहता हूँ । विनोबा के अनुसार किसी भी

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

विशाल ध्येय के लिए ब्रम्हचर्य की साधना की जा सकती है। जैसे भीष्म ने अपने पिता के लिए ब्रम्हचर्य की प्रतिज्ञा की थी और उसे जीवन भर अच्छी तरह निभाया। इसी तरह गांधीजी ने भी समाज की सेवा के लिए ब्रम्हचर्य तका आरम्भ किया। वह भी अपने मे एक विशाल ध्येय है।

विनोबा के विचारों में ब्रम्हचर्य का क्षेत्र काफी व्यापक है। विनोबा के शब्दों में, ब्रम्हचर्य में बहुत बडी साधना आवश्यक है। केवल एक ही इंद्रिया का निग्रह पाना मत उसका अर्थ मान लिया जाय तो खतरा पैदा होगा। उस०ाका अर्थ है सब इंद्रियो पर काबू पाना। इसके लिए जीवन की छोटी-छोटी बातों मे भी नियमन होना चाहिए। खाना, पीना, बोलना, बैठना, सोना आदि सभी विषयों में नियमन चाहिए।२ अध्यात्मिक साधना के विभाग मे अब तक पुरुषो का अधिकार रहा है। विनोबा इसमें महिलाओं के लिए भी खुला रखना चाहते थे। मानव जाति की आध्यात्मिक उन्नती में महिलाओं की भागीदारी को वे काफी महत्वपूर्ण मानते थे। ब्रम्हचर्य के माध्यम से ब्रम्हविद्या में पारंगत बुद्ध, शंकराचार्य, ईसा मसीह जैसे महानायकों की भांति विनाबा महिलाओं से भी इस श्रेणी में आने की अपेक्षा रखते है। विनोबाजी कहते है, मेरी बहुत इच्छा है की, जवान लडके-लडकियों खास करके लडकियाँ ब्रम्हविद्या के दर्शन के लिए आगे आये। ब्रम्हविद्या में स्त्री-पुरुष भेद नही है, वह विद्या स्त्री-पुरुष भेदों को मिटाती है। फिर भी अभी मैं इस काम के लिए बहनों की ओर आशा लगाए बैठा हूँ। अभी हमारे समाज के उत्थान के लिए ऐसी महिलाओं की नितान्त अनिवार्यता है। जिनका जीवनही ब्रम्हविद्यामय बना हो।

आध्यात्मिक रुप से सशक्त महिलाओं की शक्ती का उल्लेख करते हुए वे कहते है, वैदिक काल में बडी ही ज्ञानवती होती थी। एक प्रसंग है याज्ञवक्ल्य की सभा मे बहस चल रही थी। गार्गी उठ खडी हुई और उसने याज्ञवक्ल्य से कहा जैसे काशी या विदेह का अन्तीम वीर बाण मारता है, वैसेही मैं तुझे प्रश्नरुपी बाण मारती हूँ। तुम अपनी छाती सामने करो, मैं अपने प्रश्नो से ताडन करुँगी। उसने दो सवाल किए। याज्ञवल्क्य ने उन प्रश्नों के जवाब दिए। तब गार्गी ने हिम्मत के साथ पंडितो से कहा, पण्डितो, अब याज्ञवक्ल्य से चर्चा मत करो, इसे नमस्कार करो, क्योंकी इन सवालो से कठीण सवाल और हो नही सकते। गार्गी किसी वीर के समान खडी होकर हिम्मत के साथ कहती है कि, मुझसे कठीण सवाल कौन पूछेगा! वह वेद और उपनिषदों का जमाना था। गार्गी के उदाहरण से विनोबा समाज के महिलाओं को कहना चाहते है, की महिलाओं ने ज्ञान के क्षेत्र में पुरुषो से आगे निकलकर आना चाहिए। तभी वह समाज में विरक्त प्रवेश कर सकती है। तभी वह ऐसा नया शस्त्र लिख सकेगी। जो समाज में अब तक पुरुषो ने अपने हित में ही लिखा है, असे बदल कर अपने हित में लिखकर एक नए समाज का निर्माण कर सकेगी। लेकिन विनोबा इसके साथ यह भी कहते है कि, वह स्त्री कर सकेगी जो वैराग्यशील है, शंकराचार्य के समान ज्ञानी है, ब्रम्हवादिनी है। वही महिला आत्मशक्ति के बल पर समाज में अपना स्थान निश्चित कर सकेगी।५ विनोबा ने अपने सैद्धांतिक विचारों को व्यावहारिकता मे लाने के लिए पवनार स्थित ब्रम्हविद्या मंदिर की स्थापना की। यह आश्रम स्त्री जागरण का केंद्र बनाना चाहते थे। इसके लिए उन्हे स्त्रियों को ब्रम्हविद्या में पारंगत होना अनिवार्य लगता था। विनोबाजी कहते है की, स्त्रिया ब्रम्हचरिणी होगी, शास्त्रकार होगी, समूह रुप से काम करेगी, तभी समाज मे चित्र बदलेगा। पुरुष और स्त्री दोनो के मेल से समाज का निर्माण होता है। संतुलित सामाजिक जीवन के विकास के स्त्री-पुरुष संम्बधो में संतुलन अनिवार्य

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

है। किन्तू अनेक कारणों से भारतीय समाज से भारतीय समाज में पुरुष वर्ग की प्रमुखता रही है, इसे बदलकर स्त्रियों की समुचित भागीदारी और प्रतिष्ठामूलक समाज व्यवस्था के लिए वे कहते है आज समाज में पुरुषो की ही सत्ता अधिक है। वजह जिन्होने स्त्रियों के लिए कार्य किया। कृष्ण भगवान, महावीर, स्वामी, गांधीजी, दयानंद सरस्वती आदि सब पुरुष है, इसलिए वे ज्यादा कुछ नही कर सके। यह कार्य अथवा काम महिलाओं को स्वयं करना होगा, तभी कुछ नही कर सके। यह कार्य अथवा काम महिलाओं को स्वयं करना होगा, तभी भलीभाँती हो सकेगा। अनुभव का एक सिद्धान्त है कि प्राणी का उद्धार प्राणी के आत्मबल से ही होता है। भगवान की मदत उसी को मिलती है, जो स्वयं प्रयासरत रहता है। विनोबा के इस विचार को और बल देने में रिचर्ड कार्वर सहायता करते है, जो की कॉवरडेल संगठन हे प्रबन्ध निर्देशक थे। उन्होने बताया है कि सशक्तीकरण मे व्यक्ति स्वयं अपने लिए कार्य करने के सर्व श्रेष्ठ तरिके की खोज करता है। वह उन रास्तों पर नही चलता, जो लोगों ने उसे बताये है। अर्थात व्यक्तिव्दारा स्वयं अपनी सहायता करना ही सशक्तीकरण माना जाता है। आदर्श समाज व्यवस्था के लिए विनोबा महिलाओं को ब्रम्हविद्या मे दीक्षित होना आवश्यक मानते है। ब्रम्हविद्या मे स्त्री-पुरुष भेद नही है, वह स्त्री-पुरुष भेदों को मिटाती है। अभी हमारे समाज के उत्थान के लिए ऐसी महिलाओं की बहुत जरूरत है, जिनका जीवन ही ब्रम्हविद्यामय बना हो। परिवार नियोजन के संदर्भ मे विनोबा के विचार बडे क्रांतिकारी है। वे कहते है, परिवार नियोजन के कृत्रिम उपायों की बात बहनो पर दया करने की दृष्टी से की जाती है। इसके मायने यह है की उनपर आक्रमण तो जारी ही रहेगा। इस तरह के आक्रमण को रोकने की ताकत बहनो में आनी चाहिए इससे गृहस्थाश्रम की प्रतिष्ठा बढेगी। यह खयाल गलत है कि पत्नी को हमेश पति के वश में होना ही चाहिए। स्त्रियो मे `ना` कहने की भी हिम्मत आनी चाहिए। आज स्त्रियों की शक्ति का जिस प्रकार जाँच हो रहा है, यह बडी दुखदायक बात है। कृत्रिम उपायो से परिवार नियोजन में स्त्री पर जो दया दिखायी जा रही है उसमे वे समाज में स्त्री पर होने वाली हिंसा का उग्र स्वरुप ही मानते है। अहिंसक समाज निर्माण के लिए यह बहुत बडी बाधा समझते थे।

विनोबाजी यह समाज के अव्दितीय व्यक्ति है, जिन्होंने समाज के सेवा में अपना सम्पूर्ण जीवन दाव पर लगा दिया था। समाज का विकास वे समानता के साथ ही करतें है। स्त्रियों के प्रति इन दोनों का एक ही दृष्टीकोन नजर आता है। दुनिया की आधी आबादी जबतक अधिकारहीन रहेगी तबतक दुनिया का सामाजिक, आर्थिक तथा राजनीतिक विकास नही हो सकता। यह उनका स्पष्ट विवेचन है। अधिकारो और कानूनों को बनाने से वह नही आएगा बल्कि असे अपने आत्मशक्ति के बल पर हासिल करना होगा उसपर वह अटूट है।

विनोबाजी समाज के निर्माण तथा सुसंस्कृत समाज के विकास के लिए ब्रम्हचर्य का आधार लेते हे। जब की विनोबा के लिए वह एक ब्रम्हचर्य का हिस्सा है। ब्रम्ह का अर्थ ही वे एक विशाल कल्पना, ध्येय कहते है। समाज की सेवा के लिए वासना से दूर रहने की बात भी विनोबा कहते है। ब्रम्हचर्य के बिना एकाग्रचित्त से समाज से समाज की सेवा नही कर सकते है यह उनका मानना है। बिना मतलब पारिवारिक समस्यओं में मनुष्य उलझा रहेगा ता निस्वार्थ बुद्धी से समाज में ब्रम्हवादिनी स्त्रिया होनी चाहिए, जो ज्ञानी शास्त्रकार हो, वही स्त्रिया समाज को बदल सकती है। विनोबाजी तथा गांधी स्त्रियों को समाज बदल सकती है। विनोबा के बम्हचर्य के विचार व्यापक सामाजिक और सांस्कृतिक दिखायी पडते है। विनोबाजी वर्तमान भारत के सामाजिक,

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

और सांस्कृतिक आंदोलनो के लिए प्रासंगिक है। वे समाज के बारे में सोचते है, सामाजिक व्यवस्था कुप्रथाओं से टकराते है, समाज के प्रति विशेष दृष्टीकोन अपनाते है और समाज को बदलना चाहते है। इनका एक साथ अध्ययन किया जाए तो वह ही प्रासंगिक लगते है। पर इनकी प्रासंगिकता एक जैसी नही है। लेकीन समाज के प्रति आस्था एक जैसी है। आज के नेतागण जिस प्रकार आचरण करते है, व्यवहार करते है, हाल ही मे आज दिल्ली दल क एक मंत्रीगण सेक्स स्कॅन्डल मे पकडा गया, उसके राजनीतिक जीवन पर बदनामीका धब्बा लगा। काश उन्होने विनोबा एवं ब्रम्हचर्य इन्सान को मानवता, सहनशीलता, एक मानसिक स्थिरता प्रदान करता है, यही सही विनोबाजी के ब्रम्हचर्य की सही प्रासंगिकता है। साथ ही भारत के आज युवक-युवती यदि विनोबाजी के ब्रम्हचर्य का पालन करते है तो अनैतिकता जैसी घटनाएँ घटित नही होगी, ना ही राजनीतिक कृरीतियॉ बढेगी यही ब्रम्हचर्य की प्रासंगिक है।

निष्कर्ष

१) आधुनिक भारत वर्ष के निर्माण में विनोबाजी का योगदान अहम रहा है।

२) विनोबा ने ब्रम्हचर्य को एक आधारभूत-आध्यात्मिक तत्व माना।

३) विनोबा मानव जाती की आध्यात्मिक उन्नति में स्त्रियों की भागीदारी महत्वपूर्ण मानते है।

४) विनोबाजी का ब्रम्हचर्य आज के युवक-युवती को नैतिकता प्रदान करता है।

५) आज समाज में गलत, अनैतिक घटित हो रहा है, उस पर विनोबाजी का ब्रम्हचर्य रामबाण औषध सिध्द हो सकता है।

६) आज के नेतागण, मंत्रीगण, एवं अनुयायी लोगों को विनोबाजी का ब्रम्हचर्य आचरण मे लाने योग्य है। बल्कि वर्तमान भारत के सभी लोगो ने विनोबाजी के ब्रम्हचर्य को अंमल मे लाया तो अनुचित घटनाओं मे कमी आ सकती है।

संदर्भ

१) विनोबा आध्यात्मक तत्वसुधा, परंधाम प्रकाशन पवनार पृ. ४७-४८.

२) विनोबा - स्त्रीशक्ति जागरण, रणजित देसाई, परधाम पवनार वर्धा-पृ. ३४.

३) विनोबा - स्त्रीशक्ति जागरण, रणजित देसाई, परधाम पवनार वर्धा-पृ. ३६.

४) उपरोक्त - पृष्ठ क्र. ३४.

५) उपरोक्त - पृष्ठ क्र. १५. १६. ३६.

६) विनोबा,ब्रम्हविद्या मंदिर,रणजित देसाई,परधांम प्रकाशन, ग्रामसेवा मंडल, पवनार वर्धा- पृ. ४६.

७) विनोबा,स्त्री-शक्ति जागरण रणजित देसाई,परंधाम प्रकाशन,ग्रामसेवा मंडळ,पवनार वर्धापृ. ८८.

८) नाटानी प्रकाश,`गौतमज्योती लिंगएवं समाज,` रिसर्च पब्लिकेशन नई दिल्ली पृ ४६.

९) विनोबा - स्त्री शक्ति, परधाम प्रकाशन, वर्धा पृ. ३७-३२.

१०) विनोबा,स्त्री शक्ति,जागरण रणजित देसाई परधाम प्रकाशन ग्राम सेवा मंडल वधा- पृष्ठ ६०-६१

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

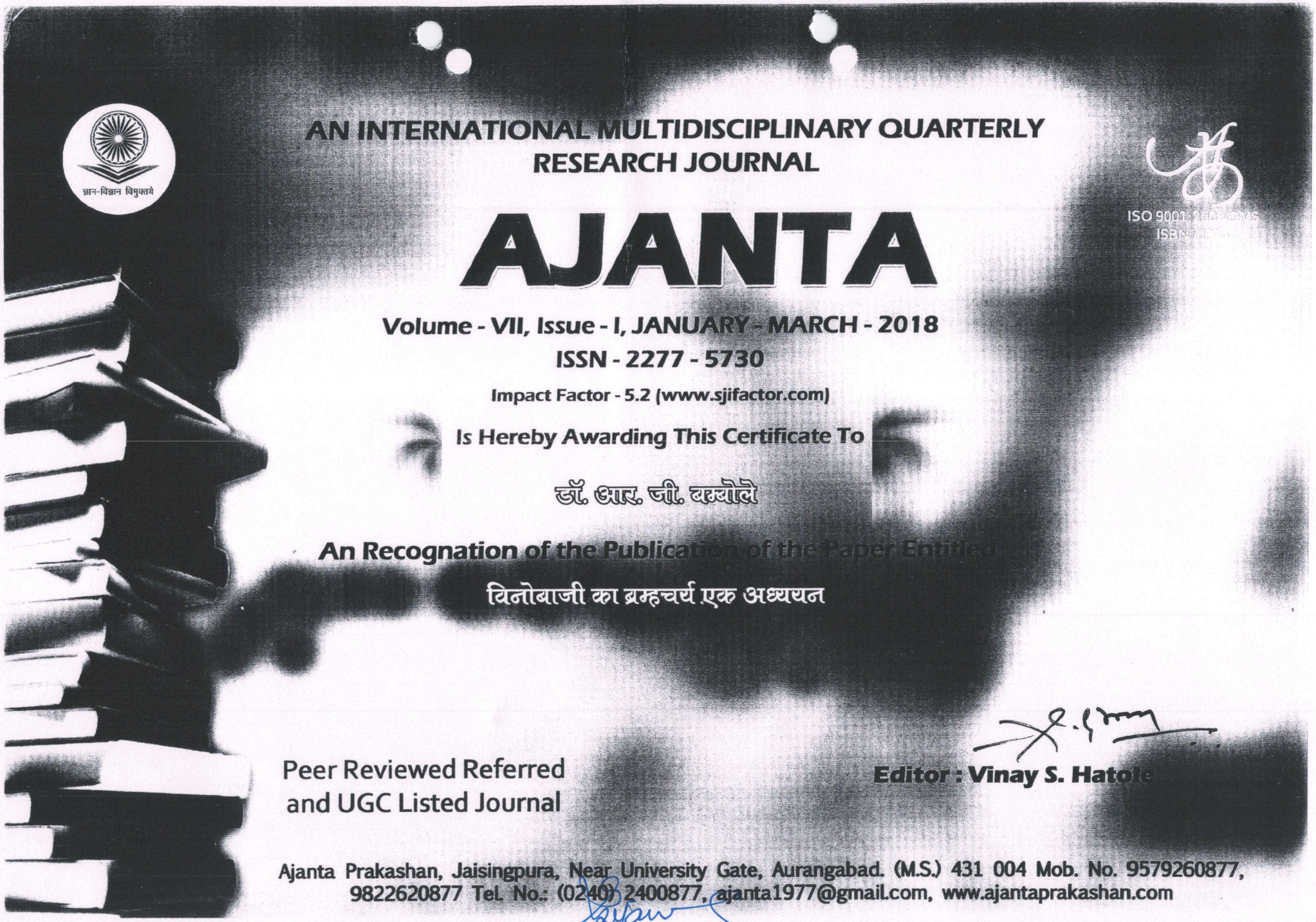

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY QUARTERLY
RESEARCH JOURNAL

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

ISO 9001:2008 CMS
ISBN [illegible]

AJANTA

Volume - VII, Issue - I, JANUARY - MARCH - 2018
ISSN - 2277 - 5730
Impact Factor - 5.2 (www.sjifactor.com)

Is Hereby Awarding This Certificate To

डॉ. आर. जी. बम्बोले

An Recognation of the Publication of the Paper Entitled

विनोबाजी का ब्रम्हचर्य एक अध्ययन

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal

Editor : Vinay S. Hatole

Ajanta Prakashan, Jaisingpura, Near University Gate, Aurangabad. (M.S.) 431 004 Mob. No. 9579260877, 9822620877 Tel. No.: (0240) 2400877, ajanta1977@gmail.com, www.ajantaprakashan.com

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

110

2017-18 169

ISSN : 2456-5474

RNI : UPBIL/2016/68367
Bi-lingual/Monthly

Vol-2* Issue-12* January-2018

Innovation

The Research Concept

Peer Reviewed Multi-disciplinary
Bi-lingual International Journal

Impact Factor
SJIF = 3.420
IJIF = 4.112

Innovation
UGC
approved listed

S

R

F

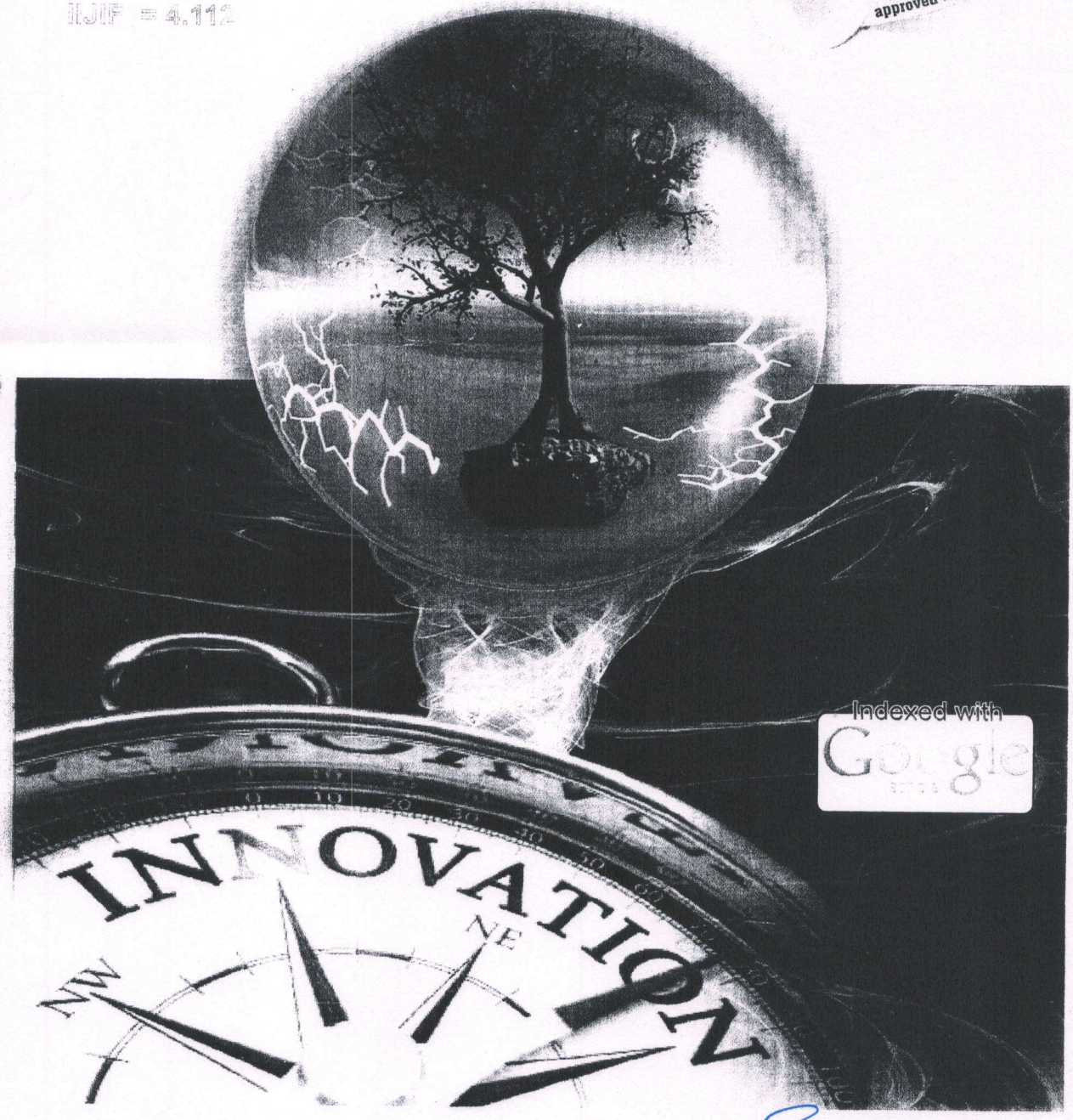

Indexed with Google Scholar

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

ISSN: 2456–5474 RNI No.UPBIL/2016/68367 Vol-2* Issue-12* January- 2018
Innovation The Research Concept

21.	**बुन्देलखण्ड क्षेत्र में आयुर्वेद चिकित्सा में उपयोगी पौधे (बारीगढ़ एवं लवकुशनगर ब्लाक के विशेष सन्दर्भ में)** एस0 एस0 अहिरवार, महाराजपुर, रविन्द्र सिंह, चित्रकूट एवं एम0 एल0 अहिरवार, सिन्धपा, छतरपुर, मध्य प्रदेश	82-85
22.	**शिक्षा समाज व साहित्य : एक चिंतन** गीता सिरोही, बुलन्दशहर	86-88
23.	**छत्तीसगढ़ राज्य की जिला शिक्षा एवं प्रशिक्षण संस्थान में उपलब्ध अकादमिक एवं भौतिक सुविधाओं के विषय में उनके शिक्षक प्रशिक्षको का प्रत्यक्ष बोध का अध्ययन** विनीता सिंह, भिलाई, छत्तीसगढ़	89-91
24.	**लोक देवता पाबूजी** बीना जैन, जयपुर, राजस्थान	92-97
25.	**अधोसंरचना विकास से ग्रामीण आर्थिक विकास की संभावनायें (2013–14)** संगीता तिवारी, जबलपुर, मध्य प्रदेश	98-100
26.	**मुरैना जिले में ग्रामीण आर्थिक विकास का इतिहास (1992–2002)** अर्चना शर्मा एवं राजेश शर्मा, धौलपुर, राजस्थान	101-104
27.	**समकालीन परिवार में महिलाओं की भूमिका** अशोक कुमार, बीकानेर, राजस्थान	105-108
28.	**नारी सशक्तीकरण : समता, विकास व शक्ति** उदय पाल सिंह, छिबरामऊ, कन्नौज	109-112
29.	**राजस्थान में जैन धर्म का प्रचार–प्रसार एवं इतिहास लेखन : एक विश्लेषण** फूलसिंह सहारिया, अलवर, राजस्थान एवं विमल कुमार कोली, जयपुर, राजस्थान	113-117
30.	**गौरा देवी पंत 'शिवानी' की कहानियों में निहित आंचलिक तत्व "कहानियों में स्त्री विमर्श"** पौलिना पाण्डेय, जबलपुर, मध्य प्रदेश	118-120
31.	**नागार्जुन के काव्य में मानवेत्तर प्राणी** प्रमोद कुमार प्रसाद, पुरुलिया, पश्चिम बंगाल	121-124
32.	**सरला अग्रवाल के उपन्यासों में स्त्री विमर्श** हिमानी भाटिया, बाँरा, राजस्थान	125-128
33.	**मार्कण्डेय की कहानियों में अभिव्यक्त ग्रामांचल राजनीति के विविध स्वरूप** विजय कुमार चौबे, पाण्डेश्वर, बर्दमान, पश्चिम बंगाल	129-133
34.	**धर्म बनाम जातिवाद : यू.आर. अनन्तमूर्ति के उपन्यास संस्कार की विवेचना** प्रीतम सिंह, कुरुक्षेत्र, हरियाणा	134-138
35.	**शैलेश मटियानी का कथा–संसार** शारदा शर्मा, हजारीबाग	139-141
36.	**भारत – पाकिस्तान संबंध : वर्तमान परिप्रेक्ष्य में** चॉदनी नायक, जबलपुर, मध्य प्रदेश	142-145
37.	**परमाणु सिद्धान्त, वचनबद्धताएं एवं भविष्य** अपर्णा शर्मा, बारां,राजस्थान	146-148
38.	**मानवाधिकारों की भूमिका पर शोध अध्ययन** एल0 सी0 अनुरागी, महोबा	149-154
39.	**आर्थिक प्रगति के लिखे समान अवसर के प्रश्न** आर. जी. बम्बोले, मोर्शी, अमरावती	155-158
40.	**भारत विभाजन में सरदार पटेल की भूमिका** प्रताप बहादुर पटेल, फाफामऊ, इलाहाबाद	159-162

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

search Jour
रु.१०००,

ISSN: 2456–5474 RNI No.UPBIL/2016/68367 Vol-2* Issue-12* January- 2018
Innovation The Research Concept

आर्थिक प्रगति के लिखे समान अवसर के प्रश्न

आर. जी. बम्बोले
विभागाध्यक्ष,
राजनीति विज्ञान विभाग,
भारतीय महाविद्यालय,
मोर्शी, अमरावती

सारांश

आर्थिक प्रगति यह अपने आप में महत्वपूर्ण अवधारणा है। आज विश्व पटल पर समान अवसर की भले ही चर्चाऐ जोरोसोरो से की जा रही हो किन्तु विश्व में असमानता ही दिखाई देती है। यही यथार्थता है। प्रसिद्ध राजनीति विचारक सेलिगमैन के कथन से अर्थशास्त्र, राजनीतिक विज्ञान मे घनिष्ठ सम्बन्ध परिलक्षित होता है, सेलिगमैन के अनुसार "शासन के रुप एवं कार्यो पर उत्पादन एवं वितरण का काफी प्रभाव पड़ता है राजनीतिक घटनाएँ, आर्थिक कारणों का ही प्रभाव है।"[1] निष्कर्ष रुप में कहा जा सकता है कि, वर्तमान समय में लोक कल्याणकारी राज्य का प्रमुख आधार ही राजनीति पहलू है। अर्थशास्त्र एवं राजनीति विज्ञान का एक ही उद्देश्य होता है, वह है मानव कल्याण करना, जहाँ राजनीति विज्ञान राजनीतिक संगठनो का अध्ययन है, वही अर्थशास्त्र उस संगठन की आर्थिक नीव होती है। जहाँ राजनीति विज्ञान सामाजिक का ही अध्ययन करता है, अतएव दोनो का उद्देश्य मानव कल्याण करना है।

मुख्य शब्द : राजनीति, अर्थशास्त्र एवं राजनीति विज्ञान, मराठा आंदोलन, राजनीतिक अर्थव्यवस्था।

प्रस्तावना

आर्थिक परिस्थितियाँ राजनीति की दिशा निर्धारित करती है। आर्थिक परिस्थितियाँ ही होती है, जो सामाजिक एवं राजनीतिक परिवर्तन के मूल में कार्य करती है। आधुनिक समाजवाद के पितामह कार्ल मार्क्स, ने तो कहा है कि, "मानव समाज का समस्त राजनीतिक ढॉचा आर्थिक परिस्थितियों का प्रतिबिम्ब होता है।[2] राज्य के स्वरुप, संगठन, यहाँ तक कि संविधान इत्यादि पर आर्थिक शक्तियों का स्पष्ट प्रभाव पड़ता है, राजनीतिक असंतोष का मूल्य कारण आर्थिक असंतोष का व्याप्त होना है, (आठ अगस्त, सितंबर 2016 के महाराष्ट्र राज्य मे निकाले गऐं मराठा आंदोलनो का मुलाकरण आर्थिक असमानता ही है।)

जस्टिस रानडे, ने अपने, "क्लासिकी राजनीतिक अर्थव्यवस्था को सभी समयों में और सभी स्थानों पर सार्वदेशिक रुप से समग्र रुप और प्रमाण रुप से तथा आर्थिक विकास के सभी स्तरों पर ही मानने का दावा वास्तविकता से कोसो दूर था।[3]" विशेषतः भारत जैसे पिछडे, अप्रगतिशील तथा कृषि प्रधान देश के लिए तो जिसमें प्रतियोगिता के बदले यथा स्थिति और रस्मो रिवाज ही हावी रहते है, उनकी शायद ही कोई उपयोगिता थी। आज के युग में विश्व के देशों को सुविधा के लिए दो भागों में बॉटा जा सकता है। एक विश्व के उन्नत या विकसित देश आते है, जो अपने नागरिकों की भोजन वस्त्र, आवास की आवश्यकता सरलता से पूरी करने के साथ–साथ उनका आर्थिक विकास भी करते है। उन्हे उत्तर (north) भी कहॉ जाता है। इन देशो में अमेरिका, जपान, कनाडा, जर्मनी, फ्रांस, इंग्लैड आदि देशों के नाम लिये जाते है। अन्य में विश्व के अल्प विकसित या विकासशील देश आते है, जो अपने नागरिकों को भोजन, वस्त्र, आवास की आवश्यकता भी सही प्रकार से पूरी नहीं कर पाते है, उनका जीवन स्तर बहुत नीचा होता है। उन देशो के नागरिक बेरोजगारी आर्थिक निर्धनता के शिकारी होते है। उन देशों को दक्षिण (third north) भी कहा जाता है। इन देशों में भारत, पाकिस्तान, बांग्लादेश, श्रीलंका आदि देश आते है। इन तीसरी दुनिया में ही आर्थिक प्रगति के लिये समान अवसर की समस्याएँ अधिक होती है। यहाँ पर मै मुख्य रुप से भारत के संदर्भ में ही इसमें अधिक चर्चा करुगाँ।

परिभाषाएँ

भारत के संदर्भ में इस आर्थिक प्रगति के समान अवसर के प्रश्न पर अपना संशोधन लेख का वितरण करने पूर्व में तीसरी दुनिया अथवा विकासशील अर्थव्यवस्था के प्रति वैश्विक की परिभाषा देना उचित समझता हूँ।

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

ISSN: 2456–5474 RNI No.UPBIL/2016/68367 Vol-2* Issue-12* January- 201
Innovation The Research Conc

केथर्नक्रास के अनुसार, "अल्प विकसित देश विश्व की अर्थव्यवस्था की गन्दी बस्तियाँ है।"[4](Under developed countries are the slums of the word economy).

प्रो. जे. आर. हिवस के अनुसार "एक अल्प विकसित देश वह है। जिसमे तकनीकी और साधनों की मात्रा उत्पादन और बचत के वास्तविक स्तर के समान ही निम्म होती है। जिसका परिणाम यह होता है कि श्रमिक को प्रति इफाई औसत परिश्रमिक उस राशि से कम मिलता है, जो यदि ज्ञान साधनों में तकनीकी की व्यवस्था की जाती तो उसे प्राप्त होती।[5] An under developed country is one in which the technical and monetary ceilings are as lowas practically coincide with actual level of output and saving with the result that the average remuneration per unit of labour is lower than what it could be if know be if know technology were applied by Jr. Hicks.

भारतीय योजना आयोग के अनुसार "एक अल्प विकसित अर्थव्यवस्था वह है, जिसमे मानवीय शक्ति का अल्प उपयोग या अनुपयोग एक और व प्राकृतिक साधनो का समुयचित उपयोग न होने की स्थिती दूसरी और साथ साथ पायी जाती है।"[6] संयुक्त राष्ट्र संघ की एक समिति की रिपोर्ट (Measures of economic development of under development countries के अनुसार, "अल्प वास्तविक आय की तुलना में कम है।)"[7] उपरोक्त परिभाषा के आधार पर यह हम कह सकते है की, आर्थिक प्रगति के लिये समान अवसर के प्रश्न ज्यादा तर भारत जैसे राष्ट्र उभरकर सामने आते है। वैसे ही भारत में स्वतन्त्रता से लेकर आज तक आर्थिक विकास का जो ढॉचा है, इसमें वितरण की सबसे बढ़ी समस्या उभरकर सामने आयी है। उसकी समस्याएँ यहाँ की सामाजिक संरचना एवं जातिवाद, उच्चनीचता की भावना एवं सामाजिक कुरीतियाँ है।

अध्ययन का उद्देश्य

भारतीय संविधान आर्थिक प्रगती के लिब समान अवसर प्रधान करता है। इसका अध्ययन करना है।

एल. पी. जी. नीति आर्थिक सुधारों का बढ़ावा देता है। इसका अध्ययन करना है।

परिकल्पना

भारतीय संविधान भारत के सभी नागरिकों को आर्थिक प्रगति के लिए समान अवसर देता है की नहीं इसकी जॉच पड़ताल करना है।

आर्थिक प्रगति के लिये समान अवसर के प्रश्न

इस पर बहस के पूर्व यहाँ पर भारतीय संविधान की उद्देशिका देखना अनिवार्य है। "हम भारत के लोग भारत के सम्पूर्ण प्रभुत्व सम्पन्न, समाजवादी, धर्म निरपेक्ष, लोकतंत्रात्मक गणराज्य बनाने के लिए तथा उसके सभी नागरिकों को सामाजिक, आर्थिक, और, राजनीतिक न्याय और राष्ट्र के एकता तथा अखंडता निश्चित करने वाली बन्धुता बढ़ाने के लिए दृढ़ संकल्प होकर अपनी इस संविधान सभा में आज तारीख 26, नवम्बर, 1949 को द्वारा संविधान को अंगीकृत, अधिनियमित और आत्मर्पित करते है।"[8] भारतीय संविधान सभी को समान अवसर प्रदान करने की, गारन्टी देता है। यह देते समय संविधान भारत के किसी भी नागरिक के साथ भेदभाव नहीं कर तात्पर्य भारतीय संविधान के अनुसार केन्द्र सरकार राज्य सरकार अपने नागरिकों को समान अवसर प्र करने के लिए कट्टीबद्ध है। फिर भी स्वतन्त्रता के बरस बित जाने पर भी, सामाजिक,आर्थिक एवं राजनी समानता का अवसर सभी को नहीं मिला।

इसके लिए संविधान जवाब देही नहीं है। 1952 से लेकर 2014 तक सभी सरकारों ने पूर्ण र समान अवसर सभी देने में कुथराही बरती परिणामस्वरुप भारत में आजतक समानता नागरीकों को नही मिल पाया। भारत में जिन तब आरक्षण का लाभ मिला उनकी आर्थिक हालात अधिक सुधरी ऐसा नहीं है। संविधानिक प्रावधान बावजूद भी प्रशासनीय भेदभाव नीतिने, अमल कर सही दिशा में प्रयास न करने की नीति ने भ आर्थिक प्रगति कि समस्या पैदा की है। आर्थिक प्र लिये समान अवसर के प्रश्न मुख्य रुप से भारतीय रचना उच्च नीच के आधार पर एवं वर्णव्यवस्था के में होने के कारण, पूर्ण रुप से आर्थिक समान वित होना, सांविधानिक प्रावधान में जातिगत आधा आरक्षण की तरतूद, सही मायने में नीति निर्धार पिछले तबके, लोगो को शामिल न करना, विभिन्न मे आरक्षण का भिन्न–भिन्न होना उदा. तामिलना 69% राजस्थान राज्य में, 68%, गुजरात 59%, झा 60%, महाराष्ट्र में 50%, यह विभिन्नता भी समान अ पर प्रभाव डालते है। भारत के उच्चतम के उच्च न्यायालय 50%, की शर्त रखने बावजूद भारत के वि राज्यों में आरक्षण के प्रमाण अलग–अलग होने के क वर्तमान भारत में आर्थिक विकास अथवा प्रगति के स अवसर के प्रश्न निर्माण हुये है।"[8] आरक्षण भले पिछड़ेपन को देखकर दिया गया था। किन्तु आज भार समाज के अपने आप में उच्च समझनेवाली जातियाँ आर्थिक पिछड़ापन का हवाला देते हुए आरक्षण की म कर रहे है। बाबा साहब अम्बेडकर जी ने पिछड़ाप शिक्षा, सेवा में आरक्षण का प्रावधान किया था। द भारतीय संविधान की धारा 330 से 340 के तहत प्रावध किया था। आरक्षण नीतिका अमल सही न होना, हमा मानसिकता न बदलना, पिछड़े लोगों को बराबरी का मानना, जाति–जाति में तनाव पैदा करना, आर्थिक प्रगति ने समान अवसर के मुख्य प्रश्न बन गये है। इसलिये अर्भ सम्पूर्ण भारत में सर्वे करने के बाद केंद्र सरकार, एवं राज्य सरकारने आर्थिकता के आधार आरक्षण देना चाहिए!

आर्थिक प्रगति के लिये अवसर के प्रश्न एल.पी.जी.के परिप्रेक्ष्य में

भारत में आर्थिक प्रगति के लिये समान अवसर प्रश्न एलपीजी के परिप्रेक्ष्य में देखा जाये तो प्रश्न गंभीर बन गये है। नए आर्थिक सुधारो के समर्थ को की नजर में भारतीय अर्थव्यवस्था पर (उदारीकरण, नीतिकरण और भूमंडलीकरण एलपीजी) नीतियां के सकारात्मक प्रभाव निम्न रहे।

जीवित अर्थव्यवस्था

आर्थिक सुधारों से भारतीय अर्थव्यवस्था निश्चित रुप से ज्यादा जीवित हुई है। उदारीकरण, निजीकरण

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

search Jour
क रु.१०००

ISSN: 2456–5474 RNI No.UPBIL/2016/68367 Vol-2* Issue-12* January- 2018
Innovation The Research Concept

और भूमण्डलीय को नीतियो के बाद आर्थिक गतिविधियों का स्तर बढ़ा है। इसके नतीजे जीडीपी को आर्थिक विकास दर पर देखें जा सकते है। वर्तमान से जीडीपी की विकास दर आय प्रतिशत से बनी हुई है। योजनाकारों और राजनीतियों का अनुमान है कि विकास दर आठ प्रतिशत से बनी हुई है। योजनाकारों और राजनीतीयों का अनुमान है कि, निकट भविष्य में भी अर्थव्यवस्था की यही रफ्तार बनी रहेगी।

औद्योगिक उत्पादन में उत्साह

एलपीजी नीतियों ने भारतीय अर्थव्यवस्था में औद्योगिक उत्पादन के एक उत्प्रेरक के रुप में काम किया है वर्तमान में औद्योगिक उत्पादन 10 प्रतिशत के आस पास है जो कि 1991 से पहले के मुकाबले लंबी छलांग है।

राजकोषीय घाटे पर नियंत्रण

बढ़ता राजकोषीय घाटा भारतीय अर्थव्यवस्था में निवेश को गंभीर खतरा था। 1991 से पहल यह जीडीपी का 8.5% था। एलपीजी नीतियों के कारण सरकारी राजस्व में वृध्दी हुई। इसके साथ ही वर्ष 2007–08 में राजकोषीय घाटा सिमटकर जीडीपी का 2.7 रह गया। यह पर्याप्त स्तर तक नही घटा लेकिन पहले की तुलना में यह महत्वपूर्ण रुप कम है।

मुद्रास्फिती पर नियंत्रण

सेवाओं और वस्तुओं को बेहतर प्रवाह से देश में मुद्रास्फिती पर नियंत्रण पाने में मदद मिली है। वर्ष 2007 के मध्य तक मुद्रस्फिती की दर 4.5% के आसपास थी जिससे कोई संकट नहीं था।

उपभोक्त की सर्वोच्चता

पिछले कुछ वर्षो से उपभोक्ता की सर्वोच्चता में इजाफा हुआ है। यह एक तथ्य है, कि अंतरराष्ट्रीय बाजार में उपलब्ध सेवाएं और वस्तुओं तक भारतीय उपभोक्ताओं की पहुँच है। उत्पादक दर हालात में उपभोक्ताओं की पसंद और वरीयता को तरजीह दे रहे है। परिवारों का घरेलु खर्च बढ़ रहा है। जो सुधरते जीवन स्तर की और संकेत करता है।

विदेशी मुद्रा भंडार में वृद्धि

विदेशी मुद्रा भंडार की निम्नतम स्थिति ने सरकार को एलपीजी नीतियां लागू करने के लिए मजबूर किया है। एलपीजी नीतियों के कारण विदेशी मुद्रा भंडार सामान्य स्थिति में है। बेहतर विदेशी मुद्रा भंडार अर्थव्यवस्था की मजबूती दर्शाता है और अर्थव्यतस्था पर निवेशको का भरोसा बढ़ता है।

एलपीजी नीतियों के नकारात्मक प्रभाव

नई आर्थिक नीतियों के विरोधियों के अनुसार हर चमकने वाली वस्तु सोना नहीं होती यह चीज़ का एक नकारात्मक पक्ष भी होता है। भारत में एलपीजी नीतियों का नकारात्मक पक्ष निम्नलिखित है।

कृषि को अनदेखा करना

जीडीपी के विकास में औद्योगिक क्षेत्र की वृद्धि दर महत्वपूर्ण योगदान रहा है। एलपीजी नीतियों के तहत समस्त शक्ति कृषि से हटाकर औद्योगिक क्षेत्र में लगा दी गई। इससे कृषि विकास दर को जबरदस्त झटका लगा। कृषि को झटका लगने का तात्पर्य भारत के करोड़ो लोगों की आजीविका के साधन को झटका लगता है। कृषि को अनदेखा करने से गरीबी बढ़ी है। परिणाम स्वरुप और कृषि में अर्थात व्यापारी वर्ग एवं किसानों में आर्थिक असमानता पैदा हुयी इसमें समान अवसर का प्रश्न खड़ा हुआ।

विकास प्रक्रिया का शहरो में केन्द्रीकरण

एलपीजी नीतियों का परिणाम है की विकास प्रक्रिया शहरो में केन्द्रित हो गई किसी भी बहुराष्ट्रीय कंपनी का शायद ग्रामीण क्षेत्र में कोई निशान सभी बहुराष्ट्रीय कम्पनियां शहरी मे केन्द्रीत है। जहाँ, उन्हे अनुकूल ढाँचागत सुविधाएँ प्राप्त होती है। इससे आर्थिक प्रगति के समान अवसर का प्रश्न निर्माण हुआ है। अर्थात शहर और गाँव के बीच की खाई बढ़ती जा रही है। समाज में किसी भी तरह को दोहरी नीति से आर्थिक विकास को खतरा होता है।

आर्थिक उपनिवेशवाद

भारत ने तकरीबन 200 साल तक ब्रिटीश उपनिवेशवाद झेल रहे है। अब भारतीय अर्थव्यवस्था पर बहुराष्ट्रीय कम्पनियों का अधिपात्य है। हम एक ऐसी स्थिती पैदा हो गई है कि भारतीय बाजार में बहुराष्ट्रीय कम्पनियों अपने उत्पादन बेच रही है और इस प्रक्रिया में भारतीय उत्पादक प्रतिस्पर्धा में टिक नहीं पा रहे है।

सांस्कृतिक झरण

भूमंडलीकरण भारतीय संस्कृति के झरण का कारण भी बना है। आर्थिक समृद्धि ने जीवन के सभी पैमानों को एक दिया है। हर कोई आर्थिक रुप से स्वतंत्र होना चाहता है और अब परिवारिक और सामाजिक जिम्मेदारियों से मुक्त होना चाहता है। परिवार और समाज के प्रति निष्ठा छोड़ दी गई है जब कि वे भारतीय समाज का आधार रही है।

उपरोक्त विवरण के आधार पर शोध आलेख के निम्न निष्कर्ष निकाले जा सकते है।

निष्कर्ष

1. भारतीय संविधान आर्थिक प्रगति के लिए समान अवसर प्रधान करता है।
2. भारतीय समाज रचना ही अवसर की समानता में बाधक है।
3. आरक्षण नीति ने भारतीय समाज में नयी सोच पैदा की है।
4. विभिन्न राज्यों में आरक्षण विभिन्न प्रकार का है।
5. अमीरी–गरीबी समान अवसर मे भयावह बाधा डालती है।
6. एलपीजी नीति ने आर्थिक सुधारो से प्रभावित किया है।
7. एलपीजी नीति ने शहर और गाँव के बीच खाई बढ़ाई है, इससे आर्थिक प्रगति के समान अवसर का प्रश्न खडा किया।
8. आर्थिक प्रगति के समान अवसर के प्रश्नों में परिवार एवं समाज के प्रति सोच नकारात्मक बन गयी हैं।

संदर्भ ग्रंथ सूची

1. *तेलंग फ्रि प्रोटेक्शन "फ्रामएन इंडियन प्वाइंट ऑफ न्यू" (मुंबई 1877) पृ. 4*

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

ISSN: 2456–5474 RNI No.UPBIL/2016/68367 Vol-2* Issue-12* January- 2018
Innovation The Research Concept

2. चंद्र बिपन "भारत आर्थिक राष्ट्रवाद का उद्भव और विकास" अनामिका पब्लिशर्स एंड ड्रिस्ट्रीब्यूटर्स दरियागंज नई दिल्ली, संस्करण 2008–पृ. 325
3. "Indian in the era of economics reforms" 28, Jan, 2004, The Hindu business line.
4. Chaudhari sudip, "Economics reforms and Industrial structure in India," economics and political weekly, 12, January, 2002.
5. सिन्हा मनोज – (संपादित) "समकालीन भारत एक परिचय," ओरिएंट ब्लैकस्वॉन, 2012 पृ. 97–98
6. Economics reforms in India since 1991, Has araduli worked by M.S. Ahlawalia planning commision nice in.
7. डॉ. जैन पुखराज एवं डॉ. फडिया बी. एल. "भारतीय शासन एवं राजनीति," साहित्य भवन, पब्लिकेशर्क्स आगरा, 2012 पृ. 28, 29

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

2017-18

2017-18
P. 127 Sr. 1

International Multilingual Research Journal ®

Vidyawarta

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

(Special issue)

GOLDEN JUBILEE YEAR
1967-2017
1966-2016
सुवर्ण महोत्सवी वर्ष

Shri Balaji Sansthan Deulgaon Raja's

Shri Vyankatesh Arts, Commerce and Science College,

Deulgaon Raja, Dist. Buldana - Pin : 443204

NAAC RE-ACCREDITED AT 'B' LEVEL

ITIHAS MIMANSA

(इतिहास मीमांसा)

Chief Editor

Asst. Prof. R.H.Devare

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

ITIHAS MIMANSA

(इतिहास मीमांसा)

Chief Editor
Shri. R. H. Devare
Assistant Professor & Head, Dept. of History
Shri Vyankatesh Arts, Commerce and Science College,
Deulgaon Raja, Dist. Buldana - Pin :443204
Moblie : 9423652664

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors www.vidyawarta.com
UGC Approved Jr.No.62759 Impact Factor 5.131 (IIJIF)

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

19

श्री संत गाडगेबाबाचे कर्जमूक्ती आंदोलन

डॉ. संदिप एम. राऊत
इतिहास विभाष प्रमुख,
भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी, जि. अमरावती

१९व्या व २० व्या शतकामध्ये जातीयता, अस्पृश्यता, अंधश्रध्दा, अज्ञान, व्यसनाधिनता, सांस्कृतिक आणि सांपत्तिक विषमता यातील खोलदरी, सावकारी पाश, हुंडाबळी, हिंसाचार, दुराचार, पशुहत्या अस्वच्छता, ग्रामिण जनतेतील अज्ञान, यामुळे संपूर्ण समाज जिवन ढवळून निघाले होते. या निर्माण झालेल्या सामाजिक सांस्कृतिक, आर्थिक दोषांना नष्ट करण्यासाठी गाडगेबाबांनी आयुष्यभर प्रयत्न केले. दिशाहिन समाजाला आपल्या किर्तनाच्या माध्यमातुन जागृत केले. त्यासाठी बाबांनी अवघा देश विशेष करुन महाराष्ट्र पिंजून काढला.

सामान्य माणसाचा सर्वात मोठा शत्रू कर्ज हा होय. जीवनात प्रत्यक्ष अनूभव आल्यानंतर संत गाडगेबाबा समाजाला कर्जबाजारी होऊ नका असा अत्यंत व्यवहारी उपदेश करीत उधारी व कर्जे माणसाला कशी नाडतात याचा प्रत्यक्ष अनुभव गाडगेबाबांना आपल्या जीवनात बालपणी व तरुणपणी आला. बालपणी वडिलांच्या व्यासनामूळे झालेले कर्ज यामूळे गेलेली शेती व इतर मालमत्ता व यामूळे आलेले दारिद्र्य त्यांनी अनूभवले होते. एवढेच नव्हे तर मामाच्या उधळपट्टी स्वाभावामूळे लग्न व बारशे यामुळे झालेले कर्ज व सावकाराने जमीन हडपण्यासाठी आवळलेला पाश यामूळे झालेला मामांचा मृत्यू हे सर्व गाडगेबाबांनी प्रत्यक्षात अनूभवले होते. जेव्हा गाडगेबाबांनी आपल्या समाज प्रबोधन कार्याला सुरुवात केली तेव्हा त्यांनी अज्ञ जनतेला कर्ज न काढणसाठी आणि काटकसर करुन संसार करण्याचे व्यवहारी मार्गदर्शन कळकळीने ते आपल्या कीर्तनातून करीत असत.

दरवर्षी आपल्या घरी आप्रण लाडू करंज्यांनी व थाटामाटांनी दिवाळी साजरी करतो. ज्याच्या घरी धनधान्याची रेलचेल आहे असे धनी त्याच्या मनात असेल तेव्हा

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

थाटामाटाची व ऐश्वर्याची दिवाळी साजरी करतो. पण कर्ज काढून सण साजरे करणारे गोर गरीब, मजूर, शेतकरी वर्षाचा सण म्हणून उधार उसणवारी करुन घेतात आणि उधारवाल्याच्या हातातून आपली अब्रू गमावतात. या बाबतीत बाबा कीर्तनातून फार कळवळून सांगत असत की, "भरल्या दिवाळीच्या दिवशी पिटल भाखरीखा पण उधार सामान आणून लाडू करंज्या करु नका. गटागटा खावून शेजाऱ्याचे वावर खतावू नका. मरण बरे पण कर्ज बरे नाही."[२] असे कर्जाच्या बाबतीत बाबा फार जिव्हाळयाने सांगत असत. कर्ज काढण्याचे कोणते प्रसंग असतात हे नक्की करुन त्यांनी लोकांना जागृत करण्याचा प्रयत्न केला. किर्तनाच्या वेळी बाबा म्हणतात, "कर्ज काढुन लग्न करु नका, कर्ज काढुन घर बांधु नका, कर्ज काढुन शेत घेवु नका, कर्ज काढुन धरम करु नका, कर्ज काढुन तिर्थाला जाऊ नका, कर्ज काढुन लग्नाला जाऊ नका, उधार आणुन मढे साजरे करु नका. कर्ज काढुन सण साजरे करु नका."[३] अशाप्रकारच्या प्रसंगांना हेरुन बाबांनी कर्ज न काढण्याचा उपदेश जनतेला दिला. पुढे बाबा म्हणतात, `ज्यांच्यावर कर्ज आहे त्यांचा संसार नकटा आहे. ज्यांच्यावर कर्ज नाही त्याला हिंदुस्थानचा बादशाहा म्हटले तरी चालेल. मरण बरे, पण कर्ज नाही बरे"[३] अशाप्रकारे बाबा तळमळुन सांगत असत.

वंदनीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांनी १९५३ मध्ये आयोजित केलेल्या संत सम्मेलनामध्ये भाषण करतांना गाडगेबाबा यांनी कर्ज न काढता काटकसर करुन संसार कसा यशस्वी केला पाहिजे व त्याच बरोबर संतांनी जनतेला कशाप्रकारे मार्गदर्शन केले पाहिजे. याविषयी म्हणतात, "संसार कसा करा, राहणी कशी सुधारावी, स्वच्छता कशी ठेवावी, सावकारापासुन बचावुन कसे राहावे, निर्व्यसनी कसे बनावे, माणसा सारखे कसे राहावे हे आपण खेडयातील लोकांना शिकवले पाहिजे. मुलांना शिक्षण देण्यास त्यांना प्रवृत्त केले पाहिजे. सामुदायिक पध्दतीने ग्राम सुधारणा कशी करावी, शेती कशी सुधारावी हे कळल्यानंतर देवाचे भजनाचा नांद लागेल असा उपदेश केला पाहिजे. प्रपंचातील दारिद्र्याने आज लोक पिडले आहे. काटकसर हा सुखी संसाराचा पाया आहे. हे त्याना पटवून दिले पाहिजे लोक म्हणतात पगार पुरत नाही, नवरा-बायको काटकसरी असतील तर पगार सरत नाही. नाही तर मग ६० रुपये पगार ७५ रुपये खर्च जानेवारीत मजा करा, फरवरीत बोंबा मारा, ताकद कमी घुसा घना. एखाद्या माणसाला ताकद कमी असते पण भांडायला पहिला नंबर! मात्र त्याला मार खावा लागतो. तसेच पुंजी थोडी खर्च घना! उत्पन्नापेक्षा खर्च वाढला की संसार मातीत मिळणार हे पक्के लक्षात ठेवावे."[४] असे हे साधो सोपे पण महत्वाचे विचार जनतेस पटवुन देण्याचा प्रयत्न बाबाने केला.

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

तो. पण कर्ज काढून सण साजरे करणारे गोर
न उधार उसणवारी करुन घेतात आणि
वतात. या बाबतीत बाबा कीर्तनातून फार
ळीच्या दिवशी पिटल भाखरीखा पण उधार
गटा खावून शेजाऱ्याचे वावर खतावू नका.
या बाबतीत बाबा फार जिव्हाळयाने सांगत
त. हे नक्की ठरवुन त्यांनी त्यावर जनतेला
ळी बाबा म्हणतात, "कर्ज काढुन लग्न करु
शेत घेवु नका, कर्ज काढुन धरम करु नका,
ढुन लग्नाला जाऊ नका, उधार आणुन मढे
करु ."[२] अशाप्रकारच्या प्रसंगांना हेरुन
देला. पुढे बाबा म्हणतात, `ज्यांच्यावर कर्ज
कर्ज नाही त्याला हिंदुस्थानचा बादशाहा
ो बरे"[३] अशाप्रकारे बाबा तळमळून सांगत

यांनी १९५३ मध्ये आयोजित केलेल्या संत
नी कर्ज न काढता काटकसर करुन संसार
संतांनी जनतेला कशाप्रकारे मार्गदर्शन केले
रा, राहणी कशी सुधारावी, स्वच्छता कशी
निर्व्यसनी कसे बनावे, माणसा सारखे कसे
ाले पाहिजे. मुलांना शिक्षण देण्यास त्यांना
सुधारणा कशी करावी, शेती कशी सुधारावी
ना उपदेश केला पाहिजे. प्रपंचातील दारिद्र्याने
संसाराचा पाया आहे. हे त्याना पटवून दिले
रा-ब ो काटकसरी असतील तर पगार
रुपये खर्च जानेवारीत मजा करा, फरवरीत
णसाला ताकद कमी असते पण भांडायला
सेच पुंजी थोडी खर्च घना! उत्पन्नापेक्षा खर्च
लक्षात ठेवावे."[४] असे हे साधो सोपे पण
न बाबाने केला.

संसारात काटकसर ही मोठी चीज आहे. काटकसर न करता जर उधळपट्टी केली तर फजेती होते. संसारात काटकसर किती मर्यादे पर्यंत करावी याची शेवटची मर्यादा म्हणून बाबा सांगतात की, "आपला बाप मेला व आपले जवळ पैसे नाही, तर अधार उसनवारी करुन कफन घेण्याच्या भांडगडीत न पडता, जुन्या धोतराने मढे गुंडाळुन ते मशानात नेवुन पोहचवा पण काही झाले तरी उधार कापड आणुन मढे साजरे करु नका."[५] पुढे म्हणतात की, "मेलेल्या माणसाच्या दसक्रियेचा दिवस साधा वरण भाकरीने साजरा करा पण कर्ज काढुन उधार माल आणुन मिष्ठान्न भोजनाच्या पंक्तिच्या पक्ति उठवू नका. यासारखा कित्येक रुढीला बळी पडुन समाज कर्जाच्या भाराखाली सामान्य समाज नष्ट होत आहे"[६] असा तळमळून बाबा जनतेला कर्ज न काढण्याबाबात उपदेश करित असत. बाबांनी अज्ञ जनतेलाच उपदेश केला नाही, तर त्यांनी सावकाराला सुध्दा उपदेश केला. बाबांनी भगवंतराव तिडके सावकार यांना २९/०६/१९५५ ला केलेले पत्र कर्जमुक्ती आंदोलनाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्वाचे आहे. ते पुढील प्रमाणे-

श्रीमंत भागवंतराव तिडके साहेब यांना गाडगे बुवाचा अनंत कोटी नमस्कार वि.वि.पत्र लिहीण्याचे कारण की, आपण श्रीमंत सावकार व राजे आहात सावकार कोणत्याही जातीचा असो त्याच्यावर तुकोबारायाचा पुरावा आहे. "जेथे लक्ष्मीचा व्यवहार तेथे पाप वसे घोर" कसाई लोक आपला धंदा करतात त्याच्या हाताखाली माणसे असतात. ती माणसे सकाळी मालकाच्या भेटीला जातात व काम विचारतात मै क्या करु? तेव्हा कसाई म्हणतो," अरे साले, तेरेकु कहा था ना ? वो लाल बच्चेवाली गैया काट डाल" गाय कसाई व कलम कसाई हे दोन्ही सारखेच! जशी गायीची दया कसायाला येत नाही तसी गरीबाची मुले बाळे पाहुन त्याच्या कडे दोन एक्कर जमिन सोडुन देण्याची दया सावकार काही करीत नाही. एका-एका सावकाराने पंचवीस-पंचवीस गावे खराब करुन टाकली आहेत. हे पाप आहे असे ज्याला समजत नाही, तो माणुस नाही त्याला भुत किंवा राक्षस म्हटले तरी चालेल. तुकोबा रायाचा पुरावा आहे.

"धिक तो दुर्जन नाही भूततया व्यर्थ माया तया प्रसवली "

मनुष्याचा धर्म देवाजवळ मागणी लय नाही ते पोटा पुरते देई ऐवढेच मोठ-मोठे करोडपती लोक तिर्थाला जातात. शास्त्र असे सांगते की, गंगेत स्नान केल्याने पाप जात नाही, मळ जातो. पापाला शिक्षा आहे, त्यावर कबीर म्हणतात,

"तिरथ जावो काशी जावो चाहे जाव गया, कबीर कहे कमालकू सबसे बडी दया"

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

तुकोबा म्हणतात,

"दया क्षमा ज्याचे चित्ती l त्याला न लागे करणे भक्ती "

कबीर महाराज मरता मरता मुलाला म्हणाले,

"कबीर कहे कमाल को दो बाता लिख ले कर साहेब की बंदगी और भुकेको कुछ दे हा मनुष्याचा धर्म होय. एक सावकार मरायला टेकला, मुलगा म्हणतो, "बाबा काय तुमच्या मनात? सांगा! सावकार म्हणतो, "गंगाराम पाटलाकडे दोन हजार रुपये कर्ज आहे, तेवढे ताबडतोब घर व शेती खरेदी करुन घेजो."

तुकोबा म्हणतात,

"कठीण हृदय तया चांडाळाच दुःख तो परांचे काय नेणे"

ज्या सावकराच्या पोटात दया असेल तो मुलाला मरता मरता सांगेल ते गंगाराम पाटलाकडे दोन हजार रुपये आहेत. काही रोख, काही माल, कापड, काही व्याज, काही उलट पालट करुन पाचशे रुपयाचे दोन हजार केलेत आणि पुष्कळ पाप माझ्या हाताने झाले. त्यात जमिन गाहाण आहे, तेव्हा त्याची जमिन घेऊ नको ५० एक्कर पैकी ३० एक्कर तुम्ही घ्या व २० एक्कर सोडून द्या. हा माणसाचा धर्म आहे. लोकांचा खाना खराब करुन त्याच्या जिवावर तिसऱ्या मजल्यावर खुर्चीवर बसणे हा माणसाचा धर्म नसुन राक्षसाचा धर्म आहे. आता तुम्ही कितीही दिवस वाचले तरी मरे पर्यंत हेच काम होणार राजे आणि करोडपती ही माणसे नाही. साप आहेत. नुसता दंश करुन त्यांचा प्राण घेतात. त्यांना माणसाची पदवीच नाही. राजे आणि सावकार यांना श्रीमंतीची पदवी आहे. परंतू ते दारिद्री आहेत. त्याला भगवंताचा पुरावा आहे.

" एका दारिद्र्याच्या गोष्टीत कोटी धाव असता गाठी
परिसंतोष नाही पोटी त्या नाव दारिद्री जाणीजे "

ऐवढी संपत्ती राजा जवळ असून तरी ते दुसऱ्याचे धन घेण्यासाठी लढायची तयारी करतात ते पापी. आम्हाला लोक साधु, महात्मा, सत्पुरुष म्हणतात, तर आम्ही खरे साधु झालो नाही. दारिद्र्याने जिव कंठाळला घरात मातीचेही मडके धड नाही. आज जेवतो, कधी उपाशी, एका कवडीचाही कोठे मान नाही. दारिद्र्याच्या हाताने असे मरावे तर भजन करुन भाकरी मागुन मरावे असा पश्चाताप झाला. आता आम्हाला जगात काय मिळावे?

कबिर महाराज म्हणतात,

."हरी भक्त के तीन गुण हर को लागत पाव

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

बंदगी और भुकेको
हणतो, "बाबा काय
। हजार रुपये कर्ज

। सां ते गंगाराम
काहं। आज, काही
पाप माझ्या हाताने
एक्कर पैकी ३०
कांचा खाना खराब
र्म नसुन राक्षसाचा
ोणार राजे आणि
ण घेतात. त्यांना
हे. परंतू ते दारिद्री

ासाठी लढायची
ात, वर आम्ही
धड ा. आज
ताने असे मरावे
ला जगात काय

खाने कू मिष्ठान्न मिले और बैकुंठ जाव"

आम्ही जातीने परीट, धोबी वठ्ठी

श्री कबीर महाराज म्हणतात,

"जातपात पुछे न कोई हरी को भजे सो हरीका होई"

साधुला जात नाही आणि जात पुसण्यात कोणची हिम्मत होत नाही. देव तुकोबारायाला प्रसन्न झाले. का काही मागा पण तुकोबानी मागीतले

"हिच माझी आस जन्मोजन्मी तुझा दास"

या जन्मात आहेस परंतु जन्मोजन्मी तुझा दास करुन ठेव साधु कुणी व्हावे, राजे किंवा सावकार यांनी व्हावे! गोपिचंद गुरुच्या हाती राज्य सोडुन गोस्वावी झाला. सुर्य-चंद्र आहेत, तो पर्यंत गोपीचंदाच्या राज्याला मरण नाही. तुम्ही अचुतराव दादांना सांगितले. "डेबुजी बुवा मला सांगतात, साधु हो ! त्यांना उत्तर दिले, "माझे मागे किती धंदे आहेत. ऐवढे धंदे तुमच्या मागे आहेत? दोन रात्रीत धंदे विसराल ! काळाने पकडुन नेले की, दोन मिनीटात माणुस सगळे विसरतो. तुम्ही जर साधु झाले तर गाडगे बुवाची किर्ती नुसती चव्हाडात तुम्हाला हिंदुस्थान भर भगवंतराव महाराज म्हणतील. आता तुमचा संसार चिमणी एवढा आहे. साधु झाले तर तो संसार हिंदुस्थान ऐवढा होईल. तुम्ही आता जरी मरण पावले तर गळे काढुन तेरो जन रडतील. अठरा जन तुमचे मढे पाहुन म्हणतील १०० रुपयात १० एक्कर जमिन व घरे घेतील. वाईट केले. काही म्हणतील बरा मेला! तुम्ही जरी यावेळी साधु झाले तर जशी ऐखादी गवताची गंजी पेटली की, २५ मैल प्रकाश पडतो. तर तुमचा हिंदुस्थान भर उजेड पडेल. त्याचे कारण गरीबांचे साधु होणे त्यांचे नवल नाही. तो कोण होता? वठ्ठी दारिद्र्याने कंटाळलेला, गरिबीने कंटाळलेला साधु झाला. त्याने बरे केले: "[७] असे बाबा सावकाराला सुध्दा गरिबीचे शोषण करण्यापासुन परावृत्त करण्याचा प्रयत्न करित होते.

शेतकरी व सावकार यांचे तसे जुने नाते आहे. सावकाराकडुन अडाणी शेतकऱ्याची अशाप्रकारे फसवणुक केली जाते. यावर बाबा किर्तनात अत्यंत मार्मीकतेने पटवुन देत असत. या संबंधीत बाबाचे अनुयायी श्री. प्रल्हादराव पाटिल (ओतुर, जिल्हा पुणे) सांगतात की, "अरे गणपतराव, पैसे आणले खरी पण व्याज राहिले. महिना झाला त्रण त्रण म्हणजे, होळी, सिमगो, फालगो असे एकाच महिन्याला तिन महिने शेटजी करित असे मग एका महिन्याला विस रुपये व्याज मग एक महिन्याला तिन महिन्याचे २०x३=७५ असे गणित शेटजी करतो, तो शेतकरी म्हणत असे, हे जास्त होतात शेटजी यात कमी करा काही, मग

Principal
Martiya Mahavidyalaya
Morshi

शेटजी लगेच म्हणत की, याचे पंचाहत्तर रुपये झाले. याला तिन रुपये सुट पंचाहत्तर मे से तिन गयो निचे रहे अठ्याऐशी मग तो शेतकरी विचारीत असे अठ्याऐशी म्हणजे किती चार विसाला दोन कमी. "असे गाडगे बाबा आपल्या किर्तनात सावकार अडाणी शेतकरी याचा संवाद रंगवुन सांगित असत.[८] अशा प्रकारे उपदेश करुन बाबा अडाणी जनतेमध्ये जागृकता निर्माण करुन सावकाराच्या फसवणुकीचा व्यवहार मोठया मजेशीर पणे सांगत असत. त्यांच्या बरोबर संसारात काटकसर करावी. शिक्षण द्यावे अशा प्रकारे ते सावकारशाही विरोधात जागृती निर्माण करित असत.

कर्जाच्या बाबतीत व सावकारशाहीचा प्रत्यक्षात अनभव घेवन यांनी कटुफले त्यांना प्रत्यक्ष जिवनात अनुभवली होती. या बाबतीत शेतकरी, मजुर यांची कशी अडवणुक होते. त्यांना संपुर्ण आयुष्य कसे दारिद्र्यात जगावे लागते. याविषयी बाबा अत्यंत मार्मिकतेने हजारो शेतकरी कामकरी, मजुर यांना किर्तनातुन पटवुन देत असत. कर्ज हा एक प्रकारचा रोग आहे. त्याची लागण एका पिढीतुन दुसऱ्या पिढीला देखिल होते. कर्जवाल्याची सावकाराकडुन `पिकल तेव्हा सावकाराने लुटल, अधिक भरुनही नाही फिटल` या उक्तीप्रमाणे शोषण होते. म्हणुन काही झाले तरी कर्ज काढु नका असा उपदेश ते करीत. बाबांना समाजामध्ये नकारात्मक मार्गाने नव्हे तर सकारात्मक मार्गाने क्रांती घडवुन आणायची होती असे त्यांच्या उपदेशातुन दिसुन येते. या बाबातीत बाबांच्या दुरदृष्टीचा प्रत्यय येतो. कारण आज सुध्दा शेतकरी कर्जामुळे आत्महत्या करित आहे. त्या संदर्भात बाबांनी १०० वर्षापुर्वी कर्ज न काढण्याविषयी मोहिमच उघडल्याचे आपल्याला दिसुन येते.

निष्कर्ष :

१) विवाह, तेरवी, श्राध्द, सण व रुढी परंपरा यांसारख्या कार्यकांडासाठी कर्ज काढुन उधळपट्टी करण्याला बाबांनी सक्त विरोध केला.

२) चंगळवाद आणि अतिरिक्त भौतिक सुखाची आसक्ती दु:खाचे मुळ कारण होय हे बाबांनी अज्ञ जनतेला सांगितले.

३) आर्थिक शोषणाच्या व्यवस्थेतुन बाहेर येण्यासाठी शिक्षणा शिवाय तरोणोपाय नाही हे बाबांनी आर्वजून सांगितले.

४) नियोजन हे सुखी संसाराचा पाया होय.

५) बाबांनी भांडवलदारी शोषण व्यवस्थेची जाणीव सामान्य जनता व शेतकरी यांना करुन देऊन सावकारांना ही मार्गदर्शन केले.

६) बाबांनी वर्ग संघर्ष निर्माण न करता अज्ञ जनतेला त्यांच्या चुकांची जाणिव करुन देऊन भांडलवदारांमध्ये दातृत्वाची भावना निर्माण करण्याचे कार्य केले.

Librarian
Shivaji Mahavidyalaya
Morshi

इतिहास मिमां

संदर्भ ग्रंथ :

१) दे
गा
२) ि
३) वि
४) दे
गा
गा
६) कि
७) गा
८) वेर
आ.

संदर्भ ग्रंथ :

१) देशमुख अ.गु. (संपा.)-जनता जर्नादन मासिक-आक्टोंबर १९५२, प्रकाशन, गाडगे महाराज मिशन, मुंबई, पृ.२७

२) कित्ता, पृ. २७

३) कित्ता, पृ. २७

४) देशमुख अ.गु. (संपा.)-जनता जर्नादन मासिक-१ ऑगस्ट १९५३, प्रकाशन, गाडगे महाराज मिशन, मुंबई, पृ ६

५) देशमुख अ.गु. (संपा.)-जनता जर्नादन मासिक-आक्टोंबर १९५३, प्रकाशन, गाडगे महाराज मिशन, मुंबई, पृ.२७

६) कित्ता, पृ. ९७

७) गाडगे बाबांनी श्री. भगवंतराव तिडके यांना पाठविलेले पत्र दि. २९/०६/१९५५

८) वेरुळकर, उषा-गाडगेबाबा व्यक्ति आणि कार्य, मेधा पब्लिकेशन, अमरावती, आ. २००५

❑❑❑

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

2017-18 17-18

Current Global Reviewer

UGC Approved International Research Refereed Journal For All Subjects & All Languages

ISSN 2319-8648 | Impact Factor - 2.143 | Indexed (IIJIF | UGC Approved Sr. No. 64310

SPECIAL ISSUE

10th February 2018 Issue: I Vol. I

On the Occasion of ICSSR Sponsored
Interdisciplinary National Seminar on

Rural and Tribal Communities: Issues, Challenges and Remediation

Indian Council of Social Science Research

Organised by

VES's Sarvajanik Arts & Commerce College,
Visarwadi, Tal. Navapur, Dist. Nandurbar

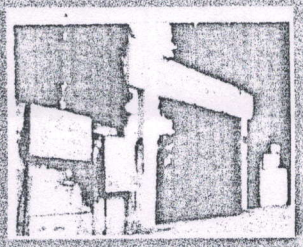

Chief
dam

Gu... ors
Princip... Patil
Sarvajanik Airs ... rce College,
Visarwadi, Tal. N... st. Nandurbar

Convener
Assist. Prof. Ananda M. Kalbande
Head, Dept. of History,
Sarvajanik Airs & Commerce College,
Visarwadi, Tal. Navapur, Dist. Nandurbar

Secretary
Assist. Prof. Rakesh B. Patil
Department of Sociology
Sarvajanik Airs & Commerce College,
Visarwadi, Tal. Navapur, Dist. Nandurbar

www.rjournals.co.in

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

On the Occasion of ICSSR Sponsored

Interdisciplinary National Seminar on

Rural and Tribal Communities: Issues, Challenges and Remediation

SPECIAL ISSUE

10th February 2018 Issue: 1 Vol. 1

Organised by

VES's Sarvajanik Arts & Commerce College,

Visarwadi, Tal. Navapur, Dist. Nandurbar

Editor-in-Chief

Mr. ArunGodam

Guist Editors

Principal Dr. A. T. Patil

Sarvajanik Airs & Commerce College,

Visarwadi, Tal. Navapur, Dist. Nandurbar

Convener

Assist. Prof. Ananda M. Kalbande

Head, Dept. of History,

Sarvajanik Airs & Commerce College,

Visarwadi, Tal. Navapur, Dist. Nandurbar

Secretary

Assist. Prof. Rakesh B. Patil

Department of Sociology

Sarvajanik Airs & Commerce College,

Visarwadi, Tal. Navapur, Dist. Nandurbar

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

CURRENT GLOBAL REVIEWER
Special Issue
Issue I Vol. I , 10th Feb. 2018
UGC Approved
Sr. No. 64310
ISSN : 2319 - 8648
Impact Factor : 2.143

Understanding Distant Diterminants of Child Malnutrition in Melghat of Maharashtra State

Dr. Sandeep Manoharrao Raut
Dr. Subhash S. Mure

---------- (19) ----------

Abstract

Historically the tribal people residing in forest areas have lagged behind the general population in terms of most socio-economic aspects, and one such aspect is nutritional status of children. Child malnutrition is considered to be the key risk factor for illness during adolescence and is responsible for about one third of child deaths globally due to the malnutrition. The study analyzes the scheduled tribal child deaths due to malnutrition in Melghat in Amravati district of Maharashtra State.

Keywords: Malnutrition, Scheduled Tribe, Children under six years age, Melghat.

Introduction

Scheduled tribe (ST) comprises approximately 8.2 percent of the Indian population (Census, 2011). The geographically remote and scattered small tribal communities are not adequately and scientifically reflected. The child malnutrition has always been a serious threat to the overall health status of children because it causes lower individual productivity and immature death, and it adversely affects the potential to reduce poverty and maximize socio-economic development (Caulfield et al. 2004).

According to *Warner (2013)*, malnutrition is defined as "A person who is weak or sick because he does not eat enough, or does not eat foods his body needs, is said to be poorly nourished or malnourished." He/ she suffer from malnutrition. Malnutrition may occur to anyone at any phase of life. It is commonly observed in children, especially under the age of five.

According to 2001UNICEF data *(UNICEF, 2001)*, Due to the malnutrition half of the child population dies yearly worldwide. 150 million children under the age of five in developing countries were malnourished. Malnutrition increases the risk of childhood mortality. Several studies found that malnutrition increases the risk of childhood mortality. For example, for Bangladesh, Sommers and Lowenstin reported that the risk of mortality of children below the 10th percentile of arm-circumference-for-height was 3.4 times that of children above the 50th percentile. For India, Kielman and McCord found that mortality decreased exponentially with each 10 percent rise in the % median weight-for-age. Malnutrition leads to a higher risk of death, but what are the determinants of malnutrition? Frequently suggested causes are poverty, low parental education, lack of sanitation, low food intake, malabsorption, diarrhea and other infections, poor feeding practices, family size, short birth intervals, mother's time availability, child-rearing practices, and seasonality. According to UNICEF (1990), there are three levels of causes, corresponding to immediate, underlying, and basic factors responsible for child malnutrition in a society. The immediate causes affect individuals; the underlying causes relate to families; and basic causes are connected with the community level factors. World Bank estimated that 1345 million poor people in developing countries live on $1.25 a day or less. According to World Health Organization, 1 out of 3 people in developing countries are affected by Micro-nutrients, vitamins and mineral deficiencies. Food is a primary need as air and water. The world produces enough food to feed everyone. Worldwide 826 million people are undernourished. Children are the most visible victims of under-nutrition. Five million children die due to poor nutrition. India is home to the largest number of hungry people in the world. Malnutrition remains the biggest killer of children. 2000 – 3000 children die from malnutrition every day. As per the FAO data 2012, out of the 7.1 billion people 870 million people were suffering from chronic undernourishment in the world. If we look at ratio, it goes up to 1:8. All this malnourished population i.e. 852 million live in developing countries, which represents fifteen percent population of the developing countries. Body Mass Index (BMI) is an anthropometric index of weight and height that is defined as body weight in kilograms divided by height in meters squared. BMI is a screening tool to use to identify individuals who are underweight or overweight. The present research article reports on the child nutritional status in Melghat region of Maharashtra.

About Melghat

The hilly and dense teak forest region Melghat is in Dharni and Chikhaldara Tahsil of Amravati District of Maharashtra State. Melghat Latitudinal and Longitudinal location is 20^0, 10^1 N to 21^0, 47^1 N and 76^0, 38^1 E to 77^0, 40^1 E. Melghat having the borders of Baitul district (Madhya Pradesh) at North side. The districts Buldhana (Maharashtra)

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

and Nemad (Madhya Pradesh) are at West side. Akola district (Maharashtra) is on South side. The river *Taapi* flows on the border of Maharashtra and Madhya Pradesh from Northeast to West (Junghare S. A., 2008). Melghat is a cluster of 317 villages and has two tribal blocks – 1] Chikhaldara and 2] Dharni, dominantly inhabited by the Korku tribe. Melghat has total area of 3,157 sq. kms. And the forest land covers 2,941 sq. kms. The total population of Melghat is 1,89,600 (Chikhaldara 76,136 and Dharni 1,13,464) and tribal population is 1,43,360 (Chikhaldara 57,798 and Dharni 85,565) which contributes 75.6 per cent of the total population *(Mohite, 2002).*

Statement of Problem

The government having multiple schemes for tribal development but due to failure of effective implementation of the programme like PDS, ICDS, and NRHM are not meeting to the expectations.

Agricultural shift in traditional food grains to commercial cropping pattern and natural farming to conventional farming lay down the *Adivasis* food culture. It's difficult for hard working tribal people to recover 2400 calories in a day. Government has food programme (PDS also known as FPS) but it has unsatisfactory work. Government provides 35 kg food per month to a BPL family. In Melghat, in a tribal family on an average 6 to 8 people lives. If it divides by mean 7, only 5 kg food comes per head in a month. Dividing 30 days by 6 kg, per head will get near about 150 grams food per day. How to live healthy with 150 gram food?

Objective of the Study

To study the malnutrition among children up to Six years of age in the context of livelihood challenges.

Methodology

The research paper is purely based on secondary data sources. The data retrieved from government websites, various departments of the State government and the library sources. The study focuses on two villages of Melghat, Dhakana (Chikhaldara Tehsil) and Zillangpati (Dharani Tehsil) which comes under Bijudhawadi Public Health Centre (PHC).

Results and discussion

The following inferences reflect on child feeding practices and child malnutrition existed in Melghat (Ganorkar, 2015).

1. *Feeding formula to child after birth:* Forty percent respondents given Jaggery water to a baby after birth. Twenty five percent respondents given milk which is other than breast. Twenty percent given honey. It is also found in study that ten percent has given janam ghutti and two percent given infant formula. Only three percent not has given no thing to a child after his birth.
2. *Reasons to stop breastfeeding:* The column chart focuses on breastfeeding and the reasons to stop the breastfeeding. 37.5 percent respondents stopped breastfeeding because of Mother goes to work outside and children stays at home and stopped due to complementary feeding age. 9.4 percent responded due to pregnancy they stopped breastfeeding. Also 3.1 percent respondents stopped due to mother's sickness or weakness, child's sickness or weakness, breast problems, no enough milk, and any other reasons respectively.
3. *Child Malnutrition:* As per the data, within last two years 97 percent children hospitalized. The reasons of hospitalization are as following column chart. 33.3. percent children hospitalized from last two years due to under nutrition. 28.2 percent children suffered by diarrhea. 17.9 percent due to high fever. 15.4 percent hospitalized because of pneumonia. And 2.6 percent admitted because of accident / injury and other reasons respectively.
4. *Children admitted for Under-Nutritional treatment:* The ratio of malnutrition child admitted in NRC is very high. It is 67 percent. As per the record July, 2014 of Nutritional Rehabilitation Centre, District Civil Hospital, Amravati total 64 scheduled tribe patients admitted in Dharni NRC. The data received from 'Report of Children from CTC Centre SDH and RH district Amravati of the month April to August, 2014 – Total SAM / MAM children are 197. Out of it total tribal children are 31 (Rural Hospital, Chikhaldara – 20 and Rural Hospital, Churni – 11). The data from CTC Centre SDH and RH Amravati District shows; from April, 2013 to March, 2014 total 44 SAM / MAM tribal children admitted and Non-tribal are 153.
5. *Percentage of children suffered from diseases:* 33.3 percent children are under-nutrate. 28.2 percent suffered by Diarrhea. 17.9 percent child suffered by high fever and 15.4 percent suffered by Pneumonia. Similarly, 2.6 percent child loosed their heath due to accident and other causes. The data received from District Hospital, Amravati, reveals about Dharni and Chikhaldara Block diseases and people suffered from week 1 to 52 – 2013. The following table reflects the people suffered from the diseases.

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

Sr. No	Disease	Dharni	Chikhaldara
1	Malaria	313	82
2	Acute Diarrhoeal Disease (including acute gastroenteritis)	1468	1629
3	Bacillary Dysentery	977	478
4	Enteric Fever	2522	246
5	Fever of Unknown Origin (PUO)	1805	3239
6	Pneumonia	616	250
7	Dog Bite	184	14
8	Snake Bite	332	84
9	Fever < 7 days (Only Fever)	10,925	4,043
10	Cough with or without fever (< 3 weeks)	1426	1127
11	Loose watery stool < 2 weeks (with blood)	3,360	86

(*Source:* District Hospital, Amravati.)

6. *Under nutritional treatment received*: The maximum respondents received the treatment from PHC. The percentage of under nutritional treatment received at PHC is 61.5. The chart also shows that still 25.6 percent respondents received treatment from other sources; means the treatment from local traditional doctors, Bhumka or Padihar do the under nutritional treatment and the community have a faith on.

7. *Nutritional Status of Children*:

	Mean	Std. Deviation
Birth weight of child [in Grams]	2115.3846	237.81053
BMI		
	14.4329	2.81422

The above table reveals fact about nutritional status of children. According to World Health Organization terms any newborn weighing less than 2.5 kg as a Low Birth Weight baby. Here the data shows the mean is 2115.3846 which shows that new born baby are Low Birth Weight.

As per the WHO instructions, the category of BMI range less than 15 is considered as Very Severely Underweight. The responded data reveals that all children are Very Severely Underweight. It shows the sever existence of malnutrition in the community.

Conclusion

No adequate land and exclusion from basic facilities enhances life challenge of innocent tribals inhabited in Melghat. Unavailability of livelihood alternatives and inefficient government programmes like Public Distribution Schemes made sorrowful life of Korku community due to which the ANC and PNC mothers suffered from food security it causes to their health and children became malnutrite.

Bibliography

Ajit K. Singh., G. P. (1998). *Forest and Tribals in India.* New Delhi: Classical Publishing Company.

Bhatia, A. (2002). *Malnutrition Related Deaths of Tribal Children in Nandurbar District of Maharashtra State, TR & TI, Pune.* Pune.

Clark, T. (1991). Malnutrition. *Public Health Reports, 36*(17), 923 - 930.

Datar., &. K. (2002). *Status of Tribal Women in Maharashtra, TISS, Bombay.*

Deogaonkar, S. (1990). *The Korku Tribals.* Delhi: Publishing Company.

Ganorkar, N.V. (2015). Forest Act, Livelihood Issues and Malnutrition: A Study of Korku Tribe in Melghat, TISS, Mumbai.

Junghare, S. A. (2008). *Amravati Zillyatil Melghatatil Aathawadi Bazaranche Jale Pranaliche Bhogolik Vishleshan.* Amravati: Amravati University.

Kavita, S. Richard, L. Keith, S. (2006). Women's Empowerment and Domestic Violence: The Role of Socio-Cultural Determinants in Maternal and Child Under nutrition in Tribal and Rural Communities in South India. Food and Nutrition Bulletin. Vol.27, no.2. The United Nations University.

Maharashta, G. O. (2006). Functional Review of the Maharashtra State Departments Detailed Report - III. Tribal Development, Government of Maharashtra.

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

Mats, M. Dinh, T. Sarah, T. (2012). Causes and Determinants of inequity in Maternal and Child Health in Vietnam. BMC Public Health.

Melghat Tiger Reserve. (n.d.). Retrieved February 11, 2015, from http://melghattiger.gov.in/

Sapkal, M. (2007-08). *A Geographical Study on Nutritional Status in Chikhaldara Tahsil.* Amravati: Sant Gadge Baba Amravati University.

Vella, V. Tomkins,A. Borghesi,A. Migliori, G.B. Adriko, B.C. Crevatin,E. (1992). Determinants of Child Nutrition and Mortality in North-West Uganda. Bulletin of the World Health Organization, 70(5): 637-643. WHO.

List of Web sites / Web Links

- http://www.fao.org/docrep/field/003/ab470e/ab470e06.htm
- http://www.innerbody.com/nutrition/micronutrients
- http://www.fao.org/hunger/en/
- http://epaper3.esakal.com/26Dec2014/Enlarge/PuneCity/page8.htm
- http://www.worldometers.info/world-population/
- http://www.fao.org/hunger/en/
- http://www.fao.org/docrep/field/003/ab470e/ab470e06.htm
- http://www.who.int/nutrition/topics/WHO_FAO_ICN2_videos_malnutrition/en/

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

Special Issue, January 2018
International Multilingual Research Journal
Vidyawarta®
MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

Organised by :

Shri Shivaji Education Society, Amravti's

Dhanwate National College

Congress Nagar, Nagpur-440012 (Maharashtra)

College with Potential for Exellence, the status by UGC, New Delhi

Accredited 'A' Grade, CGPA 3.25 by NAAC

Center of Higher Learning and Research, Institutional Member of APQN, Shanghai

Development of Smart City : Impact and Transformation due to Urbanization

Convenor
Dr.Kalpana Deshmukh

MAHARASHTRA BHUGOLSHSTRA PARISHAD'S

35th Annual International Conference

44

नागपूर महानगराचे झाल्लर क्षेत्र

मुकेश खारकर
भूगोल विभाग,
धनवटे नॅशनल कॉलेज,महाविद्यालय,नागपूर

सावन देशमुख
भूगोल विभाग,
भारतीय,मोर्शी, जिल्हा अमरावती

सारांश

महानगराच्या सभोवताल ग्रामीण जमीनीवर अतिक्रमण करून शहरा सभोवताल असे क्षेत्र निर्माण होते की जेथे नागरी व ग्रामीण जिवनशैलीची सरमीसळ झालेली दिसुन येते. ग्रामीणा भागातून शहराकडे स्थलांतरील झालेला लोकसमुह व शहरातील जडउद्योग तर काही प्रदेश टाउनशिप साठी वापरल्या जातो. शहरी जीवनाला कंटाळुन उच्चभू शहरातील काही लोक समुह शहराबाहेर अशा जागेत मोठे निवासथान बांधुन निवास करतांना दिसतात. वैशिष्टयपूर्ण निर्माण झालेल्या या प्रदेशास अनेक भूगोल तज्ञांनी वेगवेगळी नावे दिली असली तरी महानगराचे झाल्लर क्षेत्र म्हणून हा भाग ओळखला जातो. या दृष्टीकोणातून नागपूर महानराच्या क्षाल्लर क्षेत्राचा अभ्यास व सिमांकण या शोध निबंधातुन केला आहे.

बिज संज्ञा: ग्रामीण, नागरी, सिमांकन पट्टा, संक्रमन पट्टा, झाल्लर क्षेत्र

प्रस्तावना

ग्रामीन—नागरी झाल्लर क्षेत्र (Rural – Urban Fringe) हे दोन शब्द आधिग्रहीत क्षेत्रास सुचवितात ज्याचे स्वरूप भिन्न असते. तसेच हे क्षेत्र म्हणजे नागरी भागास ग्रामिण क्षेत्रापासून वेगळे करणारा सक्रमण पट्टा आहे.नगर प्रशासन नियोजनात महानगरासभोवताल पसरलेल्या या झाल्लर क्षेत्राचे नियोजन महत्वपूर्ण आहे. नागरीकरण प्रकियेत नगराच्या आकारात वृध्दी होते ही वृध्दी नागरी सीमांच्या बाहेर व प्रमुख महामार्गाच्या किनारी भागात, दुर्तफा पसरत जाते. या पट्टयात अनेक सेवा सुविधाचा अभाव असतो. येथील सामाजिक व आर्थिक सरचना व भूमी उपयोजन नगरापेक्षा वेगळे असते. अनेक समस्यांचा येथे उद्भव होतो. हा प्रदेश शहराचे झाल्लर क्षेत्र म्हणून ओळखल्या जातो अशा प्रदशाचे सिमांकन करण्याचा प्रयत्न एखाद्या नगरासभोवताल असे सिमांकन करण्याचा प्रयत्न वेहरवीन १७४२ मध्ये नगराचे लोकसंख्या घनत्वाचे आधारावर सिमा निर्धारण केले. मुखर्जी १९७३ कोलकाता येथील भुगोल पत्रिकेत एक लेख लिहला. सिन्हा १९८० परत महानगराचे झाल्लर क्षेत्रास दोन भागात विभागले. या संशोधनाचा आधार घेवुण नागपूर महानगराचे झाल्लर क्षेत्र सिमांकण या शोध निबंधात केले आहे.

अभ्यास पद्धती :

प्राथमिक व द्वितीय स्तरावरील आकडेवारी संकलित करुन टक्केवारीच्या आधारे सिमांकण मुल्य निश्चित केले. नगरासाठी ६० टक्के हे मुल्य निर्धारित करुन ग्रामिणसाठी ४० टक्के मुल्या सिमांकणासाठी निश्चित केले. प्रत्येक गमकाचे आधारे नकाशे तयार करुन त्यात गमकाचे सिमांकन करुन हे नकाशे अभ्यारोपीत केले. जेथे ३ गमकांपेक्षा जास्त गमके एकत्रित येतात ती स्थाने नकाशावर सममान मुल्य पद्धतीने जोडून सिमांकण केले.

उद्दिष्ट :

१) पूर्व अभ्यासाचा आधार घेवून गमक निश्चित करणे.

२) गमकाच्या मुल्य निश्चितीच्या आधारावर महानगराचे इयाल्लर क्षेत्र निश्चित करणे.

३) झालर प्रदेशाची वैशिष्टे व समस्याचे अध्ययन करणे

अभ्यास प्रदेश:

नागपूर महानगर हे भारताचे मध्यवर्ती ठिकाण असून २०—३० ते २१ ४५ अक्षवृत्त व ७८ १५ पूर्व ते ७९ ४५ पूर्व रेखावश्त रेखावृत्ताच्या दरम्यान वसले असून येथील नागरी लोकसंख्या २०११ जनगणनेनुसार

२४,०५,६६५ इतकी आहे. १७०० ते २००० या कालखंडात नागपूर शहराची क्षेत्रफळ वृद्धी होवून नगराचा आकार वाढत गेला तसेच लोकसंख्या वृद्धीही होत गेली. तसेच आर्थिक क्रियाचा विकास होत गेला. म्हणजेच नागपूर शहरात नागरीकरणाची प्रक्रिया होण्यास सुरुवात झाली. अशी हि नगरे सांस्कृतिक विकासाची केंद्रे म्हणून ओळखल्या जाऊ लागली. त्यामुळे लोकांना शहराचे आकर्षण वाटले व स्थलांतरीत होऊन शहरात स्थिरावले. वाढती लोकसंख्या व उद्योगधंदे यामुळे शहरातून गर्दी होवू लागली व शहर सिमेबाहेर विस्तारु लागले.

खालील तक्त्यात महानगरतील लोकसंख्या व क्षेत्रफळ वृद्धी व लोकसंख्येची घनता या वैशिष्टयावरुन महानगराची वृद्धी लक्षात येते

नागपूर महानगराची क्षेत्रफळ वृद्धी

अ.क्र.	वर्ष	क्षेत्रविस्तार	वृद्धी
१	१७००	२.३	–
२	१८००	११.८	९.५
३	१८५०	१३.४२	१.६२
४	१९००	५७.३९	४३.९७
५	१९५०	९४.२६	३६.८७
६	१९६१	१७७.११	८२.८५
७	२०००	२१७.५६	४०.४५

स्त्रोत: जनगणना पुस्तिका, महाराष्ट्र व नागपूर जिल्हा

१७०० मध्ये नागपूरचे क्षेत्रफळ २.३ चौ. किमी. इतके असून २००० मध्ये २१७.५६ चौ. किमी. इतके क्षेत्र विस्तारले म्हणजेच २००० मध्ये क्षेत्रफळात ४०. ४५ चौ. किमी. इतकी वृद्धी झाली.

नागपूर शहर लोकसंख्या वाढ (१९०१—२००१)

वर्ष	नागपूर शहराची लोकसंख्या		
	लोकसंख्या	लोकसंख्येतील वाढ / घट	टक्केवारी
१९०१	१२७७३४	०	०
१९११	१०१४१५	–२६३१९	–२०.६
१९२१	१४५१९६	४३७७८	४३.१७
१९३१	२१५१६५	६६९६९	४८.१९
१९४१	३०१९५७	८६७९१	४०.३४
१९५१	४४९०९९	१८७१४३	४८.७३
१९६१	६४३६५९	१९४५६०	४३.३२
१९७१	८६९९४४	२२२४८५	३४.५६
१९८१	१२१५४२५	३४१२८१	४०.३२
१९९१	१६२४७६२	४०९३३७	२५.२९
२००१	२०५१३२०	४२६५५८	२०.७९

स्त्रोत: जनगणना पुस्तिका, महाराष्ट्र व नागपूर जिल्हा

वरील संकलित आकडेवारी वरुन लोकसंख्येतील वश्द्धी दर लक्षात येते १९०१ मध्ये नगराची एकूण लोखसंख्या १२७७३४ तर २००१ मध्ये २०५१३२० इतकी म्हणजेच लोकसंख्यत २०.७९ टक्के वाढली. पण त्या तुलनेत सेवा व सुविधांमध्ये वाढ होत गेली असली तरी लोकसंख्या वश्द्धीच्या तुलनेत सेवा व सुविधा कमी प्रमाणात उपलब्ध करुन देता.

नागरिकरणाची प्रक्रिया :

महानगरात लोकसंख्या आकार व आर्थिक क्रियांच्या परिणामामुळे महानगरातील भुमिउपयोजन बदलले. इमारत बांधणी, रस्तेमार्ग, उद्योगधंदे या खालील क्षेत्रात वाढ झाली. जागेच्या किमंती शहरात वाढू लागल्या. त्यामुळे शहराबाहेर कमी मुल्य असल्याने अनेक जड उद्योग – शहरात काम करण्यास येणारे स्थलांतरीत लोकसमुह, शहराबाहेर व शहरासभोतालच्या बाहेरील जागेत स्थिरावत गेला व शहराचा क्षेत्र विस्तार वाढत गेला. पण त्याप्रमाणात मात्र सेवा सुविधा मात्र उपलब्ध होवू शकल्या नाही. त्यामुळे आगळवेगळे वैशिष्ट असलेला शहर व ग्रामिण जीवन शैली सरमिसळ असलेला संक्रमण पट्टा उदयास आलेला दिसतो. कलकत्ता, मुंबई, दिल्ली अशा महानगरांच्या सभोवतालही ही संक्रमण पट्टा दिसून यतो (न्तइंद.त्नतंस) याला झालर क्षेत्र असे म्हणतात.

नागपूर महानगराच्या झालर क्षेत्राचे सीमांकन

नागपूर महानगराचे झालरक्षेत्र निश्चित करण्यास पुढील गमके विचारात घेतली आहेत.

१) जमिन उपयोग

अ. बांधणीखालील क्षेत्र,

ब. पडीत क्षेत्र,

क. कश्षी क्षेत्र

२) जमिनीचे मूल्य

अ. १९९१ सालचे जमिन मूल्य

ब. २००१ सालचे जमिन मूल्य

क. ९१ – २००१ दरम्यान जमिन मूल्यात

झालेली वश्ष्टी

३) लोकसंख्या

अ. घनता

ब. लोकसंख्येतील वाढ

क. लिंगप्रमाण

ड. द्वितीय व तश्तीय कामगराची संख्या

इ. साक्षरता

४) सामाजिक जीवनषैली

अ. सामाजिक सुविधा

ब. वैयक्तिक जीवनषैली

क. शहरात दैनंदिन ये जा लोक

नागपूर महानगराचे एकूण किंवा संयुक्त झालर क्षेत्र

वेगवेगळे चल किंवा गमक वापरून त्यांच्या आधारे अंतर्गत व बाहय झालर क्षेत्र निश्चित केले आहे. नागपूर महानगराचे एकूण किंवा संयुक्त झालर क्षेत्र निश्चित करण्याकरिता हे सर्व नकाशे एकमेकांवर अध्यारोपित केले व त्यावरून संयुक्त झालर क्षेत्राची अंतर्गत व बाहय सीमा निश्चित केली आहे. हे सीमांकन करीत असतांना हे स्थानिक मूल्य विचारात घेऊन सीमा ठरविली आहे. अंतर्गत झालर क्षेत्र व बाहय झालर क्षेत्र सिमांकीत करतांना ३ गमकांच्या रेषा जेथे एकत्र येतात त्या स्थानाचा विचार अंतर्गत व बाहय झालर क्षेत्र सीमांकित करण्यास केला आहे. या सीमांचे अध्यारोपन केले आहे.

नागपूर महानगर इयाल्लर क्षेत्रास प्रभावित करणारे घटक :

१) नगराचे झालर क्षेत्र विखंडीत पट्टयाच्या स्वरुपात असून भुपश्ट रचना, नदयांचे प्रवाह व महानगरातुन गेलेले रस्ते यांच्या प्रभाव इयाल्लर क्षेत्रावर दिसून येतो

२) झालर क्षेत्राचा विस्तार व आकारावर शहरातुन जाणारे मुख्य रस्ते व रेल्वे मार्गाचा प्रभाव दिसतो.

३) शहर भागातुन ग्रामिण भागाकडे जिवनशैली बदलत जावून हळूहळू शहराचा प्रभाव कमी होतो.

नागपूर महानगर झालर क्षेत्राची वैशिष्टे :

महानगराचे झालर क्षेत्र एकूण २२४७.७१ चौ.किमी. इतके असून यात अंतर्गत नागरी झालर क्षेत्राचा विस्तार ५६३.७१ चौ.किमी. तर बाहय क्षेत्राचा विस्तार १६८३.९८ चौ. कि. मी इतके आहे. झालर क्षेत्रात शहर गटात मावनेर, कळमेश्वर या शहरांचा व अन्य सात जनगणना मान्यता शहरांचा समावेश होतो. या शहरात ५९८ गावे समाविश्ट असुन २२३ हि अंर्तगत झालर क्षेत्रात तर ८७५ खेडी बाहय झालर क्षेत्रात आहे.

इयाल्लर क्षेत्रात एकूण लोकसंख्या १०,३०,१६९ (१९९१) इतकी असुन यापैकी अंतर्गत झालर क्षेत्रात १४२६५९ तर बाहय झालर क्षेत्रात ३४३८८१ इतकी लोकसंख्या वास्तव्यास आहे. झालर क्षेत्रातील अंर्तगत व बाहय क्षेत्र लोकसंख्या व विस्तार या दश्टीने वाढले असले तरी नागरी सेवा–सुविधाबाबत मात्र विकसित झाले नाही आणि म्हणूनच या झालर क्षेत्रातून अनेक समस्या घेवून हे क्षेत्र निर्माण झाले आहे.

झालर क्षेत्रातील समस्या :

१) लोकसंख्यात्मक वैशिष्टे पाहता साक्षरता, लोकसंख्येचा आर्थिक स्तर कमी आढळतो.

२) झालर क्षेत्रात असंबध आकारात अनियोजित असे घरे व उद्योग विकसित झालेले आढळतात

३) झालर क्षेत्रात सेवासुविधेचा अभाव असल्याने सांडपाणी, पिण्याचे पाणी, विद्युत व्यवस्था , कच्चे रस्ते, अस्वच्छ परिसर हया समस्यामुळे येथील लोक ग्रस्त आहे

निष्कर्ष :

शहरनियोजन आराखडा तयार करतांना प्रक्षेपित शहर लोकसंख्या वाढ व शहर विस्तार लक्षात घेऊन या प्रदेशातही नियोजन आराखडा तयार करुन अशा क्षेत्रीय विस्तारासंदर्भात प्रशासनाने काही निधी राखून इयाल्लर क्षेत्राचा विकास करणे गरजेचे आहे. तसेच शहरा सभोवताल शहरासारखी छोटी शहरे विकसित केल्यास इयाल्लर क्षेत्रात वास्तव्यास असणारी लोकसंख्या कमी करता येईल.

संदर्भ :

· Abercrombie, S.P. (1961): Town and Country Planning, London, Oxford University

43) शहरीकरण : पर्यावरण व मानवी आरोग्य
प्रा. सुभाष आर. गोंडाणे , भंडारा || 163

44) नागपूर महानगराचे झाल्लर क्षेत्र
मुकेश खारकर ,सावन देशमुख || 165

45) बीड शहरातील पूर प्रवण क्षेत्राचे भौगोलिक विश्लेषण आणि शाश्वत जल व्यवस्थापन'
प्रा. प्रकाश आर. कोंका', प्रा. शिवाजी एम मोरे'. || 168

International Multilingual Research Journal

Printing Area

9850203295 7588057695

Editor Dr.Bapu G.Gholap

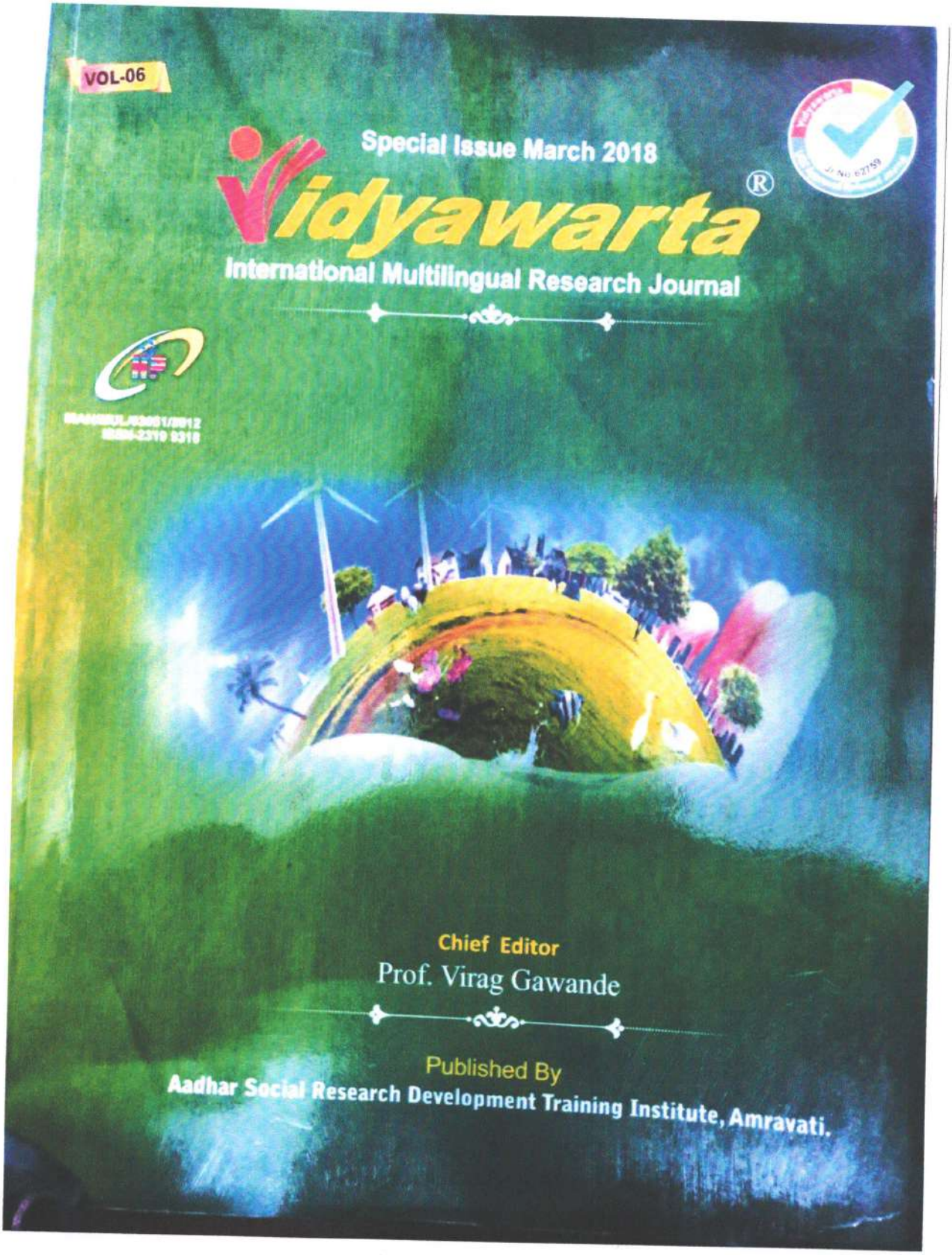
VOL-06
Special Issue March 2018
Vidyawarta®
International Multilingual Research Journal
Chief Editor
Prof. Virag Gawande
Published By
Aadhar Social Research Development Training Institute, Amravati.

होणार नाही याकडे कटाक्षाने लक्ष देण्यात यावे.

२. मेळघाट वन परिक्षेत्रातील खुल्या जागांवर तसेच रस्त्यांच्या दुतर्फेस मोठ्या प्रमाणात वृक्षांची लागवड करण्यात यावी तसेच त्यांचे संवर्धन करण्यात यावे.

संदर्भ ग्रंथ सूची

१. डॉ. पाटील वाय. डी. व इतर (२०१४), पर्यावरण अभ्यास, अथर्व पब्लिकेशन्स, धुळे.

२. डॉ.घारपूरे विठ्ठल (२००५), पर्यावरणशास्त्र, पिंपळापूरे ॲण्ड कं. पब्लिशर्स, नागपूर

३. डॉ.घारपूरे विठ्ठल (२००५), जैविक भूगोलशास्त्र, पिंपळापूरे ॲण्ड कं. पब्लिशर्स, नागपूर

४. डॉ. प्रादिपकुमार (२००७), जीव भूगोल, डिस्कवरी पब्लिकेशन हाऊस, नई दिल्ली

५. डॉ. अग्रवाल लक्ष्मीचंद (२००७), जैव भूगोल, रोहिणी बुक्स, जयपूर

६. डॉ. देशमुख सावन एम्. (२०१५), अमरावती जिल्ह्यातील मेळघाट परिक्षेत्रातील जैवविविधतेचा भौगोलिक अभ्यास, अप्रकाशित पीएच्. डी. शोध प्रबंध, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ, नागपूर

७. http/www.conservation.org

❑❑❑

10

२१ वे शतक – राष्ट्रविकासात स्त्रियांचे योगदान

प्रा.राजेंद्र कोरडे
राज्यशास्त्र विभागप्रमुख,
कला व वाणिज्य महाविद्यालय, वरवट बकाल

****

स्त्री शिक्षण, स्त्रियांमधील जागृती तसेच देशाच्या स्वातंत्र लढ्याच्या निमित्ताने घराबाहेर पडलेली भारतीय स्त्री आज सर्वच क्षेत्रांमध्ये सर्वोच्च स्थान मिळविण्याच्या प्रयत्नात आहे. याच पार्श्वभूमीवर २१ व्या शतकात तिचे भारतीय विकासातील नेमके स्थान काय असेल, याचा वेध घेताना असे लक्षात आले की, १९ वे शतक हे स्त्रियांना कुटुंबात स्थान व प्रतिष्ठा मिळवून देण्यात खर्ची पडले. या शतकाच्या प्रारंभी ज्योतिबा फुले, महर्षी कर्वे, आगरकर आदीपुरूषांनी स्त्री सुधारणा व स्त्री उन्नतीसाठी अथक प्रयत्न केले. त्यांच्या कष्टप्रद प्रयत्नातून स्त्रियांना आत्मबळ प्रकट करण्याची शक्ती प्राप्त होवून कर्तृत्व सिध्द करण्याची संधी त्यांना मिळाली. त्यामुळे २० व्या शतकात स्त्रीचं कुटुंबातील आणि पर्यायाने समाजातील स्थान उंचावले.

२१ व्या शतकात कुटुंब विकास, समाज विकास आणि राष्ट्र विकासाच्या दिशेने स्त्रियांची वाटचाल सुरू झाली. औद्योगिक, वैद्यकीय, अभियांत्रिकी, संगणक, माहिती तंत्रज्ञान, पत्रकारिता, लष्करी सेवा, कायदा व सुव्यवस्था, विमानसेवा, रेल्वे–मोटार चालक, माऊंट एव्हरेस्टसारख्या शिखरावर चढाई, उच्च शिक्षण, सांस्कृतिक क्षेत्र तसेच क्रिडा क्षेत्रातील जलतर, वेट लिफटींग, ॲथेलेटिक्स, नेमबाजी, बॉक्सिंग यासारख्या पुरूषी मक्तेदारी मानल्या गेलेल्या क्षेत्रात. कोणत्याही प्रकारचे आरक्षण, सवलत न मागता शिक्षण आणि बुध्दिमत्तेच्या जोरावर स्त्रियांनी आपल्या दमदार पाऊलखुणा उमटवल्या आहेत आणि स्त्री ही कुठल्याही क्षेत्रात कर्तृत्वाने आणि क्षमतेने कमी नसल्याचे सिध्द केले आहे. ऑल्विन ऑफलर म्हणतो, 'करिअरिस्ट स्त्री जेव्हा नोकरीत उच्च पदस्थाने पद प्राप्त करते, तेव्हा

https://sites.google.com/site/vidyawartajournal | http://www.vidyawarta.blogspot.com

|| Index ||

01) जागतिकीकरणाचा ग्रामिण मराठी भाषेवरील प्रभाव.
प्रा. अनिल जा. दौलतकार || 22

02) जागतिकीकरणाचा माहिती व संपर्क तंत्रज्ञान क्षेत्रावर पडणाऱ्या.....
प्राचार्य. देवेंद्रकुमार कृष्णकुमार रंभाड || 25

03) ओझोनचा क्षय जागतिक तापमान वाढीचा गंभीर परीणाम
प्रा.डॉ.सौ. अरुणा प्र. पाटील ||27

04) "आधुनिक भारताच्या जडणघडणीमध्ये समाजसुधारकाचे योगदान"
प्रा.सुजाता आर नाईक (गवई), जि.यवतमाळ || 29

05) ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत महिलांचे योगदान
प्रा. डॉ. दिलीप का. खुपसे || 32

06) जागतिकीकरण आणि व्यवसाय क्षेत्रातील आधुनिक प्रवाह
डॉ. किरण नेरकर || 35

07) सामाजिक स्त्री प्रतिमा आणि आजच्या स्त्रिचा आहार आरोग्य एक अभ्यास !
प्रा. रंजना एच. जिवने, पुसद || 38

08) पश्चिम विदर्भातील लघुउद्योजकांच्या विकासाचे विश्लेषणात्मक अध्ययन
डॉ. प्रा. राजेंद्र मेघराज तातेड || 41

09) "अमरावती जिल्हयतील मेळघाट परिक्षेत्रातील जैवविविधतेचे .....
प्रा. डॉ. सावन मा. देशमुख || 44

10) २१ वे शतक – राष्ट्रविकासात स्त्रियांचे योगदान
प्रा.राजेंद्र कोरडे, वरवट बकाल || 49

11) जागतिक युगक्रांतीची आंबेडकरी कविता
प्रा. डॉ. विश्वजीत कांबळे, जि. यवतमाळ || 52

12) जागतिकीकरणाच्या शेती क्षेत्रावर पडलेल्या परिणामाचे अध्ययन
प्राचार्य. मुरलीधर रावजी पवार || 56

३. कुलश्रेष्ठ आर. एस., औद्योगिक अर्थशास्त्र, सा भवन, प. आगरा, २००५.

४. वर्मा पी. के., भारतातील औद्योगिक विकास, दीप ॲण्ड दीप प्रकाशन, दिल्ली, १९८९.

५. तरुण व्ही. एन., स्माल स्केल इंडस्ट्रीज ॲण्ड इंडियाज इकॉनॉमिक डेव्हलपमेंट, दीप ॲण्ड दीप प्रकाशन, दिल्ली, १९८९.

६. तातेड राजेंद्र, पश्चिम विदर्भातील ग्रामीण विकासात लघुउद्योगांच्या योगदानाचे विश्लेषणात्मक अध्ययन (इ.स. २००० ते २०१०), अप्रकाशित शोधप्रबंध, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती.

❑❑❑

09

"अमरावती जिल्हयतील मेळघाट परिक्षेत्रातील जैवविविधतेचे भौगोलिक विश्लेषण"

प्रा. डॉ. सावन मा. देशमुख
भूगोल विभाग प्रमुख, भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी

सारांश

पृथ्वीला वैभवशाली नैसर्गिक विविधतेची देणगी मिळालेली असुन यात विविध वनस्पती, प्राणी, जीव जंतू तसेच हवा, पाणी, माती, पर्वत, नद्या, सरोवर, सागर, महासागर इत्यादी घटक आढळतात. पश्थ्वीवर जे विविध घटक आढळतात त्या सर्वांना जैविक घटक असे म्हणतात.जैविक घटकात प्रामुख्याने प्राणी, वनस्पती, जीवजंतू त्याच प्रमाणे मानव यांचा समावेश होतो. सर्व सजीवांचे आकार – प्रकार, संरचना इत्यादीमध्ये विविधता असून या सर्वाचा अभ्यास जैव भूगोलात करण्यात येतो.

मानवाच्या प्राथमिक गरजा या पृथ्वीवरील अप्रत्यक्षरित्या जैवविविधतेशी निगडीत असतात. वन परिसंस्थेवर अवलंबून राहणाऱ्या आदिवासी जमातींना जैवविविधतेचे अस्तित्व अत्यंत आवश्यक आहे. कारण त्यांच्या गरजा वनांमधील संपदांवर आधारित असतात. नैसर्गिक पर्यावरणातील परिसंस्थेच्या प्रक्रिया टिकवून ठेवण्याकरीता जैवविविधतेचे अस्तित्व आवश्यक आहे, म्हणून मानवी जीवन सुखी व संपन्न करण्याकरीता जैवविविधतेचे संरक्षण करणे महत्वाचे आहे.

बीजसंज्ञा जैवविविधता, परिसंस्था, विचरण, वनसंवर्धन, जैवविविधतेचा ऱ्हास.

प्रस्तावना

पृथ्वीवरील निसर्ग म्हणजे बहुमोल अशी देणगी होय. निसर्ग हा सर्व सजीवांच्या दृष्टीने बहूमुल्य आहे.

या भूतलावर अनेक प्रकारचे जीवन आढळून येते. यालाच जैविक किंवा जैवविविधता असे म्हणतात. जैवविविधता ही आपल्या वैभवशाली जीवनाला निसर्गाने दिलेली अनुपम भेट आहे. पृथ्वीवरील हिरवीगार वने, विविध प्रकारचे प्राणी, जीवजंतु, माती, पाणी, पर्वत, पठार, मैदाने, नद्या, झरे, सरोवर, सागर, धबधबे इत्यादी सर्व निसर्गाची देन आहे. हे सर्व निसर्गाचे उपहार असून ते मानवी जीवनाच्या अस्तित्वाकरीता व मानवी विकासाकरीता अत्यंत आवश्यक आहे व हे सर्व घटक आर्थिक समुहाचे घोतक आहे.

विविधता व बदल हा निसर्गाचा नियम आहे. या नियमाचे सातत्य हे सार्वत्रिक व सर्वकालीन आढळून येते. विविधता व बदलांचे स्वरुप अल्पकाळात व सिमित अभिक्षेत्रात सुद्धा दिसून येतात. बदलाची मात्रा व स्वरुप आपल्या अनुभवात येण्यासाठी व दृश्य स्वरुपात प्रतित होण्याकरीता दिर्घकाळ लोटावा लागतो. तव्दतच व्यापक क्षेत्रात सातत्याने व निरंतर बदल रेखीय किंवा चक्रीय स्वरुपाचे असतात. सजीवांची विविध रुपे व त्यांचे विचरण हे जैवविविधता या संकल्पनेत मोडतात.

जैवविविधतेमध्ये सर्वप्रकारच्या सजीवांचा अभ्यास केला जातो. ज्यामध्ये वनस्पती, पशुपक्षी प्राणी व मानव यांच्या सर्वप्रकारच्या प्रजातींचा अभ्यास केला जातो. परंतु अलिकडच्या काळात वाढत्या लोकसंख्येमुळे मोठ्या प्रमाणात वनस्पती व प्राण्यांच्या प्रजाती वेगाने नष्ट होण्याच्या मार्गावर आहेत. केवळ वनस्पतींच्या किंवा प्राणी प्रजातीच नष्ट होत नाही तर अलिकडे वनस्पती व प्राण्यांच्या जीवन पद्धतीमध्ये सुद्धा बदल होत आहे. याचे कारण म्हणजे जैव विविधतेचे होणारा ऱ्हास होय. या कारणामुळे जंगलातील वैशिष्ट्यपूर्ण नैसर्गिक वनस्पती कुणे व त्यावर उपजिविका करणारे पशुपक्षी यांचा सुद्धा पर्यायाने ऱ्हास होत आहे. किंवा त्यांची संख्या ओघाने कमी कमी होत आहे. त्यामुळे जे सजीव आहेत, त्या सर्वांचे संरक्षण व त्याच बरोबर संवर्धन करणे महत्वाचे आहे. जैवविविधतेचा ऱ्हास होणे ही पर्यावरणाकरीता फार धोकादायक घटना असून सर्व वन्य सजीवांचे संरक्षण करणे महत्वाचे आहे.

विदर्भातील मेळघाटचे अरण्य हे 'हॉट स्पॉट' म्हणून ओळखल्या जाते. येथे वनस्पती व प्राणी विविधता व्यापक स्वरुपात आहे. मेळघाटातीलजैविक विविधता व तिला आधार देणाऱ्या विविध परिसंस्था असून जैवविविधतेचे समग्र व परिपूर्ण दिग्दर्शन करण्याकरिता शोध निबंधात मेळघाटातील जैवविविधतेचे भौगोलिक विश्लेषण करण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे.

शोध निबंधाची वैशिष्टे

मेळघाट प्रदेशातील नैसर्गिक पर्यावरणात असलेलीजैव विविधता व तिला आधार देणाऱ्या विविध परिसंस्थांचे समग्र व परिपूर्ण दिग्दर्शन होण्यास मदत होईल व पुढील पिढीकरीता वनसंवर्धनाच्या व जैवविविधतेच्या संगोपनाच्या विविध योजना कार्यान्वित होण्यास मदत होईल.

शोध निबंधाची उद्दिष्टये

१. जैवविविधता संकल्पना अभ्यासणे.

२. मेळघाट परिक्षेत्रातील जैवविविधतेचे भौगोलिक विश्लेषण करणे.

३. मेळघाट परिक्षेत्रातील जैवविविधता ऱ्हासाच्या प्रमुख कारणांचा आढावा घेणे.

४. मेळघाट परिक्षेत्रातील जैवविविधतेचा ऱ्हास रोखण्याकरीता उपाय सुचविणे.

गृहितके

मेळघाट प्रदेशात पर्यावरणीय एकजिनसीपणा तसेच एक प्रकारची पर्यावरणीय परिस्थिती आहे. या वनस्पतींच्या वितरणाच्या विविधतेवर तेथिल पर्यावरणीय घटकांचा परिणाम होतांना आढळतो व अशा पर्यावरणीय परिस्थितीशी समायोजन करून त्या प्रजाती समुहाने राहतांना आढळतात. त्यामुळे तेथिल काही विशिष्ट भागात वेगवेगळी परिस्थितीकी जैवविविधता आढळून येते.

अभ्यास पद्धती व माहिती संकलन

प्रस्तूत शोध निबंधाकरीता अमरावती जिल्हयतील मेळघाट परिक्षेत्रातील जैव विविधतेच्या अध्ययनाकरीता नैसर्गिक वनस्पती, प्राणी व मानवी समुदाय यांची प्राथमिक व दुय्यम स्वरुपाची माहिती घेण्यात आलेली आहे. वनातील माहिती करीता जी.पी.एस. तसेच जी. आय.एस या सॉफ्टवेअरचा वापर करुन सांख्यकीय व नकाशा शास्त्रीय पद्धतींच्या सहाय्याने विश्लेषण करण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे.

अभ्यास क्षेत्र

महाराष्ट्राचे प्रमुख सहा प्रशासकीय विभाग असून पश्चिम विदर्भ म्हणून अमरावती प्रशासकीय विभाग ओळखला जातो. या पश्चिम विदर्भामधील अमरावती जिल्ह्यातील मेळघाट परिक्षेत्राची या संशोधनाकरिता निवड करण्यात आलेली असूनया प्रदेशाचा अक्षवृत्तीय विस्तार हा २०°१४' उत्तर ते २१°४६' उत्तर अक्षांश असून रेखावृत्तीय विस्तार हा ७६°४२' पूर्व ते ७७°३२' पूर्व रेखांशाच्या दरम्यान आहे. या प्रदेशाने अमरावती जिल्ह्याचे सुमारे (जी.आय.एस नुसार) ३९७० चौ.कि.मी. क्षेत्रास व्यापलेले आहे.

प्रस्तुत प्रदेश हा सातपुडा पर्वताच्या गाविलगड रांगेच्या दरम्यान वसलेले असून तो बराच डोंगराळ आहे या प्रदेशाची सरासरी उंची ११०० मीटर असून येथे खोलदऱ्या, सुळके व कडे आढळतात. येथे सर्व साधारणपणे १००० ते २५०० मि.मी. पाऊस पडतो, त्यामुळे येथे दाट जंगल क्षेत्र असल्याचे दिसते. हा प्रदेश डोंगराळ असल्यामुळे थोडा दुर्गम असून वनसंपदेने नटलेला आहे. येथे मोठ्या प्रमाणात जैव विविधता आढळून येते. या जैवविविधतेचा प्रस्तुत संशोधनात अभ्यास करण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे.

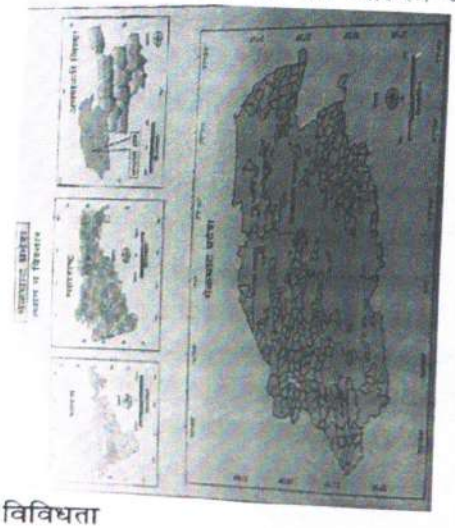

जैव विविधता

पृथ्वीवरील पर्यावरण ही बहुमुल्य नैसर्गिक देणगी असून येथे अनेक प्रकारचे जीवन आढळून येते, यालाच जैव विविधता असे म्हणतात. भूतलावर अनेक सजीवांच्या प्रजाती असून या सजिवांचे इतरांशी घनिष्ठ नाते असते व त्याव्दारे ते आपले जीवन व्यतीत करीत असतात. ही जैवविविधता निसर्गाचा अमुल्य ठेवा आहे. जैविक भूगोलातील ही व्यापक संकल्पना असून जैव विविधतेसंदर्भातील खालील व्याख्यांचा आढावा घेण्यात आलेला आहे.

''विविध परिसंस्थामधील जैविक घटकामधील विविधता व प्रकार म्हणजे जैवविविधता होय''. (पाटील व इतर (२०१४) पृ.क्र. ४८)

विविधता व बदल हा निसर्गाचा नियम आहे या नियमाचे सातत्य हे सार्वत्रिक व सर्वकालीन आढळते विविधता व बदलांचे स्वरुप अल्पकाळात व मिमित अभिक्षेत्रात सुद्धा दिसून येते. बदलाची मात्रा व स्वरुप आपल्या अनुभवात येण्यासाठी व दृश्य स्वरुपात प्रतित होण्यास दिर्घकाळ लोटावा लागतो. तद्वतच व्यापक क्षेत्रात सातत्याने व निरंतर बदल होत गेल्याने आपल्याला त्याची अनुभूती होते. जैवविविधता ही सर्वत्र समान नाही. त्यामुळे सर्वत्र समान जैविक संसाधनांची निर्मिती होत नाही. जैवविविधता प्राथमिक स्वरुपाचे जैविक संसाधन पुरविते की, ज्यामुळे मानवाच्या विविध जिवंत आहेत. त्यामुळेच सजीवांचे मानवी विविध जातींचे वंश परिस्थितीत आढळून येतात. जैवविविधता हे राष्ट्रीय स्वरुपाचे महत्वाचे वैशिष्ट असून तसेच ते मानवी समाज टिकून ठेवणारे संसाधन आहे.

जैव विविधतेचे मूल्ये

जैवविविधता विविध प्रकारच्या पर्यावरणीय सेवा पुरवितात.व या सेवा जागतिक, राष्ट्रीय व स्थानिक स्तरावरच्या असतात. जैवविविधता ही प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षरित्या महत्वाची मानली जाते. म्हणूनच जैवविविधतेचे संरक्षण तसेच संवर्धन केले पाहिजे की, त्यामुळे मानवी जीवनाचा स्तर उच्च प्रतीचा राहण्याकरीता व ते पुर्णत्वास नेण्यास मदत होईल. जैवविविधतेचे मूल्ये मुख्यत: दोन प्रकारची आहेत की, या दोन स्तरावर जैवविविधतेचा अभ्यास केला जातो. ती खालील प्रमाणे आहेत.

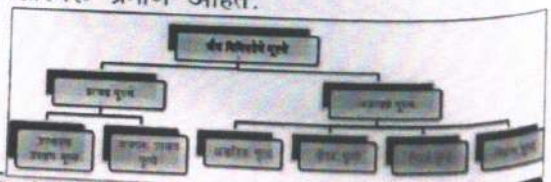

वरील प्रमाणे जैव विविधतेचे मूल्ये असून या मूल्यांच्या सोबतच जैव विविधतेच्या स्तरांचे सुद्धा अध्ययन करणे गरजेचे आहे जैवविविधता म्हणजे वेगवेगळ्या सजीवांचा वेगवेगळ्या भागातील सहभाग होय. यात लहान लहान सुक्ष्म जीव, चारपायाचे हिस्त्रपशु आणि प्रचंड उंचीची झाडे तसेच लहान लहान गवत व मानव यांचा समावेश होतो. जैव विविधतेचे प्रामुख्याने पुढील स्तर आढळतात.

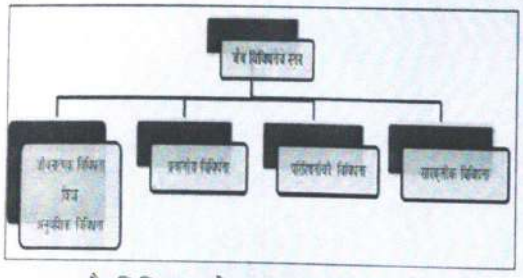

जैवविविधता हे एक मुल्यवान नैसर्गिक व अनुवांशिक संसाधन आहे व ती परिस्थितीक तंत्राच्या सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतीक, धार्मिक व नैतिक मुल्यांचे संरक्षण करते, तसेच जैवविविधता मानवी जीवनात सुद्धा महत्वाची आहे म्हणूनच भूगोलात जैवविविधतेचा अभ्यास करणे महत्वाचे आहे.

पृथ्वी ही विविध जैविक संपदेने नटलेली आहे. पृथ्वीवर विविध आवासात आढळणाऱ्या जैवविविधतेवर तेथिल वातावरणाचा परिणाम होत असतो. त्यामुळेच जागतिक, राष्ट्रीय व स्थानिक स्तरावरील जैवविविधतेत व त्यांच्या वितरणात बरीच भिन्नता आढळते. या स्थानिक भिन्नतेचा अभ्यास करण्याकरिता प्रस्तुत संशोधन कार्य हाती घेण्यात आलेले असून त्या करिता अमरावती जिल्ह्यातील मेळघाट परिक्षेत्राची निवड करण्यात आलेली असून जैवविविधतेच्या विविध स्तरांपैकी मेळघाट परिक्षेत्रातील परिस्थितीकी जैवविविधता अभ्यासण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे.

मेळघाट परिक्षेत्रातील परिस्थितीकी जैवविविधता

मेळघाटातील भ्रमंतीत असे संकेत मिळाले की, मेळघाटहे विविध वनस्पतींचे आगार आहे. मेळघाट चे अरण्य हे प्राणी शास्त्रज्ञांना भूरळ घालते. प्रजातीच्या वितरणात भूपृष्ठक्रम महत्वाचा आहे. तव्दतच उतार, उतारमानाचे स्वरूप व दिशा याला महत्व आहे. भूपृष्ठक्रमाव्दारे भूपृष्ठ स्वरूप, उंची, उताराची दिशा, उताराचा खंड, मातीचे स्वरूप व नदी प्रवाह या घटकांमध्ये विविधता आढळते. प्रजातीच्या अभिक्षेत्रिय वितरणाच्या बाबतीत प्रजाती संख्या, प्रजाती समुह व परिसंस्था संघटन यात विविधता आढळते. २०१० नुसार मेळघाट प्रदेशाच्या एकूण भौगोलिक क्षेत्रापैकी जंगलाखालील क्षेत्र हे १७१ चौ.कि.मी असल्याचे आढळते. मात्र या परिक्षेत्रातील जंगलव्याप्त क्षेत्र हे प्रामुख्याने चिखलदरा येथे सर्वाधिक असून धारणी तालुक्यात त्याचे प्रमाण कमी आढळते.

नकाशा – मेळघाट प्रदेशील जंगलांचे विविध प्रकार व जंगल विरहित क्षेत्र (२०१०)

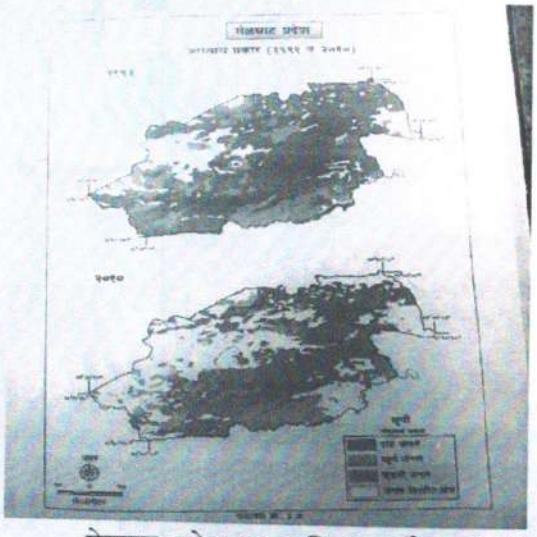

मेळघाट प्रदेश हा गाविलगड डोंगर रांगानी व्यापलेला आहे. त्यामुळे या डोंगर उतारावर विविध प्रकारची जंगले आढळतात.मेळघाट प्रदेशातील जैवविविधतेचा अभ्यास करतांना प्रथम येथिल विविध जंगलांचे प्रकार अभ्यासणे व त्यात आढळून येणाऱ्या विविध वनस्पती / वृक्ष यांचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे. या प्रदेशातील जंगलाचे पुढील प्रमाणे वर्गिकरण करण्यात आलेले आहे.

सारणी क्र. १.१

मेळघाट प्रदेश – जंगलांचे विविध प्रकार व जंगल विरहित क्षेत्र

अ.क्र	जंगलांचे विविध प्रकार व जंगल विरहित क्षेत्र	व्याप्त क्षेत्र (हेक्टर मध्ये)	टक्केवारी (%)
१	दाट जंगल क्षेत्र	१५४३.५६	३९.८५
२	खुले जंगल क्षेत्र	६९६.७८	१७.५५
३	झुडपी जंगल क्षेत्र	१४८.७५	३.७४
४	जंगल विरहित क्षेत्र	१५८२.६०	३९.८५
	एकूण	३९७१.५८	१००.००

स्त्रोत: संशोधक स्वत:

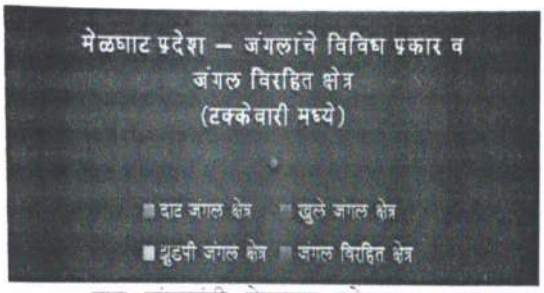

दाट जंगलांनी मेळघाट प्रदेशाचा बराच भाग व्यापलेला असून या जंगलात मुख्य वृक्ष साग आहे. त्याच बरोबर येथे मोह, बेहाडा, सालई, सिसम, तिवसा, धावडा इत्यादी प्रकारची वृक्ष आढळतात. मेळघाट मध्ये खुल्या जंगलांनी सुमारे १७.५५: क्षेत्रास व्यापलेले असून ही जंगले डोंगर पायथ्याजवळ आढळतात. या जंगलात प्रामुख्याने साग तसेच बांबु त्याच प्रमाणे नीम, रिठा, आपटा, खैर, आंबा व जांभूळ इ. तर झुडपी जंगल क्षेत्र हे या प्रदेशात फारच कमी असून ही जंगले या प्रदेशातील डोंगर उताराच्या खालच्या बाजुला ज्या भागात कमी पाऊस पडतो त्या प्रदेशात आढळतात. या जंगल क्षेत्रात प्रामुख्याने बाभूळ, पळस, कडुनिंब इ. वृक्ष आढळतात तर या प्रदेशात तिखाडी, तिकारी, बोरू, हगळी, दुर्वा व कुसल इ. प्रकारचे गवत आढळते. मेळघाट प्रदेशात जसे जंगलव्याप्त क्षेत्र आढळते त्याच प्रमाणे जंगल विरहित क्षेत्र सुद्धा आढळते. या क्षेत्राने अभ्यास प्रदेशाचे सुमारे १५८२.६० चौ.कि.मी (३९. ८५:) क्षेत्रास व्यापलेले आहे.

एकंदरित, मेळघाट प्रदेशात जंगल विरहित क्षेत्राने प्रमाण जास्त असून या क्षेत्राने धारणी तालुक्याचा सर्वाधिक भाग व्यापलेला आहे. याशिवाय चिखलदरा या तालुक्याच्या आग्नेय व पश्चिम भागात सुद्धा जंगलविरहीत क्षेत्र असल्याचे आढळते हे जंगलविरहित क्षेत्राचे प्रमाण कमी करणे गरजेचे असुन अलिकडील काळात पारिस्थितीकी जैवविविधतेचा मोठ्या प्रमाणात ऱ्हास होत आहे. त्यामुळे या पारिस्थितीकीय जैवविविधतेचे संरक्षण करणे महत्वाचे आहे.

निष्कर्ष

अमरावती जिल्ह्यातील मेळघाट परिक्षेत्रात पारिस्थितीकीय जैवविविधता आढळते त्यामुळे येथे जंगल प्रकारानुसार नैसर्गिक वनस्पतींच्या वितरणात विविधता आढळते. मेळघाट प्रदेशात पर्यावरणीय एकजिनसीपणा तसेच एक प्रकारची पर्यावरणीय परिस्थिती आहे अशा प्रदेशात पर्यावरणीय परिस्थितीशी समायोजन करून या प्रदेशातील नैसर्गिक वनस्पतींच्या प्रजाती समुहाने राहतांना आढळतात. व या वनस्पतींच्या वितरणाच्या विविधतेवर तेथिल पर्यावरणीय घटकांचा परिणाम होतांना आढळतो.

मेळघाट परिक्षेत्रात विविध वनस्पतींच्या प्रजाती आढळून येतात. परंतु यातील बऱ्याच वनस्पतींच्या दुर्मिळ प्रजाती नष्ट होण्याच्या मार्गावर आहे. याचे प्रमुख कारण म्हणजे येथिल वनक्षेत्रावर होणारे अतिक्रमण व त्यामुळे जंगलांचा होणारा ऱ्हास होय.

उपाययोजना

पृथ्वीवरील सजीव सृष्टीचे अस्तित्व टिकविण्याकरीता नैसर्गिक संसाधनांची मुलभूत गरज आहे. समृद्ध नैसर्गिक संसाधनाशिवाय सजीवांना जगता येणार नाही. म्हणून सजिवांकरीता नैसर्गिक संसाधनाच्या संगोपनाची गरज आहे. परंतु भौतिक सुखाच्या लालसेपोटी वनवाशींची अवैध जंगलतोड व त्यामुळे होणारा जंगलाचा ऱ्हास परिणामी वनवाशी लोक आपला स्वत: चा विनाश ओढवतआहे. म्हणून हे सर्व थांबविणे गरजेचे आहे त्याकरिता खालील उपाययोजना करणे काळाची गरज आहे.

१. मेळघाट वन परिक्षेत्रातील अवैध जंगलतोडीवर बंदी असावी. तसेच अवैध जंगलतोड

Special Issue March 2018

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

Vidyawarta®

International Multilingual Research Journal

Bharatiya Vidya Mandir Amravat's

BHARATIYA MAHAVIDYALAYA, MORSHI DIST. AMRAVATI

(Affiliated To Sant Gadge Baba Amaravati University,Amravati)

One Day National Conference

Social Sciences,Commerce & Language

24 & 25 th February 2018

Principal
Mr.G.S.Meshram

Chief Editor
Prof. Virag Gawande

Organized by
Bharatiya Mahavidyalaya, Morshi Dist. Amravati
&
Aadhar Social Research & Development Training Institute Amravati

14) Goods and Service Tax (GST) and Indian Federation
Adv. Swapnil B Waware—Dr. R.B. Waware || 49

15) पर्यावरणातील वन्य जिवांचे सवंर्धन :- एक भौगोलिक संकल्पना
डॉ. साळवे सुरेश गेणुराव, इस्लामपूर जि. सांगली. || 54

16) निश्चलीकरण निर्णयाची अंमलबजावणी:एक विश्लेषण
प्रा.श्रीमती आर.एम.वाठ, कळंब (जि.यवतमाळ) || 56

17) विश्वास पाटील यांच्या झाडाझडती कांदबरीतील ग्रामीण समाजजीवन
मोहिते सारिका विष्णूदास, कुर्डवाडी, || 60

18) विमुद्रीकरणाचा भारतीय शेती क्षेत्रावर प्रभाव
प्रा. विकास काशिनाथ देशमुख, धारणी, जि. अमरावती || 63

19) पर्यावरण समतोलातील बंजारा समाजाचे योगदान
प्रा. डॉ. नंदकिशोर तुकाराम बोकाडे, ता. मेहकर जि. बुलडाणा. || 65

20) बँकिंग क्षेत्रातील सुधारणा
प्रा. डॉ. सुनिल एन. ढेरे, बोरी अरब ता. दारव्हा जि. यवतमाळ || 67

21) अमळनेर शहरातील बोरी नदी जलप्रदुषनाचा तुलनात्मक अभ्यास
प्रा. डॉ. राहुल देविदास इंगळे, अमळनेर जि. जळगांव || 71

22) यवतमाळ जिल्ह्यातील वाढत्या मृदा प्रदूषणाचे भौगोलिक विश्लेषण
डॉ. सौ.कल्याणी अभय देशपांडे, यवतमाळ || 73

23) अमरावती जिल्ह्यातील वर्धा नदीच्या उर्ध्व खोऱ्याच्या पाणलोट क्षेत्रातील नदी.....
श्री. अमोल प्रकाशराव वारे—प्रा. डॉ. सीमा एस्. मालेवार (सावरकर) || 76

24) महाराष्ट्रातील मानवी विकासाकरीता जल स्त्रोतांचे संधारण व संवर्धनकाळाची गरज
प्रा.सावन देशमुख—प्रा.साकेत चिंचमलातपुरे—प्रा. मिलिंद उभाळे || 80

25) आधुनिक काळातील ई—गव्हर्नन्स प्रणाली त्यात ग्रंथालये व ग्रंथपालाची भूमिका
प्रा. मंगेश गोपीचंद वाहाणे, पवनी, जिल्हा—भंडारा || 83

26) स्त्रीलिखित पौराणिक कादंबरी: संकल्पना व स्वरूप
प्रा.वंदना सोनवले, हडपसर || 86

http://www.printingarea.blogspot.com
www.vidyawarta.com/03

24

"महाराष्ट्रातील मानवी विकासाकरीता जल स्त्रोतांचे संधारण व संवर्धनकाळाची गरज"

प्रा. सावन एम्. देशमुख
सहा. प्राध्यापक, भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी

प्रा. साकेत चिंचमलातपुरे
सहा. प्राध्यापक, भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी

प्रा. मिलिंद एम्. उभाळे
भूगोल विभाग प्रमुख,
भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी

****

सारांश

भूतलावर अनेक महत्वाचे घटक असून त्यांचा उपयोग व परिणाम सर्वच सजीव सृष्टीवर व विशेषत: मानवी जीवनावर होत असतो. नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा अतिरेकी प्रमाणात व अविवेकी स्वरूपात उपयोग केल्यामुळे पर्यावरणाचा ऱ्हास होत असून असमतोल निर्माण झाला आहे. पृथ्वीवरील जलावरणात ९३ टक्के भाग महासागराचा असून फक्त ५ टक्के जमिनीवरील पाण्याचा आहे. त्यापैकी २ टक्के पाणी ध्रुविय प्रदेशात बर्फाच्या स्वरूपात आहे. भूपृष्ठावर सरोवर, तलाव, नद्या, ओढे, झरे व भूमीगत पाण्याच्या स्त्रोत असून या स्त्रोतांच्या माध्यमातून सजिव सृष्टीच्या विकासास आवश्यक पाण्याचा पुरवठा होतो.

घरघुती वापर, उद्योगधंदे, शेती यासाठी तसेच प्राणी, वनस्पती यांचे पोषण व संवर्धन, विद्युत निर्मिती, अवशिष्ठांची विल्हेवाट व करमणूक इ. कारणांसाठी पाण्याचा उपयोग होतो. लोकसंख्या वाढीमुळे तसेच उद्योगधंद्यांच्या विकासामुळे पाण्याच्या मागणीत मोठ्या प्रमाणात वाढ होत असून आज पाण्याचा तुटवडा निर्माण होत आहे. निसर्गत: उपलब्ध असलेल्या हवा जल साधनसंपत्तीचे योग्य संधारण व संवर्धन होणे गरजेचे आहे.

प्रस्तुत संशोधन निबंधात मानवी विकासाकरीता जल स्त्रोत संधारण व संवर्धनाचे भौगोलिक अध्ययन करण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे.

बीजसंज्ञा : जलसंवर्धन, जलसंधारण, जल प्रदूषण

प्रस्तावना

भारतीय शेती ही मुख्यत: पावसाच्या पाण्यावर अवलंबून असून अनियमित व कमी पर्जन्यामुळे दुष्काळ, अवर्षण तसेच पाण्याचे दुर्भिक्षामुळे आज शेतकऱ्यांना नापीकी, कर्जबाजारीपणा या समस्या निर्माण झाल्या आहे त्याचा परिणाम स्वरूप आज शेतकऱ्यांच्या आत्महत्तेत वाढ होत आहे. तसेच आज पिण्याच्या पाण्याची कमतरता या सारख्या समस्या उन्हाळयात जाणवतात. भारतात जलसंपदा विपुल प्रमाणात उपलब्ध असून त्या जलसंपदाचे नियोजन, संधारण व संवर्धनाचा अभाव असल्याचे दिसून येते. उपलब्ध जलसाठ्यांच्या वापरात नियोजनाचा अभाव असून आज अनेक तळी व सरोवरे नष्ट होण्याच्या मार्गावर आहे. भूमीगत जलाचा अमर्याद वापर होत असून दिवसेंदिवस भूजलपातळी खोल खोल जात आहे. एकूण पावसाच्या पाण्यापैकी फक्त १० टक्के पाणीच वापरले जाते. या जल स्त्रोतांचे व पावसाच्या पाण्याची साठवण, संवर्धन व नियोजन करणे काळाची गरज आहे.

शोध निबंधाचा उद्देश

जलसंपदा ही मानवास मिळालेली अमुल्य नैसर्गिक देणगी असून पाण्याशिवाय मानवी जिवनाची कल्पना सुद्धा अशक्य आहे. आज मानवी हस्तक्षेपामुळे जलसंपदांचा ऱ्हास होत असून या जलसंपदांचे संवर्धनाचा खालील उद्देशांच्याव्दारे अभ्यास या शोध निबंधात करण्यात आलेला आहे.

१. जलसंवर्धन संकल्पना अभ्यासणे.
२. जलसंपदांच्या ऱ्हासाची कारणे तपासणे.
३. जलसंपदाऱ्हासामुळे होणाऱ्या समस्यांचा आढावा घेणे.
४. जलसंपदा संवर्धनाकरिता उपाय सुचविणे.

अभ्यास पद्धती व माहिती संकलन

प्रस्तुत शोध निबंधाकरीता प्राथमिक तसेच द्वितीय स्तरावरील माहितीचे संकलन करण्यात आलेले आहे. ही माहिती एकत्रित करुन या माहितीच्या विश्लेषणाकरीता पारिस्थितीकी व वर्तणूक पद्धतींचा उपयोग करण्यात आलेला आहे.

अभ्यास क्षेत्र

भारतासारखाच महाराष्ट्र हा वैविध्यपूर्ण घटकांनी नटलेला आहे. महाराष्ट्र राज्याची स्थापना १ मे १९६० या दिवशी झाली. भारतातील महाराष्ट्र हे एक प्रगतिशील राज्य म्हणून ओळखले जाते. महाराष्ट्र राज्याचा अक्षवृदत्तीय विस्तार हा १५°३५'४६'' उत्तर ते २२°०२'१३'' उत्तर अक्षांश असून रेखावृत्तीय विस्तार हा ७२°३८'४५'' पूर्व ते ८०°५३'१७'' पूर्व रेखांशाच्या दरम्यान आहे.

महाराष्ट्र राज्याच्या वायव्येस गुजरात, उत्तरेस मध्यप्रदेश, पूर्वेस छत्तीसगढ ही राज्ये आहेत. तर गोवा कर्नाटक आणि तेलंगणा ही राज्ये दक्षिणेस आहेत. महाराष्ट्राचे पूर्व–पश्चिम व उत्तर–दक्षिण अंतर सुमारे अनुक्रमे ८६० कि.मी. व ७३० कि.मी. इतके आहे. महाराष्ट्राला सुमारे ७२० कि.मी. लांबीचा सागरी किनारा लाभलेला आहे. भारतीय द्विपकल्पाच्या पश्चिम किनाऱ्यावर हे राज्य असून महाराष्ट्र राज्याचे क्षेत्रफळ ३,०८,५८० चौ.कि.मी. आहे.

अभ्यास क्षेत्र : स्थान व विस्तार

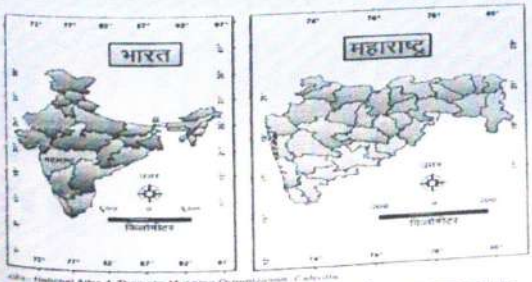

संपूर्ण जीवावरणासाठी पाणी हे अत्यावश्यक संसाधन आहे. सर्व जीवमात्रांची ती मुलभूत गरज आहे. एखाद्या प्रदेशातील पाण्याची उपलब्धता ही प्रदेशाच्या हवामानावर अवलंबून असते. आपल्याला पावसापासून पाणी उपलब्ध होत असून पश्चवीवरील पर्जन्य हा एकमेव जलापुर्तीचा स्त्रोत आहे. पर्जन्याद्वार मिळणाऱ्या पाण्याला एकत्र आणावे लागते, नंतरच ते वेगवेगळ्या गोष्टींसाठी पुरवता येते. जल हे पुनर्नवीकरण संसाधन होय.

ifpe ?kVr 3000 feehi{ks kt kLr it Ø rj it Ø Nk B ki ksa kr 450 fe-eh i{ks dehv kgs egkjk VV i lol KG~ HP k pkj efg.; kr eku Cdh s .dwkit Ø k Sh 80 VDdsit Ø gks v l Y; keG s mo Zr dKGk r ik; kph Vpa koZ Hkkx rs; ki fj fLFkrh P k fuolh. kdjh r ki lol HP ki k; kphl KBo.kdj.ksa l p miy Ck t y L=ksa pa si aö k jk{ks kq r l p l a/kZ d:u] miy Ck ik; k rsdk Vdl jhusok j.ksxjt p s v kgs lk kZj.kkr ful xZ% miy Ck v l y Y; k t y l aR kps; k{ks l a{kj.k gksks v kt P k dKGk xjt p s v kgs Hkw Bkoj miy Ck v l y Y; k ik; kps l jk{k.k l a/kZ o fodk dj.kso R kphmi; Dr rk ok-fo.ks; k kBhik; kpsdsa s sO oLFkku Eg.k s t y l a{kj.k gks-

महाराष्ट्रातील जल संसाधने

महाराष्ट्रातील भूपृष्ठीय जल व भूजल अशा प्रकारे जल संसाधनांचे वर्गिकरण करता येते. नदीच्या पात्रातून जे पाणी वाहते ते सागरांना किंवा सरोवरात किंवा जलाशयात साठविले जाते. त्यांचा समावेश पृष्ठीय जल संसाधनात केला जातो. तर जे भूपृष्ठावर पडणारे पावसाचे पाणी जमीनीत मुरते आणि काही खोलीवर साठून राहते त्या जलाचा समावेश भूजल संसाधनात होतो. महाराष्ट्रात प्रामुख्याने बेसॉल्ट खडक आढळत असून बेसॉल्ट खडकात पाणी मुरण्याचे प्रमाण हे खुपच कमी असल्याचे दिसते.

१० मीटर किंवा त्यापेक्षा अधिक उंच धरणांचा समावेश मोठ्या धरणात केला जात असून देशातील

सर्वात जास्त मोठी धरणे महाराष्ट्रात असून त्यांची संख्या ही १८०० इतकी आहे. या सर्व धरणातील स्थूल पाणी साठा हा ३७ अब्ज घन मीटर इतका आहे तर भूजलाचा स्थूल साठा हा ३२.९६ अब्ज घन मीटर इतका असल्याचे आढळते.

महाराष्ट्रात प्राकृतिक वैशिष्ट्यांमुळे काही मर्यादित भाग वगळता भूपृष्ठाखाली जलपातळी ३० मीटरपेक्षा खोल आढळत नाही. त्यामुळे नलिकाविहिरींना पावसाळ्यात भूगर्भातील जल साठ्याव्दारे पाणी पुरवठा मुबलक प्रमाणात होतो मात्र वारंवार पडणाऱ्या दुष्काळामुळे या प्रदेशातील ही भूजल पातळी खाली गेल्याचे आढळून येते. त्यामुळे कशीकरीता तसेच मानवाच्या पाण्याच्या गरजेपोटी तो आज १०० मीटर पेक्षाही खोल बिंधन विहिरी खोदल्या जात आहेत. या विहिरी उन्हाळ्यात कोरड्या पडतात. महाराष्ट्रात खोदण्यात आलेल्या नलिकाविहिरींपैकी ८० ते ९० टक्के विहिरी आटलेल्या दिसून येतात. त्यामुळे या जल स्त्रोतांचे संवर्धन करणे काळाची गरज आहे.

निष्कर्ष

१. महाराष्ट्रात पर्जन्याचे वितरण असमान आढळते. त्यामुळे या प्रदेशात मोठ्या प्रमाणात काही भाग वगळता पाण्याचे दुर्भिक्ष मोठ्या प्रमाणात आढळते.

२. महाराष्ट्रात उपलब्ध पर्जन्य व जल स्त्रोतांचे योग्य संवर्धना अभावी मोठ्या प्रमाणात जल दुर्भिक्ष आढळत असून महाराष्ट्रात सुमारे ६२००० चौ.कि.मी. क्षेत्रात अवर्षण प्रणव स्थिती आढळते.

३. उपलब्ध जल स्त्रोतांमध्ये जल प्रदूषके मोठ्या प्रमाणात मिसळल्या जात असल्यामुळे अनेक भूपृष्ठावरील जल स्त्रोत निरूपयोगी होत असून जेव्हा पर्जन्य कमी होते तेव्हा पाण्याची टंचाई भासते व पाण्याच्या उपलब्धतेकरीता मानवाला टँकरव्दारे पाणी पुरवठा करावा लागतो.

पर्जन्य हा महाराष्ट्रातील जलसंसाधनाचा प्रमुख स्त्रोत असून या प्रदेशातील अनिश्चित पर्जन्याचे विस्तृत क्षेत्र आहे. त्यामुळे जल स्त्रोताचे संवर्धन करणे काळाची गरज आहे. त्यासाठी खालील उपाय करणे गरजेचे आहे.

१. भूपृष्ठावर पडणाऱ्या पावसाचा प्रत्येक थेंब जमिनीमध्ये मुरला पाहिजे याची काळजी घेणे तसेच नद्या, ओढे, नाले यांना बांध घालणे गावतळी, शेततळी, पाझर तलाव निर्मिती करणे.

२. पुरामुळे, अवर्षणामुळे पाणी दिल्याने पाणी दुषीत होते. याकरीता अवर्षण पुरासारख्या घटना घडू नये म्हणून जंगलतोड, वन चराईवर पूर्णत: नियत्रण आणावे. पावसाचे पाणी वाहून जाऊ नये म्हणून सपाटीकरण, बांधबंदिस्ती, कंटूर बंडिंग हे राष्ट्रीय उपक्रम राबवावेत.

३. भूपृष्ठावरील जलस्त्रोतांमधिल पाण्याची वाफ होते म्हणून सरोवराच्या पाण्यावर सिटील अल्कहोल सारखे बाष्पीभवन प्रतिबंधक रसायने वापरावीत.

४. जलस्त्रोतांमधिल गाळाचा उपसा करुन पाणीसाठ्याचे प्रमाण वाढविणे तसेच जल गळती थांबविणे.

५. कारखान्यातील दुषकामुळे जल स्त्रोतांमधील जल प्रदुषीत होणार नाही याकरिता कायद्याने बंदी घालून त्यांची अतिशय काटेकोरपणे अंमलबजावणी करावी. जेणे करून जल स्त्रोतांचे संवर्धन होवून स्वच्छ जलापूर्ती होणे सहज शक्य होईल.

६. ओढे, नाले यांनी वाहून आणलेले पाण्याचे शुद्धकरण करुनच ते मुख्य नदीला सोडण्यात यावे जेणे करुन शहरातील सांडपाण्याचे प्रमाण कमी होईल.

वरील प्रमाणे निसर्गत: उपलब्ध जल स्त्रोतांचे संधारण व संवर्धन केल्यास महाराष्ट्रातील जलसंसाधनाचा विकास होवून अवर्षण, जलदुर्भिक्ष या सारख्या समस्येवर मात करणे सहज शक्य होईल.

संदर्भ ग्रंथ सूची

१. Ground Water Resources: Maharashtra Remote Application Centre (MRSAC)
२. पर्यावरणशास्त्र:डॉ.घारपूरे विठ्ठल
३. पर्यावरण भूगोल:डॉ. सुभाषचंद्र सारंग
४. नैसर्गिक आपत्ती व व्यवस्थापन:डॉ. आर. जी पाटील
५. साधनसंपत्ती भूगोल:डॉ. घारपूरे विठ्ठल
६. साधनसंपदा व पर्यावरण:डॉ. अरूण कुंभारे

❑❑❑

Special Issue February 2018

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

Vidyawarta®

International Multilingual Research Journal

Impact of GST

✦ Editor ✦
Prof.Virag S.Gawande
Dr.Sanjay j. Kothari
Dr. Dinesh W.Nichit

✦ Published By ✦
Sant Gadge Maharaj Art's Comm,Sci Collage Walgaon, Dist . Amravati
&
Aadhar Social Research Development Training Institute, Amravati.

Principal
Bharatiya Mahavidyalaya
Morshi,Dist.Amravati(M.S.)

https://sites.google.com/site/vidyawartajournal | http://www.vidyawarta.blogspot.com

|| Index ||

01) IMPACT OF GST ON INDIAN ECONOMY
Shri. Karande Ramesh Hanmant, Pethvadgaon, Dist: Kolhapur. || 08

02) Impact of GST on Economic Growth of India
Prof. Madhuri R. Umekar, Warud || 11

03) GST Goods and Services
Dr. M.B.Rathod,Panharkawada || 14

04) GOODS AND SERVICE TAX [GST]
Prof. Anand Gomaji Chavan, Akola. || 17

05) GOODS AND SERVICE TAX (G.S.T.)-IT'S IMPACT ON INDIAN ECONOMY: A GLANCE
Prashant M. Puranik, Chandrapur || 22

06) THE IMPACT OF GST (GOODS AND SERVICES TAX) IN INDIA
Mangalavati G. Pandey, Amravati || 25

07) IMPACT OF GST
Ku. Jayaprabha M. Bhagat, Wanoja || 29

08) Impact of GST on Indian Economy
Harshad Arvind Ekbote, Patur, Dist. Akola. || 31

09) India's Economic Performance of Agriculture
Dr. P. N. Ladhe, Malkapur. || 34

10) IMPACT OF GOODS AND SERVICE TAX
Dr. Jayant Prabhakar Bobde, Akola. || 39

11) MPACT OF GST
DR. RAJKUMAR R. RATHOD, Barshitakli, Dist-Akola || 42

12) Goods and Service Tax – Challenge and Opportunities
Dr. Aruna S. Wadekar, Amravati. || 50

13) IMPACT OF GOODS AND SERVICE TAX (GST) ON END CONSUMERS .....
PrabhakarMotghare, Dr. Gopal Zade, Mouda || 53

Principal
Bharatiya Mahavidyalaya
Morshi, Dist. Amravati (M.S.)

27) वस्तू व सेवाकर प्रणाली अंमलबजावणीनंतर जी.एस.टी.परिणाम .....
प्रा. डॉ. प्रदीप दामोदरराव दरवरे, यवतमाळ ||105

28) वस्तु व सेवकांराचे अर्थव्यवस्थेवर परिणाम
प्रा.डॉ. शंकर आर. चव्हाण, वलगाव || 108

29) सामान्य व्यक्ती व प्रमुख क्षेत्रावर जी.एस.टी.चा परिरणाम
विनायक विष्णुपंत खांडेकर, मोर्शी || 111

30) सामान्य जनतेवर जी.एस.टी.चा होणारा परिणाम
प्रा. दिपक एन. काळे. मोर्शी || 114

31) Goods and Services Tax and Export of Goods and Services
Nitin Singhavi, , Dhamangaon (Rly.) || 116

https://sites.google.com/site/vidyawartajournal | http://www.vidyawarta.com

International Multilingual Research Journal

Printing Area

9850203295 7588057695

Editor Dr.Bapu G.Gholap

Principal
Bharatiya Mahavidyalaya
Morshi, Dist. Amravati (M.S.)

30

सामान्य जनतेवर जी.एस.टी.चा होणारा परिणाम

प्रा. दिपक एन. काळे.
(सहाय्यक प्राध्यापक)
भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी

****

भारतीय अर्थव्यस्थेत दोन प्रकारच्या करप्रणाली अस्तित्वात आहे. १) प्रत्यक्ष कर २) अप्रत्यक्ष कर म्हणजे (VAT-Value Added Tax) जकात कर, आयात कर, वस्तु व सेवा कर. जी.एस.टी. राज्य सरकारचे कर आणि केंद्र सरकारचे कर, पुरवठ्यावील कर अशाप्रकारे विविध राज्यात संपत्ती कर वेगवेगळया करप्रणाली अस्तित्वात होती परंतु प्रत्यक्षात भारतीय अर्थव्यवस्थेत अप्रत्यक्ष करामध्ये प्रत्येक राज्यामध्ये एकवाक्यता नव्हती. इ.स. २००२ मध्ये वस्तु व सेवा करावर चर्चा झाली. सन २००३ मध्ये डॉ. विजय केळकर यांच्या अध्यक्षतेखाली वॅटच्या तत्वावर टास्क फोर्सने संकल्पना अहवालात मांडली. वॅट आधारित तत्वावर एकीकृत वस्तु व सेवाकराची संकल्पना तयार झाली.

त्यानंतर २००६ मध्ये तत्कालीन केंद्रीय अर्थमंत्री पी. चिदंबरम यांनी संकल्पना मांडली आणि त्याची अमलबजावणी २०१० मध्ये करण्याची मुदत ठरविली. त्याकरिता २००९ मध्ये संसदेत चर्चेसाठी दस्तऐवज ठेवली. त्यानुसार २०११ मध्ये जी.एस.टी. लागु करण्याविषयी प्रथम विध्येयक मांडल त्यांनी २०१३ मध्ये अहवाल दिला. परंतु त्या दरम्यान भारतीय जनता पार्टीने या विध्येयकाला विरोध केला होता. सन २०१४ मध्ये श्री. नरेन्द्र मोदी पंतप्रधान झाले. आणि त्यांनी या विध्येयकाला राष्ट्रहिताचे विधेयक सांगुन पाठपुरावा केला. आणि २०१५ मध्य जी.एस.टी. विधेयक लोकसभेत संमत झाले. परंतु राज्यसभेत कॉग्रेसने ते अडवुन ठेवले.

केन्द्र सरकारने २७ मार्च २०१७ ला जी.एस.टी. विषयी ४ विधेयक लोकसभेत सादर केली त्यात एकीकृत वस्तु व सेवाकर विधेयक २०१७ (जी.एस.टी.) संघराज्य केन्द्रीय वस्तु व सेवा कर विधेयक (युटी-जी.एस.टी.) व वस्तु व सेवाकर (राज्यांना नुकसान भरपाई) विधेयक २०१७ ही जी.एस.टी. ४ विधेयक लोकसभेत सादर करुन १३ एप्रिल २०१७ ला पारीत केल्या गेले. आणि ३० जुन २०१७ ला मध्यरात्रीपासुन म्हणजेच १ जुलै २०१७ ला सुरु करण्याचा निर्णय घेण्यात आला.

जी.एस.टी. सामान्य माणुस, निर्णय क्षेत्र, घाऊक क्षेत्र रिटेलर क्षेत्र, ग्राहक, या चार क्षेत्राशी निगडीत आहेत. आणि चार क्षेत्राचा सहभाग सामान्य माणसाला सुध्दा होता. जी.एस.टी. चे अनेक परिणाम असले, तरी सामान्य माणसावर होणारा परिणाम यावर चर्चा करुया.

जी.एस.टी. चे फायदे :

१) भारतीय अर्थव्यवस्था वरचा स्तर गाठेल :- पंतप्रधानानी घेतलेल्या आढाव्यानुसार आर्थिक साधने वाढतील दारिद्र्य निर्मुलन व विकासाला हातभार लागेल. करपाया विस्तारेल केन्द्रात राज्याची आर्थिक साधने वाढतील. उत्तर प्रदेश, बिहार व मध्यप्रदेश या राज्यात ग्राहक जास्त असल्याने त्यांना जास्त फायदा मिळुन ती राज्ये विकसित होईल.

२) केन्द्रीभुत प्रणालीचे तोटे राहणार नाही :- व्हॅटमध्ये सुधारणा होत असल्याने तसेच केन्द्र व राज्याचे दर समान असल्याने अंतरराष्ट्रीय विक्री सोपी होईल. पेट्रोलियम, तंबाखु, अल्कोहोल यावर केन्द्र व राज्याचे कर राहतील अपवाद वगळता राज्याना आर्थिक स्वायत्तता राहील. जी.एस.टी.मुळे राज्याची स्वायत्तता वाढेल व ते टॉप अॅप कर लावु शकतील.

३) जी.एस.टी.मुळे 'मेक इन इंडिया' एका मंचावर येईल. सध्याची कर रचना भारतीय बाजारपेठेला खंडीत करणारी होती. आता ती एकत्र येईल. राज्यामधील वस्तु विक्रीवर केन्द्रीय कर तसेच राज्याचे असलेले कर नष्ट होते. त्यामुळे राज्या अंतर्गत देशा अंतर्गत उत्पादनास चालना निर्माण झाली.

४) कर प्रशासनसील सुधारणा :- अर्थव्यवस्थेत स्वनिर्णयामुळे फायदा होईल. इनपुट टॅक्स क्रेडिटमुळे जी.एस.टी. स्वनिर्णयाचा चांगला उपयोग होत आहे. कराचे विवरण मागण्याचा अधिकार असल्यामुळे कर प्रणालीत केंद्र व राज्य यांच्यात स्पर्ध्या होत असल्यामुळे करवसुली योग्य होऊन एकीकडे कर चुकवेगिरी लक्षात आली नसल्यास दुसरीकडे ती लक्षात येते.

५) विविध करामुळे सामान्य माणसाचा समग्र दुर होतो :- जी.एस.टी. मध्ये केन्द्र-राज्य व एकल जी.एस.टी. ही प्रणाली असल्यामुळे आंतरराष्ट्रीय व्यवहार सुरळीत होवुन वस्तु पुरवठा सेवा हस्तांतरण, विक्री, विनीमय व भाडयाने देणे सोप होते. केन्द्र व राज्यांना कर एकच असल्यामुळे दुहेरी कर टळेल. ग्राहकांना कराचे ओझे कमी होत आहे, असे दिसुन येते.

Principal
Bharatiya Mahavidyalaya
Morshi, Dist. Amravati (M.S.)

Aadhar Social Research & Development Training Institute, Amravati.

CERTIFICATE

ISSN 2319-9318

Impact Approved Journal No.62759

This is to certify that Prof./Dr./Mr./Mrs./Ms. प्रा. दिपक एन. काळे.

Of (सहाय्यक प्राध्यापक) भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी

has published a paper on सामान्य जनतेवर जी.एस.टी.चा होणारा परिणाम

Monthly Peer Reviewed International Research Journal Special Issue on" **Impact of GST**" Published on Dated 5, February - 2018.

Director
Aadhar Social Research & Development Training Institute, Amravati

Prof.Dr.Sanjay J. Kothari
Editor (Social Sciences)
G.S.Tompe Arts Comm.Sci College Chandur Bazar Dist. Amravati

Dr. Dinesh W. Nichit
Editor (Commerce)
Sant Gadge Maharaj Arts, Commerce & Science College, Walgaon

Principal
Bharatiya Mahavidyalaya
Morshi,Dist.Amravati(M.S.)

Jr.No.62759

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

Special Issue February 2018

Vidyawarta®

International Multilingual Research Journal

Bharatiya Vidya Mandir Amravati's

Bharatiya Mahavidyalaya, Morshi Dist.Amravati

(Affiliated To Sant Gadge Baba Amaravati University,Amravati)

One Day National Conference

On

Current Trends In Commerce

24th February 2018

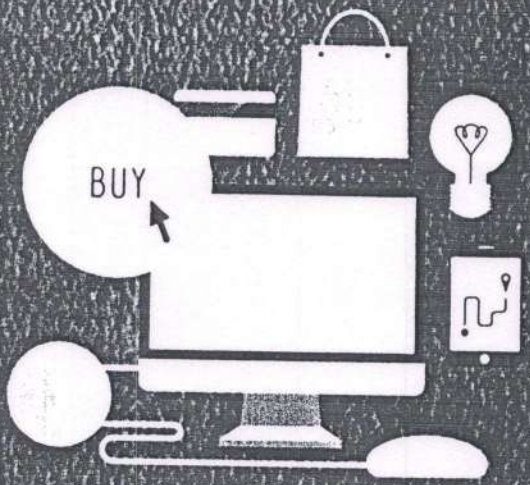

Principal
G.S.Meshram

Chief Editor
Prof. Virag Gawande

Editors
Dr. J.L.Ramteke
Prof.V.V.Khandekar
Prof. D.N.Kale

Organized By

Department Of Commerce

Bharatiya Mahavidyalaya, Morshi Dist. Amravati

In Collaboration With

Aadhar Social Research & Development Training Institute, Amravati

Principal
Bharatiya Mahavidyalaya
Morshi,Dist.Amravati(M.S.)

https://sites.google.com/site/vidyawartajournal | http://www.vidyawarta.blogspot.com

|| Index ||

1) Demonetization's Effect on Indian Industry
Pro.Gajendra S.Wasnik, Akola || 15

2) Recent Trends in Banking (E-Banking)
Asst. Prof. Ku. T. B. Uke, Dist. Amravati || 18

3) TOURISM MARKETING FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT
Sanjay G. Gawai, Dist : Amravati || 22

4) Recent Trends in Banking
Dr. D.P. Parate, Dist. Washim (MS) || 24

5) Recent Trends in Indian Banking Sector
Prof. M. R. Chaudhari, Chandrapur (Maharashtra) || 27

6) RECENT TRENDS IN BANKING SECTOR—— CHALLENGES AND OPPORTUNITIES
Prof. Kalpana Kale, Dist.- Chandrapur (M.S.) || 29

7) DEMONETIZATION OBJECTIVE, CHALLENGES AND IMPACT ON RURAL ECONOMIC DEVELOP...
Prof. Dr. Renuka A. Gaikwad, Dist:-Pune || 33

8) "Recent Trends in Skills Development of India through Commerce Educat...
Prof. Avinash Ramkrishna Pawar, Dist. Akola || 37

9) Current Trends in Tourism
Prof. A.D. Barde, Dist. Washim (MS) || 40

10) E-BANKING: A REFORM IN BANKING SERVICES
Neha A. Meshram, Dist: Amravati || 43

11) Recent Trends in Indian Banking Facilities
Mr. SANDIP TAJANE, Chandrapur (Maharashtra) || 44

12) ROLE OFINSURENCE SECTOR IN DEVELOPMENT OF INDIA
Girish G. Gawai, Dist: Wardha || 48

13) BANKING & INSURANCE SECTOR IN INDIA
Gaurav S. Sharma, Dist. Amravati || 51

Principal
Bharatiya Mahavidyalaya
Morshi Dist.Amravati(M.S.)

27) सामान्य जनता आणि बँकींग क्षेत्रातील चालु घडामोडी
प्रा. दिपक एन. काळे, मोशी || 92

28) भारतीय कृषीची कामगीरी व प्रवृत्ती
प्रा. डॉ. नंदकुमार विश्वनाथ मेटे, यवतमाळ || 95

29) ई – बॅकिंग – बॅकींग क्षेत्रातील नवीन प्रवाह
प्रा. हरिदास मा. धुर्वे, यवतमाळ || 100

30) A Study of Potential of Tourism in India
Dr. Harish B. Badwaik, AKOLA, Maharashtra || 103

https://sites.google.com/site/vidyawartajournal | http://www.vidyawarta.blogspot.com

International Multilingual Research Journal

Printing Area

9850203295 7588057695

Principal

वायोफॉर्टिफिकेशनमध्ये संशोधन व विकास.

१४) प्राण्यासाठी उष्ण वातावरणात टिकून राहणाज्या लसीचा विकास.

सारांश :

कृषीवर आधारीत शेतकरी हलाकीचे जिवन जगत आहे.कृतीची उत्पादन क्षमता कमी आहे.याला कारण रासायनीक शेती व शेतकज्याचे अज्ञान. त्यामुळे खर्च वाढून उत्पादन कमी होत आहे.तसेच निसर्गाचा लहरीपणा व अशा असंख्य गोष्टीला आजचा शेतकरी तोंड देत आहे.त्यामुळे शेतकरी आत्महत्या करीत आहे.तसेच शेतीत येणारी नविन पिढी बेकारीच्या खाईत लोटली जात आहे.बेकारी कमी करण्याच सर्वात मोटे क्षेत्र शेती आहे.याच दृष्टीकोनातून शेतीत नविन संधीचा उपयोग करण्याच सरकारन टरवलं आहे. जेणेकरुन शेतकरी समृध्द होईल व नविन पिढी हे आपलं उपजिवीकेचे साधन शेती मानेल व बेकारी सुध्दा कमी व रोजगाराच्या संधी निर्माण होईल. याच दृष्टीकोनातुन कृषी क्षेत्रासाटी सरकारने नविन संधी निर्माण केल्या आहेत. २०२२ पर्यंत शेतकज्याचे उत्पन्न दुप्पट करणे व त्याच दृष्टीकोनातुन नविन तंत्रज्ञान व सोई कृषीक्षेत्रामध्ये भारत सरकार आणत आहे. जसे शितगृह, रस्त्याच्या सोई, माल साटवणूकीच्या सोई, हमीभाव, नविन बि-बियाणे, यांत्रीक पध्दतीने शेती, सुक्ष्म सिंचन, शेंद्रीय पध्दतीने शेती, पाण्याची सुविधा, गट शेती कर्जाची सुविधा, विजेची सुविधा, पिक विमा संरक्षण उत्पादन खर्चावर आधारित भाव, शेतीला पुरक व्यवसाय कच्च्या मालावर प्रक्रीया उद्योग व माल खरेदीची हमी ईत्यादी नविन सुधारणा करुन २०२२ पर्यंत शेती व शेतकज्याला समृध्द करणे हे सरकारी धोरण आहे. शेतकरी सुखी तर गाव सुखी, गांव सुखी तर देश सुखी.हीच कृषी व शेतकरी सुधारणेची नविन संकल्पना आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

१)`कृषी अर्थशास्त्र` - डॉ. एस.बी. कटमुसरे, पिंपलापुरे ॲण्ड कं.पब्लिकेशर्स, नागपुर.

२)`कृती अर्थशास्त्राचे सिध्दांत एवं भारत में कृषी विकास,` डॉ. के.एन. जोशी, डॉ.मंजुळ मिश्रा, पिकभारती पब्लिकेशन, नई दिल्ली.

३) लोकमत अंक

४) देशोन्नती

५) योजना मासिक आक्टोंबर २०१७

६) योजना मासिक नोव्हेंबर २०१७

७) योजना मासिक जानेवारी २०१८

27

सामान्य जनता आणि बँकींग क्षेत्रातील चालु घडामोडी

प्रा. दिपक एन. काळे
स. प्रा. (वाणिज्य विभाग),
भारतीय महाविद्यालय, मोशी

****

भारतामध्ये बँकींगचा ईतिहास बराच प्राचीन काळापासुन आहे. प्राचीन आणि मध्ययुगीन काळात सुध्दा आपल्याला याची माहिती मिळते. पैसे व्याजावर देण्या घेण्याचा संदर्भ आपल्याला वेदिक काळात म्हणजेच इ.स.पु. २००० ते १४०० आणि जातक कथामध्ये (इ.स.पु.६०० ते ४००) सापडतो. इ.स.पु. ५०० ते इ.स.पु. ४०० च्या काळात कौटयाल्याचा अर्थशास्त्र ग्रंथामध्ये व्याजावर पैसे देणे घेणे व्याज दराची माहिती मिळते.

आधुनिक काळात भारत वर्षात १८ व्या शतकात बँकींग क्षेत्राची सुरुवात झाली याच काळात १७२० मध्ये बँक ऑफ बॉम्बे आणि १७७० मध्ये बँक ऑफ हिंदुस्थान आणि १७७३ मध्ये जनरल बँक बँगाल आणि जनरल बँक ऑफ बिहारस्थापना झाली. ब्रिटीशाच्या प्रयत्नामुळे बंगाल आणि मुंबई प्रांताचा विकास भरपुर प्रमाणात झाला.

१९व्या शतकात सुरुवातीला तीन प्रेसिडेन्सी बँकेची स्थापना अनुक्रमे कलकत्ता मुंबई व मद्रास या प्रातांत १८०६, १८४० आणि १८४३ साली झाली. नंतर १९२१ मध्ये इम्पीरिअल बँक स्थापना झाली आणि १९५५ मध्ये तिचे रुपांतर स्टेट बँक ऑफ इंडिया मध्ये झाले.

१९६९ आणि १९८० मध्ये केंद्र सरकारने अनुक्रमे १४ आणि ६ बँकाचे राष्ट्रीयीकरण करुन बँकाचे दरवाजे सामान्य जनतेकरीता उघडे केले. भारतातील ग्रामिण भागाच्या गरजा ओळखुन २० ऑक्टोंबर १९७५ रोजी सरकारने रिजनल रुरल बँकाची स्थापना केली. भारतामध्ये सरकारी खाजगी, विदेशी आणि सहकारी अशा प्रकारचे बँकींग अस्तित्व आहे.

वित्त मंत्रालय आणि भारतीय रिझर्व बँक यांच्या संकल्पनेतील पेमेन्ट बँक व स्माल फायनान्स बँका यांचा उदय २०१६-

Principal
Bharatiya Mahavidyalaya
Moshi, Dist. Ahmednagar (M.S.)

१७ मध्ये झाला अशाप्रकारे सद्यास्थितीत भारतामध्ये खालील प्रकारच्या बँकाचे अस्तित्व आहे.

सरकारी व्यापारी बँका (उदा. SBI] Bank of Baroda) खाजगी व्यापारी बँका(उदा. ICICI Bank, HDFC Bank) विभागीय ग्रामिण बँका (RRB) उदा. महाराष्ट्र ग्रामिण बँक, नागरी सहकारी बँक (उदा. सारस्वत बँक) विदेशी व्यापारी बँक (उदा. सिटी बँक) पेमेन्ट बँक (उदा. पोस्ट बँक) उज्जीवन स्मॉल फायनान्स लोकल एरिया बँक (उदा. सुभदा बँक, कोल्हापूर) राज्य सहकारी बँक व जिल्हा सहकारी बँकात वेगवेगळ्या प्रकारच्या बँका पाहिल्यानंतर हा प्रश्न पडणे साहजिक आहे की, एवढया विविध प्रकारच्या बँकाची गरज काय? मात्र या प्रश्नातच याचे उत्तर दडलेले आहे. की जेवढया गरजा तेवढया प्रकारच्या बँका माणसाच्या गरजा भागविण्यासाटी वेगवेगळया प्रकारच्या बँकाची स्थापना झाली आहे.

खालील आधुनिक सेवा या आजकालच्या बँका उपलब्ध करुन देत आहेत. मोबाईल बँकींग, इंटरनेट बँकींग, फोन बँकींग एस. एम. एस. बँकींग, डेबिट कार्ड, क्रेडिट कार्ड, प्रिपेड कार्ड, ट्रॅव्हल कार्ड, गिफ्ट कार्ड, पेट्रो कार्ड, ए.टी.एम. मशिन मधुन पैसे काढणे व भरणे. व्यापाज्यांना पी.ओ.एस. मशिन उपलब्ध करुन देणे, व्यापाज्यांचे पैसे दररोज जमा करण्याकरिता कर्मचारी बँकेत पाठविणे व व्यापाज्यांना बँकेत जाण्याची गरज पडणार नाही. सर्व बँकानी आपापले मोबाईल ॲप सुरु केले आहेत. त्यामधुन आपण बज्याच प्रकारचे व्यवहार करु शकतो. (उदा. SBI Buddy) भारतीय स्टेट बँकेने नुकतेच (Artificial Intelligence) कृत्रीम बुध्दीमत्ता असलेली एक सेवा (Chat Botc) सुरु केल हे. जे स्वत: ग्राहकाच्या प्रश्नाची उत्तरे (२४x७) देते BHIM (भारत इंटफेस फॉर मनी) हे नॅशनल पेमेन्ट कार्पोरेशन ऑफ इंडिया (NPCL) ने तयार केलेले मोबाईलॲप आहे. याचा वापर करुन आपण एकदम सोप्या पध्दतीने पैशाची ऑनलाईन देवाण घेवाण करु शकतो.

नॅशनल पेमेन्ट कार्पोरेशन ऑफ इंडिया (NPCL) बँकाना त्याचा ग्राहकांना चांगल्या प्रकारच्या सेवा पुरविता याव्या म्हणून भारतीय रिझर्व बँक आणि इंडियन बँक असोसिएशन (IBA) यांच्या पुढाकाराने नॅशनल पेमेंट कार्पोरेशन ऑफ इंडिया (NPCI) ची स्थापना Payment and Settlement Act २००७ च्या कायद्यानुसार करण्यात आली. खालील दहा बँका नॅशनल पेमेन्ट कार्पोरेशन ऑफ इंडिया (NPCI) च्या प्रवर्तक बँका आहेत.

एस.बी.आय., पी.एन.बी., कॅनरा बँक, बँक ऑफ इंडिया, बँक ऑफ बडोदा, युनियन बँक ऑफ इंडिया, आय.सी.आय.सी.आय. एच.डी.एफ.सी. सिटी बँक आणि एच.एस.बी.सी. बँक, BCSBI बँकींग कोड ॲन्ड स्टॅन्डर्ड बोर्ड ऑफ इंडिया.

नोव्हेंबर २००३ मध्ये भारतीय रिझर्व बँकेने श्री. एम. एस. तारापोरे यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती स्थापन केली त्या समितीचे उद्दिष्टये हे सामान्य व्यक्तीला पुरेशा बँक सेवा कशा उपलब्ध करुन देता येतील हे होते. या समितीच्या शिफारशीच्या आधारावर BCSBI संस्थेची स्थापना फेब्रुवारी २००६ मध्ये झाली.

सर्व शेड्युलड कमर्शियल बँका, ग्रामिण बँका व नागरी सहकारी बँका या BCSBI च्या सदस्य आहेत. BCSBI ची मुख्य उद्दिष्टे.

१) बँक ग्राहकाना सर्व सोयी सुविधा योग्य पध्दतीने उपलब्ध करुन देण्यासाटी एक Comprehensive codes and standards तयार करणे.

२) सर्व बँका या Codes and standards चे नियमित पालन करत आहेत अथवा नाही यावर लक्ष ठेवणे.

३) BCSBI आणि IBA ने मिळुन दोन कोडस् तयार केले आहेत.

अ) Code of banks commitment of customers.

ब) Code of banks commitment of micro and small enterprises सध्या श्री. ए. सी. महाजन हे BCSBI चे अध्यक्ष आहेत.

बँक ग्राहकाकरिता भारतीय रिझर्व बँकेने आतापर्यंत अनेक समित्याचे गटण केलेले आहे. त्यामध्ये तलवार समिती (१९७५) गोई पोरिया समिती (१९९०) तारापोरे समिती (२००४) सदाशिवन वर्किंग ग्रुप (२००६) दामोदरन समिती (२०११) चा समावेश होती.

प्रधानमंत्री जनधन योजना (PJDY)

भारताचे पंतप्रधान श्री. नरेन्द्र मोदी यांची प्रधानमंत्री जनधन योजना (PJDY) ही एक महत्वाकांक्षी योजना आहे. या योजनेचे मुख्य उद्दिष्ट भारतातील सर्व नागरिकाचे आर्थिक समावेशन करणे हे आहे. या योजने अंतर्गत आतापर्यंत ३० कोटी बँक खाते उघडले आहेत. या खात्यामध्ये ग्राहकांना बचत खाते, कर्ज, विमा, पेंशन, ओव्हर ड्राफ्ट, पैसे हस्तांतरण करणे यासारख्या सुविधा उपलब्ध आहेत.

विविध तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे ग्राहकांना सेवा देतांना वेळेचा व स्थानाचा अडसर निर्माण होत नाही. म्हणजेच बँक ग्राहकाला कोटेही व कधीही सेवा पुरवू शकते. उदा. खात्यातील रक्कम बघणे,पैसे काढणे, पैसे भरणे, पैसे पाठविणे किंवा स्विकारणे ईत्यादी.

भारतीय अर्थव्यवस्था ही आता विकसनशिल अर्थव्यवस्थेकडुन विकसित अर्थव्यवस्थेकडे वाटचाल करित आहे. भारतामध्ये आता स्वदेशी कंपन्यासोबत परदेशी कंपन्या एकमेकांशी स्पर्धा करित आहेत त्यामुळे उत्कृष्ट दर्जाची ग्राहक सेवा ही काळाची गरज बनली आहे. कोणत्याही प्रकारच्या व्यवहारामध्ये शेवटचा टप्पा

Principal Bharatiya Mahavidyalaya

हा पैशाची देवाण-घेवाण असतो. त्यामुळे बँका सर्व प्रकारच्या व्यवहारामध्ये अविभाज्य घटक बनल्या आहेत. त्यामुळे तुमची बँक ही पैसे देवाण-घेवाण करण्याची सर्व प्रकारची सुविधा पुरविते किंवा नाही हे महत्वाचे झाले आहे. तुमच्याकडे एका बँकेचे डेबिट कार्ड असेल व ते जर रेल्वेचे तिकीट आरक्षित करते वेळेसे जर उपयोगात येत नसेल तर त्याचा काही उपयोग नाही.

बदलते कल प्रवाह (Cherging Trade of Banking sectors)

१) पैसे काढणे : आधी ग्राहकांना बँकामध्ये रांगा लावुन तासंतास उभे रहावे लागायाच आता २४x७ ए.टी.एम. मशिनमधुन आपण पैसे काढु शकतो.

२) खात्यावरील रक्कमेची माहिती घेणे : यासाठी सुध्दा बँकेत जाबून पासबुकवर नोंद करावी लागत असे आता मोबाईल एस.एम.एस. , मोबाईल ऑप, फोन, इंटरनेटवर यासंबंधी माहिती मिळु शकते.

३) पैसे जमा करणे (बचत/चालु खाते) : आता पैसे जमा करण्यासाठी बँकेत जाण्याची गरज नाही तुम्ही ए.टी.एम.मध्ये पैसे भरु शकता किंवा बँकेचे कर्मचारी सुध्दा तुमच्याकडे येवुन पैसे जमा करुन घेतात.

४) रोख रक्कम बाळगणे :डेबिट कार्ड, क्रेडिट कार्ड, मोबाईल ॲपच्या माध्यमातुन आपण पैसे देऊ शकतो.

५) खाते उघडणे : आपण इंटरनेटवर सुध्दा खाते उघडु शकतो. काही बँकामध्ये ए.टी.एम. वरच खाते उघडण्याची सुविधा उपलब्ध करुन दिलेली आहे. काही खाजगी बँकामध्ये टॅबलेटवर सुध्दा २-३ मिनिटात खाते उघडता येते.

६) रेल्वेचे तिकीट काढणे/परिक्षाची फीस भरणे/पेट्रोल पंपावर पैसे देणे : या सर्व दैनंदिन गरजासाठी आता बँका विविध सुविधा उपलब्ध करुन देत आहे.

७) के.वाय.सी. (KYC Know your customer) : आधार कार्ड मुळे आता बँकांना जास्त कागदपत्राची गरज नाही. आधार कार्डमध्ये नागरीकाची सर्व माहीती उपलब्ध आहे.

८) गिप्ट कार्ड : आधीच्या काळात आपण आपल्या आप्तेष्टांना भेट ही एखाद्या वस्तु किंवा पैशाच्या स्वरुपात देत होतो. पण आता गिप्ट कार्ड हा एक नविन पर्याय उपलब्ध आहे.

९) व्यापारांना विविध करासंबंधी सुविधा : व्यापाज्यांना त्यांचा आयकर, जी.एस.टी. संदर्भात विविध प्रकारची सेवा प्रदान करते.

१०) बँकींग व्यवहारासोबत इतर वित्तीय सेवा पुरविणे, गुंतवणूक, विमा, शेअर बाजार यासंबंधी ग्राहकांना सहज देणे.

११) डीमॅट खाते : आजच्या काळात वित्तीय साक्षरता वाढत आहे. व सामान्य नागरीक सुध्दा भांडवल बाजाराकडे आकर्षित होत आहे. त्यामुळे त्यांना डीमॅट व इतर सेवा सुविधा पुरविणे.

१२) ट्रॅव्हल कार्ड/चेक : देशात किंवा परदेशात फिरायला गेल्यावर या कार्डचा फार उपयोग होतो. सामान्यता: विविध देशाचे चलन रोख बाळगण्याची गरज नाही. या कार्डच्या माध्यमातुन आपण कोणत्याही देशातील बँकाच्या ए.टी.एम. मधुन त्या देशाचे चलन काढु शकतो.

१३) व्यापाज्यांना त्यांच्या व्यवसायावद्दल मार्गदर्शन करणे आणि विविध प्रकारचे अहवाल उपलब्ध करुन देणे.

बँकेच्या एक प्लॅटफॉर्म म्हणुन उपयोग (BAAP-Bank as a platform) :- Letest Banking Business Model यामध्ये विविध फिनटेक कंपन्या या बँकाशी सहयोग करुन बँकाच्या ग्राहकांना विविध सुविधा पुरविण्याचा प्रयत्न करतात. यामध्ये तिघानाही फायदा होतो.

फिनटेक कंपन्यांना बँकेचे ग्राहक मिळतात व बँकाना सुध्दा ग्राहकांना कमीत कमी किंमतीत विविध नाविण्यापुर्ण सेवा पुरविता येतात.

बँक खाते नंबर पोर्टेबिलीटी :-

आज ग्राहकांना मोबाईल नंबर पोर्टेबिलिटीची सुविधा उपलब्ध आहे. म्हणजेच आपल्याला जर आपला एखादा मोबाईल कंपनीचा सेवा आवडली नाही तर तोच नंबर कायम ठेवुन दुसज्या मोबाईल कंपनीची सेवा घेवु शकतो. त्याप्रमाणे बँक क्षेत्रामध्ये सुध्दा बँक खाते नंबर पोर्टेबिलीटी करता येवु शकते व आपल्याला जर एखाद्या बँकेची सेवा आवडली नाही तर आपण आपले खाते दुसज्या बँकेत हस्तांतरण करु शकतो.

सामान्य व्यक्तीला व ग्राहकांना यामुळे बचत होवुन वित्तीय व्यवहार सहजतेने हाताळता येतात त्यामुळे आर्थिक वेग, विकास, सोई-सुविधा उपलब्ध होवुन देशाअतर्गत आर्थिक देणे-घेणे दळणवळण सहजरित्या उपलब्ध होवुन प्रत्येक व्यक्तीच्या कार्याला गती मिळते.

संदर्भ :-

१) मुद्रा आणि वित्तिय प्रणाली - एस. एम. कोलते, पिंपळापुरे ॲण्ड कं. पब्लिशर्स नागपुर.

२) मुद्रा अधिकोषण आणि सार्वजनिक वित्त, कै. प्रा. ए. आर. रायखेलकर, डॉ. बी. एच. दामजी, विद्याबुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद.

३) योजना अंक जानेवारी २०१८

४) योजना अंक डिसेंबर २०१७

५) लोकसत्ता - दि. २९ डिसेंबर २०१७

Principal

भारतीय विद्यामंदिर, अमरावती द्वारा संचालित

भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी, जि.अमरावती

(संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती संलग्न)

व **आधार सोशल रिसर्च अँण्ड डेव्हलपमेंट ट्रेनिंग इन्स्टिट्यूट, अमरावती**

यांच्या संयुक्त विद्यमाने वाणिज्य विभाग आयोजित

राष्ट्रीय चर्चासत्र

"Current Trends in Commerce"

दि. २४ फेब्रुवारी, २०१८

प्रमाणपत्र

श्री/श्रीमती/प्रा. डॉ. दिपक. एन. काळे.

भारतीय महाविद्यालय मोर्शी

यांनी "Current Trends in Commerce" या विषयावरील एक दिवसीय राष्ट्रीय चर्चासत्रामध्ये बीजभाषक / सत्राध्यक्ष / तज्ज्ञ मार्गदर्शक / शोधनिबंध वाचक / प्रतिनिधी म्हणून सहभाग घेतला व त्यांनी

सामान्य जनता आणि बँकींग क्षेत्रातील चालु घडामोडी.

या विषयावर शोधनिबंध वाचन केले. त्याबद्दल हे प्रमाणपत्र प्रदान करण्यात येत आहे.

डॉ. आर. बी. बिजवे	प्राचार्य जी. [illegible]. मेश्राम	डॉ. जे.एल.रामटेके	प्रा. विराग गावंडे
अध्यक्ष	आयोजक	समन्वयक	संचालक
भारतीय विद्यामंदिर, अमरावती	भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी	भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी	आधार पब्लिकेशन, अमरावती

Principal
Bharatiya Mahavidyalaya
Morshi, Dist. Amravati (M.S.)

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

Special Issue February 2018

Vidyawarta®

International Multilingual Research Journal

Bharatiya Vidya Mandir Amravati's

Bharatiya Mahavidyalaya, Morshi Dist.Amravati

(Affiliated To Sant Gadge Baba Amaravati University,Amravati)

One Day National Conference

On

Current Trends In Commerce

24th February 2018

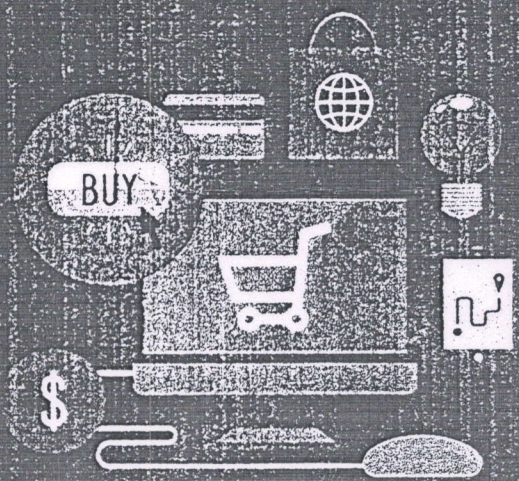

Principal
G.S.Meshram

Chief Editor
Prof. Virag Gawande

Editors
Dr. J.L.Ramteke
Prof.V.V.Khandekar
Prof. D.N.Kale

Organized By

Department Of Commerce

Bharatiya Mahavidyalaya, Morshi Dist. Amravati

In Collaboration With

Aadhar Social Research & Development Training Institute, Amravati

Principal
Bharatiya Mahavidyalaya
Morshi,Dist.Amravati(M.S.)

MAH/MUL/ 03051/2012 ISSN :2319 9318

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

विद्यावार्ता™

विशेषांक, फरवरी—२०१८

Bharatiya Vidya Mandir Amravati's

Bharatiya Mahavidyalaya, Morshi Dist. Amravati

(Affiliated To Sant Gadge Baba Amaravati University, Amravati)

One Day National Conference

On

Current Trends In Commerce

24th February 2018

Principal

G. S. Meshram

Bharatiya Mahavidyalaya, Morshi Dist. Amravati

Chief Editor

Prof. Virag Gawande

Director

Aadhar Social Research & Development

Training Institute Amravati

Editors

Dr. J. L. Ramteke, Prof. V. V. Khandekar, Prof. D.N.Kale

Organized by

Department of Commerce

Bharatiya Mahavidyalaya, Morshi Dist. Amravati

&

Aadhar Social Research & Development Training Institute Amravati

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh, Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com
विद्यावार्ता: Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal Impact Factor 5.131 (IIJIF)

Principal
Bharatiya Mahavidyalaya
Morshi, Dist. Amravati (M.S.)

14) Current Trends in Commerce – Insurance Sector
Dr. Aruna S. Wadekar, Amravati || 52

15) Role of Commerce & Management in Economic Development
Dr.Dilip B. Malpe, Dist. Wardha || 55

16) DEMONETIZATION - IMPACT ON INSURANCE SECTOR IN INDIA
Asstt.Prof. Naval Patil, Amravati || 58

17) Present Scenario on Indian Tourism Industry
Assistant Prof. DR.Vina.J.Warade, WASHIM || 60

18) RECENT TRENDS IN INDIAN BANKING
Amol R. Thakre, Amravati || 63

19) The role of Information Technology and Insurance Sector
Dr. Anil Bhagat & Dr. Ghanshyam B. Bagde, Nagpur || 68

20) ई-व्यापारी : रोकड विना व्यवहार
डॉ. जयमाला रामटेके, मोर्शी || 71

21) बँकामधील नवतंत्रज्ञान - एक बदल
प्रा. राजीव आर. शिंदे, जि. अमरावती || 74

22) बँकामधे नवप्रवर्तनाची गरज - एक अवलोकन
सहा. प्रा. जयंत एम. बनसोड, जि. अमरावती || 77

23) ई–कॉमर्स आणि माहिती साक्षरता आधूनिक काळाची गरज
प्रा. अरविंद पाझारे , मोर्शी || 80

24) व्यवसाय प्रक्रिया बाह्य स्त्रोत आणि ज्ञान प्रक्रिया बाह्य स्त्रोत (BPO and KPO)
प्राचार्य जी.एस. मेश्राम, मोर्शी || 84

25) आजच्या काळात व्यवसायात ऑनलाईन बॅकिंगची गरज
प्रा. मनिष बा. गुडधे, मोर्शी || 87

26) कृषी व शेतकरी कल्याणाबाबत भारत सरकारचा नविन दृष्टीकोन
विनायक व्ही. खांडेकर, मोर्शी || 90

https://sites.google.com/site/vidyawartajournal | http://www.vidyawarta.blogspot.com

Principal
Bharatiya Mahavidyalaya
Morshi, Dist.Amravati(M.S.)

26

कृषी व शेतकरी कल्याणाबाबत भारत सरकारचा नविन दृष्टीकोन

विनायक व्ही. खांडेकर
स.प्रा. (वाणिज्य),
भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी

रोजगार मिळवून देण्याच्या दृष्टीकोनातुन शेती क्षेत्राकडे पाहीले जाते.कृषी अर्थव्यवस्थेमध्ये सुमारे ५५% मणुष्य बळाला रोजगार पुरविणारे आणि देशाच्या सकल राष्ट्रीय उत्पादनामध्ये १४% योगदान देणारे कृषी क्षेत्र अतिशय महत्वाच्या बाबींपैकी एक आहे.परंतु आज भारतीय शेती व शेतकरी यांची परीस्थिती फार वाईट आहे. आज शेतकरी कर्जाच्या विळख्यात अटकला आहे. त्याला खर्चावर आधारित भाव मिळत नाही.निर्सगाचा कोपाला त्याला समोरे जावे लागत आहे. आजच्या तरुण पिढीला आत्महत्या करावी लागत आहे. उद्योग व सेवा क्षेत्रात भारतातील बेकारी सामावून घेतल्या जावू शकत नाही.कृषी क्षेत्राचा पिकास दिवसेंदिवस खाली येत आहे. १२५ कोटी लोकसंख्या असलेला देश ज्यामध्ये जगात सर्वात जास्त असलेले तरुण असलेला देश यांच्या हाताला काम देणे व त्यांना रोजगार उपलब्ध करुन देणे ही भारत सरकार समोर मोठी समस्या आहे व त्याच दृष्टीकोनातुन विद्यामान सरकारने कृषी क्षेत्रात सर्वोच्च प्राधान्य दिले आहे.

याच गोष्टीला पुढे नेतांना भारत सरकारने २०२२ पर्यंत म्हणजे देशाच्या स्वातंत्र्याच्या अमृत महोत्सवी वर्षापर्यंत शेतकऱ्याचे उत्पन्न दुप्पट करण्याची वचनबध्दता व्यक्त केली आहे.नव्या योजना आणि उपक्रमांना पाठबळ देणसाठी आणि निधी पुरवण्यासाठी सरकारने सातत्याने कृषी आणि ग्रामीण क्षेत्रासाठी अर्थसंकल्पीय तरतुदीत वाढ केली आहे.२०१७-१८ च्या अर्थसंकल्पात १८७० अब्ज रुपये इतकी भरगोस तरतुद या क्षेत्रासाठी करण्यात आली आहे.यापूर्वीच्या अर्थसंकल्पातील तरतुदीपेक्षा ही तरतुद २४ टक्क्यांनी जास्त आहे.सन २०१८-१९ च्या अर्थसंकल्पात १४ लाख कोटीची तरतुद केली आहे.२०१६-१७ या वर्षात खाद्य उत्पादनाने आतापर्यंतचा २७४ दशलक्ष टनांचा उच्चांक नोंदवला आहे.नवे कार्यक्रम आणि धोरणे प्रामाणीक शेतकरी, नवनिर्मितीक्षम शास्त्रज्ञ, अधिकारी वर्ग यांनी दिलेल्या ह्या पाठबळाचा हा प्रभाव आणि यश आहे.यापुढे जावून विचार केल्यास, २०११-१४ या काळाशी तुलना केल्यावर मत्स्योत्पादन आणि दुग्ध उत्पादनात २०१४-१७ या काळा अनुक्रमे २०% आणि १७% इतकी वाढ झाल्याचे दिसते.२०१६-१७ या काळात कृषी क्षेत्राचा एकंदरविकास दर ४.४%झाला २०२२ पर्यंत जर शेतकऱ्याचे उत्पन्न दुप्पट करावयाचे लक्ष्य साध्य करावयाचे असेल तर हा विकास दर १०.४ टक्कांपर्यंत न्यावा लागेल.

नविन २०१८-१९ च्या अर्थसंकल्पात शेतकऱ्यांची बाजारांशी सांगड घालण्यात आलेली आहे.शेतीला चांगले दिवस आण्यासाठी ८६% अल्प व मध्यम भूधारक शेतकऱ्यांना बाजारपेठेशी जोडण्याचा प्रयत्न केला जाणार आहे.त्यामुळे त्याच्या शेतमालास योग्य भाव मिळू शकेल. खरीप पिकासाठी लागवड खर्चाच्या दिडपट आधारभूत किंमत देण्याची घोषणा त्यांनी केली.शेतमालाच्या भावतील घसरण रोखून किमान समर्थन मूल्य मिळावे यासाठी निती आयोग राज्य सरकारशी चर्चा करुन एक धोरण ठरविणार आहे.याशिवाय शेतीला संस्थात्मक मार्गाव्दारे ११ लाख कोटी रुपये कर्जाची व्यवस्था करण्यात आली आहे.याशिवाय २००० कोटी रुपये खर्च करुन ग्रामीण भागातील २२००० बाजारांचा दर्जा उंचावण्यात येईल. ५०० कोटी रुपये ऑपरेशन ग्रीन या योजनेसाठी राखून ठेवले आहेत.महील्यांच्या बचत गटांसाठी यावर्षी ७५ कोटी व्यवस्था केली.देशातील अपूरे सिंचन असलेल्या २६ जिल्ह्यामध्ये सिंचनासाठी २६०० कोटी रुपयांची तरतुद करण्यात आली आहे.

शेतकऱ्यांना फायद्यासाठी उत्पादकतेत वाढ :

अलीकडेच निती आयोगाने 'शेतकऱ्यांचे उत्पन्न दुप्पट' या संकल्पनेवर आधारित धोरणपत्र आणले आहे.ज्यामध्ये ही योजना अगदी तळागळापासून राबवण्याबाबत कृती आराखडा मांडला आहे. प्रति एकक शेतजमिनीची उत्पादकता वाढविण्यासाठी सिंचन आणि नव्या तंत्रज्ञानाची अतिशय महत्वाची भूमिका आणि त्या योगे त्याच क्षेत्रात शेतकऱ्यांची उत्पादन वाढ यावर धोरणापत्रात भर दिला आहे. अधिक प्रभावी यंत्रणेचा विस्तार आणि किफायतशीर दरांमध्ये बियाण्यांचा पुरवठा यामुळे पिकांच जास्त उत्पादन देणाऱ्या नव्या आणि सुधारित प्रजातीचा वापर शेतकऱ्याकडुन वाढत चालला असल्याचे निदर्शनास आले आहे. भारतीय कृषी संशोधन संस्थेने उत्पादनाची पातळी एका नव्या उंचीवर नेण्यासाठी गेल्या तीन वर्षात पिकांच्या सुमारे ६०० नव्या प्रजाती विकसीत केल्या आणि शेतकऱ्यांना उपलब्ध करुन दिल्या आहेत.उत्पादकता वाढविण्यासाठी शेतामध्ये नव्या कृषी तंत्रज्ञानाचा वापर वाढविणे गरजेचे आहे.अतिशय अचूक

Principal
Bharatiya Mahavidyalaya
Morshi, Dist.Amravati (M.S.)

पध्दतीची कृती प्रणाली, एकात्मीक शेती, संसाधनाचे जतन करणारे तंत्रज्ञान आणि संरक्षीत लागवड ही काही उदाहरणे आहेत.ज्यामध्ये उत्पादन वाढीची खुप मोटी क्षमता आणि हमी आहे.

प्रती एकर जमिनीतुन मिळणारे उत्पन्न वाढविण्यासाटी rzhव पिकवाढ हा देखील आणखी एक तंत्रतज्ञानाविषयक भक्कम पर्याय आहे.सिंचनाच्या सुविधांची उपलब्धता आणि नवे तंत्रज्ञान यामुळे मुख्य पीक हंगामानंतर अल्प कालावधीत मिळणारी पिके देखील शेतकऱ्यांना शक्य होवू लागले आहे.त्याच प्रकारे एकात्मिक शेती प्रणालीची मॉडेल्स नफ्यात वाढ करण्यासाटी विकसीत करण्यात आली आहेत.विपरीत हवामानाच्या काळात अशी मॉडेल्स अधिक स्थिर उत्पन्न मिळवून देत आहेत.उच्च मुल्य देणाऱ्या उत्पादनांकडे (फळे, भाज्या, तंतु, मसाला पिके, औषधी आणि सुगंधी वनस्पती) वळून शेतीमध्ये विविधता आणल्यास त्यामुळे देखील आपले उत्पन्न वाढविण्यासाटी शेतकऱ्यांना मोटया प्रमाणावर वाव आहे.त्याच प्रमाणे इतर संबंधीत क्षेत्राकडे वळल्यासही शेतकऱ्यांना उत्पादन वाढीची संधी आहे. ही क्षेत्र म्हणजे वनिकरण, कृषी उत्पादनावरील प्रक्रीया उद्योग ई. निती आयोगाच्या धोक्यात शेतीमधील मणुष्यबळ उत्पादन वाढीसाटी आणि चरीतार्थाच्या संधी मिळविण्यासाटी इतरत्र हलविण्याची शिफारस केली आहे. सरकारने अलीकडेच सुरु केलेले कौशल्य विकास विषयक उपक्रम अधिक उत्पन्न मिळवून देण्यासाटी संबंधीत किंवा बिगर कृती क्षेत्रात कृती समुदयाचे कौशल्य विकसीत करण्यामध्ये महत्वाची भूमिका बजावू शकतील.

नवा दृष्टीकोन :

यापूर्वीच्या काळात सरकारचा दृष्टीकोन आणि धोरण हे मुख्यत: अन्नसुरक्षेसाटी कृषी उत्पादन वाढीवर केंद्रीत होते. त्यानंतर धोरणकर्त्यांना शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढविण्याची आणि त्याबरोबर शेतकऱ्यांच्या कल्याणाला प्रोत्साहन देण्याची आवश्यक्ता लक्षात आली त्यासाटी पहीले पाऊल म्हणुन २०१५ मध्ये भारत सरकारने कृषी मंत्रालयाचे नामकरण कृषी व शेतकरी कल्याण मंत्रालय असे केले. तेव्हापासून भारत सरकार २०२२ पर्यंत विविध प्रकारच्या सुधारणा, धोरणे व उपक्रम यांच्या माध्यमातून शेतकऱ्यांचे उत्पन्न दुप्पट करण्यासाटी झटत आहे.त्यानुसार शेती क्षेत्रातील समस्या कमी करणे आणि शेतकऱ्यांचे उत्पन्न व बिगर कृषी क्षेत्रात काम करणाऱ्या व्यक्तीचे उत्पन्न एका समान पातळीवर आणण्याचे नव्या दृष्टीकोनाचे लक्ष्य आहे.भारतीय कृषी क्षेत्राचे रुप आता 'न्यु इंडीया' चे स्वप्न पुर्ण करण्यासाटी सज्ज झाले आहे.

२०२२ पर्यंत शेतकऱ्याचे उत्पन्न दुप्पट करण्यासाटी कृषी व शेतकरी मंत्रालयाने तयार केलेल्या तीन वर्षाच्या (२०१७-२०१९) कृती आराखडयाची प्रमुख वैशिष्टये पुढीलप्रमाणे-

१) बियाणे ग्राम कार्यक्रमाचा विस्तार ३०,००० गावांवरुन ६०,००० गावांपर्यंत करणार आणि पंचायत पातळीवर ५०० बियाणे उत्पादन व प्रक्रीय केंद्रे उभारणार.

२) खेडेगावांमध्ये स्थानीक उद्योजकांच्या माध्यमातून मृदा तपासणीसाटी १,००० लघु प्रयोगशाळा उभारणार.

३) नाबार्डच्या माध्यमातुन पूर्णपणे सिंचनासाटी वापरला जाईल असा ५,००० कोटी रुपयांचा निधी कार्यान्वीत केला जाईल आणि ४.८ दशलक्ष हेक्टर क्षेत्र सुक्ष्म सिंचनाखाली आणले जाईल.

४) २०२० पर्यंत तीन लाख हेक्टर क्षेत्र लागवडीखाली आणण्यासाटी पडीत क्षेत्राचा वापर आणि तेलबियांच्या लागवडीसाटी करुन पीक लागवडीचे प्रमाण दर वर्षाला एक लाख हेक्टरने वाढविण्यात येईल.

५) पाच लाख मेट्रीक टनाची शितगृहे, १००० बंदिस्त खोल्या आणि १५० पक्वता कक्षाची उभारणी करुन सुगी हंगामाच्या पश्चात आवश्यक असलेल्या पायाभूत सुविधांना बळकटी देणार.

६) ३५० कृषी उत्पादक संघटनाच्या माध्यमातुन २.५ लाख हेक्टर क्षेत्रावर सेंद्रीय शेतीला प्रोत्साहन देणार.

७) लहान आणि गरिब शेतकऱ्यांना अल्प मुदतीच्या कर्जाचा लाभ मिळवून देण्यासाटी या योजनांचा विस्तार करुन या लाभधारकाचे प्रमाण ४३ टक्कांवरुन २०१८-१९ पर्यंत ५० टक्कांवर नेणार.

८) प्रधानमंत्री पिक विमा योजना आणि हवामान आधारित पिक विमा योजना या योजनांखालील एकुण क्षेत्राचा विस्तार सध्याच्या ३०% २०१७-१८ मध्ये ४०% आणि २०१८-१९ मध्ये ५०% पर्यंत करण्यात येणार आहे.

९) मार्च २०१८ पर्यंत एकत्रीत दुध संकलनाचे प्रमाण १६,००० गावांवरुन वाढवून ५०,००० गावे इतके करुन दुध संकलनाच्या क्षमतेला बळकटी देणार.

१०) नीलक्रांती करण्यासाटी मत्स्य उत्पादनाला प्रोत्साहन देणार

११) राष्ट्रीय दुग्धविकास मंडळाच्या धर्तीवर राष्ट्रीय पशुधन विकास संस्था स्थापन करणार.

१२) पिकांमध्ये विविध प्रकारचे रोग आणि जिवाणू-विषाणूच्या हल्याला तोंड देण्याची क्षमता विकसीत करण्यासाटी आणि मिळणाऱ्या उत्पादनांत आश्चर्यकारक वाढ करण्यासाटी अनुवांशिकताशास्त्र / अनुवांशीकतावाहक फेरफार तंत्रज्ञान संशोधन व विकास.

१३) प्रथिनांचे प्रमाण जास्त असलेल्या अन्नासाटी

Principal Bharatiya Mahavidyalaya Morshi, Dist.Amravati (M.S.)

भारतीय विद्यामंदिर, अमरावती द्वारा संचालित

भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी, जि.अमरावती

(संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती संलग्न)

व

आधार सोशल रिसर्च ॲण्ड डेव्हलपमेंट ट्रेनिंग इन्स्टिट्यूट, अमरावती

यांच्या संयुक्त विद्यमाने वाणिज्य विभाग आयोजित

राष्ट्रीय चर्चासत्र

"Current Trends in Commerce"

दि. २४ फेब्रुवारी, २०१८

प्रमाणपत्र

श्री/श्रीमती/प्रा. डॉ. विनायक . व्ही. रवंडेकर .

भारतीय महाविद्यालय मोर्शी.

यांनी "Current Trends in Commerce" या विषयावरील एक दिवसीय राष्ट्रीय चर्चासत्रामध्ये बीजभाषक / सत्राध्यक्ष / तज्ज्ञ मार्गदर्शक / शोधनिबंध वाचक / प्रतिनिधी म्हणून सहभाग घेतला व त्यांनी कृषी व शेतकरी कल्याणाबाबत भारत सरकारचा नविन दृष्टीकोन.

या विषयावर शोधनिबंध वाचन केले. त्याबद्दल हे प्रमाणपत्र प्रदान करण्यात येत आहे.

डॉ. आर. बी. बिजवे	प्राचार्य जी. एस. मेश्राम	डॉ. जे.एल.रामटेके	प्रा. विराग गावंडे
अध्यक्ष	आयोजक	समन्वयक	संचालक
भारतीय विद्यामंदिर, अमरावती	भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी	भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी	आधार पब्लिकेशन, अमरावती

Principal
Bharatiya Mahavidyalaya
Morshi Dist.Amravati(M.S.)

Special Issue February 2018

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

Vidyawarta®

International Multilingual Research Journal

Impact of GST

Editor
Prof.Virag S.Gawande
Dr.Sanjay j. Kothari
Dr. Dinesh W.Nichit

Published By
Sant Gadge Maharaj Art's Comm.Sci Collage Walgaon, Dist . Amravati
&
Aadhar Social Research Development Training Institute, Amravati.

Principal
Bharatiya Mahavidyalaya
Morshi Dist.Amravati(M.S.)

MAH/MUL/ 03051/2012 ISSN :2319 9318

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक संशोधन पत्रिका

विद्यावार्ता

Special Issue

Impact of GST

Editor
Prof.Virag S.Gawande
Dr.Sanjay j. Kothari
Dr. Dinesh W.Nichit

Published By
Sant Gadge Maharaj Art's Comm,Sci Collage Walgaon, Dist . Amravati
&
Aadhar Social Research Development Training Institute, Amravati.

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

Principal
Bharatiya Mahavidyalaya
Morshi, Dist. Amravati (M.S.)

27) वस्तू व सेवाकर प्रणाली अंमलबजावणीनंतर जी.एस.टी.परिषदेने .....
प्रा. डॉ. प्रदीप दामोदरराव दरवरे, यवतमाळ ||105

28) वस्तु व सेवकांराचे अर्थव्यवस्थेवर परिणाम
प्रा.डॉ. शंकर आर. चव्हाण, वलगाव || 108

29) सामान्य व्यक्ती व प्रमुख क्षेत्रावर जी.एस.टी.चा परिरणाम
विनायक विष्णुपंत खांडेकर, मोर्शी || 111

30) सामान्य जनतेवर जी.एस.टी.चा होणारा परिणाम
प्रा. दिपक एन. काळे. मोर्शी || 114

31) Goods and Services Tax and Export of Goods and Services
Nitin Singhavi, , Dhamangaon (Rly.) || 116

https://sites.google.com/site/vidyawartajournal | http://www.vidyawarta.blogspot.com

International Multilingual Research Journal

Printing Area

9850203295 7588057695

Editor Dr.Bapu G.Gholap

Principal
Bharatiya Mahavidyalaya
Morshi, Dist.Amravati(M.S.)

व सेवाकरामुळे विकासदर दीर्घकाळापर्यंत कमी राहील असे अनुमान आहे.

निष्कर्ष :—

वस्तु व सेवाकरामुळे १७ वेगवेगळे कर आणि २६ उपकर बंद झालेत. वस्तु व सेवाकरामुळे सोन्याच्या व्यवसायात मंदी निर्माण झाली. वस्तु व सेवाकराचा जास्तीत जास्त परिणाम ग्राहक वर्गानाच सोसावा लागत आहे. वस्तु व सेवाकरामुळे उद्योग धंद्यात मंदीची परिस्थिती निर्माण झाली. त्यामुळे त्याचा परिणाम देशामधील बेरोजगाराच्या संख्येमध्ये वाढ झाली. कापसाच्या सुतावर ५ टक्के, कृत्रीम धागाच्या सुतावर १४ टक्के आणि सेवाकर ५ टक्के असा एकुण वेगवेगळ्या पध्दतीने ३३ टक्के पर्यत कर लागला. त्यामुळे विदेशातील तयार झालेल्या कापडाशी स्पर्धा करता येणार नाही. वस्तु व सेवाकरामुळे मोठ्या उद्योगांना फायदा होईल परंतु लहान उद्योगांना नुकसान सहन करावे लागेल त्यामुळे देशात भांडवलशाहीला उत्तेजन मिळेल.

संदर्भसुची :—

१) लोकमत वृत्तपत्र दि.२६ जानेवारी २०१७ ॲड. विद्याधर आपटे

२) लोकमत वृत्तपत्र दि. १२ जानेवारी २०१७ श्री. अरूण जेधाली

३) लोकमत वृत्तपत्र दि. १७ ऑगस्ट२०१७ डॉ. भारत झुनझुनवाला

४) App. India GST.

❑❑❑

29

सामान्य व्यक्ती व प्रमुख क्षेत्रावर जी.एस.टी.चा परिरणाम

विनायक विष्णुपंत खांडेकर

सहाय्यक प्राध्यापक, (वाणिज्य) भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी

****

प्रस्तावना :

भारत सरकारने विकासाच्या दृष्टीने घेतलेला महत्वपूर्ण निर्णय म्हणजे जी.एस.टी. होय. या निर्णयामुळे सामान्य नागरीकांच्या जीवनामध्ये अमुलाग्र बदल घडुन येवू शकतो. या दृष्टीकोनातुन एक देश एक कर ही घोषणा करण्यात आली जी.एस.टी. कराचे स्लॅब ० टक्के, १२ टक्के, १८ टक्के आणि २८ टक्के असे पाच टप्पे करण्यात आले.

भारतामध्ये अनेक कायदे असतांना जी.एस.टी. नावाच्या आणखी एका कायद्याची खरच गरज होती काय? यासाठी आपण करप्रणालीबद्दल थोडासा विचार करु, कर हा दोन प्रकारे लावला जातो. १) प्रत्यक्ष कर २) अप्रत्यक्ष कर

प्रत्यक्ष कर म्हणजे आयकर, वेल्थटॅक्स, गिफ्ट टॅक्स म्हणजेच जी व्यक्ती उत्पन्न कमावते त्या व्यक्तिस भरावा लागणारा कर, परंतु अप्रत्यक्ष म्हणजे उत्पादन, विक्री खरेदी सेवा पुरवठयावर लागणारा कर जो व्यापारी भरतो, परंतु त्याचा बोजा मात्र ग्राहकावरती लादला जातो. भारतामध्ये या आधी अप्रत्यक्ष कर म्हणुन विक्रीकर किंवा मूल्यवर्धीत कर, उत्पादन शुल्क, सेवाकर, करमणुक कर, जकात कर/LBT असे अनेक वेगवेगळे कर लादले जात होते. ह्या कराचा बोजा शेवटी ग्राहकावर पडत असतो. आताची कर रचना ही विविध स्तराची असुन त्यात राज्य व केंद्राचे कर आहेत. त्यामुळे करावर कर असा परीणाम होत जातो. या कराचे दर भिन्न आहेत. विविध ठिकाणी ते वसूल केले जातात. केंद्राचे प्राप्तीकर, सेवाकर, केंद्रीय विक्रीकर, अबकारी कर, सुरक्षा उलाढाल कर असे कर आहेत. राज्याचे व्हॅट व विक्रीकर, जकात कर, राज्य अबकारी कर, मालमत्ता कर, प्रवेश कर, कृषी कर असे कर आहेत. भारतीय उत्पादनावर कराचे ओझे वाढवून देशात व परदेशात वसतुच्या किमती वाढतात. यावर उपाय म्हणुन घटनात्मक सुधारणा विधेयक जी.एस.टी. हे आपल्या भारत देशाने १३ एप्रिल २०१७ ला पारीत केले आणि १ जुलै २०१७

Principal Bharatiya Mahavidyalaya Morshi, Dist. Amravati (M.S.)

ला संपूर्ण देशात वस्तु व सेवा कर प्रणाली लागू झाली.

वस्तु व सेवाकर काय आहे?

वस्तु व सेवाकर हा शेवटच्या टप्पावर लावण्यात येणारा अप्रत्यक्ष कर आहे. राज्यामध्ये २००५ पासून लागु असलेल्या व्हॅट प्रमाणेच ही कर प्रणाली असेल. या करातील मुख्य फरक म्हणजे व्हॅट हा केवळ वस्तूच्या खरेदीवर लागु होतो. तर जी.एस.टी. हा वस्तु व सेवा अशा दोन्हीवर लागू होतो. यामुळेच जी.एस.टी. चा अवाका हा व्हॅटपेक्षा जास्त आहे. सध्या लागु असलेले बहुतांश अप्रत्यक्ष कर हे जी.एस.टी. मध्ये वर्ग करणत आलेले आहेत. केंद्र सरकारला अबकारी कर, सेवा कर, राज्य व्हॅट जकात व प्रवेश कर, Luxary Tax ई. विविध कराचा यात समावेश आहे.

जी.एस.टी. चे फायदे :

१) भारतीय अर्थव्यवस्था सुदृढ होईल. जी.एस.टी. मुळे आर्थिक साधने वाढतील. दारीद्र्य निर्मुलन व विकासास हातभार लागेल. कर पाया विस्तारेल केंद्र व राज्याची आर्थिक साधने वाढतील उत्तर प्रदेश, बिहार, मध्यप्रदेश या जास्त ग्राहक असलेल्या राज्यांना त्याचा जास्त फायदा मिळुन ती राज्ये गरिब न राहता प्रगती पथावर जाईल.

२) केंद्रीभूत प्रणालीचे तोटे राहणार नाहीत, करामध्ये सुधारणा होईल. राज्य व केंद्राचे दर समान असल्याने आंतरराज्य विक्री सोपी होईल, पेट्रोलियम, तंबाखू अल्कोहल यावर केंद्र व राज्याचे कर राहतील ते अपवाद वगळता राज्यांना आर्थिक स्वायत्तता राहील, जी.एस.टी.मुळे स्वायत्ता वाढेल.

३) जी.एस.टी.मुळे `मेकइन इंडिया` एका मंचावर येईल. सध्याची कर रचना भारतीय बाजारपेठेला खंडीत करीत आहे. आता ती एकत्र होईल. राज्यातील वस्तु विक्रीवर केंद्रीय कर तसेच राज्याचे कर होते. जी.एस.टी.मुळे यातील त्रृटी दूर होवून सी.एस.टी. नाहीसा झालेला आहे. इतर कर जी.एस.टी.मध्ये येतील. देशा अंतर्गत झालेला आहे. इतर कर जी.एस.टी.मध्ये येतील. देशा अंतर्गत उत्पादनाला चालना मिळेल.

४) कर प्रशासनात सुधारणा होईल, स्वनियंत्रणामुळे फायदा होईल. इनपुट टॅक्स क्रेडीटमुळे जी.एस.टी. स्वयनियंत्रणाचा चांगला उपयोग होईल. कराचे विवरण मागण्याचा अधिकार राहील. केंद्र व राज्य यांचे दोन पातळीवरचे निरीक्षण ही चिंतेची बाब असली तरी त्यामुळे करस्पर्धा निर्माण होईल. राज्य व केंद्राच्या अधिकारामध्ये स्पर्धा लागून कर वसूली योग्य होईल. एकीकडुन कर चुकवेगिरी लक्षात आली नाही तर ती दुसरीकडे लक्षात येईल.

५) विविध करामुळे जे गोंधळ सामान्य नागरीकांना सहन करावे लागत होते. ते दुर होतील. जी.एस.टी.मध्ये केंद्र राज्य असे एकात्म आहेत. त्यामुळे आंतरराज्य व्यवहार सुरळीत होईल जी.एस.टी. कर सुधारणामुळे वस्तुचा पुरवठा, सेवा हस्तांतरण विक्री, विनिमय भाड्याने देणे सोपे होईल. यात सी.जी.एस.टी. व एस.जी.एस.टी. चा समावेश राहील.

अ) केंद्र व राज्याचा कर एकत्र केल्याने दुहेरी कर टळेल सामाईक बाजारपेठ तयार होईल, ग्राहकांना कमी किंमतीत वस्तू मिळेल सध्या जे २५ ते ३० टक्के आहे.

ब) प्रक्रीयात्मक खर्च कमी होईल व त्याचे पालन चांगले होईल. सी.जी.एस.टी. व एस.जी.एस.टी. तसेच आय.जी.एस.टी. याची वेगळी नोंद ठेवावी लागणार नाही.

ड) परदेशी गुंतवणुकदारांना जी.एस.टी.मुळे चांगला संदेश जाईल व त्यांना उद्योग करणे सोपे जाईल.

इ) जी.एस.टी.मुळे उत्पादकांचे कराचे ओझे कमी होईल व उत्पादन वाढेल. दुहेरी कर उत्पादकांना लागणार नाही, त्यांना कर्ज मिळणे सोपे होईल.

फ) एकाच करामुळे उत्पादकांना अंतीम विक्री किंमत कमी करता येईल तसेच सामान्य माणसांचे ओझे कमी होईल, पारदर्शकता येवून ग्राहकांना नेमका दर कळेल.

ग) जी.एस.टी.मुळे निर्यातीवरील सिमा शुल्क जाईल व परदेशी बाजारपेठेत स्पर्धात्मकता येवून कमी पैशात व्यवहार होतील.

जी.एस.टी.चे प्रमुख क्षेत्रावर होणारे परीणाम :

१) स्थावर मालमत्ता :- या क्षेत्रात अनेक परीणाम होतील त्यात बांधकाम क्षेत्र रोजगार निर्मितीत दुसज्या क्रमांकावर आहे. २०१५-१६ च्या आर्थिक सर्वेक्षणनुसार ७.४% देशाअंतर्गत उत्पन्न स्थावर मालमत्ता क्षेत्रातुन येते. फ्लॅट किंवा दुकान खरेदीवर १२% जी.एस.टी. भरावा लागेल. अगोदर हा कर ६% होता. त्यामुळे हे व्यवहार ठप्प होतील व याचा परीणाम सरकारचे उत्पन्न कमी होईल.

२) आरोग्य :- औषध उत्पादन क्षेत्रावर चांगला परीणाम होईल. सध्या या क्षेत्रात आठ कर आहेत. ते सर्व जावून एकच कर असेल. जी.एस.टी.मुळे पुरवठा सुधारुन औषध क्षेत्र दोन टक्क्यांनी वाढेल याचाच परीणाम म्हणून ग्राहकांना फायदा मिळेल काही औषधावर १२%, काही औषधावर ५%, शस्त्रक्रीयेचे अवजारे व फर्निचर ई १८% कर राहील. तरीपण आरोग्य क्षेत्र एकाच करामुळे सामान्य माणसांना निश्चितच फायदेशीर राहील. तरीपण काही बाबतीत विचार केल्यास सामान्य नागरीकांना त्रासदायक होईल.

या संदर्भात डॉ. राहुल शिंदे (व्यवस्थापक, साई श्री सुपर स्पेशलिटी, नाशिक) म्हणतात, ``अनेक जिवनावश्यक औषधांवर व उपकरणांवर यापूर्वी ५% वॅट होता तो सरकारने पूर्ण विचाराअंती

Principal
Bharatiya Mahavidyalaya
Morshi, Dist. Amravati (M.S.)

करमुक्त केला होता. पण या सरकारने त्यावर ५ ते २८ टक्कांपर्यंत जी.एस.टी. आकारला आहे. तो त्वरीत हटविणे गरजेचे आहे. काही अत्यंत महत्वाची उपकरणे विदेशातुन आयात करावी लागतात. त्यामुळे या क्षेत्रात आता `मेक इन इंडिया` ही संकल्पन राबवणे आवश्यक आहे.``

३) बँकींग व आर्थिक सेवा :- भारतात बँकींग व आर्थिक सेवा यात सेवा कर जास्त आहे. सध्या तो १४.५% आहे. या कराला आता १८% काही करांना १५% च्या स्लॅपमध्ये ठेवले आहे. त्यामुळे या क्षेत्रात होणारी महागाई ही ग्राहकांना जाणवेल जी.एस.टी. चा सर्वाधीक फायदा बँकांना होणार आहे. बँकाच्या माध्यमातून होणाज्या व्यवहारावर जी.एस.टी. लागणार आहे. याची प्रत्यक्षात झळ ग्राहकांना बसणार आहे. प्रत्येक व्यवहारात वेगवेगळे चार्ज लागणार आहेत. मेट्रो शहराच्या श्रेणीत येणाज्या बँकाच्या ग्राहकांच्या खात्यात कमीत कमी ५०० रु ठेवावे लागणार आहे. जेवढा बँक व्यवहार तेवढा टॅक्स आता ग्राहकांना भरावा लागणार आहे.

४) प्रवास पर्यटन व आदरतिथ्य उद्योग :- भारतात प्रवास, पर्यटन व आदरतिथ्य उद्योगावर अनेक कर होते. केंद्र व राजयाचे वेगळे कर आता जी.एस.टी. येतील. त्यामुळे हॉटेल व रेस्टॉरेन्ट यावर एकच कर येईल. ए.सी. हॉटेलात खाद्य पदार्थांवर १८% कर लागेल. तर पंचतारांकीत हॉटेलात २८% कर लागेल. त्यामुळे प्रवास पर्यटन व आदातिथ्य उद्योग महागेल व त्याचा परिणाम सामान्य नागरीक, श्रीमंत नागरिक व परदेशी व्यक्ती यांच्यावर होईल. त्यामुळे हे उद्योग क्षेत्र कमी उत्पादन देईल व सरकारचे सुध्दा यामध्ये नुकसान होईल. फक्त करप्रणाली सुटसुटीत होईल इतकाच फरक पडेल.

५) शिक्षण क्षेत्र :- शिक्षण क्षेत्रात जी.एस.टी. येण्या आगोदर अनेक करसवलती होत्या. शाळा व महाविद्यालयाच्या सेवांवर कर नाहीत आता सुध्दा जी.एस.टी.त शिक्षण क्षेत्रावर विशेष परिणाम झालेला नाही. शैक्षणिक संस्थाव्दारा विद्यार्थ्यांना, शिक्षकांना आणि कर्मचाज्यांना दिलेल्या सेवा करमुक्त आहे, फक्त खाजगी शिकवणीमध्ये विद्यार्थ्यांना १८% सेवा शुल्क द्यावे लागेल. शैक्षणिक साहित्यावर २१% काही तर १८% फारच थोडया साहित्यावर २८% कर भरावा लागेल. एकंदरीत शिक्षण क्षेत्रावर फार मोठा परिणाम होणार नाही. फक्त उच्च शिक्षण काही प्रमाणात महागेल.

सामान्य माणसांवर जी.एस.टी. चा परिणाम :

जी.एस.टी.मुळे एकात्मिक कर रचना असेल व त्यामुळे देशाअंतर्गत उत्पन्न काही प्रमाणात वाढेल काही सेवा महागडया होतील . एकूण समिश्र परिणाम दिसेल. आगोदर वस्तुवर १२.५% अबकारी कर तसेच ५ ते १५% वॅट म्हणजे मुल्यवर्धीत कर जो ग्राहकांवर टाकल्या जायचा. जी.एस.टी. मुळे हा कर ५ ते २८% पर्यंत आह. काही वस्तूंच्या किंमती कमी होतील ग्राहकांना जिवनाश्यक वस्तु ०% तर काही वस्तु ५% करावर मिळेल. त्यामुळे सामान्य माणसासाठी परिणाम चांगला असेल. गरीब व मध्यम वर्गाच्या अधिकांश वस्तुवर जी.एस.टी. चा दर ० ते ५% आहे. श्रीमंत वर्गाच्या वापरावयाच्या वस्तूंवर सरकारने काही प्रमाणात जास्त कर लावून देशाअंतर्गत उत्पन्नात वाढ केली. तसेच गरीब व मध्यम उत्पन्न असणाज्या लोकांना दिलासा दिला.

या देशात सर्वात मोठा असणारा वर्ग शेतकरी व शेतमजुर यांच्याकडे पाहुन सरकारने वस्तु व सेवाकराची आकारणी केली. वस्तु व सेवाकराची आकारणी करतांना सामान्य माणसाला दृष्टीसमोर ठेवून एक देश एक कर ही संकल्पना देशाला सकारात्मकतेकडे नेईल. सामान्य माणसाचा नव्हे तर देशाचा फायदा होईल. जी.एस.टी. मधून भारतीय अर्थव्यवस्था वाढीस मदत मिळेल व एकात्मिक बाजारपेठ एकात्मिक करामुळे तयार होईल, अर्थव्यवस्था वाढली की, सामान्य माणसाची आर्थिक वाढ आपोआप होईल.

सारांश :

१ जुलै २०१७ पासून सरकारने जी.एस.टी. लागू केला. त्यामुळे प्रत्येक राज्याचा वेगवेगळा अप्रत्यक्ष कर एकच जी.एस.टी. म्हणून लागू झाला. या करामुळे केंद्र सरकारचा उत्पन्नात वाढ झाली. करचुकतेगिरी कमी झाली. काही क्षेत्रावर या कराचा जास्त भार पडला तर काही क्षेत्रावर कमी भार पडला. परंतू सामान्य माणसावर या कराचा बोझा कमी पडला. जिवनाश्यक वस्तूवर ०% ते ५% झाला. तसेच ज्या वस्तूची सामान्य नागरिकांना गरज आहे. अशा वस्तुवर ५% कर लावला. त्यामुळे सामान्य माणसांना आपले जीवन राहणीमानात वाढ करता येईल. तर श्रीमंताना कराची जास्त रक्कम भरावी लागेल. परंतु त्यांच्यावर त्याचा फारसा परिणाम होणार नाही. शेतकरी व शेतमजुर यांना या करामुळे फायदा झाला व त्यांना शेतीउपयोगी अवजारे व खते स्वस्त मिळतील. त्यामुळे हा बहुसंख्येने असलेला वर्ग जी.एस.टी. या करामुळे चांगला स्थितीत आला. परंतु एकंदरीत विचार केल्यास देशाच्या आर्थिक गरजा भागविण्यासाठी व देशाचा कारभार चालविण्यासाठी सरकारला जी पैशाची गरज होती. ती पुर्ण होण्यास मदत झाली. सामान्य माणुस सुखी तर देश सुखी हे सर्व जी.एस.टी.मुळे साध्य होणार असे म्हणता येईल.

संदर्भग्रंथ :

१) वस्तु व सेवा कर कायदा - प्रा. प्रविण कामथे, प्रा. मेघना पाटील
२) करंट अपेअर्स - १५ डिसेंबर २०१७
३) योजना मासिक - नोव्हेंबर २०१६
४) चाणक्य मंडल परीवार - जुलै २०१५
५) व्यापारी मित्र - सप्टेंबर २०१७
६) दैनिक लोकमत - १ जुलै २०१७
६) दैनिक लोकमत - १ जुलै २०१७

Principal
Bharatiya Mahavidyalaya
Morshi Dist.Amravati(M.S.)

Aadhar Social Research & Development Training Institute, Amravati.

CERTIFICATE

ISSN 2319-9318

UGC Approved J.No.62759

This is to certify that Prof./Dr./Mr./Mrs./Ms. विनायक विष्णुपंत खांडेकर

Of सहाय्यक प्राध्यापक, (वाणिज्य) भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी

has published a paper on....सामान्य व्यक्ती व प्रमुख क्षेत्रावर जी.एस.टी.चा परिणाम.....

Monthly Peer Reviewed International Research Journal Special Issue on"Impact of GST" Published on Dated 5, February - 2018.

Prof. Virag Gawande
Director
Aadhar Social Research & Development Training Institute, Amravati

Prof.Dr.Sanjay j. Kothari
Editor (Social Sciences)
G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage Chandur Bazar Dist. Amravati

Dr. Dinesh W. Nichit
Editor (Commerce)
Sant Gadge Maharaj Arts, Commerce & Science College, Walgaon

Principal
Bharatiya Mahavidyalaya
Morshi,Dist.Amravati(M.S.)

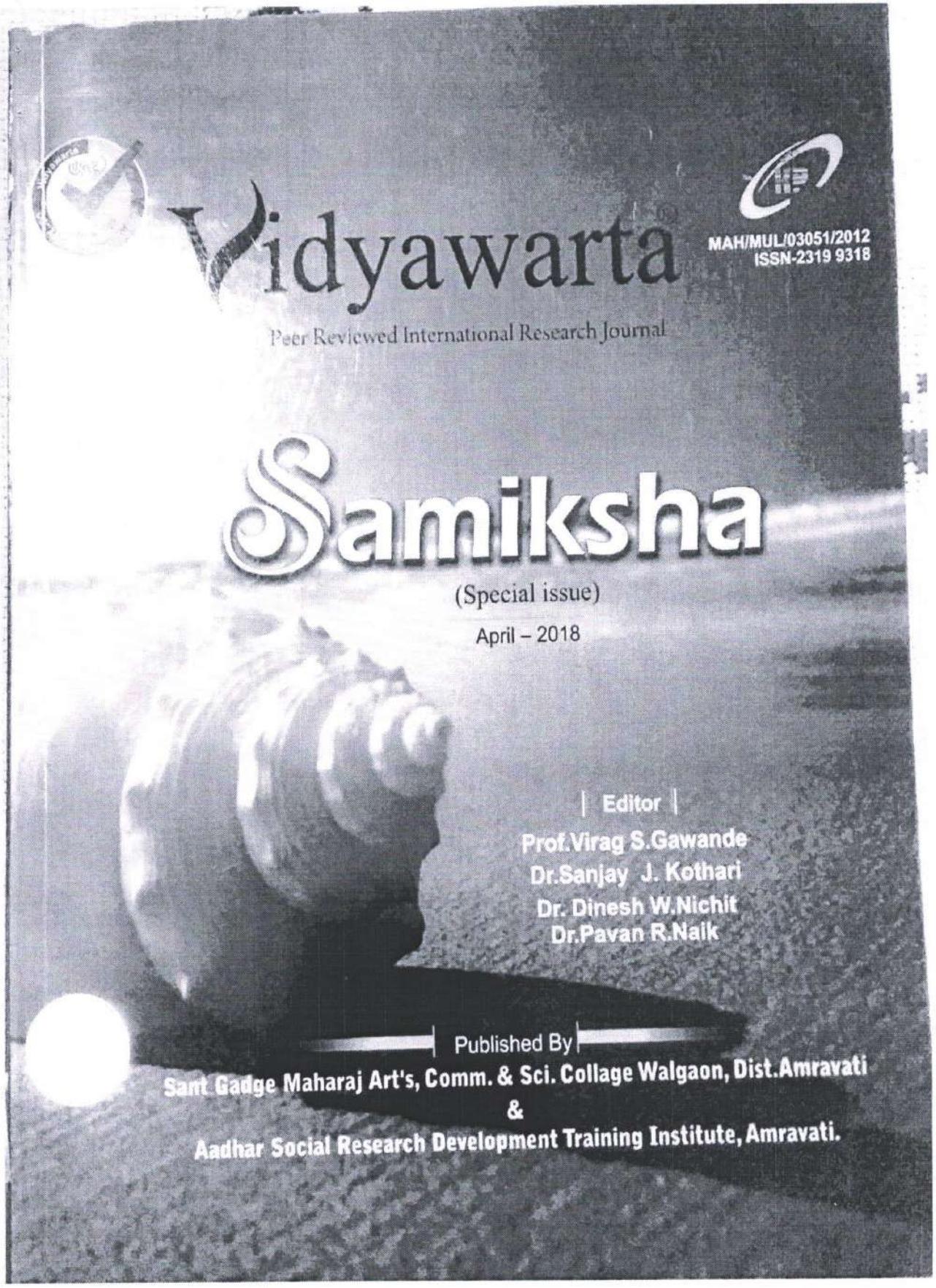
Vidyawarta
MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318
Peer Reviewed International Research Journal
Samiksha
(Special issue)
April – 2018
Editor
Prof.Virag S.Gawande
Dr.Sanjay J. Kothari
Dr. Dinesh W.Nichit
Dr.Pavan R.Naik
Published By
Sant Gadge Maharaj Art's, Comm. & Sci. Collage Walgaon, Dist.Amravati
&
Aadhar Social Research Development Training Institute, Amravati.

https://sites.google.com/site/vidyawartajournal http://www.vidyawarta.blogspot.com

|| Index ||

01) Towards Defining Black Feminism:
Prof. Mahendra Telgote, Mumbai || 08

02) Scientific Imagery In The Poems Of Lord Alfred Tennyson
Dr. Manish Shrihari Gaikwad, Amravati || 10

03) Domestic Violence In The Age Of Globlization
Dr. Nilima Dawane, Wani || 14

04) Woman's Role: Distinct in Ruskin Bond's Writings
Satish D. Morey,Chikhli Dist.Buldana || 17

05) Developingreading Habit Among The School Children Of Rural Areas
Sharada K. Lanjekar, Gadchiroli || 20

06) Emerging Career Opportunities In Physical Education And Sports
— Dr. Shirish V. Topare, Dist. Amravati || 23

07) A Case Study on Customers Availing the Benefit of E-Banking Services in Nagpur City
Prof. Pallavi Shrivastava, Nagpur || 25

08) Self Confident in Sports Psychology
Dr. Nitin N. Jangitwar, Dr. D. R. Satupute, Nagpur || 29

09) Statusand Empowermentof Indian Women In 21st Century
Dr. Pravinchandra D. Bhakare, Dist. Satara || 31

10) The plight of Women From Indignity to Individuation -Women in Indo-Anglian Novels
Dr. Suresh B. Bijawe, Dist. Amravati || 34

11) Kamala Das :Creative use ofLanguage and imagery
Asst. Prof. Piyush Vilasrao Dhale, Yavatmal || 38

12) Role of the library in the emerging wisdom society
Dr. D. W. Deote, Nagpur, Shri V. S. Malekar, Chandrapur || 40

13) A Study on Status of Tribal Women in India
Dr. Nilesh U. Deshmukh, Washim. || 50

Government should organize aggressive campaign on reading for excellence by giving out scholarships and awards. They should also modify the curriculum to be task and activity oriented. This will promote positive reading habits among students.

References

- Abram, S. (2007). American reading habits. Retrieved August 23, 2007 from http://stephenslighthouse.sirsidynix.com/archives/2007/08/american_readin.html
- Green,P (2002). Teacher's intervention in children's reading. Journal of Child Hood Education, 46(3). pp 147- 149.
- Blackwood, C. (1991). Pleasure reading by college students: Fact or fiction? Paper presented at the Mid-South Educational Research Association, Lexington, KY, and November 13-15.
- Cabral, A. P. & Tavares, J. (2002). Practicing college reading strategies. The Reading Matrix 2(3), 1-16. Retrieved January 06, 2006 from www.readingmatrix.com/articles/cabral_tavares/article.pdf -
- Clark, C., & Foster, A. (2005). Children's and young people's reading habits and preferences: The who, what, why, where and when. Retrieved June 25, 2006 from www.literacytrust.org.uk/Research/Reading_Connects_survey.pdf -
- De Boer, J.J, & Dall Mann, M. (1960). The teaching of reading. New York, Holt, Rinehart and Winston. p. 244.
- Department of Education, Hong Kong (2001). Survey on the reading habits of students in Hong Kong. Retrieved January 11, 2006 from http://www.edb.gov.hk/filemanager/en/content_691/p0102e.PDF
- Devarajan, G. (1989). Reading interests of secondary school students. In Users approach to information in libraries. New Delhi: Ess Pub., p 14.

❑❑❑

06 EMERGING CAREER OPPORTUNITIES IN PHYSICAL EDUCATION AND SPORTS

Dr. Shirish V. Tapare
Bharatiya Mahavidyalaya, Morshi,
Dist. Amravati

INTRODUCTION :

Physical Education and Sport is extremely dynamic field. It is changing at extreme pace on everyday basis. Earlier it had limited scope. Nowadays several new trends are coming up in this field leading to greatly increased career opportunities. There are several career opportunities available in the field of Physical Education and Sports at present. The days are gone when sports was considered as mere recreational and non-careerist activity. Nowadays the sportspersons can make fortune by taking active part in these activities. Following are some of the career avenues in the field of Physical Education and Sports which have great scope.

1. Physical education teacher: This is the most common career in the field of Physical Education and Sports which can be can be achieved after completion of degrees like B. P. E., B. P. ED., M. P. ED., NET/SET.

2. Sports medicine: This is highly specialized field in which various sports performance and, sports injury related knowledge is acquired. There are specialized coursed for M.B.B.S. Doctors also in this field.

3. Sports psychology: This field is related to psychological preparation of athletes for high performance training and competitions. It involves the study of how psychological factors affect performance and how participation in sport and exercise affect psychological and physical factors. This is

specialized course which is highly appreciated nowadays.

4. Sports biomechanics: It deals with various mechanical forces acting during sports performance. It has great scope in the field of coaching and high performance sports.

5. Athletic trainer: An athletic trainer is a certified and licensed health care professional who practices in the field of sports medicine. Athletic training encompasses the prevention, examination, diagnosis, treatment and rehabilitation of emergent, acute or chronic injuries and medical conditions. It is the person who prepares sportsperson's athletic abilities. It has wide scope in various sports disciplines.

6. Sports biochemistry: It deals with study of how the healthy human body works during exercise, and how sport and physical activity promote health and performance from cellular to whole body perspectives. It is foundation of sports performance. It has great scope as a career.

7. Adventure sports: It is being highly appreciated by all sections of society whether sportsperson or non-sportsperson. These are recreational activities involving a high degree of danger and risks. It has three basic categories; Arial, Water and Land adventure sports. There are lots of opportunities in this field and it can become great income source.

8. Motor sports: This also is great career in sports. It includes various sports like Motorbike, Sports car, Formula-1 car racing etc.

9. Gym instructor: At present the people have become health conscious. The gyms are available in nearly every city and town. Each gym needs well-trained instructor. So there is great career opportunity in this sector.

10. Sports coaching: This is specialized and most admired career in sports. A coach is a person involved in the direction, instruction and training of the operations of a sports team or of individual sportspeople. There are specific courses like NIS Diploma that needs to be attended for becoming qualified coach. All sports clubs and organizations need coaches for all sports disciplines. It is great career.

11. Sports officiating: Sports officials such as Referees and Umpires are needed for smooth conduct of sports tournaments. The examinations are conducted by Sports Federations and Associations for qualifying sports officials.

12. Sports Media and journalism: The field of Sports journalism is playing crucial role in making sports popular business. There is great scope in this field. The journalism can be in the field of print media or electronic media. There are specialized courses for these careers.

13. Sports good manufacturing: All sports disciplines need different kinds of sports goods. These goods can be manufactured at local level also. This is one of huge business opportunity in the field of Sports.

14. Sports engineering: All sports disciplines need specialized sports infrastructure. It is the technical application of mathematics and physics to solve sporting problems. This field is becoming extremely hi-tech day by day. This is becoming specialized branch for making career.

15. Sports nutrition: It is the study and practice of nutrition and diet with regards to improving anyone's athletic performance. The sportspersons of different sports disciplines have different nutritional requirements. The nutrition plays important role in high performance sports. This is very specialized field and has great scope as a career.

References:

Books

Shriram Geet, "Sports Career", (Pune: Manovikas Prakashan).

Websites

www.apa.org
www.diet.com
www.en.wikipedia.org
www.encyclopedia.com
www.engineeringsport.co.uk
www.nutritionist-resource.org.uk
www.teachpe.com

❑❑❑

Impact Factor - 6.261

ISSN - 2348-7143

INTERNITIONIL RESEIRCH FELLOWS ISSOCIITION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL
November -2018

SPECIAL ISSUE LXXIII,(A)

Samiksha

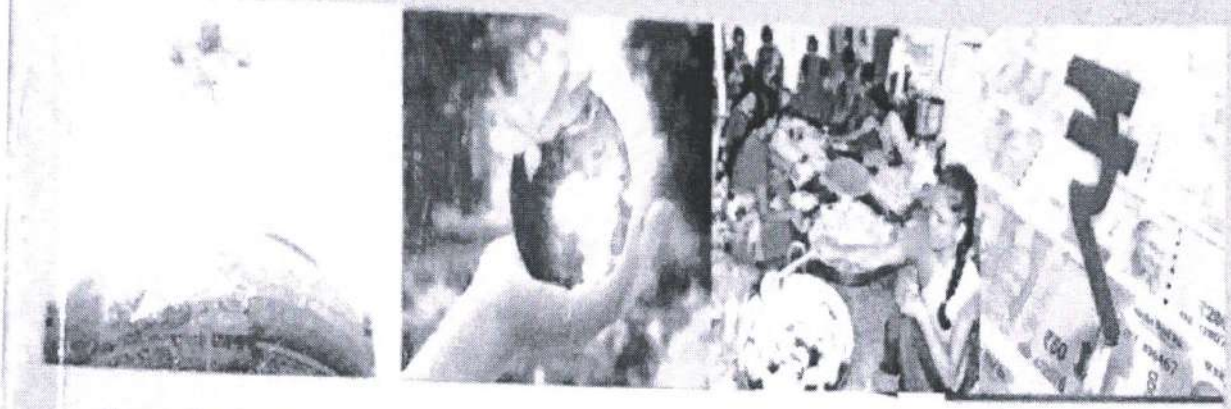

Executive Editor:
Prof. Virag Gawande
Director,
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Guest Editor
Dr.Sanjay J. Kothari
Dr. Dinesh W. Nichit

Chief Editor
Mr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts & Commerce College,
Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

RESEARCH JOURNEY
MULTIDISCIPLINARY INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

30	Dynamic Political Personality & True Sportsman, Bar. SheshraoWankhede **Ku. Nivedita Ashok Raut**	118
31	GST and in Indian economy **Dr. Ranjeet M. Athawale**	120
32	Regular Exercise As Stress Buster **Dr. Shirish V. Topare**	122
33	Gst Impact On Various Sectors **Assso. Prof. Vedu M. Patil**	124
34	Customer Satisfaction Regarding Service Quality In Telecom Sector **Dr. P. N .Ladhe**	126
35	Human Rights, Social Justice and Challenges in the Indian Perspective **Dr. S. M. Bhowate**	129
36	A Comparative Study Of Neuroticism And Paranormal Beliefs **Asst. Prof. Aditya Farsole & Asst. Prof. Ria Nadkarni**	132
37	Climate change and its impact on Rainfall of Ahmednagar **Prof. Shinde Hanumant Dattatraya**	136
38	Yoga in Modern Life **Prof. Dr. Amey Vinayak Kale**	138
39	Vikas Swarup's Contribution to Development of Indian English Novel **LT. Sujit S. Chavhan**	142
40	Consumer Protection: Human Rights Perspective With Respect To Recent Judicial Trends In Context Of Maharashtra State- An Overview **Dr. Mahendra L.Pachadkar**	146
41	Success Of RTI Act 2005 In The Presence Of Laws Restricting Right To Information **Adv. Shweta Suresh Shiraskar**	149
42	Study Quality Of Work Life And Job Satisfaction Among The Employees Of Cotton Textile Mill In Dhule District. **Asst. Prof. Smt. Anita More / Prin. Dr. Arun Yeole**	152
43	Entrepreneur and Economic Development **Dr. Nighot B.B.**	156
44	Socio-Economic Status Of Katkari Tribes In Vengurla Tahshil **Prof. Kamlesh R Kamble**	158
45	Digital Strategies for the Growth of Business **Dr. Rita T. Deshmukh**	161
46	Feminist Criticism: A Representation Of Female Experiences **Mr. S.D. Rajratna**	164
47	Daily Food Intakeand Nutrient Intake by Adolescent Girls Mrs. **Sawant V N / DR. Vijaya Nalwade**	169
48	Irrigation Resources and Cropping Pattern in Gadchiroli District **Dr. Vijay Gorde**	174
49	Buddhism: Practice In Modern Society **Dr. Manohar kumbhare**	179
50	Right Of Private Defence Of Body Under Section 100 Of Indian Penal Code **D. H. Lokhande**	183
51	Tax Evasion with Special reference to Black Money-A Viewpoint **Prof.Yograjsingh R.Bais / Dr. I.J. Rao**	187
52	Quality Assurance In Teaching Learning And Evaluation **Dr. Vinod Marotrao Bali**	191

Our Editors have reviewed paper with experts' committee, and they have checked the papers on their level bes to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responcible for originality of th papers and intensive thoughts in the papers.

- Executive Editor

Published by -

❖ **Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director, Swatidhan International Publication, Nashik**
Email : swatidhanrajs@gmail.com **Website :** www.researchjourney.net **Mobile :** 9665398258

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) - 6.261, (GIF) -0.676 (2013)
Special Issue : Samiksha
UGC Approved No. 40705
ISSN : 2348-7143
November 2018

Regular Exercise As Stress Buster

Dr. Shirish V. Topare
Director of Sports and Physical Education, Bharatiya Mahavidyalaya, Morshi Dist. Amravati.

We are all aware of the adverse effects of oday's life style. Every aspect of human life is becoming more and more stressful nowadays. Everyone is running after success and money day in and day out. But it's high time to consider and think about real meaning of success and prosperity. Nothing can replace the value of good health. Human being can enjoy the fully only in healthy state, both physical and mental.

For achieving success, everybody is stretching the limits ignoring vital aspects of life such as good health, sound sleep, regular exercise, healthy habits, nutritious diet etc. This carelessness is leading to so many psychophysical anomalies amongst various sections of society. These problems are being faced by both rich and poor. Everybody is facing stressful life with different intensities.

The most natural and powerful solution to this condition is involvement in regular exercise. Regular exercise has innumerable positive effects on psycho-physiological health of a person.

The positive effects of regular exercise can be enlisted as follows.

1. Regular exercise burns out stress producing hormones such as adrenaline and cortisol. It stimulates production of endorphins which make the person happy and cheerful.
2. It induces sound sleep by releasing stress relieving hormones. This leads to complete recovery of the body and mind.
3. The metabolism process gets improved due to exercise. This causes increased absorption and utilization of nutrients from the ingested food.
4. Better brain and body coordination results from regular exercise. The functions of brain improve significantly. Thus, the person can perform all kinds of mental and physical work more effectively.
5. It keeps excellent blood flow to all the muscles of body keeping them active and alive.
6. The exercise can lead to excellent cardiac functioning. This helps in keep blood pressure at proper level and reducing cholesterol levels. The stress is most significant contributing factor of heart attacks. The exercise and proper diet is the only long lasting solution for this problem.
7. During exercise, the respiration process works at greater rate leading to ample supply of oxygen to all the cells of body. This leads to increase vigor and vitality.
8. The joints are extremely important as they can't withstand physical stress for very long period. Exercise provides proper supply of essential nutrients to bone, ligaments and muscles of the joints leading to strengthened joints.
9. Due to participation in regular exercise, your self-image improves. One feels lot better and controlled with strong muscles and active joints.
10. There are specific symptoms of physical and mental stress which can be easily detected. It may range from muscle sore ness, joint pain, fatigue, insomnia, anger, irritability, fear etc.
11. It is observed that, there is correlation between mental and physical stress and vice versa. These disorders are known as psychosomatic disorders. There is manifestation of metal stress in physical form such as muscle soreness and tension, stretched face, fatigue, loss of concentration, headache, insomnia etc. One feels thirsty and drowsy in the state of panic. The skin becomes pale, face flashed, headache and heaviness, stomach bloating, pain in the chest, coughing, hyper ventilation etc. are some of the symptoms of psychosomatic problems.
12. All of these problems can be cured by participation in regular exercise without any medication. Because exercise not only benefit body but also mind of the human being.
13. The exercise may be moderate to severe depending on the fitness level of a person. But it should be regular. The patterns of exercise may be modified and varied to avoid monotony. The exercise can

be done individually or in group, with or without equipments, at suitable time. But the most important thing is it should be very regular.

14. The Yogic Asanas and meditation are the best forms of exercise for stress relief. It is gaining popularity amongst various sections of the society. It is cheap and can be performed by anyone at any suitable place.

References

www.health.harvard.edu/staying-healthy/exercising-to-relax

2018-19 (JJS

Peer Reviewed Referred and
UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

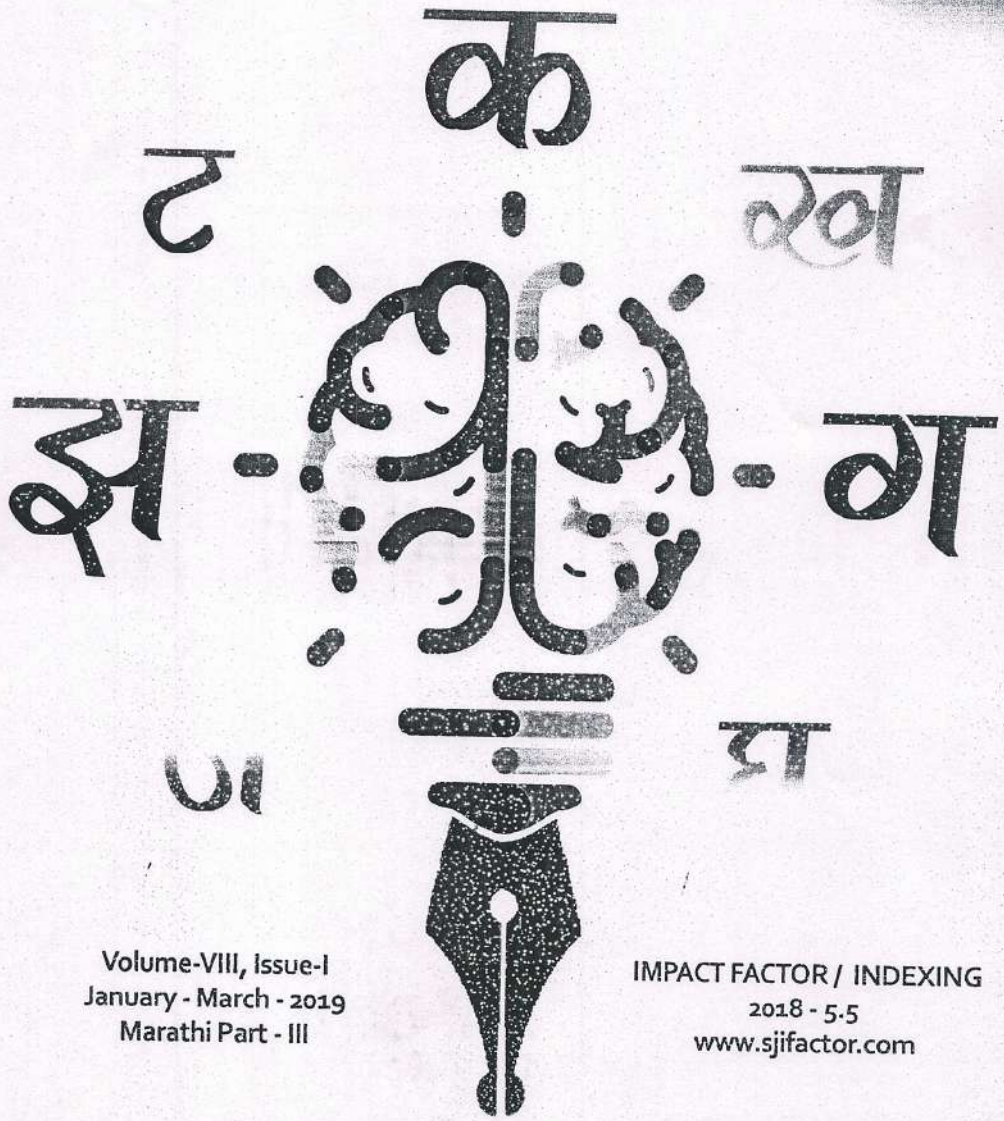

Volume-VIII, Issue-I
January - March - 2019
Marathi Part - III

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

AJANTA

Ajanta Prakashan

Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

प्रा. डॉ. भगवान जे. साबळे
भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VIII Issue - I Marathi Part - III January - March - 2019

Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

The information and views expressed and the research content published in this journal, the sole responsibility lies entirely with the author(s) and does not reflect the official opinion of the Editorial Board, Advisory Committee and the Editor in Chief of the Journal **"AJANTA"**. Owner, printer & publisher Vinay S. Hatole has printed this journal at Ajanta Computer and Printers, Jaisingpura, University Gate, Aurangabad, also Published the same at Aurangabad.

Printed by

Ajanta Computer, Near University Gate, Jaisingpura, Aurangabad. (M.S.)

Published by :

Ajanta Prakashan, Near University Gate, Jaisingpura, Aurangabad. (M.S.)

Cell No. : 9579260877, 9822620877, Ph.No. : (0240) 2400877

E-mail : ajanta1977@gmail.com, www.ajantaprakashan.com

AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - Impact Factor - 5.5 (www.sjifactor.com)

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

EDITORIAL BOARD

Professor Kaiser Haq
Dept. of English, University of Dhaka,
Dhaka 1000, Bangladesh.

Roderick McCulloch
University of the Sunshine Coast,
Locked Bag 4, Maroochydore DC,
Queensland, 4558 Australia.

Dr. Ashaf Fetoh Eata
College of Art's and Science
Salmau Bin Adbul Aziz University. KAS

Dr. Nicholas Loannides
Senior Lecturer & Cisco Networking Academy Instructor,
Faculty of Computing, North Campus,
London Metropolitan University, 166-220 Holloway Road,
London, N7 8DB, UK.

Muhammad Mezbah-ul-Islam
Ph.D. (NEHU, India) Assot. Prof. Dept. of
Information Science and Library Management
University of Dhaka, Dhaka - 1000, Bangladesh.

Dr. Meenu Maheshwari
Assit. Prof. & Former Head Dept.
of Commerce & Management
University of Kota, Kota.

Dr. S. Sampath
Prof. of Statistics University of Madras
Chennari 600005.

Dr. D. H. Malini Srinivasa Rao
M.B.A., Ph.D., FDP (IIMA)
Assit. Prof. Dept. of Management
Pondicherry University
Karaikal - 609605.

Dr. S. K. Omanwar
Professor and Head, Physics,
Sat Gadge Baba Amravati
University, Amravati.

Dr. Rana Pratap Singh
Professor & Dean, School for Environmental
Sciences, Dr. Babasaheb Bhimrao Ambedkar
University Raebareily Road, Lucknow.

Dr. Shekhar Gungurwar
Hindi Dept. Vasantrao Naik
Mahavidyalaya Vasarni, Nanded.

Memon Sohel Md Yusuf
Dept. of Commerece, Nirzwa College
of Technology, Nizwa Oman.

Dr. S. Karunanidhi
Professor & Head,
Dept. of Psychology,
University of Madras.

Prof. Joyanta Borbora
Head Dept. of Sociology,
University, Dibrugarh.

Dr. Walmik Sarwade
HOD Dept. of Commerce
Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada
University, Aurangabad.

Dr. Manoj Dixit
Professor and Head,
Department of Public Administration Director,
Institute of Tourism Studies,
Lucknow University, Lucknow.

Prof. P. T. Srinivasan
Professor and Head,
Dept. of Management Studies,
University of Madras, Chennai.

Dr. P. Vitthal
School of Language and Literature
Marathi Dept. Swami Ramanand
Teerth Marathwada University, Nanded.

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

EDITORIAL BOARD

Dr. Jagdish R. Baheti
H.O.D. S. N. J. B. College of Pharmacy,
Meminagar, A/P. Tal Chandwad, Dist. Nashik.

Dr. Sadique Razaque
Univ. Department of Psychology,
Vinoba Bhave University,
Hazaribagh, Jharkhand.

Prof. Ram Nandan Singh
Dept. of Buddhist Studies University of Jammu.

A. R. Chavan
HOD Dept. of Marathi,
Vaidyanath College, Parli Vaijnath.

R. J. Chate
Asst. Prof. Dept. of Marathi, Vaidyanath
College, Parli Vaijnath.

PUBLISHED BY

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

अ.क्र.
१
२
३
४
५
६
७
८
९
१०
११
१२

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI PART - III

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	भास्कर चंदनशिव यांच्या कथेची भाषाशैली **प्रा. दिलीप भिसे**	१-४
२	बहिणाबाईच्या कवितेतील अहिराणी बोलीभाषा **प्रा. भैरवी कावरे**	५-९
३	आसाराम लोमटे यांच्या 'आलोक' कथासंग्रहाचे भाषिक विशेष **सखाराम शहादेव शिंदे** **डॉ. गणेश मोहीते**	१०-१३
४	'आंधाचं कारटं' या आत्मकथनातून व्यक्त झालेली बोली **प्रा. डॉ. कल्याण गोपनर**	१४-१७
५	बोलीभाषेचे साहित्याला योगदान **प्रा. डॉ. शिंदे जी. व्ही.**	१८-२१
६	बोलीभाषेचे साहित्याला योगदान **ज्ञानेश्वर अशोकराव कदम**	२२-२५
७	बोलीभाषेतील एक कविता : शब्द **प्रा. डॉ. शंकरानंद येडले**	२६-२८
८	स्त्री गीतातून व्यक्त ...गारा सामाजिक सांस्कृतिक परिवेश **प्रा. जगदाळे किरण आगतराव**	२९-३४
९	ग्रामीण साहित्याची भाषा आणि जागतिकीकरण **प्रा. डॉ. कोतमे धिरजकुमार सत्यकाल**	३५-३७
१०	शंकर पाटील यांच्या कथेतील बोली भाषा **प्रा. गजलवार रमाकांत काळबाराव** **प्रा. कातकडे केशव श्रीरंग**	३८-४१
११	लोकगायक : वासुदेव **प्रा. गणेश सावजी**	४२-४७
१२	बोली आणि भाषा : मराठीचा कालांतर, स्थित्यंतराचा इतिहास **प्रा. रमेश रिंगणे**	४८-५२

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

CONTENTS OF MARATHI PART - III

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१३	श्री. म. माटे यांच्या कथेतील बोलीभाषा **डॉ. लहू दिगंबर वाघमारे**	५३-५७
१४	परभणी जिल्ह्यातील मराठी बोलीभाषा : एक अभ्यास **डॉ. भारत विठ्ठलराव शिंदे**	५८-६१
१५	लोकजीवनाचे संचित बोलीभाषेत **डॉ. ज्ञानेश्वर को. गवते**	६२-६६
१६	प्रदेश विशिष्ट बोलीचा वाङ्मयीन अविष्कार : 'गावठाण' **डॉ. योगिता आशुतोष पाटील**	६७-७३
१७	मराठी ग्रामीण कादंबरीतून येणारी मराठवाडी बोली **डॉ. माधव जाधव**	७४-७८
१८	ग्रामीण साहित्यातील बोलीभाषावर जागतिकीकरणाचा परिणाम **प्रा. डॉ. संगिता मुंढे**	७९-८२
१९	महाराष्ट्रातील बोलीभाषा संस्कृतीचा आरसा ! **डॉ. राखी सिद्राम सलगर**	८३-८६
२०	लोकसाहित्याचे वाहक बोलीभाषेच्या निगित्ताने वऱ्हाडी बोलीभाषेतील लोकसाहित्य एक आकलन **प्रा. डॉ. भगवान जे. साबळे**	८७-९१
२१	जागतिकीकरणाचा मराठी बोली भाषेवरील प्रभाव **प्रा. डॉ. तुळशीराम ठकिरडे**	९२-९५
२२	ग्रामीण, दलित कादंबरीतील बोलीभाषा **प्रा. डॉ. गोपीनाथ प्रा. बोडखे**	९६-१००
२३	ग्रामीण कादंबरीतील ऊसतोड कामगार : अस्सलबोली भाषेचा आविष्कार **प्रा. डॉ. केशव आलगुले**	१०१-१०८
२४	आदिवासींच्या बोली आणि सांस्कृतिक संदर्भ **प्रा. डॉ. राजेश धनजकर**	१०९-११५
२५	सामाजिक भाषा संरचनेवरील जागतिकीकरणाचा प्रभाव **डॉ. प्रदीप औजेकर**	११६-११९

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

CONTENTS OF MARATHI PART - III

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
२६	गणेश आवटे यांच्या गणगोत कादंबरीतील मराठवाडी बोली **प्रा. संध्या जंजाळ**	१२०-१२३
२७	अहिराणीतील सकारात्मक उर्जेचा स्त्रोत : बहिणाबाईची गाणी **डॉ. सुषमा लोखंडे**	१२४-१२७
२८	सामाजीक आशयाचा परीघ व्यापक करणारं सुमंत गायकवाडांचं जाणिव व जागृत काव्यलेखन ! **प्रा. डॉ. मुकुंद राजपंखे**	१२८-१३५
२९	बोलीभाषा प्राचीन साहित्यावरील दृष्टिक्षेप **प्रा. डॉ. जयद्रथ जाधव**	१३६-१३९
३०	बोली आणि सर्जनशीलता : एक बंध **डॉ. सौ. जयदेवी पवार**	१४०-१४३
३१	मराठी साहित्य आणि स्त्रीवाद **डॉ. शंकर वाघमारे**	१४४-१४६
३२	रा. रं. बोराडे यांची कथा व बोलीभाषा **प्रा. कातकडे केशव श्रीरंग** **प्रा. गजलवार रमाकांत काळबाराव**	१४७-१५२
३३	योगीराज वाघमारे यांच्या कथा वाङ्मयातील शोषणाचे चित्रण **डॉ. भालेकर भगवान लिंबाजी**	१५३-१५६
३४	साहित्याच्या संदर्भात भाषा अभ्यासाच्या दिशा **डॉ. कैलास अंभुरे**	१५७-१६१

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

२०. लोकसाहित्याचे वाहक बोलीभाषेच्या निमित्ताने वऱ्हाडी बोलीभाषेतील लोकसाहित्य एक आकलन

प्रा. डॉ. भगवान जे. साबळे
मराठी विभाग प्रमुख, भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी, जि. अमरावती.

प्रस्ताविक

बोलीभाषा आणि मराठी साहित्य सामाजिक, सांस्कृतिक व प्रादेशिक संदर्भ या विषयाच्या अनुषंगाने संपन्न होणाऱ्या राष्ट्रीय चर्चासत्रामध्ये श्लोकसाहित्याचे वाहक बोलीभाषेच्या निमित्ताने वऱ्हाडी बोलीतील लोकसाहित्य एक आकलनश या विषयावर शोधनिबंध सादर करताना मनस्वी आनंद होत आहेत. प्रमाणभाषा व बोलीभाषा यांच्यातील तुलणेत बोलीभाषेला गौण लेखल्या जाते. परंतु आज बोलीभाषेकडे बघण्याचा दृष्टिकोन बदलत असल्यामुळे म्हणा अथवा बोलीभाषेमध्ये असलेल्या सामर्थ्यामुळे बोलीभाषेला महत्व प्राप्त झाले आहे. या अनुषंगाने सदर चर्चासाठी योजिलेला उपविषय श्लोकसाहित्याचे वाहक बोलीभाषाश या अनुषंगाने श्वऱ्हाडी बोलीतील लोकसाहित्य एक आकलनश विषयावर शोधनिबंध लिहण्याचा हेतू हाच की. मौखिक साहित्याच्या स्वरूपात असलेल्या लोकसाहित्यांचे जतन व संवर्धन केवळ बोलीमुळेच झाले आहे. हे निर्विवाद सत्य असून बोलीमुळेच लोकसाहितयाला जिवंतपणा आला आहे. ज्या लोकसाहित्यामधून रूढी, प्रथा परंपरा, सण–उत्सव, मानवी भावविश्वाचे नव्हे, एकंदरितच संस्कृतीचे दर्शन घडते. लोकसाहित्य मौखिक स्वरूपात असून विविध भारतीय बोलीभाषेमधून परंपरेने एका पिठीकडून दुसऱ्या पिढीकडे हा ठेवा हस्तांतरण होतो ते केवळ बोलीमुळेच हे बोलीभाषेचे साहित्याला मिळालेले योगदान नव्हे, तर वरदानच आहे असे म्हटल्यास वावगे ठरू नये.

लोकसाहित्याचे वाहक बोलीभाषा

मराठी बोलीभाषेचे अध्ययन करता बोलीभाषेचे मराठी साहित्याला योगदानाच्या संदर्भात प्रश्न उपस्थित केल्यास असे म्हणावे लोगल की, मराठी साहित्यातील कलाकृतीच्या कक्षा रूंदावण्याचे कार्य बोलीभाषेने केले आहे नव्हे, बोलीभाषेचा हुंकार, बोलीभाषेचे शब्द हे साहित्य, कलाकृती, वाचक व समीक्षा यांच्या कक्षा वाढविणारे तर आहेच परंतु साहित्यामध्ये जिवंतपणा निर्माण करण्याचे श्रेयही बोलीभाषेलाच दिल पाहिजे. इ.स. १९६० नंतर लिहल्या गेलेल्या मराठी साहित्यप्रवाहांमधून तर निवेदनाची भाषा म्हणून प्रमाण मराठी तर संवादाची भाषा म्हणून बोलीभाषेने आपले सामर्थ्य सिध्द केले आहे. मग ते ग्रामीण, दलित, स्त्रीवादी, आदिवासी, प्रादेशिक, जनवादी वा लोकसाहित्य असो या वाङ्मयप्रहामधनू बोलीने आपला वेगळा ठसा उमटविला हे बोलीभाषेचे सामर्थ्य होय.

सदर शोधनिबंधामध्ये श्लोकसाहित्याचे वाहक बोलीभाषेच्या अनुषंगाने वऱ्हाडी बोलीतील लोकसाहित्य एक आकलनश या विषयावर अध्ययन करित असताना लोकसाहित्य व बोलीभाषा यांच्या सहसंबंध व वऱ्हाडी बोलीतील लोकसाहित्याचा उलगडा पुढीलप्रमाणे करण्यात आला आहे.

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

मराठी साहित्यात जे नानाविध वाङ्मय प्रवाह उदयास आले त्यात ग्रामीण साहित्य, दलित साहित्य, आदिवासी साहित्य, जनवादी साहित्य, स्त्रीवादी साहित्य आदी वाङ्मय प्रवाहाप्रमाणेच श्लोकसाहित्यश हाही एक महत्त्वपूर्ण असा वाङ्मय प्रवाह आहे. या वाङ्मय प्रवाहामूळे मराठी साहित्याचे दालन समृध्द झालेले असून त्यात लोकसाहित्याचा मोलाचा वाटा आहे. लोकसमानसाचे विविध वाङ्मयीन, सांस्कृतिक, कलात्मक, आविस्कार लोकसाहित्य या संज्ञेने सूचित होतात. मराठीत ज्यांनी अंत्यत सखोल व व्यापक भूमिकेतून लोकसाहित्याचा अभ्यास केला ते डॉ. रा.चिं. ढेरे हे श्लोकसाहित्याश म्हणजे लोकसंस्कृती असे मानणारे आहेत. त्यांच्यामते श्लोकसंस्कृतीचे शब्दरूप लोकवाङ्मयात असते. तर लोकसंस्कृतीचे कृतिरूप हे लोकाचार, लोकरूढी, लोकभ्रम इत्यादींत असते. लोकसंस्कृती हे लोकसाहित्याचे व्यक्त रूप असतेश्

लोकसाहित्यात लोककथा, लोकगीते, लोककथागीते लोकसंगीत, लोकनाटय, विधीनाटय, म्हणी, वाक्प्रचार, उखाणे व कोडी हत्यादी घटकांचा समावेश होतो. उपरोक्त घटकांची निर्मिती वर्षानुवर्षे ग्रामीण भागात, डोंगरदऱ्यात राहणाऱ्या निरक्षरांकडून झालेली असल्यामुळे हे लोकवाङ्मय बोलीभाषेमधून अभिव्यत झालेले आहे. म्हणूनच लोकसाहित्याचा हा ठेवा केवळ मौखिक परपरेने बोलीभाषेमधून अभिव्यक्त झाल्यामूळे बोलीभाषाच लोकसाहित्याच्या अभिव्यक्तीचे माध्यम आहे. लोकसाहित्याच्या निर्मिती संदर्भात विचार मांडताना डॉ. गो.मा. पवार म्हणतात श्केवळ शिष्टांनी निर्माण केलेले साहित्य तेवढेच खरे साहित्य नव्हे खेडयापाडयातील लोकांनी शतकानुशतकांपासून निर्माण केलेल्या व परंपरेने आजपर्यंत टिकवून ठेवलेल्या साहित्यातही मानवी मनाचे, समाजव्यवहारांचे आणि सांस्कृतिक परंपरांचे प्रकटीकरण करण्याचे सामर्थ्य आणि साहित्यिक गुणवत्ता असू शकते. ही वस्तुस्थिती सर्वमान्य झाल्याचे द्योतक आपणास पाहवयास मिळते.श[२] म्हणजेच साहित्यक गुणवत्ता असलेल्या लोकसाहित्यामध्ये अविष्कृत झालेल्या मानवी भावभावना, समाज व्यवहार व सांस्कृतिक परपरांना बोलीमुळे जिवंतपणा प्राप्त झालेला आहे. ही बोली आहे अनागर भागात बोलल्या जाणाऱ्या निरक्षरांनी या बोलींनीच मौखिक संचित अभिव्यक्तही केले आहे वा वर्षानुवर्षे जतन व संवर्धनही केले आहे.

महाराष्ट्रात बोलण्या जाणारी वऱ्हाडी, नागपूरी, मराठवाडी, हळबी, कोकणी, डांगी, अहिराणी या बोलींपैकी विदर्भात बोलली जाणारी श्वऱ्हाडी बोलीभध्ये अभिव्यक्त झालेल्या लोककथा, लोकगीते, म्हणी व वाक्प्रचार, उखाणे, कोडी या मौखिक वाङ्मयाचे आकलन व अध्ययन पुढीलप्रमाणे नमूद करण्यात आलेला आहे.

वऱ्हाडी बोलीतील लोकसाहित्य

विदर्भात चंद्रपूर नागपूर, भंडार, गोंदिया, गडचिरोली, वर्धा, यवतमाळ, अमरावती, वाशिम, अकोला व बुलढाणा हया जिल्हांच्या भूभागात बोलल्या जाणाऱ्या बोलीला प्रदेशवाचक नावारून श्वऱ्हाडी बोलीश असे संबोधल्या जाते. विदर्भात बोलल्या जाणाऱ्या या बोलीमधून सण–समारंभ व उत्सव प्रसंगी तसेच विविध विधिप्रसंगी गायिल्या जाणारी लोकगीते असो वा लोकव्यवहारात वऱ्हाडी बोलीमधून उच्चारलेले म्हणी व वाक्प्रचार असो तर लग्नप्रसंगी वधु–वरांनी एकमेकांचे नाव उखाणयात घेताना तसेच श्रमपरिहार्य कोडी अभिव्यक्त होतात. मौखिक साहित्याचा हा संचित ठेवा वऱ्हाडी बोलीने जतन व संवर्धन करून पुढच्या पिढीला प्रदान करताना विदर्भातील लोकजीवन, प्रथा–परंपरा सण व उत्सव साजरे करण्यानी प्रथा एकंदरित

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

लोकसंस्कृतीचे आकलन होते. वऱ्हाडी बोलीमधून अभिव्यक्त झालेल्या लोकसाहित्या च्या अध्ययनाच्या निमित्ताने या बोलीचे वेगळे वैशिष्टयही अधोरेखित होते हे विशेष.

वऱ्हाडी बोलीतील लोकगीते

लोकसाहित्याचा आंतरात्मा गणल्या जाणारी श्लोकगीतेश मौखिक परंपरेने जतन व संवर्धन केली आहेत. वऱ्हाडी बोलीतील लोकगीतामधून वऱ्हाड लोकजीवनाचे प्रतिबिंब, त्यांच्या भावभावना अभिव्यक्त होतात. तसेच स्त्री–सुलभ स्वभावाचे अंतरंगही वऱ्हाडी ओवीगीतातून विलक्षण, आकर्षण व सुंदर रितीने व्यक्त झालेली आहेत. श्वऱ्हाड म्हटले की साधारण ग्रामीण भाग डोळयापुढे येतो. ग्रामीण भागात दोन प्रकारची वस्ती असते एक सुखवस्तू कास्तकार वर्ग, दुसरा गरीब किंवा कामकरी वर्ग. वऱ्हाडी भाषेतील लोकगीतातून हे दोन्ही वर्ग आपलयाला जाणवतात.श[२] उदाहरणादाखल काही लोकगीते पुढीलप्रमाणे दिली आहेत.

वऱ्हाडी बोलीश्तील लोकगीतामधून वऱ्हाडातील लोकांची पहाट कशी भावपूर्ण व प्रसन्न वातावरणाने होते हे अवगत होते ते असे,

उगवले नारायण, चाकाची घळईन स
त्याहीले नमस्कार, दोन्ही हातचे नमईन स स[३]

तर पां.श्रा. मोरे यांच्या श्वऱ्हाडी लोकगीतेश या पुस्तकामध्ये लग्नप्रसंगी गाथिल्या जाणारे वऱ्हाडी बोलीतील एक गीत पुढीलप्रमाणे,

उभ्या मांडवाचे दारी, बोहले सवाहात
लाल झालरी छताले, शोभे कारंजे मधात स
उभ्या मांडव्याच्या दारी, नुपूर गेल्या डेळी
मागा आनुनी हातांनी, लावतो हिरव्या केळी स स[४]

उपरोक्त लोकगीताधून लग्नप्रसंगी उभारल्या जाणाऱ्या मांडवाचे, त्याच्या सजावटीचे व त्या निमित्ताने गाळल्या जाणाऱ्या प्रभांचे दर्शन घडते.

लोकगीते आणि स्त्री यांचा तर भावनिक ऋणाबंध आहे. लोकगीते, ओवीच्या माध्यमातून स्त्री आपल्या भाव भावनांना बोलते करते वऱ्हाडात कापूस वेचणाऱ्रीच्या मनातील भावनांचा बोलका अविष्कार घडतो तो असा,

कापूस वेचून दुखती नखबोटं स
कापूसे मोजणाऱ्या नोको लावू मनगट स स
कापूस येचूनी परखाटी पळली सूनी स
कोणाचं नाई कोनी समज धरा मनी स स[५]

श्रम करताना ते जाणवू नये यासाठी गायिल्या जाणाऱ्या या लोकगीतामधून स्त्रियांच्या सुख–दु:खाती भावभावना व्यक्त होतात.

उपरोक्त वऱ्हाडी बोलीतील उदाहरणादाखल घेतलेल्या लोकगीतामधून लोकीवन, लोकसंस्कृती, मानवी भावभावनांचे अंतरंग, श्रध्दा–समजूती, विधी, सण–समारंभ प्रथा–परंपरा अविस्कृत होतात.

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

वऱ्हाडी बोलीभाषेतील म्हणी, वाक्प्रचार व उखाणे

वऱ्हाडी बोलीतील म्हणी, वाक्प्रचार, उखाणे व कोडी या मौखिक साहित्याने लोकजीवनातील रंजकता तर अधोरेखित होतेच शिवाय लोकसाहित्यातील एक आस्सरलपणा व जिवंतपणा प्राप्त होते तसेच वऱ्हाडी बोलीचे विशिष्ट रूपही प्रकट होते उदाहरणा दाखल काही म्हणी पुढीलप्रमाणे,

खानं घेनं अरामाचं, दुखनं आलं कामाचंश[६]

समाजात ढोंगी माणसांची काही कमतरता नसते. त्यांना काम धंदा चांगला येतो पण ऐणवेळी सोंग घेतो योच उत्तम उदाहरण म्हणजे उपरोक्त म्हण होय तर सास–सूनेचा कलगी तुरा रंगतो तो असा,

आनकीले म्हनलं, झुनकीले झोंबल[७]

दिवसभर काम करून काही फायदा नाही हे वऱ्हाडी म्हणीतून वऱ्हाडातील पिकाचा दाखला देउन सांगितले ते असे,

इळ गेला इळाचा, मातेरा धुतला तिळाचाश[८]

तर मनुष्यस्वभावाचा दोष दर्शविणारी एक म्हण अशी,

खाले घातलं जेवू त वापलेक येउ काही पडन देनं त आम्हाले नाही येनंश

म्हणजे प्रत्येक गोष्टीमध्ये फायदा बघण्याचा दृष्टीकोन वर्णन करण्याचे सामर्थ्य उपरोक्त म्हणीमधून अभिव्यक्त होते. तर कृषीजीवनाचा संदर्भ दडलेली एक म्हण,

इळ गेला इळाचा, मातेरा धुतला तिळाचाश

मयेची उब अधोरेखित करणारी वऱ्हाडी बोलीतील एक म्हण पुढीलप्रमाणे,

आगीवचून कड नाही, माययेवाचून रड नाहीश

तर व्याहारिक जीवनाची साक्ष देणाऱ्या म्हणी अशा, श्गरजवंताले अक्कल नसतेश, श्कर्ज फार त्याले लाज नाहीश, श्उवा फार त्याचे खाज नाहीश्

उपरोक्त वऱ्हाडी बोलीतील म्हणीमधून लोकजीवनाचे व्यवहारातील संदर्भ अभिव्यक्त होते.

वऱ्हाडातील वाक्प्रचारही लोकजीवनाची ओळख करून देणारे तर आहेच परंतु व्यावहारिक जीवनात वऱ्हाडी बोलीचे वैशिष्टही अधोरेखित होते. वऱ्हाडी बोलीतील काही वाक्प्रचार पुढीलप्रमाणे,

दात नोको हचकूश, श्कानाफुसी करणेश, श्काही झालं तरी थे ऐकाचे एकच होतेश, श्धामाझोकय झालतोश्ए श्माणूस हाये का जनावरश्ए श्आढं फिरल का वासे भी फिरत्येतश्ए श्चिलीमतोडयाश इत्यादी.

वऱ्हाडी बोलीतील उखाण्याची काही उदाहरणे पुढीलप्रमाणे,

आजघरात माजघर, माजघरात होता कंदील, कंदिलावर होता गोटा,

तिकून आले गगगग राव तं झायकला फेटाष

लग्नप्रसंगी वधु–वराने उखाण्यातून एकेमेकंच नाव घेतांना जी रंजकता निर्माण होते याचा अप्रतिम नमुना म्हणजे उपरोक्त उखाना होय.

लग्नप्रसंगी जसे उखाणे म्हटल्या जाते तसेच मुली फुगडी खेळतानाही उखाणा घेतात तो असा,

लाही बाई लाही धानाची लाही,

मुक्यानं फुगडी शोभत नायीष

Principal
Bharatiya Mahavidyalaya
Morshi

उपरोक्त वऱ्हाडी बोलीतील उखाण्यांमधून कौटूंबिक जीवन, लोकजीवन, लोकसंस्कृती, चालीरीतींची ओळख होते.

अशाप्रकारे वऱ्हाडी बोलीतील मौखिक साहित्याच्या अध्ययनातून वऱ्हाडी लोकजीवनाच्या अंतरंगाचे, वऱ्हाडी लोकसंस्कृतीचे दर्शन घडते शिवाय वऱ्हाडी बोलीचे वेगवेपणही अधोरेखित होते.

निष्कर्ष

लोकसाहित्याचे वाहक बोलीभाषा या विषयाच्या अनुषंगाने वऱ्हाडी बोलीतील मौखिक साहित्याच्या अध्ययनातून हे प्रतित होते की, सदर बोलीतून अभिव्यक्त झालेले लोकसाहित्य हे वऱ्हाडातील लोकांच्या अंतरंगातून उमललेलं मौखिक ठेवा आहे. त्यांचे जगणे, प्रथा–परंपरा, सण–उत्सव आणि हा ठेवा यामध्ये एक घट्ट नातं आहे नव्हे, तो त्यांच्या जगण्याचा अविभाज्य अंग आहे. यावरून असे म्हणता येईल की, कोणत्याही बोलीभाषेमधून अभिव्यक्त होणारे लोकसाहित्य हे जिवनातूभवातून उमललेल असून समाजजीवन व लोकसंस्कृतीचे निदर्शक आहे. परंतु हे लोकसाहित्य व्यक्त होते ते केवळ आणि केवळ बोलीमधूनच म्हणून बोलीच या संचिताचं, मौखिक साहित्याचे वा पर्यायाने लोकसाहित्याचे वाहक आहे. हे ऐवज जतन व संवर्धन करण्याचे सामर्थ्यही बोलीमध्येच आहे. या बोलींमुळेच लोकसाहित्याला अस्सलपणा व जिवंतपणा प्राप्त होते हे हया बोलींचे वैशिष्ट आहे म्हणून तर प्रभाकर मांडे म्हणतात की, श्लोकसमूहामध्ये मौखिक स्वरूपात परंपरेने, चालत आलेले लोकसाहित्य बोलीतच असते. लोकसाहित्य ही लोकसमूहाची लोकसमूहाच्या बोलीतून झालेली निर्मिती असतेश्[९] म्हणूनच लोकाविष्काराचे माध्यम असणारी बोलीभाषा हीच लोकसाहित्याचे वाहक असून लोकसाहित्याचे अविभाज्य अंगही आहे.

संदर्भ ग्रंथसूची

१. डॉ. वरखडे र.ना. श्लोकसाहित्य व लोकपरंपरा,श का.स. वाणी प्रगत अध्ययन संस्था, धुळे, प्र.आ. १९९३, पृ. क्र. ९.
२. डॉ. लांजेवार लता, श्वऱ्हाडी बोलीतील लोकसाहित्य: स्वरूप आणि समीक्षाश, विजय प्रकाशन, नागपुर, प्र.आ. २००३, पृ.क्र. ३८.
३. डॉ. बाबर सरोजिनी (संपादिका), जनलोकांचा सामवेदश, महाराष्ट्र राज्य लोकसाहित्य माला, पुष्प बारावे, आवृत्ती १९६५, पृ. क्र. ८.
४. गोरे पा.श्री., श्वऱ्हाडी लोकगीतेश, द्वितीयावृत्ती १९७८, पृ.क्र. १३४.
५. शेंडे ना.रा., श्लोकसाहित्यसंपदा, प्रथमावृत्ती १९६४, पृ. क्र. ९८.
६. डॉ. लांजेवार लता, उनि, पृ.क्र. १५०.
७. तत्रैव, पृ.क्र. १७५.
८. तत्रैव, पृ.क्र. १६४.
९. मांडे प्रभाकर, श्लोकसाहित्याचे स्वरूपश्ए गोदावरी प्रकाशन, औरंगाबाद, चौथी आवृत्ती, डिसें २०००, पृ.क्र. ३२५.

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

208-19

(42)

ISSN 2454-7409
Vol. 4 Issue 1 Jan. 2019

वर्ष चौथे अंक पहिला जानेवारी २०१९

Peer Reviewed Annual National
Research Journal in Marathi As Per UGC Guidelines
URL: http://www.indiramahavidyalaya.com/pdf_show.php?unum=97

मराठी प्राध्यापक संशोधन पत्रिका

मराठी भाषा, संस्कृती व अस्मिता जोपासणारे
मराठी विषयाचे प्राध्यापक, संशोधक आणि अभ्यासक यांच्या
संशोधनकार्याला चालना देणारे वार्षिक

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya,
Morshi

ISSN 2454-7409

डॉ. भाऊ मांडवकर संशोधन केंद्र आणि
संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ मराठी प्राध्यापक परिषद
यांचा संयुक्त उपक्रम

मराठी प्राध्यापक संशोधन पत्रिका

Peer Reviewed Annual National Research Journal As Per UGC Guidelines
VOL 4 ISSUE 1
वर्ष चौथे, अंक पहिला, जानेवारी २०१९
URL: http://www.indiramahavidyalaya.com/pdf_show.php?unum=97

मुख्य संपादक
डॉ. पवन मांडवकर
संस्थापक अध्यक्ष, डॉ. भाऊ मांडवकर संशोधन केंद्र
अध्यक्ष, सं.गा.बा. अमरावती विद्यापीठ मराठी प्राध्यापक परिषद
प्राचार्य, इंदिरा महाविद्यालय, कळंब

प्रकाशक
प्रा.डॉ.सौ. वीरा मांडवकर
संचालक, डॉ. भाऊ मांडवकर संशोधन केंद्र
इंदिरा महाविद्यालय, कळंब, जि. यवतमाळ ४४५४०१

मुद्रक
सेवा प्रकाशन
विजय कॉलनी, रुक्मिणी नगर, अमरावती ४४४६०६

मुखपृष्ठ
डॉ. पवन मांडवकर

Communication
Dr. Bhau Mandavkar Research Centre
Indira Mahavidyalaya, kalamb, Dist. Yavatmal, Maharashtra 445 401
e mail – **marathipradhyapak@gmail.com**
Alternate mail id – **imvkalamb@yahoo.co.in**
Tele. 07201-226170, 226147, 226129 Mob. 9422867658. 9403014885
Website: www.indiramahavidyalaya.com

जानेवारी, २०१९

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

मथुरा लभाण बोलीतील 'प्रभाती गीते' : एक आकलन

प्रा.डॉ. भगवान जे. साबळे
सहाय्यक प्राध्यापक, मराठी
भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी, जि. अमरावती
ईमेल : bhagwan.j.sable@gmail.com भ्रमणध्वनी : ९५४५६४३१५३

प्रस्तावना

मराठी लोकसाहित्यातील भटक्या विमुक्तांच्या लोकगीतांमधून लोकजीवन व लोकसंस्कृतीचे दर्शन घडते. लोकसाहित्याचा आंतरात्मा गणल्या जाणाऱ्या 'लोकगीता'च्या निर्मितीमागे व्यक्तिगत, सामाजिक व धार्मिक अशी बहुविध प्रेरणा दिसून येतात. वाङ्मयीन दृष्टीनेही लोकगीते मौलिक आहे. भटक्या विमुक्तांच्या लोकगीतांच्या संदर्भात डॉ. नागनाथ कदम म्हणतात की, 'लोकगीत भटक्या विमुक्तांच्या संस्कृतीचे एक अविभाज्य अंग आहे. त्यातून त्यांच्या जीवनाचे भावाविष्कार प्रतिबिंबित झाल्याचे दिसून येतात. जाती–जमातीचे सांस्कृतिक उन्मेष आढळतात. वर्षानुवर्षे लोकगीत म्हटली जात असली तरी आजही ती ताजीतवानीच वाटतात. यातच त्यांच्या लोकगीतांचे जिवंतपण आहे.'[१] याप्रमाणे ही लोकगीते त्यांच्या भावजीवनाशी जुळलेली आहे.

महाराष्ट्रात ज्या अनेक भटक्या व विमुक्त जाती–जमाती आहेत. त्यामधील विमुक्त जातीमध्ये ज्या १४ तत्सम जातींचा समावेश होतो. त्यातील 'बंजारा' (अ.क्र. ७) जातीमध्ये तत्सम जाती म्हणून 'मथुरा लभाण' (अ. क्र. ७, फ) या जातीचा समावेश करण्यात आलेला आहे. मथुरा लभाण गणाच्या बोलीला 'मथुरा लभाण' बोली म्हणून संबोधल्या जाते. लिपीबद्ध नसलेली पण मौखिक परंपरेने बोलल्या जाणाऱ्या व्यावहारिक भाषेच्या जोडीनेच प्रासंगिक गीते या बोलीचा एक स्वतंत्र भाग आहे. शिवाय मथुरा लभाण गणाच्या सामाजिक व सांस्कृतिक जडण–घडणीमध्ये या लोकगीतांची मोलाची भूमिका आहे. जीवनाच्या वेगवेगळ्या प्रसंगी अंत:करणातून उमललेली ही लोकगीते प्रासंगिक स्वरूपाची आहेत. विविध विधी व सण–उत्सवाप्रसंगी स्त्री–पुरुषांकडून गायिल्या जाणारी ही गीते मथुरा लभाण गणाच्या आंतरिक भावविश्वाशी विशेषत: स्त्रियांच्या भावजिवीनाशी आजतागायत जुळलेली आहेत.

शोधनिबंध लेखनाचा हेतू

सदर शोधनिबंधामध्ये धार्मिक उत्सवाप्रसंगी पुरुषांकडून गायिल्या जाणाऱ्या 'प्रभाती गीतां'चा अभ्यास करण्यात आलेला आहे. मराठी साहत्यामध्ये संतांनी रचलेली अभंग वा भूपाळी या काव्यरचनेप्रमाणे मथुरा लभाण बोलीतील 'प्रभाती गीतां'चे पुरूषांकडून विविध सण, उत्सव वा गुरूनानक व बालाजीचा भंडारा (महाप्रसाद) तसेच पाऊस पडावा म्हणून वरून देवतेला आर्जव करताना नगारा व मंजिऱ्याच्या सहाय्याने रामनाव, साकी, सबद, प्रभाती, झांवरा, कव्हाई व लाछां आदी गीतांचे गायन केल्या जाते. या बैठक गीतांमुळेच सण, उत्सव व विधींना साजरेपण येते नव्हे, याच हेतूने सदर गीतांचे श्रद्धा भावनेने गायन केल्या जाते. या गीतांपैकी 'प्रभाती गीतां'मधील मांगल्य अभिव्यक्त करून परमेश्वराप्रती असणारी आस्था व श्रद्धा भावना तसेच जीवनाच्या उद्धाराचे असणारे सामर्थ्य अभिव्यक्त करण्याच्या हेतूनेच सदर शोधनिबंधाचे लेखन केले आहे.

प्रभाती गीते

'प्रभाती' ही बैठक गीते नगारा व टाळ यांच्या सहाय्याने पहाटेला गायिल्या जाते. प्रभात म्हणजे पहाट तर 'प्रभाती म्हणजे पहाटेला गायिल्या जाणारे ईश्वराचे नामस्मरणपर भक्तीगीत होय'. पहाटेला उठून 'अभ्यंगस्नान' उरकून पुरूषांकडून 'प्रभाती' या गीतांचे गायन केल्या जाते. दिवसाची सुरूवात मांगल्याने करून या मंगलप्रसंगी ईश्वराचे नामस्मरण करणे व परमेश्वराप्रती असणारा श्रद्धा भाव व्यक्त करणे हा हेतू प्रभाती या गीतांच्या गायनामागे दिसून येतो. या प्रभाती लोकगीतामध्ये रामकी प्रभाती, सीताकी प्रभाती, मिराकी प्रभाती, कृष्णकी प्रभाती, आखियाकी प्रभाती, नेरोकी आखियाकी प्रभाती, गालणकी प्रभाती, मकणी बजातणकी प्रभाती व काळुबाबाकी प्रभाती अशी एकुण पस्तीस ते चाळीस प्रभाती गीते आहेत.

Principal
Bhartiya Mahavidyalay
Morshi

प्रभातीकी साकी

कोणत्याही प्रभाती गीताचे गायन करण्याआधी 'प्रभातीकी साकी' गीताचे गायन करण्याची प्रथा आहे. पुरुषांकडून गायिल्या जाणारे 'प्रभातीकी साकी' हे गीत पुढीलप्रमाणे–

प्रभाती की साकी

उठो लोक मने ऽऽती भजो ऽऽऽऽऽ रेहवा ऽऽऽऽ
हर उठकन भजोरे पूरा मनेतीरे ऽऽऽ हे जी ऽऽ
हे उररसानपे छांडदे ऽऽऽ रेहवा ऽऽऽऽ
भजले रामको ऽऽऽ नांवरे ऽऽऽऽ जी ऽऽऽऽ या राम ।ध्रु।।
ये सोंणो सोंणो ऽऽ काव करे ऽऽऽऽ रेहवा ऽऽऽऽ
ये सोंणो एखी बारेरे ऽऽऽऽऽ जी ऽऽऽऽऽ
एक दन आसो होसीरे रेहवा ऽऽऽऽ
हर सोजा पांवपे शानरे ऽऽऽऽऽ जी ऽऽऽऽ या राम ।१।।
ये सुतो सुतो ऽऽ कांव करे ऽऽऽऽ रेहवा ऽऽऽऽ
ये सुतो सुतो होयो उठे ऽऽऽ जागरे ऽऽऽऽ जी ऽऽऽऽ
ये उररसानपे छांडदे ऽऽऽ रेहवा ऽऽऽऽ
जले रामको ऽऽऽ नांवरे ऽऽऽऽ जी ऽऽऽऽ या राम ।।२।।
हे आगे बछडा दोहरहे ऽऽऽऽऽ रेहवा ऽऽऽऽ
बिच थाडीछे रातरे ऽऽऽऽ जी ऽऽऽऽ
हे काव जाणू काव होयंगो ऽऽऽ रेहवा ऽऽऽऽ
यो गंथा परेमासरे ऽऽऽऽ जी ऽऽऽऽ या राम ।।३।।
ये चार पेरकी ऽऽ रातहे ऽऽऽऽ रेहवा ऽऽऽऽ
दो सोबे दो ऽऽ जागेरे ऽऽऽऽ जी ऽऽऽऽ
हे काव जाणू काव होयंगो ऽऽऽ रेहवा ऽऽऽऽ
यो गंथा परेमासरे ऽऽऽऽऽ जी ऽऽऽऽ या राम ।।४।।
ये उचीं बन्सी ऽऽ रणघणहे ऽऽऽऽऽ रेहवा ऽऽऽऽ
ये बेरीन सरखो ऽऽ बांसरे ऽऽऽऽ जी ऽऽऽऽ
हे नंदी कन्हाटे ऽऽ रूखडो ऽऽऽ रेहवा ऽऽऽऽ
हे कब थम होशी बे ऽऽ नासरे ऽऽऽऽ जी ऽऽऽऽ या राम ।।५।।

शब्दार्थ : मनेती भजो = मनापासून नामस्मरण करा, उररस छांडदे = देहातील वाईट प्रवृत्तींचा त्याग करणे, सोंणो = झोपणे, सुतो = झोपलेला, बछडा दोहरहे = गायीचे दुध काढणे, गंथा = गत / परिस्थिती, दो घडी = दोन दिवस, नंदी क न्हाटे = नदी किनारी, रूखडो = रोपटं इत्यादी.

भावार्थ : या गीतामध्ये मानवाला उद्देशून म्हटले की, पहाट झाली आहे. आता जागा हो व या मंगलप्रसंगी आपल्या मनातील सर्व वाईट प्रवृत्तींचा त्याग करून शुद्ध अंत:करणाने ईश्वराचे नामस्मरण करा असा भाव धृपदामधून व्यक्त होतो.

हे मानवा, केवळ झोपणे तुझा धर्म नाही. एक दिवस तर कायमचे झोपावेच लागणार आहे. तेव्हा तर कोणीच तुला जागे करणार नाही परंतु आज मानवाचा देह तुला मिळाला आहे. या देहाचे हित नेमके कशात आहे ते जाणून घे. केवळ आळस करून व्यर्थ वेळ वाया दवडू नकोस. आपल्या मनातील सर्व वाईट प्रवृत्तींचा त्याग करून ईश्वराचे व आपल्या कर्तव्याचे कायम स्मरण असूदे. कारण या अंधकारमय जीवनात पुढे कशी बिकट परिस्थिती येईल हे सांगता येत नाही. म्हणून वेळीच जागा होऊन स्वत:चे हित व कर्तव्याची जाणीव ठेवून कर्माला, कार्याला महत्त्व असले पाहिजे, असा भाव व्यक्त होतो.

सदर गीतामध्ये शेवटी असेही म्हटले की, रात्रीचे चार प्रहार आहे. यामध्ये दोन प्रहर झोप व दोन प्रहर जागा राहा म्हणजेच चार दिवसांचे हे जीवन आहे. यात दोन दिवस सुख तर दोन दिवस दु:ख आहे हे जाणून घे व केवळ आपले सत्कार्यच करीत राहा असा सल्ला दिला आहे. जसे बासरीचा बांबू जोपर्यंत सुस्थितीत आहे तोपर्यंत सुस्वर आळविता येईल किंवा नदी किनारी वाढणारं रोपटं केवळ नदीत पाणी असेपर्यंत जगू शकते

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

असेच मानवाचे जीवन आहे. चांगल्या विचारांची कास धरली नाही तर या देहाचाही एक दिवस नाश होणार आहे. म्हणून वेळेचा सदुपयोग करून देह सार्थकी लाव व सत्कार्य करण्याचा आशय सदर गीतामधून व्यक्त होतो. अशाप्रकारे प्रभाती की साकी या गीतामधून मानवी जीवनाचा उद्धार केवळ आपल्या सत्कार्यानेच होऊ शकतो असा भाव व्यक्त होतो.

'प्रभातीकी साकी' या बैठक गीताच्या गायनानंतर पुरुषांकडून 'प्रभाती' या गीताचे गायन केल्या जाते. सदर शोधनिबंधामध्ये शब्द मयदिअभावी 'सीताकी प्रभाती' या प्रभाती बैठक गीताचा उदाहरणादाखल अध्ययन करण्यात आले आहे.

सीता की प्रभाती

'प्रभातीकी साकी' हे गीत गायिल्यानंतर पुरुष मंडळीकडून 'प्रभाती' या गीतांचे गायन केल्या जाते. राम, लक्ष्मण व सीता वनवासात असताना सीतेला होणारा जाच व याप्रसंगी सीतेची सेवा करण्यास तत्पर असलेल्या लक्ष्मणाचा कर्तव्यदक्षपणा तसेच सीतेचा स्वाभिमान अधोरेखित करणारे 'सीताकी प्रभाती' हे गीत पुढीलप्रमाणे–

सीता की प्रभाती

खडे ऽऽ रहो ऽऽऽ बेलहारी सीता प्यारीये लछमणे ऽऽऽ
खडे ऽऽ रहो ऽऽऽ बेलहारी ऽऽऽऽऽ या रा ऽऽ म ।।ध्रु।।
चेत मासका लछमेण तपणा तापेतहेरे ऽऽ
दुजोही आंग सेक भारीर लछमणे ऽऽऽ हो
खडे ऽऽ रहो ऽऽऽ बेलहारी ऽऽऽऽऽ या रा ऽऽ म ।।१।।
माई सीताकू लछमेण घोडले चेढायदेरे
के खांदेपे अबे धेरीरे लछमणे ऽऽऽ हो
खडे ऽऽ रहो ऽऽऽ बेलहारी ऽऽऽऽऽ या रा ऽऽ म।।२।।
चलतातो चलता लछमेण पांवे जलतये ऽऽ
को ऽऽ कर चालू आल्हाणी ये लछमणे ऽऽऽ हो
खडे ऽऽ रहो ऽऽऽ बेलहारी ऽऽऽऽऽ या रा ऽऽ म ।।३।।
चलता तो चलता लछमण त्यासतो लागतये ऽऽ
को ऽऽ कर चालू अब त्यासीरे ये लछमणे ऽऽऽ हो
खडे ऽऽ रहो ऽऽऽ बेलहारी ऽऽऽऽऽऽ या रा ऽऽ म ।।४।।
पाने तो तोड्य लछमेण डाके पळेसकाये ऽऽ
दोना ऽऽ सियारे बा त्यासीरे ये लछमणे ऽऽऽ हो
खडे ऽऽ रहो ऽऽऽ बेलहारी ऽऽऽऽऽ या रा ऽऽ म ।।५।।
पाणी भर लायो लछमेण तालसागेरकोय ऽऽ
नेही पिबे ऽऽ सीता प्यारी ऽऽ ये लछमणे ऽऽऽ हो
खडे ऽऽ रहो ऽऽ बेलहारी ऽऽ ऽऽऽ या रा ऽऽ म ।।६।।
पेल्हो मरदरा लछमण डाके पळेसहे ऽऽऽ
दुजो मरद रेतवासीये सीता प्यारीये लछमणे ऽऽऽ हो
खडे ऽऽ रहो ऽऽ बेलहारी ऽऽऽऽऽ या रा ऽऽ म।।७।।
तिजो मरदरा तालसागेर हे ऽऽऽ
चौथो मरदे लछमण देवर सीता प्यारीये लछमणे ऽऽऽ हो
खडे ऽऽ रहो ऽऽ बेलहारी ऽऽऽऽऽ या रा ऽऽ म ।।८।।
पानेतो तोड्य लछमणे बागे केळीनूकाये ऽऽ
दोना सियारे बा त्यासीरे ये लछमणे ऽऽऽ हो
खडे ऽऽ रहो ऽऽ बेलहारी ऽऽऽऽऽ या रा ऽऽ म।।९।।
पाणी भरलायो लछमणे गंगा जमनाकोये ऽऽ
जाय खडो सीताके पासये सीता प्यारीये लछमणे ऽऽऽ हो
खडे ऽऽ रहो ऽऽ बेलहारी ऽऽऽऽऽ या रा ऽऽ म ।।१०।।

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

पाणीको दोना लछमणे सीसेभी धेज्याये ऽऽ
छोड चाल्यो बनुवास सीता प्यारीये लछमणे ऽऽऽ हो
खडे ऽऽ रहो ऽऽ बेलहारी ऽऽऽऽऽ या रा ऽऽम।।११।।

शब्दार्थ : लछमणे = लक्ष्मण, चेत मास = चैत्र महिना, आल्हाणी पांवे = अनवाणी पायाने, त्यास = तहान, डाके पळस = पळसाचे झाड, दोना = द्रोण, मरदरा = पुरूष, रतवासी = द्रोणाला लावल्या जाणारी बांबूची काडी, सिसेभी = उशी जवळ इत्यादी.

भावार्थ : वनवासात असताना सीतेला अनेक गोष्टींचा त्रास सहन करावा लागला. राम व लक्ष्मण पुढे–पुढे जात असताना त्यांच्या पाठीमागे चालणारी सीता मध्येच थांबते व लक्ष्मणला म्हणते की, चैत्र महिन्याचे उन्ह तापत असून या उन्हाचे मला चटके बसत आहेत.अनवाणी पायाने चालावे लागत असल्यामुळे पायही जळत आहे व तहानही लागली आहे. तेव्हा लक्ष्मणाने पळसाच्या पानाचे द्रोण बनविले व त्यात समुद्रातून पाणी घेऊन सीतेजवळ आला. पण सीतेने ते पाणी पिण्यास नकार दिला. कारण ज्या पळसाच्या द्रोणामध्ये पाणी आणले ते पळसाचे झाड पुरूष वर्गात मोडते. तसेच त्या द्रोणाला लावलेली बांबूची काडी व समुद्र हेही पुरूष वर्गात मोडतात. त्यामुळे मी हे पाणी पिणार नाही. नंतर लक्ष्मणाने केळीच्या पानाचे द्रोण बनवून गंगा–यमुना नदीचे पाणी आणले. असा भाव सदर गीतामधून व्यक्त होतो.

अशाप्रकारे पुरुषांकडून विशिष्ट चालीवर नगारा व मंजिऱ्याच्या सहाय्याने प्रभाती या गीतांचे गायन केल्या जाते. या गीतांमुळे पहाटेच्या शांत वातावरणात मन प्रसन्न व प्रफुल्लीत होते.

निष्कर्ष

मथुरा लभाण बोलीतील मौखिक परंपरेने गायिल्या जाणाऱ्या या गीतांमधून लोकजीवनाचे व लोकसंस्कृतीचे वेगळेपण अधोरेखित होते. 'प्रभाती गीतां'च्या अध्ययनाने ही गीते मथुरा लभाण गणाच्या भावविश्वाशी जुळलेली असून मांगल्य, पवित्रता व ईश्वराप्रती असणारा श्रद्धाभाव व्यक्त करणारी आहेत. म्हणूनच तर 'लोकगीत आमच्या जीवनविकासचा इतिहास आहे.'[२] या डॉ. तेजनारायण लाल यांनी लोकगीताच्या व्याख्येसंदर्भात अभिव्यक्त केलेल्या मताचा प्रयत्न येतो. ज्ञानापासून कोसा मैल दूर असलेल्या या लभाण समुदायाला जगण्यासाठी धीर व बळ देणारी ही प्रभाती गीते अभंग वा भूपाळीप्रमाणे जीवनोद्धार करणारी आहेत. याशिवाय सदर गीतांची तालबद्ध व गेयता असलेली रचना आणि मानवाला उद्धाराकरिता दिलेला संदेश बघता ही गीते वाङ्मयीन मूल्यांनी संपन्न आहेत असे दिसून येते. विशिष्ट सण, उत्सव वा धार्मिक कार्याप्रसंगी गायन करण्याची प्रथा या गीतांचे वेगळेपण तर अधोरेखित करतेच याशिवाय मथुरा लभाण संस्कृतीचे वैशिष्ट्यही अधोरेखित करते. मानवी जीवनोद्धाराचा आशय लाभलेल्या या गीतांच्या गायनाने मानवाच्या जीवनातील दुःख निवारण करण्याचे सामर्थ्य अधोरेखित होते. यादृष्टीने 'प्रभाती गीते' मौलिक आहेत.

संदर्भग्रंथ

१) डॉ. कदम नागनाथ, 'महाराष्ट्रातील भटका समाज : संस्कृती आणि साहित्य', प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, प्रथम आवृत्ती १९९५, पृष्ठ क्र.२०६

२) डॉ. लाल तेजनारायण, व्यवहारे शरद यांच्या 'लोकसाहित्य उद्‌गम आणि विकास', विश्वभारती प्रकाशन, नागपूर, आवृत्ती १९८९, पृष्ठ क्र. ३४ वरून उद्धृत.

❖❖❖

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

2017-18

2018-19 (5) E

Impact Factor - 6.261 ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

RESEARCH JOURNEY

INTERNATIONAL E-RESEARCH JOURNAL

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

January - 2019 SPECIAL ISSUE- 87 (D)

Indian Financial Sector : Challenges and Prospects

State Bank of Bikaner and Jaipur

Guest Editor :
Dr. K. K. Deshmukh
Principal,
S.N. Arts, D.J. Malpani Commerce &
B.N. Sarada Science College, Sangamner,
Tal. Sangamner, Dist. Ahmednagar (MS) India.

Chief Editor :
Dr. Dhanraj T. Dhangar
Yeola, Dist. Nashik (MS) India.

Executive Editor :
Dr. N. S. Sabale
Dr. G. K. Sanap
Prof. B. N. Shingade
Dr. K. D. Jadhav
Dr. P. J. Phalphale
Dr. G. R. Jaitmal
Dr. A. B. Hase

This Journal is indexed in :
- UGC Approved Journal
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

SWATIDHAN PUBLICATIONS

Impact Factor – 6.261 E-ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

January-2019 Special Issue – 87 (D)

Indian Financial Sector : Challenges and Prospects

Guest Editor:
Dr. K. K. Deshmukh
Principal
S.N.Arts, D.J. Malpani Commerce & B.N. Sarda Science College,
Sangamner [M.S.] INDIA

Executive Editor of the issue:
Dr. N. S. Sabale
Dr. G. K. Sanap
Dr. B. N. Shingade
Dr. K. D. Jadhav
Dr. P. J. Phalphale
Dr. G. R. Jaitmal
Dr. A. B. Hase

Chief Editor: Dr. Dhanraj Dhangar (Yeola)

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS
For Details Visit To : www.researchjourney.net

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 800/-

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013)
Special Issue 87(D)- Indian Financial Sector : Challenges and Prospects
UGC Approved Journal
E-ISSN : 2348-7143
January-2019

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
1	भारतीय बँक व्यवसायाची सद्यःस्थिती आणि आव्हाने	डॉ.संगीता साळवे	05
2	सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांचे विलीनीकरण धोरण-आव्हाने व फायदे	डॉ.एन.एस.साबळे	12
3	बँक व्यवसायातील आधुनिकीकरण	डॉ.एस.के.ढगे	17
4	राष्ट्रीयकृत बँकांच्या सक्षमीकरणासाठी भांडवल गुंतवणुकीचा नवा प्रवाह	डॉ.एम.यू.मुलाणी	21
5	पोस्टल सेव्हिंग बँक आणि सेव्हिंग बँक	डॉ.के.एच.शिंदे	29
6	आर्थिक(बँकिंग) क्षेत्रातील सुधारणा – योग्य अंमलबजावणीची गरज	प्रा.जी.बी.होले	33
7	भारतातील अग्रक्रम क्षेत्र कर्ज पुरवठ्याचे मुल्यमापन	डॉ.के.डी.जाधव	37
8	१९९१ नंतरच्या बँकिंग क्षेत्रातील आधुनिक सुधारणा	डॉ.अमोल गायकवाड	41
9	भारतातील सार्वजनिक व क्षेत्रातील बँकांचे वाढते अनुत्पादक मत्तांचे प्रमाण एक आव्हान	डॉ.संजय वैद्य	44
10	विमुद्रीकरण व त्यांचे परिणाम	डॉ.सीमा चव्हाण	48
11	बँक व्यवसायातील बदलत्या प्रवृत्ती	डॉ.सत्यम सानप	52
12	मोबाईल बँकिंग- कॅशलेस व्यवहाराचा एक उत्तम पर्याय	डॉ.सुनील उगले	55
13	विमुद्रीकरण आणि डिजीटल इंडिया	प्रा.रुपाली उंडे	59
14	महाराष्ट्रातील अनुसूचित व्यापारी बँका : एक दृष्टिक्षेप	डॉ.सदाशिव मेंगाळ	63
15	लातूर जिल्ह्यातील बँकिंग क्षेत्र आणि कृषी वित्तपुरवठा	प्रा.संतोष मुळे व प्रा. संतोष पाटील	68
16	ग्रामीण बँक व्यवस्थेपुढील आव्हाने आणि उपाययोजना	डॉ.अर्चना हासे	71
17	भारतीय बँकिंगक्षेत्राच्या समस्या आणि उपाययोजना	विश्वनाथ कोतकर	76
18	आर्थिक विकासातील बँकिंग क्षेत्राची बदलती भूमिका	प्रा.संगीता साळवे	82
19	नोटाबंदी व त्याचा सामाजिक, आर्थिक परिणाम	प्रा.विनायक खांडेकर	86
20	भारतीय महिला बँक : महिला विकासाचे एक साधन	डॉ. रमेश देसाई	91
21	नोटाबंदी : काळाची गरज आणि अर्थव्यवस्थेपुढील आव्हाने	प्रा.राहुल स्वानकर	94
22	बँक व्यवसायातील नवे तंत्रज्ञान समस्या आणि भवितव्य	डॉ.एस.के.मगरे	101
23	रुपयाची घसरण आणि भारतीय अर्थव्यवस्था	डॉ.शोभा रहाणे व डॉ.प्रमोदिनी कदम	107
24	शासनाच्या कृषीविषयक आर्थिक धोरणाचे राजकीय पैलु	प्रा.श्रीनिवास भोग	111
25	भारताच्या वित्तीय क्षेत्रातील समस्या : एक दृष्टीक्षेप	डॉ.अनिलकुमार वावरे व किशोर सुतार	114
26	भारतातील बँक व्यवसायातील आधुनिक तंत्रज्ञानाचा अभ्यास	डॉ.मोहन शिंदे	119
27	भारतीय बँक व्यवस्थेतील अनुत्पादक मत्तांचे (एन.पी.ए)वाढते प्रमाण :एक आव्हान	डॉ.विजय मांटे	123
28	भारतीय ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवर विमुद्रीकरणाचे परिणाम	प्रा.दीपक काळे	129
29	बँक व्यवसायातील आधुनिक प्रवाह : कॅशलेस व्यवहार	डॉ.मनीषा आहेर	133
30	पेमेंट बँक इतिहास : समस्या व उपाय	प्रा. संदीप घेगडमल	137
31	सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांमधील थकित कर्जाच्या समस्या आणि उपाय	डॉ.एम. जी. थोपटे	141
32	बँकिंग क्षेत्रातील माहिती तंत्रज्ञान	श्री.उमेश भोकसे व डॉ.मोहन चौधरी	146
33	निश्चलनीकरण आणि त्याचे प्रभाव (Demonetizetion and Its Impacts)	डॉ.नाथीराम राठोड	149
34	भारतातील सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांची NPA समस्या	डॉ.शिवाजी पाते	153

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

35	भारतातील इंटरनेट बँकिंग : एक विश्लेषणात्मक अभ्यास	प्रा.मनीषा सामंत	158
36	संजय गांधी निराधार अनुदान योजना- एक दृष्टीक्षेप	डॉ मनोहर सानप व सौ.अनुजा गावंडे	161
37	भारतीय पोस्ट बचत व पेमेंट बँक : समस्या व भवितव्य	प्रा.भिका बांगर	169
38	भारतीय रुपयाची घसरण : परिणाम आणि आव्हाने	प्रा.निलम काळे	172
39	भारतीय बँकिंग क्षेत्रासमोरील : आव्हाने आणि उपाययोजना	प्रा.ए.एच.घोंगडे	177
40	महाराष्ट्रातील आर्थिक समावेसास प्रोत्साहन देण्याराठी गुढा योजनेची भूमिका	कु.तुसी गुजर	184
41	निश्चलनीकरण आणि त्याचे परिणाम	डॉ.सुनील मोहटे	186
42	नोटाबंदीची फलश्रुती	प्रा.सचिन कसबे	189
43	प्रधानमंत्री मुद्रा बँक योजना	डॉ.डी.एन.कारे	191
44	भारतीय बँकिंग क्षेत्रातील सुधारणा – वेंसल समिती-३	डॉ.गोरखनाथ वाकळे	195
45	सार्वजनिक क्षेत्रातील बँका आणि त्यांचे विलीनीकरण	जालिंदर तुवर	199
46	ग्राहक संरक्षण परिषदा व त्यांच्या कामकाजाचा चिकित्सक अभ्यास	डॉ.मनीषा सोडनवर	202
47	बँकिंग क्षेत्रातील माहिती तंत्रज्ञानाची भूमिका	प्रा.रविंद्र मोरे	205
48	भारतातील बँकांची बुडीत कर्जे : कारणे, परिणाम व उपाययोजना	डॉ.लाजवंती टेंभुर्णे	208
49	विविध कार्यकारी सेवा सहकारी पत संस्थांचे ग्रामीण विकासातील योगदान (विशेष संदर्भ-कर्जत तालुका, सन १९९९- ०० ते २००८- ०९)	डॉ.सचिन तोरडमल	214
50	भारतातील राष्ट्रीयकृत बँकेच्या मालमत्तेचा चिकित्सक अभ्यास	डॉ.दिनेश पारखे	218
51	भारतीय बँक क्षेत्र : आव्हाने आणि भवितव्य	डॉ.एन.सी.पवार	224
52	भारतीय बँकांची पुनर्रचना	डॉ. प्रताप फलफले	228
53	बँकिंग क्षेत्रातील समस्या आणि आव्हाने	दत्तात्रय छत्रे व प्रा. एस. एन. साबळे	233
54	सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांचे पुनर्भांडवलीकरण	डॉ. संगीता जांगिड	236

Our Editors have reviewed paper with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can republish these papers without pre-permission of the publisher.

- Chief & Executive Editor

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452 (2015), (GIF)-0.676 (2013)
Issue 87(D)- Indian Financial Sector : Challenges and Prospects
UGC Approved Journal
E-ISSN : 2348-7143
January-2019

भारतातील बॅंकाची बुडीत कर्जे कारणे, परिणाम व उपाययोजना

डॉ. टेंभुर्णे लाजवंती आर.
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी
संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ,अमरावती

प्रत्येक देशाच्या अर्थव्यवस्थेत मग ती विकसित असो वा अविकसित अशा सर्वच राष्ट्रांच्या बॅंकांना अनन्य साधारण महत्व आहे. कोणत्याही देशाचा आर्थिक विकास घडवून आणण्यासाठी बॅंका हया महत्वपूर्ण भूमिका निभावित असतात. त्यांच्यावर विशेष असे दायित्व सोपविल्या गेले. स्वातंत्र्यानंतर प्रमुख बॅंकांचे राष्ट्रीयकरण १९६९ व नंतर १९८० मध्ये करण्यात आले. त्यानंतर त्यांचे कार्यक्षेत्र वाढतच गेले. कृषि, व्यापार, उद्योग, सेवाक्षेत्र यामध्ये बॅंका मोलाची भर घालतात. परंतु आधुनिक काळात भारतीय बॅंकींग क्षेत्रामध्ये ज्या समस्या निर्माण झाल्यात त्यात सर्वात मोठी आणि आव्हानात्मक समस्या म्हणजे बॅंकापुढे असलेला थकीत कर्जाचा भला मोठा डोंगर होय. बॅंका हया आर्थिक प्रगतीच्या केंद्रस्थानी असतात. ज्याप्रमाणे मानवी शरीराची त्वचा खराब झाली तर त्याच्या दुखण्याने मूळ केवळ त्वचेपुरतेच मर्यादित असते असे नाही, तर ते अर्थव्यवस्थेत असू शकते. त्याचप्रमाणे बॅंकेच्या संकटाचे मूळ ते त्याच बॅंकेत सडलेले असते असे नाही तर ते अर्थव्यवस्थेत अन्यत्रही राहू शकते.

भारतामध्ये बॅंकींग व्यवहारावर नियंत्रण ठेवण्याची व नियमित मार्गदर्शन करण्यासाठी भारतीय रिझर्व्ह बॅंक ही सर्वोच्च बॅंक असून भारतीय बॅंकाचे वर्गीकरण प्रामुख्याने तीन भागात केले जाते.
(१) व्यापारी बॅंका (२) सहकारी बॅंका (३) विकास बॅंका

संशोधनाचे उद्देश :

१. बॅंकींग क्षेत्रातील सुधारणा माहिती करणे.
२. बुडीत कर्ज म्हणजे काय समजून घेणे.
३. एन.पी.ए. च्या कारणांचा अभ्यास करणे.
४. एन.पी.ए.मुळे होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास करणे.
५. एन.पी.ए.कमी करण्यासाठी उपाययोजना सुचविणे.

बॅंकींग क्षेत्रातील सुधारणा ::

स्वातंत्र्यपूर्व काळात भारतातील बॅंकींग व्यवसायाला कोणतीही दिशा नव्हती. परिणामी बॅंका बुडण्याचे प्रमाण जास्त होते. १९२९–३२ च्या काळात अनेक बऱ्याच संस्था बुडाल्या. सन १८०० ते १९५४ या कालावधीत ४० पेक्षा जास्त बॅंका स्थापन झाल्या पण नंतर या काळात अनेक नवीन बॅंका अस्तित्वात आल्या परंतु त्यांना आपली कुवत ओळखता आली नाही. परिणामी १९४५ नंतर भारतातील बॅंकींग व्यवस्था अडचणीत आली व याचा परिणाम अनेक बॅंका बुडण्यात झाला.

स्वांत्र्यानंतर बॅंकांचे राष्ट्रीकरण करण्यात आले व त्यानंतर बॅंकाची शोडीपार प्रगती झाली. १९९१ मध्ये भारत सरकारने खाजगीकरण, उदारीकरण आणि जागतिकीकरण या धोरणांचा स्विकार केला. १९९१ पर्यंत आर्थिक वर्षात बॅंकाच्या ताळेपत्रामध्ये वाटप केलेल्या कर्जावरील कमविलेले परंतु प्रत्यक्षात न मिळालेले व्याज उत्पन्नात जमा घेण्यात येत होते. नफ्यातून निर्माण झालेल्या निधी इतर ठिकाणी [illegible]

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

होता. वसुल न होणारी कर्जे ताळेबंदात दाखविली जात होती व आर्थिक लेखाची पारदर्शकता नष्ट केली जात होती. त्यामुळे १९९२ मध्ये श्री. एम.नरसिंहम समितीने आपला अहवाल सादर केला. या अहवालात आर्थिक क्षेत्रातील सुधारणांचा आग्रह केला. या अंतर्गत बँकींग क्षेत्रातील सुधारणांची जबाबदारी या समितीवर सोपविण्यात आली. या समितीने नोव्हेंबर १९९१ मध्ये अहवाल सादर केला. या अहवालात एन.पी.ए.संदर्भात सुचना करण्यात आल्या. त्यानुसार बँकाच्या मालमत्तेचे वर्गीकरण करण्यात येते. बँकांना त्यांच्या बुडीत मालमत्तेसाठी त्यांनी मिळविलेल्या नफयातून तरतूद करावी लागते हे निकष लागु केल्यानंतर बँकाची आर्थिक स्थिती सुधारण्यातीला ढासळली. परंतु कालांतराने त्यात पारदर्शकता निर्माण झाली व बँका सुदृढ होण्यास मदत झाली.

या एन.पी.ए.वरुन अशक्त बँका व आजारी बँका असे वर्गीकरण करण्यात आले. ज्या बँकाचे प्रमाण रिझर्व बँकेने ठरवून दिलेल्या प्रमाणापेक्षा ७५ टक्के हून कमी आहे अशा बँकांना अशक्त बँका तर ज्या बँकाचे अनुत्पादक कर्जाचे प्रमाण १५ टक्के अधिक आहे त्यांना आजारी बँका म्हणण्यात येऊ लागले. एन.पी.एचे बँकाच्या व्यवसायावर विपरीत परिणाम होतात हा परिणाम फक्त भारतातील बँकावरच झाला असे नव्हे अमेरिकेतील बँकांवरही झाला. भारतातील बँकाच्या एकूण वितरीत कर्जाच्या तुलनेमध्ये एन.पी.ए.चे प्रमाण २००१ मध्ये १२ टक्के होते ते सुधारुन २००७-०८ मध्ये २.४ टक्के आले परंतु त्यानंतर ते पुन्हा वाढत गेले. सन २००८-०९ मध्ये ६८,२२० कोटी रुपये, २००९-१० मध्ये ८१,८१३ कोटी रुपये, २०१०-११ मध्ये ९४,०८४ कोटी रुपये तर २०११-१२ मध्ये हे प्रमाण ९७.२२२ कोटी रुपये इतके होते. म्हणजेच २०११-१२ मध्ये देशातील बँकाचे एकत्रित थकीत कर्जाचे प्रमाण २५.५ टक्के पोहचले. सर्व बँकामधील एन.पी.ए.चे प्रमाण ३.८ ३१ लाख कोटीवर गेले.

रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाच्या सध्याच्या नियमानुसार (खालील निकषावर) बुडीत कर्जे जाहीर करावे लागते. बुडीत कर्जे म्हणजे काय तर

अ) कर्जाचे व्याज/मुद्दल सलग ९० दिवसात परतफेड केल्या गेली नाही.

ब) मुदत कर्ज खाते यासाठी तारण म्हणुन दिलेल्या मालमत्तेची किंमत कर्जापेक्षा कमी असल्यास

क) एका खातेदाराचे कर्ज बुडीत झाले असता त्या ग्राहकाची इतर सर्व खाली सुध्दा बुडीत ठरविली जातात.

ड) रोख पत खात्याच्या मर्यादा मंजुरीचा कालावधी ९० दिवसापेक्षा जास्त उलटून गेल्यावर खाते बुडीत होते.

बँकेचे महत्व :

आधुनिक काळात बँका हया केवळ पैशाचा साठा करणाऱ्या नसून आर्थिक विकासाला आवश्यक असणाऱ्या साधन सामुग्रीचे खनिजे आहे त्याचे महत्व हे खालील मुद्यांवरुन स्पष्ट होते.

- भारतासारख्या कृषिप्रधान अर्थव्यवस्थेत शेतकऱ्यांना कर्जपुरवठा करुन शेतीच्या उत्पन्नात व उत्पादकतेत वाढ करुन आणि शेतकऱ्यांच्या राहणीमानात सुधारणा घडवून आणण्यासाठी बँकींग यंत्रणा अधिक श्रेष्ठ व प्रभावी ठरते.
- बँका सर्वसामान्य नागरिकांच्या बचत वृत्तीला व गतिशिलतेला चालना देण्याचे काम करते.
- बँकाची प्रगती झाल्यामुळे आर्थिक विकासाला चालना मिळून लोकांच्या दृष्टीकोनात बदल घडून आणणे शक्य होते.

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

४. लोकांना बँकींग व्यवहाराचे शिक्षण देऊन अर्थव्यवस्थेत काटकसर व बचतीचे महत्व पटवून देण्याचा कार्य करतात.

५. बँकांमुळे पैशाचे हस्तांतरण व स्थलांतरण सहजतेने होते

६. या व्यवसायामुळे औद्योगिकरणाला चालना मिळते.

भारतातील बुडीत कर्जाची कारणे :

आज देशातील बँकींग क्षेत्र वाढत्या एन.पी.ए.च्या समस्येतून जात आहे. या बँकांचा एन.पी.ए.अधिक वाढविण्याकरिता खालील बाबी कारणीभूत ठरतात.

अनुत्पादक कारणासाठी कर्ज :

ग्रामीण व विशेषत: शेती क्षेत्रामध्ये दिसून येते की, उत्पादक कार्यासाठी घेतलेले कर्ज अनुत्पादक कारणासाठी खर्च होत असल्यामुळे त्याची परतफेड होऊ शकत नाही. त्यामुळे शेतकऱ्यावरील बुडीत कर्जाचा प्रमाण वाढते. अनेक कर्जदार जाणून–बुजून कर्ज परत करीत नाही. गेल्या काही वर्षात शैक्षणिक कर्जाचा अनुत्पादक कर्जात सुध्दा वाढ झाली आहे. मार्च २०१२ मध्ये देशभरातील एकूण शैक्षणिक कर्जापैकी ५.२० टक्के कर्जे ही अनुत्पादक होती तर डिसेंबर २०१६ मध्ये हेच प्रमाण ८.७६ टक्के झाले.

नैसर्गिक आपत्ती :

एन.पी.ए. चे प्रमाण वाढविण्यासाठी हा सुध्दा एक महत्वाचा घटक आहे. नैसर्गिक आपत्तीमुळे अनेक वेळा केलेली गुंतवणूक ही डुबल्या जाते. त्यामुळे कर्ज फेडण्याची क्षमता नाहिशी होते ते बँकाचे कर्ज वेळेवर परत करु शकत नाही.

व्यावसायिक अपयश :

लघु व मध्यम उद्योजकांचे उद्योगातील अपयश हे सुध्दा मोठ्या प्रमाणात एन.पी.ए. वाढण्यासाठी कारणीभूत ठरत असते. व्यावसायिकांना आलेल्या अपयशामुळे उद्योग बुडीत निघाल्यामुळे ते कर्ज परत करण्यासाठी सक्षम नसतात. त्यामुळे कर्जाचे प्रमाण वाढत जाते. आज साथीचा रोग पसरावा तसे अनेक उद्योग साथीच्या रोगाच्या तडाख्यात सापडत आहे. गुंतवणूकदार आशावादी असतात ते मोठमोठे प्रकल्प उभारत करतात परंतु आर्थिक मंदी आल्यात नफा क्षमता अंदाजापेक्षा कमी होते व थकीत कर्जाचे प्रमाण वाढते.

नोटबंदी :

१६ नोव्हेंबर २०१६ साली सरकारने ५०० व १००० च्या नोटा रद्द केल्यानंतर बँकांची मोठी नाचक उडाली. सामान्य माणूस व लघु उद्योजकांचे कंबरडे मोडले त्यामुळे त्यांच्याकडून जी परतफेड अपेक्षित होती ती झाली नाही नोटबंदीमुळे अर्थव्यवस्थेचे कंबरडेच मोडले. खुद्द रिर्व्ह बँक ऑफ इंडियाचा नफा कमी झाला तिथे इतर बँकांची काय दशा ?

हेतुपुरस्सर थकीत करणे :

काही उद्योगपती / व्यापारी हे हेतुपुरस्सर आपले खाते थकीत करतात. हजारो रुपयाचे कर्ज घेवून स्वच्छेने दिवाळखोर होतात. मी स्वत:च दिवाळखोर झालेलो आहे, कर्ज परत करु शकत नाही असे ते जाहीर करतात. आजही देशामध्ये विजय माल्ल्यासारखे (Willful defauter) तसेच वेगवेळया क्षेत्रामध्ये दिसून येतात. अशा (Willful defauter) मुळे सुध्दा बँकाचे एन.पी.ए. चे प्रमाण वाढते.

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

४. लोकांना बँकींग व्यवहाराचे शिक्षण देऊन अर्थव्यवस्थेत काटकसर व बचतीचे महत्व पटवून देण्याचे कार्य करतात.

५. बँकांमुळे पैशाचे हस्तांतरण व स्थलांतरण सहजतेने होते

६. या व्यवसायामुळे औद्योगिकरणाला चालना मिळते.

भारतातील बुडीत कर्जाची कारणे :

आज देशातील बँकींग क्षेत्र वाढत्या एन.पी.ए.च्या समस्येतून जात आहे. या बँकांचा एन.पी.ए.अधिक वाढविण्याकरिता खालील बाबी कारणीभूत ठरतात.

अनुत्पादक कारणासाठी कर्ज :

ग्रामीण व विशेषत: शेती क्षेत्रामध्ये दिसून येते की, उत्पादक कार्यासाठी घेतलेले कर्ज अनुत्पादक कारणासाठी खर्च होत असल्यामुळे त्याची परतफेड होऊ शकत नाही. त्यामुळे शेतकऱ्यावरील बुडीत कर्जाचे प्रमाण वाढते. अनेक कर्जदार जाणून–बुजून कर्ज परत करीत नाही. गेल्या काही वर्षात शैक्षणिक कर्जाचा अनुत्पादक कर्जात सुध्दा वाढ झाली आहे. मार्च २०१२ मध्ये देशभरातील एकूण शैक्षणिक कर्जांपैकी ५.२० टक्के कर्जे ही अनुत्पादक होती तर डिसेंबर २०१६ मध्ये हेच प्रमाण ८.७६ टक्के झाले.

नैसर्गिक आपत्ती :

एन.पी.ए. चे प्रमाण वाढविण्यासाठी हा सुध्दा एक महत्वाचा घटक आहे. नैसर्गिक आपत्तीमुळे अनेक वेळा केलेली गुंतवणूक ही डुबल्या जाते. त्यामुळे कर्ज घेणाऱ्याची क्षमता नाहिशी होते ते बँकाचे कर्ज वेळेत परत करु शकत नाही.

व्यावसायिक अपयश :

लघु व मध्यम उद्योजकांचे उद्योगातील अपयश हे सुध्दा मोठ्या प्रमाणात एन.पी.ए. वाढण्यासाठी कारणीभूत ठरत असते. व्यावसायिकांना आलेल्या अपयशामुळे उद्योग बुडीत निघाल्यामुळे ते कर्ज परत करण्यासाठी सक्षम नसतात. त्यामुळे कर्जाचे प्रमाण वाढत जाते आज साथीचा रोग पसरावा तसे अनेक उद्योग साथीच्या रोगाच्या तडाख्यात सापडत आहे. गुंतवणूकदार आशावादी असतात ते मोठमोठे प्रकल्प जाहीर करतात परंतु आर्थिक मंदी आल्यात नफा क्षमता अंदाजापेक्षा कमी होते व थकीत कर्जाचे प्रमाण वाढते.

नोटबंदी :

१६ नोव्हेंबर २०१६ साली सरकारने ५०० व १००० या नोटा रद्द केल्यानंतर बँकांची मोठी नाचक्की उडाली. सामान्य माणूस व लघु उद्योजकांचे कंबरडे मोडले त्यामुळे त्यांच्याकडून जी परतफेड अपेक्षित होती ती झाली नाही नोटबंदीमुळे अर्थव्यवस्थेचे कंबरडेच मोडले. खुद्द रिझर्व बँक ऑफ इंडियाचा नफा कमी झाला तिथे इतर बँकांची काय दशा ?

हेतुपुरस्सर थकीत करणे :

काही उद्योगपती / व्यापारी हे हेतुपुरस्सर आपले खाते थकीत करतात हजारो रुपयाचे कर्ज घेवून स्वच्छेने दिवाळखोर होतात. मी स्वत:च दिवाळखोर झालो आहे, कर्ज परत करु शकत नाही असे ते जाहीर करतात. आजही देशामध्ये विजय माल्ल्यासारखे (Willful defauter) तसेच वेगवेळया क्षेत्रामध्ये दिसून येतात. अशा (Willful defauter) मुळे सुध्दा बँकाचे एन.पी.ए. चे प्रमाण वाढते.

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)–0.676 (2013)
Special Issue 87(D)- Indian Financial Sector : Challenges and Prospects
UGC Approved Journal
E-ISSN : 2348-7143
January-2019

आर्थिक स्थितीवर परिणाम :

बुडीत कर्जाचे प्रमाण वाढल्यास त्याचा बॅंकेच्या विकासावर तसेच देशाच्या आर्थिक विकासावर परिणाम होण्याची शक्यता असते बॅंकच्या वित्तीय व्यवस्थेतील पत खालावत जाते.

याचा अर्थ असा की, बॅंकांच्या थकीत व मोठया कर्जामुळे बॅंकांचा नफा कमी होऊन त्याचा विपरीत परिणाम उत्पन्नावर होतो. थकीत कर्जाची तरतुद ही बॅंकाच्या नफ्यातून होत असल्यामुळे बॅंकांचे नफ्याचे प्रमाण कमी होत आहे. बॅंकींग ऐज्युकेशन ट्रेनिंग व रिसर्च अकाडमी यांच्या सर्वेक्षणानुसार भारतातील २६ सरकारी बॅंकांनी २०१३ ते २०१५ या कालावधीत कर्जासाठी थकीत कर्जासाठी केलेल्या रकमेची तरतुद व त्याचा नफा याची आकडेवारी दिली आहे. खालील तक्त्यावरुन या स्थितीची कल्पना येते.

बॅंकांचा नफा व बुडीत कर्जे

वर्ष	बॅंकांचा नफा (कोटी रुपये)	बुडीत कर्ज (कोटी रुपये)	निव्वळ नफा (कोटी रुपये)
२०१२–१३	१,२१,८३८	७१,२५६	५०,५८३
२०१३–१४	१,२७,६५३	९०,६३३	३७,०१९
२०१४–१५	२,८९,५८८	१,००,२७७	३७,८२०
एकूण	३,८७,५८८	२,६२,१६६	१,२५,४२२

वरील तक्त्यावरुन असे दिसून येते की, २०१३ ते २०१५ या कालावधीत २६ सार्वजनिक बॅंकांनी ३,८७,५८८ कोटी रुपये नफ्यातून २,६२,१६६ कोटी रुपयाची तरतुद बुडीत कर्जासाठी केली व १,२५,४२२ कोटी रुपये निव्वह शिल्लक नफा राहीला. अशा या थकीत कर्जाची समस्या दूर करायचा असेल तर काही उपाययोजना करणे आवश्यक असते.

उपाययोजना :

१. अनुत्पादक कर्जाचे प्रमाण वाढत असतांना ज्या बॅंका निष्क्रिय राहिलेल्या आहेत अशा बॅंकाबाबत सरकारने कठोर व वास्तवावादी विचार करायला हवा.
२. बॅंकांचे संचालनात तज्ञ संचालक, अर्थ, बॅंक, व्यापार, उद्योग इत्यादी तज्ञ घ्यावे
३. ज्या ग्राहकांवर / व्यावसायिकांवर कर्ज असेल त्यांच्या तारण म्हणून ठेवलेल्या मालमत्तेचा लिलाव करुन थकीत कर्जे भरुन काढावी.
४. बॅंकींग रेग्युलेशन ॲक्ट १९४९ प्रमाणे रिझर्व बॅंक ऑफ इंडियाने केलेली कोणतीही कृती कारवाई आक्षेप घेता येणार नाही.
५. कर्जदाराला नोडयु, योग्य तारण, कर्जाचे कारण व कर्जाचे मुल्यांकन कर्ज वाटप करावे
६. कर्ज वसुली करतांना कर्जाचे हप्ते कमी करण्याकरिता परतफेडीची मुदत वाढवावी, तसेच [illegible] तयार करुन त्यामार्फत कर्ज वसुल करावे.
७. बॅंकांनी मोठे कर्ज न देता लहान–लहान कर्जाचे वाटप करावे जेणे करुन कर्ज वसूल करणे [illegible] होइल.
८. ग्राहकांना देण्यात येणाऱ्या सोई–सवलती याविषयी आकारण्यात येणारे शुल्क कमी करुन ग्राहकांचे समाधान होईल अशा उत्तम प्रकारच्या सुविधा पुरविण्यास ग्राहकांचे समाधान होऊन ग्राहकांचा बॅंकांचा विश्वास वाढेल व ठेवीत वाढ घडून येईल.

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

आर्थिक स्थितीवर परिणाम :

बुडीत कर्जाचे प्रमाण वाढल्यास त्याचा बॅंकेच्या विकासावर तसेच देशाच्या आर्थिक विकासावर परिणाम होण्याची शक्यता असते बॅंकच्या वित्तीय व्यवस्थेतील पत खालावत जाते.

याचा अर्थ असा की, बॅंकांच्या थकीत व मोठया कर्जामुळे बॅंकांचा नफा कमी होऊन त्याचा विपरीत परिणाम उत्पन्नावर होतो. थकीत कर्जाची तरतुद ही बॅंकाच्या नफ्यातून होत असल्यामुळे बॅंकांचा नफ्याचा प्रमाण कमी होत आहे. बॅंकींग ऐज्युकेशन ट्रेनिंग व रिसर्च अकादमी यांच्या सर्वेक्षणानुसार भारतातील २६ सरकारी बॅंकांनी २०१३ ते २०१५ या कालावधीत कर्जासाठी थकीत कर्जांसाठी केलेल्या रकमेची तरतुद व त्यामुळे नफा याची आकडेवारी दिली आहे. खालील तक्त्यावरुन या स्थितीचा कल्पना येते.

बॅंकांचा नफा व बुडीत कर्जे

वर्ष	बॅंकांचा नफा (कोटी रुपये)	बुडीत कर्जे (कोटी रुपये)	निव्वळ नफा (कोटी रुपये)
२०१२–१३	१,२१,८३८	७१,२५६	५०,५८३
२०१३–१४	१,२७,६५३	९०,६३३	३७,०१९
२०१४–१५	२,८९,५८८	१,०१,२७७	३७,८२०
एकूण	३,८७,५८८	२,६२,१६६	१,२५,४२२

वरील तक्त्यावरुन असे दिसून येते की, २०१३ ते २०१५ या कालावधीत २६ सार्वजनिक बॅंकांना ३,८७,५८८ कोटी रुपये नफ्यातून २,६२,१६६ कोटी रुपयाची तरतुद बुडीत कर्जासाठी केली. १,२५,४२२ कोटी रुपये निव्वळ शिल्लक नफा राहीला. अशा या थकीत कर्जाची समस्या दूर करण्यासाठी असेल तर काही उपाययोजना करणे आवश्यक असते.

उपाययोजना :

१. अनुत्पादक कर्जाचे प्रमाण वाढत असतांना ज्या बॅंका निष्क्रिय राहिलेल्या आहेत अशा बॅंकांवर सरकारने कठोर व वास्तवावादी विचार करायला हवा.
२. बॅंकांचे संचालनात तज्ञ संचालक, अर्थ, बॅंक, व्यापार, उद्योग इत्यादी तज्ञ घ्यावे
३. ज्या ग्राहकांवर / व्यावसायिकांवर कर्ज असेल त्यांच्या तारण म्हणून ठेवलेल्या मालमत्तेचा लिलाव करुन थकीत कर्जे भरुन काढावी.
४. बॅंकींग रेग्युलेशन ॲक्ट १९४९ प्रमाणे रिझर्व बॅंक ऑफ इंडियाने केलेली कोणतीही कृती कायद्याने आक्षेप घेता येणार नाही.
५. कर्जदाराला नोडयु, योग्य तारण, कर्जाचे कारण व कर्जाचे मुल्यांकन कर्ज वाटप करावे
६. कर्ज वसुली करतांना कर्जाचे हप्ते कमी करण्याकरिता परतफेडीची मुदत वाढवावी, असेल [illegible] तयार करुन त्यामार्फत कर्ज वसुल करावे.
७. बॅंकांनी मोठे कर्ज न देता लहान–लहान कर्जाचे वाटप करावे जेणे करुन कर्ज वसुल करण्यास सोपे होइल.
८. ग्राहकांना देण्यात येणाऱ्या सोई–सवलती याविषयी अवगत करण्यात येणारे शुल्क कमी करुन योग्य समाधान होईल अशा उत्तम प्रकारच्या सुविधा पुरविण्यात. ग्राहकांचे समाधान होऊन ग्राहकांचा [illegible] विश्वास वाढेल व ठेवीत वाढ घडून येईल.

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013)
Special Issue 87(D)- Indian Financial Sector : Challenges and Prospects
UGC Approved Journal
E-ISSN : 2348-7143
January-2019

प्रभावहिन / वाढती निष्क्रियता :

बॅंकाच्या अनुत्पादक कर्जामध्ये वाढ होऊनही कर्ज वसुलीचे मार्ग मर्यादित व संकुचित आहेत. अनुचित मार्गाने कर्ज मंजुर होते. कर्ज मंजुरीला योग्य निकषाची खात्री करुन न घेता कर्ज देणे. शासनाकडून कर्जमाफी होईल या आशेवर कर्ज न फेडणे तसेच या वसुलीकरिता विशेश न्यायालयाची निर्मिती केलया गेली परंतु याबाबतचा अधिकचा ताण यामुळेही प्रकरणे वर्षानुवर्षे प्रलंबित राहतात.

भ्रष्ट अधिकाऱ्यांची समस्या :

भारतीय अर्थव्यवस्थेत भ्रष्टाचाराची किड आज सर्वच क्षेत्रात दिसून येते. बॅंकींग क्षेत्रात देखिल लाचखोर व भ्रष्ट अधिकाऱ्यांचे वर्चस्व वाढल्याने कर्जवाटप आणि कर्ज वसुली मोठया प्रकारे केली जात नाही व त्याची परतफेड केल्या जात नाही.

तत्वामधील विसंगती :

यशस्वी अधिकोषपणाची सुरक्षितता, तरलता, लाभता ही तत्वे आहेत. या तत्वांमध्ये विसंगती निर्माण झाल्यास बॅंकांच्या एन.पी.ए.मध्ये वाढ होण्यास मदत होते. याशिवाय तंत्रज्ञानातील कमतरता त्याचा अयोग्य वापर या कारणांमुळे बॅंकाचा एन.पी.ए.वाढत आहे.

कर्जमाफी व सरकारी योजना :

सरकारव्दारे बऱ्याच वेळा अनेक योजना आखल्या जातात. सरकारतर्फे अनेक वेळा कर्जमाफीची घोषणा केली जाते. या योजना कर्जदारासंबंधीच्या असल्यास कर्जवसुली होत नाही व त्याची जबाबदारी बॅंकांना स्विकारावी लागल्यास बुडीत कर्जाचे प्रमाण वाढत जाते.

एन.पी.ए.चे बॅंकांवर होणारे परिणाम :

एन.पी.ए.हा बॅंकांच्याा लाभप्रदतेवर परिणाम करणारा महत्वाचा घटक आहे. त्याचा परिणाम बॅंकांच्या आर्थिक परिस्थितीवर होत असतो तो पुढीलप्रमाणे

उत्पन्न व उत्पादन क्षमतेवर परिणाम :

कर्जदाराने कर्ज न भरल्यास त्याच्या एका बुडीत खात्याबरोबर सर्व खाती सुध्दा बुडीत होत असल्यामुळे या सर्व बुडीत खात्यावरील व्याजरुपी उत्पन्नात बॅंकेला मुकावे लागते. तसेच उत्पन्न घटल्यामुळे बॅंकेची माणसी उत्पादकता मोठया प्रमाणात वाढते.

व्यवस्थापन खर्चात वाढ :

बुडीत कर्जाचे प्रमाण वाढल्यास बुडीत खात्याच्या कर्ज वसुलीसाठी बॅंकेला अधिक खर्च करावा लागतो त्यामुळे त्यांच्या व्यवस्थापन खर्चात वाढ होते.

भांडवलाची कमतरता :

एन.पी.ए.मुळे भांडवल उभारणीवर विपरीत परिणाम होतांना दिसून येतो. कर्जाचे वाटप करुन कर्जाची रक्कम वसुल झाली नाही तर बचतीचे प्रमाण कमी होऊन बॅंकांना नफा कमी होते अशावेळी बॅंकांना नवीन किंवा जास्तीचे कर्जवाटप करता येत नाही.

ठेवीमध्ये घट :

एन.पी.ए.चे प्रमाण वाढल्यास बॅंकांच्या ठेवीत वाढ होत नाही. बुडीत खात्यात वसुल न झालेले व्याज उत्पन्नातून अधिकोषाला वजा करावे लागते, त्यामुळे बुडीत खात्याकरिता व्याजाची रक्कम भविष्यात बॅंकांना उत्पन्न म्हणून ग्राह्य धरता येत नाही. कर्जदार वर्ग आपल्या ठेवी जमा करीत नाही.

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

अशाप्रकारे थकीत कर्जे ही व्यापारी बँकापुढील मोठी समस्या ठरली आहे. हा प्रश्न गंभीर आहे व तो जास्त अवघड होत आहे यात दुमत नाही. बुडीत खात्यामुळे बँका डबघाईस आल्या आहेत. म्हणून लाखो ठेवीदारांचे हितसंबंध सुरक्षित ठेवण्याकरिता या आजारी बँकांना आर्थिक अडचणीतून सोडविणे आवश्यक आहे. यासाठी बँकाना अधिक सुदृढ राहावे लागेल. बँकींग विषयक धोरण हे अर्थव्यवस्थेची प्राथमिकता लक्षात घेऊन ठरविण्यात यावी. कारण हे धोरण निर्यातीशी सांधा जोडणारे आहे. बँकांचे कर्ज जाणून–बुजून बुडविणे हा फौजदारी गुन्हा ठरवून त्याची यादी जाहीर करावी. संचालकांनी दिलेल्या Do's आणि Don't चे कसोशीने पालन केले पाहिजे. सरकारी बँकामध्ये राजकारणी सत्ताधारी लोकांचा होणारा हस्तक्षेप टाळला पाहिजे. बँकींग हा व्यवसाय आहे. कुणालाही थकबाकी असते, आजमितीला ॲनस्थेशिया देऊन शस्त्रक्रिया केलयावर हा एन. पी.ए.चा प्रश्न पूर्णपणे संपेल असे नाही. त्यासाठी बँकेला सतत डोळयात तेल घालून रात्र–दिवस जागरुक राहणे गरजेचे आहे असे करणाऱ्या बँकेलाच यश मिळते. बँकर ते कसून कामाला लागले पाहिजे तरच बुडीत कर्जाचे प्रमाण कमी करता येईल.

संदर्भ ग्रंथ :

1. जहागिरदार वि. व्य. (संपा) 'भारतातील आर्थिक सुधारणांची २५ वर्षे' सेंटर फॉर ॲकानोमिक ॲन्ड सोशल स्टडीज सेंटर, अमरावती २०१७.
2. प्रा.रायखेलकर/डॉ. दामाजी भारतातील अर्थव्यवस्था विद्या बुक्स पब्लिशेअर्स, औरंगाबाद, जाने. २०१३
3. जाधव तुकाराम, मुळीक, डॉ. सुरासिंगे, घोडके अमोल (संपा) 'बुलेटीन ऑफ युनिक ॲकॅडमी' पुणे वर्ष ४, अंक ६, सप्टें.२०१५
4. लोकसत्ता, अर्थसत्ता ३ जाने. २०१२ पेज नं. १०
5. गोविलकर विनायक, 'आर्थिक संकल्पना' डायमंड प्रकाशन, पुणे २००८.
6. गोडबोले अच्युत, 'अर्थात' राजहंस प्रकाशन प्रा.लि.पुणे–२०१२
7. lokstta.com
8. googleweblight.com
9. dailyhant.in

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

2018-19

Peer Reviewed Referred and
UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

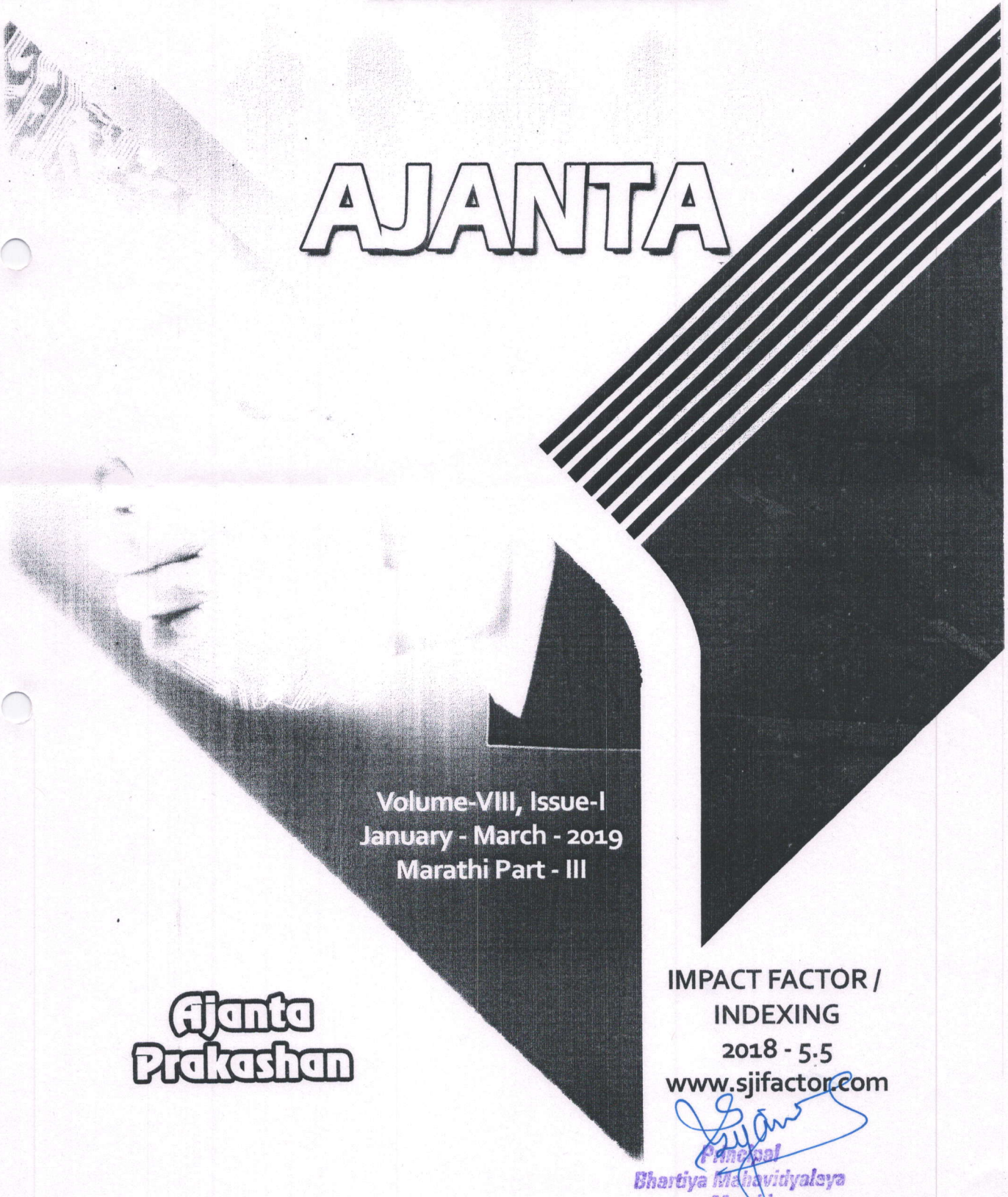

Volume-VIII, Issue-I
January - March - 2019
Marathi Part - III

Ajanta Prakashan

IMPACT FACTOR /
INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI PART - III

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि लोकशाहीची सद्यस्थिती **प्रा. डॉ. मा. म. गायकवाड**	१-९
२	संविधान आणि सामान्य माणूस **सहा. प्राध्या. पवन द. महंत**	१०-१६
३	डॉ. आंबेडकरांचे भारतीय लोकशाहीत योगदान **प्रा. प्रमोद चंद्रभान वानखेडे**	१७-१९
४	प्रजासत्ताकोत्तर मराठी साहित्यातील ठळक प्रवाह **प्रा. डॉ. राजेश चवरे**	२०-२३
५	भारतीय संविधान व स्त्री **प्रा. डॉ. प्रमिला डी. भोयर**	२४-२७
६	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि भारतीय लोकशाही **प्रा. राजेश अनंतराव कांबळे**	२८-३२
७	भारतीय संविधानात शिक्षणाचे स्थान **डॉ. राजेश शंकरराव पत्तीवार**	३३-३५
८	भारतीय राज्यघटना आणि धर्मनिरपेक्षता **प्रा. डॉ. ज्ञानेश्वर यावले**	३६-३८
९	भारतीय संविधान आणि स्त्रियांना मिळालेला सामाजिक व आर्थिक न्याय : एक अभ्यास **प्रा. गायकवाड पी. के.**	३९-४३
१०	भारतीय संविधानाची उद्देशिका व व्यक्ती **प्रा. डॉ. रजनिश बांबोळे**	४४-४६
११	भारतीय प्रजासत्ताकापुढील आव्हाने व संधी **प्रा. लक्ष्मण एफ. शिराळे**	४७-५१
१२	भारतीय प्रजासत्ताक आणि भारतीय संविधान **प्रा. आचार्य व्ही. डी.**	५२-५६
१३	धर्मस्वातंत्र्य आणि धर्मनिरपेक्षता **श्री विलास आत्माराम देऊलकर**	५७-६१

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

१०. भारतीय संविधानाची उद्देशिका व व्यक्ती

प्रा. डॉ. रजनिश बांबोळे
भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी, जि. अमरावती.

प्रस्तावना .

ब्रिटीशांच्या पारतंत्र्यातून भारत देश स्वतंत्र होण्यापूर्वी संविधान सभेची पहिली बैठक ९ डिसेंबर १९४६ रोजी दिल्ली येथे घेण्यात आली. भारतीय संविधानाला आकार देण्याचे प्रत्यक्ष स्वरूपात सुरवात झाली. भारतीय संविधान हे १८५६ च्या स्वातंत्र्य उठावापासून ते स्वातंत्र्य चळवळीतील जनसामान्यांच्या सहभागापर्यंत साऱ्याच घडामोडीतून आकारास येत होते. या प्रत्येक टप्या वरील जनसहभाग अर्थात लोकसहभाग आणि लोकांचे वैविध्य प्रश्न समोर ठेवून लोकांचे राज्य लोकांकरीता निर्माण केले आहे. भारतीय जनतेच्या आशा–आकांक्षा या सविधानाच्या माध्यमातून साक्षात रूप देण्याचे कार्य घटना समितीने केले आहे. भारतीय सविधानाच्या माध्यमातून लोकांच्या हातात राजकीय सत्ता हस्तांतरीत केल्या गेली त्यामधून भारतीय नागरीकांचे भवितव्य घडवून देणारे पहिले पाऊल ठरले. भारतीय संविधान सामाजिक क्रांती घडविण्याचे पहिले साधन ठरले असून सामाजिक क्रांतीच्या तत्वाला महत्व देवून भारतीय संविधानाने नजरेसमोर व्यक्तीला केंद्रस्थानी मानले आहे. भारताचे संविधान तयार करताना झालेल्या चर्चेतून नैतिक मूल्यांवर भर देवून लोकांनी आपापले भवितव्य घडविण्याची शक्ती देण्याचा आपल्या संविधानाने लोकशाही मूल्यांची विशेषतः न्याय, स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता यांची वाट दाखवून देताना व्यक्ती स्वातंत्र्याचा व्यक्तीचे महत्व ओळखल्याचा भाव अंतकरणात जपून भारतीय संविधानाच्या उददेशपत्रिकेतून उहापोह केल्याचे दिसते.

भारतीय संविधानाची उद्देशिका

आम्ही, भारताचे लोक, भारताचे एक सार्वभौम समाजवादी धर्मनिरपेक्ष लोकशाही गणराज्य घडवण्याचा व त्याच्या सर्व नागरीकांसः

सामाजिक, आर्थिक व राजनैतीक न्यायः

विचार, अभिव्यक्ती, विश्वास, श्रध्दा व उपासना यांचे स्वातंत्र्य

दर्जाची व संधीची समानता

निश्चितपणे प्राप्त करून देण्याचा आणि त्या सर्वांमध्ये व्यक्तीची प्रतिष्ठा व राष्ट्राची एकता आणि एकात्मता यांचे आश्वासन देणारी बंधुता प्रवर्धित करण्याचा संकल्पपूर्वक निर्धार करून;

आमच्या संविधानसभेस आज दिनांक २६ नोव्हेंबर, १९४९ रोजी याव्दारे हे संविधान अंगीकृत आणि अधिनियमित करून स्वतःप्रत अर्पण करीत आहोत..

वरील उद्देशिकातून भारतीय संविधान भारतीय लोकांचे भारतीय लोकांसाठी बनविले असून हे भारतीय संविधान आपलेच असले पाहिजेत या भावनेतून संविधान सभेच्या सदस्यांची तगमग होती असे दिसून येते.

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

संशोधनाचा उद्देश

भारतीय संविधानाच्या माध्यमातून भारतीय व्यक्तीमध्ये सामाजिक, आर्थिक व राजनैतिक न्याय निर्माण करणे हा मुख्य उद्देश आहे.

परिकल्पना

1) भारतीय समाजातील व्यक्तींमध्ये सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक न्याय निर्माण झाल्याचे दिसते.

भारतीय संविधानाने उद्देशिकामधून व्यक्तीला केंद्रस्थानी मानले आहे. समाजात राहणाऱ्या कोणत्याही व्यक्तीला जात, धर्म, वंश, लिंग जन्मस्थान या आधारावर भेदभाव न करता अथवा पक्षपात न करता सर्वांना सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक विकासाची समान संधी दिल्या गेल्याचे दिसते.

आपल्या भारतीय समाजात सामाजिक व आर्थिक दृष्ट्या दुर्बल वर्गातील लोकांना मुख्य प्रवाह आणण्यासाठी संविधानात विशेष सवलतीचा अंतर्भाव केल्या गेले आहे. संविधान निर्मात्यापुढे वैविध्य समाज आणि त्यातील ताणतणाव होते. अशावेळी तयार झालेले भारतीय संविधान अनेक बदल पचवून आजही **२९** राज्यातील **२१** भाषा आणि असंख्य बोली बोलणाऱ्या **१.२** अब्ज लोकांवर अधिराज्य करत असल्याचे दिसते. जगातील जवळपास प्रत्येक महत्त्वाच्या धर्माचे अनुयायी भारतात आहेत. हे भाषिक, धार्मिक वैविध्य पचवण्याचा संविधानात अंतविरोध मानता येईल पण अशा अनेक बाबी आहेत की भारतीय संविधानाच्या उद्देश पत्रिकेत हे संविधान भारतीय समाजाला साधणारे ठरले आहे.

भारतीय संविधानाच्या उद्देशिकात असे दिसते की, भारतीय समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला सर्वांगीण विकास करता यावा या हेतूने सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक विकासाची संधी दिली आहे. या संधीतून प्रत्येक व्यक्ती आर्थिक, सामाजिक आणि राजनैतिक विकास करत असल्याचे दिसते.

आपल्या संविधानाला अभिप्रेत असलेल्या मानवी मुक्ती व प्रतिष्ठा यांसाठी संविधान तरतुद केल्या आहेत. त्याहीपुढे जावून असे म्हणता येईल की, भारतीय संविधानाने उद्देशिकाच्या अंतरंगातून व्यक्तीला समाज आणि राजकारणाच्यां केंद्रस्थानी मानले आहे. भारतीय संविधानाच्या आधाराने व्यक्तीचा लोकशाहीकडे प्रवास सुकर होत आहे. व्यक्तीला केंद्रस्थानी ठेवले की नाही यावर राज्यघटनेची वाटचाल अवलंबून असणार आहे.

भारतीय समाजातील व्यक्तीच्या राजकीय हिताच्या दृष्टीने देशातील सर्व व्यक्तींना राज्यकारभारात भाग घेण्याची संधी मिळाली असून देशाचा राज्यकारभार कसा चालविल्या जावा हे ठरवण्याचे स्वातंत्र्य लोकशाही व्यवस्थेत भारतीय लोकांना प्राप्त झाला आहे. मतदानातून निवडून गेलेले लोकप्रतिनिधी कायदे करत असल्यामुळे निर्वाचन प्रक्रिया निर्दोष असेल तेवढी कायदेमंडळ खऱ्या अर्थाने लोकप्रतिनिधीक ठरतात आणि जनप्रतिनिधींनी केलेल्या कायद्यात लोकांचे अंचूक प्रतिबिंब उमटते. भारतीय समाजातील व्यक्तींना स्त्री असो की पुरूष असो राजकीय विकासाच्या प्रक्रियेत राजकीय जाणीव जागृती निर्माण करण्याचे कार्य संविधानातून झाल्याचे दिसते.

भारतीय समाजातील व्यक्तीमध्ये हजारो वर्षापासून चालत आलेली सामाजिक विषमतेची उतरंड होती. परंतु भारतीय संविधानाने व्यक्तीच्या अंगी कमी–अधिक प्रमाणात असलेल्या गुणवत्ता व क्षमता ठेवून निसर्गाने केलेल्या अन्यायाचे निराकरण करणे हे सामाजिक न्यायाचे साध्य असले पाहिजेत. म्हणून समाजातील दुर्बल घटकातील लोकांना विशेष संधी दिल्या गेली तर त्या व्यक्तीचा सामाजिक स्तर उंचावल्या जात असल्याचे दिसते.

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

भारतीय संविधानाच्या चौथ्या प्रकरणात व्यक्तीची आर्थिक न्यायाची बाजू प्रकट केल्या गेली असली तरी प्रत्येक व्यक्तीला पर्याप्त आणि सुसंस्कृत माणसाला साजेसा, निरोगी जीवनमानासाठी आवश्यक असलेले अन्न, वस्त्र आणि निवारा या मानवी जीवनाच्या अंगभूत गरजा पूर्ण झाल्याखेरीज संविधानाच्या उद्देशिकात निर्धारित केलेल्या आर्थिक न्यायाला कवडीमोल किंमत राहणार नाही असेही म्हणता येईल.

भारतीय समाजातील व्यक्तींना आर्थिक न्याय मिळवून द्यावयाचा असेल तर आर्थिक न्यायासाठी आवश्यक असलेली समाजातील आर्थिक विषमतेची दरी प्रमाणाबाहेर मोठी असून चालणार नाही. आर्थिक विकासातून निर्माण होणाऱ्या वस्तू व धनसंपदा यांचे लाभ समाजाच्या तळागाळापर्यंत न्याय प्रमाणात पोचले पाहिजेत व आर्थिक सत्तेचे अवाजवी केंद्रीकरण होण्यास प्रतिबंध घातला गेला पाहीजे. स्त्री पुरूषाच्या समान कामाला समान वेतन दिल्या गेले असले तरी किमान वेतनापेक्षा कमी रोजगार कोणालाही दिला जावू नये जेणेकरून भविष्य निर्वाह वेतनासारख्या सामाजिक सुरक्षा सेवा प्रत्येक व्यक्तीस लाभल्याचे दिसते. उत्पन्न आणि मालमत्ता या संबधित विषमता उत्तरोत्तर कमी–कमी होत जाईल अशी करपध्दती अवलंबण्यात आणली जावी असे उद्देशिकातून व्यक्तीला केंद्रस्थानी माणून व्याक्तीच्या हितासंबधी निर्णय घेतल्याचे दिसून येते.

निष्कर्ष

भारतीय संविधानातील उद्देशिकांच्या न्याय, स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता इत्यादी मूल्यांचे अध्ययन करताना असे दिसून येते की, भारतीय समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला राजकीय विकासाच्या प्रक्रियेत सहभागी होण्याची संधी स्त्री आणि पुरूष या दोघांनाही अधिकाअधिक प्रमाणात मिळत असल्याचे दिसते. संविधानाच्या अंमलबजावणी नंतर तळागाळातील दुर्बल व्यक्तीना सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक या तीन्ही घटकांमध्ये विकास करण्याची समान संधी मिळाल्याचे दिसते. त्याशिवाय सामाजिक, आर्थिक व राजनैतिक न्याय जोपर्यंत पूर्णपणे मिळणार नाही तोपर्यंत भारतीय समाजातील दुर्बल घटकातील व्यक्तीचा अर्थात शेतमजूर, वनमजूर, कामगार, अनूसूचित जाती, अनुसूचित जमाती आणि इतर मागास प्रवर्गातील व्यक्तीचा सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक न्याय भारतीय व्यक्तीना प्राप्त झाले असे कदापिही म्हणता येणार नाही.

संदर्भ ग्रंथ

१) डॉ. भोळे, भा.ल., "राजकीय सिध्दान्त" पिंपळापुरे प्रकाशन, महाल, नागपूर, जून २००३
२) डॉ. गवई, वामन, "भारतीय राजकारणाची संवैधानिक मीमांसा," विश्व पब्लिशर्स ॲण्ड डिस्ट्रब्युटर्स, महाल, नागपूर, प्रथम आवृत्ती, २००८
३) डॉ.गायकवाड प्रदिप "भारताचे संविधान"समता प्रकाशन, लष्करीबाग, नागपूर एकेविसावी आवृत्ती, २०१३
४) Dr. . Pylee M.V. 'An Introduction to, "The constitution of India" Vikas Publishing House Pvt. Ltd. New Delhi, Edition 2009
५) लोकसत्ता 'लोकरंग' दि. ६ जानेवारी, २०१९

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

प्रस्तावना 26
आली. आम्ही
म्हणायला ल
लोकशाहीचा,
भारतीय प्रजा 26
संविधान देश
प्रशासन काय
प्रत्यक्ष कारभ
संविधानाचे
भारताने ते
जाणीवांना न
बंधुता, न्याय
घडविण्याचा
शिकण्याचे,
यासारख्या
अंमलबजाव
भारतीय सम
जागतिक अ

Impact Factor – 6.261 | Special Issue - 180 | April 2019 | ISSN – 2348-7143
UGC Approved Journal List No. 40705

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

SOCIAL AND SCIENCE INNOVATION

- EXECUTIVE EDITOR OF THE ISSUE -
Dinesh R. Jaronde

- CHIEF EDITOR -
Dr. Dhanraj T. Dhangar

Printed By : PRASHANT PUBLICATIONS, JALGAON

For Details Visit To : www.researchjourney.net

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

४२. **डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व बौद्धधर्म** १२४
शिला विठ्ठलराव डोंगरे
४३. **डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि भारतीय संविधान** १२६
प्रा. विलास महादेवराव वानखेडे
४४. **डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे मजुरांविषयीचे योगदान** १२८
वसंत नथू हिस्सल
४५. **ग्रामीण कादंबरीतील प्रादेशिकतेनुसार बोली भाषेचे चित्रण** १३१
डॉ. शिवानंद मच्छिंद्र गिरी
४६. **डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : एक बहुआयामी व्यक्तीमत्व** १३४
शिवाजी रामराव कराळे
४७. **डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा धर्म व जातीविषयक दृष्टीकोन** १३७
डॉ. मनोहर तोटरे
४८. **पुर्व विदर्भातील धान शेती** १३९
प्रा. घनश्याम राऊत, डॉ. प्रदीप घोरपडे
४९. **डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व धर्मांतर** १४१
लता मोतीराम वाघमारे
५०. **अमरावती विभागातील संत्रा कलम उत्पादनाचे मुल्यांकन** १४३
कु. प्रज्ञा रामभाऊ निंभोरकर
५१. **डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार** १४६
रेणुका शिवाजी ईश्वरे
५२. **डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार** १४९
प्रा. सोनाली खांडेकर
५३. **हिंदू कोडबिल व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर** १५२
राजनंदिनी कैलास भालेराव
५४. **मादक पदार्थांचे कुटुंब, समाज व व्यक्तीवर होणारे परिणाम : एक समाजशास्त्रीय अभ्यास (संदर्भ: मुदखेड तालुका)** १५४
प्रा. प्रकाश कोथळे
५५. **ताडोबा अंधारी व्याघ्र प्रकल्पातील पुनर्वसीतांच्या पुनर्वसन धोरणाचे अध्ययन** १५७
अमोल जगन्नाथ शेन्डे, डॉ. एस.एच. इंदूरवाडे
५६. **डॉ. बाबासाहेब आणि धर्मांतर** १५९
वर्षा विठ्ठलराव तुरूकमाने
५७. **ग्रामीण पर्यटन आणि ग्रामिण विकास** १६१
प्रा. निहार बोदेले
५८. **डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा वैचारिक संदर्भ आणि दलित आत्मकथने** १६४
प्रा. डॉ. पदमाकर आ. पिटले
५९. **महिलांचे घटनात्मक व कायदेशीर अधिकार आणि महिला सक्षमीकरण** १६८
प्रा. जगदिश रामदास चिमुरकर
६०. **महाराष्ट्रातील आदिवासी महिलांची सद्यस्थिती आणि समोरील आव्हाने** १७०
ज्योती रामराव रामोड
६१. **महिला व राजकारण** १७४
डॉ. राजेश्री एन. कडू
६२. **महिला व राष्ट्रीय पातळीवरील राजकारण** १७७
प्रा. डॉ. आर. जी. बांबोळे
६३. **मानवी अधिकार व महिला** १८०
प्रा. डॉ. रणधीर साठे
६४. **ग्रामिण महिला व सक्षमिकरण** १८२
प्रा. मिलिंद हरीभाऊ ढाले
६५. **डॉ.आंबेडकराचा शैक्षणिक दृष्टीकोन** १८४
प्रा. डॉ. अवथरे जयेश मो.

Printed by : PRASHANT PUBLICATIONS

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

RESEARCH JOURNEY Internationl Multidisciplinary E-Research Journal ISSN : 2348-7143
Impact Factor (SJIF) - 6.261 | *Special Issue 180 :* Social and Science Innovation April 2019

महिला व राष्ट्रीय पातळीवरील राजकारण

प्रा. डॉ. आर. जी. बांबोळे
सहाय्यक प्राध्यापक
भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी, जि. अमरावती-४४४९०५

प्रस्तावना :

भारत जगातील सर्वात मोठी लोकशाही प्रणाली स्वीकारणारा देश आहे. स्वातंत्र्य प्राप्तीच्या ६७ वर्षाच्या नंतरही महिला सहभागाची मूलभूत समस्या बनलेली आहे. भारतीय राजकारणात महिलांचा सहभाग अधिक वाढविल्याशिवाय महिला राजकीय सहभागाच्या विकासाची वाटचाल योग्यरितीने झाले असे म्हणता येत नाही. भारतीय महिलांच्या संदर्भात पुरूष मानसिकतेत बदल अपेक्षित आहे. भारतीय राजकारणात स्त्री-पुरूष समतेच्या आधारावर महिलांना राजकारणात विकासाची संधी देण्याची आवश्यकता असल्याचे दिसते. भारतीय समाजात महिलांना सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक मानवी जीवनाच्या विकासाच्या क्षेत्रात संधी न मिळाल्याने महिलांना गुलामगिरीचे भयावह जीवन जगावे लागले म्हणून महिलांना प्रत्येक क्षेत्रात संधी देण्याची गरजेचे आहे. लोकशाही प्रणालीत नागरिक आपल्या सामाजिक समुदायाशी निती निर्धारण प्रक्रियेत सहभागी होत असल्या तरी राजकारणाच्या आवश्यक असलेल्या सत्ता निर्धारण प्रक्रियेत महिलांच्या मर्यादा दिसून येतात.

आधुनिक लोकशाही प्रणालीत जोपर्यंत स्त्री व पुरूष या दोघांचाही भागीदारी राहत नाही तोपर्यंत समाजातील स्त्री व पुरूष समसमान राष्ट्रीय पातळीवरील नेतृत्व प्रभावी दिसणार नाही. राजकीय सहभाग प्रभावी दिसणार नाही. राजकीय लोकतंत्रात स्त्री व पुरूष या दोघांनाही प्रतिष्ठा आणि राजकीय सहभागाची समान संधी आणि कायद्याचे समान संरक्षण प्रदान करण्यात आले. जगातील सर्व महिला शक्तीचे प्रदर्शन करत असल्याचे दिसते. परंतु जागतिक स्तरांवर महिलांची आंतरराष्ट्रीय संघटना प्रभावी नेतृत्व करत नसल्याचे दिसते. कोणत्याही समाजाचा विकासाचा आलेख त्या समाजातील महिला नेतृत्वाच्या विकासावरून निर्धारीत केल्या जातो. पुरूष आणि स्त्री दोघेही एकाच देवाचे अथवा ईश्वराचे लेकरे आहेत तर जगात या सर्व प्राण्यांमध्ये विषमता का केली? या विषमतेच्या समाजात पुरूष आणि महिला यांच्यात एक दुसऱ्यांपेक्षा श्रेष्ठ- कनिष्ठाची भावना कशी निर्माण झाली? असे विविध प्रश्न समाजासमोर निर्माण होतात. महिलांचा राष्ट्रीय पातळीवरील राजकारणामध्ये सहभाग लोकशाहीचा गाभा आहे. भारतातील संसदेच्या कनिष्ठ लोकसभागृहात १९५२ पासून ते २०१४ च्या सार्वजनिक निवडणूकीपर्यंत ८.४० टक्के महिलांचा राष्ट्रीय पातळीवरच्या राजकारणात प्रभाव राहीलेला आहे. म्हणून महिला आणि राजकारण या शोध लेखाच्या विषयाच्या अनुषंगाने राष्ट्रीय पातळीवर महीलांचा राजकारणात कसा प्रभाव याचे अध्ययन करणे गरजेचे आहे. सामाजिक आणि आर्थिक पातळीवर भारतीय महिलांचा दर्जा मान सन्मान आणि प्रतिष्ठा भयावह आहे असे चित्र पहावयास मिळते किंबहुना भारतीय राजकारणात विशेष महिलांच राज्य स्तरापासून तर राष्ट्रीय स्तरापर्यंत प्रभाव दिसत आहे. त्यामध्ये प्रामुख्याने तामिळनाडूच्या दिवंगत मुख्यमंत्री जयललिता, उत्तर प्रदेशात माजी मुख्यमंत्री मायावती, पश्चिम बंगालच्या मुख्यमंत्री ममता बॅनर्जी, सद्याचे विदेशमंत्री सुषमा स्वराज, संरक्षणमंत्री निर्मला सितारामन महाराष्ट्रातील सुप्रिया सुळे आणि लढाउ नेत्या मृणाल गोरे काही असे नावे भारतीय राजकारणाच्या संदर्भात महिलांचे घेणे आवश्यक वाटत असल्याचे दिसून येते.

राज्य विधीमंडळ आणि केंद्राच्या संसदेतील महिला आरक्षण विधेयक बील मंजूर झाले तर महिलांची राष्ट्रीय पातळीवरील राजकारणाची स्थिती बदलू शकते. भारतीय समाजात महिलांना क्रांतीकारक कार्य करण्यास हिस्सा मिळू शकतो. भारतीय महिला प्रतिनिधी प्रभावी नेतृत्व करू शकतात. म्हणून भारतीय राजकारणात महिलांना विकासाची संधी देणे गरजेचे ठरले आहे. सत्ताधारकांच्या निर्णय निर्धारण प्रक्रियेत महिला आपला प्रभावी ठसा उमटवून ध्येय धोरणांची अंमलबजावणी शासकीय योजना योग्य पध्दतीने राबवू शकतात. पंचायतराज व्यवस्थेतील ग्रामपंचायत, पंचायत समिती, जिल्हा परिषद या स्थानिक संस्थेमध्ये आणि शहरी भागातील नगरपालिका आणि महानगरपालिका या संस्थेमध्ये राजकीय विकासाच्या प्रक्रियेत महिलांना पाहिजे त्या प्रमाणात राजकीय नेतृत्वाची संधी मिळाली नव्हती. अर्थात स्थानिक पातळीपासूनसंसदेच्या वरच्या राजकारणाच्या पातळीपर्यंत महिलांना वगळण्यात आले होते.

१९५२ च्या सार्वजनिक निवडणूकीच्या काळात जवळजवळ तीस लाख महिलांची नावे मतदारांच्या यादीत नोंदवली नव्हती. मताधिकाराचे महत्व थोड्या फार प्रमाणात शहरी महिलांना जाणीव झाली होती पाहिजे त्या प्रमाणात मताच्या परिणामाची जाणीव महीलांमध्ये झाली नव्हती. १९७१ च्या निवडणूकीत महिलांच्या राजकीय नेतृत्व विषयक दृष्टीकोन मोठ्या प्रमाणात बदल्याचे दिसते. हिंदी भाषिक राज्यात महिलांनी गरिबी हटाव घोषणेला मते. दिल्या गेली. इंदिरा हटाव घोषणा देणाऱ्याच्या मते नोंदवली होती. जनसंघाचे नेते इंदिरा गांधी सरकारचे वर्णन विधवेचे सरकार असे करत असायचे. ते महिलांना अजिबात पचनी पडत नव्हते. पेटीकोट गव्हर्नमेन्ट अशी पुरूषसिंहानी केलेली चेष्ठा महिला मतदारांना जिव्हारी लागणारी होती. इंदिरा माताजी म्हणण्यात येवू लागले ते १९७१ च्या बांग्लादेश युध्दानंतर आणीबाणीच्या काळात संजय गांधी कुटुंब नियोजनाबाबतसक्ती करण्याचे धोरण अवलंबिले. ते मात्र हिंदी भाषिक राज्यांना आवडले नाही. १९९१ पासून महीला मतदारांचे प्रमाण वाढत गेले.

विषयाची उद्दिष्टये : महिला व राष्ट्रीय पातळीवरील राजकारण शोध लेखाच्या अनुषंगाने भारतीय राजकारणातील महिलांचा सहभाग कितपत वाढला आहे? या हेतूने काही उद्देश खालीलप्रमाणे ठरविण्यात

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

आले आहेत.

१. भारताच्या राष्ट्रीय राजकारणातील महिला स्थितीच्या वास्तविकतेचा अध्ययन करने हा आहे.

२. भारतीय राजकारणात महिला मतदारांच्या प्रभावाचे अध्ययन करने हा आहे.

परिकल्पना :

१. भारतीय राजकारणाच्या राष्ट्रीय पातळीवर महिलांचा सहभाग वाढविण्याकरिता प्रयत्न न केल्याचे दिसते.

भारताच्या राष्ट्रीय पातळीवरील राजकारणात १९९६ ते २००९ पर्यंत पक्षनिहाय महिला पुरूष मते कितपत प्रमाणात मिळाले आहे ते खालील तक्त्याच्या आधारे दिसून येते.

पक्षनिहाय महिला पुरूष मते

अ.क्र.	वर्ष	राष्ट्रीय कॉंग्रेस		+/-	भाजप		+/-	डावी आघाडी		+/-
		पुरूष	महिला		पुरूष	महिला		पुरूष	महिला	
1	1996	28	29	+1	22	19	-3	09	09	00
2	1998	24	27	+3	28	23	-5	06	07	+1
3	1999	26	31	+5	25	22	-3	07	08	+1
4	2004	26	27	+1	23	22	-1	07	09	+2
5	2009	28	29	+1	20	18	-2	07	08	+1

संदर्भ : योगेंद्र यादव व राजेश्वरी देशपांडे
(निवडणूक २००४ ते २००९)

१९९१ च्या निवडणूकीमध्ये ४२.९ टक्के महिला मतदार होत्या. १९९६ च्या निवडणूकीमध्ये ४४ टक्के महिला मतदार होत्या. १९९८ च्या निवडणूकीमध्ये ४६.९ टक्के महिला मतदार होत्या. १९९९ च्या निवडणूकीमध्ये ४७.७ टक्के महिला मतदार होत्या. २००४ च्या निवडणूकीमध्ये ५५.६ टक्के मतदान महिलांनी केले होते. अर्थात ५० टक्याहून अधिक महिलांनी मतदानाच्या अधिकाराचा वापर केल्याचे दिसते. महिलांनी भारतीय जनता पक्षाच्या तुलनेत राष्ट्रीय कॉंग्रेस आणि डाव्या आघाडीला झुकती मते दिल्या गेल्याचे दिसते. त्यामुळे महिला या लिंगभेद घटकावर आधारित मतदाराचे विश्लेषण योगेंद्र यादव आणि राजेश्वरी देशपांडे यांनी केले आहे. यामधून असा कल दाखवून दिला आहे की, भारतीय जनता पक्षाच्या तुलनेत राष्ट्रीय कॉंग्रेस आणि डाव्या आघाडीला महिलांनी जास्त मतदान केल्याचे दिसते.

भारताच्या राष्ट्रीय पातळीवरील राजकारणात अर्थात राज्य विधीमंडळ ते संसदेपर्यंत महीलांना समान स्वरूपाची संधी देण्यात यावी याकरीता अनेक प्रयत्न केल्या गेले असले तरी १९५२ ते २०१४ च्या लोकसभेच्या निवडणूकीत महिला संधीच्या वाटामध्ये अधिक बदल न झाल्याचे खालील तक्त्यामधून दिसून येते.

१९५२ ते २०१४ पर्यंत संसदेत महिला प्रतिनिधित्वाची निर्धारित संख्या

अ.क्र.	वर्ष	लोकसभेत निर्वाचित सदस्य संख्या	लोकसभेत निर्वाचित महिला प्रतिनिधीची संख्या	लोकसभेत निर्वाचित महिलांची टक्केवारी
१	१९५२	४९९	२२	४.४०
२	१९५७	४९४	२७	५.४६
३	१९६२	४९४	३४	६.८८
४	१९६७	५२०	३१	५.७६
५	१९७१	५१८	२२	४.०५
६	१९७७	५४२	१९	३.५०
७	१९८०	५४२	२८	५.२९
८	१९८४	५४३	४४	७.७
९	१९८९	५४३	२७	५.११
१०	१९९१	५४३	३९	७.४८
११	१९९६	५४३	४०	७.१८
१२	१९९८	५४३	४३	७.९१
१३	१९९९	५४३	४५	८.२८
१४	२००४	५४३	४५	८.२८
१५	२००९	५४३	५९	१०.१
१६	२०१४	५४३	६२	११.४१

१९५२ च्या सार्वजनिक लोकसभा निवडणुकीमध्ये २२ महिला प्रतिनिधी लोकसभा सभागृहात निवडून आल्याचे दिसते. महिला प्रतिनिधी प्रमाण लोकसभा सभागृहात निर्वाचित सदस्य संस्थेच्या प्रमाणात ४.४० टक्के प्रमाणात होते. सद्यस्थितीत भारताचा प्रत्येक राजकीय पक्ष महिलांना राष्ट्रीय पातळीवरील राजकारणात संधी देण्याचा प्रयत्न करत असल्याचे दिसते. यावरून असे म्हणता येईल की, स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर भारताच्या राष्ट्रीय पातळीवरील राजकारणात जास्तीत जास्त ८ ते १० टक्के महिला प्रतिनिधींना राजकीय विकासाची संधी दिल्या गेल्याचे दिसते.

निष्कर्ष :

भारतीय राजकारणाच्या प्रवाहात मुख्यत: पुरूष वर्चस्वाचा प्रभाव दिसते. महिला प्रतिनिधींना कौटुबिक हितसंबंधाची जबाबदारी स्वीकारावी लागत असल्याचे दिसते. त्या कारणास्तव महिलांना राजकारणापासून दूर रहावे लागत असावे कारण भारतीय राजकारणाच्या सत्ता निर्धारित करणाऱ्या प्रक्रियांमध्ये महिलांना पुरूष सहभागी करत नसल्याचे दिसते.. ज्यावेळेस भारतीय संसदेत महिला आरक्षण विधेयक मंजूर होईल त्यावेळेस अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, इतर मागास प्रवर्ग आणि खुले प्रवर्गातील महिलांचा राजकारणात अधिक सहभाग वाढू शकते आणि सर्वच पातळीवरील महिलांमध्ये राजकीय जागृती, जाणीवा निर्माण होवून राजकारणाच्या मुख्य प्रवाहात स्वप्रेरणेने सहभागी होवू शकतात असे झाले तर भारतीय राजकारणाचा उत्कर्ष झाल्याशिवाय राहणार नाही आणि भारतीय लोकतंत्राचा मोठी जीत झाले असे म्हणता येईल.

उपाय :

१. भारतीय राजकारणाच्या मुख्य प्रवाहात महिलांना आणण्यासाठी राज्य विधिमंडळ आणि संसदेत राखीव जागा निर्धारित करावेत.

२. राजकारणाच्या संदर्भात महिलांमध्ये जागृती निर्माण

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

करण्यासाठी लोकजागृती कार्यक्रम महाविद्यालय व विद्यापीठातून देण्यात यावे.

३. भारतातील राजकीय पक्षांनी महिलांना निवडणूकीत उमेदवार महणून जास्तीत जास्त प्रमाणात संधी देण्यात यावी.

४. भारतीय राजकारणातील महिलांकडे पुरूषाचा पाहण्याचा दृष्टीकोन बदलला पाहिजे.

संदर्भ :

१. बंग, के. आर., 'महाराष्ट्र शासन व राजकारण', विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगपुरा, औरंगाबाद, दुसरी आवृत्ती, २०१३.

२. चौधरी सुनिता ''भारतीय समाज मे आरक्षण'', सुमित इन्टर प्राहिजेस, नई दिल्ली, २०१०.

३. देशपांडे राजेश्वरी, ''महिला सहभाग निवडणूक'', २००४ ते २००९, ईपीडब्ल्यु १८ डिसेंबर, २००४.

४. लोकराज्य मासिक मार्च २०१४

५. पांडे दया, ''डिसीजन अॅण्ड अॅक्शन रिसर्च जर्नल'', डिसेंबर, २०१५.

६. पवार वैशाली, ''महिलांच्या सत्तासंघर्षाचा आलेख'', डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे, प्रथम आवृत्ती, २०१२.

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

2018-19
(1)

Peer Reviewed Referred and
UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

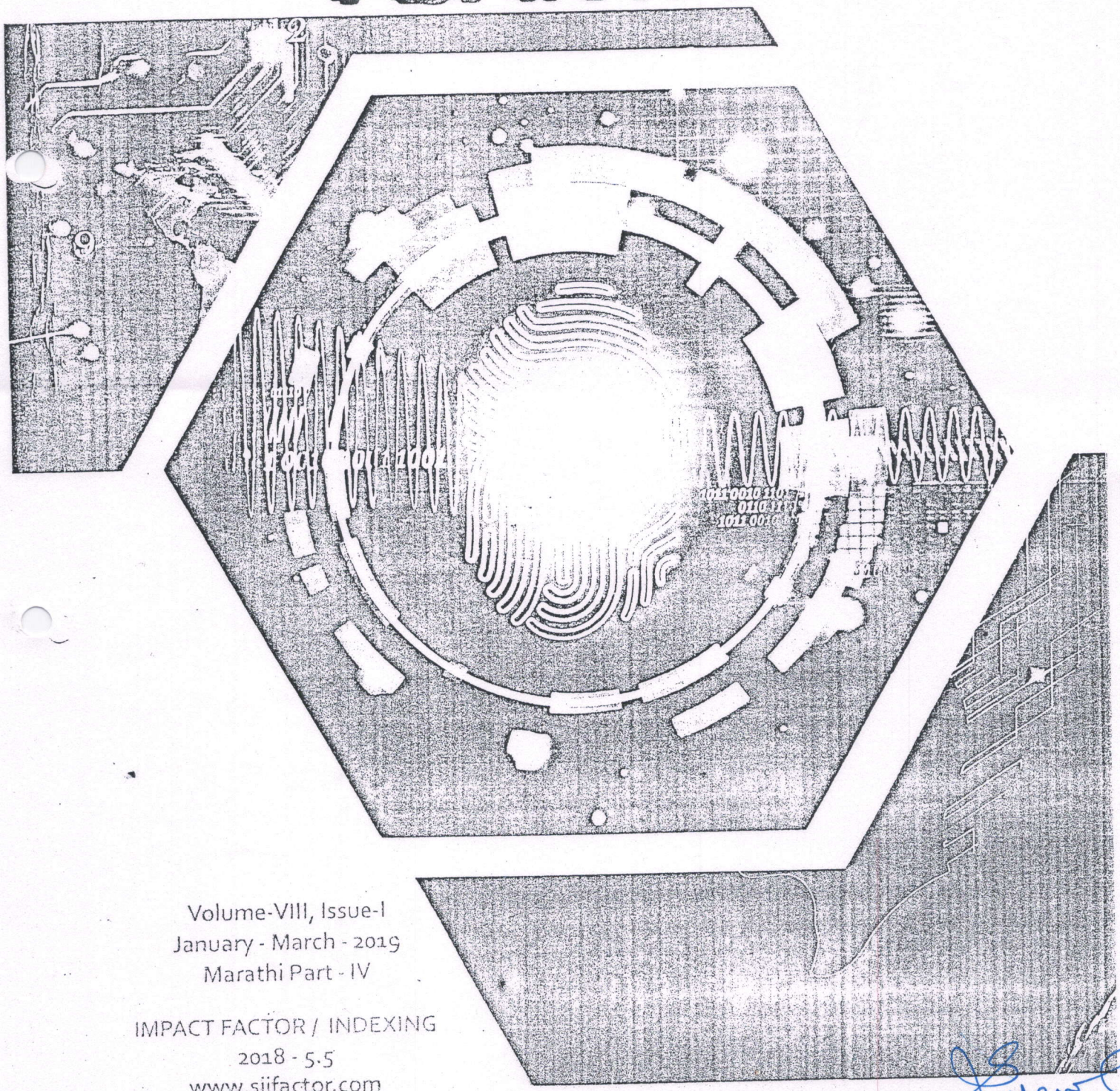

Volume-VIII, Issue-I
January - March - 2019
Marathi Part - IV

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

ASSISTANT PROFESSOR
S.M.V. MORSI

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

9404689783

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VIII Issue - I Marathi Part - IV January - March - 2019

Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 -IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

३१. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे जातीव्यवस्थाउ निर्मूलन विषयक विचार

डॉ. संदिप मनोहरराव राऊत
इतिहास विभाग प्रमुख, भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी, जि. अमरावती.

आपल्या भारत देशामध्ये प्राचीन काळापासून जाती व्यवस्था अस्तीत्वात आहे. आजच्या दशकात भारत देशात पाच ते सहा हजार जाती, जनजाती नांदत आहे. जाती मध्ये पोटजाती तर हजारोंने आहे त्याची गणना करण शक्य नाही आज मात्र औद्योगिक कारणामुळे पुर्वीला जो खालच्या जातीला स्पर्श करणे पाप समजल्या जात होते. त्याच प्रमाण सार्वजनिक ठिकाणी पुरते कमी झाले. मात्र अजुनही जाती व्यवस्थेला आधुनिक रूप आताची पिढी देताना दिसत आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या पुर्वी अनेक विचारवतांनी आपले विचार जाती व्यवस्था निर्मूलन विषयक मांडले त्यामध्ये महात्मा ज्योतीबा फुले, शाहू महाराज, स्वामी श्रध्यानंद, लाल लजपत राय, राजाराममोहन रॉय, भाई परमानंद, आचार्य पी. सी.रे, सी दल जदुनाथ सरकार, लाला हरदयाळ इ. आपले मत माडले. जाती भेदामुळे हिंदू एक राष्ट्रीयत्त्वाच्या भावनेस मुकले आहे. जाती भेद राष्ट्रीय ऐक्याचा वैरी आहे. असे इतिहासकार जदुनाथ सरकार यांचे मत आहे.[१] लाल हरदयाळ म्हणतात की, जाती व्यवस्था हा भारता एक शाप आहे. जोपर्यंत आपन जाती भेद पाळत आहो. तोपर्यंत भारत स्वतंत्र्य राज्य स्थापन करणे कधी शक्य नाही. तसेच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी जाती व्यवस्था निर्मूलन विषयक आपले विचार मांडून भारतातील जाती, त्यांचा उगम, विकास आणि वास्तविकता यांचे विश्लेषण करून भविष्यातील जाती व्यवस्थेचे धोके याविषयी संशोधनपूर्ण मांडणी करून जाती निर्मूलना विषयी उपाय सांगितले आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे दोन निबंध अनुक्रमे ९ मे १९१३ साली कोलंबिया विद्यापीठात त्यांनी भारतातील जाती त्यांचा उगम, विकास आणि वास्तविकता या नावाने वाचलेला निबंध व १९३५ साली लाहोरच्या जातपात तोडक मंडळाच्या संमेलनासाठी बाबासोबांनी जो निबंध तयार केला होता तिथे वाचला गेला नाही. १९४४ साली बाबासाहेबांनी हे दोनही निबंध एकत्रकरून नवीन प्रबंध लिहीला. मात्र काही काळातच तो डॉ. बाबासाहेबांनी तो प्रकाशित केला.[२] यावरून असे दिसून येते की, डॉ. बाबासाहेब जाती निर्मूलन विषय चिंतन व मनन विद्यार्थी दसे पासुनच सुरू होते.

जाती भेद हा हिंदू धर्मावरील असलेला सर्वात मोठा कलंक आहे. त्यामुळे देशाचे आर्थिक, राजकिय, सामाजिक, मानसिक नुकसान तर होतेच पण ही जाती व्यवस्था मानसाला साधे मानुसपण देत नाही यांची बाबासाहेबांना जन्मभर खंत होती. जाती भेदाचे चटके त्यांनी जवळून अनुभवले होते. हिंदू समाजात जाती का निर्माण झाल्या त्यांना अभेद चिरबंदी कोणी केल्या कशा केल्या ही दुष्ट जाती प्रथा नष्ट करण्यासाठी काय करायली हवे.[३] यावर डॉ. बाबासाहेबांनी जेवढा दिर्घ व सखोल अभ्यास केला तेवढा आजवर कोणी केला नाही.

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

डॉ. बाबासाहेब हे जाती संस्थेविषय मांडणी करतांना काही निवडक विचारवंताचे विचार मांडतात.

१) मि. सेनार्ट :- फ्रेंच विद्वान जाती लक्षण विषय सांगतो की, "जात ही अनुवंशिकतेच्या दृढ बंधनानी तत्वशः बाधलेली एक घनिष्ठ संस्था होय."

२) मि. नेसफिल्ड :- "जात हा असा लोकसमुह असतो की, इतर लोक समुहातील लग्न व खाने पिने याबाबतीत परस्पर संबंध मुळीच नसतो."

३) सर एच.रिस्ले :- मते, "जात ही काही कुटूंब किंवा कुटूंबसमुह यांच्या एकत्रीकरणाने तयार होते"[४]

हे काही निवडक विचार जाती विषयी माडल्यानंतर डॉ. बाबासाहेबांनी परिक्षण करून पुढील विषयाची मांडणी केली आहे. भारतीय जाती ह्या एकसंघ समजाचे कृत्रीमपणे लचंके तोडून निर्माण केलेली निश्चित व स्थिर असे घटक होत या प्रत्येकावर जात्यंतर्गत विवाहाच्या रुढी द्वारे परस्पर मिसळून जाण्याची बंदी घालण्यात आली आहे. अशा तऱ्हेणे अपरिहार्यपणे निष्कर्ष निघतो की, जात्यंतर्गत विवाह हेच जातीचे व्यवस्थेदक लक्षण ठरते. आणि जात्यंतर्गत विवाहची रूढी ही जर आपण नष्ट करू शकलो तर आपण जातीची घडण व उगम प्रत्यक्षपणे सिध्द केल्यासारखे होईल. पुढे डॉ. बाबासाहेब म्हणतात की, जाती व्यवस्थेच्या गुहेची जात्यंतर्गत विवाह ही गुरूकील्ली आहे.

डॉ. बाबासाहेब पुढे म्हणतात की, भारतात प्राचीन काळी पुढील वर्ग होते १) ब्राम्हण किंवा उपाध्याय वर्ग २) क्षत्रिय किंवा सैनिकी वर्ग ३) वैश्य किंवा व्यापारी वर्ग ४) शुद्र किंवा शेतकरी, शेतमजुरांचा वर्ग ही वर्ग पध्दती होती.[५] ही गोष्ट विशेषत्वाने लक्षात घ्यायला हवी. या पध्दतीत पात्रता मिळल्यानंतर त्याला वर्ग बदलवता येवू शकत होता. त्यामुळे वर्गातील व्यक्ती बदलत राहत असत. केव्हा तरी उपाध्याय वर्गाने आपल्याला सामाजिक संबंधाच्या बाबतीत स्वतः वेगळे करून घेतले. श्रम विभागणीच्या तत्वानुसार बाकी वर्गाची विभागणी झाली. यांचे कारण पुढील प्रमाणे डॉ. बाबासाहेब देतात, अंतर्गत विवाह व प्रवेशबंद पध्दती ही उपाध्याय वर्गाकडून सुरवात झाल्यामुळे सर्व अब्राम्हण पोटविभागणी किंवा वर्गानी अतःकरणपुर्वक तिचे अनुकरण केले व पाळीपाळीने तेही अंतर्गत विवाह पाळणाऱ्या जातीत रूपांतरीत झाले. विभाजनाच्या प्रक्रीयेत वाटचाल करत असताना या अनुकरणाचा साथीचा संसर्ग सर्वच पोट विभागाना झाला त्यांने सर्वांना जातीचे रूप दिले. अनुकरणाची प्रवृत्ती मानवी मनात खोलवर रूजवीलेली असून भारताच्या विभिन्न जातीच्या घडणीत अपुरे स्पष्टीकरण आहे असे वाटू नये या विषयी डॉ. बाबासाहेब वॉल्टर बँगहांट यांची अनुसरण पध्दती ची व्याख्या सागतात.

वॉल्टर बँगहोट म्हणतो की, अनुकरण प्रवृत्ती ऐच्छिक किंवा जाणीव पूर्वक असते असे आपण मुळीच समजता कामानये या उलट तिची बैठक मुख्यतः मनाच्या अत्यंत सुप्त भागात असते व या सुप्त मनातील भावनांचा जाणीव होण्याच्या दृष्टीने या भावना इतक्या गुढ असतात की कार्य होत असतांना सुध्दा त्या जानावत नाही. आपल्या स्वभावातील अनुकरणप्रियतेचा मुख्य आधार म्हणजे आपली श्रध्दा होत. यावरून जातीची निर्मिती हा अनुकरणाच्या सिध्दातूनच झाली असून समाजाच्या अनुकरणातूनची व्यवस्था घट्ट होत गेली.[७]

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

जाती व्यवस्था हा भारतीय समाजाला लागलेला कलंक आहे. मात्र ही जाती व्यवस्था अनुकरणातून निर्माण झाली आहे. असा अनुकरण सिध्दीत डॉ. बाबासाहेबांनी मांडला. सामाजिक जिवना मध्ये जातीव्यवस्था ही वाईट प्रथा आहे. त्याची काही लक्षण बाबासाहेबांनी मांडली असून ती पुढील प्रमाणे.

१) **जन्मावर आधारीत व्यवस्था** :- डॉ. बाबासाहेबाचे मते चार वर्गाचे विभाजन हे जन्मावर आधारीत आहे. त्यामुळे व्यक्तीमधील गुण व प्रेरणा याला जाती व्यवथेमध्ये कुठले ही स्थान नाही या व्यवस्थेमुळे मणूष्याच्या प्रेरणा आणि उत्साह नष्ट होतो.

२) **कार्यकुशलतेचा अभाव :-** जाती व्यवस्था ही जन्मावर आधारीत असल्याने जन्मताच त्याचे कार्य निर्धारीत केलेले असते. त्याच्या अंगी असलेले स्वाभाविक गुण, क्षमता यावर आधारीत नसुन वंश आणि माता पित्यांचा सामाजिक स्तर यावर अधारीत असते. त्यामुळे त्याच्या स्वाभाविक गुण व क्षमता नष्ट पावतात व कार्य कुशलता कमी होते.

३) **स्थिरता :-** डॉ. बाबासाहेबांच्या मते, कोणताही व्यक्ती जाती व्यवस्थेच्या कारणाने वंशपंरपरेने प्राप्त व्यवसाय आपल्या इच्छेनुसार बदलु शकत नाही या कारणामुळे जाती व्यवस्थेला सामाजिक स्थिरता प्राप्त झाली आहे. या स्थिरतेमुळे समाजातील उद्योगशिलता व गतीशिलता नष्ट होऊन बेरोजगारी निर्माण होते.

४) **संकोचित वृत्ती :-** डॉ. बाबासाहेबाच्या मते, प्रत्येक जाती ह्या आपल्या अस्तित्वासाठी नेहमी चिंतीत असतात याचा परिणाम असा होतो की, विविध जातीच्या सदस्यामध्ये सहयोगाची भावना राहत नाही. तर ते परस्परापासून वेगळे राहतात. यामुळे हिंदू समाजातील राष्ट्रीयत्वाची भावना नष्ट होण्यास संकोचित वृत्ती हे प्रमुख कारण आहे.

५) **रूढी पंरपरा :-** डॉ. बाबासाहेब म्हणतात की, प्रत्येक जाती मध्ये अनेक रूढ़ी पंरपरा व वाईट चालीरिती आहे. जाती व्यवस्थेमुळे त्याचे अनुकरण केले जाते कारण की, जर जातीतील परंपरा पाळल्या नाही तर आपल्याला समाजातून बहिष्कृत करण्याची भावना त्याच्या मनात निर्मात होते.

६) **विवाह संबंधातील संकोचित वृत्ती :-** डॉ. बाबासाहेब म्हणतात की, जाती व्यवस्थेमुळे विवाह संबंध हे जाती अंतर्गत विवाहाला मान्यता आहे. परिणामी आंतरजातीय विवाहाला वाईट दृष्टीतून पाहल्या जाते. विवाह जर आंतरजातीय केला तर समाजातून बहिष्कृत करण्याची भिती लोकांना वाटते म्हणून आंतरजातीया विवाहाला आजही हिंदू समातात मान्यता नाही.

७) **जाती जाती मधिल भेदभाव :-** डॉ. बाबासाहेब म्हणतात, जाती व्यवस्थेमध्ये सर्वात वाईट गोष्ट कोणती असेल तर एक जाती दूसऱ्या जातीची घृणा करते त्यामुळे असहिष्णुता मोठ्या प्रमाणात वाढत आहे. प्रत्येक जातीतील लोक आपल्या जातीचा गौरव करून दुसऱ्या जातीला हिन समजून आनंद घेतात. या जाती अभिमानामुळे समाजातील परस्पर सौदाहर्य व विकास नष्ट पावत आहे.[८]

जन्मावर आधारीत व्यवस्था, स्थिरता, संकोचित वृत्ती व परस्पराबंद्दल असाहीष्णुता हे जाती व्यवस्थेचे महत्वाचे लक्षन आहेत. त्यामुळे समाजात एकीचा अभाव व राष्ट्रीय एकात्मतेचा अभाव निर्माण होऊन देश प्रगती करून शकत नाही हे बाबासाहेबांचे मत होते.

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

जाती व्यवस्थेच्या दोषावर प्रकाश टाकतांना बाबासाहेब म्हणतात,

१) जातीवादा मुळे हिंदूचा नाश झाला असून हे त्याच्या पतनाचे प्रमुख कारण आहे.

२) चातुवर्ण्य व्यवस्थेमुळे हिंदू समाजामध्ये ऐक्याची भावना अशक्य आहे. कारण या व्यवस्थेमुळे शोषण प्रवृत्तीला चालना मिळते.

३) जाती व्यवस्थेवर आधारीत समाजामध्ये स्वांतत्र्य, समता आणि बंधूभाव या मानवीमूल्याला कोणतेही स्थान असत नाही.

जातीवर आधारीत समाजामध्ये मानवीमुल्या पायदळी तुडविली जातात. यामुळे समाजात ऐक्यावी भावना नष्ट होवून परस्परामध्ये संघर्ष निर्माण होऊन सामाजिक स्वास्थ बिघडते. जर सर्वांगिण विकास साधायचा असेल तर जातीव्यवस्था व वर्णव्यवस्थेला प्रोत्साहन देणाऱ्या सामाजिक भावनेला नष्ट करने गरजेचे आहे.[९] हे बाबासाहेब सुचवितात.

२६ सप्टेंबर १९४४ मध्ये काकीनाडा येथे केलेल्या भाषणात बाबासाहेब म्हणतात की, कोणताही वर्ग कींवा कोणतीही जात एखादया देशाच्या समाजात प्रभुत्व गाजविणारी का होते ? त्या वर्गाच्या किंवा जातीच्या हातात सत्ता असते म्हणून मग ती सत्ता आर्थिक, धार्मिक, राजकिय, अगर इतर कसल्लीही असो ब्राम्हणानी हे ५ हजार वर्षापूर्वी ओळखले म्हणून ब्राम्हण लोक आपली जात सर्व हिंदू समाजाच्या डोक्यावर मिऱ्या वाटणारी कशी करता येईल या बद्दल विचार करीत होते. म्हणून त्यांनी वर्णव्यवस्था निर्माण केली. जर सामर्थ्यशाली व्हायचे असेल तर हातात राजकिय व आर्थिक सत्ता आली पाहीजे.[१०] जाती व्यवस्था नष्ट करावयाची असेल व सामाजिक समता निर्माण करावयाची असेल तर सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक तसेच राजकीय सत्ता प्राप्त करणे आवश्यक असल्याचे बाबासाहेब सांगतात.

१६ एप्रिल १९३३ ला माझगाव बोगदयाची वाडी येथे भाषण करतांना बाबासाहेब म्हणतात की, जाती भेद नष्ट केल्या शिवाय उन्नतीचा मार्ग असंभव आहे.[११] पुढे बाबासाहेब म्हणतात की, हिंदू समाजातामधील सुधारणा कशी घडवून आणावी ? व जाती नष्ट कशा कराव्यात ? हा अतिशय महत्वाचा प्रश्न आहे. जाती नष्ट करण्याचे पहिले पाऊल म्हणून प्रथम पोट जाती नष्ट करव्या असे एक मत आहे परंतु हे शक्य नाही. तर जाती नष्ट करण्याचा दुसरा उपाय म्हणून आंतरजातीय सहभोजनाची योजना मांडण्यात येते. हा उपाय देखिल तोडका आहे. आंतरजातीयविवाह हाच त्यावरील खराखुरा उपाय आहे असे बाबासाहेबचे मत होते.[१२] सामार्जिक जिवनात एकसुत्रता आणावयाची असेल व परस्परामध्ये प्रेम व सौदाहर्याची भावना निर्माण करावयाची असेल तर आंतरजातीय विवाहाने रक्त संबंधानेच आपुलकीची भावना निर्माण होते. असे बाबासाहेबचे मत होते.

यावरून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे जाती निर्मूलन विषयक विचार आधुनिक युगाची समता, स्वातंत्र्य, बंधुता या आधारावर पायाभरणी करणारे ठरतात. देशाचा सर्वांगीन विकास साधावया असेल तर जातीव्यवस्था मुळातून नष्ट करणे गरजेचे आहे.

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

संदर्भ ग्रंथ सूची

१) किर, धनजय, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, पॉप्युलर प्रकाशन, आ. २००६, पृ. ३०३.

२) आंबेडकर, बी.आर., जातीभेद निर्मूलन, सुगत प्रकाशन, नागपूर २००९ पृ. ०४.

३) कित्ता, पृ. ०४.

४) कित्ता, पृ. १८, १९.

५) पासवान, सुकेन प्रज्ञाचक्षु, केवल दालितों के मसीया नही है अम्बेडकर, राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली, पृ. १००.

६) आंबेडकर, बी.आर., जातीभेद निर्मूलन, सुगत प्रकाशन, नागपूर २००९, पृ. ३६.

७) कित्ता, पृ. ३७.

८) गुप्ता, सतिश, महात्मा गांधी और अंम्बेडकर, पॅसिफिक प्रकाशन, दिल्ली, २०१२, पृ. १३४, १३५.

९) यादव, विरेंद्र सिंह, समतामुलक समाज एवंम सामाजिक परिवर्तन के युगपुरूष, डॉ. भिमराव आंबेडकर, ओमेगा प्रकाशन, दिल्ली, २०११, पृ. ७१.

१०) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लेखन व भाषण खंड क्र. १८ भाग -२, महाराष्ट्र शासन, २००२, पृ. ४७८.

११) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लेखन व भाषण खंड क्र. १८ भाग -१, महाराष्ट्र शासन, २००२,-पृ. ४०५.

१२) आंबेडकर, बी.आर., जातीभेद निर्मूलन, सुगत प्रकाशन, नागपूर २००९, पृ. ९६, ९७.

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

18-19

ISSN – 2348-7143

Impact Factor – 6.261

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

February-2019 Special Issue – 165 (B)

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV'S Arts & Commerce College,
Yeola, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :
Prof. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane-Nile, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

This Journal is indexed in :
- University Grants Commission (UGC)
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

ASSISTANT PROFESSOR
B.M.V.MORSHI

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

'RESEARCH JOURNEY' *International E- Research Journal*
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013)
Special Issue 165 (B)- Multidisciplinary Issue
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
February-2019

Impact Factor – 6.261

ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

February -2019 Special Issue –165 (B)

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV'S Arts & Commerce College,
Yeola, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :
Prof. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane-Nile, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS
For Details Visit To : www.researchjourney.net

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 800/-

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

Editorial Board

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV'S Arts & Commerce College,
Yeola, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :
Prof. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane-Nile, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

Co-Editors -
- Mr.Tufail Ahmed Shaikh- King Abdul Aziz City for Science & Technology, Riyadh. Saudi Arabia.
- Dr. Anil Dongre - Head, Deptt. of Management, North Maharashtra University, Jalgaon
- Dr. Shailendra Lende - R.T.M. Nagpur University, Nagpur [M.S.] India
- Dr. Dilip Pawar - BoS Member (SPPU), Dept. of Marathi, KTHM College, Nashik.
- Dr. R. R. Kazi - North Maharashtra University, Jalgaon.
- Prof. Vinay Madgaonkar - Dept. of Marathi, Goa University, Goa, India
- Prof. Sushant Naik - Dept. of Konkani, Govt. College, Kepe, Goa, India
- Dr. G. Haresh - Associate Professor, CSIBER, Kolhapur [M.S.] India
- Dr. Munaf Shaikh - N. M. University, Jalgaon & Visiting Faculty M. J. C. Jalgaon
- Dr. Samjay Kamble -BoS Member Hindi (Ch.SU, Kolhapur), T.K. Kolekar College, Nesari
- Prof. Vijay Shirsath - Nanasaheb Y. N. Chavhan College, Chalisgaon [M.S.]
- Dr. P. K. Shewale - Vice Principal, Arts, Science, Commerce College, Harsul [M.S.]
- Dr. Ganesh Patil - M.V.P.'s, SSSM, ASC College, Saikheda, Dist. Nashik [M.S.]
- Dr. Hitesh Brijwasi - Librarian, K.A.K.P. Com. & Sci. College, Jalgaon [M.S.]
- Dr. Sandip Mali - Sant Muktabai Arts & Commerce College, Muktainagar [M.S.]
- Prof. Dipak Patil - S.S.V.P.S.'s Arts, Sci. and Com. College, Shindhkheda [M.S.]

Advisory Board -
- Dr. Marianna kosic - Scientific-Cultural Institute, Mandala, Trieste, Italy.
- Dr. M.S. Pagare - Director, School of Languages Studies, North Maharashtra University, Jalgaon
- Dr. R. P. Singh -HoD, English & European Languages, University of Lucknow [U.P.] India
- Dr. S. M. Tadkodkar - Rtd. Professor & Head, Dept. of Marathi, Goa University, Goa, India.
- Dr. Pruthwiraj Taur - Chairman, BoS., Marathi, S.R.T. University, Nanded.
- Dr. N. V. Jayaraman - Director at SNS group of Technical Institutions.Coimbatore
- Dr. Bajarang Korde - Savitribai Phule Pune University Pune, [M.S.] India
- Dr. Leena Pandhare - Principal, NSPM's LBRD Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya, Nashik Road
- Dr. B. V. Game - Act. Principal, MGV's Arts and Commerce College, Yeola, Dist. Nashik.

Review Committee -
- Dr. J. S. More – BoS Member (SPPU), Dept. of Hindi, K.J.Somaiyya College, Kopargaon
- Dr. S. B. Bhambar, BoS Member Ch.SU, Kolhapur, T.K. Kolekar College, Nesari
- Dr. Uttam V. Nile - BoS Member (NMU, Jalgaon) P.S.G.V.P. Mandals ACS College, Shahada
- Dr. K.T. Khairnar– BoS Member (SPPU), Dept. of Commerce, L.V.H. College, Panchavati
- Dr. Vandana Chaudhari KCE's College of Education, Jalgaon
- Dr. Sayyed Zakir Ali , HOD, Urdu & Arabic Languages, H. J. Thim College, Jalgaon
- Dr. Sanjay Dhondare – Dept. of Hindi, Abhay Womens College, Dhule
- Dr. Amol Kategaonkar – M.V.P.S.'s G.M.D. Arts, B.W. Commerce & Science College, Sinnar.

Published by –
© Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director, Swatidhan International Publication, Yeola, Nashik
Email : swatidhanrajs@gmail.com Website : www.researchjourney.net Mobile : 9665398258

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013)
Special Issue 165 (B)- Multidisciplinary Issue
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
February-2019

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
1	निराला और मुक्तिबोध का हिंदी काव्य पर प्रभाव	डॉ. शोभा ढाणकीकर	07
2	सामाजिक संघर्ष का दस्तावेज : पाँव तले की दूब	डॉ. एस. एल. यशवंतकर	11
3	सियारामशरण गुप्त के काव्य में पौराणिक व मिथकीय संदर्भ	कंचन शर्मा	14
4	परशुराम शुक्ल की बाल कविताओं में नैतिक मूल्य	संजय कुमार	20
5	'सपनो की होम डिलिवरी' का आधुनिक संदर्भ	डॉ. परविंदर कौर महाजन	24
6	शाश्वत सत्य के उद्घोषक	डॉ. शैलेन्द्र पाल सिंह	28
7	'मै अपराधी हुँ में परित्यक्ता नारी	डॉ. संजय ढोंढरे	40
8	अयोध्या सिंह उपाध्याय 'हरिऔध की सीता'	डॉ. मुकेश कुमार	43
9	शैलेश मटियानी के उपन्यासों में मुंबई महानगरीय समस्याएँ	डॉ. रमेश कुरे	48
10	साहित्य और सिनेमा का अंतःसंबंध	डॉ. सुस्मिता गायकवाड	53
11	'आग-पानी-आकाश' उपन्यास में दलित चेतना	डॉ. सुधीर वाघ	58
12	महिला उपन्यासकारों की रचानाओं में अभिव्यक्त राजनीतिक चेतना	डॉ. राजेश भामरे	61
13	केदारनाथ सिंह की काव्य चेतना	डॉ. अनंत केदारे	64
14	अन्न सुरक्षा कायदा : एक ऐतिहासिक परामर्श	प्रा. ओंकार केने	70
15	नरेश मेहता के मुक्तक काव्य में प्रकृति चित्रण	प्रा. शांताराम डफळ	76
16	'तत्वमसि' : महानगरीय स्त्री – की कथा	डॉ.सन्मुख मुच्छटे	82
17	संजीव के उपन्यासों में चित्रित निम्नवर्गीय शोषण	प्रा.मच्छिंद्र कुंभार	85
18	प्राथमिक विद्यालयों में सी.सी.ई. के तहत व्यक्तिगत एवं सामाजिक गुण सम्बन्धी गतिविधियों का अध्ययन	अशोक कुमार नेगी एवं डॉ.ज्योत्स्ना खरे	90
19	मणिकर्णिका : एक संघर्ष की गाथा	डॉ. सुलभा शेंडगे	97
20	भारतातील शेती उत्पादकता : सद्यस्थिती, समस्या व उपाययोजना	डॉ. हनुमंत शिंदे	99
21	उत्तर प्रदेश आणि महाराष्ट्रातील दलित जातसमुहांचे राजकारण	श्री.राजेंद्र आगवाने	111
22	'कुळंबीण' : शेतकरणीच्या श्रमाचे चित्रण	डॉ. आनंद वारके	116
23	आधुनिक मराठी साहित्यातील सामाजिकतेचे पहिले उद्गाते : म.जोतीराव फुले	दत्तात्रय वेलजाळी	120
24	आर्थिक योजनेतून महिला सशक्तीकरणाकडे	प्रा.मिलिंद पाडेवर	124
25	स्त्रीवादी साहित्याची समाज परिवर्तनातील उपयोगिता	प्रा.विष्णुपंत इंगवले	128
26	ग्राहकांच्या समस्या व त्या सोडविण्यासाठी ग्राहक संरक्षण कायदा १९८६ मधील यंत्रणा	प्रा.पी.जी.मगर	132
27	रावेर तालुक्यातील उच्च माध्यमिक विद्यालयातील विद्यार्थ्यांचा भावनिक बुद्धिमत्तेचा अभ्यास	डॉ.प्रतिभा सूर्यवंशी	137
28	फेसाटीसमाजशास्त्रीय समीक्षा (नवनाथ गोरे)	भारती सोनवणे-निळे	141
29	नरेंद्राचे रुक्मिणीस्वयंवर आणि मराठी भाषाभिमान	डॉ.भूषण बंड	146
30	भारतीय कृषी आणि वित्तपुरवठा	परमेश्वर भुस्से	149
31	वायू प्रदूषण आणि मानवी जीवन : एक अभ्यास	डॉ.रामदास मुकटे	152
32	जालना जिल्ह्यातील धार्मिक स्थळांचा भौगोलिक अभ्यास	डॉ.ए.आय.खान व जिजा लोंढे	157

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

33	आदिवासी स्त्रियांची लोकगीते - एक अभ्यास डॉ. कल्याण राऊ आढाव	162
34	मराठी आणि हिंदी ग्रामीण कादंबऱ्यांमध्ये चित्रित लोकशाही व्यवस्थेचे समाजजीवनावरील परिणाम (१९६० ते १९७५ या कालखंडातील) प्रा. राहुल पाटील	167
35	'लक्षवेधी सूचना व आ.गणपतराव देशमुख'२००५-२००६ श्री.योगेश माळी व डॉ.बाळासाहेब भोसले	173
36	लैंगिक असमानता आणि विरुद्ध हिंसाचार प्रा.माधुरी चौधरी	176
37	महाराष्ट्रातील राजकीय पक्षांची वाटचाल व २०१९ ची निवडणूक प्रा.ए.बी.राऊत	180
38	महात्मा फुले यांचे स्त्रीविषयक कार्य . आरती गायकवाड	185
39	ब्रिटीश काळातील भारतीय हस्त उद्योगधंद्याचा ऱ्हास :एक ऐतिहासिक विवेचन डॉ.वि.एस.क्षीरसागर	189
40	राम गणेश गडकरींच्या नाटकातील स्त्री प्रतिमा डॉ. वर्षा गायकवाड	194
41	उच्च शिक्षण हे सामाजिक परिवर्तनाचे प्रभावी साधन डॉ.नासीर गिरासे	200
42	प्रमोदकुमार अणेराव ह्यांची कविता : एक आकलन डॉ.सुरेश खोब्रागडे	204
43	भारत – चीन सीमावाद : पंडित जवाहरलाल नेहरू व झोऊ – एन – लाय यांच्यातील वार्तालाप डॉ.विष्णू पडवाल	211
44	भाषा – परिवर्तन : अर्थ प्रक्रिया – अर्थपरिवर्तनाचे प्रकार श्री.एस.आर.साळुंखे	217
45	आद्यकालीन मराठी वाङ्मयातील रसविचार डॉ.पद्मा खांडस्कर	223
46	दीनमित्रकर मुकुंदराव पाटील यांच्या निवडक अग्रलेखातील जाणीव दर्शन डॉ.बाळासाहेब शेळके	230
47	माहिती तंत्रज्ञान आणि ई-प्रशासन प्रा.बबन आमले	235
48	आहिल्याबाई होळकर व पंढरपूर डॉ.शिवाजी वाघमोडे	239
49	मराठी साहित्यातील मानसशास्त्रीय संशोधन डॉ.आनंद वाघ व डॉ.अनिल गर्जे	242
50	सुरेश भटांची नाट्यगीते डॉ.राजेश देशपांडे	249
51	साहित्याची सामाजिकता डॉ.गणपती मोरे	255
52	दलित व ग्रामीण साहित्य : तुलना,स्वरूप,साम्य, भेद प्रा.श्रीमती मीरा देठे	258
53	'असं घडायचं होतं' :एक समृद्ध कादंबरी डॉ. संगीता शेळके	262
54	पाली अट्ठकथा आणि त्याचे महत्व डॉ.राजेश व्ही चौरपगार	266
55	आदिवासींचे लोकगीते डॉ. शरद नागरे	269
56	मुक्त शाळा शिक्षण व ऑनलाईन शिक्षणाला चालना देणारा प्रभावी उपाय डॉ.दादासाहेब पवार	274
57	बेंगुर्ले मंदिर संस्कृती : समज आणि वस्तुस्थिती डी.के.डाके	277
58	मध्य विदर्भातील यवतमाळ जिल्ह्याचा उदय आणि विकास डॉ.सुनिल चकवे	280
59	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांची वर्तमानकाळातील प्रासंगिकता प्रा.गोरख शेवाळे	283
60	मराठी कादंबरीच्या विकासातील विविध टप्पे प्रा. प्राची जोशी	287
61	सूर्यनमस्काराने खेळाडूंच्या लवचिकतेवर पडणारा प्रभाव प्रा.नाजुकराम बनकर	297
62	महाविद्यालयीन ग्रंथालयात माहितीचे साक्षरतेचे महत्त्व डॉ. प्रशांत पगाडे	300
63	सांस्कृतिक पर्यावरण व मराठी ग्रामीण कविता डॉ. सुनिल निगडे	303
64	भारतीय राष्ट्रवाद प्रा.अर्चना फुलारी	309
65	महाराष्ट्रातील नद्या प्रदूषण : कारणे व उपाययोजना प्रा.जगदीश ससाणे	313

Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

66	लोकशाहीचा आधार गांधी विचार — जोतिराम माने	319
67	महात्मा गांधी यांचे राजकीय विचार आणि सद्यस्थितीतील भारतीय लोकशाही — डॉ.वनिता साबळे-चव्हाण	321
68	महाराष्ट्रातील कुक्कुटपालन व्यवसायाची सद्यस्थिती आणि व्यवस्थापन — डॉ.सुधाकर जाधव व अभिजीत भामरे	325
69	रविंद्र शोभणेची 'सव्वीस'दिवस : संघर्ष व सर्जनाच्या पाऊलखुणा — प्रा.संजय गोहणे	331
70	सामाजिक न्याय – महिला आरक्षण — डॉ. शोभा चौधरी	341
71	भारतातील जातीव्यवस्था आणि जाती निर्मुलन विषयक डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार — डॉ.पद्माकर दारोंडे	344
72	टू सर, विथ लव्ह – ई. आर ब्रेथवेट (अनुवाद : लीना सोहोनी) — डॉ. दीपक गायकवाड	348
73	वाटचाल माझ्या देशाची — डॉ. अनिता वाळके	353
74	वीरगळ संग्रहालय : वेळापूर — डॉ. संजय वाघमारे	358
75	जयवंत दळवी यांच्या नाटकांतील मनोविश्लेषण — डॉ. आनंद वारके	364
76	मानवधिकार आणि कामगार (Human Rights and Workers) — प्रा.बालाजी घुटे	370
77	महिला सबलीकरण व पंडिता रमाबाई — डॉबावलगावे .चंदन एम .	375
78	क्रीडा क्षेत्र आणि महिला — डॉ.विजय पडवळ	379
79	श्रीमती इंदिरा गांधी : व्यक्ती आणि कार्य — डॉ. महेश गोमासे	381
80	नैसर्गिक आपत्ती आणि शेती व्यवसाय एक विशेष अभ्यास — प्रा. दत्तू टाकोळे	384
81	महाराष्ट्रातील जिल्हानिहाय लिंगगुणोत्तराचा चिकित्सक अभ्यास — डॉ. सुदर्शन सोनवणे	389
82	संत संकल्पना व स्वरूप — डॉ. रविंद्र बेम्बरे	395
83	महात्मा ज्योतिबा फुले यांच्या सामाजिक विचारातील स्त्रीवाद : एक अभ्यास — प्रा. महानंदा राऊतखेडकर	400
84	शास्त्रीय संगीतातील महिलांचे कार्य — प्रा. सौ. दिपाली पांडे	404
85	राज्यविहीन समाज व आदर्श राज्य अहिंसा प्रधान राज्याची कल्पना — डॉ.महेश मोटे	409
86	दुसरे इंग्रज – मराठा युद्धात नवाब सालाबतखाँची भूमिका — डॉ.संदिप राऊत	413

Our Editors have reviewed paper with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can republish these papers without pre-permission of the publisher.

- Chief & Executive Editor

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013)
Special Issue 165 (B)- Multidisciplinary Issue
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
February-2019

दुसरे इंग्रेज- मराठा युध्दात नवाब सलाबतखाँची भुमिका

डॉ. संदिप एम. राऊत
इतिहास विभाग प्रमुख
भारतीय महाविदयाल मोर्शी
जि. अमरावती.
मोबा. नं. ९४०४६८९७८३
ई- मेल-sandeepraut.2011@rediffmail.com

नवाब सलाबतखाँ हैद्राबादच्या निजामाचा दिवाण म्हणुन एलीचपुर येथील वऱ्हाडच्या सुभेदारीचे काम पाहत होता. हे घराणे मुळचे अफगानिस्थानातील होते. औरंगजेब बादशाहाच्या काळात घोड़यांचा व्यापाराचा निमीत्याने भारतात आले. सलाबतखाँ चे आजोबा सुलतानख़ाँ व सरम्मसखाँ प्रथम गोंड राजा बख्तबुलंद नंतर वऱ्हाड़चा मोगल सुभेदार अलिमर्दानखा याच्याकडे अचलपुरला नोकरीस राहीले [१] आपल्या गुणाकौशल्याने त्यांनी जमीन खरेदी करुन अचलपुरात सुलतानपुरा व सरम्मसपुरा हया दोन वसाहती सुध्दा स्थापन केल्या. त्या आजही त्याच्या नावाने प्रसिध्द आहे.

हैद्राबादच्या निजामी गादीवर निजाम सलाबतजंग असतांना त्याचा भाऊ निजामअली हा एलिचपुरचा कारभार पाहत होता. सुलतानखाँ चा मुलगा इस्माईलखाँ पन्ही मेहदवी यांचे अंगभुत गुण लक्षात घेऊन ई.स. १७५८ मध्ये त्याला वऱ्हाडचा सुबेदार म्हणुन नियुक्त केले [२] निजामाकडुन अनेक लढाईत त्यांनी पराक्रम गाजवीला परंतु निजामाच्या सरदाराच्या अंतर्गत दुहिमधे इस्माईलखाँ ई. स. १७७५ मधे काटसुर ता. मोर्शी येथील एका लाढाईत मारला गेला.

इस्माईलखाँ च्या मृत्यु नंतर त्यांचा मोठा मुलगा सलाबत खाँ याचा १७७६ मधे वऱ्हाड चा सुभेदार म्हणुन नियुक्त केले. [३] सलाबतखाँ चे लष्करी शिक्षण इस्माईलखाँ च्या तालमीत झाले होते. तो उच्च प्रतिचा घोडेस्वार म्हणुन प्रसिध्द होता. त्याच्या जवळ उत्कृष्ट घोडदळ होते [४] ज्या प्रमाणे पेशवाईत साडेतिन शहाणे प्रसीध्द होते. त्याच प्रमाणे मोगलाईत साडेतिन घोडेस्वार होते. त्या पैकी एक सलाबतखाँ होता [५] निजाम-मराठे यांच्यात ११ मार्च १७९५ मध्ये खर्डा येथे लढाई झाली. त्यात त्याने पराक्रम गाजविला होता.

ग. ज. लॉर्ड वेलस्लीने साम्राज्य विस्ताराचा नवा प्रयोग भारतात सुरु केला. भारतीय राज्यांना ब्रिटिशांच्या वर्चस्वाखाली आणण्यासाठी वेलस्लीने तैनातीत फौज पध्दतीचा वापर केला. इंग्रजांनी भारतात बंगाल, बिहार, ओरीसा इत्यादी प्रांतात आपले पाय रोवले . तैनाती फौजेचा पहिला बळी हैद्राबादचा निजाम ठरला. निजामा नंतर म्हैसुर, तंजावर,सुरत, कर्नाटक , अवध , पेशवा, जोधपुर , जयपुर, मशेरी , बुंदी , भरतपुर [६] या सर्व सत्तांनी तैनाती फौजेचे करार स्विकारले तसेच मोगल बादशहाला देखील संरक्षण दिले. इंग्रजांसमोर आता एकच लक्ष होते. ते म्हणजे मराठा राज्यास आपली अधिनता स्विकारावयास लावणे. इंग्रजांना भारतात आपली सत्ता स्थिर करावयाची असेल तर मराठा शक्तीचा नाश करणे. क्रमप्राप्तच होते. मराठयांच्या अंतर्गत दुहिचा फायदा घेउन रघुनाथराव पेशव्यासोबत ई. स. १७७५ मधे सुरतेचा तह केला. याची परीणती प्रथम इंग्रज-मराठा युध्दात झाली. सालबाईच्या तहाने त्याची सांगता झाली. पुढिल २० वर्ष मराठा-इंग्रज मैत्रीपुर्ण संबधातुन हैद्राबाद,म्हैसुर इत्यादी सत्ता काबीज केल्या.

३१ डिसेंबर १८०२ ला इंग्रज आणि दुसरा बाजीराव पेशवा यांच्यात वसईचा तह झाला. या तहानुसार मराठयांचे स्वांतत्र्य इंग्रजाच्या अधिनस्त झाले. त्यानुसार शिंदे,भोसले,होळकर या मराठा सरदारांनी देखील वसईच्या तहाची कलमे मान्य करणे बंधनकारक आहे. असे ब्रिटीशांचे मत होते माञ दक्षिणेतील भोसले,शिंदे अणि होळकर या तिनही मराठा सरदारांना वसईचा तह मान्य नव्हता यातुनच दुसऱ्या इंग्रज-मराठा युध्दास सुरुवात झाली. दुसऱ्या इंग्रज-मराठा युध्दात असई अडगाव व गाविलगड हया तीन लढाया लढल्या गेल्या. असई अडगाव या लढायात शिंदे आणि भोसल्यांचा

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

आणि होळकर तटस्थ राहील्याने वेलस्लीला नागपुरकर भोसले हाच महत्वाचा शत्रु उरला होता. च्या ताब्यात असलेला गाविलगड किल्ला ताब्यात घेण्याचे ठरविले यालाच "गाविलगडची लढाई "

गाविलगड हा उत्तर आणि दक्षिण हिदुस्थानच्या सिमेवर अतिशय महत्वाचा किल्ला होता. नागपुरकर क राजधानी आणि अजिंक्य असा किल्ला होता. या किल्लयाबद्दल "ऐने अकबरी" या ग्रंथचा लेखक म्हणतो कि " गाविलगड हा अजिंक्य किल्ला असुन त्याची मजबुती व भव्यता अतुलनिय आहे " [७] केलेले आहे. गाविलगड मोहिमेचा मुख्य उद्देश भोसल्यांचा पाडाव करणे हाच होता. शिंदे असईवर ळकर तटस्थ होते. म्हणुन इंग्रजाना मुख्य शत्रु भोसलेच राहिले होते. त्यामुळे भोसल्यांचे लष्करी ठाणे' ड ताब्यात घेणे हे एकच लक्ष इंग्रजांचे होते [८] त्यासाठी ऑर्थर वेलस्लीने या मोहिमेत महत्वाचा दुवा चा नवाब सलाबतखाँ याची मदत घेतली.

लस्ली हा ५ डिसेंबर १८०३ ला एलिचपुरला दाखल झाला व तेथील नवाबाच्या मदतीने गाविलगडला री करु लागला. [९] नवाब सलाबतखाँ हा निजामाच्यावतीने अडगांवच्या लढाईत इंग्रजाच्या बाजुनं लढला ब सलाबतखाँने व त्याच्या घोडदळाने खुप मोठा पराक्रम गाजविला. या लढाईतील मराठ्याच्या लगड मोहिमेची योजना आखण्यासाठी याच भागात राहणारा व तेथील प्रदेशचा कारभार पाहणारा चा दिवाण सलाबतखाँ याच्यासोंबत विचारविनीमय केला ऑर्थर वेलस्लीच्या दृष्टीने नवाब ोका एवढी महत्वाची होती कि नवाब सलाबतखाँ जर भोसल्यांना जाऊन मिळाला तर गावीलगड कु शकणार नाही म्हणुन निजामाच्या मागे लागुन एलीचपुरच्या नवाबाने इंग्रजाना सहकार्य करावे म्हणुन ा कुणालाही न पाठविता वेलस्ली आपल्या सर्व सैन्यानिशी ५ डिसेंबर १८०३ रोजी दाखल झाला. याच बाबाची भेट घेतली. नबाबाने मेळघाटातील कोरकुंना बोलावीले, दुभाषीकामार्फत सर्व वाटा ळान खळा माहिती त्याने घेतली वेलस्लीने सैन्याची दोन भागात विभानी केली. एक तुकडी कर्नल त्वाखाली सोबत नबाब सलाबतखाँ व त्याचे उत्कृष्ट घोडदळ गाविलगडावर पाठविले. दुसरी तुकडी नबाबाची व हैद्राबादच्या निजामाची सैन्य होते ती तुकडी स्वत:च्या नेतृत्वाखाली ठेवली.

डचा कील्लेदार बेनीसिंग, नागपुरकर भोसले आणि नबाब सलाबत खाँ यांचे खुप स्नेहाचे व परस्पर ीत. नबाब सलाबतखाँ या लढाईत मनातुन सहभागी नव्हता. हैद्राबादच्या निजामाचा सरदार रुक्नौदौला न अचलपुरवर इ. स. १७७३ मध्ये त्याने आक्रमण केले होते त्यावेळी बेनीसींगाचा आजोबा झामसिंग यानी इस्माईल खाँला मदत केली. [१०] हे सर्व संबंध विचारात घेता अचलपुरचा नबाब सलाबत खाँ ने कार्य करणे अथवा तटस्थ राहाणे ही शक्यता नाकारता येत नव्हती. कर्नल स्टिव्हनसन सोबत सलाबत खाँ व त्याचे उत्कृष्ट घोडदळ निजामाच्या हुकूमाने सामिल झाले होते. मात्र या संपुर्ण कल्यानंतरही नबाब सलाबतखाँने दगाबाजी अथवा कुचराई करु नये म्हणून या मोहिमेमध्ये नबाबाने हकार्य करावे या हेतूने वेलस्लीने नबाब सलाबतखाँ ला असे वचन दिले की, "गाविलगड मोहीम फत्ते तील संपत्ती हस्तगत केल्यावर त्या लुटीतील काही हिस्सा नबाबा सलाबत खॉला देण्यात येईल असे

लाबत खाँ वर हैद्राबादच्या निजामाचे दडपण व मोहिम फत्ते झाल्यास अमाप संपत्तीतील वाटा या बाने उत्साहाने भाग घेण्यास सुरुवात केली. हा प्रदेश नबाबाच्या घोडदळाच्या टापांखालचा होता. तसेच माहिती नबाब व त्याच्या पदरी असलेल्या सर्व लोकांना असल्याने कर्नल स्टीव्हनसनला फार मदत इ ी किल्लेदाराला सुध्दा अशा दुर्गम वाटेने येईल याची कल्पना नव्हती. ४८ मैलाचा चक्कर देऊन

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

अतिशय दुर्गम अशा वाटने गाविलगडवर मारा होईल अशा पठारावर पोहोचविले. इंग्रजांच्या तोफा जड होत्या त्याचे सुटे भाग करुन नबाबाने आपल्या घोडदळावर लादून किल्ल्यापर्यंत आणल्या हे सर्व नबाबाच्या सहकार्याने झाले होते. गाविलगडवर दोन जागेवरुन मारा होवू शकतो म्हणुन ऑर्थर वेलस्लीने देवगाव मार्गे मारा सुरु केला. गडावरील सर्वांचे लक्ष केंद्रित केले होते. इंग्रजांचे असंख्य सैनिक देवगावच्या माऱ्यात जखमी झाले. बेनिसिंगाने वेलस्लीच्या सैन्यात दहशत निर्माण केली, आता इंग्रजांची खरी मदार नबाब सलाबत खानाबरोबर असलेल्या कर्नल स्टीव्हनसनच्या सैन्यावर होती. स्टीव्हनसनच्या वेगळया आघाडीने गाविलगडावरील पठार गाठले. बेनिसींग मात्र या युध्दनिती बाबत गाफील होता. ११ डिसेंबर रोजी चिखलदऱ्याच्या पठारावर हे सैन्य पोचले, १३ डिसेंबर पासुन लढाई सुरु झाली. लढाईच्या पहील्याच दिवशी इंग्रजांचा कॅप्टन यंग बिजली तोफेने मारल्या गेला. इंग्रजांचे अनेक सैन्य गारद झाले. परंतु इंग्रजांनी सर्व गडाला वेढा दिला. गडावरील सरदार बेनिसिंग व इतर गडकऱ्यांनी इंग्रजांसोबत तसेच नबाबासोबत शेवटचा लढा १५ डिसेंबर १८०३ रोजी दिला. गाविलगडचा किल्लेदार बेनिसींग किल्ल्यातील दिल्ली दरवाज्यावर ठार मारल्या गेला. गडावरील सैनिक मारल्या गेले व इंग्रजांनी गाविलगड किल्ल्यात प्रवेश केला. किल्ल्यातील सर्व संपत्ती सोने नाणे, जडजवाहीर इंग्रजांनी हस्तगत केले. गाविलगडवर एक बहुमोल कुराणाची प्रत होती ती सुध्दा हस्तगत केली. या खजीन्यातील काही हिस्सा व कुराणाची प्रत एलिचपुरच्या नबाबाला दिली [१२] अशाप्रकारे गाविलगडची निर्णायक लढाई अचलपुरचा नबाब सलाबत खाँच्या सहकार्याने इंग्रजांनी जिंकली.

दुसऱ्या इंग्रज मराठा युध्दामध्ये गाविलगडच्या लढाईत भोसल्यांचा पराभव होऊन मराठा शक्तीक्षीण होऊन या युध्दाने इंग्रजांची भारतात सार्वभौम सत्तेकडे वाटचाल सुरु झाली. नबाब सलाबत खॉला मेळघाट परिसराची खडान् खडा माहिती असल्यामुळे तसेच त्याच्या उत्कृष्ट घोडदळामुळे गाविलगडची मोहिम फत्ते करणे ऑर्थर वेलस्लीला शक्य झाले. अडगावच्या लढाईत सुध्दा सलाबतखाँ व त्याच्या घोड़दाळाने मोठा पराक्रम गाजविला होता. गाविलगड मोहिमेत ऑर्थर वेलस्लीचे युध्दतंत्र व नबाब सलाबतखॉला असलेली या परिसराची सखोल माहिती मोहिम फत्ते करण्यास महत्वाची ठरली. अडगाव आणि गाविलगडच्या लढाईमध्ये नबाब सलाबतखाँ ने इंग्रजांना मदत केली नसती तर दुसऱ्या इंग्रज मराठा युध्दाचा इतिहास वेगळा राहीला असता.

संदर्भ ग्रंथ :

१. देशपांडे, य. खु.,एलीचपुर वऱ्हाडची जुनी राजधानी,पृ. ८९,प्रकाशन - शारदाश्रम यवतमाळ, १९३४
२. कित्ता, पृ. ८९
३. काळे, या. मा., वऱ्हाडचा इतिहास,पृ. ९३,प्रकाशक या. मा. काळे, बुलढाणा १९२४
४. देशमुख, विजयसिंह, गाविलगडची गौरवगाथा, पृ. १९ प्रकाशन, जनसाहीत्य भवन, अमरावती
५. काळे, या. मा., वऱ्हाडचा इतिहास,पृ. ३६०,प्रकाशक या. मा. काळे, बुलढाणा १९२४
६. ग्रोवर, बी. एल., बेल्हेकर एन. के., आधुनिक भारताचा इतिहास, पृ.११०, एस. चंद अॅन्ड कंपनी, नवि दिल्ली
७. वडतकर, जयंत, सातपुडयातील किल्ले, गाविलगड, नरनाळा, जिल्पी आमनेर, पृ. ३४,पायगुण प्रकाशन अमरावती , २००६
८. देशमुख, विजयसिंह, गाविलगडची गौरवगाथा, पृ. ३६ प्रकाशन, जनसाहीत्य भवन, अमरावती
९. काळे, या. मा., नागपुरकर भोसल्यांचा इतिहास, पृ.२२६, प्रकाशन विदर्भ संशोधन मंडळ नागपुर,१९७९.
१०. देशमुख, विजयसिंह, गाविलगडची गौरवगाथा, पृ. २० प्रकाशन, जनसाहीत्य भवन, अमरावती
११. कित्ता, पृ. ५६,५७
१२. काळे, या. मा., नागपुरकर भोसल्यांचा इतिहास, पृ.२२१, प्रकाशन विदर्भ संशोधन मंडळ नागपुर,१९७९.

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

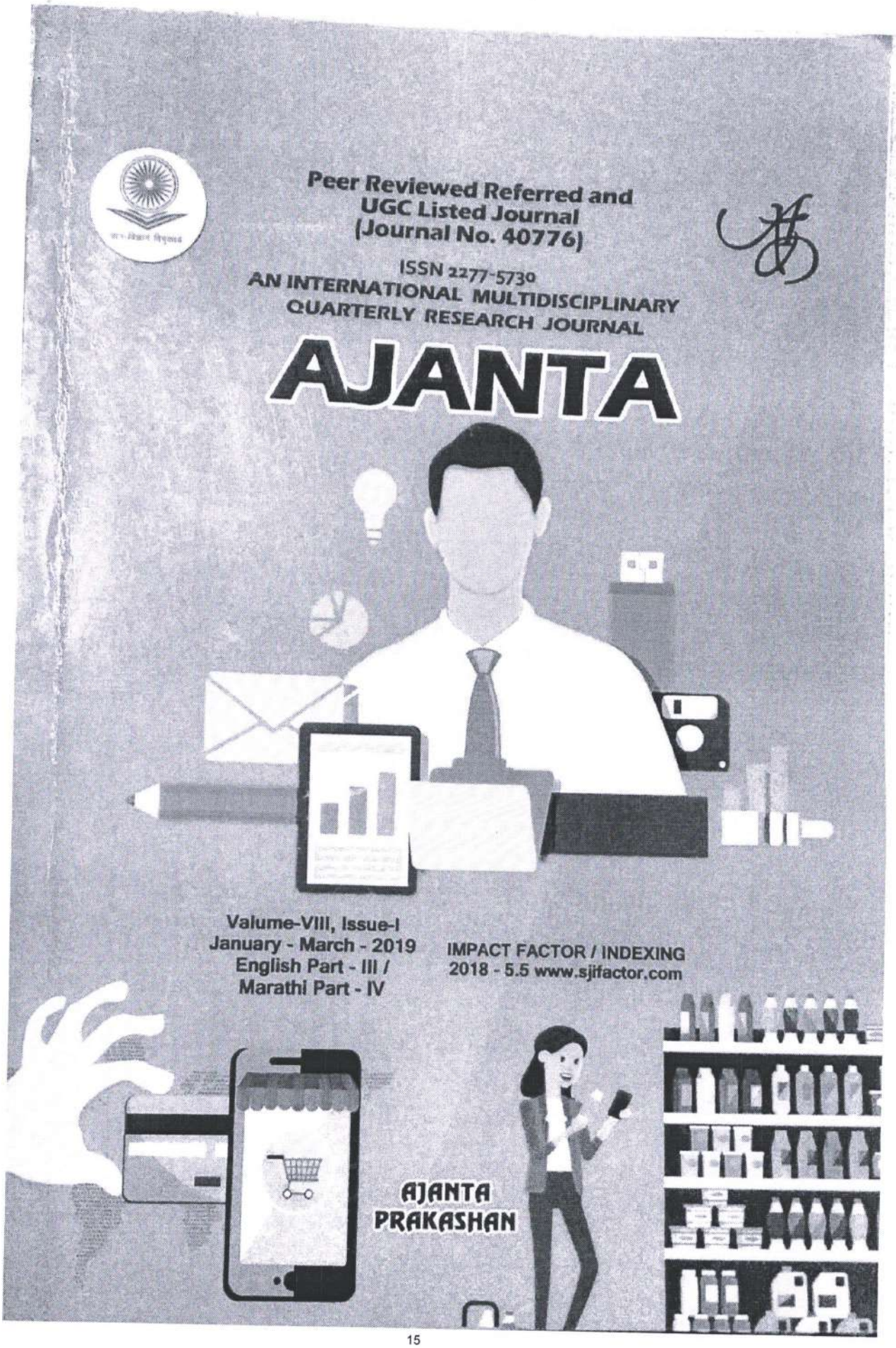
Peer Reviewed Referred and
UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)
ISSN 2277-5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL
AJANTA
Valume-VIII, Issue-I
January - March - 2019
English Part - III /
Marathi Part - IV
IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5 www.sjifactor.com
AJANTA
PRAKASHAN

CONTENTS OF ENGLISH PART - III

S. No.	Title & Author	Page No.
1	The Idea of Scapegoat'in Girish Karnad's Translated play, 'Nagamandala' **Dr. Roshan Prabhakrrao Ardak**	1-4
2	The Use of Technology in Teaching English **Prof. P. P. Jaiswal**	5-10
3	Portrayal of the Marginalized in Vijay Tendulkar's Kamala **Dr. K. S. Khandare** **Miss Asmita J. Badhe**	11-16
4	What is Social Media's Role in Sports? **Prof. Rupali A. Ingole**	17-21
5	The most Important Aspect to Lifelong Learning beneficial for General Wellness **Asst. Prof. Madhuri Dhivare Raut**	22-24
6	Traditional Activities in School Curriculum **Mr. Gulam Mohmad Dar**	25-28
7	Yoga as a Living Style **Mr. Ishfaq Mohi UD Din Dar**	29-32
8	Recreational and Leisure Activities **Mr. Sheraz Ahmad Wani**	33-36
9	Portrayal of Sexual Exploitation of Women in Baburao Bagul's Sud" **Asst. Prof. Suresh D. Bansod**	37-38
10	Sports Media **Dr. Shirish V. Topare**	40-41
11	Sports Nutrition **Dr. Dnyaneshwari S. Wankhade**	42-46
12	Teachers as Life Long Learners **Sadanand N. Bole**	47-50
13	Effect of Interval Training on Goal Shooting Skill of Hockey Players of Jammu University **Tasleem Arif Sheikh**	51-62

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

10. Sports Media

Dr. Shirish V. Topare
Bharatiya Mahavidyalaya, Morshi.

Sports journalism is a form of writing that reports on sporting topics and competitions. Sports journalism is the essential element of many news media organizations.[1] Sports media encompasses so many mediums through with sports related news and information, and knowledge can be exchanged at wider range. The sports media exclusively deals with information about sports be it information about sportsperson, tournament, event, or news.

The sports media covers different mediums such as electronic media and print media. The electronic media encompasses television shows, internet, movies, documentaries, sports channels etc. Whereas the print media covers books, periodicals, newspapers, articles, research papers etc.

Both kinds of media help in generating awareness about sports and making it more popular worldwide. It has created great impact on international as well as national sports scenario.

Nowadays, there are so many channels dedicated specifically to sports. These channels cover nearly all of topics related to sports. It covers different national and international tournament in extremely presentable form. There is lot of money involved in this business. These channels show various tournaments live, documentaries on players, tournaments and event. These channels have gained immense popularity amongst sports lovers. It can be observed that, the rules of so many games have changed so as to make them suitable for broadcast in sports channels. These channels make that sports activity popular worldwide.

The internet is playing noticeable role in sports media nowadays. If sports lovers want to get latest information about any sports related event, they can access that information very easily on the internet. It is the most updated form of electronic media. The spectators can also watch important events later on whenever they want to watch it. There is hell lot of information available on the internet.

The sports movies based on sports stars are being acknowledged across the world. These films not only present the facts about particular sportsperson or event, but also motivate the spectators to get indulged in one or the other sports activity.

There are several sports documentaries which portray the facts about great sports stars or any great sports event. These are extremely helpful in creating mass awareness and popularity.

The print media also has played great role in making sports popular amongst all classes of the society. The books based on life stories of sports legends are on high demand. These books present every detail about the life of that particular sports legend. There are several books related information about sports such as sports science, sports management, sports psychology etc. which provide better understanding about that particular sport. The periodicals on sports are very popular amongst the readers. These periodicals may be dedicated to one particular sports also. These provide recent and detailed information about various sports related events. The newspapers provide wide coverage to various sports worldwide. The news also covers criticism on these events. These are several research journals dedicated to research in sports field. These journals may be national or international.

Thus, it can be summarized that, sports media has great influence on the field of sports. It has helped in making sports more interesting and popular.

References

- https://en.wikipedia.org/wiki/Sports_journalism

Impact Factor – 6.261

ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

November-2018 Special Issue – LXXIII

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV'S Arts & Commerce College,
Yeola, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :
Prof. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane-Nile, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajav Pawar, Goa (Konkani)

This Journal is indexed in :
- University Grants Commission (UGC)
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

Impact Factor – 6.261 ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

November-2018 Special Issue – LXXIII

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV'S Arts & Commerce College,
Yeola, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :
Prof. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane-Nile, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS
For Details Visit To : www.researchjourney.net

© All rights reserved with the authors & publisher Price : Rs. 500/-

INDEX

Sr. No.	Title of The Paper — Authors' Name	Page No.
	English Section	
1	Mixing-Vixing : Code Switching in Indian English Film Magazines — **Mr. Tejesh Beldar**	08
2	Beach Dune Morphology Study of Bordi Village in Maharashtra — **Dr. Sunil Kelkar & Dr. M.R. Vaishampayan**	13
3	Cloud Computing: Useful Tools for Library and Information Centers — **Mr. Hitesh Brijwasi & Mr. Ishwar Rane**	19
4	Content Analysis : An overview — **Dr. Chandramani Gajbhiye**	23
5	Available Water Resources and Water Crisis in Maharashtra State — **Dr. Jaywant Bhadane**	30
6	Evaluation of Road Density in Akola District of Maharashtra State — **Dr. Sawan Deshmukh**	34
7	E-Way Bill: How Much Supportive for India's Logistics Industry? — **Dr. Ravi Vyas & Dr. Suhas Dhande**	38
8	Planning for Government Health Service Centres in Dhadgaon Tahsil of Nandurbar District (M.S.) — **Dr. Sandip Garud**	43
9	Information System — **Prof. Bhagvan Gavit**	50
10	Indian Women Writers: A Feminist Contribution to Indian English Literature — **Miss Manisha Warad**	55
11	On Reading *Brave New World in A Brave New World*: Reflections on the Contemporary Relevance of Aldous Huxley's Imagination — **Abin Sojan**	60
12	Participation of Villagers in Water Conservation and Jalyukta Shivar Abhiyan in Maharashtra — **Dr. Ankush Doke**	64
13	India Pakistan Relation — **Dr. G.D. Ghode**	68
14	The Study of The Human Concerns and Human Rights Issues in Indian English Literature — **Ramesh Tadavi**	72
15	Elkunchwar's Old Stone Mansion: A Story of Rural Household Affected By Changing Social Scenario — **Dr. Sawan Dharmpuriwar**	77
16	A Study of Emotional Stability among Higher Secondary Students — **Dr. Rahul Barve**	81
17	Emotional Intelligence and Frustration among the Third Year of B.A., B.Sc. College Students — **Dr. Gokul Chaudhari & Mr. Shivaji Pawara**	85
18	Mainstreaming Gender in Sustainable Peace : Role of United Nations — **Dr. Satinder Kaur**	90
19	Levels of Literacy Structure in Chandrapur District (M. S.) — **Dr. Godawari Gaurkar, Dr. Satish There**	102
20	Role of Rural Tourism For Economic and Regional Development — **Prof. Hanumant Shinde**	110
21	Climate Change and Agro Ecosystems: Key Issues — **Mrs. Shashikant Bichkunde**	114
22	Public Participation Plan : Municipal Solid Waste Management in Bilaspur City — **Dr.Manoj Kumar Sinha & Dr. Narendranath Guria**	118
23	Leadership Effects on Student Learning Mediated by Teacher Emotions — **Dr. Sumeet Khurana & Smt. Shweta Jain Pancholia**	125
24	Potraja : A Victim of Caste Based Rituals and Traditions — **Vaishali Aher**	130
25	Women Entrepreneurship Management and Development in India — **Dr. Shivaji Thore**	135
26	Study of Migration Pattern of Street Vendors in Pimpri-Chinchwad Area, Maharashtra State, India — **Dr. Ravindra Shinde, Mrs. Meena & Dr. Shivaji Pacharane**	139

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)–0.676 (2013)
Special Issue 73 :
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
November-2018

Evaluation of Road Density in Akola District of Maharashtra State

Dr. Sawan M Deshmukh
Head, Department of Geography
Bhartiya Mahavidyalaya, Morshi (Tq-Morshi, Dist-Amravati)

Abstract

Development of road network is an important for the development of the any region. It has plays an important role to the social and economic development of nation. There are two main methods to analysis the density of road network i.e. physical road density, and density of roads by population. Physical road density shows the ratio of road length and geographical area of the particular region. And density of roads by population shows the availability of road network in per 1000 population in a region. Present paper has attempts the tahsil wise analysis of road network density in Akola district.

Keywords

Road network, density, physical, population, per 100 sqkm

Introduction

Road network pattern is an important problem in the transportation science which has long been recognized as a key component for Network design problem (Fangxia Zhao,Huijun Sun, Jianjun Wu,Ziyou Gao, and Ronghui Liu).

Road network is moderate developed in the district but not uniform. Road network found varies according to the geographical area. The present paper is based on the analysis of road density by physical and population.

Study Region

Akola district is the part of Vidarbha region of Maharashtra state and situated in Purna river basin. Akola district lies in between 20^0 17' N to 21^0 26' N latitude and 76^0 38' E to 77^0 33' E longitude. It has total 7 tahsils Akola, Akot, Telhara, Balapur, Murtijapur, Balapur and Barshi Takali. Total population of the district is 1813906 with 5673 sqkm geographical area according to the census year 2011.

Objectives

The main objective of the present paper is to analysis tahsil wise density of road network in per sqkm and per 1000 population also compares the both densities.

Data Source & Methodology

The data source of the present research work is secondary and collected from District Census Handbook Akola, Personal Work Department Akola Office, Socio-economic review Akola. Road density per 100 sqkm and per 1000 population is obtained by applying following formula.

Road Density (Per 100 sqkm) = (Road Length ÷ Geographical Area) x 100
Road Density (Per 1000 Population) = (Road Length ÷ Population) x 1000

Findings and results are shown in the table and both densities also represented on the map of the study region.

Road Network of the Study Region

Akola district is situated in central west part of the Vidarbha region and part of the Amravati division. Total road length in the district is 4443 km and out of this 128 km is National highway, 779 km is State highway, 1648 is District road and 1888 is Rural road respectively.

Density of Road Network (Per 100 sqkm)

Table No 1 represents the tahsil wise road length and density of road network in the study region.

Akola District – Road Length and Road Density

Tahsil	Total Length (Km)	Rod Density (Per 100 sqkm)	Road Density (Per 1000 Population)
Akola	1536	139.51	2.09
Akot	529	66.54	2.07
Balapur	409	61.23	2.16
Barshitakli	599	76.60	4.01
Murtijapur	552	69.35	3.16
Patur	396	56.49	2.85
Telhara	422	72.38	2.45
Total District	**4443**	**78.32**	**2.45**

Source:- Author

Total density of road network in the district is 78.32 km in per 100 sqkm i.e. 78 to 79 kms roads are available in per 100 sqkm region of the district.

Tahsil wise values found 61 to 140 and Akola tahsil has the highest density of road network in per 100 sqkm areas. There is more than 100 kms roads are available in this tahsil in per 100 sqkm region but maximum percentage of roads is rural road. There is till need to develop the network of main roads in this tahsil.

Second high density in per 100 sqkm observed in Barshitakali and Telhara tahsil according to their geographical area. The road length and geographical area of Telhara tahsil is les than other tahsils of the district. Therefore the physical density of road network is quite higher than other tahsils except Akola and Barshitakali.

Moderate density of road network in per 100 sqkm occurred in Murtijapur, Akot and in Balapur tahsil. The road length of these tahsils is more than 500 km and the density of occurred in between 60 to 70 km in per 100 sqkm area. National highway no 6 is passing through Murtijapur (49 km) and Balapur (31 km) tahsil in this category. National highway no 6 is Mumbai-Kolkata road and it is the highest traffic density route in Vidarbha region. This route increases the accessibility of these tahsils.

Patur tahsil in the district found lowest density of road network in per 100 sqkm area. This tahsil also has the lowest road length in the region and the ratio of road length and geographical area of the tahsil is imbalance.

The relationship between tahsil wise road length and road density in per 100 sqkm is positive (r = +0.98). It indicates the road constructions are sufficient compare to the geographical area of the district but not full filled. Construction f main roads are till necessary to control the huge traffic of the region.

Density of Road Network (Per 1000 Population)

The picture of road density in per 1000 population is different than per 100 sqkm because difference between growth of road length and growth of population. In the district only 2.45 km roads are available in per 1000 population and this ratio is very poor according to the demand and need of the region.

The high density of road network in per 1000 population is observed in Barshitakali tahsil. This tahsil has the second highest road length and second low distribution of total population in the district. Therefore the ratio of road length and the distribution of population are found high compare to other tahsils of the district. There are averagely 4 km roads available in per 1000 population in this tahsil.

The moderate density of road network by 1000 population is observed in Murtijapur tahsil. The density of this tahsil is 3.16 i.e. 3 to 4 km roads present in per 1000 population. Murtijapur tahsil has maximum road length after Barshitakali tahsil and population distribution is also moderate. Ratio of road length and population distribution is quite higher than remaining tahsils of the district but not enough compare to total population.

The low density occurred Patur, Telhara, Balapur, Akola and Akot tahsils respectively. Akola tahsil has highest road length and road density in per 100 sqkm area in the entire district but lowest road density in per 1000 population. The ratio of population and road length is not balanced in tahsil and same situation occurred in other tahsils of the district. Patur tahsil has low density in per 100 sqkm and per 1000 population and it all affect on the development of this tahsil. Both ratios are imbalanced and huge need to develop the road network according to its geographical area as well as population of this tahsil.

The relationship between tahsil wise road length and road density in per 1000 population is negative (r = - 0.24). The road construction is till not sufficient compare to the growth of population. It is necessary to construct new road network by constructing flyovers, pathways etc.

Map no 1 shows the density of road network in per 100 sqkm and Map no 2 shows the density of road network in per 1000 population.

Conclusion and Suggestions

The tahsil wise density of road network is not uniform in the district because uneven distribution of road network. The disparity found in the road density in per 100 sqkm and in per 1000 population. District is till need to the development of the main road network according to the demand and need of total population. Akola is the main tahsil in the district and has the maximum road length than other tahsils. The road length is observed sufficient compare to the geographical area but very poor compare to the distribution of population in this tahsil.

Patur tahsil has very poor road network compare to its geographical area as well as population and all these affects on the socioeconomic development of this tahsil.

It is necessary to develop the road network in low develop region also construct new main road network by constructing maximum flyovers, underground paths to control the traffic of the region. It is not possible the construction of new roads with the speed of growing

population but construction of flyovers and underground pathways can helps to increase the density of road network by area and population. Also it will help to control the traffic and overall development of the study region.

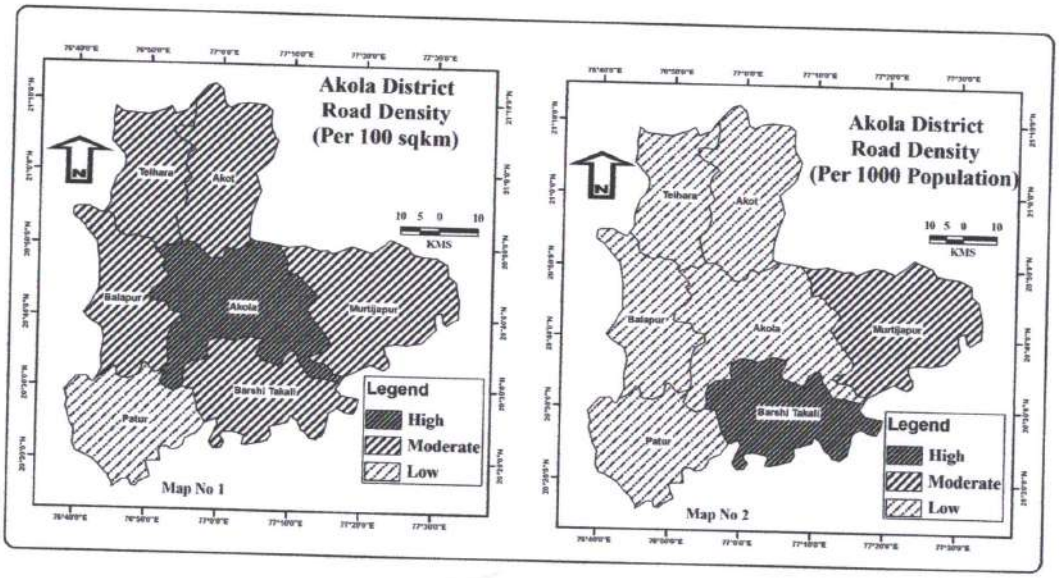

References

1. Dixit R. S. (1981), "Transport Accessibility Of Market Of Kanpur Metropolis", The Deccan Geography Journal, Vol.-XIX, No.1, Jan-June 1981, Pp 45-52.
2. Ducruet C. and Rodrigue J. (2013), "The Geography of Transport System", Third edition; Jean Paul Rodrigue (2013), New York.
3. Fangxia Zhao, Huijun Sun, Jianjun Wu,Ziyou Gao, and Ronghui Liu, (2016), "Analysis of Road Network Pattern Considering Population Distribution and Central Business District", (Retrieved from www.ncbi.nlm.nih.gov).
4. Singhal G. D., Tiwari A. and Pathak A., (2003), "Road Transport in Magadh plain Bihar State", Quoted in "Geography of Transport Development in India" Edited by Vaidya B. C. (2003), Concept Publication Company, New Delhi, Page No.386-388.

Impact Factor – 6.261

ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

February-2019 Special Issue – 110 (A)

LIBRARY SCIENCE

Guest Editor :
Dr. F. C. Raghuwanshi
Principal,
Vidya Bharati Mahavidyalya, Amarawati

Executive Editors of the Issue :
Dr. V. P.Gudadh, Prof & Head Dept. Of Library and information Science SGBAU Amravati
Dr R.R.Khokle, Librarian Shri Shivaji Science College Amravati
Dr.V.R.Shekhawat, Librarian Vidyabharati Mahavidyalya Amravati
Dr A.D.Wankhade, Librarian Mahatma Jotibaphule Mahavidyalya Amravati
Mr V.T. Adlok, Librarian Late Dattatraya Pusadkar Arts College Nandgaopeth Amravati

Chief Editor : Dr. Dhanraj Dhangar (Yeola)

This Journal is indexed in :
- University Grants Commission (UGC)
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013)
Special Issue 110 (A): Library Science
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
February-2019

Role of INFLIBNET in Development of Academic Library

Arvind S. Pazare
Librarian
Bharatiya Mahavidyalay Morshi.
9767337723 aspazare@gmail.com

Abstract

Information Communication Technology (ICT) is the new savior in academic endeavor of mankind and opening the new vistas for liberation of human spirit in this regard. It has produced a totally changed and remarkable information environment. INFLIBNET (Information and Library Network) is interconnecting various libraries and information centers in the country to improve capability in information handling and use. This Institution mission leveraging on the latest technology, create a virtual network of people and resources in academic institutions with an aim to provide effective and efficient access to knowledge. The paper highlights how the new face of Inflibnet services is evolving as a natural solution to keep pace with the multifaceted technological environment. It discusses about the major services of INFLIBNET include IndCat, UGC-INFONET Digital Library Consortium, N-List, Document Delivery Services, Software development, Open Journals System, Shodhganga, INFLIBNET Regional Training Programme for Library Automation (IRTPLA), annual conventions and so on. The INFLIBNET Centre is a great boon to Indian education system and research activities in satisfying their information needs.

Keywords : Digital repository; IndCat; INFLIBNET; N-LIST; Open Journals System ; SOUL Software; UGC-Infonet.

RESEARCH JOURNEY

Inflibnet : An Overview

Information and Library Network (INFLIBNET) Centre is an Autonomous Inter-University Centre (IUC) of University Grants Commission (UGC), Government of India. It is a major national programme initiated by the UGC in 1991 with its Head Quarters at Gujarat University Campus, Ahmedabad. It has become an independent Inter-University Centre in 1996. The INFLIBNET Centre is involved in creating infrastructure for sharing of library and information resources and services among academic and research institutions. INFLIBNET is little activity of the Centre. It facilitates pooling, sharing and optimization of limited library resources in the country. As a major programme, it helps to modernize libraries and information centres in the country through the application of information technology. INFLIBNET many services and activities are run for the development of Library to the each and every people of India.

Services and Activities

INFLIBNET fulfill the objectives are made beginning of the establishment by the UGC and MHRD. It is good signal of development of libraries of India. Following activities and services fulfill the objectives through the library development programme and support to higher education in India.

UGC-INFONET Digital Library Consortium

The UGC-INFONET Digital Library Consortium was formally launched in December, 2003, by Hon'ble Dr. Abdul Kalam, the then President of India. In this consortium 419

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

HardwareRequirements

Processor Type : PIV or Higher **Processor Speed** : 1.6 GHz or Higher
RAM : Minimum 512 MB (1 GB Recommended) **Free Hard Disk Space** : 400 MB (Minimum)
OS Requirements
Windows XP SP3 , *Windows Vista , *Windows 2003 Server, *Windows 2008 Server

Shodhganga(http://shodhganga.inflibnet.ac.in/)

This project is very important for the researcher. These and dissertations are known to be the rich and unique source of information, often the only source of research work that does not find its way into various publication channels. Theses and dissertations remain an un-tapped and under-utilized asset, leading to unnecessary duplication and repetition that, in effect, is the anti-theses of research and wastage of huge resources, both human and financial. Shodhganga stands for the reservoir of Indian intellectual output stored in repository hosted and maintained by the INFLIBNET Centre.

Open Journal System

"Scholars need the means to launch a new generation of journals committed to open access, and to help existing journals that elect to make the transition to open access…". Open Journal Systems(OJS) is a journal management and publishing system that has been developed by the Public Knowledge Project through is federally funded effort to expand and improve access to research. It is a highly flexible editor operated journals management and publishing system that has been designed to reduce the time and energy devoted to the clerical and managerial tasks associated with editing a journal.

Inflibnet Regional Training Programme for Library Automation (IRTPLA)

This programme is one of the popular training programmes conducted by a group of experts in recent times. It is conducted at different universities to implement automation in nearer colleges and university libraries. The response to this course is very high covering most of the states in our country. Besides the IRTPLA, short-term courses are also conducted. Many more such courses are being planned to cover the remaining areas.

Indcat: Online Union Catalogue of Indian Universities

Indcat is unified Online Library Catalogue of books, theses and journals available in major university libraries in India. This union catalogue contains bibliographic description and location of books, journals and theses, in all subject areas, available in more than 181 university libraries across the country. A web-based interface is designed to provide easy access to the merged catalogues. The INDCAT is a major source of bibliographic information that can be used for inter-library loan, collection development ad well as for copy cataloguing and retro-conversion of bibliographic records.

Database	No. of Records	No of Universities
Books	1,41,27,338	181
Theses	2,71,581	315
Serials	35,248	223

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

Impact Factor – 6.261 ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

RESEARCH JOURNEY

INTERNATIONAL E-RESEARCH JOURNAL

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

January - 2019 SPECIAL ISSUE- 87 (D)

Indian Financial Sector : Challenges and Prospects

ALLAH

State Bank of Bikaner and Jaipur

Guest Editor :
Dr. K. K. Deshmukh
Principal,
S.N. Arts, D.J. Malpani Commerce &
B.N. Sarada Science College, Sangamner,
Tal. Sangamner, Dist. Ahmednagar (MS) India.

Chief Editor :
Dr. Dhanraj T. Dhangar
Yeola, Dist. Nashik (MS) India.

Executive Editor :
Dr. N. S. Sabale
Dr. G. K. Sanap
Prof. B. N. Shingade
Dr. K. D. Jadhav
Dr. P. J. Phalphale
Dr. G. R. Jaitmal
Dr. A. B. Hase

This Journal is indexed in :
- UGC Approved Journal
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

SWATIDHAN PUBLICATIONS

Principal
Bharatiya Mahavidyalaya
Morshi, Dist. Amravati (M.S.)

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013)
Special Issue 87(D)- Indian Financial Sector : Challenges and Prospects
UGC Approved Journal
E-ISSN : 2348-7143
January-2019

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
1	भारतीय बँक व्यवसायाची सद्य:स्थिती आणि आव्हाने	डॉ.संगीता साळवे	05
2	सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांचे विलीनीकरण धोरण-आव्हाने व फायदे	डॉ.एन.एस.साबळे	12
3	बँक व्यवसायातील आधुनिकीकरण	डॉ.एस.के.ढगे	17
4	राष्ट्रीयकृत बँकांच्या सक्षमीकरणासाठी भांडवल गुंतवणुकीचा नवा प्रवाह	डॉ.एम.यू.मुलाणी	21
5	पोस्टल सेव्हिंग बँक आणि सेव्हिंग बँक	डॉ.के.एच.शिंदे	29
6	आर्थिक(बँकिंग) क्षेत्रातील सुधारणा – योग्य अंमलबजावणीची गरज	प्रा.जी.बी.होले	33
7	भारतातील अग्रक्रम क्षेत्र कर्ज पुरवठ्याचे मूल्यमापन	डॉ.के.डी.जाधव	37
8	१९९९ नंतरच्या बँकिंग क्षेत्रातील आधुनिक सुधारणा	डॉ.अमोल गायकवाड	41
9	भारतातील सार्वजनिक व क्षेत्रातील बँकांचे वाढते अनुत्पादक मत्ताचे प्रमाण एक आव्हान	डॉ.संजय वैद्य	44
10	विमुद्रीकरण व त्यांचे परिणाम	डॉ.सीमा चव्हाण	48
11	बँक व्यवसायातील बदलत्या प्रवृत्ती	डॉ.सत्यम सानप	52
12	मोबाईल बँकिंग- कॅशलेस व्यवहाराचा एक उत्तम पर्याय	डॉ.सुनील उगले	55
13	विमुद्रीकरण आणि डिजीटल इंडिया	प्रा.रुपाली उंडे	59
14	महाराष्ट्रातील अनुगूचित व्यापारी बँका : एक दृष्टिक्षेप	डॉ.सदाशिव मेंगाळ	63
15	लातूर जिल्ह्यातील बँकिंग क्षेत्र आणि कृषी वित्तपुरवठा	प्रा.संतोष मुळे व प्रा. संतोष पाटील	68
16	ग्रामीण बँक व्यवस्थेपुढील आव्हाने आणि उपाययोजना	डॉ.अर्चना हासे	71
17	भारतीय बँकिंगक्षेत्राच्या समस्या आणि उपाययोजना	विश्वनाथ कोतकर	76
18	आर्थिक विकासातील बँकिंग क्षेत्राची बदलती भूमिका	प्रा.संगीता साळवे	82
19	नोटाबंदी व त्याचा सामाजिक, आर्थिक परिणाम	प्रा.विनायक खांडेकर	86
20	भारतीय महिला बँक : महिला विकासाचे एक साधन	डॉ. रमेश देसाई	91
21	नोटाबंदी : काळाची गरज आणि अर्थव्यवस्थेपुढील आव्हाने	प्रा.राहुल स्वानकर	94
22	बँक व्यवसायातील नवे तंत्रज्ञान समस्या आणि भवितव्य	डॉ.एस.के.मगरे	101
23	रुपयाची घसरण आणि भारतीय अर्थव्यवस्था	डॉ.शोभा रहाणे व डॉ.प्रमोदिनी कदम	107
24	शासनाच्या कृषीविषयक आर्थिक धोरणाचे राजकीय पैलु	प्रा.श्रीनिवास भोग	111
25	भारताच्या वित्तीय क्षेत्रातील समस्या : एक दृष्टीक्षेप	डॉ.अनिलकुमार वावरे व किशोर सुतार	114
26	भारतातील बँक व्यवसायातील आधुनिक तंत्रज्ञानाचा अभ्यास	डॉ.मोहन शिंदे	119
27	भारतीय बँक व्यवस्थेतील अनुत्पादक मतांचे (एन.पी.ए)वाढते प्रमाण :एक आव्हान	डॉ.विजय मांटे	123
28	भारतीय ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवर विमुद्रीकरणाचे परिणाम	प्रा.दीपक काळे	129
29	बँक व्यवसायातील आधुनिक प्रवाह - कॅशलेस व्यवहार	डॉ.मनीषा आहेर	133
30	पेमेंट देय बँक इतिहास : समस्या व उपाय	प्रा. संदीप घेगडमल	137
31	सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांमधील थकीत कर्जाच्या समस्या आणि उपाय	डॉ.एम. जी. थोपटे	141
32	बँकिंग क्षेत्रातील माहिती तंत्रज्ञान	श्री.उमेश भोकसे व डॉ.मोहन चौधरी	146
33	निश्चलनीकरण आणि त्याचे प्रभाव (Demonetizetion and Its Impacts)	डॉ.नाथीराम राठोड	149
34	भारतातील सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांची NPA समस्या	डॉ.शिवाजी पाते	153

Principal
Bharatiya Mahavidyalaya

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013)
Special Issue 87(D)- Indian Financial Sector : Challenges and Prospects
UGC Approved Journal
E-ISSN : 2348-7143
January-2019

भारतीय ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवर विमुद्रीकरणाचे परिणाम

प्रा. काळे दिपक एन.
भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी
त. मोर्शी, जि. अमरावती
मोबा.९४२००७४४२७
Email-dipakkale99@gmail.com

भारत सरकारने ८ नोव्हेंबर २०१६ ला अचानक नोटाबंदीचा निर्णय जाहीर केला आणि एक हजार व पाचशे रुपयाच्या जुन्या नोटा बंद केल्यामुंळे भारतीय शेतकरी, अल्पभुधारक, भूमिहीन, मजुर आर्थिक अडचणीत सापडला होता. पाचशे व हजाराच्या नोटा बघून आर्थिक व्यवहार होत नसयामुळे देशातील सर्व शेतमालाचया बाबतीत अति उत्पादनाची परिस्थिती निर्माण झाली आणि बाजारपेठेतील कृषिमालाचे भाव कमी तसेच मागणी सुध्दा कमी झाली त्यामुळे कृषि उत्पादनात कमालीची घसरण होवून शेती आणि शेतीसंबंधीचे उद्योग व्यवस्था पुर्णत: डबघाईस आली. महाराष्ट्रातील ११ कोटी जनता ग्रामीण शेतीवर अवलंबून आहे. तर ४४ लाख शेतकरी बॅकेचे खातेधारक होते. या सर्वाचे व्यवहार रोखीने होत असतात, शेत मजुरांना रोख मजुरी मिळू शकत नव्हती. शेतकऱ्यांना बियाणे–खत, किटकनाशके खरेदी करण्यासाठी रोख उपलब्ध नव्हती. कृषि क्षेत्राशी निगडीत असलेले भाजीपाला, धान्य बाजारातील सर्व व्यवहार ठप्प झाले. परिणाम स्वरुप देशातील कृषि अर्थव्यवस्था, लधु व कुटीर उद्योग पूर्णत: कोलमडली. सध्याही त्याचे परिणाम देशाच्या कृषि अर्थव्यवस्थेवर दिसून येत आहे.

भारतीय बॅकींग प्रणालीमध्ये ग्रामीण भागात सहकारी बॅका आहेत आणि शेतकऱ्यांची बॅक खाती जास्त प्रमाणात सहकारी बॅकेतच आहे. या सहकारी बॅकेत नोटांचा तुटवडा असल्यामुळे शेतकऱ्यांची दैनावस्था निर्माण झाली. सरकार धनादेश कोअर बॅकींग, आर.टी.जी.एस., पे.टी.एम. अशासारखे व्यवहार किरकोळ क्षेत्रात शक्य होत नव्हते. ५० टक्के शेतकऱ्यांचे खाते सहकारी बॅक आणि व्यापारी बॅकेत जरी असले तरी ५० टक्के त्याचे परिणाम वर्ष पूर्ण होईपर्यत सुध्दा दिसत होते. अनेक ठिकाणी चलनाचा तुटवडा असल्यामुळे पैसा कोठून आणायचे असा प्रश्न निर्माण झाला होता. शेती क्षेत्रातील मालाची विक्री नगदीवर होत नव्हती. तर नगदी होत असली तरी त्यामध्ये कमी रोकड मिळत होती. भारताचे पंतप्रधान श्री. नरेंद्र मोदी सरकारने ८ नोव्हेंबर २०१६ ला विमुद्रीकरणाचे धाडस केले. या कार्यावर अनेक वादग्रस्त चर्चा सुरु राहिली. चलनाशी संबंधीत ही उपाययोजना लोकांच्या जीवनावर परिणाम करणारी ठरल्याने सरकारला पाठींबा देणारी एक बाजु आणि सरकारला नोटाबंदीचा विरोध करणारी दुसरी बाजु यांच्यातील वाद विषय बनली. या सरकारी धोरणाचे पुढे राजकिरण झाले आणि राक्षसीकरण झाले.

८ नोव्हेंबर २०१६ ला सायंकाळी पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी नोटबंदी जाहीर करुन चलनातील ५०० व १००० च्या नोटा बंद केल्या हा निर्णय जाहीर करतांना त्यांनी काही उद्दिष्टे जनतेसमोर ठेवली.

१. काळा पैसा बाहेर काढणे.
२. भ्रष्टाचाराला आळा घालणे
३. छहशतवादाला आळा घालणे.

पंतप्रधानानी देशाला ५० दिवसाचा कालावधी मागीतला होता. सर्व पूर्वव्रत करण्यासाठी १ वर्षापेक्षा जास्त कालावधी लागला आजही त्या नोटाबंदीचे परिणाम ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवर दिसत आहे.

Principal
Bharatiya Mahavidyalaya
Morshi Dist Amravati(M.S.)

९ नोव्हेंबर २०१६ पासून पंतप्रधानांनी कॅशलेस इकॉनामी, डिजीटल ईकॉनामी याचीच रट लावल्या गेली. वास्तविक पाहता नोटबंदी आणि कॅशलेस व्यवहार याचा तसा काहीच संबंध नाही हे दोन्ही विषय वेगवेगळे आहेत. हे सर्व करीत असतांना नोटाबंदीच्या उद्दिष्टाचे काय झाले ? यावर चर्चा मागे कायमची थांबली. तसेच नोटबंदीचा निर्णय कोणी घेतला हा खरोखरच संशोधनाचा विषय आहे. रिझार्व बॅकेचे गव्हर्नर उर्जित पटेल यांच्या मते, नोटबंदीचा निर्णय सरकारचा आहे. मंत्रीमंडळातील काही मंत्री म्हणतात की, हा निर्णय रिझार्व बॅकेचा गव्हर्नरचा आहे. या वादात नोटबंदीच्या उद्दिष्टांचा विषय हवेतच राहिला. यावर विधीतज्ञ, अर्थतज्ञ तसेच सामान्य जनता यांना निर्णय धेण्याची वेळ आली. खरोखरच नोटबंदीचे उद्दिष्ट साध्य झाले काय ? काळा पैसा बाहेर आला का ?, आल्यास तो किती प्रमाणात आला. याबाबत शासनाजवळ आकडेवारी नाही, ना रिझर्व बॅकेजवळ आहे. भ्रष्टाचार थांबला काय ? याचे उत्तर नाही, नोटबंदीनंतर सामान्य लोकांना २००० रुपयासाठी लाईनमध्ये रहावे लागले. अनेकांचे मृत्यु सुध्दा झाले. परंतु २००० च्या नोटा ईतराकडे मात्र लाखोनी आल्या. यापेक्षा भ्रष्टाचाराचे उदाहरण काय देता येईल तसे पाहता सामान्य जनतेला रांगेत उभे राहायची सवय असते. रेशनच्या दुकानात, रॉकेलकरिता, अनुदानासाठी रांगा, तसेच मंदिरातही सामान्य जनतेसाठी मात्र रांगा हव्या त्याच्या पाचवीलाच पुंजलेल्या असतात याउलट ज्याच्याकडे बेहिशेबी मालमत्ता होती काळा पैसा होता तो कधीच रांगेत उभा राहिला नाही. तसाही तो पुर्वी रांगेत उभा राहीला नाही. त्यानने मात्र संधीचा फायदा करुन घेतला, आपल्या जवळ असलेला काळा पैसा पांढरा करुन घेतला ? ८ नोव्हेंबर नंतर या देशात सोन्याची आयात दुप्पट झाली या काळ्या पैसेवाल्यांनी सोने खरेदी करुन घेतले याच कालावधीत गरिबाच्या जनधन योजना खात्यात सुध्दा लाखो रुपये जमा झाले. जो व्यक्ती कष्ट करुन दोन पैसे मिळवायचा त्याचा खात्यात ऐवढे पैसे जमा झाले. तर त्याचे काय परिणाम होईल याचा विपरीत परिणाम म्हणजे श्रममुल्याचा ऱ्हास होवून त्याचे दुरगामी परिणाम दिसत आहेत. भारताची अर्थव्यवस्था चांगली दिसत असली तरी म्हणावी तशी सुदृढ नाही. अर्थव्यवस्थेसमोरील आव्हाने मोठी आहेत.योग्य उपाययोजना केल्या तर या आव्हांना तोंड देणे कठीण नाही असे आर्थिक व्यवहार सांगतो नोटाबंदी हा श्रीमंताकडून गरीबाकडे पैशाचे पुर्नवितरण करण्याचा प्रयोग असला तरी गरीब जनतेला २००० रु. च्या नोटासाठी तासन तास उभे राहणे तसेच त्याच्या चिल्लरसाठी सुध्दा सामान्य व गरीब जनतेलाच भोगावा लागला नोटाबंदीनंतर २००० रु ची चलन निर्माण केली यात नोटाबंदीचा उद्देश सफल होईल काय ?

स्कारची नोटाबंदीविषयी निर्देशकांची आकडेवारी

१. नोटाबंदीपुर्वी रु. ५०० व रु. १००० च्या १५.४४ लाख नोटा चलनात होण्या त्यापैकी रु.१५.२८ लाख कोटी नोटा या बॅकात परत आल्या. म्हणजेच केवळ १ टक्के काळा पैसा भारतात आहे काय ? असा प्रश्न निर्माण होते.

२. परत न आलेल्या नोटाची किंमत ही १६००० कोटी रु. आहे व नवीन छापण्यासाठीचा खर्च २१००० कोटी रु. झाला. तेव्हा १० टक्का काळा पैसा संपविण्यासाठी ५००० कोटी रु.चा खर्च योग्य आहे काय ?

३. खोट्या नोटांच्या माध्यमातून दहशतवाद हा भारताला एक मोठा धोका आहे. नोटाबंदीव्दारा ऑगष्ट २०१७ पर्यंत ४४.४७ कोटी रुपयाच्या खोट्या नोटा सापडल्या यातून आपण आपले उद्दिष्ट खरेच साध्य केले काय ?

Principal
Bharatiya Mahavidyalaya
Morshi,Dist.Amravati(M.S.)

४. क्रेडीट कार्ड वापरतांना लागणारे २ टक्के कमिशन (म्हणजेच ५०० रुपयाचे ५० वेळा व्यवहार केले की, १०० रुपये कमिशन) क्रेडीट कार्ड कंपनीला मिळते पण ५०० रु. ची नोट ५० वेळा व्यवहारात वापरलयास कोणालाच कमीशन घ्यावे लागत नाही. मग ऑनालाईन व्यवहार करुन ग्राहक अथवा विक्त्याचे २ टक्केचे नुकसान करुन परदेशी क्रेडी कार्ड कंपनीच्या फायद्यासाठी का करावा.

५. खरे वातावरण तापले ते जी.डी.पी. कमी झाल्याचे दिसून आले म्हणून ऑक्टोंबर ते डिसेंबर २०१६ जी.डी.पी. दर हा ७ टक्के होता. तर तो दर पुढील २ तिमाहीत ६.१ टक्के व ५.७ टक्के असा कमी होत गेला.

नोटाबंदीचे फायदे :

पाचशे आणि हजार रुपयाची नोट चलनातून बंद करण्याचा निर्णय ८ नोव्हेंबर २०१६ रोजी घेतला त्याचे फायदे खालीलप्रमाणे आहेत.

१. या निर्णयानंतर डिजीटल पध्दतीने आर्थिक व्यवहारात मोठी वाढ झाली. नोटाबंदीपूर्वी २०१६–१७ मध्ये देशाला ३०० कोटी रुपयाचे डिजीटल व्यवहार होते. नोटबंदीनंतर २७०० कोटी रुपयाचे आर्थिक व्यवहार होताना दिसले तसेच मोबाईल ॲपच्या माध्यमातून रोज ३५० कोटी रुपयाचे डिजीटल व्यवहार होत आहे.

२. कर वसुलीत बदल दिसून आला. आयकाराचा भरणा करणाऱ्यांची संख्या ७० वर्षात वाढली नाही. तेवढी २०१६–१७ मध्ये २४ लाख लोकांनी उत्पन्न १० लाखाच्यावर दाखविले होते. त्यात ६५ टक्के लोक नोकरदार होते यात यावर्षात १० लाखावर उत्पन्न असलेल्या करदात्यांची संख्या ९१ लाख नवीन करदाते आल्याने वाढली आहे.

३. नोटाबंदीमुळे सरकारी तिजोरीत कर आवक वाढली आहे.

४. नोटाबंदीमुळे आर्थिक व्यवहारात बरीच पादर्शकता आली आहे.

५. ९९ टक्के अशी गावे आणि शहरातील कुटुंबिय आहे ज्याच्या एक तरी सदस्याचे बॅक अकाउंट आहेत. एक साक्षरता झाली असे म्हणावे लागेल.

६. दहा महिन्यात पॅनकार्डचे प्रमाण २.५० लाखाच्यावर गेली आहे.

७. २.२४ लाख बनावट कंपन्या बंद, ई–पेमेंटमध्ये १३.५ टक्क्यांनी वाढ.

८. ४.७ लाख संशयीत व्यवहार सापडले.

नोटाबंदीचे तोटे :

१. जी.डी.पी. १२ महिन्यात ७.९ वरुन ५.७ पर्यंत कमी झाला.

२. जगात सर्वात झपाट्याने विकास करणाऱ्या अर्थव्यवस्थेचा मानही गमावला.

३. शेती क्षेत्र शेतीसंबधी उद्योगावर मंदी कायम.

४. बंधकाम क्षेत्रात मंदीची लाट कायम.

५. सरकारचा महत्वाचा उद्देश काळा पैसा बाहेर काढणे होता तो निष्प्रय ठरला.

६. दहशतवादाला आळा बसला असे म्हणता येत नाही.

७. काळ्या पैशाच्या एकूण आकारात रोख रक्कमेचे खात्रीशीर प्रमाण माहीत नसल्याने ह्या निर्णयाचे समांतर अर्थव्यवस्थेतील झालेले परिणाम स्वयं स्पष्टपणे सांगता येत नाही.

८. व्यापारी व उत्पादक संस्थांची आर्थिक उलाढाल ४५ टक्क्यांनी कमी झाली.

Principal
Bharatiya Mahavidyalaya

९. लघु व कुटीर उद्योगाचा ऱ्हास झाला.

१०. बॅकींग क्षेत्र प्रभावित

निष्कर्ष :

अर्थव्यवस्थेतील प्राथमिक, व्दितीयक व सेवा क्षेत्रात असणारा समाजातील श्रमिक वर्ग उत्पादक घटकांना पुरवठा करणारे सामान्य नागरिक वस्तुची देवाण–घेवाण प्रक्रियेत सहभागी मध्यमवर्गीय सर्वांना आर्थिक क्रिया पणे करतांना अनुीवास येणारी आर्थिक, सामाजिक, राजकीय परिस्थिती अनुकूल तसेच प्रतिकुल, परिस्थिती अनुभवास येते. नोटाबंदीचा मूळ उद्देश काळा पैसा चलनातून बाहेर काढणे. दहशतवाद निर्मुलन, भ्रष्टाचार नष्ट करणे हा हेतु होता. परंतु सामान्य जनतेवर वाईट परिणाम झाला. नोटाबंदीमुळे अर्थव्यवस्थेतील सुक्ष्म व महत्वाचा घटक म्हणजे सामान्य जनतेला मोठ्या प्रमाणात त्रास सहन करावा लागला. कॅशलेस ईकॉनामीचा आग्रह धरतांना जनतेची वित्तीय साक्षरता तपासणी झालीच नाही. सामान्य जनतेला चलनाचा कमतरतेचा करावा लागणारा सामना तसेच दैनंदिन गरजा पूर्ण करता आल्या नाही.

शेतकऱ्यांना पिकाचा मोबदला, बाजारभाव तसेच सरकारी सुविधांचा गैरवापर होवून शेतकऱ्यांची पूर्णत कोलमडली तसेच शेतकऱ्यांना रोख किंवा त्यांच्या पैशाची शासनातर्फे देवाण–घेवाणीत होणारा विलंब तसेच कृषि अर्थव्यवस्थेत येणारी मंदी ही जणु शासनामुळेच आली आहे असे म्हणणे वावगे होणार नाही.

संदर्भग्रंथ :

१. बुलेटीन ऑफ युनिक अकॅडमी, पुणे डिसेंबर २०१६
२. भारतीय अर्थव्यवस्था – प्रतियोगिता दर्पण
३. अर्थसंवाद अंक १ ला, खंड–२
४. लोकसत्ता संपादकीय लेख – दि. ८ नोव्हेंबर २०१७
५. लोकराज्य

Principal
Bharatiya Mahavidyalaya
Morshi,Dist.Amravati(M.S.)

C2

Savitribai Phule Pune University, Pune

Sponsored

National Conference on

Indian Financial Sector: Challenges & Prospects

(IFS:C&P-2019)

Organized by

Department of Economics

Shikshan Prasarak Sanstha's

S. N. Arts, D. J. Malpani Commerce & B. N. Sarda Science College, Sangamner, Dist. Ahmednagar (Maharashtra)

8th & 9th January, 2019

CERTIFICATE

This is to certify that Prof./Dr/Mr/Ms Kale Dipak N.

of Morshi, Amaravati

has actively Participated / Delivered a Lecture as a Resource Person / Chair Person / Presented a Paper in National Level Conference held on 8th & 9th, Jan. 2019.

Title of Paper presented भारतीय ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवरील विमुद्रीकरणाचे परिणाम

Prof. B.N. Shingade
Co-ordinators

Dr G.K.Sanap
Co-ordinators

Dr N.S.Sabale
Convener

Dr K. K. Deshmukh
Principal

Principal
Bharatiya Mahavidyalaya
Morshi, Dist. Amravati (M.S.)

Satish Gore 9822431321

Impact Factor – 6.261 ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

RESEARCH JOURNEY

INTERNATIONAL E-RESEARCH JOURNAL

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

January - 2019 SPECIAL ISSUE- 87 (D)

Indian Financial Sector : Challenges and Prospects

ALLAH.

State Bank of Bikaner and Jaipur

Guest Editor :
Dr. K. K. Deshmukh
Principal,
S.N. Arts, D.J. Malpani Commerce &
B.N. Sarada Science College, Sangamner,
Tal. Sangamner, Dist. Ahmednagar (MS) India.

Chief Editor :
Dr. Dhanraj T. Dhangar
Yeola, Dist. Nashik (MS) India.

Executive Editor :
Dr. N. S. Sabale
Dr. G. K. Sanap
Prof. B. N. Shingade
Dr. K. D. Jadhav
Dr. P. J. Phalphale
Dr. G. R. Jaitmal
Dr. A. B. Hase

RESEARCH JOURNEY
MULTIDISCIPLINARY INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL

This Journal is indexed in :
- UGC Approved Journal
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

SWATIDHAN PUBLICATIONS

Principal
Bharatiya Mahavidyalaya
Morshi, Dist. Amravati (M.S.)

Impact Factor – 6.261 **E-ISSN – 2348-7143**

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

January-2019 Special Issue – 87 (D)

Indian Financial Sector : Challenges and Prospects

Guest Editor:
Dr. K. K. Deshmukh
Principal
S.N.Arts, D.J. Malpani Commerce & B.N. Sarda Science College,
Sangamner [M.S.] INDIA

Executive Editor of the issue:
Dr. N. S. Sabale
Dr. G. K. Sanap
Dr. B. N. Shingade
Dr. K. D. Jadhav
Dr. P. J. Phalphale
Dr. G. R. Jaitmal
Dr. A. B. Hase

Chief Editor: Dr. Dhanraj Dhangar (Yeola)

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS
For Details Visit To : www.researchjourney.net

© All rights reserved with the authors & publisher Price : Rs. 800/-

Principal
Bharatiya Mahavidyalaya
Morshi, Dist. Amravati (M.S.)

'RESEARCH JOURNEY' *International E- Research Journal*
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)–0.676 (2013)
Special Issue 87(D)- Indian Financial Sector : Challenges and Prospects
UGC Approved Journal
E-ISSN : 2348-7143
January-2019

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No
1	भारतीय बँक व्यवसायाची सद्य:स्थिती आणि आव्हाने	डॉ.संगीता साळवे	05
2	सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांचे विलीनीकरण धोरण-आव्हाने व फायदे	डॉ.एन.एस.साबळे	12
3	बँक व्यवसायातील आधुनिकीकरण	डॉ.एस.के.ढगे	17
4	राष्ट्रीयकृत बँकांच्या सक्षमीकरणासाठी भांडवल गुंतवणुकीचा नवा प्रवाह	डॉ.एम.यू.मुलाणी	21
5	पोस्टल सेव्हिंग बँक आणि सेव्हिंग बँक	डॉ.के.एच.शिंदे	29
6	आर्थिक(बँकिंग) क्षेत्रातील सुधारणा – योग्य अंमलबजावणीची गरज	प्रा.जी.बी.होले	33
7	भारतातील अग्रक्रम क्षेत्र कर्ज पुरवठ्याचे मूल्यमापन	डॉ.के.डी.जाधव	37
8	१९९९ नंतरच्या बँकिंग क्षेत्रातील आधुनिक सुधारणा	डॉ.अमोल गायकवाड	41
9	भारतातील सार्वजनिक व क्षेत्रातील बँकांचे वाढते अनुत्पादक मत्ताचे प्रमाण एक आव्हान	डॉ.संजय वैद्य	44
10	विमुद्रीकरण व त्यांचे परिणाम	डॉ.सीमा चव्हाण	48
11	बँक व्यवसायातील बदलत्या प्रवृत्ती	डॉ.सत्यम सानप	52
12	मोबाईल बँकिंग- कॅशलेस व्यवहाराचा एक उत्तम पर्याय	डॉ.सुनील उगले	55
13	विमुद्रीकरण आणि डिजीटल इंडिया	प्रा.रुपाली उंडे	59
14	महाराष्ट्रातील अनुसूचित व्यापारी बँका : एक दृष्टिक्षेप	डॉ.सदाशिव मेंगाळ	63
15	लातूर जिल्ह्यातील बँकिंग क्षेत्र आणि कृषी वित्तपुरवठा	प्रा.संतोष मुळे व प्रा. संतोष पाटील	68
16	ग्रामीण बँक व्यवस्थेपुढील आव्हाने आणि उपाययोजना	डॉ.अर्चना हासे	71
17	भारतीय बँकिंगक्षेत्राच्या समस्या आणि उपाययोजना	विश्वनाथ कोतकर	76
18	आर्थिक विकासातील बँकिंग क्षेत्राची बदलती भूमिका	प्रा.संगीता साळवे	82
19	नोटाबंदी व त्याचा सामाजिक, आर्थिक परिणाम	प्रा.विनायक खांडेकर	86
20	भारतीय महिला बँक : महिला विकासाचे एक साधन	डॉ. रमेश देसाई	91
21	नोटाबंदी : काळाची गरज आणि अर्थव्यवस्थेपुढील आव्हाने	प्रा.राहुल स्वानकर	94
22	बँक व्यवसायातील नवे तंत्रज्ञान समस्या आणि भवितव्य	डॉ.एस.के.मगरे	101
23	रुपयाची घसरण आणि भारतीय अर्थव्यवस्था	डॉ.शोभा रहाणे व डॉ.प्रमोदिनी कदम	107
24	शासनाच्या कृषीविषयक आर्थिक धोरणाचे राजकीय पैलु	प्रा.श्रीनिवास भोग	111
25	भारताच्या वित्तीय क्षेत्रातील समस्या : एक दृष्टीक्षेप	डॉ.अनिलकुमार वावरे व किशोर सुतार	114
26	भारतातील बँक व्यवसायातील आधुनिक तंत्रज्ञानाचा अभ्यास	डॉ.मोहन शिंदे	119
27	भारतीय बँक व्यवस्थेतील अनुत्पादक मतांचे (एन.पी.ए)वाढते प्रमाण :एक आव्हान	डॉ.विजय मांटे	123
28	भारतीय ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवर विमुद्रीकरणाचे परिणाम	प्रा.दीपक काळे	129
29	बँक व्यवसायातील आधुनिक प्रवाह - कॅशलेस व्यवहार	डॉ.मनीषा आहेर	133
30	पेमेंट देय बँक इतिहास : समस्या व उपाय	प्रा. संदीप घेगडमल	137
31	सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांमधील थकीत कर्जाच्या समस्या आणि उपाय	डॉ.एम. जी. थोपटे	141
32	बँकिंग क्षेत्रातील माहिती तंत्रज्ञान	श्री.उमेश भोकसे व डॉ.मोहन चौधरी	146
33	निश्चलनीकरण आणि त्याचे प्रभाव (Demonetizetion and Its Impacts)	डॉ.नाथीराम राठोड	149
34	भारतातील सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांची NPA समस्या	डॉ.शिवाजी पाते	153

Principal
Bharatiya Mahavidyalaya
Morshi, Dist.Amravati(M.S.)

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013)
Issue 87(D)- Indian Financial Sector : Challenges and Prospects
UGC Approved Journal
E-ISSN : 2348-7143
January-20

नोटाबंदी व त्याचा सामाजिक, आर्थिक परिणाम

प्रा. खांडेकर विनायक व्ही.
सहाय्यक प्राध्यापक (वाणिज्य)
भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी
त. मोर्शी, जि. अमरावती

आम्हा सर्वांना माहीत आहे की, ८ नोव्हेंबर २०१६ ला रात्री ठिक ८ वाजता प्रधानमंत्री नरेंद्र मोदी यां नोटाबंदीची घोषणा केली. ५०० ते १००० रुपयाच्या नोंटांना गैरकानुनी घोषीत करण्यात आले. आता नोटांची किंमत फक्त साध्या कागदाएवढी होती. सरकारने जनतेला ५० दिवसाची मुदत बॅकेत नोटा बदलण्या दिलेली होती. ५०० ते १००० रु. च्या नोटा बॅकेत जमा करने व बदलवून घेणे. या अचानक घोषणेमुळे भारत देश प्रभावित झाला होता. यामध्ये सर्वसामान्य लोकांना एटीएम, बॅकेच्या समोर लाईनमध्ये लागावे ला काही व्यक्तींचा मृत्यु पण झाला. पुष्कळ लोक लाईनमध्ये लागुन थकल्यामुळे खाली पडले.

या अगोदर सुध्दा स्वातंत्र्यानंतर म्हणजेच जाने. १९४६ मध्ये १००० व १०००० रुपयाच्या नोटांवर आणली होती. १९५४ ला पुन्हा या नोटा चलनात आणल्या. नंतर १६ जानेवारी १९७८ ला जनता पार्टी गठबंधन सरकारने १०००, ५००० आणि १०,००० च्या नोटा चलनातुन काढून टाकल्या.

नोटांदीच्या बाबतीत त्यावेळेच्या आजच्या सरकारने काळेधनावर अंकुश लावणे हीच गोष्ट प्रामुख्य देशाला सांगीतली होती. नोटाबंदी प्रकरणाने समिश्र भावना बघायला मिळत आहे. सर्वच लोक आपआप परिघ, आकलनाक्षमता, राजकीय विचार, जीवनशैली, पूर्वग्रह यांच्या एकत्रित प्रभावाने सदर घटनेकडे आहेत. प्रत्येक गोष्टीचे दोन पैलू असतात, एक चागल व दुसरा वाईट नोटाबंदीचे सुध्दा असेच झा नोटाबंदीची सर्वात चांगली गोष्ट ही होती की, जनतेला पुष्कळ त्रास होवून सुध्दा आम जनतेने पंतप्रधान मोदी व सरकारला साथ दिली. या अनाचक धोरनेमुळे त्रास झाला परंतु सांगुन घोषणा केली असती तर यो असफल झाली असती ज्यांनी काळेधन जमा केल त्यांनी ते पांढरे केलं असतं. गोपनियता हेच नोटाबंदीच प्र वैशिष्टय होत सरकारने रिझर्व बॅक व बाकी सर्व बॅका व आपल्या मंत्र्यांना सुध्दा याची खबर लागु दिली ना नोटाबंदी एक मोठा निर्णय होता, भारतासारख्या मोठ्या विविधता असलेल्या देशात नोटाबंदीसारखा निर्णय ह ही फार मोठी गोष्ट होती. परंतु नरेंद्र मोदीनी हिंमत दाखवून मोठे निर्णय घेण्याची हिम्मत दाखवून दि आम्हाला जर समोर जायचे असेल तर मोठे निर्णय घ्यावे लागेल मतांची राजनिती खेळून देश समोर शकत नाही.

नोटाबंदीमुळे लोकांचे दैनंदिन जीवन प्रभावित झाले, लोक भाजी, दुध व किराणा अशा जीवनावश्य वस्तु घेवू शकत नव्हते, बसकरिता चिल्लर पैसे नव्हते,रोज प्रवास करणाऱ्याला यामुळे फार त्रास झाला. पैश कमी असल्यामुळे औषधी सुध्दा मिळत नव्हती. दवाखाण्यात लोकांना भर्ती करता येत नव्हते. यामुळे पुष्क लोकांचा मृत्यु सुध्दा झाला. पुष्कळ लोकांना आपले लग्न सुध्द स्थगित करावे लागले. ग्रामीण भागातल्या म दररोजच्या कमाईवर आपले पोट भरत होते. त्यांना व आपल्या मुलाबाळांना दोनवेळच्या जेवनापासून व सहवं लागल लाखो लोकांना नोटाबदीमुळे परेशानीचा सामना करावा लागला काही कठीनाईतून जावे ला परंतु तरी त्यांनी या राष्ट्रीय आंदोलनाच स्वागत केलं. आता दोन वर्ष झालेत. परिस्थिती सामान्य

Principal
Bharatiya Mahavidyalaya
Morshi Dist.Amravati(M.S.)

लोकांच्या मनात नोटाबंदीविषयी चांगली भावना आहे. याचाच अर्थ जनतेला ही गोष्ट चांगली वाटली लोक नाराज झाले परंतु त्यांनी प्रधानमंत्री नरेंद्र मोदीना साथ दिली.

नोटाबंदीचे तोटे :

नोटाबंदीचा उद्देश चांगला होता. परंतु तो चांगल्या पध्दतीने राबविल्या गेला नाही. यामुळे करोडो लोकांना त्रास सहन करावा लागला. नोटाबंदीच्या अचानक घोषणेमुळे प्रत्येकाचे नियोजन विस्कटले. एटीएममध्ये नवीन नोटांची सेंटीग होत नसल्यामुळे बॅक कर्चचाऱ्यांना सेंटीग करायला फार त्रास झाला. सरकार नवीन नोटा. छापू शकली नाही यामुळे आम जनता व व्यापाराला मोठी हाणी झाली. ज्या उद्देशाने नोटाबंदी लागु केली. तो उद्देश सरकारचा सफल झाला नाही. भ्रष्टाचार खतम झालेला नाही. आतंकवादावर अंकुश लागलेला नाही. त्यांना फंडीग मिळत राहिले. नोटाबंदीनंतर काही महिन्यातच नकली नोट पुन्हा बाजारात आली. यामुळे सरकारने मुळ योजना बाजुला ठेवून कॅशलेस अर्थव्यवस्था ही गोष्ट समोर केली. विरोधी पक्षानी नोटाबंदीला दे ला सर्वात मोठा घोटाळा म्हटलं. सरकारला नोटाबंदीचे जे चांगले परिणाम पाहिजे होते ते मिळाले नाही.

नोटाबंदीचे फायदे :

केंद्र सरकारने ५०० आणि १००० रु.च्या नोटांवर ज्या पध्दतीने बंदी आणली. त्यामुळे ज्यांनी काळेधन जमा केले. त्यांची खुप मोठी हाणी झाली. आतंकवादी व दशहतवादी लोकांना मोठ्या प्रमाणावर मिळणारा पैसा बंद झाला. या गोष्टीचा असर येणाऱ्या दिवसात मिळत आहे. आंतरराष्ट्रीय बाजारात पाहवयास मिळत आहे. भारतीय चलनाचे विदेशात महत्व वाढत आहे. नोटाब्रंदीमुळे कॅशलेस व्यवहाराला महत्व आलं आहे. त्यामुळै भ्रष्टाचार कमी झालेला आहे. जसजसे दिवस जात आहे तस–तसे सर्व व्यवहार सुरळीत होत आहे.

नोटाबंदीचे चांगले परिणाम :

१. ग्रामीण व शहरी कुटुंबातील पैसा :

भारतातील ग्रामीण व शहरी भागात राहणाऱ्या महीला वर्ग काही प्रमाणात आपल्याजवळ पैसा जमा करतात. हा पैसा त्यांच्याकडे कितीतरी दिवस तसाच पडून असतो तो व्यवहारात उपयोगी येत नाही या निमित्याने त्यांना तो पैसा खर्च करणे किंवा बॅकेत जमा करणे हाच पर्याय असल्यामुळे तो व्यवहारात ये ठी मदत मिळाली.

२. मोठ्या व्यक्तीकडील पैसा बाहेर आला :

बिल्डर्स, डॉक्टर, मोठे व्यापारी, सावकार राजकारणी यांनी हा पैसा रोख स्वरुपात कर न भरता घरात किंवा इतर ठिकाणी ठेवला होता. ती रक्कम बाहेर निघाली व बॅकेत जमा झाली. त्याचा उपयोग विकास कामासाठी झाला. कर चुकवेगिरी केल्यामुळे त्यांच्यावर सरकारची नजर पडली व त्यांना त्यावर नियमाप्रमाणे कर भरावा लागला व त्यामुळे सरकारचे उत्पन्न वाढले.

३. पायाभूत सुविधांचा विकास

मोठ्या प्रमाणावर हा पैसा बॅकेत जमा झाला. आयकर रुपाने सरकारला यापासून भरपूर उत्पन्न मिळाले. उत्पन्नापेक्षा जास्त पैसा कोठून आला याची चौकशी णली व त्यांना त्यावर दंड सुध्दा भरावा लागला. अस भपूर उत्पन्न सरकारला मिळाले. त्यामुळे सरकारला मोठे कल्याणकारी उपक्रम यातुन राबविता आलेत.

Principal
Bharatiya Mahavidyalaya
Morshi, Dist. Amravati (M.S.)

४. भ्रष्टाचार व काळा पैसा यावर नियंत्रण :

नोटाबंदीमुळे भ्रष्टाचार व काळा पैसा यावर काही प्रमाणात नियंत्रण आले. भ्रष्टाचार करुन तो काळा पैसा जमा केला तो बाहेर आला भ्रष्टाचारी लोकांना नोटाबंदीमुळे भय निर्माण झाले. भविष्यात जर आपण पुन्हा असे व्यवहार केले व उघडकीस आले तर आपल्यावर कारवाई होईल या भितीने तो आपले व्यवहार सुरळीत करु लागला व त्यामुळे अशा लोकांवर नियंत्रण येवून सरकारचे उत्पन्न वाढण्यास मदत झाली.

५. नकली चलनावर परिणाम :

नकली चलन ही भारतीय अर्थव्यवस्थेत मोठी समस्या आहे. नकली नोटांच्या माध्यमातून भारतीय अर्थव्यवस्थेत अराजकता माजविणे व अर्थव्यवस्था विस्कळीत करणे. नोटाबंदीमुळे नकली चलन आपोआप व्यवहारातून बाद झाले. त्यामुळे अर्थव्यवस्था सुदृढ होण्यास मदत झाली व असामाजिक तत्वांना नोटाबंदीमुळे चांगली चपराक मिळाली.

६. बॅकींग खेत्रातील तरलतेत वाढ :

१३ लाख कोटीच्या नोटा बॅकींग व्यवस्थेमध्ये परत आल्या व त्यामुळे बॅकींग क्षेत्रातील तरलता मोठ्या प्रमाणात वाढली व त्यामुळे गृहकर्जाचे दर हे काही प्रमाणात कमी होण्यास मदत झाली. नोटाबंदीमुळे बॅकींग व्यवस्थेच्या बाहेर असलेला वर्ग बॅकींग व्यवस्थेमध्ये आला. बॅकींग व्यवस्थेत पैसा आला तर देशाच्या अर्थव्यवस्थेला मोठ्या प्रमाणात फायदा होतो.

७. डिजीटल अर्थव्यवस्थेकडे वाटचाल :

नोटाबंदीमुळे डिजीटल अर्थव्यवस्थेला मोठ्या प्रमाणात चालना मिळाली. डिजीटल इकॉनामीच्या दृष्टीने महत्वाचे पाऊल म्हणून सरकारने भिम ॲप्लिकेशन आणले. नॅशनल पेमेंट कॉर्पोरेशन ऑफ इंडियाची या संदर्भात आकडेवारी ऑक्टोंबर १६ मध्ये १,०३,०६० डिजीटल व्यवहार होत असत तर मे २०१७ मध्ये ही संख्या ९१,९७,२७७ पर्यंत पोहचली नोटाबंदीनंतर या व्यवहारामध्ये ८९ पटीनी वाढ झाली. रुपयाच्या हिशोबाने ऑक्टोंबर २०१६ मध्ये ०.४९ दशकोटी एवढा होत असलला व्यवहार मे २०१७ मध्ये २७.६५ कोटीपर्यंत पोहचला. डिजीटल इकॉनॉमी जेवढी वाढते तेवढे लोकांचे कर्ज घेण्याची क्षमता वाढते कारण त्यांच्या आर्थिक व्यवहाराची नोंद होते. तसेच डिजीटल व्यवहारामुळे काळे व्यवहार बंद होते व सरकारचे उत्पन्न वाढते त्यामुळे लोकउपयोगी कामे करणे शक्य होते.

८. काळा पैसा शोधण्यासाठी प्रधानमंत्री गरीब कल्याण योजना :

नोटाबंदीनंतर १६ डिसेंबर २०१६ ला भारत सरकारकडून प्रधानमंत्री गरीब कल्याण योजना घोषित करण्यात आली. अघोषित असणारा काळा पैसा घोषीत करण्यासाठी ही योजना जाहीर केली १७ डिसेंबर २०१७ ते ३१ मार्च २०१७ या काळात रक्कम घोषीत करावी. या योजनेत जमाकर्त्याने ३० टक्के कर अधिक ३३ टक्के P.M.G.K.Cess घोषीत रक्कमेवर भरावा लागेल तसेच १० टक्के रक्कम दंड म्हणून भरावा लागेल. यामुळे काळे धन बाहेर येवून सहकारी उत्पन्न वाढले.

नोटाबंदीचे वाईट परिणाम :

सर्वसामान्य जनतेची धावपळ :

अर्थव्यवस्थेतील महत्वाचा भाग असलेला मध्यम वर्ग, गरीब वर्ग याचा विचार करता बॅकेत खाते नसणारे असे लोक, बॅकेचे व्यवहार माहीत नाही, अशिक्षित लोक मजुरीचे काम करणारे लोक यांना त्रास झाला. ज्यांनी ५०० व १००० रु. च्या नोटा जमा करुन ठेवल्या अशा लोकांना हा निर्णय त्रासदायक झाला. या निर्णयाने

Principal
Bharatiya Mahavidyalaya
Morshi, Dist. Amravati(M.S.)

८६ टक्के नोटा बंद झाल्यामुळे अचानकपणे बाजारात पैशाचा तुटवडा निर्माण झाला. ए.टी.एम. समोर लोकांनी रांगा लावल्या. त्यामुळे सामान्य जनतेला खुप त्रास सहन करावा लागला.

शेतकऱ्यावर परिणाम :

शेतमाल बाजारात येण्याच्या हंगामात जबरदस्तीने लादलेली नोटाबंदी शेतकऱ्यांवर परिणाम करुन गेली. व्यापाऱ्यांकडे पैसा नाही. त्यामुळे शेतकऱ्यांना योग्य भाव मिळाला नाही. माल घेण्यासाठी कोणीही पुढे येत नव्हते. शेतकऱ्यांकडे पैसा नसल्यामुळे ग्रामीण मजुरांना सुध्दा मजुरी मिळाली नाही. शेतकऱ्यांना कर्ज मिळेनासे झाले. या नोटाबंदीचा सर्वात मोठा परिणाम शेतकरी वर्गावर व शेतमजुरावर झाला व त्याचे जीवनमान अस्ताव्यस्त झाले.

गृहनिर्माण क्षेत्रावर परिणाम :

खरेदीदार नसल्यामुळे या क्षेत्रात फार मोठी आर्थिक मंदी झाली. हा उद्योग तसाच मंदीमध्ये [illegible]. नोटाबंदीनंतर या क्षेत्रावर फार मोठा प्रहार झाला. ऑनलाईन व्यवहारामुळे काळा पैसा यामध्ये गुंतविता [illegible] नाही. मजुरांना मजुरी देण्यास सुध्दा मालकाकडे पैसा नव्हता. कमी किंमतीला घरे द्यावी लागली त्यामुळे या क्षेत्रात काम करणाऱ्या लोकांना फार मोठी हाणी सहन करावी लागली.

पर्यटन उद्योगावर परिणाम :

नोटाबंदीचा पर्यटन उद्योगावर वाईट परिणाम झाला. लोकांकडे पैशाची कमतरता असल्यामुळे पर्यटनाकडे लोकांचा कल कमी राहिला. या उद्योगांवर अवलंबुन असणारे अनेक छोटे–मोठे उद्योग सुध्दा डबघाईस आले. निश्चितच त्याचा अर्थव्यवस्थेवर वाईट परिणाम झाला.

लहान व मध्यम उद्योग बुडाले :

नोटाबंदीमुळे लहान व मध्यम उद्योगाकडे पैशाअभावी खरेदीचे व्यवहार ठप्प झाले. यामधील कामगार बेकार झाले. नोटाबंदीमुळे उद्योग बुडाले व बेकारीची समस्या निर्माण झाली.

जीडीपी दर घसरला :

नोटाबंदीच्या निर्णयानंतर २४ नोव्हेंबर २०१६ ला पूर्व प्रधानमंत्री श्री. मनमोहन सिंग यांनी या निर्णयाला पहाडाइतके संकट संबोधले होते. त्यांनी आपले मत व्यक्त केले होते की, जीडीपी दोन टक्क्यापर्यंत खाली [illegible] शकतो. त्याची ही भविष्यवाणी खरी ठरली. २०१७–१८ या वर्षातील एप्रिल–जुन या कालावधीत जीडीपी दर ५.७ टक्के इतका खाली आला. ३ वर्षातील हा सर्वात निच्चांकी दर नोंदविला गेला. बहुतेक अर्थशास्त्रीच्या मते, नोटाबंदीमुळे देश अधोगतीला जात आहे. अशी संभावना त्यांनी व्यक्त केली.

सारांश :

वरील परिणामांचा विचार करता ह्या निर्णयाचे अल्पकाळात काही नकारात्मक परिणाम झाल्याचे दिसून येते. परंतु दिर्घकाळात समांतर अर्थव्यवस्थेत पायबंद, काळा पैसा बाहेर येणे, दहशतवाद, नक्षलवाद यांना बसलेला चाप, भ्रष्टाचाराला पायबंद, कॅशलेस व्यवहारांच्या संख्येत झालेली वाढ इत्यादी सकारात्मक परिणाम दिसून येत आहे. नोटाबंदीचे वाईट परिणामापेक्षा चांगले परिणाम दिवसेंदिवस जाणवत आहे. हा भारताच्या दृष्टीने आशेचा किरण आहे.

Principal
Bharatiya Mahavidyalaya
Morshi, Dist. Amravati (M.S.)

संदर्भग्रथ

१. योजना, फेब्रुवारी २०१७ अंब ७
२. वित्तीय संस्था व वित्तीय बाजार, हिमालया पब्लिकेशन, डॉ. श्री.आ.देशपांडे, डॉ. विनायक श्री. देशपांडे
३. अर्थसंवाद – खंड २ रा अंक १ ला
४. लोकसत्ता संपादकीय लेख : जन्मदीन की स्मृतीदिन दि. ८ नोव्हेंबर २०१७
५. गुगल वेब लाईट डॉट कॉम
६. दै. लोकसत्ता–७ एप्रिल २०१७
७. दै. महाराष्ट्र टाईम – ५ जून २०१७
8- दै. लोकसत्ता – २२ जानेवारी २०१८

Principal
Bharatiya Mahavidyalaya
Morshi,Dist.Amravati(M.S.)

Savitribai Phule Pune University, Pune

Sponsored

National Conference on

Indian Financial Sector: Challenges & Prospects

(IFS:C&P-2019)

Organized by

Department of Economics

Shikshan Prasarak Sanstha's

S. N. Arts, D. J. Malpani Commerce & B. N. Sarda Science College, Sangamner, Dist. Ahmednagar (Maharashtra)

8th & 9th January, 2019

CERTIFICATE

This is to certify that Prof./Dr/Mr/ Ms Khandekar Vinayak V.

of Morshi. Amaravati

has actively Participated / Delivered a Lecture as a Resource Person / Chair Person / Presented a Paper in National Level Conference held on 8th & 9th, Jan. 2019.

Title of Paper presented नोटाबंदी व त्याचा सामाजिक, आर्थिक परिणाम

Principal
Bharatiya Mahavidyalaya
Morshi, Dist. Amravati (M.S.)

Prof. B.N. Shingade | Dr G.K.Sanap | Dr N.S.Sabale | Dr K. K. Deshmukh

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VIII Issue - I English Part - I January - March - 2019

Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF ENGLISH PART - I

S. No.	Title & Author	Page No.
1	Best Practices in English Language Teaching **Major Dr. Prashant Thakare**	1-6
2	Current Trends, Challenges and Development in Physical Fitness to Enhance the Ability of a Person **Dr. Bhaskar Mahadeorao Sawarkar**	7-10
3	What's App - As an Innovative Educational Tool for Off - Campus Learning **Dinesh Ingle** **Dr. A. V. Dhote**	11-13
4	Agriculture and Econoomic Development of Vidarbha under the Shadow of Tiger **Dr. Ravindra S. Matte**	14-19
5	Best Practices in English Language Teaching **Vijay Sahebrao Bhagat**	20-24
6	Comparative Study of ARM Strength and Abdominal Strength between Inter Collegiate Kho-Kho and Handball Players **Asst. Prof. Rajani W. Bhoyar**	25-30
7	Current Trends and Yoga for Physical Fitness **Arun B. Wararkar**	31-34
8	Shaw's Attitude towards Women with Special Reference to 'Candida' **Assi. Prof. S. B. Agrawal**	35-38
9	E - Business: Opportunities and Challenges **Dr. Haridas M. Dhurve**	39-42
10	The Importance of Audio - Visual Aids in Teaching and Learning English Language **Gautam C. Satdive**	43-48
11	Blue Wave of Democracy in the United States in 2018 **Dr. Jyoti D. Thakare**	49-52

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

CONTENTS OF ENGLISH PART - I

S. No.	Title & Author	Page No.
26	Negation of Human Values in Dalit Writings **Dr. Sanjay S. Tamagadge**	119-123
27	New Trends in English Language Teaching **Arjun N. Khobragade**	124-128
28	Interactive Classroom: An Urgent Approach to Language Pedagogy **Dr. K. D. Bompilwar**	129-134
29	Best Practices in English Language Teaching: Some Recommendations and Solutions **Dr. Dinesh A. Gundawar**	135-140
30	Efficient Synthesis of Chlorosubstituted Pyrazolines and their Physico Chemical Study Using Cu Metal **S. P. Rathod**	141-147
31	Role of Library Professionals for Effective Use of Library Resources **Arvind S. Pazare**	148-153

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

31. Role of Library Professionals for Effective Use o Library Resources

Arvind S. Pazare
Librarian, Bharatiya Mahavidyalaya Morshi.

Abstract

Library Professionals or Librarians in higher education make an important contributio the academic community in which they practice. In the libraries, then essential role is c..side to be most important as it is concerned with the ongoing need for access to learning resources teachers and faculty members as well as to the students and research scholars. Acade libraries acquire print information resources such as books and journals as well as electro information resources to support teaching, learning and research and also facilitate knowlec dissemination. This explains why various library services have been developed to promote a facilitate effective use of recorded information in all formats by users. Higher education is constantly changing sector – policy, technology, pedagogy and student behaviour all impact the institution. The academic library is subject to these changes and there is a need to ke reviewing and renegotiating the position of the library within the institution. Being able manage change effectively is one of the top skills for library leaders.

Introduction

Library professionals or librarians are professionals trained in the acquisitio organization, retrieval, and dissemination of information. In essence, the practice of librarianshi in the present IT-based library environment will not be very different from that in the tradition print-based library. The library professionals' role will continue to include selection of suitabl resources, providing access to such resources, offering instruction and assistance to users i interpreting resources, and preserving both the medium and the information contained therein.

The ultimate objective of a library is to provide maximum service to its users. Library professionals constitute an important component of the library trinity. It is generally observec that organizations are built from top to bottom, i.e. in the beginning the top executive is appointed, to be followed by the appointment of additional staff. Unfortunately, in India, the university libraries grow from bottom to top. As a non-profit service enterprises, the

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

of libraries and other institutions as well as brought about by the cooperation of
on between managers and employees is of great importance. Based on user
brarians libraries or librarians, managers administer their communication managers
s it plays an essential role in the success of the library. Indeed, feedback from users,
d library managers and employees working in the library's performance as an
corporate success is very concerned. There is an urgent necessity to learn a great
rofessional skills to accomplish the role of professional librarian in the constantly
nd challenging web environment. Professional competences enable librarians or

ic Professional Skills for Library Professionals in Present Context

fessional skills can be thought of as flexible knowledge and skills that allow the
o function in a variety of environments and to produce a variety of value-added,
d information services that cannot be easily duplicated by others. They relate to the
, knowledge in the areas of information resources, information access, technology,
ent and research, and the ability to use these areas of knowledge as a basis for
: library and information services. The primary reasons for the need of professional
given below :

) Continuing professional development is an essential part of the modem library
.ion professional's successful career planning & prospects.

i) The library and information science (LIS) professionals with better personal,
onal and technological skills have great opportunities and bright future in the modem
s.

iii) Application of new ICT into the libraries immediately requires improvement of
nt kinds of skills and knowledge in library information science professionals.

iv) Continuous staff training on emerging technologies is essential to learn, improve and
)p various kinds of professional skills, knowledge and competencies. professionals to
ıd effectively and efficiently to the constant development of new technologies. Some of the
.e competencies of the library and information science professionals are discussed in the
wing sections.

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

Technical Skills

In the age of 21st centaury LIS Professional must be aware of emerging technologies has become increasingly important that library professionals keep up with technology and ha certain basic skills. In the current scenario library professionals must have the knowledge HTML, Networking, scripting languages, the ability to deal with the back-end of the OP AC, t ability to translate library services into the online medium, the ability to troubleshoot bas computer and printer problems, or just a good healthy knowledge of emerging technologies.

- **Online Medium**
- **Ability to Troubleshoot New Technologies**
- **Ability to Easily Learn New Technologies**

Time Management Skills

Time management refers to a range of skills, tools, and techniques used to manage tim when accomplishing specific tasks, projects and goals. This set encompasses a wide scope c activities, and these include planning, allocating, setting goals, delegation, analysis of time spent monitoring, organizing, scheduling, and prioritizing. Initially time management referred to jus business or work activities, but eventually the term broadened to include personal activities also The fourth law of library science says, "save the time of users". This also has become more important that library professionals must develop the time management skills. Because tc provide better or effective services to the user, time is also a factor.

Presentation Skills

Library professionals must have highly effective presentation skills. Whenever they want to implement a new technology or se.vice for Library users firstly they must create a proposal for management, they must show that what would be the consequence of this new technology, which tools are to be used to train staff, etc. They must show the role of that new technology in currently being used libraries. They had to develop and practice reader's advisory skills to promote reading habit among all levels of users.

Communication Skills

Communication has a great importance in providing better services to users. Library professionals communicate the value of library services to decision makers, staff and users. When they provide information to the user they must communicate clearly and respectfully.

Principal
Bharati Vidyapeeth's Mahavidyalaya
Morshi

Customer Service

Now a day's library professionals must be customer oriented. They can demonstrate a sincere commitment to customer service. They must try to observe customer or users needs and try to provide their desired information on time. Through proper design and continuous improvement in user oriented information products and their competencies, they can provide the users better customer services. They have to show confidence and competences to the users to deliver perfect customer services.

Evaluation and Assessment Skills

Library professionals need to understand how any changes, in the way the,library provides services will affect all stakeholders. Sometimes they focus on the needs of one group and ignore the fact that the changes that will benefit one group will not benefit another. With any change, librarians or professionals should create a list of all of the different stakeholders and actually discuss how it will affect each of them. Here "stakeholders" means not only the users of the library but also the staff, and administrators.

3.5.7 Managerial Skills

The managerial skills include technical skills which deal with things, human skills concerned with people and conceptual skills with ideas. Technical skills involve process or technique, knowledge and proficiency in a certain specialized field. These skills are more important for librarians or library professionals, because they have to deal with a huge number of staff doing the organization's work. The technical skill involves the library professionals' understanding of the nature of job that people under them have to perform. Human Skills involve the ability to interact effectively with people. Librarians or library professionals interact and cooperate with employees and staff also. Because library professionals deal directly with people, this skill is crucial. Library professionals with good human skills are able to get best out of their people.

Knowledge of Policies, Procedures, Issues and Standards

Library professionals should maintain the current awareness of professional issues impacting libraries and should be kept aware themselves about the knowledge of library policies, procedures and service standards etc.

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

Knowledge of Information Sources and Services

The library professionals should possess the following qualities or skills for providing better information sources and services to the users of the library :

i) To develop specialized subject knowledge about the purpose of the organization

ii) To identify materials appropriate to customers' requirements and thenabilities

iii) Expert knowledge in the content of information resources and ability to critically evaluate and filter them

iv) To develop and deliver convenient, easily accessible and cost effective information services to the users

Commitment to Life-Long Learning

The library professionals should also have the following characters for up gradation Of their own professional quality, so that they can cope up with the changing trends:

i) Take responsibility for the development of one's own professional career

ii) Remain knowledgeable in current events and technologies

iii) Pursues learning opportunities, personally or through formal training

iv) Flexible in adapting to new situations, systems, tools, environments

v) Anticipates, accepts, adapts and manages change effectively

Other Skills

i) Marketing and promotion of library services

ii) Project management skills

iii) Digital rights management

iv) Knowledge management skills

Role of Library Professionals in Present Context

- To Provide Intellectual Access to Information in Any Format
- To Evaluate Available Sources of Information
- To Organize and Structure Information
- To Ensure the Preservation of Information
- To Provide Specialized Staff to Offer Instruction and Assistance in
- Interpreting Resources and Access to Resources
- To Provide Initiation and Orientation through User Education
- User Education

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

Some of the Important Specific Objectives of User Education

Orientation programme

on

e present day librarianship is a highly complex profession requiring a thorough and technical knowledge. The varied and complicated services of a modem library organized and controlled by a person of competence and expertise, who has a sound of the tools and techniques of library profession. Library professionals or librarians sionals trained in the acquisition, organization, retrieval, and dissemination of n. In essence, the practice of librarianship in the present IT-based library environment very different from that in the traditional print-based library. The library ils' role will continue to include selection of suitable resources, providing access to rces, offering instruction and assistance to users in interpreting resources, and both the medium and the information contained therein.

upta, B. L.,(1987).Knowledge Communication Library & Amp; Library, Jaipur, intwell Pub.

arma, C. D., (1985). Information Services For College Libraries, Jaipur, Printwell ib.

io, A.,(2014) Current Trends In Web based Library Services, New Delhi, mmenwealth Pub.

a K. N., (2005) Information Technology For E- Library, Jaipur, Raj Publishing.

mptey. Richard Lamptey, (2010) Pr moting Effective Use of Library Resources and vices at KWAME NKRUMAH University of Science and technology Library, MASI, GHANA .Http://www.researchgate.net Access on 16.02.2018

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

Impact Factor – 6.261 ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

December -2019

SPECIAL ISSUE-CCV

भारतीय अर्थव्यवस्था : स्थिती व दिशा

Indian Economy : Condtion & Direction

Volume -1

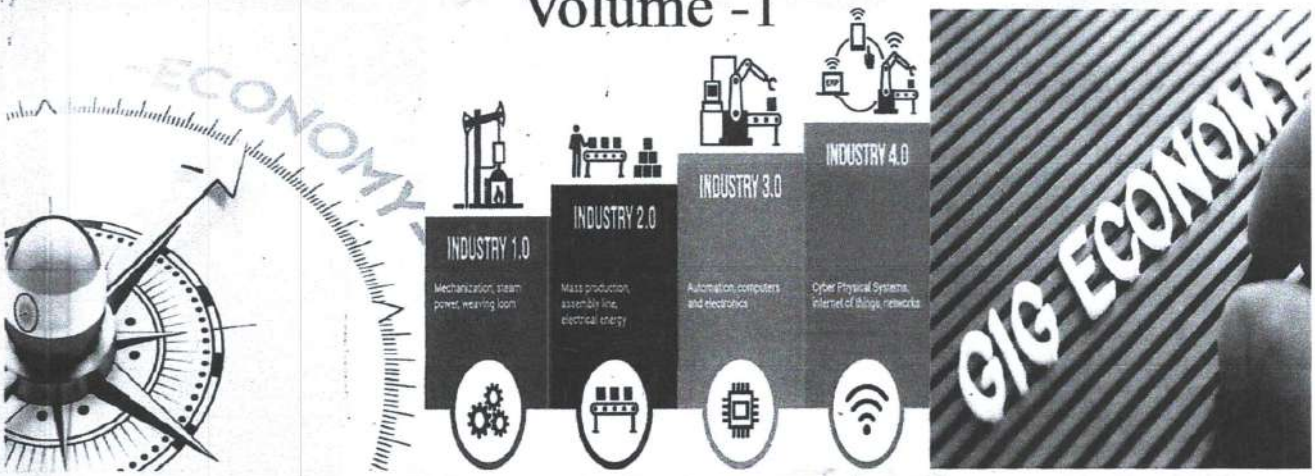

Guest Editor
Dr. Subodh kumar Singh
(Principal)
Prof.Ravindra B.Shende
HOD, Dept of Economics
Lokmanya Mahavidyalaya,
Warora,Dist-Chandrapur (MS)

Executive Editor:
Prof. Virag S. Gawande
Director,
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Chief Editor
Mr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts & Commerce College,
Yeola, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

RESEARCH JOURNEY
MULTIDISCIPLINARY INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

23	भारतीय लोकसंख्येचा विकासक्रम — प्रा. डॉ. रवि एस. सोरते	99
24	महात्मा गांधीचे आर्थिक विचार — प्रा. डॉ. ममता आर. साहु	105
25	वस्तु व सेवा कर : कार्य, फायदे व त्यासमोरील समस्या — प्रा. डॉ. विजय के. बन्सोड	108
26	उदारीकरण, खाजगीकरण व जागतिकीकरण आणि भारतीय अर्थव्यवस्था — प्रा.विलास कांबळे	110
27	भारतीय महापुरुषाचे आर्थिक विचार — प्रा. वैशाली योगराज भेले	113
28	ग्रामीण विकास-एक अर्थनीती — प्रा. प्रशांत जगदीश वाल्देव	117
29	भारतीय अर्थव्यवस्थेतील आव्हाने (बेकारीच्या संदर्भात) — डॉ. लाजवंती रामदास टेंभुर्णे.	120
30	वर्तमान भारतीय अर्थव्यवस्थेत रोजगारीचा प्रश्न — डॉ. मृणालिनी नरेन्द्र तापस	123
31	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे भारतीय शेती विषयक विचार — प्रा.एल.एस्. सिताफुले	128
32	वर्तमान आर्थिक मंदी व भारतीय अर्थव्यवस्था: एक विश्लेषण — डॉ. सुनिल शिंदे	132
33	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे भारताविषयक आर्थिक विचार — डॉ. स्वाती शिवदास शंभरकर	136
34	वर्तमानस्थीतीत लोकशाहीपुढील आव्हाने व उपाय — डॉ.प्रमोद शंभरकर	139
35	पर्यावरणीय तत्वावर आधारित अर्थव्यवस्थेची पुर्नरचना करणे ही आधुनिक काळाची एक गरज — प्रा. डॉ. सिध्दार्थ ज्ञा. नागदिवे	142
36	छत्रपती शिवाजी महाराजांचे आर्थिक धोरण — प्रा.स्वप्निल एस. बोबडे	145
37	भारतीय अर्थव्यवस्था में उदारीकरण, निजीकरण और वैश्वीकरण की भूमिका — चंदा आनंद बोरकर / डॉ. करमसिंग राजपूत	149
38	राष्ट्रपिता महात्मा गांधी आणि महामानव डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या आर्थिक विचारांची समर्पकता — प्रा.नलिनी विठ्ठल पाचर्णे	153
39	निवडक भारतीय महापुरूषांचे आर्थिक विचार — कु. उज्वला गिरीधर नागोसे	157
40	ग्रामीण विकास —एक अर्थनिती — प्रा. नरेंद्र के. पाटील	161
41	भारतीय महापुरुषाचे आर्थिक विचार. — प्रा.डॉ. विनोद झामा मोरे	165
42	भारतीय शेतीतीलआव्हाने आणि इस्रायल कृषी तंत्रज्ञान — प्रा. डॉ.संजय मारोतराव महाजन	174
43	भारतीय अर्थव्यवस्थेत वस्तू व सेवा कराचा प्रवास — सहा. प्रा. मडावी ए. डी.	178
44	विनोबांचे ग्रामिण अर्थव्यवस्था, ग्रामोद्योग व श्रमप्रतिष्ठेविषयी विचार — प्रा.डॉ.दीपक लोणकर	182
45	अर्थतज्ज्ञ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार — प्रा. राहुल मोरेश्वर लभाने	184
46	केंद्रीय बॅकेची स्वायत्तता व बॅकाच्या विलीनिकरणाची समस्या — प्रा. रविद्र श्रीराम कोरे	188

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452 (SJIF) - 6.261 (GIF) -0.676 (2013)
Special Issue
ISSN : 2348-7143
December 2019

भारतीय अर्थव्यवस्थेतील आव्हाने (बेकारीच्या संदर्भात)

डॉ. लाजवंती रामदास टेंभुर्णे

भारत २०२० मध्ये महासत्ता बनेल असे भाकीत ए. पी. जे अब्दुल कलाम यांनी केले होते. अर्थतज्ञामध्ये सुद्धा तेव्हा विचारमंथन व्हायला सुरुवात झाली. पण तरीही भारतात त्या पातळीत पोहोचण्यासाठी अनेक क्षेत्रात जलदगतीने सुधारणा करण्याची आवश्यकता आहे जगातील सर्वात वेगवान वाढणाऱ्या प्रमुख अर्थव्यवस्थेमध्ये भारताचा चिन पाठोपाठ दुसरा क्रमांक लागतो. भारताच्या अर्थव्यवस्थेत खुप विविधता दिसून येते. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर बऱ्याचश्या काळात भारतामध्ये समाजवादी अर्थव्यवस्थेच्या अर्वाचण करण्यात आल आर्थिक सूधारणाद्वारे अर्थव्यवस्था खुली करण्यात आली परंतु आर्थिक सुधारणामध्ये काही महत्वाच्या गोष्टीच मंद गतीने पुढे सरकल्या.

आज भारतामध्ये अनेक प्रश्न आवातून उभे आहे. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर बेरोजगारीच्या समस्येने स्वरुप धारण केले आहे.

प्रत्येक पंचवार्षिक योजनेमध्ये असे दिसते की भारतातील बेकारांचा अनुभव वाढतच आहे. दरवर्षी अपयशांच्या संख्येत जेवढी वाढ होते त्यापेक्षा रोजगाराच्या संधी कमी उपलब्ध झालेल्या असतात.

बेकारीचा अर्थ :

काम करण्यास योग्य व इच्छुक असलेल्या व्यक्तींना यावेळी शोधुनही काम मिळत नाही त्या व्यक्तींना बेकार असे म्हणतात.

प्रा. पिंगू यांच्या मते, '' जी व्यक्ती प्राचीन मजुरीदरावर काम करण्यास तयार असते परंतु व्यक्तींना काम मिळत नाही.ती व्यक्ती बेकार समजले जाते.''

बेकारीचे प्रकार,

भारतामध्ये बेरोजगारीची समस्येचे स्वरुप हे इतर राष्ट्रांपेक्षा भिन्न आहे. विकसीत राज्यात बेरोजगारीचे प्रमुख कारण म्हणजे परीणामकारक मागणीचा अभाव होय परंतु भारतात भांडवल आणि अन्य साधनांची कमतरता याचा परीणाम म्हणजे बेरोजगारी होय. भारतामध्ये मुख्यत: दोन प्रकारची बेरोजगारी दिसून येते.

(१) शहरी बेरोजगारी (२)ग्रामीण बेरोजगारी

RESEARCH JOURNEY

(१) शहरी बेरोजगारी

आज शहरामध्ये जी बेरोजगारी दिसून येते तीचे काही भागात विभाजन केले जाऊ शकते १) औद्योगिक श्रमीकांमधील बेकारी व शिक्षीत मध्यमवर्गामधली बेरोजगारी. ग्रामीण भागातील लोक शहरी भागात येतात. जेव्हा गावामध्ये काम नसते कामाच्या शोधात ते शहरामध्ये येतात. औद्योगिक श्रमीकांमध्ये ज्या प्रमाणात वाढझाली त्या प्रमाणात उद्योगाच्या संख्येत वाढझाली नाही त्याचप्रमाणे शिक्षणाच्या सूशिक्षीत बेरोजगाराची संख्याही वाढली. औद्योगिक शिक्षण देणाऱ्या संस्थाची कमतरता निर्माण झाली. रोजगाराच्या आधारावर शिक्षण देणाऱ्या संस्था निर्माण झाल्या नाही. स्वातंत्र्यानंतर भारतात सूशिक्षीतांचे प्रमाण ज्या प्रमाणात वाढले त्याचप्रमाणे शिक्षीत बेरोजगाराच्या संख्येत वाढझाली दुसऱ्या शिक्षणात जन मनाचे शिक्षण दिल्या जाऊ शकत नाही. यामुळे समाजाचे आणि राज्याचे नुकसान होय तर दुसरीकडे बेरोजगारीमुळे बहुतांश व्यक्ती विध्वंसकारी कार्य करू शकतो की जे देशासाठी घातक आहे.

भारतामध्ये जी शिक्षणप्रणाली तीच मुळी योग्य नाही योजनाबद्ध विकास हा प्रत्येक पंचवार्षीक योजनेत आणि शिक्षणाचे व्यावसायीकीकरण झाले असते तर आज कदाचित आपल्यामुळे इतकी भयानक स्थिती नसती. शहरी भागामध्ये शाळा महाविद्यालयाच्या संस्थेत वाढ, औद्योगिकरणाचा अभाव, सदोष शिक्षण पद्धती, व्यावसायिक शिक्षण व प्रशिक्षणाचा अभाव. अशा अनेक कारणामुळे शहरी बेरोजगारीचे प्रमाण वाढत आहे.

(२)ग्रामीण बेरोजगारी

भारतात बेरोजगारीचे मोठे रुप ग्रामिण भागात पाहावयात मिळते. ग्रामिण भागातही मोसमी आणि अदृश्य असे बेरोजगारीचे दोन प्रकार पाहावयास मिळतात. मोसमी बेरोजगारी ही मानवी शक्तीच्या अल्प प्रयोगाशी संबंधीत आहे. ही बेकारी काही काळापुरतीच दिसून येते. विशिष्ट हंगामात त्यांना काम मिळु शकत नाही. तेवढ्या हंगामाकरते ते कामकरी बेकार म्हणून गणले जातात. ग्रामिण बेरोजगारी ही जमिनीवरील वाढता भार ग्रामिण कुटीर उद्योगाचा ऱ्हास, शेतीचे मागासलेपण या कारणामुळे निर्माण होते. भारतात बेकारीची संख्या वाढतच आहे. त्याचबरोबर अर्धबेकारीची संख्याही वाढत

आहे. ग्रामिण भागात अर्धबेकारीची समस्याही वाढत आहे. लोकसंख्येत वेगाणे घडुन येणारी वाढ, जमिनीचे विभाग, ग्रामिण उद्योगाचा ऱ्हास आर्थिक विकासाचा अभाव या कारणामुळे ग्रामिण भागातील बेकारीमुळे मोठया प्रमाणात वाढ होत आहे.

आज भारतात आर्थिकदृष्टया उच्चवनियांपैकी १० लोकांची एकुण आय ३३Xएवढी आहे. २००४.०५ च्या आकडेवारी नुसार भारतातील २७.५% दारीद्रयरेषेखाली होते. २०१४ मध्ये बेरोजगाराची संख्या १४ कोटी इतकी होती ती आता ३० कोटी झाली आहे. बेरोजगारी ही खाजगी आणि सार्वजनिक अशा दोन्ही क्षेत्रामध्ये दिसुन येते. एकुण १० रोजगार संधी पैकी ६ संधीचा औद्योगिक क्षेत्रातील होत्या. परंतु गेल्या ३ वर्षात उद्योगाची धिम्या गतीने होणाऱ्या प्रगतीमुळे रोजगाराची संख्या केवळ ०.५%नी वाढली सार्वजनीक क्षेत्रातील रोजगार संदर्भात रोजगार क्षेत्राने अनेक आर्थिक कृतीतुन अंश काढुन घेतल्यामुळे रोजगार संधी कमी झाल्या. श्रम ब्युरो, चंदीगडेने पाचवे रोजगार बेरोजगार सर्वेक्षण २०१५-१६ चे ऑक्टोबर चे आकडे २०१६ मध्ये जाहीर केले. त्यामध्ये बेरोजगारीचा दर UPS च्या आधारे खालीलप्रमाणे दिसुन येतो.

भारतातील बेरोजगारीची स्थिती

वर्ष	बेरोजगारीचे प्रमाण (लाखात)	बेरोजगारीत झालेली वाढ
१९५१	—	—
१९६१	३२.३०	
१९७१	५१.३०	१९.००
१९८१	६७.५५	१६.२५
१९९१	२८९.००	२२१.४५
२००१	१०६०.००	७७१.००

वरील सारणीवरुण असे लक्षात येते की, १९९१ म्हणजे आर्थिक सुधारणेनंतर १९९१ ते २००१ या दशकात ७७१.०० लाख बेरोजगारी वाढली आहे. २०१७ ते २०१८ या वर्षात भारतात बेरोजगारीचा दर वाढुन ते ६.७%वर पोहोचला आहे. यावरुण भारतातील बेरोजगारी एक उग्र स्वरुपाचा प्रश्न आहे. असे लक्षात येते.

बेरोजगारीचे कारणे :

लोकसंख्या वाढ हे बेकारीत वाढ होण्याचे प्रमुख कारण आहे. श्रमाची मागणी व श्रमाचा पुरवठा यामध्ये निर्माण झालेले असंतूलन हे महत्वाचे कारण आहे.

देशाची रोजगारीची पातळी ही भांडवल गुंतवणुकीवर अवलंबून असते या गुंतवणूकीचा दर जितका जास्त तेवढया नविन रोजगाराच्या संधी निर्माण होतात. व श्रमाची मागणी वाढते. परंतु भारतात भांडवल गुंतवणुकीची कमतरता असल्यामुळे बेरोजगारी वाढत आहे. त्याचप्रमाणे वाढत्या लोकसंख्येचा भार शेतीवर पडत असल्यामुळे, शेतजमीनीची विभागणी होत गेल्यामुळे शेती मंद झाली. शेतीच्या समस्या निर्माण झाल्या. ग्रामिण भागातील लघु कुटीर उद्योग यातुन लहान रोजगाराच्या संधी मिळत होत्या. परंतु औद्योगिक कामांनंतर उद्योगांचा ऱ्हास होत गेल्याने बेरोजगार झाले. दोषपुर्व शिक्षण व्यवस्था हेही बेरोजगारीचे एक प्रमुख कारण आहे. आज शिक्षणसंस्थामधुन देण्यात येणारे शिक्षण हे केवळ पुस्तकी स्वरुपाचे आहे. उद्योगाची कर्मचारी विषयक गरजा शिक्षकसंस्थाचे अभ्यासक्रमामध्ये संगतीव समन्वय नाही. त्यामुळे उद्योग हवे असलेले श्रमिक फक्त नाही. भारतात लोकसंख्या सतत वाढत असल्यामुळे श्रमिकाची संख्या मोठी त्यामुळे श्रमिकांना रोजगार पुरविठाच्या दृष्टिने सरकारचे नियोजन हवे.

उपाययोजना :

श्रमिकांची संख्या दिवसेंदिवस वाढत असतांना त्यावर उपाय योजना करणे गरजेचे आहे. यासाठी सरकारने अनेक उपक्रम राबवले ग्रामिण प्रकल्प योजना, कामासाठी धान्य कार्यक्रम राष्ट्रीय ग्रामिण रोजगार कार्यक्रम, ट्रायलेय विस कलमी कार्यक्रम, अल्प भुधारक विकास-कार्यक्रम, सिमांत शेतकरी आणि शेतमजुर विकास कार्यक्रम असे अनेक कार्यक्रम बेकारी दुर करण्यासाठी सरकारद्वारे राबविण्यात आले परंतु योग्य नियोजनाच्या अभावी योजना यशस्वी होऊ शकल्या नाही.

जलद आर्थिक विकास व उद्योगाच्या विकेंद्रीकरणामुळे रोजगाराची नविन क्षेत्रे निर्माण होऊ शकतात. परंतु उद्योग भांडवल धान उद्योग सुरू न करता श्रमप्रधान उद्योग सुरू करावे. देशातील सामाजिक रचना बदलवयास हवी. जात, वर्ग, धर्म यामुळे व्यावसायिक गतिशिलम ुळे बसतो. ही बंधने दुर झाल्यास श्रमिकाच्या गतिशिलतेने वाढ होते. लोकसंख्येवर नियंत्रण ठेवणे हे ही बेकारी दुर करण्यासाठी उपाययोजना ठरते. त्याचप्रमाणे व्यावसायिक शिक्षण, स्वयंरोजगाराला प्रोत्साहन त्यासाठी अर्थसाहाय्य असे अनेक प्रकारचे उपाय अमलात आणले तर बेकारीचे निर्मुलन तर नाही पण त्याचे प्रमाण कमी करता येते. शेतमालात वाढ करण्यासाठी छोटे व मध्यम उद्योगांची उभारणी करणे आवश्यक आहे.

सारांश रुपाने असे म्हणता येते की २०२४ पर्यंत भारतीय अर्थव्यवस्था ५ ट्रीलीयन डॉलरपर्यंत नेण्याचे जे उद्दीष्ट पंतप्रधानानी दिले आहे ते पाहता भारताच्या आर्थिक वाढीसोबत नोकऱ्यामध्ये वाढ होताना दिसून येत नाही. त्यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या वाढीला जॉबलेस ग्रोथ रोजगार विहीन वाढ असे म्हटले आहे. भारतात १०० नोकऱ्यासाठी १० हजार लोक अर्ज करतांना दिसतात. केंद्र सरकार आर्थिक सुधारकांचे ढोल कितीही बडवित असली तरीही रिझर्व बँकेच्या ताज्या अहवालानुसार देशाची अर्थव्यवस्था बिकट असल्याचे दिसून येते व यातच नव्या नोकऱ्या निर्मीत होण्याचे प्रमाण घटलयाने प्रतिकूल परीस्थीतीत तेल ओतल्या गेले.त्यामुळे देशातील बेकारी समस्या ही प्रमुख समस्या बनली आहे.

संदर्भसूची :

१) खेर सी. प., 'दारीद्रयाची संकल्पना आणि निर्धारण'दिलीपराज प्रकाशन, पुणे, २०१०
२) डॉ. गोविलकर विनायक, 'आर्थिक संकल्पना'डायमंड प्रकाशन, पुणे २००९
३) जोशी प्रभाकर रघुनाथ,' भारताचा आर्थिक ताळेबंद' नव्या शतकातील आव्हाने', ग्रंथाली प्रकाशन मुंबई २००१
४) प्रा. रायखेडकर ए. आर. व प्रा. दामाजी बी. एच'भारतीय अर्थव्यवस्था' विद्या बुक्स पब्लिशर्स औरंगाबाद २०१३
५) रूद्र दत्त एवं सुदरम के. वि. एम. 'भारतीय अर्थव्यवस्था' एस चांद ॲड कंपनी, नई दिल्ली १९६६
६) कोळंबे रंजन 'भारतीय अर्थव्यवस्था'भगीरथ प्रकाशन पुणे, तेरावी आवृत्ती, जाने २०१९८
७) Shodhgange.inflibnet.ac.in

RESEARCH JOURNEY

Impact Factor – 6.625 ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International Multidisciplinary E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

February - 2020 Special Issue – 223

अर्थभारती

विदर्भ अर्थशास्त्र परिषद ४४ वे वार्षिक अधिवेशन विशेषांक

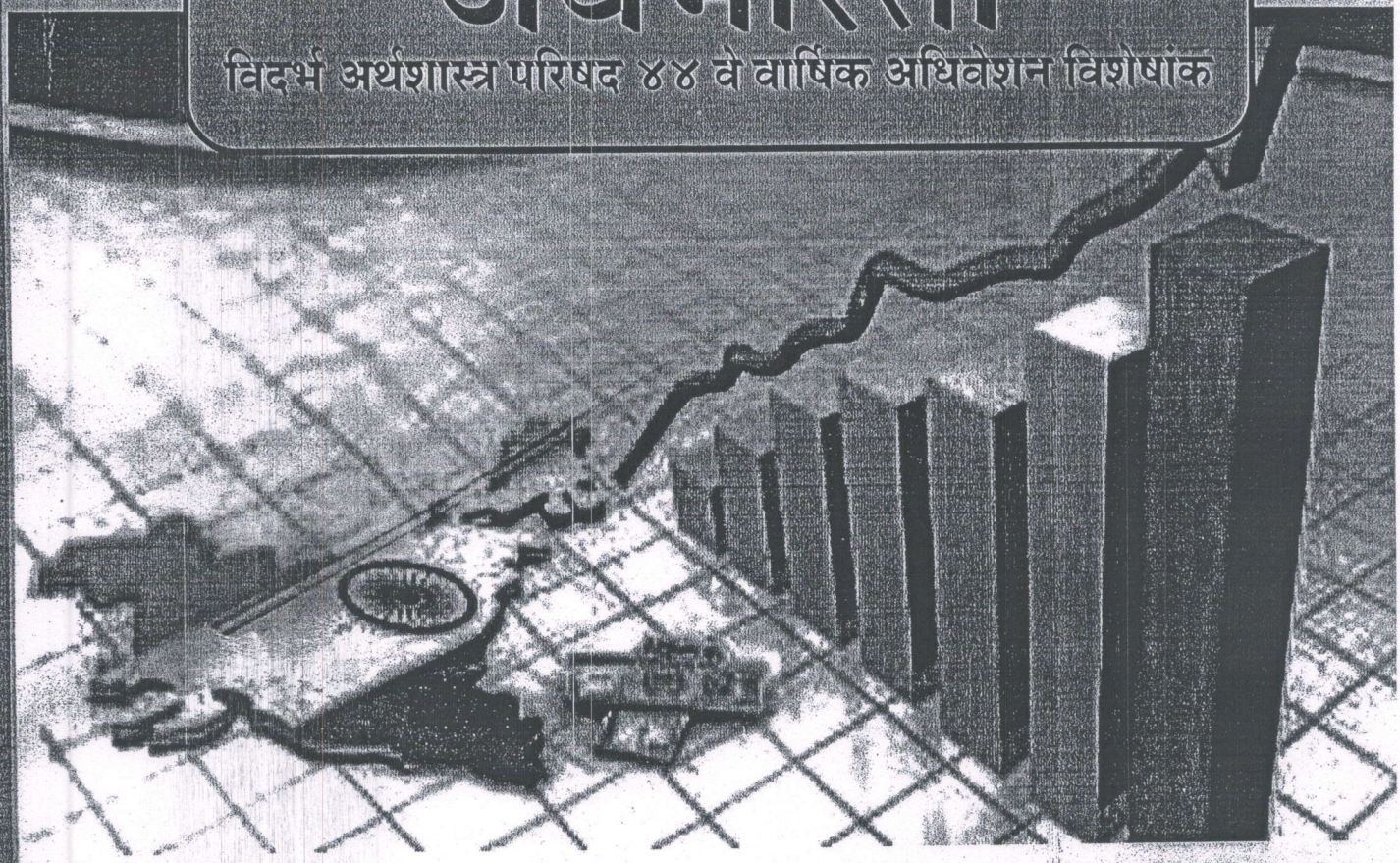

Guest Editor::
Dr. Suresh B. Bijave
Principal,
Bhartiya Mahavidyalaya, Morshi
Dist.- Amarawati [M.S.] India.

Executive Editor::
Dr. Lajwanti R. Tembhurne
Head, Dept. of Economics,
Bhartiya Mahavidyalaya, Morshi
Dist.- Amarawati [M.S.] India

Chief Editor :
Dr. Dhan[illegible]
[illegible]

This Journal is indexed in:
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

32	जागतिकीकरण आणि भारतीय शेती	डॉ. लाजवंती टेंभूर्णे	173
33	उदारीकरणोत्तर भारतातील रोजगारीचे बदलते स्वरूप	प्रा. हेमराज चौधरी	177
34	जागतिक व्यापार व WTO आणि भारतावरील परिणाम	डॉ. एस.बी.बोंढे, डॉ. डी. एस. गुर्जर	180
35	जागतिक व्यापार संघटना आणि कृषी करार	डॉ. ईश्वर वाघ	186
36	वर्धा जिल्ह्याच्या संदर्भात जिल्हा नियोजन समितीच्या खर्चाचा विकासात्मक आढावा	डॉ. विठ्ठल घिनमिने	191
37	भारत व जागतिक मुक्त व्यापार व डब्लूटीओचे यशापयश	विनायक खांडेकर	199
38	जागतिक मुक्त व्यापार व WTO चे यशापयश	डॉ. दिलीप महाजन	204
39	भारतातील एकविसाव्या शतकातील रोजगार वास्तव	प्रा. राजेश चव्हाण	208
40	जागतिक मुक्त व्यापार आणि ग्रामीण विकास	डॉ. दीपक शृंगारे	212
41	भारतातील रोजगाराचे बदलते स्वरूप	प्रा. नंदकुमार मेटे	217
42	भारतातील दारिद्र्य निर्मूलन करणाऱ्या विविध योजना व रोजगाराच्या बदलत्या स्वरूपाचा अभ्यास	डॉ. स्वर्णलता वारके	227
43	जागतिक व्यापार संघटना व मुक्त व्यापाराचे अर्थशास्त्रीय अध्ययन	डॉ. अमोल आवंडकर	233
44	महाराष्ट्रातील शेती रोजगाराचे बदलते स्वरूप आणि स्त्रियांचा सहभाग	डॉ. ज्योती पांडे	237
45	महिला रोजगार : स्थिती व उपाय	वैभव अर्मळ	244
46	भारताचा आर्थिक विकास आणि रोजगाराची प्रवृत्ती	डॉ. किशोरी साबळे	247

या अंकाचे सर्व अधिकार प्रकाशकांनी राखून ठेवलेले आहेत. प्रकाशकांच्या पूर्वपरवानगीशिवाय या अंकातील लेखांचे पुनर्प्रकाशन करता येणार नाही. या अंकात व्यक्त झालेली मते व विचार हे त्या लेखाच्या लेखकांचे वैयक्तिक विचार आहेत त्याच्याशी संपादक किंवा प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही. लेखांच्या मूळ मालक हक्कासंदर्भातील संपूर्ण जबाबदारी लेखाच्या लेखकांची असेल.

- मुख्य संपादक, रिसर्च जर्नी

Published by –
© Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director, Swatidhan International Publication, Yeola, Nashik
Email : swatidhanrajs@gmail.com Website : www.researchjourney.net Mobile : 9665398258

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.625
Special Issue 223 : विदर्भ अर्थशास्त्र परिषद ४४ वे वार्षिक अधिवेशन विशेषांक
Peer Reviewed Journal
ISSN : 2348-7143
February-2020

जागतिकीकरण आणि भारतीय शेती

डॉ. लाजवंती आर. टेभुर्णे
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी
Email ID : lrtembhurne@gmail.com

भारत हा कृषीप्रधान देश आहे. आजही जवळ जवळ ७०% लोकसंख्या हि शेतीवर उदरनिर्वाह करतात. भारतीय अर्थव्यवस्थेत कृषी हा सर्वात मोठा घटक राहीला आहे. कृषीक्षेत्राचे महत्व हे आर्थिक घटकातच नाही तर सामाजिक सुरक्षिततेसाठी फार मोठा वाटा आहे. ग्रामीण भागात अजुनही रोजीरोटीसाठी लोक शेतीवर अवलंबुन आहे. या क्षेत्रात रोजगार मिळविणाऱ्या लोकांचे प्रमाण १९९३–९४ मध्ये ६४.८% होते ते २०११–१२ मध्ये ४८.९% झाले. पण तरीही जास्तीत जास्त लोकांना रोजगारासाठी त्यावरच अवलंबून राहावे लागते.

जागतिकीकरण हि एक संपुर्ण जगाची बाजारपेठ **एकच निर्माण करणारी प्रक्रीया** आहे. जागतिकीकरणामध्ये मुक्त अर्थव्यवस्थेचा स्विकार केला गेला. **भारताने फार पुर्वीपासूनच** आंतरराष्ट्रीय व्यापारात शेती उत्पादनाचा समावेश मर्यादित ठेवण्याचे धोरण **अंगीकारले होते. कारण** भारत सरकारला विकसनशिल देशासाठी शेती उत्पादन हे केवळ एक उत्पादनाचे साधन म्हणून शेती उत्पादनात उदारीकरणाचे धोरण स्विकारले. जागतिकीकरणाच्या संकल्पनेचा उदय विसाव्या शतकाच्या पुर्वार्धातच झाली. तत्कालीन भारताचे प्रधानमंत्री पी. व्ही. नरसिंहराव यांनी १९९१ मध्ये नविन आर्थिक धोरणाचा स्विकार केला. व भारतात जागतिकीकरण, खाजगिकरण व उदारीकरणाचे वारे वाहू लागले. त्यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेला नवे वळण व दिशा मिळाली. या 'खाऊजा'–च्या धोरणामुळे शेती, उद्योग, व्यापार, दळणवळण, बँका, पायाभुत व मुलभूत सुविधा यामध्ये अनेक प्रकारचे बदल घडून आले. जागतीकीकरणामुळे भारतीय समाजव्यवस्थेत खूप मोठा बदल घडून आला.

संशोधनाची उद्दीष्टये :

१) जागतिकीकरण या संकल्पनेचा अभ्यास करणे.
२) जागतीकीकरणाचा कृषी क्षेत्रावरील प्रभावांचा अभ्यास करणे.

जागतिकीकरणाचा अर्थ

साध्या व सोप्या शब्दात जागतीकीकरणाचा अर्थ सांगावायाचा झाल्यास 'एखाद्या देशाची अर्थव्यवस्था जागतीक अर्थकारणाशी संलग्न करणे म्हणजे त्या देशाच्या अर्थव्यवस्थेचे जागतिकीकरण होय.'

आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीच्या मते,''जागतिकीकरण म्हणजे वस्तु, सेवा, आंतरराष्ट्रीय भांडवल प्रवाह, अतिजलद व प्रसरण पावणारे तंत्रज्ञाने यांचे वाढते प्रमाण, तसेच विविधता ह्यांच्या सहाय्याने जगातील देशाचे सतत वाढते परस्परावलंबीत्व होय

रूसी मोदी,'' जागतिकीकरण म्हणजे खुली स्पर्धा आणि नविन तंत्रज्ञान यातुन उत्पादकता आणि उत्पादन वाढविणे तसेच संपुर्ण जग एक बाजारपेठ निर्माण करणे आणि वस्तू व सेवा यांची विक्री करणे होय.

जागतिकीकरणामध्ये मुक्त अर्थव्यवस्थेचा स्विकार केला गेला यामुळे राष्ट्याराष्ट्यामध्ये परस्परावलंबीत्व वाढत गेले व त्यातून स्पर्धा निर्माण झाली. म्हणून अविकसीत राष्ट्रानी शेती आणि शेतीशी निगडीत असणारे

व्यवसाय व इतर पुरक व्यवसाय यामध्ये प्रगती करुन उत्पादन वाढविण्याचा प्रयत्न केला गेला. म्हणूनच जागतिकीकरण म्हणजे एकप्रकारे सर्व क्षेत्रात असणारी तीव्र स्पर्धा होय.

जागतिकीकरण आणि भारतीय शेती

जागतिकीकरण अस्तित्वात आल्यानंतर देशामध्ये खुल्या व्यापाराचे वातावरण निर्माण होईल. भारतातील शेतमालाची निर्यात मोठया प्रमाणावर वाढेल अशा आशावाद निर्माण झाला कारण भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा मुळी शेती हा आहे. म्हणून भारतीय कृषीव्यवस्थेत झालेले बदल हे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर दुरगामी परीणाम करणारे ठरतात. कृषी हा केवळ एक व्यवसाय नसून एक जिवनपद्धती आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेचा विकासाचा मार्ग हा शेतीच्या विकासाशी निगडीत आहे. १९९१ मध्ये भारतीय अर्थव्यवस्थेत जागतीकीकरणाचा शिरकाव झाला आणि त्याचा प्रभाव अनेक क्षेत्राबरोबरच कृषीक्षेत्रावर सूद्धा पडला.

जागतिकीकरणाचा शेतीक्षेत्रावरील प्रभाव

१९९० च्या सूमारास मुक्त व्यापाराचा एक करार झाला त्याविषयी जगभर मतभिन्नता होती पण ती दडपडल्या गेली आणि तो करार १ जाने, १९९५ पासून लागू झाला. १९४८ मध्ये दुसरे महायूद्ध संपल्यानंतर मुक्त व्यापाराचा जो करार झाला त्यात मुख्यत: औद्योगिक वस्तुचांच समावेश होता. कृषी उत्पादनाचा समावेश नव्हता. १९९५ पासून सुरू झालेल्या जागतिक व्यापार संघटन करारामध्ये कृषीवस्तुंचा समावेश करण्यात आला. त्याचा भारतीय कृषीक्षेत्रावर मोठ्या प्रमाणात प्रभाव पडला.

१) कृषी अनुदाने

विकसीत राष्ट्रे आपल्या शेतकऱ्यांना सबसिडी देऊन सुरक्षा देतो. त्यामुळे त्यांच्या शेतीची उत्पादकता ही जास्त आहे. मात्र जागतिकीकरणामुळे शेतकरी हा अनूदानालाच मुकला, तर इकडे WTO ने भारतातील शेतमाल बाजार खूला करावा व त्यात खाजगीपणाचा आग्रह धरला होता. मात्र तो भारतातील राज्यकर्त्यानी दुर्लक्षित केला. कृषी निविष्ठीवरील अनुदानामुळे सरकारी तिजोरीचा भार वाढतो म्हणुन नविन आर्थिक धोरणात या निवेदेवर दिले जाणारे अर्थसहाय्य हळुहळू कमी करण्याचा प्रस्ताव होता व याचा फटका लहान व सिमांत शेतकऱ्यांना बसला. कृषी अर्थसहाय्याचा फायदा फक्त सधन शेतकऱ्याचा झाला. भारतातील शेतकरी विकसीत देशाशी स्पर्धा करू शकत नाही. कारण विकसीत देशात अर्थसहाय्य देऊन उत्पादन वाढविण्याचा प्रयत्न केला जातो. जापानमध्ये कृषी उत्पादनाच्या एकूण किमतीच्या ८२.५%, दक्षिण कोरीयात ६२%, चीनमध्ये ३४%, अमेरीका २८% अनुदान दिले जाते. तर भारतात हे अनुदान केवळ ३.३४% आहे. अमेरीका व युरोप राष्ट्रामध्ये शेतकऱ्यांना प्रत्यक्ष सबसिडी दिली जाते भारतात प्रती शेतकऱ्याला १११ डॉलर सबसिडी दिली जाते तर तीच अमेरीका ४०,००० डॉलर, युरोपिय राष्ट्र ३४,००० डॉलर सबसिडी देते त्यामुळे शेती उत्पादनाच्या किमती कमी होऊन त्यांचा तोटा भारतीय शेतीला होत आहे. जागतिक व्यापार संघटनेने १९९९ च्या अहवालात सर्व देशांनी शेतीवरील अनूदान २०% पर्यंत कमी करावेत असे मत मांडले तो याचाच परीणाम होय. विकसीत राष्ट्रे आपल्या शेतकऱ्यांना सबसिडी देऊन ती सुरक्षा प्रदान करतो त्यातुन कृषी उत्पादनाच्या आयातीमध्ये मोठया प्रमाणात वृद्धी झाली आहे त्यामुळे शेतकऱ्यांना जीवन जगणे कठीण होऊन बसले म्हणजेच विकसीत देशाच्या तुलनेत भारतीय शेती व शेतकऱ्यांना मिळणारे अनूदान हे तुटपुंजे आहे. यातुन एकप्रकारे कृषी अनुदानाची समाप्ती करण्यात आली

२) बहुराष्ट्रीय कंपन्याचा प्रवेश

जागतीकीकरणाचा अंमलबजावणीमुळे भारतात बहूराष्ट्रीय कंपन्याचा प्रवेश झाला. उदा. कारगील सीड्स, सॅंडोज पायोनियर, हिंदुस्तान लिव्हर, ॲग्रोटेक यासारख्या बहूराष्ट्रीय कंपन्या शेतीसाठी लागणाऱ्या

बि–बियानांच्या बाजारात उतरल्या यावेळी या कंपन्यासाठी राष्ट्रसंघाने आचारसहीतेचा मसूदा तयार केला होता. त्यात भारतीय कृषी क्षेत्रात पोषक ठरेल अशा काही मुद्यांचा समावेश करण्यात आला. सुरूवातीला या कंपन्यांनी खतांचे आणि किटकनाशकांचे दर कमी ठेवले होते. पण आता ते दर खूप वाढविल्यामुळे भारतीय शेतकऱ्याला ते परवडत नाही, त्यामुळे शेतीमालाचा उत्पादनाचा खर्च भरमसाठ वाढला आहे. विदेशी कंपन्याची खते महाग आहे ही वस्तुस्थिती आहे. भारतीय कंपन्यानी तयार केलेली खते ही तशी स्वस्त नाही भारतीय कंपन्याची खते जागतिकीकरणापुर्वी स्वस्त होती. परंतु जागतिकीकरणानंतर जो करार आपण मान्य केला ज्याला 'डंकेल करार' असे म्हटल्या गेले जाते. भारतीय कंपन्यांना सरकारने अनुदान देऊ नये असे एक कलम आहे. टप्याटप्याने जसे अनुदान कमी होत गेले तसे खताच्या किमती वाढू लागल्या. त्यामुळे शेतकऱ्याचे उत्पन्न वाढू शकले नाही. १९९१ च्या स्थितीत भारतीय शेतकरी बियाणांची साठवणूक करीत होता तो अधिकार यामुळे संपुष्टात आला. शेतकऱ्यांना प्रत्येक वर्षी बियाणे घेणे भाग पडले. १९८१ मध्ये ज्या बियाणांसाठी ७०रू खर्च येत होता तो २००५ मध्ये १००० रू वर जावून पोहोचला. कृषी क्षेत्रात विज्ञान व तंत्रज्ञान नियोजन व्यवस्थापन यांचा वापर अगदी नगण्य आढळतो. बहुराष्ट्रीय कंपन्या शेतीमध्ये नविन तंत्रज्ञान विकसित करून शेतकऱ्याना त्यांच्या वापराबद्दल मार्गदर्शन करतील अशी अपेक्षा होती. परंतु प्रत्यक्षात मात्र या कंपन्यांनी आचारसंहितेचे पालन केले नाही मात्र तरतुदीनुसार पेटंट करायला मात्र वेळ लावला नाही. त्यामुळे भारतीय शेतकरी संकटात आला.

३) शेतकऱ्यांचा कर्जबाजारीपणा

जागतिकीकरणानंतर आपल्याकडील राष्ट्रीयकृत बँकावर बरेच निर्बंध लादण्यात आले. पुर्वी गाय, बैल, खते इतर घेण्यासाठी बँका शेतकऱ्यांना कर्ज देत होत्या. शेतकऱ्याचा विकास झाला पाहीजे त्याला सावकाराकडे जावे लागू नये हा त्याचा उद्येश होता. पण हळुहळू बँकानी ग्रामीण भागातील आपला व्यवहार कमी केला. त्यामुळे खाजगी सावकारीचे प्रमाण वाढले. विदेशी कंपन्यानी शेतकऱ्याना बि–बियाने, खते, औषधाचे प्रमाण याविषयीची माहीती दिली नसल्यामुळे शेतकऱ्यांना प्रचड आर्थिक भुर्दड बसला. त्यामुळे खर्चात वाढ व उत्पादन कमी अशी परीस्थीती निर्माण झाली. खरे पाहता कंपन्यांनी खते किटकनाशके बि–बियाने यांच्या वापराबाबत शेतकऱ्यांना माहीती देणे आवश्यक होते. परंतु आपल्या स्वार्थासाठी/फायद्यासाठी शेतकऱ्याची फसवणूक केली व शेतकऱ्याचा किती कर्जबाजारीपणा वाढत गेला. सावकाराच्या दाराशी वाढत गेलेला शेतकऱ्याला सावकाराचे व्याजाचे दर नेमके किती हे कळलेच नाही त्यामुळे सावकाराच्या दारात एकदा गेलेला शेतकरी कायम त्यात अडकला. अलिकडील एन. एस. एस. च्या निरीक्षणानुसार भारतीय शेतकऱ्यावर सरासरी १२,५८५ रू कर्ज होते त्यामध्ये पंजाबच्या शेतकऱ्यावर सर्वाधिक म्हणजे ४१,५६५ कर्ज असल्याचे दिसून आले.

४) शेतकऱ्याची आत्महत्या :

भारतीय अर्थव्यवस्थेत कृषीक्षेत्राचे महत्व अनन्यसाधारण आहे. आज जरी कृषीक्षेत्राचा हिस्सा कमी होत असला तरी आज अजुनही ५९ ग्रामीण भागातील गरीब जनतेशी रोजीरोटी या व्यवसायाशीच जुडलेली आहे. नविन अधिक धोरणानंतर कृषीक्षेत्राचा देशातील एकुण उत्पन्नातील हिस्सा कमी होत गेला. जागतिकरणाच्या नादात भारताने कृषीव्यवस्थाकडे दुर्लक्ष झाले. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत भारतातील शेतकऱ्याची स्पर्धा आता जागतिक बाजारपेठेशी झाले. त्यामुळे आपला शेतकरी या स्पर्धेत टिकणार नाही. पर्यायाने भारतीय शेतकरी अधिक दरिद्री बनत गेला. शेतीत गुंतवणुकिचे प्रमाण कमी झाले. शेतकऱ्यानी दिल्या जाणाऱ्या सबसीडीत कटौती केल्यामुळे शेतकऱ्याच्या शेतीवरील खर्च वाढला. नैसर्गिक अनियमितता, शेतकऱ्याचे अज्ञान यातून

शेतकऱ्याच्या कर्जबाजारीपणा वाढत गेला. हा वाढलेला कर्जबाजारीपणा शेतकऱ्याच्या जीवनात असुरक्षीततेकडे ढकलला जाऊ लागला. व त्यातून शेतकऱ्याच्या आत्महत्या वाढल्या. ज्याप्रमाणे औद्योगिक क्षेत्राची उत्पादकता वाढवण्यासाठी नवनवीन तंत्राचा वापर करण्याची प्रक्रिया सुरू झाली. तशी शेती क्षेत्रात मात्र झाली नाही. शेतीक्षेत्रावरील अस्थिराची छाया अधिक गडद होत गेल्यामुळे आत्महत्येचे प्रमाण वाढत गेले. उत्तम शेती, मध्यम व्यापार, कनिष्ठ नोकरी याऐवजी उत्तम नोकरी, मध्यम व्यापार, कनिष्ठ शेती अशी अवस्था दृढ झाली आहे. १९९७ पासून आत्महत्या करणाऱ्या शेतकऱ्याचे प्रमाण वाढत गेले. १९९७ ते २००१ या काळात राष्ट्रीय पातळीवरील आत्महत्यांची सरासरी १५,७४७ शेती नंतरच्या २००२ ते २००६ या काळामध्ये ही सरासरी १७,३६६ वर जाऊन पोहचली. महाराष्ट्रामध्ये/विदर्भात आत्महत्याचे प्रमाण सर्वाधिक आहे. २००६ मध्ये १४४८ शेतकऱ्यानी तर २००७ मध्ये १२४६ तर २००८ व २००९ मध्ये अनुक्रमे ३०५ व २०१ शेतकऱ्यानी आत्महत्या केली. सर्वाधिक आत्महत्या ह्या विदर्भातील यवतमाळ जिल्ह्यामध्ये झाल्या.

निष्कर्ष :

हरितक्रांतीने भारतीय उत्पादनव्यवस्थेत बदल करून अधिक उत्पादन करणारे बाब विकसित केल्यामुळे अल्पावधीत भारत अन्नधान्याच्या बाबतीत स्वयंपुर्व झाला. पण १९९१ मध्ये जागतिकीकरणाचे धोरण स्विकारल्यामुळे कृषीक्षेत्रात अनेक परीवर्तने घडून आले. बि–बियाने किटकनाशके रासायनिक खते यांच्या किमती वधारल्या पण त्याप्रमाणात शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढू शकले नाही. सबसिडीत कटौती केल्या गेली. एकीकडे अनुदाने संपुष्टात आणल्या गेली तर दूसरीकडे निसर्गावर अवलंबुन असणाऱ्या शेतीत निसर्गाच्या अनियमितपणामुळे संकट कोसळला.

शेतीवर लागणारा खर्च अधिक व उत्पन्न कमी अशी परीस्थीती उद्‌भवल्यामुळे शेतकरी कर्जबाजारी झाला. त्यामुळे त्यांचा जिवनमानाचा दर्जा अधिकच खालवला. शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांचे प्रमाण वाढले म्हणून शेतकऱ्याची उत्पादनशिलता वाढविणे, मालाला किफायतशिर भाव मिळून देणे, बाजारपेठ व जामिनसूधारणा करणे आवश्यक आहे. त्यामुळे कृषीची कार्यक्षमता वाढेन. त्यामुळे शेतीकडून दुसरीकडे वळणारे लोक ग्रामिण भागातुन शहराकडे जाणार नाही.

सदर्भग्रंथ :–

१. खेर सी.प. 'जागतिकीकरण समस्या आशय आणि अनुभव', दिलिपराज प्रकाशन, पुणे, २०१२
२. डॉ. बोधनकर सुधिर, प्रा. जीभकारे बबनराव 'कृषी अर्थशास्त्र', पब्लिशींग हाऊस, नागपुर. १९६६–६७
३. पंडीत नलिनी 'जागतिकीकरण आणि भारत' लोकवाड:मय गृह, मुंबई, २००३
४. डॉ. झामरे जी.एस. 'भारतीय अर्थव्यवस्था विकास व पर्यावरणात्मक अर्थशास्त्र' पिंपळापुरे ॲन्ड पब्लिशर्स, नागपूर, ५वी आवृत्ती, २०१९८
५. योजना 'भारतीय शेती निर्णायकतेकडे' (विशेषांक) वर्ष ३८, अंक ६, जाने, २०११
६. योजना, 'जागतिकीकरण आणि भारतीय शेतीपुढील आव्हाने', वर्ष ३७, अंक ६, जाने, २०१०
७. अक्षरगाथा, 'जागतिकीकरण भारतीय शेती व जातीव्यवस्था', संपा. मा.मा. जाधव, वर्ष ८वे, अंक ४था, जाने २०१८

प्राचार्य
भारतीय महाविद्यालय
मोर्शी, जि. अमरावती

(SJIF) Impact Factor-7.675 ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

March -2020

SPECIAL ISSUE-CCXXV (225)

Domestic Violence: Impact on Indian Society

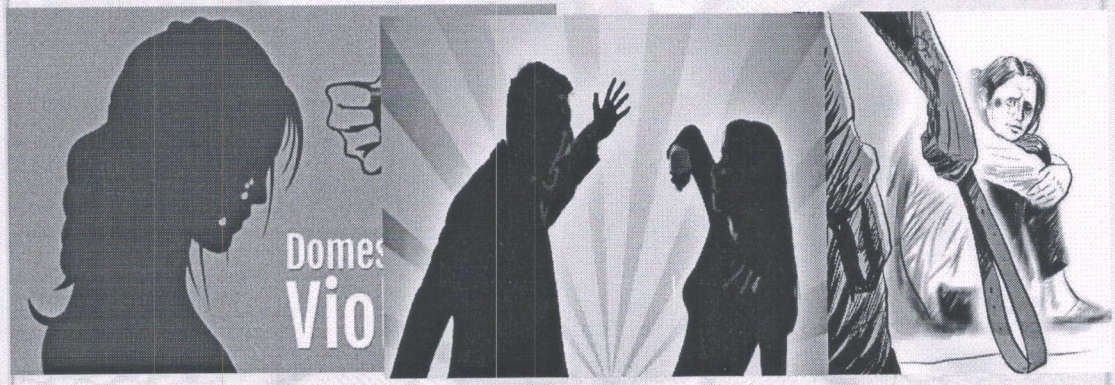

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr Nitin A. Mathankar
Principal
Late Vasantrao Kolhatkar Arts
College, Rohana

Guest Editor:
Prof. Deoman Umbarkar
Late Vasantrao Kolhatkar Arts
College, Rohana

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

64	महिला सबलीकरणांत स्वयंसहाय्यता बचत गटाची भूमिका डॉ. स्मिता म. जाधव / डॉ.गणेश भि.मोहोड	267
65	विविध कालखंडात स्त्रियावरील हिंसाचाराचे बदलते स्वरूप—एक चिंतन फकिरा भगवान राजगुरू	271
66	आर्थिक तणाव आणि देशांतर्गत कलह श्री. अदित्य प्रकाशराव कणेर	277
67	मानवी हक्क आणि कौटूंबिक हिंसाचार डॉ. विभा छ. घोडखांदे	283
68	घरगुती हिसांचाराचे स्वरूप, कारणे व उपाययोजना प्रा.डॉ.संजय श्रीहरी कुंभारे	288
69	कौटुंबिक हिंसाचार आणि समाजव्यवस्था डॉ. रविंद्र आर सहारे	293
70	कौटूंबिक हिंसाचाराची कारणे आणि उपाययोजना प्रा. सुभाष एस. रंगारी	297
71	महिला हिंसाचार व प्रतिबंधक कायदे प्रा.डॉ.सतिश रामदासजी महल्ले	302
72	महात्मा फुल्यांच्या साहित्याची व्यापकता डॉ. माधव सोनेकर	306
73	महात्मा गांधीजीच्या असहकार चळवळीत विदर्भातील स्त्रियांचे योगदान डॉ. बि.डी. रिधोरकर/डॉ. एन.ए. माथनकर	314
74	महात्मा गांधी के आर्थिक विचार प्रा. डॉ. रफिक. शेख	319
75	स्त्री अस्मितेचा पुरस्कार करणारी विचारसरणी : स्त्रीवाद प्रा. महेंद्र झलके	322
76	महिला आणि कौटुंबिक अत्याचार डॉ. मधुकर वि. नंदनवार	327
77	महिलासक्षमीकरण : देशाच्या सामाजिक व आर्थिक क्षेत्रातील परीवर्तनाची दिशा सौ. अनिता नरेंद्र बोबडे	332
78	महिला सबलीकरण आजही महत्त्वाचे प्रा. प्रविण अजबराव उपरे	337
79	मराठी साहित्यामधील घरगुती हिंसाचाराचे दर्शन डॉ.भूषण रामटेके	341
80	कौटुंबिक हिंसाचाराचे आर्थिक स्वरुप डॉ.लाजवंती टेंभुर्णे	344
81	महिलांचे अधिकार आणि व्यावहारीक स्वरूप प्रा. डॉ. मंगेश अशोकराव रणदिवे	347
82	महिलांवरील अत्याचार व स्त्री प्रतिबंधक कायदे डॉ. मालीनी वडतकर	352
83	महिलांवर होणारे घरगुती हिंसाचार आणि कायदे डॉ. प्रेमा लेकुरवाळे (चोपडे)	358
84	मानवी हक्क आणि कौटूंबिक हिंसाचार डॉ.प्रा.सौ. एस.पी. लाखे	361
85	स्वांतत्र्योत्तर ग्रामीण कथेतील स्त्रीचे दुय्यम स्थान डॉ. कल्पना एस. बोरकर	367

B.Aadhar *International Multidisciplinary Research Journal*
Impact Factor - ((SJIF) –7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
March 2020

कौटुंबिक हिंसाचाराचे आर्थिक स्वरुप

डॉ.लाजवंती टेंभुर्णे
भारतीय महाविद्यालय,मोर्शी जि. अमरावती.

प्रस्तावना :—

नुकताच ८ मार्च २०२० ला जागतिक महिला दिवस देशभरात साजरा करण्यात आला. कित्येक महिला डोक्यावर फेटा बांधून मोटारसायकलवरुन रॅलीत सामील झाल्यात. हे चित्र डोळयासमोर आलं. महिला दिन चिरायू होवो निनादाने आसमंत दणाणून गेले. अशा पार्श्वभूमिवर देशातील कौटुंबिक हिंसाचाराचे प्रमाण कमी झाले काय? हे तपासून पाहिले असता निराशाच वाटयाला आली हयाचे कारण म्हणजे महिला दिनाचा इव्हेंट (उत्सव) साजरा करण्यात आला मात्र, त्यातून स्त्रीचा सामाजिक, सांस्कृतीक, धार्मिक आणि आर्थिक परिप्रेक्ष्याचा विचार केल्यास भोपळा मिळाला. स्त्री शिकली कमवायला लागली, तरीही तिच्या वाटयाचे भोग संपता संपत नाहीत.हयाचे कारण स्त्रीकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन कलुषित आणि विषमतावादी आहे. हजारो वर्षांच्या सामाजिक, सांस्कृतीक, धार्मिक, रुढी परंपरा हया पुरुषी मानसिकतेच्या आहेत. त्यामुळे स्त्री ही व्यक्ती असून तिला तिचे स्वतंत्र स्थान आहे; हयाचा सोईस्कर विसर समाजाला पडलेला आहे. हया कुंभकर्णी झोपेतून हा समाज स्वत:ला जागे करावयास तयार नाही.

समाजातील स्त्रीयांचे आर्थिक स्थान :—

केवळ सामाजिक पातळीवरच नव्हे तर, धार्मिक, सांस्कृतीक आणि आर्थिक पातळीवरही स्त्रीचे कुटुंबातील स्थान दुय्यम दर्जाचे असते. 'एकल स्त्री' कुटुंबाचे प्रमाण अत्यल्प आहे. कुटुंबातील महत्वाच्या निर्णय प्रसंगी स्त्रियांचा मतांचा विचारही केला जात नाही. हयाचे कारण म्हणजे स्त्री ही कुटुंबातील दुय्यम व्यक्तीमत्व ! तिच्या मताला किंमत शून्य ! सामाजिक पातळीवरच्या तिच्या स्थानाला धक्का देण्यासाठी धर्मग्रंथ— स्मृतींनी फार मोठा हातभार लावला. मनुस्मृती आणि इतर धर्मग्रंथांनी स्त्रियांच्या व्यक्तिस्वातंत्र्याचा संकोच केला 'महाकाव्यातून' स्त्रीच्या प्रतिमेचे कधी उदात्तीकरण तर कधी अधोपतन केले. तिला देवी बनविले तर कधी दासी बनविले. मात्र,तिला बरोबरीचे स्थान दिले नाही. परमेश्वर प्राप्तीसाठी 'स्त्री' धोंड ठरली. नैसर्गिकपणे तिच्यात असलेले सृजनाचे महत्व नाकारले.'मासिक पाळी' अपवित्र बनविली मंदिर प्रवेशासाठी मासिक पाळी आड आली. असे न म्हणता ती आणण्यात आली. असे म्हटले तर अयोग्य ठरणार नाही. 'शनिशिंगणापूर'येथील शनिमंदिरात प्रवेश करण्यासाठी स्त्रीला एकविसाव्या शतकात लढावे लागत आहे, हे अत्यंत लाजीरवाणे प्रकरण आहे. तीन तलाक बद्दल कायदा करावा लागला मात्र कायद्याने सर्वच साध्य करता येत नाही.जोपर्यंत समाजाची मानसिकता बदलविली जाणार नाही तोपर्यंत हे असेच चालत राहील असे वाटते.

'वारसा हक्क कायदा' डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या अथक प्रयत्नाचे फळ आहे. 'हिंदू कोड बील' संदर्भात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी राजीनामा दिला. स्त्रियांच्या आर्थिक हक्कातूनच तिच्या स्वातंत्र्याकडे तिला नेता येईल हा त्यांचा दृष्टिकोन होता. आर्थिक हिंसाचारात स्त्रीच भरडली जाते. तिच्याकडे कुटुंबातील आर्थिक व्यवहार दिल्या जात नाही. तसेच आर्थिक उत्पन्नासाठी ती घराबाहेर पडली तरी, तिचे आर्थिक व्यवहार पुरुषच पाहात असतात. तिच्या मिळकतीचा हिशेब पुरूष ठेवतात. शिकलेल्या, नोकरीवर असलेल्या स्त्रियांचे पासबुक सुध्दा नवऱ्याजवळ असते.

(पुरुष मंडळीजवळ)यावरुन तिच्या आर्थिक स्थानाची व्याप्ती लक्षात येते. ग्रामीण भागात पडदा पध्दती बुरखा पध्दती तिच्या एकंदरीत व्यक्तीमत्वाला मारक ठरते. तिच्या परिधानावरुन, केशरचनेवरुन कामेंन्टस केले जातात. 'शिकलेल्या स्त्रिया आणि मुक्त विचारांच्या स्त्रियांमुळे घटस्फोटाचे प्रमाण वाढले आहे.' असे तर्क काही मंडळी लावतांना दिसतात. तेव्हा त्यांच्या मनात स्त्री व्देष किती प्रमाणात भरला आहे हे दिसून येते. वरील उदाहरण पुरुषसत्ताक मानसिकतेचे द्योतक आहे.

कौंटुबिक हिंसाचार संरक्षण कायदा २००५

कौटुंबिक हिसाचारांचे क्षेत्र सामाजिक सांस्कृतीक, धार्मिक आणि आर्थिक स्वरुपाचे आहे. कौटुंबिक हिंसाचारामध्ये मुद्दाम स्त्री भरडली जाते. यासाठी कौटुंबिक हिंसाचार महिला संरक्षण कायदा २००५ अन्वये त्याची व्याख्या करण्यात आली. त्यात अठरा वर्षापेक्षा कमी वयाची मुले—मुली तसेच स्त्रीला समाविष्ट करण्यात आली. केवळ शारीरिक नव्हेतर कोणत्याही प्रकारची मानसिक — लैंगिक हिंसा सुध्दा कौटुंबिक हिंसाचारात सामाविष्ट करण्यात आली. घरातील व्यक्ती किंवा नातेवाईकाकडून होत असलेली हिंसा कौटुंबिक हिंसाचार म्हणून संबोधली गेली.

स्त्री हिंसेचे आर्थिक स्वरुप :—

कौटुंबिक हिंसा हयामध्ये हुंडयासाठी छळ करीत असेल त्याला दंड करण्यात येईल.माहेरहून पैसा आणण्यासाठी कित्येकदा शारीरिक आणि मानसिक छळ केला जातो. तिला आत्महत्या करण्यासाठी प्रवृत्त केले जाते. तिला घालून पाडून केलेले जाते.पदोपदी तिचा मानसिक छळ तर कधी शारीरिक छळ (उदा. मारहाण वगैरे) केले जाते. हे सगळे स्त्री हिंसेच्या आर्थिक स्वरुपाचे आणि स्थिती निदर्शनाचे दर्शन आहे.कधी कधी कुटुंबातील व्यक्ती स्त्रियांना वाईट कामात ओढून घेतात. उदा. वेश्याव्यवसाय करवून घेउन त्यांच्या मार्फत पैसे कमविले जातात. हे उदाहरण एकाच वेळेस सामाजिक—आर्थिक— मानसिक स्वातंत्र्यावर घाला घालणारे आहे. स्त्री हिंसाचाराचे वेगवेगळी स्वरुप तिच्या व्यक्तिगत स्वातंत्र्याला बाधा आणणारे आहे, हे लक्षात येते.

हजारो वर्षाच्या पारंपारिक अन्यायाला स्त्रीस सामोरे जावे लागले.तसेच भांडवली जागतिकीकरणाने स्त्रीचे प्रदर्शन करवून आणि तिचे आर्थिक मूल्य घटवून तिला निम्नस्थानी आणले गेले. जागतिकीकरणात स्त्री बळी पडत आहे. तिचे व्यापारीकरण आणि व्यावसायिकरण करुन तिचे स्वातंत्र्य हिरावून घेतले जात आहे. हे लक्षात घेतले पाहीजे. हयासाठी कठोरात कठोर कायद्याबरोबरच समाजाचे पर्यायाने कुटुंबाचे काउन्सलिंग करणे गरजेचे आहे. उत्सवी स्वरुप एक दिवस करुन तिचे स्थान तिला प्राप्त होणार नाही.सर्वच प्रकारच्या शोषणाविरुध्द स्त्रियांबरोबरच पुरुषांनाही आवाज उठवावा लागेल.

वेदपूर्व कालखंडात स्त्रीचे स्थान समान दर्जाचे होते.आजही आदिवासी समाजात मातृसत्ताक व्यवस्था कार्यरत आहे. तिला वस्तू समजले समजला जाणारा समाज विचाराने पारंपारिक आहे. स्त्री जिन्स पॅन्ट मध्ये आली किंवा आधुनिक जीवनशैलीचा वापर करत आहे म्हणून समाज बदलला समजणे चुकीचे आहे. तिच्याकडे समानतेच्या न्यायाने पाहाणे आवश्यक आहे. विचारांचे परिवर्तन घडवून आणून स्त्रीचे उन्नयन घडविणे आवश्यक आहे. बुध्द काळात स्त्री भिक्षुसंघात स्थान मिळाले होते. हे लक्षात घेतले पाहीजे. बुध्द स्त्री—पुरुष समानतावादी होते हे लक्षात येते. केवळ अन्याय घडून आल्यावर शिक्षा दिल्यामुळे समाज बदलणार नाही. तर अन्यायच घडून येणार नाही; हयाकडे लक्ष देणे आवश्यक आहे.

कौटुंबिक हिंसाचारामध्ये स्त्रीचे आर्थिक शोषण मोठया प्रमाणात घडून येत असल्याचे दिसून येते त्यामुळे तिच्या आर्थिक स्वातंत्र्याचा विचार समाजास करावयास भाग पाडणे हेच त्यावरील इलाज आहे.

संदर्भ ग्रंथ

१.डी.आर.जाटव, 'डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार'
२.साळुंखे आ.ह.,'हिंदू संस्कृती आणि स्त्री', लोकवाङ:मय गृह मुंबई,२००७
३. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर, 'हिंदू स्त्रियांची उन्नती आणि अवनती'
४. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर, 'हिंदू कोड बील'
५.मराठी विश्वकोष
६. कौटुंबीक हिंसाचार महिला संरक्षण अधिनियम, २००५

प्राचार्य
भारतीय महाविद्यालय
मोर्शी, जि.अमरावती

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal | ISSN : 2348-7143
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) - 6.261, (GIF) -0.676 (2013) | September 2019
Special Issue

Impact Factor – 6.261 ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

September -2019
SPECIAL ISSUE - CXCV

CURRENT TRENDS IN HUMANITIES & COMMERCE

Guest Editor :
Dr. C. P. Rotele
Principal
Dr. Naresh S. Kolte
H.O.D
Place for Higher Learning and Research (Ph. D. Research Center),
(Affiliated to R.T.M. Nagpur University, Nagpur)
Athavale College of Social Work, Bhandara. Maharastra

Chief Editor :
Dr. Dhanraj T. Dhangar.

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS
For Details Visit To : www.researchjourney.net

© All rights reserved with the authors & publisher Price : Rs. 225/-

Shri Shivaji Education Society Amravati's
J. D. Patil Sangludkar Mahavidyalaya
Daryapur. Dist. Amravati (MH)

Website: www.jdpsd.org | NACC Reaccredited with Grade 'B' | College code: 107

President
Hon'ble Harshvardhan P. Deshmukh

Officiating Principal
Dr. D. S. Thakare
M. Sc. (PHY), Ph. D.

Founder President
Dr. Panjabrao alias Bhausaheb Deshmukh

Sr. College No. 107 / Jr. College No. J02.12.002

Outward No. JDPS/ 734/2022

Date 17/01/2022

To,

Prin. Dr. S. B. Bijwe
Bhartiya Mahavidyalaya Morshi, Dist. Amravati

Sub. - Invitation as a V. C. Nominee for the Selection Committee Meeting for Promotion under (CAS).

Ref. - SGBAU/8/C-2516/2021, dated 08/10/2021

R/sir,

With above cited subject and reference, you are cordially invited as a V. C. Nominee for the Selection Committee Meeting for Promotion (AL -13A) under Career Advanced Scheme (CAS) of Asst. Prof. Dr. D. B. Wankhade, Dept. of English. The meeting will be held at J. D. Patil Sangludkar Mahavidyalaya, Daryapur on 21/ 01/2022 at 11.00 a.m.

You are requested to attend the meeting at mentioned date and time, and oblige.

Thank you.

Principal
J. D. Patil Sangludkar
Mahavidyalaya, Daryapur

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary Research Journal ISSN : 2348-7143
Impact Factor (CIF) 3.452, (SJIF) 6.261, (GIF) 0.676 (2013) Special Issue September 2019

Mulk Raj Anand as a Crusader Against Injustice of Every Type of Exploitation

Dr. Suresh Bhagawantrao Bijawe

Bharatiya Mahavidyalaya, Morshi Dist : Amravati

Mulk Raj Anand was born in 1905 at Peshawar in North-West Frontier Province of undivided India. His father was a traditional coppersmith who become a soilder later on. Anand always enjoyed the company of his father. What Anand actually sinceeeded in doing was interpreting the heart of India, the real India of the villages to the West in the form they could easily understand and appreciate. Mulk Raj Andnd had moved with his father as his regiment was transferred from place to place. Thus he saw great many sections of Indian life and European life, the life of officiers and the men of the army. His mother was a present woman through whom he was nourished on the songs, talks, myths and epics of the village community. He had known and seen and felt the rural life of the Punjab and the North West Frontier provinces of those days. He had seen villagers groaning under poverty, he had seen village life sucked dry by parasites and religious priests. All these had cast a spell on the mind of Mulk Raj Anand. And he decided to write about those people who were continually being insulted and injured by the white sahebs, the zamindars, the moneylenders and the businessmen. He decided to be the mouthpiece of the underdog. Mulk Raj Anand treats the Indian characters, not patronizingly, but with sympathy and even the respect due to them as human beings. The Sweeper, the peasants, the plantation labourer, the city drudge, the sepoy, all emerge alive from his novels, anguished and hungry, yet human, superstitious and self-divided, vividly realized in spite of their thwarted purposing.

And so we see in his novels and short stories the untouchables and coolies, poor peasants and uneducated Pathans, fighting the desperate and losing battle of survival.

But this is not all. Anand is a crusader against injustice of every type. He set his face against the exploitation of the poor by any class. This include the British masters, the village moneylenders, the businessmen, the native rulers, priests and tea-planters. So acute is his sympathy for the poor and the oppressed that in his novels we sometimes find the author cry with anguish against the injustice so common in those days. "And Dr. Mulk Raj Anand, the Leftist, is angry, he is very angry, but it is enough to an artist to save his excellent novels from the stigma of mere propagandas. And hence his characters, at any rate, his Indian characters, are almost as a rule, recognizably human beings, not automats or formulae."

Anand has a natural gift for homely pathos but sometimes his sympathy for the downtrodden gets the better of his judgement and he overstates. He tries to wring an extra tear from the situation. This is exactly where Anand, sometimes, has to lead his suffering heroes and heroines to improbable ends. The work of Mulk Raj Anand has, like that of every other artist, its range. The novelist's creative achievement is, as we have seen, born of the union of his experience and his imagination. But in any one writer there is only a certain

economic exploitation in India [illegible] country under the British imperialist [illegible] India. To this were added the [illegible] Some of the British started mills and [illegible] Bombay. Some were owners of the [illegible] influential persons the feudal Indians [illegible] convenience, they had allowed the landlords [illegible] lands to realize rents from the peasants and [illegible] treasury. As influential elements of the British system of [illegible] the peasants. The politico-economic system, thus [illegible] capitalism, caused exploitation, by the British government [illegible] level of the Indians as their subjects to retain their control over them and [illegible] develop their commercial interests on a wider plane.

Margaret Berry sums it up : "For Pre-Independence India, capitalism was identified with colonialism, the great political enemy was the British. Anand's pre-1947 novels [illegible] naturally attack the English Sarkar at every turn, as the major source of India's [illegible] preserver of corrupt social institutions, the exploiter of Indian labour and wealth, the [illegible] over civil liberties."

Let us now examine Mulk Raj Anand's novel, 'Two Leaves And A Bud', to see how the above mentioned problems have been presented in this novel. We must remember that those problems provide only the raw material which must pass through the crucible of the writer's imagination before that can be moulded into the framework of the novels.

'Two Leaves And A Bud' is Anand's third novel. Which was published in 1937. Here again he deals with harassed humanity and champions their cause. The most glaring problem is the problem of economic exploitation of the poor by all these who get a chance to exploit him. Mulk Raj Anand has entitled a novel 'Two Leaves And A Bud', which deals with the exploitation of a Hillman Gangu by all these who give his employment for some time. The novelist makes the reader see through the eyes of the suffering Gangu and the other tea-plantation workers, in order to make him realize the wrongs and injustice done to him by the agent Buta Ram and the white planters of the tea-estate in Assam. English people thus exploited Indian people all round both by omission and commission. India was not only politically subjugated, but economically and socially too she was allowed to go to dogs. One glaring example of extreme type of economic and social exploitation of the Indian coolies is to be found in the proverbial inhuman treatment of the Indian coolies in the tea-plantations and coffee-estates by the white mangers and their agents. The coolies were not only economically at their mercy but also their personal freedom and the honour of their women folk in a way depended on the caprice and sweet will of the white masters. This kind of naked, blatant and shameless exploitation of coolies, labour and their women's honour rankled in the heart of the Indo-Anglian novelists. In the later novels of Mulk Raj Anand, there are, however references to significant political happenings of post-Independence India also.

proportion of what he has seen, felt and heard, that strikes deep enough into the foundations of his personality to fire his creative energy. Scott, for example, is inspired by life as it exhibits man's relation to his historic past. Hardy is inspired by peasant life in rural Wessex, and more especially peasant life as it exhibits men's relation to the forces of nature and destiny. These novelists may write of other scenes and objects, but it is only when they are writing of these that, their work is, in the fullest sense, living; these are there are their range.

Now the limit of this range us usually determined by the circumstances of the author's life, especially his youthful life. Anand was born in Peshawar (1905) and grew up in army barracks of the Punjab and the Frontier Provinces. All the vital part of his work is about it, and all his living characters are members of it. Most of his novels have sprung from these early impressions. "It was natural after I had probed the soul of the sweeper Bakha in my novel 'Untouchable', and produced each wound on the heart and body of the hill-boy Munoo in the folk epic 'Coolie', that I should record journey of the Hillman Gangu through vicissitudes of his later life, after his eviction from the stony half acre in the Punjab Himalayas and his enticement as an indentured labourer to the tea estates of Assam. All these heroes, as the other men and women who had emerged in my novels and short stories, were dear to me, because they were the reflections of the real people I had known during my childhood and youth."[3]

In the novels discussed so far, we notice that the scenes are laid mostly in the villages and cities of the Punjab. The heroes, no doubt, sometimes go out to far off places like Bombay, Assam and Simla, yet they are Punjabee youths. Even the soldiers who are depicted fighting along with Lalu Singhare Punjabees and his associates. In a way Mulk Raj Anand confines himself to the treatment of the Punjabee life because he was well conversant with such youths. He knew their ways, languages and their behavior fully well because such youths were his companions in his early life.

It may not be out of place to notice here what Mulk Raj Anand writes about this unfortunate class of people.

> "When one looked at the lot of the less privileged populations, for instance in a country like India, one notices how they had been deliberately kept at a level of sub-humanity."[32]

Continuing further about these people he observes.

> "They were supposed to be sub-human. They worked from dawn to dusk, old and young, male and female, for their masters, and they were treated like dogs."33

Through the method of direct narration of the omniscient author and through the dialogue between the various characters, the novelist succeeds in bringing out the pathos and poignancy in the life of coolies. The argument of Sauda, the intellectual theorist, gives us in details the views of Mulk Raj Anand himself, regarding the trade union leaders, their methodology and their ineffectiveness. The propagandist in Mulk Raj Anand is quite patent to even a causal reader.

Anand's first nine novels in chroniels order 'Untouchable' (1933), 'Coolie' (1936), 'Two Leaves and A Bud' (1937), 'The Village' (1939), 'Across The Black Waters' (1941), 'The Sword And The Sickle' (1942), 'The Big Heart' (1945), 'Seven Summers' (1951) and 'The Private Life of An Indian Prince' (1953) cover the British period. During this period the

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal | ISSN : 2348-7143
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) - 6.261, (GIF) -0.676 (2013) Special Issue September 2019

To quote Narain again.

"This prison has no bars, it is nevertheless on unbreakable jail. The chowkiders keep guard over the plantation, and they bring you back if you should go".[35]

The feudal exploitation is helped aggravated by the political factor of the British rule in India in the same novel. When coolies, comprising three thousand men, women and children, want to go back home, to get rid of the exploitation, the military arm of the British government, the Gurkhas best the coolies mercilessly, prevent them from boarding the train and thus help the planters to perpetuate their feudal exploitation.

Previously there used to be roll call in the night. The railway trains refused to carry coolies if they left plantations without permission. On one occasion when the coolies insisted on leaving and when they fell asleep on the railway platform –

"About three thousand men, women and children were lying in the waiting-room at the station yard at Chandpur waiting to be allowed to entrain. But train left without to be allowed to entrain. But train left without them. The coolies gave up hope and made up their mind to sleep for the night. They closed their mind to sleep for the night. They closed their eyes and soon they were asleep. A company of Gurkhas charged the sleeping crowd with bayonets, and the butt end of their rifles. There were little children and newborn babies among them, brother, and they wailed and they howled. One woman with child got entangled in the iron bars of the gangway outside the ticket-house; the Gurkhas gutted her! Many coolies lay bleeding and dead when the townspeople heard the uproar and arrived with lanterns in their hands."[36]

The political faster, namely the British government, with all the military strength, helps the British planters – the feudal lords – still further in their exploitation of the coolies in the same novel. To crown all, Marain described an early experience of his own. Once the coolies hold a peaceful demonstration in protest and the crowd began to swell. At once, at the request of the Estate's authorities, a Royal Air Force squadron was dispatched by the government from Calcutta to rain bombs on the unarmed helpless coolies in order to quell the mutiny. The government helped the white men to maintain their supremacy everywhere. The novelist here combines the direct narration with the happening of incidents together with the reminiscence of an old coolie, Narain, to give us a complete picture of the white man's atrocities on the poor coolies in big estates. Before long Gangu realizes that he has unwarily entered a veritable hell, a trap from which escape seems to be impossible.

Superficially, the foreign exploiters and the masses of the exploited (the coolies) make the main pattern of tension in the novel. But quite a few of the Indians – the 'sardars', the 'mistris', the 'babus', the warders – are exploiters too, and between them create "an atmosphere of twisting and turning" for the coolies. (The earnings were barely eight annas a day, though all him family slogs). The merchants here are no less cunning – they are in fact, frankly unscrupulous. On the other hand, there are also the 'good', idealistic Britishers, people like Dr. John De La Havre, whose consciousness is seeped with the agonizing memories of yesterday and the stinging woes of today. He asks himself impatiently, "Yes,

The miseries and total exploitation (economic, moral and racial) of coolies working in tea-estates and coffee plantations owned and managed by the white masters are vividly painted by Anand in 'Two Leaves And A Bud'. The ruthless exploitation and persistant ill treatment of thousands of poor labourers at the hands of a small clique of selfish and self-complecent British planters on a large tea-estate in Assam forms the central theme of the novel. The big estates were the property exclusively of British capitelists and they were in a way outside the purview of ordinary law. The word of the white managers was the law here. The managers belonged to the superior white race and they could, with impunity, play with the honour and the lives of these coolies and their women folk. Anand is almost blnd with rage at the relentless cruelty that these Englishmen and their Indian leekeys inflict on the helpless coolies, on whose sweated labour rests all their pomp and luxury. He has painted them all, of course, Dr. John De La Havre, a noble exception indeed, in blackest hues possible. This pitiless realism whih has gone into the portrayal of the wicked heartless characters of the book explains, partly at least, why the book was withdrawn from circulation under threat of obscene label, given by the Director General of Public Prosecution, London, in 1937, the year of its publication in England, of course, it was banned in India also.

Gangu, a middle-aged man as distinguished from the immature boy Munoo of (Coolie) is the here or this novel. Gangu, a peasant who has lost his land and hut to greedy moneylender is easily taken in by the sweet words and rosy promises of Buta, the coolie-catcher, and taken with his family to Macpherson Tea Estate in Assam. Usurious system is a means of exploitation in 'Two Leeves And A Bud' also. The political system also helps it as the law of the British Government favours the landlord too far. Though Gangu has not borrowed the money, yet under the law of the British Government, he has to suffer for the loan his brother and received from Seth Badri Das by mortgaging the land the hut. Gangu recalls all this after he has left his village to obtain livelihood in Assam.

"And he (Gangu) wished his brother had not mortgaged it with the land. But could he have done to avert its being confiscated since the hut as well as his three acres were part of the joint family property and Lala Beli Ram, the Vakil, had told him that as the law of Angrezi Sarkar stood, the debt incurred by one brother or family was binding on another? 'Strange', Gangu thought. 'How the interest on my younger broher's mortgage piled up, so that all my three acres and my hut as well went just as a gift to Seth Badri Das".

Gangu was recruited from a Punjab village where high hopes and rosy pictures were held out before him by the recruiting agent. But when he reached the Maopherson Tea-Estate with his wife, Sajani and his daughter Laila and son Buddhu, harsh realities of the situation soon became evident to him. All that awaits him here is starker misery and utter disillusionment. Before long he realizes that he has unwarily entered a veritable hell, a trap from which escape seems to be impossible. The novelist gives us more information through the tongue of Narain an old coolie there to complete the picture of white man's atrocities on them.

> "When they want you, they can force you to remain when they don't want you they can compel you to leave".[34]

'Are you the coolie, whom Buta brought hare?'

'Yes. Huzoor'.

'But. arre illegally begotten you never gave me a present when you were recruited her did that swine of a Buta. Why should I present you to the Sahib?'

'Huzoor, I didn't get any money till the end of the week', said Gangu. 'And I had little left from the bonus to spare. So I couldn't give you a gift. But I mean to send you a basket of sweets on the holiday.

'What good are you dirty sweets to me?' said Shashi Bhushan. Besides, I don't know your caste. I want cash.'[37]

Here we come to know that, the Hindusthani Babus and Chaprasi out the throats of their own brothers, under the influence of their masters, the Britishers. They demand bribes from Indian peasants. It is always one Hindusthani who is at the throat of another. The Babus. favoured by the English Sahib, exploit the poor Indians craftily. The Chaprasis of English officers always fleece the peasants by taking bribes. The Indian people, those who were in service of the British government, also took undue advantage of the low status and poverty of the peasants to extract labour and accept bribes from them for their personal gain. Their process of exploitation is extremely cruel. The exploitation of Gagnu and other tee-plantation labourers by Croft-Cooks, Reggie Hunt, Babu Shashi Bhushan and Sardar Buta Singh is dramatically opposite to the liberal attitude of Dr. John De La Havre.

It will not be out of place here to illustrate the exploitation of the labourers by local tradesmen as well. While the poor Gangu in 'Two Leaves And A Bud' wants "the cheapest rates", for the provisions, Dhanu Mal wants "to charge the highest prices". He does so with impunity, asking Gangu to hurry up in his purchases, for he had "no time to waste arguing" with him.

Referenes

1. Untouchable. Delhi : Hind Pocket Books, 1970.
2. Two leaves And A Bud . Delhi : Arnold Heinemann, 1981.
3. The Road, Bombay. Kutub Publishers, 1961.
4. The Village. Delhi : Arnold Heinemann, 1984.
5. Mukherjee, Meenakshi. The Twice Born Fiction. New Delhi : Heinemann Educational Books. 1971.

why not let the native run their own show? It is their country and we have really no right to it".

There is Croft-Cooke, the boss of the plantation, and the reasonably contented wife, there is their daughter Barbara, who is in love with Dr. John De La Havre, but what chance has their romance in the atmospheres of the Test-Estates Club, where the white people meet and talk airily, foolishly and callously, generating hate and abetting cruelty? The villain of the novel, of course, is Reggie Hunt, the assistant manager, who is sheer evil, compounded of cruelty and lust. At one occasion, when Dr. Chunilal, the estate doctor, an Indian, reached the club with Dr. John De La Havre, Reggie Hunt, insulted him. For, as a general rule, Indians were not allowed to be members of English clubs, but this was not the way to go about it. It would have been better to talk to Dr. John De La Havre later and ask him not to repeat his invitation to Chunilal.

On the one hand was Reggie Hunt, stupid and arrogant, on the other hand those coolies, dying of malaria, and in between, De La Havre who might be weeping.

Since the estate has no proper sanitation and water supply, the coolies here are ever under the threat of dreadful diseases. Presently malaria breaks out, and that is how Gangu's wife Sajani catohes malaria and dies. Malaria, however,is mistaken for Cholera and the news spreads fast like fire all through the estate. For Gangu, as for the other coolies, plantation life is but a progression from today's 'bad' to the 'worse' of tomorrow. Precarious 'peace' as prevails in the plantation is always at te mercy of an accident. Now the labourers refuse to go to work. Meanwhile, Dr. John De La Havre and Dr. Chunilal, the estate doctors, visit Gangu's hut and pronounce Sajani dead. After getting over the shock of his wife's death, Gangu goes to Mr. Croft-Cooke, the chief planter, with a request for a loan so that he can conduct the last rites. But Croft-Cooke, a man mortally afraid of malaria and cholera, is terribly angry that the coolie who is kept under segregation should leaf about and spread infection. He summarily dismisses him and kicks him out of his bungalow. Deeply vexed and humiliated, Gangu moves away, consoling himself for the while that all his present tribulations are due to his past karma. But before his meeting with Croft-Cooke, first he meets with the Chaprasi and Babu Shashi Bhushan Bhattacharya, who demand bribes from Gagnu.

Whether in direct exploitation by the British government or in the governmental support to exploitation by the indigenous exploiters, the executive machinery played an important role. In the process, those in the executive machinery both all its lower and higher rungs, exploited the poor for their own advantage also. This is observed in 'Two Leaves And A Bud' and 'The Sword And The Sickle'. "Where is my nazarana?" asks the Chaprasi in the 'Two Leaves And A Bud', of Gangu who wants an interview with Croft-Cooke for a loan of twenty rupees for the cremation of his wife. At the slightly higher rung, Babu Shashi Bhushan Bhattacharya, the clerk, wants cash from Gangu for the same purpose.

"Babuji, the owner of the house has died. I want to beg the Sahib for a loan for her funeral expenses", said Gagnu, taking his hand to salute the clerk.

Impact Factor-7.675 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

March -2020

SPECIAL ISSUE-CCXV (215)

CONTRIBUTION OF WOMEN IN INDIAN ARTS, CULTUREAL, HISTORY, MODERN SCIENCE & TECHNOLOGY

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr. N. J. Meshram
Principal
Y.D.V.D. Arts, Commerce &
Science College, Teosa ,
Dist. Amravati.

Executive Editor :
Dr. Kusmendra Sontakke
Head,Deptt.of History
Y.D.V.D. Arts, Commerce &
Science College, Teosa ,
Dist. Amravati.

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

Shri Shivaji Education Societys Amravati's

Y.D.V.D. Arts, Commerce & Science College, Teosa

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar PUBLICATIONS

22	महिला सबलीकरण काळाची गरज : एक अभ्यास	प्रा.हनुमंत भारत सरतापे	81
23	मराठी साहित्यातील स्त्रीयांचे आत्मचरित्र लेखन	डॉ. सुवर्णा रा. गाडगे	83
24	राजमाता जिजाऊ यांचे स्वराज्य उभारणी योगदान	डॉ. संदिप एम. राऊत	87
25	मराठी संत साहित्यात 'स्त्री' संतांचे योगदान	डॉ.गजानन भाऊराव मुंधे	90
26	भारतीय इतिहासातील स्त्रियांचे योगदान	प्रा. गौतम इंद्रजित हिंगोले	93
27	महिलांचे सक्षमीकरणासाठी कायदे व शासकीय योजना	डॉ. किशोर ज. क्षत्रिय	99
28	स्त्रियांचे सबलीकरण आणि स्त्रियांवर होणारा हिंसाचार	कु. दिप्ती गोपाल नेहर	103
29	राजकीय क्षेत्रात महिलांचे सबलीकरण	प्रा.साधना देशमुख	105
30	कस्तुरबा गांधी	प्रा. ज्ञानेश्वर दा. वारंगे	107
31	महारानी लक्ष्मीबाई से संबंधीत स्वतंत्रता सेनानी	प्रा.वाय.एस.राजपूत	110
32	सतराव्या शतकातील सामाजिक, आर्थिक व राजकीय जीवनातील राजमाता जिजाबाई भोसले यांची भूमिका.	रविंद्र शंकरराव फटींग	113
33	महिला सक्षमीकरण एक विचारमंथन	प्रा. डॉ. रेखा मनोहर बडोदेकर	118
34	दलित स्त्री शिक्षणाच्या आद्यप्रणेत्या : जाईबाई चौधरी	प्रा. प्रफुल एम. राजुरवाडे	120
35	भारताच्या लोकसभेतील दलित आदिवासी महिलांचा राजकीय सहभाग : एक अध्ययन	प्रा.सुधीर वि.बानुबाकोडे	124
36	बौध्द धम्मदीक्षित स्त्रियांचे सक्षमीकरण	डॉ. प्रियराज महेशकर	127
37	मनमाड येथील दलित महिला परिषदेतील सौ. मैनाबाई भोळे यांचे भाषण	डॉ. वसंत डोंगरे	132
38	सौ. सीताबाई ब्रह्म यांचे सामाजिक *क्षेत्रातील योगदान*	डॉ. मंजुषा ह. धापुडकर	135
39	सशक्तिकरण के परिप्रेक्ष्य में महिलाओं के राजनीतिक अधिकार	प्रा.डॉ. प्रदिप शामरावजी ढोले	137
40	महिला सबलीकरण कायदेविषयक तरतुदी : एक चिकित्सक अध्ययन	कु. भाग्यश्री श्रीकृष्णराव गाडगे	140
41	महिलांचे राजकीय सक्षमीकरण	डॉ.सुनिता मनवर	144
42	महिला सक्षमीकरण	प्रा.डॉ. वैशाली भिवसेन भिसे	147
43	'श्रीमान योगी' तं साकारलेली 'स्वराज्यप्रेरक' जिजाबाई	प्रा.डॉ.हर्षा पं.येवले (सौ.हर्षा ढाले)	149
44	राष्ट्रमाता जिजाऊ के संस्कारों का छत्रतपी शिवाजी महाराज के बालमानस पर प्रभाव	प्रा. डॉ. कुसमेंद्र गं. सोनटक्के	153
45	दलित आत्मकथनातील स्त्री-पुरुष संबंधातील वर्गीय जाणिवा	डॉ. गजानन बनसोड	155

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

B.Aadhar *International Multidisciplinary Research Journal*
Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
March 2020

राजमाता जिजाऊ यांचे स्वराज्य उभारणी योगदान

डॉ. संदिप एम. राऊत
इतिहास विभाग प्रमुख, भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी जि. अमरावती

मध्ययुगिन कालखंडात मराठयांच्या इतिहासात ज्या कर्तबगार स्त्रिया झाल्या, त्यात जिजाबाईंचे स्थान अग्रणी आहे. मराठयांच्या इतिहासात अनेक स्त्रियांनी राज्यकारभारात लक्ष दिलेले दिसते. त्यामध्ये माहुरची राय बागन, महाराणी येसुबाई, महाराणी ताराबाई, अहिल्याबाई होळकर, उमाबाई दाभाडे, राधाबाई पेशवे, गोपीकाबाई पेशवे, आनंदीबाई पेशवे ईत्यादी या सर्व स्त्रिया सर्वोच्य स्थान प्राप्त होते. ते म्हणजे जिजाऊ मॉ साहेबास.

विदर्भ आणि मराठवाडयाच्या सिमा रेषेवर सिन्दखेड राजा हे बुलढाणा जिल्हयातील एक गाव. लखुजीराव जाधव यांची सिन्दखेड या ठिकाणी जहागिरी होती. १२ जानेवारी १५९५ रोजी लखुजी व गिरीजाबाई यांच्या पोटी जिजाऊचा जन्म झाला. हसण्या-बागळण्याचे वय असतांना इ.स. १६०५ मध्ये जिजाऊचा मालोजी राजे भोसले यांचे चिरंजीव शहाजी राजे यांचा विवाह झाला. दुस-याच वर्षी इ.स. १६०६ मध्ये मालोजी राज्यांचा मृत्यू झाला. शहाजी व शरिफजी यांच्या संगोपनाची जबाबदारी त्यांची आई उमाबाई व चुलता विठोजी यांच्यावर येऊन पडली. उमाबाई हि फलटनचे जबरदस्त सरदार वनगोजी नाईक निंबाळकर यांची बहीण होती आणि वनगोजीची आई म्हणजे लखुजीरावांची बहीण होती. अशा मोठया नाते संबंधातुन जिजाबाई व शहाजी यांचा विवाह संबंध झाला होता. विठोजी हाही निजामशाहीतील पाच हजारी मनसबदार होता. इ.स. १६११ मध्ये विठोजी मरण पावला. आता या कुटुंबाजी संपुर्ण जबाबदारी शहाजीवर येऊन पडली.[१]

शहाजी राजे कधी निजामशाही, कधी आदीलशाही तर कधी मोगलशाही असा मुलुखगीरीच्या निमित्याने प्रवास करीत असतांना शिवनेरीवर शिवाजीचा जन्म झाला. (१९ फेब्रुवारी १६३०) शिवाजीचे बालपण शिवनेरी, पेमगिरी, माहुली, कारी, खेड शिवापुर, बेंगलोर (कर्नाटक) लाल महल या ठिकाणी गेले.[२] या सर्व प्रवासात बाल शिवाजीची संपुर्ण जबाबदारी जिजामातेवर होती. इ.स. १६३९ ते इ.स. १६४२ पर्यंत म्हणजे शिवाजी व जिजाबाई ४ वर्ष बेंगलोर या ठिकाणी आहे. या मुक्कामानंतर शहाजी राजांनी जिजाबाई व इतर वरिष्ठ मंडळींच्या अधिपत्या खाली शिवाजीच्या नेतृत्वात एक अष्टप्रधान मंडळ तयार करुन पुणे येथील कारभारा करिता रवाना केले.[३] कारभाराचे ठिकाण म्हणून लाल महल होते. संपुर्ण पुणे शहर आदिलशाही सरदार मुरार जगदेव याने इ.स. १६२९ मध्ये उध्दवस्त केले होते.[४] पुणे शहराची परिस्थिती पुर्व पदावर आणने व सुबत्ता निर्माण करणे. हि राज्य कारभाराच्या दृष्टीने पहिली जबाबदारी जिजाबाईंनी घेतली. एका बेचिराग केलेल्या शहराची. पुन्हा रचना जिजाबाईने केली. सततच्या रणधुमाळीने पुणे परगण्यातील प्रजा प्रदेश सोडुन निघुन गेली होती. त्या प्रजेला परत आणुन व त्यांना सुरक्षिततेचे आश्वासन देऊन वस्ती करण्यास प्रवृत्त केले. कुंभार, लोहार, सुतार, रंगारी, ओतारी, इत्यादी सर्व व्यवसायिकांना अर्थ सहाय्य करुन उद्योग उभारणीस मदत केली. त्याच बरोबर येथिल शेती व शेतकरी त्यांना आपला हक्क प्रदान केला.

निजामशाहीतील वजीर मलीक अंबार याने घालुन दिलेल्या पध्दतीनुसार आपल्या अधिका-याकरवी जिजाबाईने गावोगांव फिरुन जमिनीची मोजणी केली. जमिन शेतक-यांच्या मालकीची केली. त्यासाठी त्यांना आपल्या शेतीच्या हक्काचा एक दस्तऐवज देण्यात आला. शेती उभारणीसाठी काही वर्षाचा शेतसारा माफ करुन त्यानंतर शेतीतील पिकाच्या उत्पन्नाच्या प्रमाणात सारा वसुली सुरु केली. त्यासाठी कार्यक्षम अधिका-यांची एक फळी उभी केली. जमिनीचे ४ भागात वर्गीकरण करुन पाटस्थल, मोटस्थल, खरीपी, जिरायती असे विभाजन केले. शेतीसाठी आणि शहराच्या पिण्याच्या पाण्यासाठी आंबवडी व पुनवडी येथे धरणे बांधली.[५] शेतीच्या स्वंरक्षणाच्या दृष्टीने वन्यप्राण्यांस शेतक-यांना मारण्याची अनुमती दिली. चोर व दरोडेखोरांनपासुन शेतमालाचे रक्षण व्हावे, तसेच नैसर्गिक तोड-धाड, दुष्काळ, पुर परिस्थीती यासाठी एक कार्यक्षण यंत्रणा उभी केली. पुण्यातील उद्धवस्त मंदिरांची पुनरबांधणी करणे, रस्ते, बाजारपेठ, पानवठे ईत्यादी लोकहितांची कामे जिजाबाईंनी केली.[६] पुण्यातील पाषाण येथे पेठ वसविण्यासाठी व्यापा-यांना सनद दिली. लोकांना बाजारपेठ उपलब्ध होऊन त्यादृष्टीने जनतेची सोय व्हावी. हा दृष्टीकोन यासर्व कामा मागील असावा. पाषाणाच्या या पेठेला जिजापुर असे नाव देण्यात आले.[७] ते म्हणजे आजचे पुणे शहर होय.

जिजाबाईंना लहानपणातच तिच्या आई-वडीलां कडुन संस्कार, चारित्र्य, वर्तणुक, आदर्श व घरंदाजपणाचे बाळकडु पाजले होते. राजकारण, समाजकारण, न्यायदान, संरक्षणार्थ, व्यवहारार्थ या सर्व शिक्षणाचे धडे तिला माहेरीच मिळाले होते. हे संस्कार जिजाबाईंनी आपला मुलगा बाल शिवाजीवर केले. म्हणुन शिवाजी महाराजांच्या खऱ्या गुरु जिजाऊ साहेब याच होत्या. जिजाबाईंची न्यायव्यवस्था भक्कम पायावर उभी होती पुणे जहागीरीतील अनेक खटल्याचे निकाल तिने आपल्या न्यायालयातुन केले, तसेच गरजु शेतक-यांना मदत करण्यासाठी पतपेढयांची व्यवस्था केली होती. त्यादृष्टीने अवजारांचा पुरवठा करणे. शेतक-यांना प्रसंगी बैलांची मदत करणे, बियाणे देणे, पडित जमिन काढण्यासाठी उत्तेजन देणे, नवनविन प्रयोगासाठी शेतक-यांना पत पुरवठा करणे. याशिवाय शेतक-यांच्या गरिब मुलींच्या लग्नाला मदत करणे. हि कामे पतपेढयांच्या माध्यमातुन आपल्या राज्यव्यवस्थेत तिने केली. उदा. गुंजन मावळच्या देशमुखास आपल्या मुलीच्या लग्नासाठी पैशाची गरज होती. जिजाबाईने त्यास ५०० माणसांना पुरेल इतके धान्य व खर्चासाठी २५ होन दिले.[८] शिवाजीच्या न्याय व्यवस्थेत सुध्दा जिजाबाई क्वचित प्रसंगी भाग घेत असे, त्याशिवाय अन्य कारभा-यांनी घेतलेले चुकीचे निर्णय फिरुन जिजाबाईने लोकांवरील अन्याय दुर केला आणि म्हणुन

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

पुणे मावळ भागातील लोकांचा शहाजीने पाठविलेल्या अष्टप्रधान मंडळावर व जिजाबाईवर पुर्ण विश्वास बसला. इ.स. १६५१ मध्ये जेजुरीच्या गुरव-मिराशीच्या भांडणात गुरवाचे इनाम अनामत असे शिवाजीस वाटत होते. परंतु इनाम अनामत करु नये.[९] हि जिजाबाईने आज्ञा दिली. अशी एक ना अनेक निर्णय फिरविण्याची उदा. जिजाबाईची देता येईल.

शिवाजीला राजकीय हालचालीबाबत सल्ला देणे. अफजलखान स्वारीच्या वेळी जिजाबाईने शिवाजी राजांना, शहाजी राजांची कैद (१६४८) कनकागिरीच्या लढाईत संभाजीचा मृत्यू (१६५५) कर्नाटकातील हिंदु राजा शिऱ्याचा कस्तुरी रंगार याचा खुन ह्या सर्व घटनांस अफजलखान कसा जबाबदार आहे. याची जाणीव करुन देणे. पुरंदरच्या तहानुसार आग्रा भेटीच्या वेळी चोखपणाने कारभारवर लक्ष देणे, सिध्दी जोहरचा पन्हाळा, वेढा शाहिस्ते खानावरील छापा, सुरत लुट, पुरंदरचा तह या सर्व महाराजांच्या राजकीय जिवनात डोकावुन पाहिल्यास मातोश्री जिजाबाईंची भुमिका अत्यंत महत्वाची ठरते. अफजल खानास सहकार्य करणारा मुधोडचा बाजी घोरपडे याची शिक्षा म्हणुन त्याच्या मुलखावर स्वारी करणे व त्यास ठार मारणे व त्याच्या निष्पाप मुलास त्याच्या जहागीरीचा कारभार सोपवुन त्याची व्यवस्था लावणे हे जिजाबाईच्या राजनिती आणि नैतिकतेचे उदाहरण आहे.

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी स्वरांज्य स्थापनेच्या कार्यात सर्व अठरा पगड जातींचा सामावेश केला होता. शिवाजी महाराजांनी हिंदु धर्माचे रक्षण केले हे जितके खरे तितकेच त्यांनी दुसऱ्या धर्माचा तिरस्कार केला नाही अन्यथा अन्य धर्मियांचाही छळ केला नाही. शिवकालीन एक शाहिराने आपल्या पोहाड्यात म्हटले आहे.

शिवाजीच्या तळयात पाणी पिती सर्व जिव । नाही भेदाभेद ।

या उक्तीप्रमाणे महाराजांनी आपल्या कारभारात सर्व धर्माप्रती समभाव धारण केला होता. याचे धडे सुध्दा महाराजांनी मातोश्री जिजाऊ पासुनच घेतले होते. याचे उदाहरण आपणास आजही रायगडच्या पायथ्याशी जिजाऊ महालात पहावयास मिळते. रायगड महाराजांची राजधानी गडाचे वर्णन रामचंद्रपंत अमात्यांनी आपल्या आज्ञापत्र या ग्रंथात केले आहे. ''गढ बहोत चौकोट उंच गडाच्या कळा ताशील्या प्रमाणे'' जिजाबाईच्या वृध्दापकाळामुळे गडावर चढणे, उतरणे तसेच उन्हाळ्यात गडावर उन खुप प्रखर असते हे हवामान वृध्द मातोश्रीला मानवणारे नव्हते. त्यासाठी महाराजांनी जिजाबाईसाठी रायगढच्या पायथ्याशी पाचाड गावामध्ये महल बांधुन दिला. हा महल कोठे बांधावा यासाठी निच्छितच मातोश्रीचे मत विचारात घेतले असावे. हा महल पाचाड गावातील मराठा वास्ति शेजारी नसुन गावकुसा बाहेर जी दलित वस्ति आहे. त्या वस्तिला अगदी लागुन हा महल बांधला आहे. ऐवढेच नाही तर या महालात एक विहीर आहे. तिला तक्याची विहीर असे नाव आहे. या महालात प्रवेश करण्यासाठी दोन दरवाजे आहेत. एक दलित वस्तिकडुन आणि गडाभिमुख आज पुरातत्व खात्याने महालाच्या सुरक्षिततेच्या दृष्टिने दलित वस्ती कडील व्दार बंद केले आहेत. या विहीरी वरुन सर्व वस्ती त्या काळी पाणी भरत होती. ज्या पाण्यासाठी आधुनिक भारताच्या इतिहासात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना महाडचा सत्याग्रह करावा लागला. ते पाणी जिजाबाईने त्या काळात दलितांसाठी खुले केले होते. याचीच प्रचिती शिवाजी माहाराजांच्या राज्यव्यवस्थेत कुठलाही जातीभेद न करता अठरा पगड जातीच्या लोकांना सामाविष्ठ करण्यात दिसुन येते. म्हणुन छत्रपतींना द्रष्टा पुरुष तर मॉ जिजाऊना द्रष्टी स्त्रि म्हटल्या जाते.

जिजाबाई अत्यंत चतुर दुरदृष्टी असणारी स्त्रि होती. ६ जुन १६७४ रोजी महाराजांचा रायगडावर राज्याभिषेक समारंभ होता. या समारंभा करीता अनेक देशी विदेशी पाहुण्यांना निमंत्रण होते. ते निमंत्रण इंग्रजांना सुध्दा होते. इंग्रजांचा प्रतिनिधी म्हणून मद्रास रेसिडेन्टसीचा रेसिडेन्ट हेन्री ऑक्सिडेन्ट आणि त्याचा सहकारी जॉन फ्रायर हा राज्याभिषेक समारंभाकरिता आला होता. राज्याभिषेकाच्या सहा दिवस आधी ते रायगडावर जाण्यासाठी पाचाडास पोहचताच त्यांना पाचाडातुन गडावर न जाऊ देता. आपल्या राजवाडयात त्यांच्या मुक्कामाची व्यवस्था केली जाते. कारण जर रायगडावर हे इंग्रज अधिकारी गेले तर तेथील बारीक-सारीख गोष्टी हेवेदावे याचा अभ्यास करुन हे फायदा घेतील म्हणुन शिवाजी गडावर येईपर्यंत त्यांना पाचाडात मुक्काम करण्यास तीने भाग पाडले होते. ह्यावरुन तीच्यातील प्रसंगावधानची, राजनैतीक चातुर्याची कल्पना येते.

निष्कर्ष :-

राजमाता जिजाऊ मृत्सदी राजनितीज्ञ होत्या. यवनी अत्याचारातुन रयतेला मुक्ती प्रदान करणे हे स्वराज्याचे उदात ध्येय समोर ठेवुन सतत कार्यरत राहील्या. १६४२ पासुन तर १६७४ पर्यत स्वराज्यासाठी केलेले प्रयत्न म्हणजे त्यांच्या मुसद्दी राजनितीत्वाची साक्ष पटविणारे आहे. पुणे जहागीरीत आल्यानंतर त्यांनी आपल्या मंत्री मंडळाच्या सहकार्याने जहागीरीची निट धडी बसविणे गुंडगीरी, अनैतिक कृत्य, रयतेविषयी आपुलकी, स्वच्छ प्रशासन आणि योग्य न्यायदान या बाबींवर भर दिल्यामुळे प्रजेला स्वराज्याबद्दल व शहाजी महाराजांनी घालवुन दिलेल्या राज्यव्यवस्थेबद्दल आदर आणि विश्वास वाटु लागला. सर्व सामान्य जनता स्वराज्यावर प्रेम करु लागली. हे सर्व श्रेय राजमाता जिजाऊंना द्यावे लागते आणि म्हणुनच आपल्या प्राणा पलीकडे स्वराज्य आणि स्वराज्याचा निर्माता अशी सर्वस्व अर्पण करणारी मावळयांनची फळी शिवाजी महाराज उभे करु शकले. त्याच बरोबर पति निधनानंतर पारंपरीक पध्दतीला फाटा देऊन कुठल्याही अंधश्रध्देला बळी न पडता त्या सती तर गेल्या नाहीच तर आपल्या मुलाच्या राज्य कारभारात त्यांनी सहकार्य करण्याचे धोरण स्विकारले. म्हणुनच जिजाबाईंना आदर्श माता, आदर्श शिक्षिका, प्रशिक्षक, आदर्श न्यायाधिश कुठल्याही संबोधनाने उध्दबोधले तरी सार्थ होईल.

अशी राजमाता जिजाऊ की ज्यांचा जन्म विदर्भातील सिंदखेड राजा येथे झाला, आपले कतुर्त्व आणि कर्तबगारी पुणे आणि पश्चिम महाराष्ट्रात दाखविली आणि चिरनिद्रा मात्र सह्यांद्रीच्या कुशीत कोकणात रायगडच्या पायथ्याशी पाचाडात घेतली,

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

धन्य ती जिजाऊ, धन्य ते शिवराय.

संदर्भसुची :-

१. पवार, जयसिंगराव, मराठी सत्तेचा उदय, मेहता पब्लिकेशन, कोल्हापुर, १९९२, पृष्ठ ६९
२. बेन्द्रे, वा.सी., छत्रपती शिवाजी महाराज पुवार्ध, पार्श्व पब्लिकेशन, कोल्हापुर, मार्च २०१३, पृष्ठ ७०
३. कित्ता, पृष्ठ ७०
४. कठारे, अनिल, भारतीय स्त्रि चळवळीचा इतिहास, इज्युकेशनल पब्लिशर्स, औरंगाबाद, जुन २०१३, पृष्ठ ७३
५. मदगुल, दामोधर, स्वराज्याचे शुर सेनानी, मराठीदेशा फौंडेशन, कोल्हापुर, शिव जयंती १९ फेब्रुवारी २०१४, पृष्ठ ८
६. शिंदे, सरकार अशोकराव, महाराष्ट्रातील तेजस्वी स्त्रि रत्ने, सह्यांद्री प्रकाशन, कोल्हापुर, पृष्ठ ३१
७. कुळकर्णी, अ.रा., अशी होती शिवशाही, राजहंस प्रकाशन, सदाशिवपेठ-पुणे, १९९८, पृष्ठ ३९
८. कित्ता, पृष्ठ ३९
९. कित्ता, पृष्ठ ३८
१०. पवार, जयसिंगराव, शिव चरित्रापासुन आम्ही काय शिकावे, मेहता पब्लिकेशन हाऊस, सदाशिवपेठ-पुणे, २०१८, पृष्ठ ४
११. बेन्द्रे, वा.सी., छत्रपती शिवाजी महाराज उत्तरार्ध, पार्श्व पब्लिकेशन कोल्हापुर, १८ मार्च २०१३, पृष्ठ १३०

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

VIDYAWARTA®

Peer Reviewed International Refereed Research Journal

Special Issue
February- 2020
(Vol- II)

Sahakar Maharshi Late Bhaskaarrao Shingne
Smruti Arogya and Shikshan Prasarak Mandal's

SAHAKAR MAHARSHI LATE BHASKARRAO SHINGE ARTS COLLEGE,

KHAMGAON, DIST.BULDHANA (M.S.)

(Affilliated to Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati.)

• Organizes •

One Day Inter Disciplinary National Conference on HUMANITIES, CULTURE AND SOCIETY

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya

2019-20

MAH/MUL/ 03051/2012 ISSN :2319 9318

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

विद्यावार्ता™

Special Issue-02, February 2020

Sahakar Maharshi Late Bhaskarrao Shingne
Smruti Arogya And Shikshan Prasarak Mandal's

Sahakar Maharshi Late Bhaskarrao Shingne Arts College,

Khamgaon, Dist.Buldhana

Organizes

One Day Interdisciplinary National Conference On

Humanities, Culture And Society

Editor

Dr. Bapu g. Gholap

(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

"Printed by: **Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.** Published by **Ghodke Archana Rajendra** & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor **Dr. Gholap Bapu Ganpat.**

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed

Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295

harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

40) भारतीय राज्यघटना व महिलांचे हक्क
प्रा. प्रमोद वानखेडे, हिंगणघाट ||142

41) विसाव्या शतकातील राजकीय विचार (२०th Century Political thoughts)
महादेव उकर्डा सातव, बुलडाणा ||145

42) मानवी जीवनात संगीताची भूमिका
प्रा. विद्या प्र. गावंडे, मूर्तीजापूर ||149

43) ब्रिटीश कालीन भारतावर ब्रिटीशांच्या धोरणाचा आर्थिक प्रभाव
प्रा. वाय. एस. राजपूत, बुलडाणा ||151

44) वृध्दत्व
प्रा. वनिता किसनराव बादडे, बुलडाणा ||153

45) राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या विचारातील क्रांतिकारिता
प्रा. पुरूषोत्तम एस. निर्मळ, अकोला ||156

46) मानवी जीवनामध्ये संगीताची भुमिका
प्रा. शिवदास वि. शिंदे, नांदेड ||159

47) राजर्षी शाहु यांचे शैक्षणिक सुधारणा कार्य
डॉ. संदीप मनोहरराव राऊत, मोर्शी ||161

48) १९ व्या शतकातील धार्मिक व सामाजिक क्रांती कारक - स्वामी विवेकानंद
प्रा. डॉ. चंदा सुरेश जगताप, जि. अम. ||164

49) संत साहित्य
प्रा. अनिल शिवाजी आराक, मलकापूर ||167

50) मानवाधिकाराच्या संदर्भात असलेल्या सामाजिक जाणीव जागृतीच्या स्थितीचे समाजशास्त्रीय ...
डॉ. देवानंद मोहोड, अमरावती ||173

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

47

राजर्षी शाहु यांचे शैक्षणिक सुधारणा कार्य

डॉ. संदीप मनोहरराव राऊत
इतिहास विभाग प्रमुख, भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी

****

आधुनिक महाराष्ट्राच्या इतिहासामध्ये शैक्षणिक सुधारणा विषयक कार्य अनेक समाजसुधारकांनी सामाजिक व धार्मिक सुधारणेचा एक घटक म्हणुन शैक्षणिक सुधारणा यांचे कडे लक्ष दिले या मध्ये महात्मा ज्योतीबा फुले, सावित्रीबाई फुले, धोडो केशव कर्वे पंडीता रमाबाई, रमाबाई रानडे, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, हे होते तर या मध्ये राजर्षी शाहु महाराज यांचे कार्य समाज सुधारणा चळवळीला बळकटी आननारे आहेत. शिक्षण हे समाजातील काही विशिष्ट वर्गासाठी असतांना समाजामध्ये सर्व घटकांसाठी समान शैक्षणिक धोरण राबवून आपल्या कोल्हापूर संस्थानामध्ये शाहू महाराज यांनी शैक्षणिक सुधारणा घडवून आनुन, जनू शैक्षणिक क्रांतीच घडवून आनली.

आधुनिक महाराष्ट्राच्या इतिहासामध्ये कोल्हापूर येथील शाहु महाराज यांचे नाव उल्लेखनिय ठरते ते त्यांनी आपल्या राज्यात, सामाजिक, शैक्षणिक, आर्थिक सुधारणा घडवून आनल्या, त्यांचे हे कार्य कोल्हापूर संस्थानापुरते मर्यादीत नसून ते संपूर्ण भारतात त्यांच्या कार्याचा ठसा उमटलेला होता. सर्व सामान्य लोकाचे कल्याण करणे, बहुजन लोकांची पारंपारीक रुढी परंपरेतुन सुटका करणे, त्यांना सुशिक्षित बनवते, ज्यांचात जागृती निर्माण करणे, त्यांना प्रगत बनवणे या साठी त्यांच्यात प्रथम शैक्षणिक सुधारणा घडवून आनल्या शिवाय हे शक्य नाही, हे शाहु महाराज यांनी जानले होते[१]. म्हणून आधुनिक भारताच्या निमिर्ती मध्ये त्यांचे हे योगदान हे समाजासाठी दिपस्तंभासारखे निश्चित होते.

जिवनपट :-

राजर्षी शाहु महाराज यांचे मुळ नाव यशवंत जन्म २६ जुन १८७४ रोजी कोल्हापूर येथे झाला. त्यांच्या वडीलाचे नांव आबासाहेब घाटगे व आईचे नांव राधाबाई होते.

कोल्हापूर संस्थानचे राजे चौथे शिवाजी यांच्या मुत्यु नंतर कोल्हापूरच्या गादीवर कोणी वारस नोव्हाता. म्हणुन राजर्षी शाहु ला कोल्हापूर संस्थानाच्या विधवा पत्नी महाराणी आनंदीबाई यांनी दत्तक घेतले १८८४ मध्ये दत्तक विधी झाला. राजकोट व धारवाड येथे त्याचे शिक्षण झाले १८८१ मध्ये ते १७ वर्षाचे असतांना बडोडाचे गुणाजीराव खानाविलकर यांची मुलगी लक्ष्मी हिच्याशी त्यांचा विवाह झाला. लक्ष्मीचे वय ११ वर्ष होते. २ एप्रिल १८९४ रोजी राज्यभिषेक झाला. तेव्हापासून मुत्यु पर्यंत (६ मे १९२२) एकुण २८ वर्षे ते कोल्हापूर [illegible] या त्यांच्या कार्यकाळामध्ये अनेक सामाजिक व धार्मिक, आर्थिक, सांस्कृतीक, सुधारणा त्यांनी घडवून आनल्या त्या पैकी शेक्षणिक सुधारणा ह्या अग्रक्रमांवर आहे. कारण ते म्हणतात शिक्षणानेच आमचा तरणोपाय आहे, असे माझे ठाम मत आहे. शिक्षणा शिवाय कोणत्याही देशाची उन्नती नाही, असे इतिहास सांगतो अज्ञानात डुबुन गेलेल्या देशात उत्तम मुत्सद्दी व लढवय्ये वीर कधाही निपजनार नाहीत म्हणून संरक्तीची व मोफत शिक्षणाची हिंदूस्थानाला अत्यंत आवश्यकता आहे. या बाबतीत आमचा गतकाळ म्हटला म्हणजे म्हणजे इतिहासातील एक अंधारी रात्र आहे. फक्त एकाच जातीने विद्येचा मक्ता घेतला होता. मनु आणि त्याच्या मागुन झालेल्या शास्त्रकारांनी त्याच्या वेळेच्या ध्येयांला अनुसरुन निरनिराळ्या जातींच्या व्यवहारास बंधनकारक असे निर्बंध रचले आणि त्यांचे स्वतंत्र्य धर्मग्रंथ वाचणे हे सुध्दा बंधनकारक होते. हिंदू धर्मा शिवाय इतर कोणत्याही धर्माने अशा आंधळ्या व दुःख कारक परिणाम करण्याबद्दल प्रमुखता मिळवली नाही.[२] यावरुन त्यांचे शैक्षणिक विचार हे तळागळातील गचपत पडलेल्या समाजामध्ये जागृती निर्माण करुन आत्मउन्नतीचा होता.

प्राथमिक शिक्षण विषयक कार्य :-

ब्रिटिशांनी १८५४ मध्ये शिक्षणाची दारे सर्व लोकांसाठी खुली केल्यानंतर फुले, शाहु यांनी सवतीच्या प्राथमीक शिक्षणाचा आग्रह धरलेला होता. शाहु महाराज असे म्हणायचे की मागासलेल्या वर्गांची मानसिक गुलामगिरी नाहीसी करण्यासाठी त्यांना किमान प्राथमिक शिक्षणा तरी दिले गेले पाहीजे, म्हणुनच नाशिकच्या भाषणामध्ये ते म्हणाले की, "खालच्या वर्गाच्या लोकांच्या बुध्दीवर व ज्ञानावर हे जे जड व जुलमी जू लादले गेले आहे, ते अुगारुन देण्याची शक्ती बहुजन समाजाच्या अंगी येण्यास सक्तीच्या व मोफत प्राथमिक शिक्षणाची फार जरुरी आहे[३]. असे त्याचे ठाम मत होते. शिक्षण गंगेचे पाट हे खेडोपाड्यांतील गोरगरिब जनतेच्या दारापर्यंत नेले पाहिजे असी त्याची धारणा होते. याचे कारण ते सांगतात, जिथे समाजात मागासलेल्या वर्गास प्राथमिक शिक्षणाची "कोड्यांची भाकरी" ही मिळत नोव्हती तिथे उच्च शिक्षणाचा पंचक्वानाच्या ताराचा विचार करु इच्छित नोव्हते. यावरुन असे दिसून येते कि राजर्षी शाहु महाराज प्राथमिक शिक्षण विषयक किती दक्ष होते.

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

शाहु महाराज आपल्या राज्यामध्ये प्राथमिक शिक्षण हे मोफत व सक्तीचे करण्यासाठी "प्राथमीक शिक्षणाचा कायदा" पारित करुन घेताला. ३० सप्टेंबर १९१७ (गणेशचतुर्थी) साली त्यांनी या विषयी पाऊल उचलले. सध्या असलेल्या सर्व प्राथमीक शाळांतील फी सदर दिवसापासून माफ करण्यात येत आहे. सक्तीच्या प्राथमीक शिक्षणाची नियमावली तयार करण्यासाठी, करमरकर, मराठे, प्रो. पंडीतराव, अशा तीन शिक्षणतज्ञांची समीती नमून डोंगरे यांच्याकडे, अभ्यासक्रम तयार करतुची जबाबदारी सोपवीली. तसेच प्राथमीक शिक्षण मोफत व सक्तीचे कायदा नुसता पास करुन शाहु महाराज यांनी जातीने त्या कडे लक्ष दिले. १९-१७-१८ साली सक्तीच्या प्राथपीक शिक्षणाची योजना कार्यान्विन झाली त्या वेळी या योजने झाली . २७ शाळा व १२९६ मुले होती. १९२१-२२ साला पर्यंत शाळाची संख्या ४२० व २२, ००७ मुलांची संख्या होती[४].

शिक्षण विषयक कार्य :-

शाहु महाराजानी शिक्षण हे समाजातील तळागळातील सर्व वर्गापर्यंत पोहचले पाहीजे असे त्यांचे मन होते, त्यासाठी त्यांनी स्त्रि शिक्षणाचा पुरस्कार केला जर स्त्रियां शिक्षीत झाल्यानंतर कुटुंब, समाज व पर्यायाने देशाचा विकास होईल असा त्यांचा विश्वास होता. स्त्रियांच्या बाबतीत ही प्राथमीक शिक्षण मोफत व सक्तीचे केले मुलीच्या शिक्षणासाठी रखमाबाई केळवकर या महिलेची लेडी सुपरिटेडेंट (शिक्षणाधिकारी) पदी नेमणूक केली. मुलीसाठी 'फिमेल ट्रनिंग स्कुल' ची स्थापना केली. परिक्षेत सर्वाधीक गुण मिळवलेल्या मुलींना शिष्यवृती देण्यात आली मुलीना उच्च शिक्षण मोफत केले वैद्यकिय शिक्षण सुध्दा स्त्रियांसाठी खुले केले. शाहु महाराज याच्या स्त्रि शिक्षण विषय धोरणाने १९२२ साली, दोन हजारावुन अधीक मुली कोल्हापूर संस्थानात शिक्षण घेत होत्या[५].

उच्च व व्यवसाय विषयक कार्य :-

प्राथमीक शिक्षणा प्रमानेच शाहु महाराज याचे कार्य हे उच्च शिक्षण व व्यवसायीक शिक्षण यांना सुध्दा जास्त महत्व दिलेले दिसून येते. ते म्हणतात, "प्राथमीक शिक्षणावर भर दिला असता तरी, माध्यमीक व उच्च शिक्षणा कडे माझे लक्ष कमी नाही." माझ्या रयतेत प्राथमीक व उच्च शिक्षणाचा प्रसार करण्याचा माझा पर्यंत चालु आहे. १८५१ मध्ये इंग्रजी शाळा सुरु झाली होती. त्यांचे रुपांतर " राजाराम महाविद्यालयामध्ये करण्यात आहे. कोल्हापूर संस्थाना मार्फत राजाराम महाविद्यलयाला दरवर्षी ५० हजार रुपये, खर्च करण्यासाठी देण्यात आले. पुढे आर्य समाजाकडे या महाविद्यल्य देण्यात आले. तांत्रिक शिक्षणांसाठी "जयसिंगराव घारगे तांत्रिक संस्था" स्थापन करुन लोहारकाम, गंवडीकाम, सुतार काम या विषयाचे शिक्षण दिले गेले. लष्करी शिक्षणासाठी "इन्फंट्री स्कुल" सुरु केले. त्यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये व्यायाम व लष्करी शिक्षणाची आवड निर्माण झाली[७].

अस्पृशांच्या शिक्षणाविषय कार्य :-

ज्ञान हे सामाजिक शक्तीचे, समृध्दीचे व सक्तीचे उग्मस्थान आहे. राज्यकर्ता हा संयोजाशिल, गतीशिल व बहुजनहित प्रवण असला तरच तो राज्य कारभार समाजातील सर्व स्थरावरील लोकांच्या साह्याने चालू शकतो, हे सत्य शाहु महाराज यांनी जानले होते. ग्रामीण भागातील लोकांना शिक्षण देऊन त्यांची नैतीक व ऐहीक परिस्थिती सुधारणा केल्याविणा, तसेच दुर्बल व निरक्षर अस्पृशांना व दलित बहुजनामध्ये शिक्षण प्रसार करण्याचे त्यांनी ठरवले अनेक वर्गातील लोकांसोबत शाहु महाराज यांनी भेटी घेवून त्यांच्या शिक्षणाची सोय करण्यासाठी अनेक शाळा महाविद्यालये व वस्तीगृहाची निर्मिती शाहु महाराज यांनी केली कारण ते स्थानिक राज्य कारभारात आणि सार्वजनिक सस्थांत मागासवर्गीयांना मोठ्या प्रमाणात प्रतिनिधित्व देण्याचे होते. अस्पृशांनी आपल्या अधिकारांसाठी जागृत व्हावे आणि त्यासाठी आपण त्या वर्गामध्ये शिक्षण प्रसार केला तर ही गोष्ट आपल्याला साधेल असा शाहुना विश्वास होता[८].

कोल्हापुरच्या वेदोक्त प्रकरणावरुन "वैदिक विद्यालयाची" स्थापना १९२० साली शाहु नी आपल्या जुन्या राजकाळत केली. त्या विद्यालयाला महिण्यातुन एकदा तरी भेट द्यायचे अंस्पृशांच्या मुळ पाच जाती आहे. त्यासाठी त्यांनी अस्पृश्य शोधनाचे काम केले खुप प्रयत्नातुन चांभार व ढोर जातीचे मिळुन आठ विद्यार्थी त्यांना मिळाले. १९२१ साली वैदिक स्कुल चालु करण्यात आले. मामासाहेब खानाविलकर हे त्यावेळचे विद्यालयाचे चालक होते. खानाविलकरांच्या स्वाधीन करुन महाराज आपल्या निवासस्थानी जात असताना त्यांना म्हणाले. "वेदविद्येचे शिक्षण समाजाच्या सर्व स्थरांना मिळवून देण्याचा जो निदिध्यास मला लागला होता. तो सफल झाल्याबद्दल आज मला भोजन गोड लागुन शिवाय रात्री सुखा समाधानाची गाढ झोप लालेल". यावरुन असे दिसून येते की, शाहु महाराज हे समाजातील घटकांना शिक्षित करुन त्याच्या मध्ये आत्मसंन्मान निर्माण करण्याचा पर्यंत करित होते[९].

मुस्लीमांचे शिक्षण विषयक कार्य :-

समाजातील सर्व घटकापर्यंत शिक्षण हे पोहचले पाहीजे ही भुमिका राजर्षी शाहु महाराज यांची होती. अस्पृशांप्रमाणेच, मुस्लीम समाज हा मागसलेला आहे. त्यांच्या ठिकाणी सुध्दा शिक्षणाच्या गोडीला आभाव होता. त्यांच्या मुलाबाळाना कोल्हापूरातील शाळा, महाविद्यालयात शिक्षण मिळावे म्हणून शाहु महाराजांनी १९०१ साला पासून जोरदार पर्यंत्न केले. मुस्लीमासाठी वस्तीगृह त्यांना स्थापन

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

३. पवार डॉ.जयसिंगराव पवार ऑ मंजुत्ती, राजर्षी शाहु पंचखडात्मक स्मारक ग्रंथ-१, २, ३, आवृत्ती २०१९ पृष्ठ ११७
४. पवार ऑ.जयसिंगराव राजर्षी शाहु छत्रपती, जिवन व कार्य, महाराष्ट्र इतिहास प्रबोधनी, आवृत्ती २०१९ पृष्ठ क्र.११७
५. पवार ऑ.जयसिंगराव -राजर्षी शाहु छत्रपती जिवन कार्य पे.ज. ११८-११९
६. गव्हाणे ऑ किशोर शिंदे ऑ.ए.पी., महाराष्ट्रातील समाज सुधारणेचा इतिहास, एज्युकेशनल पब्लिशर्स आवृत्ती २०१४ पे.ज.न. १५५
७. कठारे डॉ.अनिल आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास विद्याबुक्स पब्लिशर्स आवृत्ती २०१५ पे.ज.न. ८२०
८. किर धनंजय, राजर्षी शाहु छत्रपती, पॉप्युलर प्रकाशन आवृत्ती २०१२ पे.ज.न.११२
९. पवार डॉ.जयसिंगराव, पवार ऑ मंजु श्री, राजर्षी शाहु पंचखंडात्मक स्मारक ग्रंथ-४, ५ आवृत्ती २०१९ पेज न. १८२६
१०. पवार ऑ.जयसिंगराव, राजर्षी शाहु छत्रपती जिवन कार्य आवृत्ती २०१९ पेज न.१६०-१६१
११. जाधव डॉ.रमेश, लोकराजा शाहु छत्रपती, सुरेश एजंन्सि आवृत्ती २०१० पेज न.१६३
१२. भोसले डॉ.जालिंदर, प्रा.भोसले सिमा, प्रा.खोज्दे, प्रा.मासाळ आधुनिक महाराष्ट्र परिवर्तनाचा इतिहास पायल पब्लिकेशन आवृत्ती २००७ पेज न.१४६.
१३. मोरे प्रा.दिनेश, आधुनिक महाराष्ट्रातील परिवर्तनाचा इतिहास के.सस. पब्लिकेशन २००६ पेज नं.३१२

❑❑❑

48

१९ व्या शतकातील धार्मिक व सामाजिक क्रांती कारक - स्वामी विवेकानंद

प्रा. डॉ. चंदा सुरेश जगताप
प्राध्यापक रा.दे. कला महा. नांदगाव खंडे, जि. अम.

****

स्वामी विवेकानंदांचे मुळ नांव नरेंद्रनाथ दत्त असे होते. त्यांचा जन्म १२ जाने. १८६३ ला झाला. ते केवळ अवघे ३९ वर्षे आयुष्य जगले. त्यांच्या असामान्य बुध्दीमत्तेच्या जोरावर त्यांनी संपूर्ण भारतमातेच्या आणि हिंदु धर्माच्या श्रेष्ठत्वतेची पताका जगभर पसरविली. असे करतांना त्यांचे काही श्रध्दास्थान होते ते म्हणजे त्यांचे वडील विश्वनाथ व आई भुवनेश्वरी देवी. आईच्या बाबतीत आपले विचार मांडतांना ते म्हणत, "जो कोणी आपल्या आईची अक्षरशः पुजा करत नाही, तो कदापीही महान बनु शकणार नाही".

पुढे ते हिंदू धर्माचा प्रसार करत असतांना त्यांनी आपल्या कार्याचे श्रेय त्यांच्या मातेला दिले. ते म्हणत माझ्या ज्ञानाला लाभलेल्या फुलोऱ्याचे, त्याला आलेल्या बहराचे संपुर्ण श्रेय माझ्या मातेचे आहे. मी तीचा परमऋणी आहे. विद्यार्थीदशेतच त्यांच्या आध्यात्मिक विचाराचे बीजारोपण घरच्या पाठशाळेत झाले. वयाच्या सोळाव्या वर्षी त्यांनी बी.ए. ची पदवी उत्तीर्ण केली. इंग्रजी भाषेवर प्रभुत्व मिळविण्यासाठी त्यांनी फार परिश्रम घेतले. जनरल असेंब्ली इन्स्टीट्यशनचे प्राचार्य विल्यम हेस्टी यांच्या भाषणातूनच सर्वप्रथम श्री रामकृष्ण परमहंस यांचे नाव व थोरवी त्यांच्या कानावर पडली. महाविद्यालयीन परिक्षेसाठी अत्यावश्यक तेवढाच वेळ अभ्यासासाठी घालवला. उर्वरित वेळ व शक्ती ध्यानधारणा, संगीत, व्यायाम, वक्तृत्व, चर्चा, वादविवाद यासाठी खर्च करत. राजाराम मोहन रॉय यांच्या ब्राम्हो समाजाच्या कार्याचा प्रभाव स्वामींवर पडला. १८८४ ला त्यांनी मास्टर मेसन ही अत्यच्च धार्मिक पदवी प्राप्त केली व यासाठी त्यांनी सन्यासमार्ग स्विकारला. यानंतर त्यांची भेट रामकृष्ण परमहंस यांच्याशी झाली. त्यावेळी त्यांनी रामकृष्णांना प्रश्न विचारला की तुम्ही देव पाहिला आहे काय ? त्यांनी होकारार्थी उत्तर दिले, हो! मी देवाला अगदी या क्षणी सुध्दा पाहत आहे. या भेटीमुळे नरेंद्रच्या व्यक्तिमत्व सिध्दांतात परिवर्तन झाले. त्यांनी रामकृष्ण परमहंस यांना आपले गुरुस्थानी

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

Impact Factor-7.675 (SJIF)

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

Fabruary-2020

SPECIAL ISSUE-CCVIII

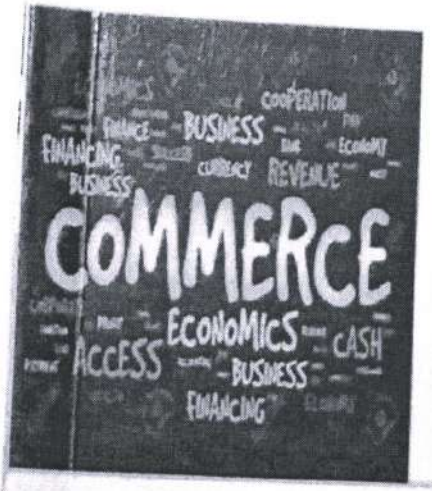

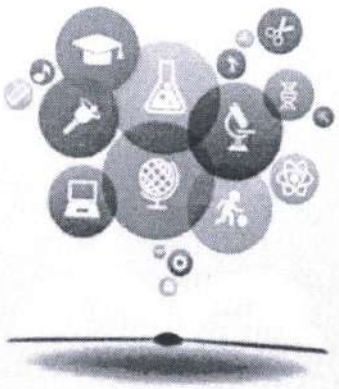

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor:
Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	७३ वी घटना दुरुस्ती आणि पंचायतराज व्यवस्था	डॉ. संभाजी संतोष पाटील	1
2	कर्मचारी भविष्य निधी संघठन योजनेची पश्चिम विदर्भातील परिणामकारकता - एक समीक्षात्मक अध्ययन	प्रा. डॉ. कु. ताई बा. उके	5
3	गांधीजीके सर्वोदय सम्बन्धी विचार	डॉ. स्मिता दि. जोशी	10
4	परिवर्तन संकल्पना	अंजली भ. पारधी	13
5	आदिवासी विकास विभागामार्फत अमरावती व यवतमाळ जिल्ह्यात राबविण्यात येणा—या योजनांचा आदिवासी कुटूंबावर झालेला परिणाम	डॉ. अनिल गंगाधर पितळे	17
6	वृद्धाच्या समस्या निवारण्यात नवपिढीचे उत्तरदायित्व	वंदना वा. चरडे	22
7	बुध्यांक, भावनीक बुध्यांक आणि आध्यात्मीक बुध्यांक यांचे शैक्षणीक उपयोजन	डॉ. ममता फुके	26
8	संरक्षित अन्नपदार्थ	प्रा. कु. नेहा प्रकाशराव इंगळे	31
9	शिक्षणात शिस्तीची भूमिका आणि अध्ययन प्रक्रियेवर त्याचा होणारा परिणाम	प्रा. डॉ. वीणा वा. लाडे (नारायणे)	34
10	Human Predicament &Expression of Self in the Poetry of A.K.Ramanujan	Dr. G.O. Jondhalekar	37
11	Rural Employment Generation Schemes: An Evaluation.	C. K. Jiwane	40
12	Personality of small villages Students.	Mrs Shilpa Vishal Ganvir	44
13	Health Status In Individuals Using Different Types Of Toothpaste.	Dr.Veena G. Dhoke	46
14	Scope of sports goods manufacturing in india	Dr. Shirish v. Topare	52
15	Reading habits among The youth	Mrs. Archana Atul Sayre	56
16	Public Expenditure and Economic Growth in India – An overview	Prof. Madhavi Nighoskar	60

Scope Of Sports Goods Manufacturing In India

Dr. Shirish V. Topare
Director of Physical Education Bharatiya Mahavidyalaya, Morshi

Introduction:

Sports goods include variety of equipments required for practice and performance of every sportsperson. Sports goods range from equipments such as balls, bats, nets, goal posts, artificial grounds, maintenance equipments etc. which are required for practice and organization of tournaments.

This is big industry and it has tremendous scope for employment and business. In India, it can provide great opportunity for making excellent and successful career. Most of the sportspersons can choose this sector as their career.

The sports goods include equipments required for ball sports such as baseball, softball, basketball, soccer, football, volleyball, cricket, hockey, etc, adventure sports equipments such as camping, hunting and firearms, skin diving and scuba, water skiing, surfboarding and sail boarding, etc., fitness equipments such as exercise bikes, home gym, rowing machine, hand/wrist/ankle weights, treadmill, jump rope, stepper etc., racket sports equipments such as tennis, squash, badminton, etc., winter sports and other indoor and outdoor sports equipments.

Presently, Indian sports industry produce limited sports equipments and most of them are not of international standard. Around 318 sports items are produced in Indian sports industry.

The sports industry in India is located mainly in Punjab and Uttar Pradesh where sports goods are manufactured but these goods do not accomplish international standards required for major tournaments such as Common Wealth Games and Olympics. Thus we have to remain dependent on foreign companies for standard equipments.

The equipments purchased from foreign industries are very costly and are not easily available to most of the Indian players. As most of the Indian sportspersons belong to rural or underdeveloped area, they can't afford these equipments and remain deprived of such facilities. This leads to their poor performances at higher levels.

Thus, it becomes responsibility of eminent personalities in sports and Indian Government to give boost to this sector.

There are extremely varies varieties of sports equipments. Each and every sports equipments manufacturing has the scope of becomes specialized sports manufacturing unit. Thus, it can tremendous scope for employment generation.

The sports goods include long list of equipments such as balls required for different games, rackets and bats with specialized features, sports wears is one of the big industry which include outfits required for practice and participation of players in tournaments.

It also includes other facilities such as goal posts of each game, artificial grounds required for indoor and outdoor games.

Sports shoes are vital part for excellence in sports. It has tremendous scope for business.

The other accessories required for safety of the player can be produced in India. It has great scope and vast market.

The reasons for this situation may be lack of trained and skilled persons, unavailability of required raw material, improper financial support and policies for encouraging this sector.

If we are willing to promote this industry it is required to organize national and international level training courses in sports goods manufacturing. This will lead to availability of skilled labor required for this industry.

A great deal of research needs to done in this field to identify easy and economical methods of goods manufacturing, because most of the Indian sportspersons belong to poor economic background. It should be possible for them to purchase these goods for their practice and performance in national and international tournaments.

The foreign sports industry invests a lot in research and development of quality sports equipments. The governments and other agencies should promote and finance such initiatives in India also.

The sports education institutions should develop training courses in sports goods manufacturing. They should provide training of technical aspects required for international standard sport equipments.

The raw material required for such quality manufacturing not be available in India, thus government should form policies favorable for import of such equipments. Similarly, there should be favorable policy for export of sports goods manufactured by Indian sports industry.

The Banks should have specialized schemes for providing finance to these industries with ease of loan availability and lower interest rates.

At present, Indian sports industry is located in limited sectors. There should robust marketing policy and network for making it nationwide. Then only, it will be affordable to both manufacturers and purchasers.

India has unique strength of having largest young population in the world. This strength needs to be directed in proper direction. The sports goods manufacturing has the potential to involve youth in the process of national development by providing them employment in sports industry. It can be a great business opportunity to many of Indian youth.

Indian sports goods manufacturing industry has history of over a hundred years. The founder members of this industry may include Sardar Bahadur, Sardar Ganda Singh Oberoi at Sialkot. India is among the largest sports goods manufacturers in Asia after countries like China and Japan. Presently, Jalandhar in Punjab the major centre of India's sports goods manufacturing. Meerut in Uttar Pradesh is the second followed by Gurgaon in Haryana. India is the largest producers of footballs and other inflatable balls. The products such as cricket bat, cricket ball, football and nets are also getting international demand. The Indian sports goods industry has grown substantially ever since independence. United Kingdom, United States of America, Germany, France and Australia are the major locations where Indian sports goods are exported.

The Indian sports goods industry is highly labour intensive and it provides employment to the weaker sections of society. The unique and high-skill oriented processes for the production of exquisite sports products helped the industry to survive the onslaught of automated production systems.

India has the advantage in having cheap and skilled manpower that helps in producing sports goods of international standards at a lower cost. Many global brands such as Reebok, Adidas, Puma, Wilson and Yonex have been outsourcing their products from India.

The equipments required in Fitness industry has large potential. It includes accessories such as yoga mat, fit ball, rubber bands and yoga/dance outfits etc. The indoor exercises such as yoga, kick boxing, aerobic dance, body building etc. require highly sophisticated sports equipments. All sections of the society belonging to all age groups are participating in these activities.

Indian sports goods manufacturing is largely through Small and Medium Enterprises and is spread across the country with different regions specialising in specific products. Around 318 sports equipment are manufactured in India which include inflatable balls, various types of racquets, shuttlecocks, bats, boxing equipment, hockey sticks, etc.

Table 3: Manufacturing clusters in India[1, 4]

S.No.	Location/Cluster	Major product categories
1	Jalandhar	Inflatable ball (Socce/Rugby/Volley/Net/Hand & Basket ball) in PU & PVC, Boxing equipment, Cricket equipment, Sports ware, Track and Field equipments, Sports training equipment, Hockey equipment, Hockey foam moulded goalie range & Ship guards, All kinds of nettings
2	Meerut	Weight lifting equipment, Cricket equipments, Athletics equipments, Boxing equipments, Table tennis, Badminton, Carrom board, Fitness and Exercise equipment, Line markers, Basket ball, Netball rings, TT accessories, Sports apparel
3	Jammu & Kashmir	Cricket bats
4	Delhi	Football carom board, Chess cricket equipment, Billiards/Snooker/Pool tables accessories, Football bladders, Boxing equipment, Punching sports, Helmets educational, Puzzles board games
5	Gurgaon	Golf equipment, Board games
6	Mumbai	Water park slides, Carom board, Fitness equipment sports nets, Helmets
7	Kolkotta	Skipping rope, Carom board, Magic tricks & Magic apparatus
8	Chennai	Tennis balls, Sports shoes and Apparels
9	Bangalore	Bowling equipments sports medals & Trophies, Gym & Health equipments

*source: https://indiantextilejournal.com/articles/fadetails.asp?id=5671

The Indian sports industry is gradually adopting new technologies and adapting its products to keep up with global trends and demands. In order to comply with the increasing demands of the changing scenario, national as well as international, Government should implement programs to promote excellence in sports. The agencies like Sports Authority of

While developing new sports goods & equipments many factors such as consumer satisfaction, aesthetics and pleasure in use, consumer safety, diversity of different sports and age groups, compatibility for extremes of temperature, rain, snow, ultraviolet, etc. needs to be taken into consideration.

Conclusion:

The most important aspect of this industry is the quality of sports goods manufacturing. Most of Indian sports goods manufacturing industries produce average quality sports equipments. If we want to make it a great business we need to focus on international level quality of sports goods manufacturing without compromising international standards. Then and then only, we can become international players in this industry. This industry plays vital role in the Indian economy owing to both rural and urban employment potential. It is also known for its contribution to exports from the country. Share of sports goods in the total export is increasing in the recent years.

References

1. A final report on "Competitiveness of Indian Sport Goods Industry" submitted by Economic Services Group National Productivity council, New Delhi to Department of Industrial Policy & promotion, Ministry of Commerce & Industry, Govt of India.
2. Baseline survey of the technical textile industry in India, ICRA Management Consulting Services Limited, March 2009.
3. J. Udakhe, Sport textiles (Sportech), WRA newsletter, WoolTech, Volume 02, Issue No 03, July 2012, pp 8 - 10.
4. Sport Goods Survey 2009, high commission of India, Port of Spain.

5. Sports Goods Manufacturers & Exporters Association (SGMEA), Jalandhar. (http://www.sgmea.org)
6. Technology mission on technical textiles compendium on centres of excellence. Ministry of Textiles, Govt of India, 2011.

Websites:

1. www.dupont.com/Sporting_Goods/en_US/assets/downloads/ap81069.pdf.
2. www.indiantextilejournal.com/articles/FAdetails.asp?id=2040.
3. www.indiantextilejournal.com/articles/fadetails.asp?id=5671
4. www.marketresearch.com/MarketLine-v3883/Sports-Equipment-India-6886658/
5. www.sportsauthorityofindia.nic.in/
6. www.technotex.gov.in/sportech.html. retrieved on 10/02/2020

Inter Disciplinary

International Conference

on

Academic Research and Innovation in Teaching

&

Arising Inclination in Professional Education

(ARIT – AIPE 2019)

27th - 28th December, 2019

Conference Proceeding Editors

EDITOR

Prof. R. D. Chandak

Dr. J. M. Chatur

CO-EDITORS

Prof. Y. M. Patil

Prof. S. S. Kane

Prof. U. R. Kantode

Prof. A. S. Kalekar

Prof. H. A. Bharmal

Prof. S. R. Batulwar

Prof. M. P. Shende

Prof. K. S. Panpaliya

Prof. S. S. Malani

Sr. No.	Name of the Researcher	Title of the Paper	Page No.
1.	Shri Arvind Sambhaji Pazare	The Library's Role in Teaching and Learning	1
2	Mr. Yogesh Marotrao Patil Mr. Umesh R.Kantode	Analysis Of 2D Geometric Transformation In Computer Graphics	4
3.	Mr. Husain Anwarali Bharmal	A Study Of Impact Of Demonetisation On Small Medium Entreprize (SME)	9
4.	Mr. Ritesh D. Chandak	A Need Of Financial Literacy For The Success Of Financial Inclusion	12
5.	Uday N. Manjre Vijay V. Pande	Technology Enhance High Performance And Mass Participation In Sports	16
6.	A.K. Shingarwade Dr. P.N. Mulkalwar P. R. Garudi	Product Recommender Systems For E-Commerce And Their Limitations	18
7.	Mrs. Shital Yogesh Patil Mr. Yogesh Marotrao Patil	Need Of Digital Learning In Rural Areas	25
8.	Anurag Mohod Dr. Mahek Iram Qureshi	CSR Initiatives Of Business Enterprises With Special Reference To Amravati City	29
9.	Dr.Prashant.P.Karekar	Critical Evaluation Of Medical Tourism In India. Opportunity And Threats	35
10.	Prof. Pratiksha D. Kawalkar	A Review On Study Of E-Commerce And Its Impact On Market And Retailers' In Yavatmal	41
11.	Komal S. Panpaliya	A Review On Consumer Attitude And Perception Towards Green Product	45
12.	Surbhi M. Darda	A Review On Formulation Of Strategies For Developing E-Enterprises In Today's Era With Reference To Small Town.	49
13.	प्रा. डॉ. सुनिल एन. ढेरे	विपणनामध्ये ई–वाणिज्य व ई–व्यापाराचे फायदे	52
14.	Prof. Sudhir N. Velukar	Some Applications Of Boolean Algebra In Switching Circuits	55
15.	Dr.G.P.Urkunde	Role Of Libraries In Higher Education In India	61
16.	Dr. Milind B. Ghangare	Information Use Pattern Of Undergraduate Students Of Aniket College Of Social Work Wardha, Maharashtra	64
17.	Dr. Ravijeet O. Gawande	Career Adaptability In Physical Education: The Main Strength And Weakness	67

The Library's Role in Teaching and Learning

Shri Arvind Sambhaji Pazare,
Librarian, Bharatiya Mahavidyalaya Morshi

Abstract

It is an accepted fact that teachers are usually not born but made. Good teachers nurture their knowledge and skills through constant and deliberate efforts. One of the prerequisite to be good teacher is to understand the teaching learning process in more depth. This facilitates better appreciation of the teaching profession as well as the process of imparting education. As gateways to knowledge and culture, libraries play a fundamental role in society. The resources and services they offer create opportunities for learning, support literacy and education, and help shape the new ideas and perspectives that are central to a creative and innovative society.Library offers the resources and encourages the thinking process, creativity, inquisitiveness and makes the learning more fruitful. The function of library is to provide textbooks, references, periodicals, research conducted till date on various subjects to students, teachers and researchers.

Keywords: Education, Teaching, Learning, Library

Introduction:

Education can be defined as the process of acquiring knowledge or habit through instruction or study. Education is the process of bringing desirable change in the behaviour of human beings. The behavioural changes must be directed towards a desirable end. There should also be changed in Knowledge, attitude, skills and understanding. With the growing need of society, education has converted to many shapes such as adult, child, Physical, health, Technical education and so on. The common types of Education are worth mentioned below those are Formal Education, Non formal education and Informal Education. Formal Education is that type of education in which the learner is involved in institution activities which based on hierarchal structured grading, uniform subjects and required full time and leads to some Certificates, Degree or Diploma etc. Non Formal Education is learner oriented and life environment. The learners are free hand and built on learner participation. This type of education is flexible and don't have the level of curriculum and syllabus. This form of education is dependent on expert and qualified teacher. It depends on the skill and capacity of individual some example of non formal educations is swimming class, sports program and Seminar etc. In Informal education process the individual is learning from his daily experiences and environment where an individual is working. This type of education in a lifelong process and people can learn from the experiences of other individuals some examples are how to deals with complex situation in home or outside. In comparison to primary and secondary education, the role of library in teaching and learning is much more important since library is considered a prime requirement in indian education. The entire academic and research process is fully dependent on library network.A library also plays an important role in enhancing a teacher's effectiveness and classroom performance. It promotes individual and group learning, helps in developing students' vocabulary, enhancing comprehension, developing the habit of silent reading and developing problem-solving attitude among students.The role of library and librarian in recent era has changed as a result of techno-driven world. Library is considered „the heart" of a university or an institute offering higher education.Library services are one of the most widely used and accepted in the modern world. Academic community particularly in a university utilizes library services for research and teaching purposes. Academic work is supported by library. Therefore, library is rightly regarded as the heart of an academic institution.

Teaching Learning Process :

The role of learning is extremely important in the preparation of adolescents and youth for citizenship in a democratic society. The learning process represents the channel through which the adolescents strive to acquire the habits, skills, knowledge, attitude, values and appreciation, which are necessary for effective participation in a democracy. Learning therefore becomes a process by which changes in behavioral patterns are

produced through experience. Learning is brought about through teaching, teaching process is the arrangement of environment within which the students can interact and study how to learn. The process of teaching learning aims at transmission of knowledge, imparting skills and formation of attitudes, values and behavior. Educationists have been trying to analyse the learning process in terms of the requirements of the individual and the society. Academic library is the vital component which develops the teaching-learning and research activity. It serves as a key factor to accomplish the aims and objectives of the higher education. The University Education Commission established in 1948-49 under the chairmanship of an eminent academician and president of India clearly mentioned the importance of library in educational and research field: " The library is the heart of all the University work: directly so, as regards its research work, which derives its life from research work.

The aims and objectives of an academic library are:

- To provide the facilities for advanced teaching, learning, study and research work.
- To encourage the qualitative academic environment of teaching and research.
- To provide proper guidance and training in order to prepare the students for master and doctorate degree.
- To improve the quality of education at various level.
- To enhance the research output by faculty through useful information resources. To cooperate with other institutions with respect of information resources.

Library offers the resources and encourages the thinking process, creativity, inquisitiveness and makes the learning more fruitful. The function of library is to provide textbooks, references, periodicals, research conducted till date on various subjects to students, teachers and researchers. The thirst-area in research field is emphasized and requisite instructional material is also provided to define the concepts more logically.

How do libraries support teaching and learning?

A library is fundamentally an organized set of resources, which include human services as well as the entire spectrum of media (e.g., text, video, hypermedia). Libraries have physical components such as space, equipment, and storage media; intellectual components such as collection policies that determine what materials will be included and organizational schemes that determine how the collection is accessed; and people who manage the physical and intellectual components and interact with users to solve information problems.

Libraries serve at least three roles in learning. 1. Practical role 2. Cultural role 3. Social & intellectual roles

- First, Practical role in sharing expensive resources. Physical resources such as books and periodicals, films and videos, software and electronic databases, and specialized tools such as projectors, graphics equipment and cameras are shared by a community of users. Human resources--librarians support instructional programs by responding to the requests of teachers and students and by initiating activities for teachers and students. Responsive services include maintaining reserve materials, answering reference questions, providing bibliographic instruction, developing media packages, recommending books or films, and teaching users how to use materials. Proactive services include selective dissemination of information.
- Second, Cultural role in preserving and organizing artifacts and ideas. Great works of literature, art, and science must be preserved and made accessible to future learners. Although libraries have traditionally been viewed as facilities for printed artifacts, primary and secondary school libraries often also serve as museums and laboratories. Libraries preserve objects through careful storage procedures, policies of borrowing and use, and repair and maintenance as needed. In addition to preservation, libraries ensure access to materials through indexes, catalogs, and other finding aids that allow learners to locate items appropriate to their needs.
- Third, Social and Intellectual roles in bringing together people and ideas. This is distinct from the practical role of sharing resources in that libraries provide a physical place for teachers and learners to meet outside the structure of the classroom, thus allowing people with different perspectives to interact in a knowledge space that is both larger and more general than that shared by any single discipline or affinity group. Browsing a catalog in a library provides a global view for people engaged in specialized study and offers

opportunities for serendipitous insights or alternative views. In many respects, libraries serve as centers of interdisciplinarity--places shared by learners from all disciplines. Digital libraries extend such interdisciplinarity by making diverse information resources available beyond the physical space shared by groups of learners. One of the greatest benefits of digital libraries is bringing together people with formal, informal, and professional learning missions. By making the broad range of information resources discussed below available to students and teachers in schools, digital libraries open new learning opportunities for global rather than strictly local communities.

Conclusion:

A library also plays an important role in enhancing a teacher's effectiveness and classroom performance. It promotes individual and group learning, helps in developing students' vocabulary, enhancing comprehension, developing the habit of silent reading and developing problem-solving attitude among students. As gateways to knowledge and culture, libraries play a fundamental rolein society. The resources and services they offer create opportunities for learning, support literacy and education, and help shape the new ideas and perspectives that are central to a creative and innovative society.

References :

1. Agrawal, Vibhuti, Virtual Collection in digital libraries, New Delhi, Rajat Pub, 2006
2. Arikrishanan, R. E-Resources for Engineering and Technology: An Overview, University News, 48(33),2010
3. Dhiman ,A.K.,Basic of Information Technology for libraries and Information scientists. New Delhi: Ess Ess publication,2003
4. Rao, V. Chandrashekhar and Saroja, G , Current Trends in Web Based Library Services,New Delhi, Commonwealth Pub. ,2014
5. Vyas, Kailas Narain, Information Technology for e- Libraries,JaiPur, Raj Pub., 2005
6. https://safsms.com/blog Accessed on Dt: 24.11.2019
7. https://www.meenakshipublicschool.com Accessed on Dt: 26.11.2019
8. https://www.researchgate.net Accessed on Dt: 26.11.2019

Impact Factor – 6.625

ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International Multidisciplinary E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

February - 2020 Special Issue – 223

अर्थभारती

विदर्भ अर्थशास्त्र परिषद ४४ वे वार्षिक अधिवेशन विशेषांक

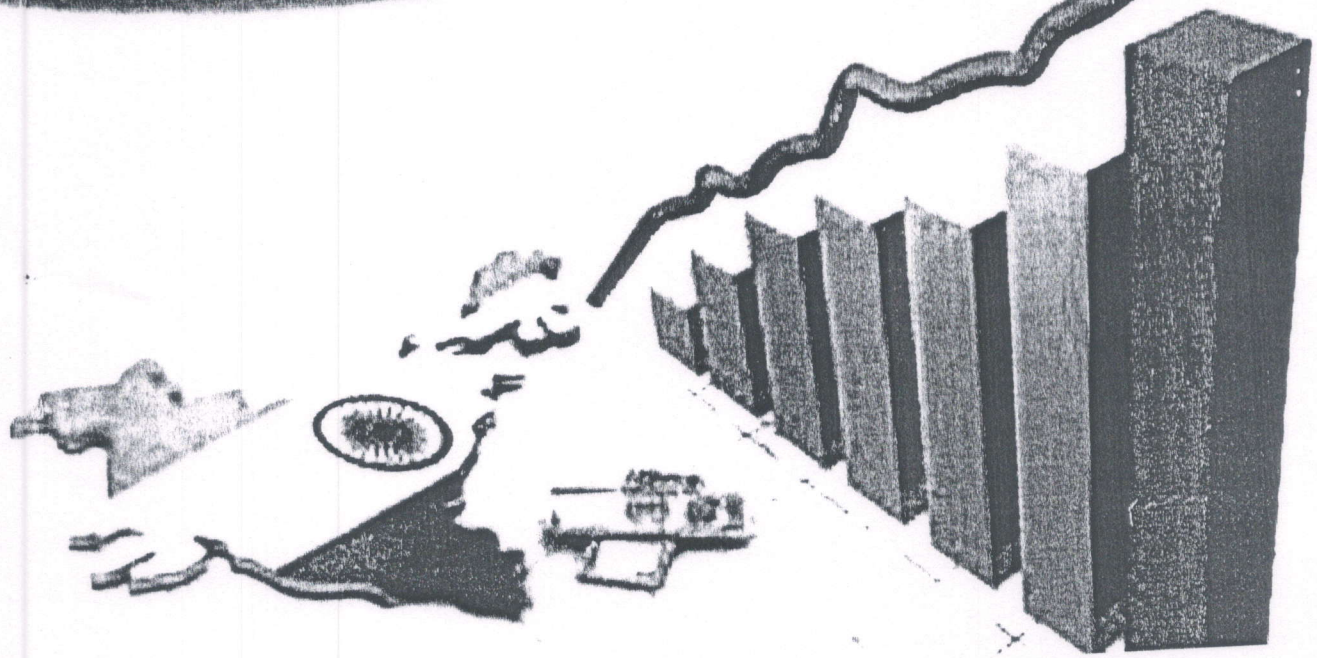

Guest Editor::
Dr. Suresh B. Bijave
Principal,
Bhartiya Mahavidyalaya, Morshi
Dist.- Amarawati [M.S.] India.

Executive Editor::
Dr. Lajwanti R. Tembhurne
Head, Dept. of Economics,
Bhartiya Mahavidyalaya, Morshi
Dist.- Amarawati [M.S.] India.

Chief Editor :
Dr. Dhanraj T. Dhangar
(Yeola)

This Journal is Indexed in:-
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

SWATIDHAN PUBLICATIONS

For Details Visit To : www.researchjourney.net

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
1	Changing Pattern and Composition of Employment and Unemployment in India	Dr. Sanit Mahore, Dr. Dhiraj Kadam	09
2	Employment Scenario for Forthcoming 5 Years : An Outlook for India	Dr. Gajanan Patil	15
3	Recent Context of Current Employment Scenario in India	Dr. Raju Shriramе	22
4	Recent Employment Trends in India	Dr. Prashant Katole	30
5	विश्व व्यापार संगठन और भारत	डॉ. अर्चना जैन	34
6	वैश्विक मुक्त व्यापार और भारत	डॉ. प्रिती बंडे	39
7	सुधारोत्तर कालखंडात भारतीय श्रमशक्तीचा बदलता आकृतिबंध आणि प्रवृत्ती संदर्भ जनगणनेच्या तथ्यांचा	डॉ. धीरज कदम, डॉ. समित माहोरे	41
8	जागतिक मुक्त व्यापार आणि जागतिक व्यापार संघटना	प्रा. दिपक काळे	49
9	नियोजन जिल्ह्याचे,अभिसरण विकासाचे – अमरावती जिल्ह्याचे संदर्भात	डॉ. मधुकर ताकतोडे, डॉ. पंकज तायडे	54
10	जागतिक मुक्त व्यापार व WTO चे यशापयश	डॉ. सुनिल शिंदे	62
11	जागतिक मुक्त व्यापार व WTO चे यशापयश	डॉ. माणिक ठिकरे, डॉ. करमसिंग राजपुत	68
12	भारतातील रोजगाराचे बदलते स्वरूप	डॉ. जे. व्ही. गायकवाड	74
13	जागतिक मुक्त व्यापार व WTO चे यशापयश	प्रा. माधुरी राखुंडे	79
14	जागतिक मुक्त व्यापार व WTO चे यश-अपयश	श्री. सुनिल घुगल	85
15	जागतिक व्यापार संघटना व भारत	प्रा. गजानन जाने	93
16	वर्तमान काळात भारतातील रोजगाराच्या स्वरूपातील बदल	डॉ. यु. बी. सांगोळकर	98
17	भारतातील श्रमशक्ती व रोजगाराचे बदलते स्वरूप	डॉ. रवि सोरते	103
18	मुक्त व्यापार आणि जागतिक व्यापार संघटना	डॉ. महेंद्र गावंडे	112
19	मुक्त व्यापार आणि जागतिक व्यापार संघटना	डॉ. अविनाश निकम	116
20	भारतातील रोजगाराचे बदलते स्वरूप	डॉ. राजश्री रायभोग	125
21	जागतिक व्यापार संघटना आणि भारतातील फळ व्यापार	डॉ. निलम छंगाणी	130
22	ग्रामीण भागात संत्रा कलम व्यवसायामुळे रोजगाराचे बदलते स्वरूप	डॉ. प्रज्ञा निंभोरकर	133
23	जिल्हा नियोजन समिती : यवतमाळ जिल्हा	डॉ. सिध्दार्थ मेश्राम	138
24	जागतिक व्यापार संघटनेचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम	प्रा. स्वप्निल बोबडे, प्रा. रविंद्र शेंडे	142
25	ग्रंथालयातील रोजगाराचे बदलते स्वरूप	प्रा. अरविंद पाझारे	146
26	जागतिक मुक्त व्यापार व WTO चे यशापयश	प्रा. अंकुश तुरखडे	150
27	जागतिक व्यापार संघटनेच्या धोरणाचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम	डॉ. आर. जी. टाले	155
28	जागतिक व्यापार,संघटना आणि भारतीय शेती क्षेत्र	प्रा. दिपाली पडोळे	160
29	वर्तमान काळातील रोजगाराचे स्वरूप व आर्थिक सिद्धांत	डॉ. सुरेश जगताप	162
30	जागतिक व्यापार संघटना : भारताचे यश-अपयश	डॉ. ममता साहू	165
31	जागतिक व्यापार संघटनेला मुक्त व्यापार व्यवस्थेत यश-अपयश	डॉ. संजय घनवटे	168

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal | ISSN : 2348-7143
Impact Factor - (SJIF) - 6.625, | February-2020
Special Issue 223 : विदर्भ अर्थशास्त्र परिषद ४४ वे वार्षिक अधिवेशन विशेषांक
Peer Reviewed Journal

ग्रंथालयातील रोजगाराचे बदलते स्वरूप

प्रा. अरविंद पाझारे
ग्रंथपाल भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी
Email- aspazare@gmail.com

सर : *माहिती तंत्रज्ञानाच्या ज्ञानयुगात ग्रंथालयामध्ये झालेले नवनविन बदल व त्या बदलामूळे ग्रंथालयातील रोजगाराचे बदलत गेलेले स्वरूप त्या अनुषंगाने ग्रंथालयाला लागू होत असलेले अर्थशास्त्रीय तत्व, नियम आणि आर्थिक समन्वय, आर्थिक संकल्पना या दृष्टीने सदर लेखामध्ये मांडणी करण्यात आली आहे.*

प्रस्तावना

आजचे युग हे माहितीचे युग म्हणून ओळखल्या जाते. तसेच माहिती ही क्रय–विक्रय करणारी संस्था आहे. माहितीला आर्थिक मूल्य प्राप्त झालेले आहे. त्यामूळे ग्रंथालय व माहितीशास्त्र विभागात आज ग्रंथालयाकडून माहितीकडे व माहितीकडून ज्ञानाकडे झालेला प्रवास तंत्रज्ञान युगामूळे परिवर्तनमय झालेला आपल्याला आढळून येतो. ग्रंथालयामध्ये ज्ञानाचे अनेक स्त्रोत उपलब्ध असतात. उपलब्ध स्त्रोतामध्ये व देण्यात येणा–या सेवांमध्ये पारंपारिक व अपारंपारिक नविनतम कार्य करावे लागतात. त्यामूळे आजचा ग्रंथालयाचा रोजगार अगोदरच्या पारंपारिक रोजगारविषयक जसे वर्गिकरण, तालिकीकरण, निर्देशन, विविध सेवा, देवघेव पध्दती, वाचकांची वाचन अभिरूची बदललेली दिसून येते. यामध्ये एकंदरीत ग्रंथालय पारंपारिक व्यवस्थापनामध्येच बदल झालेला आहे. त्यामूळे ग्रंथालयात आजच्या नवनविन संकल्पना राबविताना माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर वाढल्यामूळे ग्रंथालयातील रोजगाराचे स्वरूपसुद्धा तंत्रज्ञानावर विकसित झालेले आढळून येते. या बदललेल्या माहितीच्या गरजा लक्षात घेवून अर्थशास्त्रीय संकल्पना, तत्वे ग्रंथालयातसुद्धा उपयोगात आणने आवश्यक झालेले आहे.

व्याख्या :– रोजगार म्हणजे काय?

वैयक्तिक दृष्टया व्यक्तीला एखादा कामधंदा वा आर्थिक लाभाचा व्यवसाय मिळणे म्हणजे रोजगार होय. राष्ट्राच्या दृष्टिकोनातून सक्षम व इच्छुक लोकांना त्या राष्ट्राची अर्थव्यवस्था किती प्रमाणात काम करण्याची संधी उपलब्ध करून देते याचे निदर्शन करणारी अवस्था, म्हणजे पूर्ण वा एकूण रोजगार होय. अर्थव्यवस्थेच्या पातळीवर रोजगार इच्छुकांच्या संख्येपेक्षा रोजगार उपलब्धतता कमी असेल, तर बेरोजगारी निर्माण होते.

मनुष्याच्या गरजा अनंत असल्यामुळे त्या गरजा भागविणारी साधने निकामी पडून राहणे असंभवनीय आहे. कारण गरजा भागविण्याच्या मानाने ती साधने फारच मर्यादित आहेत, असा ग्रह अर्थशास्त्राच्या मूलभूत प्रमेयावरून प्रथम होतो. हा ग्रह खरा असेल, तर कामगारवर्गात बेकारी आढळण्याचे कारण नाही. जी बेकारी असेल, ती स्वेच्छेची किंवा काही तात्पुरत्या अंडचणींमुळे निर्माण झालेली असते. पण सक्तीची, कायम स्वरूपाची व म्हणून गंभीर स्वरूपाची बेकारी अर्थव्यवस्थेत निर्माण होण्याचे मुळातच काही कारण नाही, अशी समजूत सनातन आर्थिक विचारांत आढळते म्हणून सनातनवादाने बेकारीच्या प्रश्नाकडे दुर्लक्ष केले.

ग्रंथालय रोजगार म्हणजे काय?

ग्रंथालय हे ज्ञानाचे उर्जास्त्रोत असल्यामूळे ज्ञानाला आवश्यक आर्थिक मूल्य प्राप्त झालेले आहे. ग्रंथालयात करण्यात येणारे कामकाज वाचक केंद्रबिंदू असणे आवश्यक आहे. याकरिता विविध प्रकारच्या

ग्रंथालयात विविध प्रशिक्षीत व अप्रशिक्षीत मनुष्यबळ आवश्यक असते. ग्रंथालय प्रक्रियेमध्ये आवश्यक ते संपूर्ण तांत्रिक व अतांत्रिक कामकाज करण्याकरिता उपलब्ध करून देणा–या रोजगाराला ग्रंथालय रोजगार असे म्हणता येईल.

संशोधनाचा उद्देश :–

सदर संशोधन करीत असताना पारंपारिक ग्रंथालयातील रोजगार हा माहिती तंत्रज्ञान व सामाजिक माध्यमामूळे त्यामध्ये त्यांचे बदललेले स्वरूप अर्थशास्त्रीय सहसंबंध आणि अर्थशास्त्राचे नियम तपासण्याचा प्रयत्न करण्यात येणार आहे.

अर्थशास्त्राचे नियम :–

अर्थशास्त्र हे संपूर्ण शास्त्रामध्ये लागू असणारे शास्त्र आहे. माणवाच्या जन्मापासून तर मरणापर्यत व्यक्तीचा अर्थाशी संबंध येतो. आर्थिक देवघेवीशिवाय कोणतेही कामकाज व व्यवहार होवूच शकत नाही. याला ग्रंथालय कसे काय अपवाद राहू शकेल. ग्रंथालयाचे महत्त्वाचे तीन घटक ग्रंथ, वाचक आणि कर्मचारी हे होय. ग्रंथ व वाचक यामध्ये समन्वय घडवून अत्याधुनिक सेवा देण्याचे काम ग्रंथालयीन कर्मचा–यांना करणे आवश्यक असते. त्याकरीता ग्रंथ खरेदी, नियतकालिक खरेदी, संगणक खरेदी, बजेड, अर्थसंकल्प, कॉस्ट इफेक्टीव, कॉस्ट बेनिफिट या अर्थशास्त्रीय संकल्पना ग्रंथालयात राबविल्या जातात. त्यामूळे अर्थशास्त्राचे नियम ग्रंथालयाला उपयोगी पडतात.

१. एक १०० रूपयाची नोट व्यवहारात दहा व्यक्ती वापरीत असेल तर त्या एका नोटाचे मूल्य एक हजार होते. हाच नियम ग्रंथ देवघेव मध्ये ग्रंथालयात लागू होतो. ग्रंथालयामध्ये एका पिढीकडून पुढील पिढीकडे माहितीची देवाण घेवाण होत असते. एखादा ग्रंथ अनेक वाचक अनेक वर्षापर्यत वाचन करीत असतात व ग्रंथालयीन कर्मचारी ते वाचकांना देत असतात. त्या ग्रंथाचे मूल्य शंभर रूपये असेल आणि ते दहा वाचक वाचन करीत असेल तर त्या ग्रंथाचे मूल्य एक हजार रूपये होईल.

२. अर्थशास्त्रीय उपयोगिता सिद्धांतामध्ये एखादी आवडती वस्तू खात असेल तर त्याची उपयोगिता पुढे–पुढे कमी होत जाते व काही वेळानंतर थांबते. हा नियम ग्रंथालयात ग्रंथवाचनाच्या दृष्टीने उलट असल्याचा आढळून येतो. एखादा वाचक ग्रंथ वाचन करीत असेल तर त्याला पुन्हा पुन्हा ग्रंथ वाचन करावे असे जाणवत असते. म्हणजेच त्या वाचकाची वाचनाची ज्ञानभूक वाढतच जाते.

ग्रंथालयाच्या प्रकारानुसार रोजगाराचे बदलते स्वरूप :–

ग्रंथालयाचे प्रकार

ग्रंथालयाचे शैक्षणिक ग्रंथालय, सार्वजनिक ग्रंथालय, राष्ट्रीय ग्रंथालय व विशेष ग्रंथालय असे चार प्रकार आहेत. विविध कौशल्य प्राप्त करण्यासाठी आणि व्यक्तिमत्व विकास करण्यासाठी शैक्षणिक ग्रंथालय महत्त्वाचे आहे.

सार्वजनिक ग्रंथालय म्हणजे शिक्षण, संस्कृती, माहिती, आणि शांतता प्रस्थापीत करणारी तसेच नागरिकामध्ये व विविधं देशामध्ये सामंजस्य निर्माण करणारी अत्यावश्यक संस्था होय.

राष्ट्रीय ग्रंथालय हे त्या देशाचे सर्वोच्च ग्रंथालय म्हणून ओळखले जाते. राष्ट्रीय ग्रंथालये त्याच्या शीर्षकानुसार देशांतर्गत प्रकाशित झालेल्या सर्व महत्त्वपूर्ण प्रकाशनाचे संकलन व जतन करणे ही या ग्रंथालयाची प्रमुख जबाबदारी होय. या ग्रंथालयात डीलीव्हरी ऑफ बुक्स कायद्यानुसार देशातील प्रत्येक

प्रकाशकाने आपले प्रकाशनाची ३ प्रती या ग्रंथालयास विनामूल्य पोष्टाने पाठवाव्या लागतात. भारताचे राष्ट्रीय ग्रंथालय हे कलकत्ता येथे आहे. या ग्रंथालयामध्ये सर्वांना प्रवेश दिला जातो. समाजातील सर्व घटकातील लोकांना यामध्ये विनामुल्य प्रवेश दिला जातो. कोणत्याही प्रकारचा भेदाभेद न करता प्रवेश दिला जातो.

विशेष ग्रंथालये इतर ग्रंथालयापेक्षा वेगळी असून त्यांच्या ग्रंथसंग्रहानुसार, वाचकास दिल्या जाणा–या सेवा नुसार, आणि वाचकांच्या विविध प्रकारानुसार या ग्रंथालयाचे वाचक वेगळे, वाचन साहित्य वेगळे आणि सेवा वेगळया असतात.

आजचे युग संगणकीय माहिती व तंत्रज्ञानाचे आहे. त्यामूळे माहिती क्रांतीची सुरूवात तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमूळे माहितीचे समाजात होणारे उत्सरण किंवा प्रसारण मोठया प्रमाणात होवू लागले. आजच्या उपभोक्त्याकडे माहिती मिळविण्याकरीता वेळ नाही. त्यामूळे नळाची टॅब फिरविली की पाणी येते त्याप्रमाणे हाती माऊस येताच माहितीचा पाऊस यायला लागतो. त्यामूळे इलेक्ट्रॉनिक पद्धतीने माहितीचे प्रसारण व माहिती तंत्रज्ञान आधारीत ग्रंथालयीन रोजगारात वाढ व्हायला लागली आहे.

ग्रंथालयात पारंपारिक कार्य करताना प्रशिक्षित व अप्रशिक्षित असा कर्मचारी वर्ग असायचा त्यामाध्यमातून वाचकांना ज्ञान आणि संशोधनाकरीता अत्यावश्यक किया किंवा कार्य संगणकाच्या माध्यमातून व्हायला लागल्यामूळे माहितीचे स्वरूप बदलले, प्रकाशन व्यवसायात परीवर्तन झालेले आढळून येते. माहिती तंत्रज्ञानामूळे माहिती वा ज्ञान समाविष्ट असणा–या विविध साधनांचा चेहरामोहराच अंतर्बाहय बदलून टाकलेला आहे. मुद्रित ग्रंथाचे स्वरूप आता डीजीटल स्वरूपातील इ–बुक म्हणून उपयोगात येवू लागले. विषय नियतकालिकांचे स्वरूप वृत्तपत्र व बदलून ते डिजिटल ई – नियतकालिके, ई वृत्तपत्र स्वरूपात निर्माण झाले. अनेक ई–डेटाबेसेस विकसित झाले. पारंपारिक ग्रंथालयाची जागा आभासीय ग्रंथालयांनी घेतली आहे. त्यामूळे भिंती नसलेली ग्रंथालये अस्तित्वात आली आहे. ग्रंथालय व्यवस्थापनातील एकंदरीत बदललेले स्वरूप लक्षात घेता ग्रंथालयातील रोजगारसुद्धा माहिती तंत्रज्ञानाच्या आधारावर विकसित झालेला दिसून येतो. म्हणजे माहिती तंत्रज्ञान वापराच्या काळात माहिती तंत्रज्ञान अवगत असलेल्या मनुष्यबळाची आवश्यकता जास्त भासत आहे. आवश्यक असणारे तंत्रज्ञान कौशल्य हे विशेषत: संकेतस्थळ, डिजीटल ग्रंथालय निर्मिती व वापर, ई–स्त्रोतांचा संग्रह–विकास, ग्रंथ जतन व संवर्धनाकरीता डिजिटायझेशन, ई–स्त्रोत वापरून माहिती सेवा, आज्ञावली वापरून सुधारणा करणे हे आजचे ग्रंथालयीन आधूनिक कामकाज आहे. याकरीता अत्याधुनिक तंत्रज्ञान कौशल्य विकसित मनुष्यबळाची ग्रंथालयास गरज आहे.

निश्कर्ष :–

भारत हे एक तरूण राष्ट्र म्हणून उदयास येत असून २०२० सालापर्यत जगातील सर्वात तरूण राष्ट्र म्हणून भारताची गणना होवू लागली. स्वाभाविकच तरूणाईला उत्तमातील उत्तम शिक्षणाच्या संधी आणि सर्वोत्तम रोजगार मिळावा याकरिता ग्रंथालयीन कामकाजामध्ये झालेल्या बदलांचा स्विकार करून प्रषिक्षित कर्मचारी तयार करावा. ग्रंथालयातील ज्ञानसंग्रह विकसित करून ज्ञानाचा प्रचार व प्रसार करणे आवश्यक झाले आहे. माहिती तंत्रज्ञानाच्या विकासामूळे अंकीय ग्रंथालय, इलेक्ट्रॉनिक ग्रंथालय, ई–बुक, ई–जर्नल्स, ई–प्रकाशना आधारे ग्रंथालय रोजगार प्राप्त व्हायला लागला आहे.

संदर्भसूची :–

1. फडके, द. ना. (२०१२) ग्रंथालय संगणकीरण आणि आधुनिकीकरण, पूणे, युनिव्हर्सल प्रकाशन.
2. राराावीकर, यशवंत (२००८), डायमंड अर्थशास्त्र कोश, पूणे, डायमंड पब्लिकेशन्स.

Impact Factor – 6.625 ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International Multidisciplinary E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

February - 2020 Special Issue – 223

अर्थभारती

विदर्भ अर्थशास्त्र परिषद ४४ वे वार्षिक अधिवेशन विशेषांक

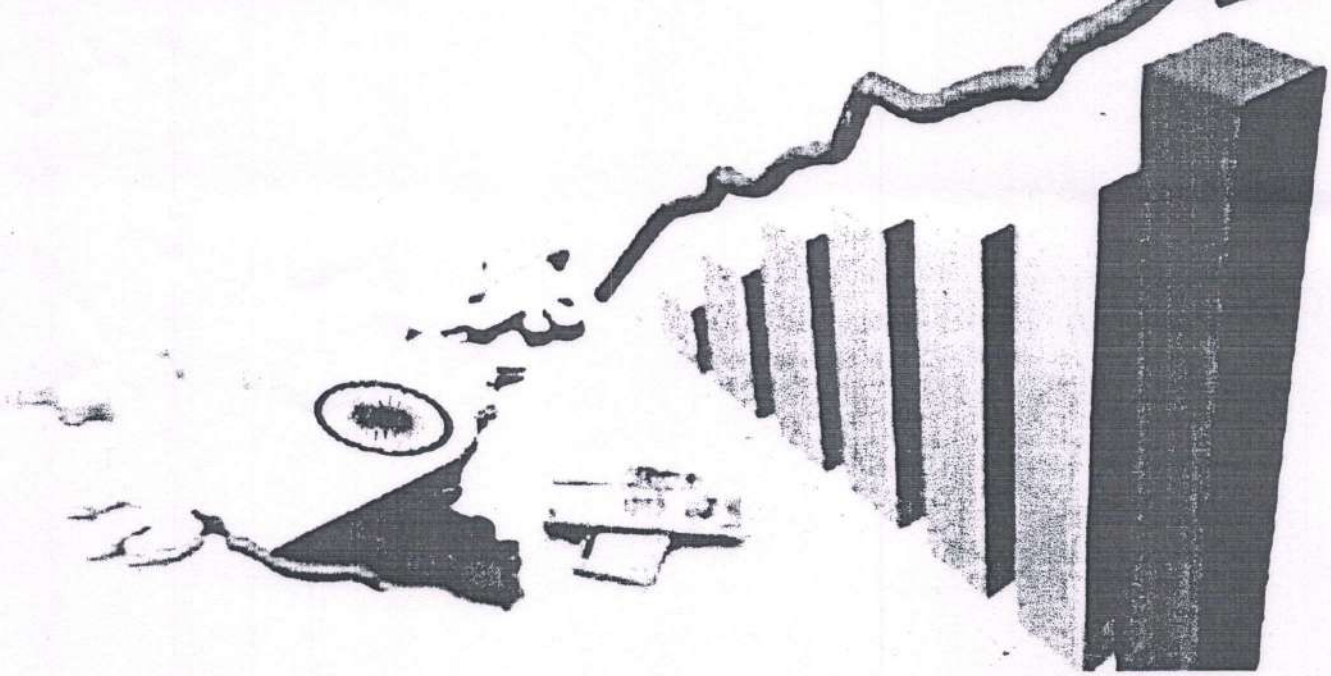

Guest Editor::
Dr. Suresh B. Bijave
Principal,
Bhartiya Mahavidyalaya, Morshi
Dist.- Amarawati [M.S.] India.

Executive Editor::
Dr. Lajwanti R. Tembhurne
Head, Dept. of Economics,
Bhartiya Mahavidyalaya, Morshi
Dist.- Amarawati [M.S.] India

Chief Editor :
Dr. Dhanraj T. Dhu... (Yeola)

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

RESEARCH JOURNEY

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

Principal
Bharatiya Mahavidyalaya
Morshi, Dist. Amravati (M.S.)

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATIO

'RESEARCH JOURNEY' *International Multidisciplinary E- Research Journal*
Impact Factor - (SJIF) - 6.625,
Special Issue 223 : विदर्भ अर्थशास्त्र परिषद ४४ वे वार्षिक अधिवेशन विशेषांक
Peer Reviewed Journal
ISSN : 2348-7143
February-2020

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
1	Changing Pattern and Composition of Employment and Unemployment in India	Dr. Samit Mahore, Dr. Dhiraj Kadam	09
2	Employment Scenario for Forthcoming 5 Years : An Outlook for India	Dr. Gajanan Patil	15
3	Recent Context of Current Employment Scenario in India	Dr. Raju Shrirame	22
4	Recent Employment Trends in India	Dr. Prashant Katole	30
5	विश्व व्यापार संगठन और भारत	डॉ. अर्चना जैन	34
6	वैश्विक मुक्त व्यापार और भारत	डॉ. प्रिती बंडे	39
7	सुधारोत्तर कालखंडात भारतीय श्रमशक्तीचा बदलता आकृतिबंध आणि प्रवृत्ती संदर्भ जनगणनेच्या तथ्यांना	डॉ. धीरज कदम, डॉ. समित माहोरे	41
8	जागतिक मुक्त व्यापार आणि जागतिक व्यापार संघटना	प्रा. दिपक काळे	49
9	निर्यात जिल्ह्याचे, अभिगरण विकासाचे – अमरावती जिल्ह्याचे संदर्भात	डॉ. मधुकर ताकतोडे, डॉ. पंकज तायडे	54
10	जागतिक मुक्त व्यापार व WTO चे यशापयश	डॉ. सुनिल शिंदे	62
11	जागतिक मुक्त व्यापार व WTO चे यशापयश	डॉ. माणिक ठिकरे, डॉ. करमसिंग राजपुत	68
12	भारतातील रोजगाराचे बदलते स्वरूप	डॉ. जे. व्ही. गायकवाड	74
13	जागतिक मुक्त व्यापार व WTO चे यशापयश	प्रा. माधुरी राखुंडे	79
14	जागतिक मुक्त व्यापार व WTO चे यश-अपयश	श्री. सुनिल धुगल	85
15	जागतिक व्यापार संघटना व भारत	प्रा. गजानन जाने	93
16	वर्तमान काळात भारतातील रोजगाराच्या स्वरूपातील बदल	डॉ. यु. बी. सांगोळकर	98
17	भारतातील श्रमशक्ती व रोजगाराचे बदलते स्वरूप	डॉ. रवि सोरते	103
18	मुक्त व्यापार आणि जागतिक व्यापार संघटना	डॉ. महेंद्र गावंडे	112
19	मुक्त व्यापार आणि जागतिक व्यापार संघटना	डॉ. अविनाश निकम	116
20	भारतातील रोजगाराचे बदलते स्वरूप	डॉ. राजश्री रायभोग	125
21	जागतिक व्यापार संघटना आणि भारतातील फळ व्यापार	डॉ. निलम छंगाणी	130
22	ग्रामीण भागात संत्रा कलम व्यवसायामुळे रोजगाराचे बदलते स्वरूप	डॉ. प्रज्ञा निंभोरकर	133
23	जिल्हा निर्यात समिती : यवतमाळ जिल्हा	डॉ. सिध्दार्थ मेश्राम	138
24	जागतिक व्यापार संघटनेचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम	प्रा. स्वप्निल बोबडे, प्रा. रविंद्र शेंडे	142
25	ग्रंथालयातील रोजगाराचे बदलते स्वरूप	प्रा. अरविंद पाझारे	146
26	जागतिक मुक्त व्यापार व WTO चे यशापयश	प्रा. अंकुश तुरखडे	150
27	जागतिक व्यापार संघटनेच्या धोरणाचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम	डॉ. आर. जी. टाले	155
28	जागतिक व्यापार,संघटना आणि भारतीय शेती क्षेत्र	प्रा. दिपाली पडोळे	160
29	वर्तमान काळातील रोजगाराचे स्वरूप व आर्थिक सिद्धांत	डॉ. सुरेश जगताप	162
30	जागतिक व्यापार संघटना : भारताचे यश-अपयश	डॉ. ममता साहू	165
31	जागतिक व्यापार संघटनेला मुक्त व्यापार व्यवस्थेत यश-अपयश	डॉ. संजय धनवटे	168

Principal
Bharatiya Mahavidyalaya
Morshi, Dist. Amravati(M.S.)

'RESEARCH JOURNEY' *International Multidisciplinary E- Research Journal*
Impact Factor - (SJIF) – 6.625,
Special Issue 223 : विदर्भ अर्थशास्त्र परिषद ४४ वे वार्षिक अधिवेशन विशेषांक
Peer Reviewed Journal
ISSN : 2348-7143
February-2020

जागतिक मुक्त व्यापार आणि जागतिक व्यापार संघटना

प्रा. दिपक एन. काळे
(स.प्रा. वाणिज्य)
भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी
Email Id: dipakkale99@gmail.com

आंतरराष्ट्रीय व्यापारातील समस्या सोडविण्याकरीता जगातील प्रमुख देशानी एकत्र येवुन १९४७ मध्ये गॅट करार (General Agreement on Trade & Traffic) करण्यात आला. गॅटचे आठवे अधिवेशनं उरूग्वे येथे झाले. त्यानंतरच्या सहा ते सात वर्षानी प्रदिर्घ चर्चेनंतर गॅटचे विसर्जन करण्यात आले. त्याजागी १ जाने १९९५ रोजी जागतिक व्यापार संघटना स्थापन करण्यात आली. जिनेव्हा येथे मुख्यालय आहे. स्थापनेच्या वेळी जगातील १२४ देशांनी स्थापनेच्या करारावर सह्या केल्या होत्या. सध्या १४७ देश सदस्य आहे.

जागतिक व्यापार संघटनेची उद्दिष्टे (World Trade Organisation)

१) जागतिक व्यापाराच्या नविन पद्धती लागु करणे.
२) सदस्य देशाच्या वास्तविक उत्पन्न आणि प्रभावी मागणीत सातत्याने वाढ करून लोकाच्या राहणीमाणात वाढ करणे.
३) प्रशुल्क आणि व्यापारासंबंधीचे गतीरोध आणि विदेशी व्यापारासंबंधी पक्षपाती व्यवहार समाप्त करणे.
४) वस्तु आणि सेवाच्या उत्पादन आणि व्यापारात वृद्धी करणे.
५) प्रत्येक देशाला फायदा होईल अशा पद्धतीने जागतिक व्यापारात वाढ करणे.
६) जगातील संसाधनाचा अधिकत्तम उपयोग आणि विस्तार करणे.
७) बहूपक्षीय व्यापार पद्धतीचा विकास करणे.
८) व्यापारात भाग घेण्याऱ्या देशाने स्पर्धेस प्रोत्साहन देणे जेणे करून त्याचा फायदा उपभोक्त्याला मिळेल.
९) पर्यावरणाचे संरक्षण करणे.

जागतिक व्यापार संघटनेचे कार्य (Function of WTO)

१) प्रशुल्क आणि व्यापाराशी संबंधीत विषयावर विचार विमर्श करण्यासाठी सदस्य देशाना एक मंच उपलब्ध करून देणे.
२) जागतिक संसाधनाचा अनुकूलत्तम उपयोग करण्यासाठी आवश्यक ते सर्वप्रथम करणे.
३) व्यापार धोरणाची समिक्षा आणि प्रक्रियेसंबंधीत नियम आणि प्रावधाने लागु करणे.
४) जागतिक पातळीवर आर्थिक धोरणे तयार करताना आर्थिक सामजंस्य आणण्यासाठी, आंतरराष्ट्रीय मुद्रानिधी, जागतिक बँक आणि आंतरराष्ट्रीय संस्थाना सहकार्य प्रदान करणे.
५) विश्व व्यापार करार किंवा बहूपक्षीय करारचे पालन प्रशासन आणि परीचालनाकरीता सोई सुविधा उपलब्ध करून देणे.
६) जागतिक व्यापार संघटनेच्या सदस्य देशात निर्माण झालेल्या विवादाचा निपटारा करण्यासाठी नियम आणि प्रक्रिया लागु करणे.

जागतिक व्यापार संघटनेचे करार (WTO Agreements)

१) गॅट करार १९९४ :– गॅट १९९४ च्या करारात विभिन्न नियम समाविष्ट करण्यात आले आहेत. या करारात शोधनाधिक्य संतुलनाशी संबंधीत प्रावधाने आहेत. ह्या करार सिमाशुल्क संघ (Custom Unions) आणि मुक्त व्यापार क्षेत्राच्या कराराचे मापदंड आणि कार्यपद्धती निश्चीत करतो.

Principal
Bharatiya Mahavidyalaya
Morshi, Dist.Amravati (M.S.)

२) कृषीशी संबंधीत करार :– जागतिक व्यापार संघटनेत कृषी क्षेत्रासंबंधीत बोलणी सर्वात विवादात्मक ठरली. जागतिक व्यापार संघटनेच्या अंतिम कायद्यात कृषीशी संबंधीत खालील तीन क्षेत्राकरीता नियम तयार करण्यात आले.

i) शेतीला देण्यात येणारे अनुदान बंद करावे.

ii) न्युनतम विकसीत देशाना सोडून इतर सर्व देशाना ६ वर्षाच्या कालावधीत निर्यात अनुदान मुल्य कमी करून १९८९–९० च्या आधार पातळीखाली २१% पर्यत कमी करावे.

iii) विकसनशील देशातील शेत मालवरील प्रशुल्क २० वर्षाच्या कालावधीत २४% नी कमी करावे.

iv) सर्व सदस्य देशांना विदेशी व्यापारावर न्युनतम प्रभाव टाकणाऱ्या ग्रीन बौक्स धोरणाच्या अंतर्गत येणाऱ्या घरगुती समर्थनाच्या उपायाना वरील कपाती लागु होणार नाही.

v) अन्नधान्य संरक्षण, पशु आणि वनस्पती यांच्या व्यापार उपायामध्ये कोणत्याही प्रकारचे अडथळे येणार नाहीत असे प्रयत्न करण्यात येतील. या संबंधात देशादेशामध्ये पक्षपात होणार नाही.

vi) न्युनतम विकसीत अन्न धान्याची आयात करणारे विकसनशील देश यांना मध्यंतरी काळात प्रतिकुल परीणामाचा अनुभव येवू शकतो. म्हणून या करारात शेती विकासाकरीता अन्नधान्य मदत व व मुळ खाद्यानाकरीता पुर्ण अनुदान यांचे लक्ष निर्धारीत केले आहे.

३) कापड व वस्त्रांशी संबंधीत करार **(Agreement on Textile and Clothing)**

हा करार कपडा आणि वस्त्र क्षेत्रात गॅट १९४ मध्ये समाविष्ट करण्यासाठी झाला आहे. गॅटच्या नविन करारात ३१ डिसेंबर १९८४ मध्ये स्विकृत केलेल्या बहूतंतु करारातील अडचणीचा आणि अडथळ्याचा समावेश करण्यात आला आहे. नवीन करारानुसार बहूतंतु करार २००३ पर्यत क्रमाक्रमाने समाप्त करून त्यात गॅट मध्ये समाविष्ट करावयाचे होते. बहूतंतु करार (Multi-Fiber Agreement) हा विकसनशील देशानी विकसीत देशाशी केलेल्या कापड आणि वस्त्राच्या निर्यातीला प्रोत्साहन देण्याचा करार होता.

४) व्यापारातील तांत्रीक अडचणी संबंधीचा करार **(Agreement on Technical Barrier to Trade)**

तंत्रीक सल्ला, मानक परीक्षण, प्रमाणत प्रणाली, ईत्यादीचा संदर्भात कोणत्याही प्रकारचे अडथळे येवू नयेत म्हणुन सदस्य देशानी जागतिक व्यापार संघटने अंतर्गत हा करार केला आहे.

५) व्यापाराशी संबंधीत गुंतवणूक करार **(Agreement on Trade Related Investment Measures TRIMS)**

या करारानुसार सर्व सदस्य देशानी विदेशी गुंतवणूकीवरील प्रतिबंध एकसारखेच ठेवावयाचे आहेत. प्रत्येक देशाने विदेशी गुंतवणूकदारांना त्या सर्व सोयी आणि सुविधा उपलब्ध करून द्याव्यात ज्या तो आपल्या देशातील गुंतवणूकदारांना देतो. त्याचप्रमाणे विदेशी गुंतवणूकदारांना निर्यात संवर्धन, स्थानिक कच्चा मालचा उपयोग आणि अशाच प्रकारची कोणतीही अट लावण्यात येवू नये, अशी स्पष्ट तरतुद या करारात आहे.

६) व्यापाराशी संबंधीत बौद्धीक संपदा अधिकार संबंधीचा करार **(Trade Related Property Right Agreement TRIP)**

हा करार बौद्धीक संपदेच्या (संपत्तीच्या) संरक्षणाचा करार आहे.

या करारानुसार कोणत्याही नवीन, अधिकृत व पंजीबद्ध शोधाकरीता २० वर्षापर्यंत संपूर्ण जगात एकस्वाधिकार दिल्या जाईल.

Principal
Bharatiya Mahavidyalaya
Morshi, Dist. Amravati (M.S.)

करारा अंतर्गत कॉपी राईट, ट्रेडमार्क, भौगौलिक संकेत, औद्योगिक, डिझाईन, व्यापारीक रहस्य, संघटित सर्कीट आणि एकास्वधिकार या सात प्रकारच्या बौद्धिक संपदाना मान्यता देण्यात आली आहे. बौद्धिक संपत्तीच्या दुरूपयोगावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी हा करार करण्यात आल आहे. या करारात पेटंट, ट्रेडमार्क, कॉपीराईट यांना विशेष महत्व देण्यात आले आहे. ज्या देशात पेटेन्टची व्यवस्था नाही त्यांनी १० वर्षाच्या आत अशी व्यवस्था करण्यास सांगण्यात आले आहे.

७) सेवा व्यापाराचा सामान्य करार (General Agreement on Trade in Services) (GATS):

सेवा व्यापाराचा सामान्य करार हा जागतीक व्यापार संघटनेच्या सदस्य देशात झालेला महत्वपुर्ण करार आहे. या करारानुसार सेवाच्या विदेशी व्यापारावर लावलेले प्रतिबंध काढुन टाकण्यात आले या करारात फक्त उच्च दर्जाच्या तंत्रज्ञानाची गरज असलेल्या सेवांचा समावेश करण्यात आला आहे. उदा. बॅकींग, विमा, परीवहन, दुरसंचार इत्यादी. या कराराचा सर्वाधिक फायदा विकसित देशाला होणार आहे. कारण सेवा व्यापारात ते अधिक सक्षम आहे.

सेवा व्यापाराचा सामान्य कराराच्या अंवलबजावणी आणि निगराणीसाठी ट्रिप्स कौन्सील (Council For Trade Related Aspects) या स्थापनेचे प्रावधान देखिल या करारात आहे.

८) विवाद निस्तारण प्रणाली (Dispute Settelement System) :

जागतीक व्यापार संघटनेचा सदस्य देशात विवाद निर्माण झाल्यास मुळ करारात असे विवाद मिटविण्यासाठी नियम तयार करण्यात आले असून कार्यपद्धती ठरवून दिलेली आहे. त्यानुसार विवाद निस्तारण संस्थेनी स्थापना करण्यात आली आहे. विवाद निस्तारण कार्यप्रणालीत विकसनशिल देशाच्या हिताच्या रक्षणाची व्यवस्था करण्यात आली आहे. विवाद निर्माण झाल्यास प्रथम संबंधीत सदस्य देशामध्ये वाटाघाटी करण्याची व्यवस्था आहे. परंतु या स्तरावर विवाद मिटला नाही तर जागतीक व्यापार संघटनेचा महासंनिर्देशक मध्यस्ती करतो विवाद निस्तारण संस्थेने दिलेला निर्णय विवादाशी संबंधित देशांना मान्यता करावा लागतो.

९) राशीपतन (मुल्यमापन) विरोधी करार (Anti-Dumping Agreement)

आंतरराष्ट्रीय व्यापारात मुल्य–पतन करून निर्यात वाढविण्याचा प्रयत्न करण्यात येतो परंतु अशी कृती अनुनित आणि आंतरराष्ट्रीय व्यापारात अवार्चित स्पर्धा निर्माण करणारी असल्यामुळे, जागतीक व्यापार संघटनेने आपल्या सदस्य देशांना संरक्षण देण्यासाठी राशीपतन विरोधी कराराची तरतुद केली आहे. राशीपतनामुळे आयात करण्याऱ्या देशातील उद्योगाचे नुकसान होत असल्यास तो देश गॅट करारातील ६ खालील तरतुदीनुसार विरोधी उपाय लागू करू शकते.

१०) व्यापार धोरण समिक्षा तंत्र (TPRM) (Trade Policy Review Mechanism)

जागतीक व्यापार संघटनेचा करारात सदस्य देशाच्या व्यापार धोरणाची समिक्षा करण्यासाठी आवश्यक असलेल्या तंत्राची तरतुद करण्यात आली आले. बहुपक्षीय व्यापार तंत्र व्यवस्थितपणे कार्यरत ठेवणे हामागील उद्देश आहे. त्यानुसार प्रत्येक सदस्य देशाच्या व्यापार धोरणाचे आणि प्रक्रियेचे परीक्षण करण्यात येते. त्यानप्रमाणे उदारीकरण आणि जागतीकीकरणाचे धोरण लागु करण्यासाठी त्यांना सहकार्य देण्यात येते.

भारत आणि जागतीक व्यापार संघटना (India & World Trade Organization)

जागतीक व्यापार संघटनेच्या तारखेपासून भारत या संस्थामध्ये सदस्यत्व प्राप्त करून सामिल झाला आहे. भारताने जागतीक व्यापार संघटनेच्या कराराअंतर्गत आयोजित प्रशुल्क आणि व्यापाराच्या

Principal
Bharatiya Mahavidyalaya
Morshi, Dist. Amravati (M.S.)

विचार–विनीमयात भाग घेतला. याशिवाय W.T.O. च्या विभीन्न समस्याचा समान विकसनशिल देशाच्या समस्या आणि दृष्टीकोण स्पष्ट रूपात आणि प्रभावीपणे मांडण्याची भुमिका देखील भारताने बजावली आहे.

जागतीक व्यापार संघटनेच्या १९९५ च्या स्थापनेपासून व्यापाराची दिशा बदल झाली आहे.

१) १९९० मध्ये भारताची निर्यात व्यापारानी हिस्सा ०.५% होता तो २००२ मध्ये ०.८% झाली.

२) जागतीक व्यापार संघटनेच्या अहवालानुसार भारताच्या व्यापारीक वस्तुच्या निर्यातीत १५% वाढ झाली असुन २००२ मध्ये जगातील ३० आयातक व निर्यातक देशामध्ये भारताचा दुसरा कमाक लागली.

३) वर्ष २००४ मध्ये भार निर्यातीत २८% ने वाढला.

४) जागतीक सेवांच्या व्यापारात ९.४% ऐवढी वाढ झाली.

जागतीक व्यापार संघटनेचे सदस्यत्व स्विकृत केल्यामुळे भारताला उपलब्ध अनुकूल वातावरण

१) निर्यातीवरील प्रथुक्कांच्या कपातीमुळे होणारे लाभ

२) कृषी–मालाच्या निर्यातीकरीता अनुकूल वातावरण त्यातुन शेतकऱ्याचा फायदा

३) आंतरराष्ट्रीय व्यापार व्यवस्थेमुळे विदेशी व्यापारातील सुरक्षिततेचा फायदा

४) वस्त्रोद्योगाला चांगले दिवस आलेत.

५) जागतीक व्यापारात स्पर्धा करण्याकरीता उपलब्ध स्वातंत्र्याचा लाभ.

जगतीक व्यापार संघटनेचे भारतीय कृषीवर खालील परीणाम झाल्याचे दिसून आले.

१) भारतात उत्पादीत बिजाचे पेटेंट करावे लागत आहे. पेटेंट केल्यावर त्या बिजाची निर्यात देखील करता येते परंतु आयात केलेल्या बिजापासून बिज उत्पादन घेतल्यास त्या उत्पादनाची बिज म्हणून विक्री करता येणार नाही. त्यामुळे शेतकऱ्याना पेरणीसाठी खरेदी करावयाची असल्यास अधिक किंमत द्यावी लागणार आहे. त्यामुळे त्याचा प्रतीकूल परीणाम त्याचा आर्थिक हितावर होईल.

२) जागतीक व्यापार संघटनेशी (W.T.O.) झालेल्या करारानुसार कृषीमालाचा उत्पादन आणि निर्यातीसाठी जे आर्थिक सहाय्य (Subsidy) दिले जाते. त्यात कपात करावी लागणार आहे. त्यामुळे भारतातील कृषी आदान (Agriculture Inputs) महाग होऊन कृषी मालाच्या निर्यातीवर प्रतिकूल परीणाम होतांना दिसत होते.

३) पर्यावरणाचे संरक्षणाचे कारण पुढे करून भारतात उत्पादित कृषी वस्तुची विकसित देशांना होणारी निर्यात कमी होण्याचा धोका आहे.

४) विकसित देशाकडुन बाल–श्रम, मानवधिकार, पर्यावरण आणि इतर सामाजिक मुद्याचा आधारावर अनेक गैरव्यापारीक अडथळे निर्माण केल्या जावू शकते. अशा प्रकारच्या अडथळ्यांना भारतासह अन्य विकसनशिल देशांनी तिव्र विरोध केला आहे.

५) निर्यातक देश भारतात कमी दरात आपली उत्पादणे उपलब्ध करून देत असतांना देशी मालाना त्याचा फटका बसू शकतो.

सारांश :

जागतिक व्यापार संघटनेच्या स्थापनेपासुन निर्यातक्षम वस्तुच्या व्यापारात वाढ झाली असतानाच आयातीचे प्रमाण वाटून देशी अर्थव्यवस्थेवर त्याचे बरेचसे प्रतिकुल परीणाम होताना दिसत आहे. जसे पाहता कृषी उत्पादन स्पर्धेमुळे देशात इतरत्र उत्पादनाचा सुळसुळाट होउन देशी उत्पादनात वाव कमी राहते.

Principal
Bharatiya Mahavidyalaya
Morshi, Dist.Amravati(M.S.)

सेवा क्षेत्रामध्ये बऱ्याच प्रमाणात वाढ झाली आहे. भारतातील मोठ्या कंपन्या मल्टी नॅशनल कंपन्याशी स्पर्धा करू शकतात परंतु छोटे उद्योग, छोट्या कंपन्या यांच्यावर बेकार व्यवस्था निर्माण झाली आहे. त्यामुळे त्या विदेशी बाजारात टिकाव धरू शकत नसही. एकदरीत नवीन प्रणाली नवनवीन तंत्रज्ञान यांचा फायदा भारताला होत आहे. जागतिक बाजार वस्तु व सेवाकरीता खुला असुन या स्थितीचा फायदा घेण्याची शक्ती भारतात आहे. त्यासाठी विदेशी बाजारात भरपुर मागणी असलेल्या दर्जेदार वस्तु निर्माण कराव्या लागतील आणि उच्च दर्जाच्या सेवा प्रदान कराव्या लागतील. याशिवाय आपल्या उत्पादणाच्या किंमती माफक ठेवाव्या लागतील जेणेकरून आपण आंतरराष्ट्रीय स्पर्धेत टिकुन शकेल.

संदर्भ :–

१. व्यावसायिक पर्यावरण – डॉ.सुधिर बोधनकर, प्रा.साहेबराव चव्हाण
२. व्यावसायिक पर्यावरण – प्रा.ए.एस.उखळकर
३. सिद्धांत अग्नीहोत्री – WTO वरील माहीती (Internet)
४. प्रशांत धवन – WTO वरील माहीती (Internet)

Principal
Bharatiya Mahavidyalaya
Morshi,Dist.Amravati(M.S.)

भारतीय विद्यामंदिर, अमरावती द्वारा संचालित

भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी

जि.अमरावती-४४४९०५

सुवर्ण महोत्सवी वर्ष

विदर्भ अर्थशास्त्र परिषद

४४ वे वार्षिक अधिवेशन

दि.१ आणि २ फेब्रुवारी, २०२०

प्रमाणपत्र

श्री/श्रीमती/प्रा.डॉ. दिपक काळे

महाविद्यालयाचे नाव भारतीय महाविद्यालय मोर्शी

यांनी दोन दिवसीय वार्षिक अधिवेशनामध्ये सहभाग घेतला. तसेच त्यांनी जागतिक मुक्त व्यापार आणि जागतिक व्यापार संघटना या विषयावर शोधनिबंध सादर केला. करिता प्रमाणपत्र देण्यात येत आहे.

डॉ.निवृत्ती पिस्तुलकर	डॉ. राजेश चव्हाण	डॉ. लाजवंती आर. टेंभुर्णे	डॉ. मृणालिनी फडणवीस	डॉ. सतीश ए. बिजवे
कार्याध्यक्ष	सचिव	स्थानिक सचिव	अध्यक्ष	प्राचार्य
(विदर्भ अर्थशास्त्र परिषद)	(विदर्भ अर्थशास्त्र परिषद)	(विदर्भ अर्थशास्त्र परिषद)	(विदर्भ अर्थशास्त्र परिषद)	(भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी)

Principal
Bharatiya Mahavidyalaya
Morshi, Dist.Amravati(M.S.)

2019-2020

Attended Conferences, workshops, Webinars :

Category	International	National	State	Local
Workshop		One day national workshop on "New advances in teaching and learning methods" dated 24 jan.2020 Organized by Rajashri shahu arts commerce and science college,pathri phulambri dist. Aurangabad		

Research Paper in Journal:

Journal Name	Title of research paper	Impact Factor	ISSN	Catogory
B.Adhar	Concentration Index (Location Quotient) of Urban Population in Yavatmal District pp-189	(SJIF) –7.675	2278-9308 March 2020 SPECIAL ISSUE – CCXXIII 223	International

Principal
Bharatiya Mahavidyalaya
Morshi,Dist.Amravati(M.S.)

Gopal Bhalavi

2019-20

(SJIF) Impact Factor-7.675 ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

March-2020

SPECIAL ISSUE- CCXXIII (223)

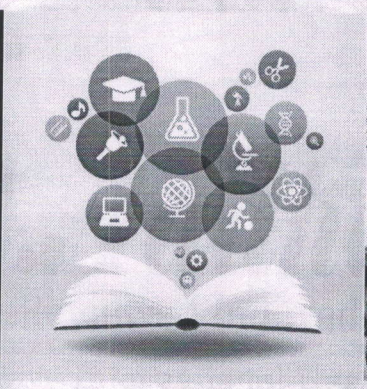

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor :
Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe ArtsComm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

Principal
Bharatiya Mahavidyalaya
Morshi,Dist.Amravati(M.S.)

33	व्यंकटेश माडगूळकरांच्या तरल कथादृष्टीचा आविष्कार : 'उंबरठा' प्रा.छत्रपाल श्रीपतराव लांबकाने	151
34	संगीत सम्राट तानसेन रचित धृपदे : एक विश्लेषण **डॉ. प्रज्ञा मेश्राम**	153
35	महाविद्यालयीन मुलींच्या जोडीदार व भावी आयुष्याविषयीच्या परिकल्पना डॉ.शामली जा. दिघडे	158
36	संत तुकारामांचे धार्मिक विचार सहा. प्रा. दीपक वानखडे	164
37	'एक होता कार्व्हर' या चरित्रग्रंथामधील कार्व्हर यांच्या संघर्षमय शिक्षणाविषयक प्रवासाची समीक्षात्मक चिकित्सा डॉ. पंकज वानखडे	167
38	**पद्मभूषण डॉ.कर्मवीर भाऊराव पाटील यांच्या शैक्षणिक कार्यात लक्ष्मीबाई पाटील यांचा सहभाग प्रा.झरेकर रमेश सोनू**	174
39	महिला बचत गट नेतृत्व निर्मितीची कार्यशाळा डॉ. सारिका प्र.पाटिल	177
40	बांबू पासून हस्तकला व ग्रामीण रोजगार निर्मिती प्रा. डॉ. ज्योती जे. चोरे (विधळे)	180
41	Concentration Index (Location Quotient) of Urban Population in Yavatmal District **Prof. Gopal Bhalavi**	189

Principal
Bharatiya Mahavidyalaya
Morshi, Dist.Amravati (M.S.)

B.Aadhar *International Multidisciplinary Research Journal*
Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
March 2020

Concentration Index (Location Quotient) of Urban Population in Yavatmal District

Prof. Gopal Bhalavi
Assistant Profrssor, Department of Geography
Bhartiya Mahavidyalaya, Morshi (Tq-Morshi, Dist-Amravati)
Email Id – gopalbhalavi000@gmail.com

Abstract

Most of the population in India lives in rural areas but in recent times the urban population has increased.In India near about 377 million population lives in urban areas according to the census 2011 and 91 million urban population is increased during the period 2001 to 2011. Total 31.60% of population is lives in urban region of India.

Concentration of urban population indicates demography type, economy of particular urban region. The concentration of urban population is not uniform in the country. Some urban centers having over population and some having low urban distribution.

Present paper has discussed the tahsil wise analysis of concentration of urban population in Yavatmal district.

Keywords

Urban Population, concentration index, location quotient

Introduction

The centralization of the urban population reflects the tendency of the population in a city. Mumbai, Thane, Pune and Nagpur in Maharashtra have the highest concentration of urban population, while Gondia, Bhandara and Gadchiroli districts have the lowest population concentration.

Yavatmal district is one of the cotton growing and tribal populated districts in Maharashtra. The distribution of urban population in the district is uneven and there is a difference in its centralization.

Present reveals the analysis of urban population and its concentration index in Yavatmal district.

Objective of the Study

The main objective of the present research paper is to calculate and analysis the concentration index of urban population in the study region.

Data Source & Methodology

Data source of the present research paper is based on the secondary source. Data of urban population is collected from District Census handbook of Yavatmal 2001and 2011. The concentration index is calculated with the help of following formula,

$$CI = Pi \div Ai$$

CI – Concentration Index (Location Quotient), Pi – Increasing Urban Population between Two Decades, Ai – Urban Area of Tahsil

The calculated indices are presented in the table and results are shown in the map of the study region. The urban area and increasing urban population is shows on the graph.

Study Region

Yavatmal district is situated in Vidarbha region of Maharashtra state and it lies in between 19^0 26' N to 20^0 42' N latitude and 77^0 18' E to 79^0 9' E longitude. According to the census year 2011 the

Principal
Bharatiya Mahavidyalaya
Morshi,Dist.Amravati(M.S.)

Concentration index is divided into three categories below 1000 as low concentration, 1000 to 1500 as moderate and above 1500 as hogh concentration of urban population in the region.

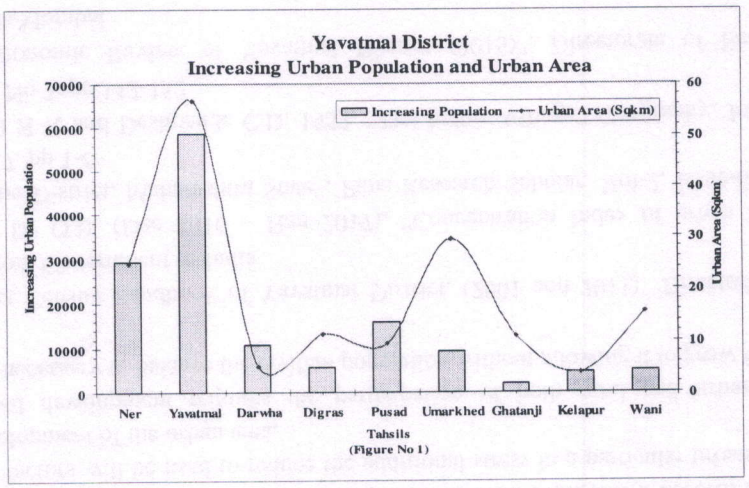

(Figure No 1)

Low Concentration of Urban Population

Ghatanji, Umarkhed, Wani and Digras tahsil found the lowest concentration of urban population in the district. The ratio of increasing population and urban area is lower in these tahsils. Umarkhed has second highest urban area in the district also urban population but the increasing population is less compare to its area.

Ghatanji tahsil has recorded lowest index of urban population due to the low distribution of urban population, increasing ratio and low area.

Moderate Concentration of Urban Population

Yavatmal, Kelpaur and Ner tahsil has recorded moderate index because of moderate ratio of increasing urban population and urban area. In these regions near about 1000 to 1500 urban population is increased in per sqkm area.

Yavatmal tahsil has highest distribution of urban population as well as urban area in the district. The ratio of increasing population is less than other tahsils compare to its urban area in Yavatmal.Ner tahsil was not found urban population in 2001 but in 2011 Ner city is included in urban center and urban area of Ner is higher after Yavatmal and Umarkhed tahsil.

High Concentration of Urban Population

In the district Pusad and Darwha tahsil observed highest index of urban population concentration. The urban area of Pusad and Darwha is not more than 10 sqkm but the increasing urban population between two decades is higher compare to their urban area.

The urban area in Pusad tahsil is developing and there is a demand from the government for the formation of Pusad district. Due to this, although the urban area of Pusad tahsil is less, the concentration of urban population is more.

Figure No 2 shows tahsil wise concentration index of urban population in Yavatmaldistrict.

Principal
Bharatiya Mahavidyalaya
Morshi,Dist.Amravati(M.S.)

Impact Factor – 6.625 ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International Multidisciplinary E-Research Journal

February - 2020 Special Issue – 223

अर्थभारती

विदर्भ अर्थशास्त्र परिषद ४४ वे वार्षिक अधिवेशन विशेषांक

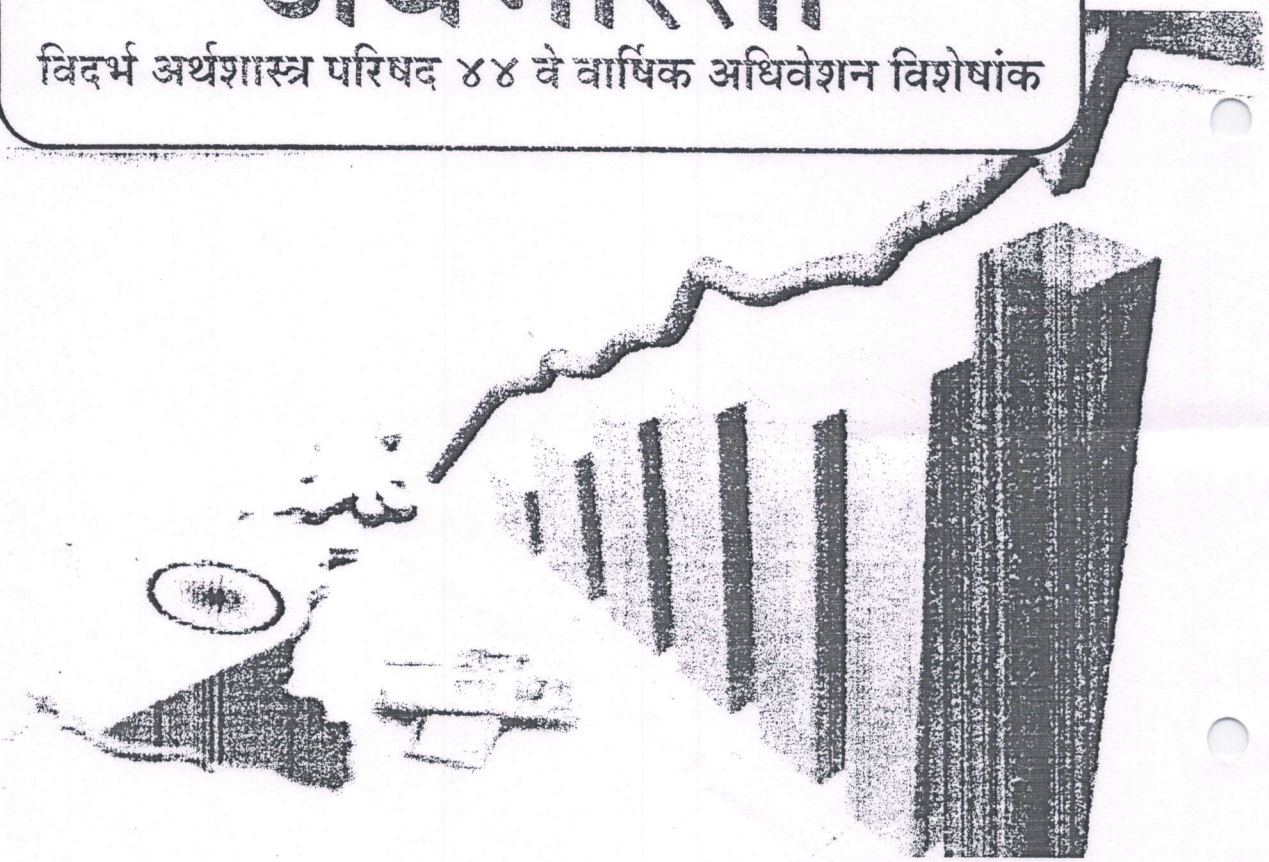

Executive Editor::
Dr. Lajwanti R. Tembhurne
Head, Dept. of Economics,
Bhartiya Mahavidyalaya, Morshi
Dist.- Amarawati [M.S.] India.

This journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

Principal
Bharatiya Mahavidyalaya
Morshi, Dist. Amravati (M.S.)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.625,
Special Issue 223 : विदर्भ अर्थशास्त्र परिषद ४४ वे वार्षिक अधिवेशन विशेषांक
Peer Reviewed Journal
ISSN : 2348-7143
February-2020

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
1	Changing Pattern and Composition of Employment and Unemployment in India	Dr. Samit Mahore, Dr. Dhiraj Kadam	09
2	Employment Scenario for Forthcoming 5 Years : An Outlook for India	Dr. Gajanan Patil	15
3	Recent Context of Current Employment Scenario in India	Dr. Raju Shrirame	22
4	Recent Employment Trends in India	Dr. Prashant Katole	30
5	विश्व व्यापार संगठन और भारत	डॉ. अर्चना जैन	34
6	वैश्विक मुक्त व्यापार और भारत	डॉ. प्रिती बंडे	39
7	सुधारोत्तर कालखंडात भारतीय श्रमशक्तीचा बदलता आकृतिबंध आणि प्रवृत्ती संदर्भ जनगणनेच्या तथ्यांचा	डॉ. धीरज कदम, डॉ. समित माहोरे	41
8	जागतिक मुक्त व्यापार आणि जागतिक व्यापार संघटना	प्रा. दिपक काळे	49
9	नियोजन जिल्ह्याचे,अभिसरण विकासाचे – अमरावती जिल्ह्याचे संदर्भात	डॉ. मधुकर ताकतोडे, डॉ. पंकज तायडे	54
10	जागतिक मुक्त व्यापार व WTO चे यशापयश	डॉ. सुनिल शिंदे	62
11	जागतिक मुक्त व्यापार व WTO चे यशापयश	डॉ. माणिक ठिकरे, डॉ. करमसिंग राजपुत	68
12	भारतातील रोजगाराचे बदलते स्वरूप	डॉ. जे. व्ही. गायकवाड	74
13	जागतिक मुक्त व्यापार व WTO चे यशापयश	प्रा. माधुरी राखुंडे	79
14	जागतिक मुक्त व्यापार व WTO चे यश-अपयश	श्री. सुनिल घुगल	85
15	जागतिक व्यापार संघटना व भारत	प्रा. गजानन जाने	93
16	वर्तमान काळात भारतातील रोजगाराच्या स्वरूपातील बदल	डॉ. यु. बी. सांगोळकर	98
17	भारतातील श्रमशक्ती व रोजगाराचे बदलते स्वरूप	डॉ. रवि सोरते	103
18	मुक्त व्यापार आणि जागतिक व्यापार संघटना	डॉ. महेंद्र गावंडे	112
19	मुक्त व्यापार आणि जागतिक व्यापार संघटना	डॉ. अविनाश निकम	116
20	भारतातील रोजगाराचे बदलते स्वरूप	डॉ. राजश्री रायभोग	125
21	जागतिक व्यापार संघटना आणि भारतातील फळ व्यापार	डॉ. निलम छंगाणी	130
22	ग्रामीण भागात संत्रा कलम व्यवसायामुळे रोजगाराचे बदलते स्वरूप	डॉ. प्रज्ञा निंभोरकर	133
23	जिल्हा नियोजन समिती : यवतमाळ जिल्हा	डॉ. सिध्दार्थ मेश्राम	138
24	जागतिक व्यापार संघटनेचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम	प्रा. स्वप्निल बोबडे, प्रा. रविंद्र शेंडे	142
25	ग्रंथालयातील रोजगाराचे बदलते स्वरूप	प्रा. अरविंद पाझारे	146
26	जागतिक मुक्त व्यापार व WTO चे यशापयश	प्रा. अंकुश तुरखडे	150
27	जागतिक व्यापार संघटनेच्या धोरणाचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम	डॉ. आर. जी. टाले	155
28	जागतिक व्यापार,संघटना आणि भारतीय शेती क्षेत्र	प्रा. दिपाली पडोळे	160
29	वर्तमान काळातील रोजगाराचे स्वरूप व आर्थिक सिद्धांत	डॉ. सुरेश जगताप	162
30	जागतिक व्यापार संघटना : भारताचे यश-अपयश	डॉ. ममता साहू	165
31	जागतिक व्यापार संघटनेला मुक्त व्यापार व्यवस्थेत यश-अपयश	डॉ. संजय धनवटे	168

Principal
Bharatiya Mahavidyalaya
Morshi, Dist. Amravati (M.S.)

32	जागतिकीकरण आणि भारतीय शेती	डॉ. लाजवंती टेंभूर्णे	173
33	वर्तमानकाळात भारतातील रोजगारीचे ददलते स्वरूप	प्रा. हेमराज चौधरी	177
34	जागतिक व्यापार व WTO आणि भारतावरील परिणाम	डॉ. एस.बी.बोंढे, डॉ. डी. एस. गुर्जर	180
35	जागतिक व्यापार संघटना आणि कृषी करार	डॉ. ईश्वर वाघ	186
36	वर्धा जिल्ह्याच्या संदर्भात जिल्हा नियोजन समितीच्या खर्चाचा विकासात्मक आढावा	डॉ. विठ्ठल घिनमिने	191
37	भारत व जागतिक मुक्त व्यापार व डब्लूटीओचे यशापयश	विनायक खांडेकर	199
38	जागतिक मुक्त व्यापार व WTO चे यशापयश	डॉ. दिलीप महाजन	204
39	भारतातील एकविसाव्या शतकातील रोजगार वास्तव	प्रा. राजेश चव्हाण	208
40	जागतिक मुक्त व्यापार आणि ग्रामीण विकास	डॉ. दीपक शृंगारे	212
41	भारतातील रोजगाराचे बदलते स्वरूप	प्रा. नंदकुमार मेटे	217
42	भारतातील दारिद्र्य निर्मूलन करणाऱ्या विविध योजना व रोजगाराच्या बदलत्या स्वरूपाचा अभ्यास	डॉ. स्वर्णलता वारके	227
43	जागतिक व्यापार संघटना व मुक्त व्यापाराचे अर्थशास्त्रीय अध्ययन	डॉ. अमोल आवंडकर	233
44	महाराष्ट्रातील शेती रोजगाराचे बदलते स्वरूप आणि स्त्रियांचा सहभाग	डॉ. ज्योती पांडे	237
45	महिला रोजगार : स्थिती व उपाय	वैभव अर्मळ	244
46	भारताचा आर्थिक विकास आणि रोजगाराची प्रवृत्ती	डॉ. किशोरी साबळे	247

या अंकाचे सर्व अधिकार प्रकाशकांनी राखून ठेवलेले आहेत. प्रकाशकांच्या पूर्वपरवानगीशिवाय या अं लेखांचे पुनर्प्रकाशन करता येणार नाही. या अंकात व्यक्त झालेली मते व विचार हे त्या लेखाच्या लेखकांचे वै विचार आहेत त्याच्याशी संपादक किंवा प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही. लेखांच्या मूळ हक्कासंदर्भातील संपूर्ण जबाबदारी लेखाच्या लेखकांची असेल. - मुख्य संपादक, रिसर्च जर्न

Published by –
© Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director, Swatidhan International Publication, Yeola, Nashik
Email : swatidhanrajs@gmail.com Website : www.researchjourney.net Mobile : 9665398258

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Special Issue 223 : विदर्भ अर्थशास्त्र परिषद ४४ वे वार्षिक अधिवेशन विशेषांक
Impact Factor - (SJIF) - 6.625,
Peer Reviewed Journal
ISSN : 2348-7143
February-2020

भारत व जागतिक मुक्त व्यापार व डब्लूटीओचे यशापयश

विनायक व्ही. खांडेकर
सहाय्यक प्राध्यापक
भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी
Email ID : vinayakvk157@gmail.com

आंतराष्ट्रीय व्यापारात अंतर्गत उत्पादनास संरक्षण देणारे कोणतेही निर्बंध न ठेवण्याचे धोरण म्हणजे जागतीक मुक्त व्यापार होय. कोणत्याही राष्ट्राला आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या बाबतीत दोन पर्यायी धोरणाचा विचार करावा लागतो परराष्ट्रातुन आयात केलेल्या मालाच्या बाबतीत अंतर्गत उत्पादनास धोका निर्माण होऊ शकतो. परंतू या बाबतीत राष्ट्रीय उद्योग धंद्यांना संरक्षण देणे याकरीता आयातीवर निर्बंध घालणे किंवा आयातीवर कोणतेही बंधन न घालता खुल्या व्यापाराचे धोरण स्विकारणे हा दुसरा पर्याय जागतीक व्यापाराची जास्तीत जास्त वाढ करण्यास मदत करतो आणि त्यामुळे जास्तीत जास्त लोकांचे कल्याण होते असा काही अर्थशास्त्रज्ञाचा दावा आहे.

आंतराष्ट्रीय व्यापाराच्या नियमानुसार राष्ट्रा राष्ट्रामधील विशेष गोष्टीचा जास्तीत जास्त फायदा मिळविण्याकरीता खुल्या व्यापाराचे धोरण उपयुक्त आहे. उत्पादीत माल सर्व राष्ट्रामध्ये समप्रमाणात वाटल्या गेलेला नसतो. तसेच त्याची राष्ट्र राष्ट्रातील ने आणही मुक्तपणे होऊ शकत नाही हया विषम विभागणीमुळे व मर्यादित ने आणिमुळे संभवणारे दुष्परीणाम टाळण्याचा एक मार्ग म्हणजे, त्या घटकांनी निर्माण केलेल्या मालचे वाटप निरनिराळया राष्ट्रानी मागणी केल्यानुसार कोणत्याही निर्बंध न टाकता करणे होय. हयालाच खुल्या बाजाराचे धोरण म्हणतात या धोरणाचा परीणाम म्हणजे एखादे राष्ट्रातील एखादे विशेस उत्पादन घटक जे दुसऱ्या राष्ट्रात तयार होत नाही त्या राष्ट्रातील नागरीकांना मिळतो. तसेच स्वतःच्या देशातील नागरीकांना मिळतो. अशा रितीने खुल्या व्यापारामुळे जागतीक व्यापाराचे परीणाम वाढू शकते व त्यामुळे होणारे जागतिकीकरणाचे फायदे जास्तीत जास्त लोकांना मिळते असे असले तरी आंतरराष्ट्रीय व्यापारात सर्वच राष्ट्रांनी खुल्या व्यापाराचे धोरण स्विकारले अशी परीस्थीती कधीच अस्तित्वात नव्हती.

१८६० च्या आसपास खुल्या व्यापाराचा जगात सर्वात अधिक प्रसार झाला. इंग्लंड व फ्रान्स हे दोन राष्ट्रे या धोरणास दिर्घकाळपर्यंत चिकटुन राहले तरी इतर राष्ट्रांनी या धोरणाचा कोणत्या ना कोणत्या कारणास्तव अव्हेर केला. १९२९–१९३५ या मंदीच्या काळात खुल्या व्यापाराने विसाव्या शतकात सर्वात खालची पातळी गाठली होती. दुसऱ्या महायुद्धानंतरच्या काळात जागतीक व्यापार वाढावा ही बहुतेक राष्ट्राची ईच्छा दिसुन आली. जागतीकीकरणाची प्रक्रीया खुल्या व्यापारास अनुकूल होत गेली. आंतरराष्ट्रीय व्यापारात गॅटचे प्रयत्न आयातीवरील कर कमी करून खुल्या व्यापारास उत्तेजन देण्याच्या दिशेने सुरू झाले. हया प्रयत्नाचा परीणाम म्हणजे समान आर्थिक दर्जाची राष्ट्रे याबाबतीत एकत्र आली. त्यांनी खुल्या व्यापाराचे तत्व आपसातील व्यापारापुरते स्विकारले अशा रितीने वेगवेगळे खुल्या व्यापाराचे प्रदेश अस्तीत्वात आले. उदा युरोपियन फ्री ट्रेड असोशिएशन, युरोपियन इकॉनॉमिक कम्युनिटी, कौन्सील फॉर म्युच्यूयल इकॉनॉमिक असिस्टन्स, ईस्ट आफ्रिकन कम्युनिटी, लॅटिन अमेरीकन फ्री ट्रेड असोशिएशन इत्यादी.

खुल्या व्यापाराचे धोरण सर्वच राष्ट्रांना हितावह असले तरी, प्रत्यक्षात बहुतेक राष्ट्र आयातीवर निर्बंध लावतांना दिसतात. अंतर्गत उत्पादनास संरक्षण देणे, आंतरराष्ट्रीय देण्याघेण्याचा ताळेबंद संतुलीत करणे सरकारी

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

तिजोरीवर भार न घालने या आर्थिक कारणाबरोबर संरक्षण देशाभिमान आदि कारणामुळे बसविण्यात येतात. संपुर्ण व्यापारबंदी पुकारून आयातीवर कर बसवुन आयात वस्तुचा घालुन आयात कमी करता येते.

साधारणत: आयात माल अंतर्गत मालपेक्षा स्वस्त असतो म्हणून त्या मालची आयात मालावर बंदी घातल्याने बंदी घातलेल्या राष्ट्रातील जनतेस ह्या स्वस्त मालाचा उपयोग आयातीवरील निर्बंध यशस्वी झाले. तर परीणाम म्हणुन कालांतराने निर्यात कमी होण्यावर झाल्याने निर्यातीसाठी माल बनविण्याऱ्या उद्योगसंस्थामधील मजुरावर बेकारीची पाळी येते. म्हणून खुला व्यापार हे सर्वाच्या हिताचे आहे. खुल्या व्यापाराला प्रोत्साहन द्यायचे असेल तीन गोष्टी कराव्या लागतील (एक) प्रत्येक राष्ट्राने आयातीवरील निर्बंध कमी करणे. (दोन) वाटाघाटी करून एकमेकाच्या आयातीवरील निर्बंध कमी करणे, अनेक राष्ट्रांनी एकत्रीत येवून घेवून एकमेकांच्या आयातीवरील निर्बंध कमी करणे.

अविकसीत व अर्धविकसीत राष्ट्रांच्या विकासाच्या दृष्टीने खुल्या व्यापाराचे धोरण त्यांना त्यामुळे विकसीत राष्ट्रांनाच अधिक फायदा होऊन अविकसीत राष्ट्राचा विकास मंदावण्याची कोणत्याही राष्ट्राच्या विकासात आंतरराष्ट्रीय व्यापार कितपत हातभार लावू शकतो हा त्या असल्याने व राष्ट्रा राष्ट्राची परीस्थिती वेगवेगळी असल्याने खुल्या व्यापारामुळे एखाद्या राष्ट्राचे हि कि नाही हे त्या राष्ट्रातील परीस्थितीजन्य प्रश्नाचा पुर्ण विचार करूनच ठरवावे लागेल.

जागतीक व्यापार संघटना (डब्लू.टी.ओ.)

जागतीक व्यापार संघटनेमुळे व्यापार निर्बंध हटविले गेले. व्यापारात पारदर्शकता आले. बौद्धिक अधिकारामुळे संशोधनात प्रोत्साहन मिळाले. जागतीकीकरणाला या कारणामुळे गती आले असेल तरी वर्षापुर्वीचे जागतीक जागतीक व्यापार संघटनेचे महत्व आज राहीले नाही. ही एक सत्य परीस्थिती १९९०–९१ या वर्षापासून देशात उदारीकरणाचे वारे जोरात वाहू लागले होते. पण त्यापुर्वी जागतीक जागतीकीकरणाची प्रक्रीया सूरू झाली होती. त्याचे व्यासपिठ होते गॅट करार. पहील्या महायुद्धात देशाच्या अर्थव्यवस्था कोडमोडल्या देशादेशातील व्यापारावर निर्बंध लावल्या गेले. त्यामुळे आंतरराष्ट्रीय कमी झाला होता. जगात मंदी आली त्यामधुन मार्च काढण्यासाठी १९४४ मध्ये ब्रेटन वूड्स येथे एक झाली. त्याचे फलीत म्हणुन दोन तीन देशाने गॅट करार केला. आंतरराष्ट्रीय व्यापार सुरळीत व्हावा. व आयात निर्यातीवरील बंधने कमी करावी म्हणजेच व्यापार मुक्त होईल व त्याचा फायदा सर्वच देशांना असा या कराराचा उद्देश होता. हा करार आयात शुल्क कमी करण्याचा होता. पहील्या करारात ४५ वस्तुवरील आयात शुल्कात कपात करण्यात आली व्यापारात वृद्धी करण्यासाठी करार उपयोगी आहे हे आले. १९४७ ते १९७३ पर्यंत झालेल्या सातही करारात वस्तु व्यापार व त्यावरील आयात शुल्क कमी या व्यतीरीक्त कोणताही विषय नव्हता १९७३ ते १९८६ मध्ये विषेश अशी चर्चा झाली नाही. १९८६ आठवी फेरी उरूग्वेमध्ये मध्ये सुरू झाली.

गॅट करार ते व्यापारीक संघटना

गॅट करार चर्चच्या आठव्या फेरीत प्रथमच वस्तु व्यापार व आयात शुल्क या व्यतीरीक्त शेती (अन्यधान्य, फुले, फळे, सागरी अन्न, भाज्या व मास ई) सेवा (बॅकींग, विमा, शिक्षण, तंत्रज्ञान, दळणवळण,

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Moshi

बांधकाम, वितरण, पर्यटन, आयोग्य, सांस्कृतीक विषय, खेळ ई.) गुंतवणूक (एका देशातुन दूसऱ्या देशात होणारी अल्प, मध्यम व दिर्घमुदतीची मालकिची व कर्जावू गुंतवणूक) आणि बौद्धिक संपदा अधिकार (पेटंट्स, कॉपीराईट्स भौगोलिक विशेषत: इंटीग्रेटेड सर्कीट्स, औद्योगिक संकल्पचित्र आणि गोपनिय माहिती ई.) या चार विषयाचा समावेश करण्यात आला. या चार बाणीमुळे जागतीक व्यापारास गती मिळेल असा दावा करण्यात आला. या चारही विषयांना गॅट करारात आणले गेले. गॅट कराराच्या या विस्तारीत विषयाला सलग्न सभासद देशाची सहजपणे मान्यता मिळाली नाही. १९८६ मध्ये 'डंकेल ड्राफ्ट' या नावाने कराराचा मसूदा सदस्य देशापुढे चर्चसाठी ठेवण्यात आला. २ ते ३ वर्ष या ड्राफ्टवर भरपुर चर्चा झाली व अखेरीस मोराक्कोच्या मारकेश येथील परीषदेत १५ एप्रील १९९६ रोजी १२५ देशांनी या करारावर सह्या करून जागतीक व्यापार संघटना (वर्ल्ड ट्रेड ऑर्गनायझेशन डब्लू.टी.ओ.) या ऐतीहासीक संस्थेची स्थापना केली. कराराची अंबलबजावणी करण्यासाठी डब्लू.टी.ओ. ची सुरूवात १ जाने. १९९६ पासुन झाली. भारत १९४७ च्या गॅट करारात संलग्न देश होता. आणि डब्लू.टी.ओ. मुळे नियमाधारीत व्यापार सुरू झाला. व्यापारात पारदर्शकता आली वस्तु सेवा भांडवल व कृती माल यांच्या व्यापारात मोठी वाढ झाली. बौद्धिक संपदा अधिकाराच्या संरक्षणामुळे संशोधनास प्रोत्साहन मिळाले. सभासद देशाना कायदा दिसू लागला. त्यामुळे सभासद देशाची संख्या वाढून १६० पर्यंत गेली. जागतीकीकरणाला या कराराने गती आली.

भारत व आंतरराष्ट्रीय व्यापार व डब्लू.टी.ओ. चे यश व अपयश

आंतरराराष्ट्रीय व्यापारासाठी अनेक देशांनी द्विपक्षीय करार करण्याऐवजी या एकाच कराराने सोय झाली. भारतात विदेशी तंत्रज्ञान, भांडवल आणि कपन्या आल्यात, उत्पादन वाढले. उत्पादनाचा दर्जा सुधारला, उत्पादन खर्च कमी झाला आणि त्यामुळे किमती उतरल्या. उत्पादनाचे प्रकार वाढल्याने निवड करण्यास ग्राहकांना वाव मिळाला. भारतातील काही कंपन्या (टाटा, महींद्रा ई.) बहुराष्ट्रीय कंपन्या झाल्या. त्यांनी काही पातळीवर जागतीक ठसा उपटविला. विदेशी कंपन्या भारतात आल्याने स्थानिक कंपन्यांचेही बाह्यरूप सुधारले. भारताची मोठी स्थानीक बाजारपेठ जागतीक कंपन्यांना खुणावू लागली. त्याचे कारखाने भारतात आले. आणि परीणामी येथील रोजगार संधीत वाढ झाली. माहीती तंत्रज्ञान क्षेत्रात तर भारतीय कंपन्यानी आपले वर्चस्व स्थापण केले. विदेशी कंपन्याबरोबर काम करताना स्थानिक कंपन्याचे आपले व्यवस्थापण, वितरण वित्त संशोधन इत्यादी कौशल्यात भर पडली. देशाचे राष्ट्रीय उत्पन्न वाढले, दरडोई उत्पन्नात लक्षणीय वाढ झाली. सामान्य जनतेचे जिवन सुधारले देशभरात पायाभूत सुविधांचे जाळे विणले गेले. देशातील लायसन्स राज संपले. स्पर्धा वाढली डब्लू.टी.ओ.च्या तिसऱ्या परीषदेपासून (१९९९–२०००) अविकसीत व विकसनशील देशाचे नेतृत्व करण्याची संधी भारताला मिळाली. त्यामध्ये भारताने आपले कसब दाखविले. काही देशांनी (अमेरिका, युरोप, चीन ई.) लावलेल्या अयोग्य व्यापार बंधनाविरोधात भारताने वाद निवारण यंत्रणेकडे दाद मागितली व त्यामध्ये यश सुद्धा आले. भारताची बंदिस्त अर्थव्यवस्थेकडून मुक्त अर्थव्यवस्थेकडे वाटचाल सुरू झाली.

डब्लुटीओच्या कराराने काही विपरीत परीणाम सुद्धा झालेले दिसतात. सुक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगाना मोठ्या उद्योगाबरोबर स्पर्धेत तोंड द्यावे लागले व त्यामध्ये ते टिकाव धरू शकले नाही. त्यामुळे स्वयंरोजगारात घट झाली. यांत्रीकीकरण आणि आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे पारंपारीक रोजगाराच्या संधी कमी झाल्यात. नवीन रोजगार संधीचा लाभ घेण्यासाठी नविन शिक्षण, प्रशिक्षण, कौशल्ये आवश्यक झाली व ती ग्रामीण जनता आत्मसात करू शकली नाही त्यामुळे ग्रामीण भागात बेरोजगारी वाढली. उद्योगात एकत्रीकरण व संपादन याची

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

लाट आली आणि त्यामुळे मोजक्या मोठ्या कंपन्यांची मक्तेदारी निर्माण झाली. विदेशी भांडव बाजारात अस्थर्य आणु लागले. देशातील आर्थिक असमानता वाढली, पर्यावरणाकडे दुर्लक्ष झाले

डब्लुटीओचे कामकाज प्रगत देशाना अनुकूल व त्यांच्या दबावाखाली होत असल्याचे जाणवू लागले. परीणामी तिसरी मंत्री परीषद अयशस्वी झाली. दोहा येथील चौथी परीषद यशस्व सदस्य प्रगत राष्ट्रानी चंग बांधला. नोव्हेंबर २००१ मध्ये दोहा विकास पत्रीका संमत झाली उलटली तरी त्यानुसार कार्यवाही होवू शकली नाही. विकसीत देश आपल्या बाजारपेठ ठरविल्य करत नाही. पण विकसीत व अविकसीत देशांना त्यांच्या बाजारपेठा खुल्या करण्यासाठी द यामुळेच गत पंधरा वर्षातील मंत्री परीषदा निरउपयोगी ठरल्या. जागतीकरणामध्ये डब्लुटीओने ई का अशा विषयात कोणतीच भुमिका घेतली नाही. भारतासह अनेक सभासद देशांनी पुन्हा द्विपक्षीय व्यापार करण्यास सुरूवात केली आहे. जागतिक व्यापार परीषदेचे २० वर्षापुर्वीचे महत्व आज राहिल

सारांश :–

आंतरराष्ट्रीय व्यापारात अंतर्गत उत्पादनास संरक्षण देणारे, कोणतेही निर्बंध न ठेवता जे घोरण जाते, त्याला जागतिक मुक्त व्यापार असे म्हणतात. आयातीवर कोणतेही बंधन घालता खुल्या व्यापा स्विकारणे हा जागतिक व्यापाराची जास्तीत जास्त वाढ करण्यास मदत करते. त्यामुळे लोकांचे क १८६० च्या आसपास खुल्या व्यापाराचा जगात सर्वात अधिक प्रसार झाला. पाश्चिमात्य राष्ट्रे द दिर्घकाळापर्यंत चिकटून राहीले परंतु १९२९–१९३५ या मंदीच्या काळात खुल्या व्यापाराने सर्वात पातळी गाठली. दुसऱ्या महायुद्धानंतर खुला व्यापार वाढावा अशी इच्छा बहुतेक राज्यांना वाटली. व्यापाराला प्रोत्साहन देण्यासाठी आयातीवरील कर कमी करण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न चालु ठेवले. आयात माल अंतर्गत मालपेक्षा स्वस्त असतो. त्या मालावर बंदी घातल्याने बंदी घातलेल्या राष्ट्रातील ह्या स्वस्त मालाचा उपयोग घेणे अशक्य होते. आयातीवरील निर्बंध यशस्वी झाले तर परिणाम कालांतराने निर्यात कमी झाली तर निर्यातीसाठी माल बनविणाऱ्या उद्योगामधील मजुर बेकार होतात. ही उ टाळावी म्हणुन खुला व्यापार हे सर्वाच्या हिताचे आहे.

जागतिक व्यापार संघटनेमुळे व्यापार निर्बंध हटविले गेले. व्यापारात पारदर्शता आली बौद्धीक अधिकारामुळे संशोधनात प्रोत्साहन मिळाले आंतरराष्ट्रीय व्यापार संघटनेने अनेक मंत्रीस्तरीय परीषदेचे आ केले. जेणेकरून आंतरराष्ट्रीय मुक्त व्यापार वाढावा. परंतु डब्लुटीओला काही प्रमाणात यश सुद्धा मिळाले काही प्रमाणात अपयशाचा सामना करावा लागला. भारतासारख्या देशात विदेशी तंत्रज्ञान, भांडवल व क आल्यात, उत्पादन वाढले, उत्पादन खर्च कमी झाला, किमती कमी झाल्या, ग्राहकानी मालाची निवड करण्य वाव मिळाला. भारतातील काही कंपन्या बहुराष्ट्रीय कंपन्या झाल्यात, स्थानिक कंपन्याचे बाह्य रूप सुधारले रोजगार संधीत वाढ झाली, देशाचे राष्ट्रीय उत्पादन वाढले, दरडोई उत्पन्न वाढले, देशात पायाभूत सुविधांचे जाळे विणले गेले. डब्लुटीओ म्हणुन भारतासारख्या देशाची बंदीस्त अर्थव्यवस्थेकडून मुक्त अर्थव्यवस्थेकडे वाटचाल सुरू झाली.

डब्लुटीओच्या कराराने काही विपरीत परीणाम सुद्धा झाले. सुक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगाना मोठ्या उद्योगाबरोबर स्पर्धेत तोंड द्यावे लागते. त्यामुळे स्वयंरोजगारात घट झाली. यांत्रीकरणामुळे पारंपारीक रोजगाराच्या संधी कमी झाल्या. नवीन तंत्रज्ञान व कौशल्ये जनता आत्मसात करू शकली नाही, ग्रामीण भागात बेरोजगारी वाढली. उद्योगामध्ये एकत्रीकरण व संपादन याची लाट आली. त्यामुळे मोठ्या कंपन्यांची मक्तेदारी निर्माण

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

झाली. त्यामुळे देशात आर्थिक असमानता वाढली, पर्यावरणाकडे दुर्लक्ष झाले डब्लुटीओचे कामकाज प्रगत देशाना अनुकूल व त्यांच्या दबावाखाली होत असल्याने विकसनशील व अविकसीत देशांना त्यांचा फटका बसला. डब्लुटीओने ई कॉमर्स व पर्यावरण अशा विषयात महत्वाची भुमिका घेतली नाही. भारतासह अनेक सभासद देशांनी पुन्हा द्विपक्षीय व प्रादेशीक व्यापार करण्यास सुरूवात केली. जागतिक व्यापार परीषदेचे २० वर्षापुर्वीचे महत्व आज राहीलेले नाही

संदर्भ

१. व्यावसायिक पर्यावरण – सुधीर बोधनकर, साहेबराव चव्हाण
२. व्यावसायिक पर्यावरण – ए. एस. उखळकर
३. https://en.wikipedia.org/wiki/World_Trade_Organization

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

भारतीय विद्यामंदिर, अमरावती द्वारा संचालित

भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी

जि.अमरावती-४४४९०५

50 Jubilee

सुवर्ण महोत्सवी वर्ष

विदर्भ अर्थशास्त्र परिषद

४४ वे वार्षिक अधिवेशन

दि.१ आणि २ फेब्रुवारी, २०२०

प्रमाणपत्र

श्री/श्रीमती/प्रा.डॉ. विनायक रवंडेकर

महाविद्यालयाचे नाव भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी

यांनी दोन दिवसीय वार्षिक अधिवेशनामध्ये सहभाग घेतला. तसेच त्यांनी भारत व जागतिक मुक्त व्यापार करांचे यशापयश या विषयावर शोधनिबंध सादर केला. करिता प्रमाणपत्र देण्यात येत आहे.

डॉ.निवृत्ती पिस्तुलकर कार्याध्यक्ष (विदर्भ अर्थशास्त्र परिषद)	डॉ. राजेश चव्हाण सचिव (विदर्भ अर्थशास्त्र परिषद)	डॉ. लाजवंती आर. टेंभुर्णे स्थानिक सचिव (विदर्भ अर्थशास्त्र परिषद)	डॉ. मृणालिनी फडणवीस अध्यक्ष (विदर्भ अर्थशास्त्र परिषद)	डॉ. सुरेश भ. बिजवे प्राचार्य (भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी)

Bharatiya Mahavidyalaya
Morshi,Dist.Amravati(M.S.)

ISSN 2319 - 359X
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

IDEAL

Volume - VIII Issue - I September - February - 2019-20

English Part - I / II

Peer Reviewed Refereed and
UGC Listed Journal No. 47026

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.601
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Assit. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Math's), M.B.A. (Mkt), M.B.A (H.R),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod & Dirt), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

The information and views expressed and the research content published in this journal, the sole responsibility lies entirely with the author(s) and does not reflect the official opinion of the Editorial Board, Advisory Committee and the Editor in Chief of the Journal **"IDEAL"**. Owner, printer & publisher Vinay S. Hatole has printed this journal at Ajanta Computer and Printers, Jaisingpura, University Gate, Aurangabad, also Published the same at Aurangabad.

Printed by

Ajanta Computer, Near University Gate, Jaisingpura, Aurangabad. (M.S.)

Printed by

Ajanta Computer, Near University Gate, Jaisingpura, Aurangabad. (M.S.)

Cell No. : 9579260877, 9822620877 Ph. No. : (0240) 2400877

E-mail : ajanta6060@gmail.com, www.ajantaprakashan.com

IDEAL GENIUS - ISSN 2319 - 359X - Impact Factor - 6.601 (www.sjifactor.com)

VOLUME - VIII, ISSUE - I - SEPTEMBER - FEBRUARY - 2019-20
IDEAL - ISSN - 2319 - 359X - IMPACT FACTOR - 6.601 (www.sjifactor.com)

10. Women Status - In the Light of Islam

Dr. Suresh B. Bijawe
Associate Professor in English, Bharatiya Mahavidyalaya, Morshi. Dist. Amravati.

Abstract

This paper tries to highlight the importance of women in the light of Islam. There is quiet misconception among the people regarding the women position in society according to Islam. In Islam women has been given equivalent position to men in almost all aspects of life. This paper signifies the women role in every aspect of life with reference to several hadith.

Introduction

Before the advent of Islam women were deprived from all the spiritual, social, economical, educational, legal and political rights. Women were considered a very low creature in comparison of men and also brutally assaulted by them. Women's status in the prospect of all nations of the World was nothing more than the value of household possessions that they could simply buy and sold. Men were allowable to bury their daughters alive and this callous act of inhumanity was regarded as an act of inhumanity and disrespect. The Quran condemn those who practice female infanticide.

Prophet Muhammad (PBUH) and the religion of truth which he brought and which opened the eyes of the World taught mankind the real value of humanity and emphasized on the equality of both genders. Prophet (Peace Be upon Him) enforced justice, making it mandatory for men to fulfill the rights of women. Prophet (Peace Be upon Him) freed women from the slavery of man. A woman was granted the ownership of her life and property. Thus, no men, not even a father or a grandfather could force a mature woman to marry against her wishes and desires, nor without her consent. Allah says in Quran regarding equality of men and women: "And women shall have rights similar to the rights against them, according to what is equitable; but men have a degree (of advantage) over them. And Allah is exalted in Power, Wise." (2:228)

Women's Rights as Mother

The Holy Quran says: "We have enjoined on the human beings to be kind to his parents. In pain did their mother bore them and in pain did she give them birth." (46:15).Prophet Muhammad (Peace Be Upon Him) stated in the honor of a mother: "Paradise lies under the feet

sister or a daughter, she has a right to inherit. And it has been fixed by Allah Almighty in the Quran.

Allah says in Quran: "There is a share for men from what is left by parents and those closely related, and there is a share for women from what is left by parents and those closely related, whether the wealth be small or large: a legal mandatory share."

Equal Spiritual Duties for Men and Women

Women got the same spiritual and moral duties as the men. Both have to believe, both have to pray, both have to fast, both have to give in charity, etc.

"For Muslim men and Muslim women, for believing men and women, for devout men and women, for true men and women, for men and women who are patient and constant, for men and women who give in charity, for men and women who fast and deny themselves, for men and women who guard their chastity, for men and women who engage much in God's praise, God has women who give in charity, for men and women who fast and deny themselves, for men and women who guard their chastity, for men and women who engage much in God's praise, God has prepared for them forgiveness and a vast reward." (33:35)

But Islam also gives concessions to women in different conditions. As if she is undergoing her menstrual period or pregnancy, she does not have to fast – She can keep those fasts afterward, when she is healthier.

Women's Rights to Work Outside

Women are not forbidden to work outside if they wish or need to. Quran or Hadith do not prevent women to do any work within the preview of the Islamic Shariah, as long as she maintains her Islamic dress code. But women are prohibited to take up jobs like modeling and film acting, and such kind of jobs which exhibit her beauty and body. As for as financial obligation is concerned, it is not the responsibility of a woman; father, husband, brother and son are responsible for this, so nobody can force her to work.

According to Islam, as a rule, woman can work inside her house or outside; she can help her husband in providing the needs of her family.

Besides, contributions of a housewife to her family and the society are so important that they cannot be underrated. As long as she doesn't violate the code of conduct and rules of Islam made obligatory upon her, such as:

of mothers." On another occasion the Prophet (PBUH) was questioned, "Who deserves the best care from me?" The Prophet replied, "Your mother." He repeated this three times. When he was asked a fourth time he replied, "Your father and your near relatives."

Women's Rights as Daughter

Anas (R.A) reported that the Messenger (Peace Be Upon Him) said: "Whoever maintains two girls till they attain maturity, he and I will come on the Resurrection Day like this; and he joined his fingers."The Holy Verses demonstrate the importance of women as daughter. "Allah (thus) directs you as regards your children's (Inheritance): to the male, a portion equal to that of two females: if only daughters, two or more, their share is two thirds of the inheritance; if only one, her share is a half." (4:11)

Women's Rights as Wife

According to Islam marriage is a relationship of love and affection and not subordination and servitude. So, Quran beautifully says about the relationship between the husband and wife: "They are your garments, and you are their garments" (2:187). The glorious Quran says in another Surah: "Let the women live, in the same style as you live, according to your means: annoy them not, so as to restrict them. And if they carry (life in their wombs), then spend (your substance) on them until they deliver their burden: and if they suckle your (offspring), give them their recompense: and take mutual counsel together, according to what is just and reasonable. And if ye find yourselves in difficulties, let another woman suckle (the child) on the (father's) behalf." (65:6).Abu Hurairah reported that the Messenger of Allah (Peace Be Upon Him) said: "The most perfect of the believers in faith is he who is the best of them in conduct, and the best of you are those who are the best to their wives."

Women's Rights to be Educated

In terms of education Islam entitles women the same rights as men. Allah Almighty encourages women to read and keep up the learning process. He also bestows His mercy upon all who seek knowledge, and gives them high status.The Prophet of Allah (Peace Be Upon Him) said, "It is obligatory for every Muslim, male or female, to acquire knowledge (Al-Bayhaqi).

Women's Rights to Inheritance

Before Islam the women enjoyed no rights of inheritance in property. In several verses Glorious Quran it is mentioned that a woman, irrespective she is a wife or she is a mother, or a

- How should one interact converse with a non-mahram *
- The dress code she should follow *
- Rights of husband are not negatively affected
- Husband's permission
- Parents' permission *
- Surety that one's faith will not be at risk *
- Business doesn't involve haram dealings or things that are prohibited. E.g. wine production Etc.,then it is perfectly halal

No Financial Liability

Whatever woman earns is absolutely her own possession and she is not bound to spend it on the household – if she wants to spend it is her free will. It is husband's responsibility to provide lodging, boarding, clothing and look after the financial aspects of the wife, whether she is rich. Even in the case of divorce or if a wife gets widowed, she is given financial support and if she has children, she is also given financial support to help with the upbringing of the child.

I would like to add that the range of women rights is beyond these all mentioned above.

Consequently, Islam is the only religion that upgrades and protects the rights of women all over the world, which escorts women to the height of modernization. Islam provides women total security, not confined to the walls of their homes but outside the world as well. And importantly Islam is free of gender discrimination and others too. May Almighty Allah guide both the Muslim men and women and grant them the correct understanding of the true religion. Amen.

References

- https://en.wikipedia.org/wiki/Women_in_Islam
- www.beliefnet.com/Faiths/Islam/2001/10/Islam-And-The-Role-Of-Women
- www.islamswomen.com/articles/status_of_women_in_islam.php
- **www.pbs.org**/wgbh/globalconnections/mideast/questions/**women**

ISSN 2278-8158
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

ROYAL

Volume - VIII Issue - II December - May - 2019-20

English Part - I / II

**Peer Reviewed Refereed
and UGC Listed Journal
Journal No. 47037**

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

**IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 5.756
www.sjifactor.com**

❖ EDITOR ❖

Assit. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Math's), M.B.A. (Mkt), M.B.A (H.R),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod & Dirt), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

The information and views expressed and the research content published in this journal, the sole responsibility lies entirely with the author(s) and does not reflect the official opinion of the Editorial Board, Advisory Committee and the Editor in Chief of the Journal **"ROYAL"**. Owner, printer & publisher Vinay S. Hatole has printed this journal at Ajanta Computer and Printers, Jaisingpura, University Gate, Aurangabad, also Published the same at Aurangabad.

Printed by
Ajanta Computer, Near University Gate, Jaisingpura, Aurangabad. (M.S.)

Printed by
Ajanta Computer, Near University Gate, Jaisingpura, Aurangabad. (M.S.)
Cell No. : 9579260877, 9822620877 Ph. No. : (0240) 2400877
E-mail : ajanta6060@gmail.com, www.ajantaprakashan.com

ROYAL - ISSN 2278 - 8158 - Impact Factor - 5.756 (www.sjifactor.com)

VOLUME - VIII, ISSUE - II - DECEMBER - MAY - 2019-20
ROYAL - ISSN 2278 - 8158 - IMPACT FACTOR - 5.756 (www.sjifactor.com)

4. Gender and Culture: Issues in the Selected Novels of Buchi Emecheta

Dr. Suresh B. Bijawe
Associate Professor in English, Bharatiya Mahavidyalaya, Morshi. Dist. Amravati.

Introduction

In today's scenario, our global society finds itself divided into many parts. A group of human beings discriminates the other based on religion, race, region, language and gender as wellCulture. All these socio-political difficulties directly affect common life and the sensitive artists feel this effect with high intensity. Artists feel all sorts of traumas the most. Literature, very commonly, thought as nothing but the reflection of contemporary social, political and personal situations.The Nigerian and African women were facing multiple suppressions by colonizers for their nativity; their patriarchal society suppressed them for their womanhood and native whites suppressed them for the colour of their skin.In every stage of writing about feminism we see there is a prominent female protagonist writer Buchi Emecheta.

Review of Literature

"Are you aware that you are, perhaps, the most discussed animal in the universe?"

- Virginia Woolf, A Room of One's Own.

The above quotation by Virginia Woolf is dedicated to all the women of the world. Here, Woolf means women by *'you'*. She said so because the discipline of Women studies and the other related subjects are widely focusing on the issues related to suppression of women. There are many ways in which we divide our society. Sometimes we marginalize others on the basis of religion, region, Culture and language. We even discriminate on the basis of gender and colour of the skin as well.Suppression and discrimination are a global phenomenon. The onlydifference between any two kinds is of the basis. Women are suppressed by men on the basis of physical differences between the two, racist discrimination is based on the colour of skin.

There are prominent feminist writers like Virginia Woolf who not only expose the suppression of women but also suggests how a woman should respond to it. In the words of a critic Marie Umeh, Emecheta "breaks the prevalent portraitures in African writings...It must have been difficult to draw provocative images of African motherhood against the already existing

from the rule of colonizers but it is yet to be decolonized as the civilization is not settled on its own yet.

The other novel is 1979 **'The Joys of Motherhood'**. The basis of this novel is the "necessity for a woman to be fertile, and above all to give birth to sons." Novel is tragic story of Nnu-Ego who had no luck on her side when it comes to bearing a child. Emecheta has very sensibly fictionalized the social facts she grew up with.The present chapter focused on Emecheta's**'The Bride Price'** and **'The Joys of Motherhood'** from the point of view of finding aspects like gender discrimination, women suppression by society, culture and family and issue faced by countries like Nigeria after the departure of colonizers.

Conclusion

Women novelist who writes on the African Society and Culture; It is the typical or stereotyped story of an oppressed human society. The research will focus the major issues which shown through their writings of selected three novelist. Problems related to Racism, Feminism, Cultural Crises and problems of Colonized countries, women are oppressed on multitude levels due to reasons of gender politics.

Research is intended to study how this novelist depicts the injustice of traditional, male oriented African social customs that relegate women to a life of child- bearing, servitude and victimization. They are often regarded as feminist writers who show the struggle against sexual, gender discrimination and unhappy marital arrangements to achieve individuality and independence.

References

- Emecheta, Buchi. 'The Bride Price', London: Allison and Busby, 1976.
- Emecheta, Buchi. 'The Joys of Motherhood', London: Allison and Busby, 1979
- Nayar, Pramod.' Postcolonial Literature An Introduction. 'New Delhi Person Publication.2008.
- Nayar, Pramod K. *Contemporary Literary and Cultural Theory: FromStructuralism to Ecocriticism*. New Delhi: Dorling Kindersley Pvt. Ltd, 2010. Print.
- Emenyonu, Ernest N. Technique and Language in BuchiEmecheta's*The Bride Price, The Slave Girl* and *The Joys of Motherhood.*||*Journal of Commonwealth Literature*. 23 (1998) 130-141.

literary models, especially on such a sensitive subject. In The reviewerin*West Africa* wrote: "Buchi Emecheta has a way of making readable and interesting ordinary events. She looks at things without flinching and without feeling, the needto distort of exaggerate. It is a remarkable talent... this is, in my opinion, the best novel Buchi Emecheta has yet written." Also Anthony Thwaite wrote in The Observer: "Buchi Emecheta is an unstrivingly poignant writer, who convinces through plain narrative authenticity and a feeling for character." like this Emecheta's writing criticised by the critics.

BuchiEmecheta: (born 21 July 1944, in Lagos)is a Nigerian woman Novelist. She is a proponent of female independence and emancipation of African women through education. Her works are commonly focused on the issues of child slavery, suppression of women, motherhood and freedom for women. She wrote over 20 books exploring the above mentioned issues. Titles of her works are very much symbolic and one gets at least a rough idea about the contents of the work. Emecheta worked as a visiting professor of English in many Western Universities like University of California, University of London, University of Yale and many more.

Emecheta's 1976 book '**The Bride Price**' concerns the issue of a tribal culture which holds a young woman as an entity or a commodity. The Ibo tribe sells the bride or the groom has to pay dowry which depends on the beauty of the bride. If the lady is very beautiful then the bride price goes high and it drops down relatively. This novel is a story that shows the problems young Aku-nna, her brother Nna-nndo and her mother Ma Blackie had to face after the untimely fare-well of her father Ezeliel. Ma Blackie marries her brother-in-law Okonkwo. As Okonkwo is the head of the family now, it is his right to get the bride price. Aku-nna was flourishing day by day. Okonkwo had started anticipating huge bride price because the physical appearance of Aku-nna had started attracting young men of the neighborhood, though she wasn't mature completely. Aku-nna, meanwhile, fell for her teacher Chike. Chike is a descendent of slaves and hence he is held socially low in comparison of the family of Aku-nna. When Aku-nna had her first menstruation, she had to keep it a secret because she knew that if she reveals this fact then the society will force her to get married. The occurrence of menses is considered as a sign of the time to get married in the tribe.

Emecheta deals with the issues of suppression of women in tribal Africa, dominant patriarchy, and issues of civilization after the departure of colonizers. The country is independent

MAH/MUL/03051/2012
ISSN- 2319 9318

VIDYAWARTA®

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका
विद्यावार्ता™

www.vidyawarta.com

Special Issue

ISSN - 2319 9318

(Vol. II) Aug. 2019

International Multilingual Refereed Research Journal

Available Online

An Inter-Disciplinary NATIONAL CONFERENCE On

Role Of Higher Education In Making India Superpower

21st August 2019

Organized By
Department of Physical Education and I.Q.A.C.

An
Inter-Disciplinary National Conference
On

Role Of Higher Education In Making India Superpower

21st August 2019

Organized By

Department of Physical Education and I.Q.A.C.

S. N. Arts, And U. K. Commerce College, Akola,
Shri. Ganesh Kala Mahavidyalaya, Kumbhari, Akola
Saraswati Kala Mahavidyalaya, Dahihanda,
Tq. Akola District Akola, Maharashtra

Collaboration With

Physical Education Foundation of India

102)	उच्च शिक्षा में भारतीय संगीत शिक्षण का महत्व **प्रा.सुनील भि. कोल्हे**	442
103)	मानवाअधिकार आणि शिक्षण **प्रा. एस.एस. तायडे**	446
104)	उच्च शिक्षणात सूचना व संप्रेषणाचा उपयोग **वर्षा मसुरकर**	449
105)	ई–कॉमर्स चे समाजाला फायदे **प्रा. विलास शामराव चव्हाण**	454
106)	शेतकऱ्यांच्या प्रमुख सामाजिक समस्या **प्रा. डॉ. डि. ई. उंबरकर**	456
107)	CORRELATION BETWEEN SELECTED ANTHROPOMETRIC PARAMETERS … **PRASHANT KUMAR, DR. MARKAS H. LAKDE**	460
108)	POSITIVE IMPACT AND EFFECTIVENESS OF E-LEARNING **DR. HARISH S. KALE**	467
109)	COMPARATIVE STUDY ON SPEED AND AGILITY AMONG THE DIFFERENT… **ANIKET GAJANAN SANGEKAR**	469
110)	LEARNING ABOUT HEALTH THROUGH PHYSICAL EDUCATION AND YOUTH… **SYED ANIS ODDIN**	473
111)	INNOVATIVE TEACHING APPROACHES AND IT'S IMPACT ON STUDENT … **DR. SONALI D. VAGARE, MAHESH R. ALONE**	477
112)	POWER OF SPORT FOR YOUTH DEVELOPMENT **PROF. ATUL A. PANDE**	481
113)	COMPARISON OF SELECTED HEALTH-RELATED PHYSICAL FITNESS VARIABLES… **DR. ATUL BIJWE**	485
114)	COMPARATIVE STUDY ON SELECTED PHYSICAL FITNESS VARIABLES OF….. **RAJANI W. BHOYAR**	489
115)	COMPARATIVE STUDY OF STRENGTH AND FLEXIBILITY BETWEEN PROTEIN… **PROF. CHANDRASHEKHAR SURENDRA INGOLE**	494
116)	DEVELOPMENT OF YOUTH AND CHILDREN THROUGH SPORT AND EDUCATION **DR. SANDEEP M. CHAWAK**	497
117)	SPORT, EDUCATION AND YOUTH DEVELOPMENT **DR. MADAN B INGLE**	501
118)	CONTRIBUTION OF SPORTS AND PHYSICA EDUCATION TOWARDS… **DR. SHIRISH V. TOPARE**	504

118

CONTRIBUTION OF SPORTS AND PHYSICA EDUCATION TOWARDS DEVELOPMENT OF YOUTH

DR. SHIRISH V. TOPARE
Director of Physical Education and Sports
Bharatiya Mahavidyalaya, Morshi
Email: tvshirish@rediffmail.com, Mob. No.: 09096566572

Abstract:

The role of Higher Education is significant in the development of Youth through Sports and Physical Education. It has been providing several avenues for participation in Sports and Physical Education in Higher Education institutes. It not only provides well-structure tournament format for sports participation, proper Physical Education system but also provides financial support for development of sports infrastructure at Higher Education level.

Introduction:

We are all aware of the fact that the word "Sports and Physical Education" is indicator of youthfulness. Sports and physical primarily focuses on Youth. Even though all sections of society, from children to old age, participate in some or the other forms of sports and physical activities, the main target group of these activities is youth.

Healthy youth of the country is one of the major assets of any nation. The sports and physical education plays vital role is keeping youth healthy in all respects including physical, psychological and emotional health.

There are so many advantages of participation in sports and physical activities. Thus, various government and non-governments agencies are focusing on sports and physical activities as means of development of youth.

The foremost agency in the field of Higher Education is University Grants Commission. The UGC has provided schemes for development of sports infrastructure in colleges and universities. Many institutions have taken advantage of these schemes.

Along with this, there are sports related schemes in Rashtriya Ucchatar Shiksha Abhiyan RUSA. The college with NAAC CGPA greater than 2.5 can take advantage of these schemes.

The Ministry of Higher Education understands the value of sports and physical education in development of youth and ultimately making India super power. There are several schemes and facilities provides by the Government of India at school level also.

These facilities include provision of grants for construction of sports facilities, provision of incentives marks to the outstanding sportspersons, awards and rewards for outstanding performances at various levels such as State, National and International levels.

There are several sports Federations and Associations which are playing vital role in promotion of their concerned sport. They regularly organize various tournaments and provide necessary facilities for organization of such events and for awarding sportspersons.

The Government of India also provides jobs to the medalist sportspersons in different departments. Along with this, private companies also sponsor teams and provide job opportunities to the medal winners.

There is well-organized structure of tournaments organization of various higher education institutions in the form of Intercollegiate and Interuniversity tournaments for grooming the sports talent available in various higher education institutes. The Association of Indian Universities is the agency responsible for organization of these tournaments. It organizes Zonal and All India interuniversity tournaments in various games. Along with this, it provides platform to outstanding players at international level by selecting them for World University Games.

Thus, it may be said that, Higher Education Department of India is playing excellent role in promotion of Sports and Physical Education in India. The level of Indian sports is progressing at excellent rate. Thus, we can hope that India will be superpower in the field of sports in near future.

Reference:

1. www.ugc.ac.in
2. www.yas.nic.in
3. www.india.gov.in

VIDYABHARATI
INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY
RESEARCH JOURNAL
www. viirj.org
ISSN 2319-4979

PROCEEDINGS

UGC Sponsored National Conference on

FOREIGN DIRECT INVESTMENT RELATED GROWTH OF INDIAN ECONOMY

28th February 2017

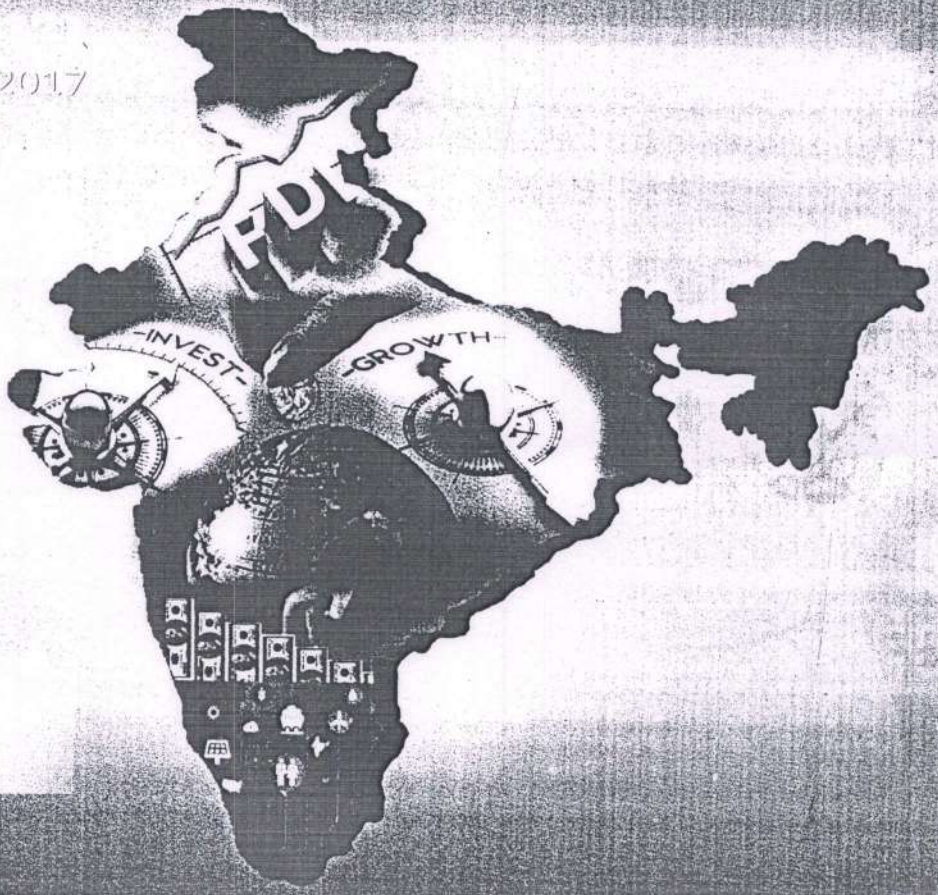

ORGANISED BY :

DEPARTMENTS OF ECONOMICS AND COMMERCE
S.S.S.K.R.INNANI MAHAVIDYALAYA
KARANJA (LAD) DIST. WASHIM,MAHARASHTRA, 444 105
REACCREDITED AT LEVEL 'A' GRADE BY NAAC (CGPA 3.24) &
CPE STATUS THRICE BY UGC NEW DELHI

IN COLLABORATION WITH :

VIDYABHARATI MAHAVIDYALAYA,AMRAVATI
ACCREDITED WITH 'A' GRADE BY NAAC (CGPA 3.26) &
CPE STATUS THRICE BY UGC &
STAR COLLEGE STATUS BY DBT, GOVT. OF INDIA

INDEXED WITH ADVANCED SCIENCES INDEX GERMANY

Principal
Bharatiya Mahavidyalaya
Morshi,Dist.Amravati(M.S.)

Online & Open Access

VIDYABHARATI

INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY

RESEARCH JOURNAL

ISSN 2319-4979 **VOL VI** **SPECIAL ISSUE 2**

PROCEEDINGS

UGC SPONSORED NATIONAL CONFERENCE ON

FOREIGN DIRECT INVESTMENT RELATED GROWTH OF INDIAN ECONOMY

(NCFDI-2017)

28TH FEBRUARY, 2017

ORGANISED BY

DEPARTMENTS OF ECONOMICS AND COMMERCE

S.S.S.K.R. INNANI MAHAVIDYALAYA, KARANJA (LAD)

&

VIDYA BHARATI MAHAVIDYALAYA, AMRAVATI

Principal
Bharatiya Mahavidyalaya
Morshi, Dist. Amravati (M.S.)

CONTENTS

Sr. No.	Title of Research Paper	Name of Author	Page No.
1	AN OVERVIEW OF FOREIGN DIRECT INVESTMENT IN INDIA	R. M. Deshmukh	1-2
2	DEMONETIZATION, CASHLESS ECONOMY AND DEVELOPMENT	A. G. Chavan	3-6
3	विदेशी गुंतवणुकीचा भारतात किरकोळ व्यापार क्षेत्रावर आणि अर्थव्यवस्थेवर परिणाम	हरिदास मा. धुर्वे	6-9
4	IMPACT OF FOREIGN DIRECT INVESTMENT ON GDP	D.P. Parate, R.A. Gulhane and N.D. Jambhekar	9-11
5	"FDI: A TOOL FOR DEVELOPMENT OF INSURANCE SECTOR IN INDIA"	P. M. Pisolkar	11-14
6	FDI IN RETAIL AND ITS IMPACT ON INDIAN ECONOMY	M.P.Chopade	14-16
7	FDI IN VARIOUS SECTORE IN INDIAN ECONOMY	A. V. Wadurkar	16-19
8	आर्थिक सुधारणांच्या अंतर्गत प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणुक	सुषमा देशमुख	19-23
9	IMPACT OF FDI ON EMPLOYMENT GENERATION IN INDIA	A. N. Kamble	23-26
10	FDI :GROWTH OF INDIAN ECONOMY	M. P. THAKARE	26-29
11	थेट विदेशी गुंतवणूक आणि भारतीय अर्थव्यवस्था	गजेंद्र श्रीरंग वासनिक,	29-31
12	IMPACT OF FDI ON INDIAN ECONOMY	G. S. Tiwari	32-34
13	FOREIGN DIRECT INVESTMENT IN INDIA (RETAIL SECTOR)	D. B. Raghuwanshi	34-38
14	FOREIGN DIRECT INVESTMENT IN MULTI-BRAND RETAIL: FUTURE PROSPECTS AND PROBLEMS	L. S. Hurne	38-43
15	NATURE OF FDI AND ITS IMPORTAMCE IN INDIAN ECOCOMY	M. S. Prajapati	43-47
16	FOREIN DIRECT INVESTMENT IN INDIA: SOME ASPECTS	W. D. Golait	47-51
17	विदेशी प्रत्यक्ष गुतवण आणि भारत	जी. रा. तडस	51-54
18	प्रत्यक्ष परकीय गंतु वणूकीचे भारतीय किरकोळ क्षेत्रावर परिणाम– एक अध्ययण	ए. एन गजभिये	54-56
19	IMPACT OF DEMONETIZATION ON FDI	Nandkishor Dhawale	56-59
20	IMPACT OF FOREIGN DIRECT INVESTMENT IN RETAIL SECTOR OF INDIAN ECONOMY	P.M. Taley	59-61
21	IMPACT OF FOREIGN DIRECT INVESTMENT ON INDIAN ECONOMY	A. V. Bajaj (Bhangdia)	61-65
22	IMPACT OF FOREIGN DIRECT INVESTMENT ON SMALL SCALE INDUSTRIES	S. R. Kakade and A. R. Patil	65-67
23	भारतीय अर्थव्यवस्थेत परकीय थेट गुंतवणुकीचे विविध क्षेत्रातील योगदान	अनंत भगवान खर्चे	68-69
24	ई व्यापारातील FDI चे महत्व	शरद नामदेवराव कुलट	70-71
25	भारतीय अर्थव्यवस्थेत विदेशी गुंतवणुकीचे परिणाम	सुधीर शरदचंद्र मुळे	71-74
26	ROLE OF FDI IN INDIAN TOURISM SECTOR	M. Gaikwad	74-76
27	FOREIGN DIRECT INVESTMENT: IMPACT ON INDIAN ECONOMY	A.M. Jumale	77-81
28	परकीय गुंतवणुकीचा किरकोळ क्षेत्रात व्यापारावर होणार परिणाम	एस.डी.वंजाळकर	81-82
29	IMPACT OF FOREIGN DIRECT INVESTMENT ON GROSS DOMESTIC PRODUCT OF INDIA SINCE LIBERALIZATION	Mohd. Yameen and Izhar Ahmad	83-87
30	A STUDY ON THE ROLE OF FOREIGN DIRECT INVESTMENT IN RETAIL INDUSTRY IN INDIA	S. P. Rathod	88-89
31	FOREIGN DIRECT INVESTMENT REALATED GROWTH OF INDIAN ECONOMY	A. P. Rathod and S. P.War	90-91
32	E-BANKING : INDIAN SCENARIO	A. B. Pande	91-94
33	विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूकीचे स्वरूप आणि भारतीय अर्थव्यवस्थेतील महत्व	कुमुदिनी भा. जोगी	95-97

Principal
Bharatiya Mahavidyalaya
Morshi, Dist.Amravati (M.S.)

CONTENTS

Sr. No.	Title of Research Paper	Name of Author	Page No.
71	प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणूक व विमुद्रिकरण	शंकर मारोती सावंत	209-210
72	थेट परकीय गुंतवणूक आणि भारत एक संशोधनात्मक अभ्यास	एच.डी. जाधव	211-213
73	थेट परकीय गुंतवणुकीचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम	केशव सुर्यभानसा गुल्हाने	213-214
74	भारतीय अर्थव्यवस्थेवर प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणूकीचे परीणाम	दिपक एन. काळे	215-216
75	थेट परक्रिय गंतवणूक व भारतीय महिलाचे सक्षमीकरण	शुभांगी दिलीप कोंडोलीकर	217-218
76	प्रत्यक्ष विदेषी गुंतवणूक : एक दश्टिक्षेप	प्रा.डॉ.मोहोकार एच.एस	219-221
77	विदेषी गुंतवणूकीचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम	प्रा. सौ. हर्शदा एस. वाधोने	221-223
78	भारतीय अर्थव्यवस्थेत विदेशी व्यापाराचे महत्व	जयमाला एल. रामटेके	223-225
79	एफडीआची भारती अर्थव्यवस्थेतील वृद्धी	डि. पी. महाजन	226-229
80	FOREING DIRECT INVESTMENT AND THE ECONOMIC DEVELOPMENT OF HOST COUNTRIES	J.S. Sawaithul	229-232
81	FOREIGN DIRECT INVESTMENT IN INDIA	M. N. Moharil	232-233
82	विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक व भारताचा आर्थिक विकास	आर. एच. माथुरकर	234-235
83	विमुद्रीकरण आणि अमेरीकन राष्ट्रध्यक्ष डोनाल्ड द्रम्प यांच्या निवडीने भारतीय विदेशी प्रत्यक्ष निवेशावर होणाऱ्या प्रभावाचे अद्ययन	वाय. वि. हरणे	235-236
84	भारतीय अर्थव्यवस्थेत परकीय प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष गुंतवणुकीचे महत्व	आर. एस. पाटील	237-238
85	F.D.I. IN VARIOUS SECTOR OF INDIAN ECONOMY	B. P. Adhau	238-241
86	भारताच्या आर्थिक विकासात प्रत्यक्ष	जे. डी. पोरे	241-242
87	रोजगाराच्या दृष्टीकोणातून प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणूकीचे भारतीय अर्थव्यवस्थेतील महत्व	के.जी.राजपूत	243-244
88	FDI IMPACT ON INDIAN ECONOMY	D. P. Bele and M. M. Pimple	244-247
89	GROWTH OF FDI	K. V. Dhawale	248-249
90	ग्रामगीता आधारीत शतोन्नती करीता थेट परकीय गुंतवणूकीचे महत्व	ए. ए. नांदगावंकर	249-250
91	RURAL DEVELOPMENT AND DIGITAL VILLAGE	S.B.Kadu and S.K.Rodde	250-253
92	IMPACT ON FOREIGN DIRECT INVESTMENTS IN INDIA	S. T. Kute	253-256
93	F.D.I. IN VARIOUS SECTOR OF INDIAN ECONOMY	G.N. Gajbhiye and B. R. Oberoi	257-258
94	IMPACT OF FDI ON GDP	P. V. Pohare	259-262

Principal
Bharatiya Mahavidyalaya
Morshi, Dist. Amravati (M.S.)

भारतीय अर्थव्यवस्थेवर प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणूकीचे परीणाम

दिपक एन. काळे
भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी
dipakkale99@gmail.com

प्रस्तावना

कोणत्याही अविकसित व विकसनशील देशात मुळात राष्ट्रीय उत्पन्न मर्यादित असते. म्हणुन बचत मर्यादित असते. त्याचा स्वाभाविकच परीणाम म्हणजे भांडवल निर्मिती कमी होते. परंतु औद्योगिकीकरणासाठी तर भांडवलाची मोठी आवश्यकता असते. अशा विषम परिस्थितीत देशाबाहेरुन आलेल्या भांडवलाचे स्वागत करणे हा मार्ग असु शकतो.

देशाबाहेरुन आलेले भांडवल म्हणजे विदेशी गुंतवणूक होय. काही देशाच्या सरकारकडे, उद्योजकाकडे, वित्तीय संस्थाकडे, भरपुर भांडवल असते. त्याचा वापर देशात करता येतो. तसाच विदेशातही करता येतो. हे भांडवल जेव्हा विदेशात उद्योग व्यापारासाठी किंवा केवळ उत्पन्न मिळविण्यासाठी (जसे व्याज, लाभांश, रायल्टी, भाडवली नफा ई.) गुंतविले जाते. तेव्हा त्याला विदेशी गुंतवणूक म्हणतात.

गुंतवणुकदाराच्या देशाबाहेरील दुसऱ्या देशातील उद्योगात दिर्घकाळासाठी हितसंबंध निर्माण करणाऱ्या गुंतवणूकीला थ्रू असे संबेधतात. एक पालक उद्योग (गुंतवणूकदार) विदेशातील सहयोग कंपनीत गुंतवणूक करुन बहुराष्ट्रीय कंपनीत रुपांतरीत होते. अर्थात, अशी गुंतवणुक केल्यानंतर पालक उद्योगाकडे सहयोगी कंपनीचे नियंत्रण येते.

विदेशी भांडवलाची आवश्यकता :

अर्थव्यवस्थेच्या विकासाच्या दृष्टीने परकीय भांडवलीची भुमिका अत्यंत महत्वाची असते. विकास विषयक आधुनिक दृष्टीकोन स्विकारणाऱ्या अर्थतज्ञाच्या मते उपलब्ध साधने व गरजा यामध्ये समन्य साधण्याच्या दृष्टीने परकीय भांडवलाची आवश्यकता असते. जगातील बहुतांश देशानी परकीय भांडवलाची विकासातील भुमिका महत्वाची मानुन परकीय भांडवलाच्या देण्या घेण्यास सुरुवात केली. विशेषता अविकसीत व विकसनशील राष्ट्रांना विकासाचा वेग वाढविण्यासाठी परकीय भांडवलाची आवश्यकता निर्माण झालेली दिसून येते. विविध मार्गानी येणारे परकीय भांडवल देशाच्या आर्थिक विकासात महत्वाची भुमिका पार पाडते. परकीय भांडवलाची विकासातील भुमिका काही मुद्यांचा आधारे स्पष्ट करता येईल.

१) नैसर्मिक सांधनांचा पर्याप्त वापर :

भारताचे वर्णन "जेथे गरीब जनता राहते असा श्रीमंत देश" या शब्दाला करण्यात आली आहे. भारता सारख्या विकसनशिल देशामध्ये नैसर्गिक साधन सामुग्री विपुल प्रमाणात मोठया प्रमाणावर भांडवलाच्या उपलब्धतेमुळे हा प्रश्न सोडविता येते. आर्थिक विशमता कमी, दारीद्रय निर्मुलन, रोजगार वाढ ई. बाबी साध्य होवुन आर्थिक विकासाला मदत होवुन विविध उपक्रम व योजना राबविणे शक्य होते.

२) दृष्टचक्र तोडण्याकरीता सहाय्यक :

प्रत्येक देशाच्या अर्थकारणाची जडणघडण निश्चित करणारे काही महत्वाचे घटक असतात. उदा. उत्पादनाच्या साधानाची उपलब्धता उत्पन्नाची पातळी, वस्तूकरीता एकुण मागणी देशातील एकुण बचत, भांडवल निर्मितीचा दर, विभीन्न क्षेत्रातील भांडवली गुंतवणूक, हया सर्व घटकाचा सामुहीक अस्तित्वाला दृष्टचक्र असे म्हणतात. असे दृष्टचक्र तोडण्याकरीता विदेशी भांडवलाची गरज असते.

३) आधुनिक तंत्रज्ञानाची उपलब्धता, तांत्रीक प्रगती :

भारतासारख्या विकसनशिल देशात भांडवलाप्रमाणे आधुनिक तंत्रज्ञानाची कमतरता प्रकर्षने जागणते. उदा. जलद विकासाचे दृष्टीने विदेशी भांडवलाचा व्यवस्थित उपयोग करुन घेतल्यास विकसनशिल देशाला विदेशी भांडवलाप्रमाणेच आधुनिक तंत्रज्ञान सुध्दा उपलब्ध होते. हया विशिष्ट स्थितीला मुद्रा विस्तार असे म्हणतात. काही वेळा अर्थवयवस्थेवर प्रतिकुल परिणाम होतात. परंतु उत्पादनात वाढ झाल्यामुळे गरीब जनतेला रोजगार मिळुन अर्थव्यवस्थेत चलन वेग वाढतो.

४) राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ :

अविकसित देशानी विदेशी भांडवलाचा महत्तम उपयोग करुन घेल्यास अर्थव्यवस्थेच्या विभिन्न क्षेत्रामध्ये विकसाचे अनेक महत्वकांक्षी कार्यक्रम राबविता आले. शेती उद्योग वाहतूक दळणवळण, व्यापार या क्षेत्रामध्ये विदेशी गुंतवणूकीचा वापर केल्यामुळे राष्ट्रीय उत्पादनात वाढ होते. पुर्वीपेक्षा सामान्य व्यक्तीचे उत्पादनात वाढ होवुन राहणीमानाचा दर्जा वाढण्यास मदत होते.

५) अंर्तगत बचतीला प्रोत्साहन :

अर्थव्यवस्थेच्या विविध क्षेत्रात मोठया प्रमाणात गुंतवणूक केल्यामुळे उत्पादनात वाढ. त्यामुळे अंतर्गत बचती वाढण्यास मदत होत. बचतीच्या वाढीमुळे भांडवल निर्मितीत वाढ. तसेच चैनीच्या वस्तु, प्रतिष्ठेच्या वस्तुत वाढ, अशा अनेक कारणामुळे विदेशी भांडवचलाचा फायदा मिळतो.

६) उद्योजक वर्गास प्रोत्साहन :

अविकसित देशामध्ये काही वयक्ती श्रीमंत असतात परंतु हया व्यक्ती व्यापारी मनोवृत्तीच्या असतात. त्यामुळे हया व्यक्तिव्दारे उद्योगात पैसा गुंतविला जात नाही. परंतु अशा कालावधीत विदेशी गुंतवणूकीकरीत परवानगी देणे राष्ट्रीय हिताचे ठरते. विदेशी गुंतवणूकदारांना परवानगी दिल्यामुळे विदेशी तंत्रज्ञानाचा वापर होतो. त्याचे अनूकरण आपल्या देशातील उद्योजक करुन विकासाची पावले उचलुन उद्योगात गती निर्माण होते. नविन उद्योजक तयार होतात.

७) आर्थिक नियोजनात यश :

आधुनिक काळात अविकसित व गरीब देशाच्या दृष्टीने आर्थिक नियोजन ही विकासाची गुरुकिल्ली आहे. शेवटी आर्थिक नियोजनाचे यश हे भांडवलाच्या उपलब्धतेवर अवलंबुन असते. म्हणून अशा

Principal
Bharatiya Mahavidyalaya
Morshi Dist. Amravati (M.S.)

देशांनी विदेशी भंडवलाचा उपयोग करुन घेतलयास नियोजनातील अमलबजावणीत होणारा सर्वात महत्वाचा अडथळा सहजपणे दुर होतो.

८) आंतरराष्ट्रीय सहाकार्यात वाढ :

समाजातील उत्पादक साधनावर मालकी असणारा वर्ग नेहमी श्रीमंत असतो. सामान्य जननतेची पिळवणूक करुन अधिक श्रीमंत होण्याचा प्रयत्न तो करित असतो. दोन वर्ग निर्माण होतात. या वर्गामध्ये विषमता सतत वाढत जाते. अशा समाजात दिर्घकाळ टिकणारी शांतता निर्माण होवु शकत नाही. यामध्ये गरीबाचे शेषण होते.

परंतु विदेशी गंतवणूकीमुळे नविन उद्योगाचा विकास होवून उत्पादनात वाढ, रोजगारात वाढ होते. राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ होवून दोन देशामधील तंत्रज्ञानात वाढ होते. आर्थिक सहकार्य निर्माण होते. शोषणाची गती थांबते. नविन विकासात महत्वाची सामाजीक शांतता निर्माण होते.

सेक्टर	२००७–०८	२००८–०९	२००९–१०	२०१०–११	मर्यादा	टक्के
सेवाक्षेत्र	२६५८९	२८४११	२०९५८	१५८१	१,०६,९९२	२१:
कम्प्युटर, सॉफ्टवेअर व हार्डवेअर	५८२३	७३२९	४३५०	७८५	४४,६११	९:
दुरसंचार	५१०३	११७२७	१२३३८	१९१४	४२,६२०	८:
रियल इस्टेट	८७४९	१२६२१	१३५८६	२४६	३७,६१५	७:
निर्माण क्षेत्री विभीचा	६९८९	८७९२	१३५४४	३४५	३६,०६६	७:
विज	३८७५	४३८२	६९०८	५४७	२१,४६६	४:
ऑटोमोबाईल उद्योग	२६९७	५२१२	५६०९	१८७	२०,८५४	४:
धातु उद्योग	४५८५	४१५७	१९३५	४०४	१३,८४५	३:
पेट्रोलियम गॅस	५७२९	१९३१	१३२८	५२२	१२,०२८	२:
रबाबर	९२०	३४२७	१७०७	११५	११,३९०	२:

वरील गुंतवणूकीनंतर २०१४–१५ आर्थिक वर्षानंतर या विदेशी गंतवणूकीत वाढ झाली. उद्योग क्षेत्रात प्रत्यक्ष विदेशी गंतवणूकीवर फायदा होत आहे.

प्रत्यक्ष विदेशी गंतवणूकीचे फायदे खालीलप्रमाणे आहेत.

१) कुटीर व लघु उद्योजकांना चालना मिळुन त्याचा भांडवल मयदित वाढ झाली.

२) किरकोळ व्यापार क्षेत्रात सुधारणा होवून उत्पादनात वाढ होते.

३) किरकोळ वस्तुच्या किंमतीत घट झाली.

४) नविन तंत्रज्ञानामुळे उत्पादन खर्चात घट होईल.

५) रोजगारात वाढ होते.

६) बचत दर आणि गुंतवणूकदर यातील अंतर कमी होत जाते.

७) आंतरीक संसाधनाचा पुरेपुर वापर झाल्यामुळे राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ होते.

८) नैसर्गिक संसाधनाचा पुरेपुर वापर होईल.

९) ग्राहकाच्या गरजा व आवडी–निवडी पुर्ण होईल.

१०) लहान व्यापारांना स्पर्धेमुळे चालना मिळते.

प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणूकीचे तोटे

१) मध्यस्थ व अडते यांचे अस्तित्व संपुष्टात येते.

२) विदेशी मक्तेदारी वाढु शकते.

३) विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूकीवर विश्वास ठेवणे नुकसानकारक होईल.

४) विदेशी गुंतवूणकीमुळे आत्मनिर्भरता व संतूलित विकास साधणे कठीण होईल.

५) सार्वभौमत्वाला धोका निर्माण होवु शकतो.

६) नफेखोरीचे प्रमाण वाढु शकते.

विदेशी गुंतवणूकीचे महत्व पुढीलप्रमाणे

१) आर्थिक विकासाकरीता भांडवलाची आवश्यकता असते.

२) जागतिकीकरणच्या स्पर्धेत अनुभवाची गरज आहे.

३) क्षेत्रीय परकीय थेट गुंतवणूकीमुळे क्षेत्राचा विकास होतो.

४) आर्थिक विकासाच्या सुरुवातीला विदेशी भांडवलाची गरज असते.

५) जागतीक स्पर्धेत उद्योगाला टिकण्याचा दृष्टीने आवश्यक.

६) महागाई निर्देशांक कमी करणाच्या दृष्टीने विदेशी भांडवल आवश्यक आहे.

प्रत्येक गोष्टींचे सकारात्मक आणि नकारात्मक परीणाम होत असतो तरी काळानुरुप तुलनात्मक दृष्टया प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणूकीवर कोणी प्रतिबंध लावुन विदेशी गुंतवणूक स्विकारली तर देशाला फायदेशीर ठरु शकतो.

संदर्भ

१) भरतीय आर्थिक समिक्षा

२) भारतीय आणि जागतीक आर्थिक विकास– प्रा. डॉ. एस. के. पगार प्रा. डॉ. एन. एन. गाढे.

३) आर्थिक संकल्पना– डॉ. विनायक गोविलकर.

४) इंडियन जरनल– आर्थिक व्यापार व भारतीय अर्थव्यवस्था

*****

Principal
Bharatiya Mahavidyalaya
Morshi Dist Amravati (M.S.)

VIDYABHARATI SHAIKSHANIK MANDAL AMRAVATI'S

S.S.S.K.R. INNANI MAHAVIDYALAYA

KARANJA (LAD) DIST. WASHIM,MAHARASHTRA, 444 105

REACCRIDATED BY NAAC AT LEVEL 'A'(CGPA3.24)

AWARDED CPE STATUS BY UGC NEW DELHI

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

U.G.C. sponsored National Conference on

FOREIGN DIRECT INVESTMENT RELATED GROWTH OF INDIAN ECONOMY

(NCFDI-2017) 28 February 2017

CERTIFICATE

Prof./Dr./Mr./Mrs. D.N. Kale of

Bharatia Mahavidyalaya, Morshi

has Participated/Presented a paper entitled भारतीय अर्थव्यवस्थेवर प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणूकीचे परीणाम

in UGC sponsored National Conference on Foreign Direct Investment Related Growth of Indian Economy, organized by Departments of Economics & Commerce S.S.S.K.R. Innani Mahavidyalaya Karanja (Lad) on 28th February 2017.

Mr.R.H. Mathurkar	Dr. K.G. Rajput	Dr. P. R. Rajput
Organizing Secretary	Convener	Chairman

Principal
Bharatiya Mahavidyalaya
Morshi, Dist.Amravati(M.S.)

2019-20 07 S

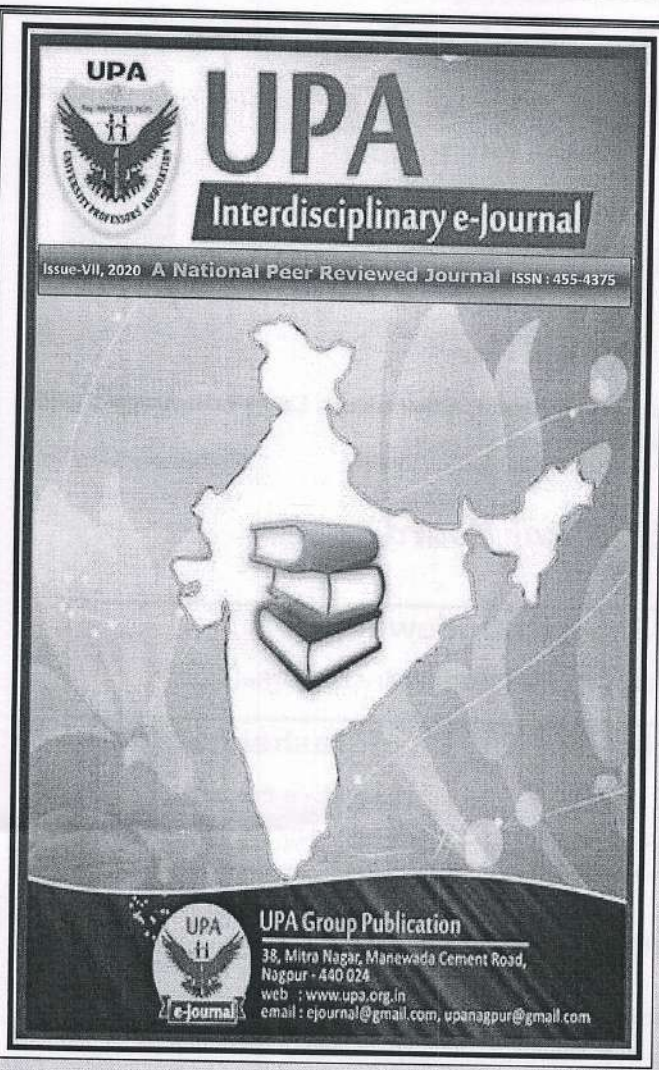

CHIEF EDITOR,
Dr. Anil Dodewar

EDITOR,
Prof. Akash Bele

EXECUTIVE EDITOR,
Dr. Chandrashekhar Gitte

PUBLISHED BY :
UPA Group Publication In Association with University Professors' Association. 38, Mitra Nagar, Manewada Cement Road, Nagpur-24.

CORPORATE OFFICE:
38, Mitra Nagar, Manewada Cement Road, Nagpur-24.

PUBLICATION :
The UPA Interdisciplinary e-journal is published Bi-annually.

© All Rights Reserved.
The views expressed in this publication are purely personal judgments of the authors and do not reflect the views of Journal or the body under whose auspices the journal is Published.

For downloading the Issue, Click the link given below

http://upa.org.in/ejournal_april_2020

Visit : www.upa.org.in

Share your valuable feedback at,

upanagpur@gmail.com

upajournal@gmail.com

UPA National Peer-Reviewed Interdisciplinary e-Journal

Published By

UPA Group Publication

In Association With

University Professors' Association

April - 2020

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

UPA National Peer-Reviewed Interdisciplinary e-Journal

Published by,

UPA Group Publication

In Association with

University Professors' Association

April-2020

Issue – VII

(Social Science, Commerce, Science, Education, Law, Languages and Computer Science)

Editorial Board

Dr. Anil Dodewar (Chief-Editor, UPA Interdisciplinary E-Journal)	
Prof. Akash Bele (Editor) UPA Interdisciplinary e-journal	**Dr. Chandrashekhar Gitte** (Executive Editor) UPA Interdisciplinary e-journal

ACKNOWLEDGEMENT

The editors have tried their level best to review the articles and tested out to impede the secretive literature. However, the authors of the respective research papers shall remain accountable for originality of the paper and rigorous thoughts contained therein. The UPA journal has also exalted with imperial members of Advisory Committee who have provided their valuable guidance for the betterment of the issue. On behalf of the entire UPA team, I therefore thank and extend my sincere gratitude to each and every one for their contributions and suggestions offered for the welfare of the journal.

Chief Editor

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

UPA National Peer-Reviewed Interdisciplinary e-Journal

Published by,

UPA Group Publication

In Association with

University Professors' Association

Advisory Board

Dr. Kalpana Pande Dept of Mathematics V.M.V. College, Nagpur	**Dr. Devendra Bhongade** Principal Jivanvikas Mahavidyalaya, Devgram Dist. Nagpur
Dr. Sanjay Dudhe Academic Council Member R.T.M. Nagpur University, Nagpur	**Dr. Abdul Bari** Principal G. S. College of Commerce, Wardha
Dr. D. S. Rajput Head, Dept of Sociology Dr. Harisingh Gour University, Sagar (M.P.)	**Dr. Pradeep Khedkar** Management Council Member Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati
Dr. Ambika Prasad Director, School of Management, Symbiosis University of Applied Science, Indore (M.P.)	**Dr. Sunita Sharma** Associate Professor Faculty of Management Studies The M.S. University of Baroda Vadodara (Gujarat)
Dr. Poonam Singh Professor, Dept of Commerce Acropolis Institute of Management Studies & Research, Indore(M.P.)	**Dr. Radheshyam Choudhari** Associate Professor Shivramji Moghe, Arts, Commerce & Science College, Kelapur, Amaravati
Dr. Nirzar Kulkarni Professor & Dean Dr. Ambedkar Institute of Management Studies & Research, Nagpur	**Prin. Dr. Suwarna Rawal** Member, Management Council S.N.D.T. University, Mumbai
Dr. Nirmalkumar Singh Professor Dept. of Public Administration, RTM Nagpur University, Nagpur	**Dr. Debabrata Mitra** Professor North Bengal University, Darjeeling West Bengal India
Dr. Dewashish Mukharjee Principal Mahant Laxminarayan Das College, Raipur (C.G.)	**Dr. Sopandeo Pise** Associate Professor Sevadal Mahila Mahavidyalaya Nagpur

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

UPA National Peer-Reviewed Interdisciplinary e-Journal

Published by

UPA Group Publication

In Association with

University Professors' Association

Peer-Review Board

Dr. Manjushree Sardeshpande Head, Dept. of English R. S. Mundle College, Nagpur	**Dr. M. R. Wagh** Dept. of English Taywade College Koradi, Nagpur
Dr. Anup Gumble Dept. of English Arts, Commerce & Science College, Arvi	**Dr. Sanjay Poharkar** Principal & Head, Department of Marathi Samarth Mahavidylaya, Lakhni, Nagpur
Prof. Sandip Saraiya Dept. of English Samarth Mahavidylaya, Lakhni, Nagpur	**Dr. Anant Rindhe** Dept. of History Yashvant Mahavidylaya, Seloo, Wardha
Dr. Dattatray Watmode Head Dept. of Marathi Sharadchandra College, Butibori	**Dr. Sadashiv Sarkate** Associate Professor & Senate Member B. A. M. University, Aurangabad
Dr. Kamalkishor Gupta Dept. of Hindi D.R.D. Sindhu College, Nagpur	**Dr. Gajanan Polenwar** Head, Dept. of Hindi Taywade College, Koradi, Nagpur
Prin. Dr. Rajesh Ingole Dean, Commerce Faculty Gondwana University Gadchiroli	**Dr. Pramod Fating** Head, Dept. Of Commerce Yashoda Girl's College, Nagpur
Dr. Asawari Durge Head, Dept. of Commerce Taywade College, Koradi (Nagpur)	**Dr. Sadanand Dhakite** Head, Dept. Of Commerce S.B. City College, Nagpur
Dr. Shubhangi Morey Dept. of Commerce G. S. Commerce College, Nagpur	**Dr. Sanjivkumar Agrawal** Head, Dept. of Commerce Toshniwal ACS College, Sengaon
Dr. Tapesh Gupt Dept. of Commerce Govt. J.Y. Yoganandam College, Chattisgarh	**Dr. V. M. Dandekar** Dept. of Commerce Govt. MMRPG College Bilaspur (C.G.)
Prin. Dr. Gajanan Patil Dept. of Economics, A. G. College, Nagpur	**Dr. Sumit Mahure** Dept. of Economics PGTD, RTM Nagpur University, Nagpur
Dr. G. N. Nimbarte Dept. of Humanities V.N.I.T. College, Nagpur	**Dr. Anuradha Khade** Head, Dept. of Sociology Late N. P. Waghaye College, Lakhni
Dr. Sanjay Kavishwar Head, Dept. of Management Tirpude College of Management, Nagpur	**Dr. Vinod Wanjari** Dept. of Management Zulekha College, Nagpur
Dr. Subrato Dey School of Management Symbiosis University of App.Science, Indore	**Dr. Satish Chafale** Head, Dept. of History, R. S. Mundle College, Nagpur
Dr. Shuchismita Mishra Head, Dept. of History V.M.V. College, Nagpur	**Dr. Narayan Balpande** Head, Dept. of Political Science, S. N. P. Mahavidyalaya, Mowad

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Wardhi

Dr. Vitthal Mandulwar Head, Dept. Of Political Science, Sharadchandra College, Butibori	**Dr. Laxmikant Deshpande** Dept. of Social Work Vivekanand Social Work College, Nagpur
Dr. Arti Padole Dept. of Social Work P. Thote Social Work College, Nagpur	**Prin. Dr. Rajratna Durge** Dept. of Physical Education N. S. S. College, Nagpur
Prin. Dr. Rajesh Chandanpath Dept. of Education Narsimma College, Amravati	**Dr. Rajkumar Khapekar** Head, Dept. of Botany, DRD Sindhu College, Nagpur
Dr. Yogesh Bhute Dept.of Zoology DRD Sindhi College, Nagpur	**Dr. Umesh Palikundwar** Dept. of Physics PGTD, RTM Nagpur University, Nagpur
Dr. Nitin P Gaikawad Head, Dept. of Mathematics M.P. Deo Memorial Science College, Nagpur	**Dr. Bharti Burande** Head, Dept. of Chemistry Priyadarshani College of Engg., Nagpur
Prof. Reena Satpute Assistant Professor, G. S. College of Commerce, Wardha	**Dr. Bharti Katekhaye** Head, Dept. of Home Economics S. N. Mor College, Tumsar, Nagpur
Dr. Kaveri Dabholkar Head, Dept. of Geography Govt. Bilasa Girl's College, Bilaspur (C.G.)	**Dr. Digambar Samarth** Head, Dept. of Geography Taywade college, Koradi, Nagpur
Dr. Ishwar Wagh Dept. of Economics B. T. Mahavidyalaya, Mouda	**Dr. Pravina Nagpurkar** Dept. of Marathi Mahila Mahavidyalaya, Nagpur
Dr. Avinash Talmale Dept. of Geography Vasantrao Naik Govt. Institute, Nagpur	**Dr. Tanuja Nafde** Head, Dept. of Music R. S. Mundle College, Nagpur
Dr. Ravi Mor Dept. of Law Dr.B. Ambedkar Law College (RTMNU)	**Dr. Anita Sable** Dept. of Law Raisoni Law College, Nagpur
Dr. Charita Patil Associate Professor, Dept. of Chemistry L.A.D. College for Women, Nagpur	**Dr. Hemant Yavlikar** Head, Dept. of Psychology Hislop College, Nagpur
Dr. Mangala Gore Dept. of History Mahila Mahavidyalaya, Nagpur	**Dr. Prince Ajaykumar T. Agashe** Dept. of Library Science Matruseva Sangh Institute, Nagpur
Dr. Dhananjay Deote Dept. of Library Science Bar. Sheshrao Wankhede College, Mohpa	**Prof. Parag Bansole** Dept. of Physical Education Mahila Mahavidyalaya, Nagpur

"While writing is like a joyful release, editing is a prison where the bars are my former intentions and the abusive warden my own neuroticism."

– Tiffany Madison

Note : All research papers have been reviewed by the peer-review committee to check the plagiarism. However, the views expressed in this publication are purely personal judgments of the authors and do not reflect the views of the Journal or the body under whose auspices the journal is published. Hence, the authors themselves shall be responsible for the originality of papers and thoughts contained therein.

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

Index

Sr.No.	Name of Contributor	Title of Research Papers Download
41	श्री. आकाष संतोष थानथराटे संशोधक, भंडारा.	महाराष्ट्र राज्य मार्ग परीवहन महामंडळातील वाहक पदावर कार्य करणाÚया स्थायी महिला कर्मचाÚयांच्या कार्यस्थितीचे अध्ययन
42	डॉ. अमित अषोकराव झपाटे एम.ए., पीएच.डी. (अर्थषास्त्र), हिस्लॉप कॉलेज, नागपूर अमित म. तितरे संषोधक विद्यार्थी, धनवटे नॅषनल कॉलेज, नागपूर	नागपूर जिल्ह्यातील जलसंपदा विभागाच्या सहकारी पतसंस्थेतील भाग भांडवल, एकूण निधी, गुंतवणूक आणि नफा यांचे आर्थिक अध्ययन (कालावधीः 2010 ते 2015)
43	प्रा.डॉ. आनंद चोखाजी वेले कार्यकारी प्राचार्य, लक्ष्मीबाई राजगडकर स्मृती कला महाविद्यालय, शिरपूर, ता. वणी, जि. यवतमाळ	आधुनिक काळातील 'आर्दष राज्य' ही संकल्पना
44	डॉ. अंकूष ना. बारमाटे सहाय्यक प्राध्यापक, भूगोल विभाग प्रमुख, श्री चक्रपाणी कला महाविद्यालय, हुडकेष्वर रोड, नागपूर	नागपूर जिल्हा◌ातील गळीतधान्याखालील सोयाबीन पिकाचा क्षेत्रीय अभ्यास
45	प्रा. डॉ. भगवान जालमसिंग साबळे मराठी विभाग प्रमुख, भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी जिल्हा.अमरावती	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांच्या ग्रामगीतेतील ष्टस्टीपरिवर्तन पंचकातील समाजप्रबोधनपर विचार : एक आकलन
46	प्रा.चंद्रमणी काषीनाथ भोवते सहा.प्राध्यापक राज्यषास्त्र, स्व.नि.पा. वाघाये महाविद्यालय, एकोडी, जि. भंडारा. 441802	भारतीय लोकशाहीची वाटचाल
47	डॉ. चंदु रामभाऊ पाटील सहायक प्राध्यापक, आठवले समाजकार्य महाविद्यालय, भंडारा	बेकारी व समाजकार्याची भुमिका

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांच्या ग्रामगीतेतील 'दृस्टीपरिवर्तन पंचका'तील समाजप्रबोधनपर विचार : एक आकलन

प्रा.डॉ.भगवान जालमसिंग साबळे,
मराठी विभाग प्रमुख,
भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी जिल्हा-अमरावती
bhagwan.j.sable@gmail.com

प्रास्ताविक :

'मराठी साहित्याचे सामाजिक योगदान' या विषयाच्या अनुषंगाने वंदनीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांच्या 'ग्रामगीता' या ग्रंथामध्ये 'दृस्टीपरिवर्तन पंचका'त अभिव्यक्त झालेल्या समाजप्रबोधनपर विचारांचा उलगडा प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये केलेला आहे.

वंदनीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांनी रचलेला 'ग्रामगीता' हा ग्रंथ आजच्या काळातील अभिनव ग्रंथराज असून विज्ञानयुगातही सदर ग्रंथातील विचारसंपत्तीने मानवाच्या अंतःकरणाचे परिवर्तन होऊन विचारांची समृद्धी लाभते. याच हेतूने सदर शोधनिबंधामध्ये राष्ट्रसंताच्या समाजप्रबोधनपर विचारांचे आकलन करण्यात आले. विवेकाच्या बैठकीवर नव्या व जुन्या विचारांचा,श्रद्धाचा राष्ट्रसंतांनी केलेल्या समन्वयाने नवी दृस्टी लाभते. अनुभवाच्या विशाल दृष्टीकोणातून समाजाच्या, राष्ट्राच्या निर्मितीतील ग्रामसुधारणेचे महत्त्व, अरोग्य, सदधर्ममंथन, लोकवशीकरण, दृष्टीपरिवर्तन, संस्कारशोधन, प्रेमधर्म स्थापन, आदर्श जीवन आदी पंचकामधून राष्ट्रसंतांनी मौलिक विचार अभिव्यक्त केलेत. म्हणूनच महाराजांचे व्यक्तिमत्त्व त्यांच्या वैचारिक भरभक्कमपणाने, आध्यात्मिक अनुभूतीप्रमाणेच सामाजिक अनुभूतींनी संपन्न आहे याचा प्रतय येतो त्यामुळेच खेड्यापाड्यातून पसरलेल्या बहुजनांपर्यंत त्यांच्या ग्रामगीतेतील हाक पोहचणे सहज शक्य झाले आहे. कारण पौराणिक ग्रंथाप्रमाणे 'ग्रामगीते'ची पारायणे खेड्यापाड्यातून चाललेली आढळतात हे राष्ट्रसंताच्या विचारांचे सामर्थ्य आहे असे म्हणावे लागेल.

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज हे महाराष्ट्रातील आधुनिक संत, कवी व समाजसुधारक म्हणून ओळखल्या जातात. महाराजांचे कवित्त्व अस्सल असून किर्तने, खांजेरी भजने यांच्या माध्यमातून समाजसेवा, समाजप्रबोधन हेच तुकडोजींचे ध्येय होते. त्यासाठीच त्यांनी परांपरागत रूढी, प्रथा, परंपरा, जाती, भेदाभेद व अंधश्रद्धा आदी समाजविघातक गोष्टींवर प्रहार करून मानवता, मानवधर्म, देशभक्तीचा प्रचार करण्याकरिता 'गुरुदेव सेवा मंडळे' स्थापली. राष्ट्रसंतानी ग्रामगीता, अनुभवासागर, भजनावली, सेवाधर्म व राष्ट्रीय भजनावली आदी

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

ग्रंथरचना साकारली. सदर शोधनिबंधामध्ये राष्ट्रसंताचे ग्रामगीतेतील 'दृस्टीपरिवर्तन पंचका'कामध्ये व्यक्त झालेले समाजप्रबोधनपर विचार सोदाहरणपुढीलप्रमाणे अधोरेखित केलेत.

'दृस्टीपरिवर्तन पंचक' :

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांनी रचलेला 'ग्रामगीता' हा ग्रंथ अतिशय वैशिट्यपूर्ण आहे. भारतीय समाजव्यवस्थेत भागवत गीतेचे जे महत्त्व आहे. हे लक्षात घेऊन राष्ट्रसंतानी ग्रामगीतेची रचना केली. ग्रामगीतेत एकुण एकेचाळीस अध्याय असून त्यामध्ये चार हजार पाचशे बेचाळीस ओव्या आहेत. सदर शोधनिबंधामध्ये 'दृस्टीपरिवर्तन पंचका'कातील वेश-वैभव, गरीबी-श्रीमंती, श्रम-संपत्ती, जीवन शिक्षण व महिलोन्नतीच्या संदर्भात राष्ट्रसंताच्या समाजप्रबोधनपर विचारांचा उलगडा संक्षिप्त स्वरुपात अधोरेखित करण्यात आला आहे.

वेश - वैभव :

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांनी 'ग्रामगीते'तील सोळाव्या अध्यायात 'वेश-वैभव' संदर्भात विचार व्यक्त करताना जनसामान्यांचा विकास व्हावा, त्यांनी सत्कार्याने मार्गक्रमन करून जीवनातील स्वैराचार, अवास्तवतेला, स्वार्थी व ढोंगीपणाला फाटा देत सात्विकतेनेच जीवनाचे कल्याण साधू शकते असा संदेश दिला. राष्ट्रसंत 'वेश-वैभवा'मध्ये या संदर्भात म्हणतात की,

"ईश्वरास मान्य जे सत्कार्य । जे सांगोनी गेले संतवर्य ।
ते आचरणे यातचि सौंदर्य । खऱ्या जीवनाचे ॥१॥" १

सात्विक आहार, विचार, संगती व व्यवहार हेच विधात्यास मान्य असून यातच खऱ्या जीवनाचे सौंदर्य आहे असे प्रतिपादन केले.

"वेशभूषेची चढावोढ । आज जीवनास झाली अत्यंत जड ।
गरजा,चिंता, रोगांची वाढ । यात कसले मोठेपण ॥२५॥"

आचार-विचारांमध्ये सुसंगती न साधता केवळ बाह्य देखावा हेच खरे जीवन नाही तर यामुळे केवळ चिंता व रोगाची वाढ होणार आहे. त्यामुळे भ्रमिष्टपणाचा अट्टहास त्यागून सदवर्तन साधावा.त्याकरिता खऱ्या धर्माची कास सोडू नये. असा मौलिक सल्लाही जनसामान्यांना दिला. यासंदर्भात राष्ट्रसंतानी जे विचार व्यक्त केले ते असे,

"हौसेसाठी सोडला धर्म । किळसवाणे करिती उद्दम ।
नानाप्रकारे व्यभिचार कर्म । करिती आणि करविती ॥६३॥"

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

अधर्म व व्यभिचारी वर्तन मानावच्या अधोगतीस कारणीभूत आहे. ते पुढे असे म्हणतात की, गरजेप्रमाणे खर्च करून अवाजवी खर्च टाळावा. व्यवहारी वर्तन हाच खरा उन्नतीचा मार्ग आहे. असा संदेश राष्ट्रसंतानी दिला.

मानवाने रूढी-प्रथा, परंपरांमध्ये न गुंतता, तिर्थाटनाकरिता कर्ज न घेता प्रपंचात काटकसर करावी व शुद्द अंत:करण हाच हिताचा मार्ग आहे. असा मौलिक सल्लाही राष्ट्रसंतानी दिला. यासंदर्भात ते म्हणतात की,

"शेवटी मनुष्याचा निर्मळ व्यवहार । हाची ठेवतो हृदयी आदर ।
जो परस्परांचा हिताचा विचार । आत्मत्वाने चालवी ॥९७॥"

सदवर्तन, सदाचार, सेवाभावी वृत्ती यानेच ग्रामजीवनाचा विकास घडू शकतो.याकरिता 'साधी राहणी उच्च विचारसारणी' हीच जीवनाची खरी गुरुकिल्ली होय असा मूलमंत्र राष्ट्रसंतानी अभिव्यक्त केला.

गरीबी - श्रीमंती :

राष्ट्रसंतानी सतरावा अध्यायात 'गरीबी - श्रीमंती' संदर्भात विचार व्यक्त करताना समाजातील आर्थिक कुचंबना, विवंचनेवर मार्मिक भाष्य केले. ते म्हणतात, धन, संपत्ती असतानाही लोकांमध्ये सुख-समाधान नाही तर क्लेश, विषमता असल्यामुळे समाजस्वास्थ स्थिर राहत नाही. त्यामुळेच समाजात कलह निर्माण होतात. यासंदर्भात राष्ट्रसंत 'गरीबी - श्रीमंती'मध्ये म्हणतात की,

"श्रीमंत-गरिबांचा वाद । गावास करील बरबाद
म्हणोनी ही दूर करावा ब्याद । जाणत्यांनी ॥६॥"

धनाढ्य, जमीनदारांनो, दिन-दुबळयांनो, रोजगारांनो हिनतेची दिलेली वागणूक अथवा त्यांना नडणे, छळणे आदी दुष्परिणामाने समाजामध्ये कलह निर्माण होण्यास कारणीभूत आहे. याचाच परिणाम तरुण पिढीवर होतो. तरुण पिढी व्यसनाधीन बनते. याचे दुष्परिणाम होतात ते असे,

"हा तो राहतो महाली शहरी । मुले गाडी नेती सिनेमादारी ।
शिकती व्यभिचार,व्यसने, चोरी । लुटती कारभार खेडुता ॥२३॥"

भव्य वाडा पण हरवलेली मानवता, अमानुषता, सरंजामशाहीचे वजन यामुळे विकोपाचे वाद होणे व विनाशाकडे वाटचालीस कारणीभूत ठरते. त्यामुळेच राष्ट्रसंत असे म्हणतात की,

"सगळ्यांनी मिळोनी वागावे । सर्वांचे समजोनि कार्य करावे ।
श्रीमंत-गरीब दिसोची न द्यावे । बहिरंग जीवनी ॥७०॥"

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

सामोपचाराचे वर्तन व समानतेची वागणूक, सहकार्याची भावना लोकांचा, गावाचा विकास घडविण्याकरिता सहाय्यभूत ठरू शकते. तसेच शिक्षणाचा प्रसार व्हावा पुढाऱ्यांनी ज्ञानकण पेरून परिवर्तन साधावे, श्रमाची प्रतिष्ठा व कार्यनिष्ठा बाळगूण स्वत:चा, कुटुंबाचा व गावाचा विकास साधावा. यासंदर्भात राष्ट्रसंत पुढील ओव्या खूपच सूचक आहे

"एरव्ही उद्योगाविण जे भोगावे । ते मानवासि लाजिरवाणे ।
आळशासि खाणेपिणे । देणे असे महत्पाप ॥९७॥"

आळस झटकून कर्तव्यास, कर्मास प्राधान्य द्यावे. तसेच गावातील आठरापगड जातीतील लोकांना गावात समानतेची वागणूक मिळणे व गावात एकोपा नांदणे गावाच्या विकासाकरिता हिताचे. समतेच्या संदर्भात राष्ट्रसंत म्हणतात की,

"एक शेती कामाचा कामगार । एक बेलदार, सुतार, लोहार ।
शिंपी, धोबी, कुंभार, चांभार । सारिखेचि उपयुक्त ॥१०३॥"

समाजातील गरीब-श्रीमंतीचा भेदाभेद मिटवून एकोपा, सदभावना, बंधुता जोपासण्याचा सल्ला राष्ट्रसंतानी दिला. त्याशिवाय समाजोन्नती साधता येणार नाही म्हणून 'गरीब-श्रीमंती' या अध्यायाच्या शेवटी राष्ट्रसंत म्हणतात की,

"अरे ! उठा उठा श्रीमंतांनो ! अधिकाऱ्यांनो ! । पंडितांनो !
शुशिक्षितांनो ! साधुजनांनो ! । हाक आली क्रांतीची ॥११४॥
गावा-गावाशी जागवा । भेदभाव हा समूळ मिटवा ।
उजळा ग्रामोन्नतीचा दिवा । तुकड्या म्हणे ॥११५॥" [२]

गरीब - श्रीमंतीचा भेद टाळून समाजातील सर्वच क्षेत्रातील मानवांनी एकोपाने, एकजुटीने क्रांतीची हाक देऊन गावास समृद्द बनवावे. हाच मानवाच्या व समाजाच्या उद्धाराचा मार्ग होय असे निक्षून सांगितले.

श्रम - संपत्ती :

राष्ट्रसंतानी अठरावा अध्यायात 'श्रम - संपत्ती' संदर्भात विचार व्यक्त करताना श्रमाचे व कर्माचे महत्त्व विशद केले. कर्माच्या संदर्भात 'श्रम - संपत्ती'मध्ये राष्ट्रसंत म्हणतात की,

"काही कर्म स्वत:करिता । काही कुटुंबाचिया हिता ।
काही कर्म गावलोकांकरिता । सेवाधर्मरूप ॥८॥"

स्वत:चे हित साधतानाच लोकांचे हित साधावे.गावातील लहान-थोरांनी श्रमाचे महत्त्व जाणावे, सत्ता, संपत्तीचा लोभ करू नये. हिच खरी माणुसकी व मानवता आहे. प्रत्येकाच्या हाताला काम मिळावे, गावातील कलावंताचा सन्मान व्हावा, एकमेकाचे हित जोपासावे, श्रमाला महत्त्व

Principal
Rashtriya Mahavidyalaya
Morshi

द्यावे हिच खरी श्रम-संपत्ती. त्यामुळे गावा-गावाचा विकास होईल. गावातील लोकांना कामधंदाकरिता शहराकडे जावे लागणार नाही. आज तर कोव्हिड-१९(कोरोना) या रोगाने तर अक्षरश: जगात थैमान घातले आहे. भारतातही सद्दस्थितित सदर आजाराचा फैलाव रोखण्याकरिता मा.पंतप्रधान नरेंद्रजी मोदी यांनी २५ मार्च ते १४ एप्रिल २०२० प्रर्यत लॉकडाऊन घोषित केला. अशा परिस्थितीत शहराकडे नोकरी, व्यवसाय व रोजगाराच्या निमित्ताने गेलेली खेड्यातील लोकं गावाकडे परतली.पुन्हा एकदा गावाचे, ग्रामविश्वाचे महत्त्व लोकांना कळले. यासंदर्भात राष्ट्रसंताच्या पुढील ओव्या तर अधिकच सूचक आहेत. ते म्हणतात,

"खेडेची शहराचे जनक । शहर भोक्ते, खेडे उत्पादक ।
शहराकडे न जाता लोक । धावावे उलट खेड्याकडे ॥१०६॥"

खरा भारत खेड्यातच आहे नव्हे, खेडी हिच शहराचे जनक होय. असा गावाचा यथोचित सन्मान राष्ट्रसंतानी व्यक्त केला.म्हणूनच तर आदर्श गावासंदर्भात राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज म्हणतात, "सहकारिता, सदभावना, सदगुण, सत्प्रेम यांचे पवित्र वातावरण गावभर निर्माण करून गावाला एक आदर्श कुटुंब बनविणे हेच महान पुण्यकार्य आहे.हाच खरा धर्म आहे ! अशा धर्माने रसरसलेले छोटे-मोठे आदर्श गाव पाहून कोणाच्याही हृदयात नवचैतन्य निर्माण होईल, असे कार्य आपण आपआपल्या गावी करू शकलो तर तिर्थोतीर्थी जाण्याऐवजी लोक आपल्या गावाचे दर्शन घ्यायला वारंवार येतील." ३ अशाप्रकारे 'श्रम - संपत्ती' अध्यायात श्रमाचे महत्त्व विशद करीत असतानाच ग्रामविश्वाचे महत्त्व अधोरेखित करून समाजमनात जागृती निर्माण करण्याचे महान कार्य राष्ट्रसंतानी केले हे उल्लेखनीय होय.

जीवन - शिक्षण :

वंदनीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांनी एकोणाविसावा अध्यायात 'जीवन - शिक्षण' संदर्भात विचार व्यक्त केले. खेडी जारी शहराहून महान असली तरी उच्च शिक्षणाच्या बाबतीत मात्र शहराकडे जावे लागेल असा प्रश्न निर्माण झाला असता राष्ट्रसंतानी या संदर्भात जे विचार व्यक्त केलेत ते असे,

"ऐका ऐसी जयांची भावना । लक्ष द्यावे त्यांनी या वाचना ।
येथे शिक्षणाची मूळ कल्पना । तीच चुकली आपुली ॥४॥"

केवळ दिखाऊपणाने अथवा नोकरपेशी थाटामाटाने शिक्षणाचे उद्दिष्ट्य साध्य होणार नाही. जीवनानुभूती युक्त शिक्षणच मानवास परिपूर्ण बनवितो राष्ट्रसंत म्हणतात, 'कष्टिक, बलवान हाच खरा भारताचा सुपुत्र होय.' म्हणूनच तर त्यांच्या पुढील ओव्या अंतत्य बोलक्या आहेत. राष्ट्रसंत असे म्हणतात की,

Principal
Shartiya Mahavidyalaya
Morshi

"शिक्षणातची जीवनाचे काम । दोन्हींची सांगड व्हावी उत्तम ।
चिंता नसावी भोजनासाठी दाम । मागण्याची भीक जैसी ॥१०॥"

जीवनाच्या गरजा पूर्ण करु शकणारे शिक्षणच परिपूर्ण शिक्षण होय, निर्वाहाचे साधन होय म्हणून शिक्षणामध्ये जीवनातील गरजांचा समावेश असावा असा मनोदय व्यक्त केला. "शिक्षण हे आपल्या जागृतीचे साधन आहे साध्य नव्हे. शिक्षण आणि कला, शिक्षण आणि उद्यम, शिक्षण आणि व्यापार यांचे नाते जोडले गेले. शिक्षण आणि व्यवहार यांचा संबंध जोडला गेला तरच त्या शिक्षणाचा उपयोग अन्यथा शिक्षण हे कुचकामाचे आहे. शिक्षणात कला अभ्यास असेल तर माणूस उद्योगशील होईल. ज्याला कला येतो तो माणूस कधीच उपासी मरु शकत नाही." ४ शिक्षणाने अहंकार अभिमान न बाळगता स्वाभिमान व कर्तव्याची भावना जागृत व्हावी. यासंदर्भात राष्ट्रसंत म्हणतात की,

"विद्येअंगी व्हावा विनय । विद्या करी स्वतंत्र, निर्भय ।
शिक्षणाने वाढावा निश्चय । जीवन - जय करावया ॥२०॥"

जीवनानुभवाच्या शिक्षणामध्ये ज्ञानासोबत निर्भयता, धनुर्विद्या, मल्लविद्या, आयुर्वेद, शस्त्रास्त्रविद्या, चित्रकला, चर्मकला, कुंभारकामादी चौसस्ट कला अवगत असाव्यात यासोबत संगीतशास्त्र, स्वयंपाकशास्त्र, गृहस्थापनेचे तंत्र, अश्वपरिक्षा, रत्नपरिक्षा हिच खरी जीवनविद्या होय असे प्रतिपादन केले. जीवनानुभूतीतून प्राप्त झालेले शिक्षण तरुणांना स्वावलंबी बनवेल व तेच तरुण देश घडवेल असा आशावाद व्यक्त करताना राष्ट्रसंत म्हणतात की,

"जन्म देण्याचे काम मातापित्याचे । शिक्षणाचे काम विद्यागुरुचे ।
ते आसक्तीचे पुत्रधन देशाचे । बिघडवू नये लाडवोनी ॥४५॥"

'मानवी जीवन घडविणारे, समाजविकास साधणारे व देशहित जपणारे शिक्षण हेच खरे शिक्षण होय.' हा विचार राष्ट्रसंतानी जीवन - शिक्षणातून अधोरेखित केला.

महिलोन्नती :

वंदनीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांनी विसावा अध्यायात 'महिलोन्नती' संदर्भात विचार व्यक्त करताना बालंकावर गर्भापासूनचे संस्कार हे मातेचे उपकार आहे म्हणून 'स्त्रीची उन्नती हिच राष्ट्राची उन्नती होय' असा उपदेश केला. ग्रामोन्नतीचा पाया शिक्षण आहे. उद्याचे राष्ट्र व आजचे संतान घडविण्याकरिता आदर्श गुरुजनांचे योगदान महत्त्वाचे तर आहेच परंतु बालकांना घडविणारी माता हिच त्यांची पहिली गुरु आहे. यासंदर्भात राष्ट्रसंत 'महिलोन्नती' मध्ये म्हणतात की,

Principal
Bharti[illegible] Mahavidyalaya
Morshi

"विद्या गुरुहून थोर। आदर्श मातेचे उपकार ।
गर्भापासूनि तिचे संस्कार । बालकांवारी ॥२॥
'जिच्या हाती पाळण्याची दोरी । तीच जगा उद्धारी' ।
ऐसी वर्णीली मातेची थोरी । शेकडो गुरुहूनिहि ॥३॥" ५

नारीशक्तीचा यथोचित सन्मान राष्ट्रसंतानी त्यांच्या विचारातून साकारतानाच स्त्रीचा सन्मान करणे, स्त्रीला शिक्षण देणे ह्या गोष्टींचा संदेश समाजमाणसात

रुजविण्याचा प्रयत्न त्यांच्या रचनेतून केला. स्त्रीच्या तेजावारीच पुरुषाचे मोठेपण अवलंबुन असून मातृशक्तीनेच बालकांचा विकास घडू शकतो. वेदांमध्येही महिलांचा यथोचित गौरव करण्यात आल्याचा संदर्भ राष्ट्रसंतानी 'महिलोन्नती'मध्ये विशद केला तो असा,

"याच गुणे 'मातृदेवो भव' । वेदाने आरंभीच केला गौरव ।
नररत्नांची खाण अपूर्व । मातृजाती म्हणोनिया ॥८॥"

'मातृदेवो भव', 'नररत्नांची खाण', असा महिलांचा वेदग्रंथामध्ये केलेल्या सन्मानाचा उल्लेख राष्ट्रसंतानी ग्रामगीतेमध्ये करणे निश्चितच समाजामध्ये नारीशक्तीबद्दल सकारात्मक दृस्टीकोन निर्माण व्हावा. स्त्रियांवरील अन्याय, अत्याचाराला वाचा फोडण्याचे व लोकमनांत स्त्रियांबद्दल सहानुभूती, आस्था निर्माण व्हावी असा संदेश राष्ट्रसंतानी दिला.

आजवर देशामध्ये जी आदर्श पुरुष म्हणून गणल्या गेली त्यांना घडविणारीही स्त्रीच होती.या संदर्भातही राष्ट्रसंतानी 'महिलोन्नती'मध्ये उल्लेख केला तो असा,

"प्रल्हादाची कयाधु आई । छत्रपतींची जिजाबाई ।
कौशल्या, देवकी आदि सर्वही । वंदिल्या ग्रंथी ॥९॥"

धर्मग्रंथामध्ये असा स्त्रियांचा यथोचित सन्मानपूर्वक उल्लेख होणे हिच स्त्रीची महती आहे हे राष्ट्रसंतानी निक्षून सांगितले. माय - माऊलीचे स्वभावधर्म, तिचे उत्कट प्रेम, तिची दक्षता, चातुर्यता, सहशिलता, समन्वयताच संस्कारामध्ये महत्त्वपूर्ण आहे. म्हणून राष्ट्रसंत म्हणतात,

"स्त्रीलाच भक्ति, स्त्रीलाच ज्ञान । तिलाच संयम, शहाणपण ।
तिच्यानेच हालती वाटे संपूर्ण । संस्कारचक्रे ॥३३॥"

प्रपंचातील सुखदु:खाचे मेळ, व्यवहारदृष्टी, आंतर्बाह्य प्रकृतीचे वेढे, स्थळकाळपरत्वे वैरिणीचे स्विकारलेले रूप ही स्त्री शक्तीची महती होय. याकरिताच महिलांची उन्नती हिच समाजोन्नती असल्याचा संदेश लोकमाणसाला राष्ट्रसंतानी दिलेला आहे. यावरून स्त्रीला अबला समजून तिची होणारी कुचंबणा, गळचेपी, अन्याय-अत्याचार व हेळसांड थांबावी असा उपदेश

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

गावास समृद्ध बनवावे. त्यामुळे ग्रामीण भागातील आर्थिक कुचंबना व विवंचनेवर मात करता येईल असे मार्मिक भाष्य केले.

राष्ट्रसंतानी 'श्रम - संपत्ती' या अध्यायात विचार व्यक्त करताना श्रमाचे व कर्माचे महत्त्व विशद केले. खेडेची शहराचे जनक, शहर भोक्ते तर खेडे उत्पादक व्हावे. स्वत:चे हित साधतानाच गावातील लहान - थोरांच्या श्रमाचे महत्त्व जाणावे, सत्ता व संपत्तीचा लोभ करू नये. माणुसकी व मानवता जोपासावी, गावातील कलावंताचा सन्मान व्हावा, श्रमाला महत्त्व द्यावे हिच खरी श्रम-संपत्ती होय. त्यामुळेच गावा-गावाचा विकास साध्य होईल. गावातील लोकांना कामधंदाकरिता शहराकडे जावे लागणार नाही. आज तर कोव्हिड-१९(कोरोना) या रोगाने तर अक्षरश: जगात थैमान घातले आहे. भारतातही सद्दस्थितित सदर आजाराचा फैलाव रोखण्याकरिता मा.पंतप्रधान नरेंद्रजी मोदी यांनी २५ मार्च ते १४ एप्रिल २०२० प्रर्यंत लॉकडाऊन घोषित केला. अशा परिस्थितीत शहराकडे नोकरी, व्यवसाय व रोजगाराच्या निमित्ताने गेलेली खेड्यातील लोकं जीव मुठीत घेऊन गावाकडे परतली. यानिमित्ताने आज पुन्हा एकदा खेडेची शहराचे जनक असून देशाच्या विकासामध्ये ग्रामविश्वाचे महत्त्व लोकांना कळले.

राष्ट्रसंतानी एकोणाविसावा अध्यायात 'जीवन - शिक्षण' संदर्भात विचार व्यक्त करताना जीवनानुभूतीतून घेतलेले जीवनाच्या गरजा पूर्ण करु शकणारे शिक्षणच परिपूर्ण शिक्षण असून निर्वाहाचे साधन होय असे प्रतिपादन केले. म्हणून शिक्षणाने अहंकार, अभिमान न बाळगता स्वाभिमान व कर्तव्याची भावना जागृत व्हावी. चौसष्ट कलांचे गुण अवगत करून देणारे, जीवनानुभूतीतून प्राप्त झालेले शिक्षणच तरुणांना स्वावलंबी बनवेल व तेच तरुण देश घडवेल असा आशावाद व्यक्त करताना 'मानवी जीवन घडविणारे, समाजविकास साधणारे व देशहित जपणारे शिक्षण हेच खरे शिक्षण होय.' असा रोख-ठोक विचार राष्ट्रसंतानी मांडला.

वंदनीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांनी विसावा अध्यायात 'महिलोन्नती' संदर्भात विचार व्यक्त करताना नारीशक्तीचा, स्त्रीत्वाचा यथोचित सन्मान व्हावा, स्त्रीला शिक्षण मिळावे कारण बालंकावर गर्भापासूनचे संस्कार हे मातेचे उपकार आहे म्हणून 'स्त्रीची उन्नती हिच राष्ट्राची उन्नती होय' असा उपदेश केला. प्रपंचातील सुख - दु:खाचे मेळ, व्यवहारदृष्टी, आंतर्बाह्य प्रकृतीचे वेढे, स्थळकाळपरत्वे वैरिणीचे स्विकारलेले रूप ही स्त्री शक्तीची महती होय. याकरिताच महिलांची उन्नती हिच समाजोन्नती असल्याचा संदेश लोकमानसाला राष्ट्रसंतानी दिलेला आहे. याशिवाय 'मातृदेवो भव', 'नररत्नांची खाण', असा महिलांचा वेदग्रंथामध्ये केलेल्या सन्मानाचा उल्लेख राष्ट्रसंतानी ग्रामगीतेमध्ये करणे हे निश्चितच समाजामध्ये नारीशक्तीबद्दल सकारात्मक दृस्टीकोन निर्माण व्हावा हा हेतू आहे. तसेच स्त्रियांवरील अन्याय, अत्याचाराला वाचा फोडण्याचे व लोकमनांत स्त्रियांबद्दल सहानुभूती

Principal
Shartiya Mahavidyalaya
Morshi

राष्ट्रसंतानी केला. याशिवाय स्त्रियांना शिक्षण द्यावे जेणेकरून त्यांचा विकास घडु शकेल. म्हणूनच राष्ट्रसंतानी 'महिलोन्नती'मध्ये उपदेश केला तो असा,

"आदर्श ऐसे माता-पिता । जन्म देतील आदर्श सुता ।
ते वैकुंठ बणवितील भारता । तुकड्या म्हणे ॥१११॥"

आदर्श जन्मदात्याच्या पोटी जन्म घेणारी बालकच या देशाचा भावी नागरिक असून तेच या देशाचे वैकुंठ बणवितील असा मौलिक संदेश देत राष्ट्रसंतानी आशावाद व्यक्त केला. वंदनीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांनी ग्रामगीतेमध्ये महिलांच्या उन्नतीबद्दल, स्त्रीच्या अस्तित्वाबद्दल नव्हे देशाच्या जडणघडणीमध्ये महिलांच्या महतीचे महत्त्व महत्त्वपूर्णतेने अधोरेखित करणे हा महिलांचा केलेला सन्मान होय.

निष्कर्ष :

'मराठी साहित्याचे सामाजिक योगदान' या विषयाच्या अनुषंगाने वंदनीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांच्या 'ग्रामगीता' या ग्रंथामध्ये 'दृस्टीपरिवर्तन पंचका'त अभिव्यक्त झालेल्या समाजप्रबोधनपर विचारांचा सोदाहरण उलगडा प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये करून राष्ट्रसंताचे विचार समाजहिताकरिता कसे उपयुक्त आहे हे अधोरेखित केले. 'साहित्य हा समाजाचा आरसा होय.' समाजाशिवाय साहित्याचे वेगळेपण सिद्द होऊ शकत नाही. मानवी भाव-भावना, मानवता, लोकजीवन व लोकसंस्कृतीचे दर्शन घडविणाऱ्या साहित्याने समाजप्रबोधनामध्ये मौलिक भूमिका साकारली व साकारित आहे. यात दुमत असण्याचे कारण नाही. याच विचाराचा धागा सोदाहरण स्पस्ट व्हावा याकरिता वंदनीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांच्या ग्रामगीतेतील 'दृस्टीपरिवर्तन पंचका'तील समाजप्रबोधनपर विचारांचा परामर्श घेण्याच्या हेतूने प्रस्तुत शोधनिंबधाचे लेखन करण्यात आले. राष्ट्रसंताच्या समाजप्रबोधनविषयक विषयक विचारांचा सोदाहरण विवेचन करताना आवश्यक तेथे ग्रामगीतेतील ओव्यांचा संदर्भही दिला.

वंदनीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांनी ग्रामगीतेतील 'दृस्टीपरिवर्तन पंचका'तील 'वेश - वैभव' या अध्यायात आचार - विचारामध्ये सुसंगती साधावी, जीवनामध्ये स्वैराचाराला महत्त्व न देता सत्यस्थितीशी संघर्ष करूनच मानवाचे जीवन समृद्ध बनू शकते असा मौलिक विचार व्यक्त केला. तर मानवाने स्वार्थीपणा, ढोंगीपाणा, कपटीपणाचा त्याग करून सदवर्तन, सदाचार व सेवाभावीवृत्तीनेच समाजस्वास्थ लाभू शकते हा संदेश जनमानसात रुजविला.

'गरीबी - श्रीमंती' या अध्यायात विचार व्यक्त करताना राष्ट्रसंतानी गरीब-श्रीमंतीचा भेदाभेद, विषमता, द्वेषभावनेचा त्याग करून एकोपा, सदभावना व बंधुभावनेचा स्वीकार करावा. समाजातील सर्वच क्षेत्रातील लोकांनी एकत्र येऊन एकजुटीने क्रांतीची हाक देऊन

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

आस्था निर्माण व्हावी याकरिता व समाजात स्त्रीची अबला समजून होणारी कुचुंबणा गळचेपी, अन्याय-अत्याचार व हेळसांड थांबवून स्त्रियांना शिक्षण द्यावे जेणेकरून त्यांचा विकास घडु शकेल.असा मौलिक सल्लाही दिला.

देशाच्या जडणघडणीमध्ये महिलांचे योगदान महत्त्वपूर्ण असेल हा राष्ट्रसंतानी महिलांचा केलेला सन्मान होय. 'महिलोन्नती हिच समाजोन्नती होय' असा मौलिक संदेश राष्ट्रसंतानी दिला.

अशाप्रकारे वंदनीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांच्या 'ग्रामगीता' या ग्रंथातील 'दृस्टीपरिवर्तन पंचका'त व्यक्त झालेले समाजप्रबोधनपर विचार समाजातील जनमानसांमध्ये वैचारिक परिवर्तन घडविण्याच्या दृष्टीने मौलिक तर आहेच याशिवाय 'ग्रामगीता' या ग्रंथाची ग्रामविश्वातील महतीही अधोरेखित होते. राष्ट्रसंत आजही ग्रामजीवनातील लोकजीवनामध्ये भजनावलीच्या रूपाने मौलिक संदेश रुजवत आहे.

संदर्भ सूची :

१) संपा. स्व.सुदामजी सावरकर,श्री गुरुदेव मुद्रण मंदिर,गुरुकुंज आश्रम, मोझरी,जि.अमरावती, वंदनीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज विरचीत 'ग्रामगीता',तेवीसावी आवृत्ती, ऑक्टोबर २०११, पृ.क्रं. १४३.

२) ऊ.नि., पृ.क्रं. १६१.

३) संपा. प्रमोद त्र्यं. नलावडे, 'माझ्या स्वप्नातील आदर्श गाव', राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज, लोकराज्य अंक, एप्रिल- २०१२, पृ.क्रं.०६.

४) श्रीगुरूदेव मासिक, गुरुकुंज मोझरी, सप्टेंबर २००३, पृ.क्रं.०२.

५) तत्रैव, पृ.क्रं. १८१.

2019-20

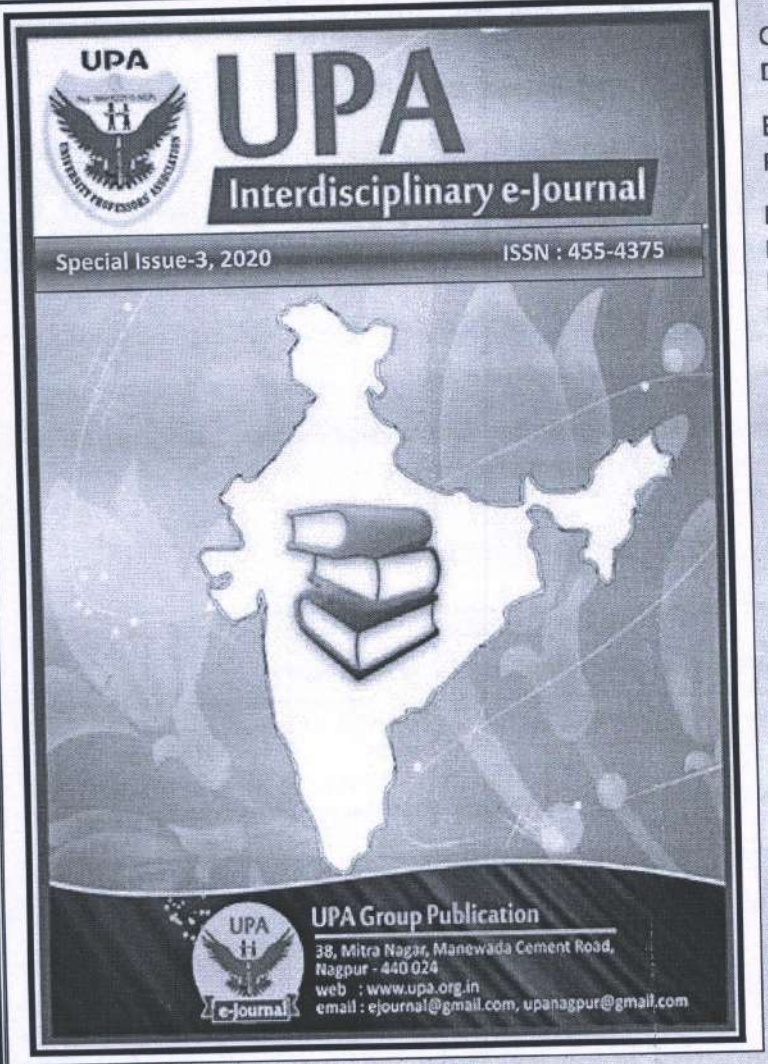

CHIEF EDITOR
Dr. Anil Dodewar

EDITORS
Prof. Akash Bele

EXECUTIVE EDITORS
Dr. Radhesham Choudhari
Prof. Naresh Mahajan
Prof. Suyog Mankar

PUBLISHED BY :
UPA Group Publication In Association with University Professors' Association. 38, Mitra Nagar, Manewada Cement Road, Nagpur-24.

CORPORATE OFFICE:
38, Mitra Nagar, Manewada Cement Road, Nagpur-24.

PUBLICATION :
The UPA Interdisciplinary e-journal is published Bi-annually.

© All Rights Reserved.
The views expressed in this publication are purely personal judgments of the authors and do not reflect the views of Journal or the body under whose auspices the journal is Published.

SPECIAL ISSUE – III : JUNE - 2020

For downloading the Issue, Click the link given below
http://upa.org.in/ejournal_june_2020
Visit : www.upa.org.in

Share your valuable feedback at
upanagpur@gmail.com
upajournal@gmail.com

UPA National Peer-Reviewed Interdisciplinary e-Journal

Published By
UPA Group Publication
In Association With
Shivramji Moghe Arts, Commerce & Science College
Kelapur (Pandharkawada)

June - 2020

UPA National Peer-Reviewed Interdisciplinary e-Journal

Published By
UPA Group Publication
In Association with
Shivramji Moghe Arts, Commerce & Science College
Kelapur (Pandharkawada)

June - 2020

Special Issue – III

(Social Science, Commerce, Science, Education, Law, Languages and Computer Science)

Editorial Board

Dr. Anil Dodewar (Chief-Editor, UPA Interdisciplinary E-Journal)			
Prof. Akash Bele (Editor) UPA Interdisciplinary e-journal	**Dr. Radhesham Choudhari** (Executive Editor) UPA Interdisciplinary e-journal	**Prof. Naresh Mahajan** (Executive Editor) UPA Interdisciplinary e-journal	**Prof. Suyog Mankar** (Executive Editor) UPA Interdisciplinary e-journal

ACKNOWLEDGEMENT

The editors have tried their level best to review the articles and tested out to impede the secretive literature. However, the authors of the respective research papers shall remain accountable for originality of the paper and rigorous thoughts contained therein. The Advisory Committee of the journal has provided their valuable guidance for the betterment of the issue. On behalf of the entire UPA team, I therefore thank and extend my sincere gratitude to each and every one for their contributions and suggestions offered for the welfare of the journal.

Chief Editor

UPA National Peer-Reviewed Interdisciplinary e-Journal

Published By
UPA Group Publication
In Association with
Shivramji Moghe Arts, Commerce & Science College
Kelapur (Pandharkawada)

Advisory Board

Dr. Devendra Bhongade **Principal** **Jivanvikas Mahavidyalaya** **Devgram, Dist. Nagpur**	**Dr. Shankar Warhate** **Principal** **Shivramji Moghe Arts, Commerce & Science College** **Kelapur (Pandharkawada)**

Peer-Review Committee

Dr. Anup Gumble Dept. of English Arts, Commerce & Science College Arvi	**Dr. Yogesh Sarode** Dept. of English Jivanvikas Mahavidyalaya Devgram
Dr. Anant Rindhe Dept. of History Yashvant Mahavidylaya Seloo, Wardha	**Dr. Arti Padole** Dept. of Social Work Purushottam Thote Social Work College Nagpur
Prof. Sandip Saraiya Dept. of English Samarth Mahavidylaya, Lakhni, Nagpur	**Dr. Pravina Nagpurkar** Dept. of Marathi Mahila Mahavidyalaya, Nagpur
Dr. Anuradha Khade Head, Dept. of Sociology Late N. P. Waghaye College, Lakhni	**Dr. Mangala Gore** Dept. of History Mahila Mahavidyalaya, Nagpur
Prof. Amol Mendhe Dept. of English P. W. S. College, Nagpur	**Dr. Ankush Barmate** Dept. of Geography Chakrapani Mahavidyalaya, Nagpur
Prof. Parag Bansole Dept. of Physical Education Mahila Mahavidyalaya, Nagpur	**Dr. Ishwar Wagh** Dept. of Economics Baburao Tidke Mahavidyalaya, Mouda

Note : All research papers have been reviewed by the peer-review committee to check the plagiarism. However, the views expressed in this publication are purely personal judgments of the authors and do not reflect the views of the Journal or the body under whose auspices the journal is published. Hence, the authors themselves shall be responsible for the originality of papers and thoughts contained therein.

UPA National Peer-Revied Interdisciplinary e – Journal
Issue-III June 2020

Index

Sr.No.	Name of Contributor	Title of Research Papers Download	Page No.
170	Prafullkumar N. Tayade	"ROLE AND IMPACT OF E-COMMERCE IN BUSINESS AND TRADES"	877 - 882
171	Dr Sangeeta V. Ghuikhedkar	COVID-19 - THE PANDEMIC HITTING LIVES	883 - 887
172	Dr. Hemant Sudhakar Dalal	WORLD SCENARIO: AFTER COVID-19	888 - 893
173	प्रा. पी. डी. डोंगरवार	पर्यावरणाचा शेतीवर होणारा परिणाम	894 - 897
174	डॉ. ललित नाफडे	ग्रामीण कच-याचे व्यवस्थापन – एक शंशोधनात्मक अभ्यास	898 - 905
175	डॉ. मंजुषा समर्थ	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर युगप्रवर्तक पत्रकार	906 - 911
176	Dr. Komal Rohit Nabira	ROLE OF UNORGANISED SECTOR IN INDIAN ECONOMY	912 - 920
177	Dr. Mrs Mithila B Wakhare	IMPACT OF LOCK DOWN ON RETAILERS	921 - 924
178	प्रा. राहूल एस. खंडारे	पर्यावरण शेती	925 - 927
179	R. S. Palaspagar	SYNTHESIS AND SPECTRAL CHARACTERISTICS OF CE3+ACTIVATEDALUMINO-BORATE LI2ALBO4	928 - 933
180	डॉ.भगवान जालमसिंग साबळे	कोरोनोत्तर सद्दस्थितीचे लोकजीवनातील बदलते संदर्भ : एक दृष्टक्षेप	934 - 939

कोरोनोत्तर सद्यस्थितीचे लोकजीवनातील बदलते संदर्भ : एक दृष्टिक्षेप

डॉ. भगवान जालमसिंग साबळे
मराठी विभाग प्रमुख,
भारतीय महाविद्यालय,
मोर्शी, जि. अमरावती
Email : bhagwan.j.sable@gmail.com

प्रास्ताविक :–

जगात सद्यस्थितीत कोरोना–19 विषाणूच्या प्रादूर्भावाने थैमान घातले आहे. कोरोनाचा हा कहर मानवी जीवनावर अधिराज्य गाजवित आहे. 'कोरोनामय वावाटळी' ने आज जगातील विकसित देशही हतबल होताना दिसत आहे. अशा या कोरोनामय काळात मानवी जनजीवन अक्षरशः ढवळून निघाले. 'कोरोना–19' या विषाणूचा उगम, प्रादूर्भाव, लक्षणे व त्यावरील उपाययोजना यासंदर्भात प्रसारमाध्यमांसह सर्वत्र चर्चा होत असून लोकांमध्ये भितीचे वातावरण निर्माण झाले आहे. आज जगासमोर एक यक्ष प्रश्न निर्माण झाला तो ' कोरोना–19' या विषाणूवर कशी मात करायचीध कोरोनाच्या प्रादुर्भावाला कसे राखायचेध याच कोरोनोत्तर सद्यस्थितीतील मानवी जनजीवन, भावजीवनाची होणारी घुसमट तसेच सामाजिक व सांस्कृतिक जीवनाचे बदलते संदर्भ, शैक्षणिक क्षेत्रातील आवाहन, आर्थिक क्षेत्रात निर्माण होऊ पाहणारे जागतिक मंदिचे सावट व कोरोना एक आवाहन की, संधी अशा एक नव्हे, तर अनेक घटकांवर तज्ज्ञांकडून, विचारवंत व संशोधक अभ्यासकांकडून मत–मतांतरे, भाकिते व उपायांबाबत चर्चा घडून येत आहे. याचाच एक भाग म्हणून महाविद्यालयीन स्तरावर ई–परिषद (वेबिनार) चे आयोजन करुन तज्ज्ञ प्राध्यापकांकडून व विचारवंतांकडून वैचारिक चर्चा घडत आहे. कोरोनोत्तर सद्यास्थिती व भविष्याची भाकितेही वर्तविल्या जात आहे. कोरोनोत्तर सद्यस्थितीचा नेमक्या हयाच प्रश्नाची उकल करण्याच्या हेतूनेच 'कोरोनोत्तर सद्यस्थितीचे लोकजीवनातील बदलते संदर्भः एक दृष्टिक्षेप' या विषयावरील शोधनिबंधाचे लेखन करण्याचा मानस आहे.

'कोरोना–19' विषाणूचा प्रादुर्भाव : एक नवा पेच

चीन देशाच्या वूहान शहरातून उदयाला आलेल्या 'कोरोना–19' विषाणूचा प्रादुर्भाव आज जगभर पसरलाय. अन ध्यानीमनी नसणाऱ्या या महामारीच्या आजाराने जगासमोर एक नवा पेच निर्माण केलाय. सद्यस्थितीस विज्ञानालाही या विषाणूवर प्रतिबंधीत लस शोधता आलेली नाही. त्यामुळे विकसनशिल देशही हतबल होताना दिसत आहे. भारतातील पुणे येथिल 'सीरम इन्स्टिटयुट ऑफ इंडिया' ने ऑक्सफोर्ड विश्वविद्यालयासमवेत कोरोनावर प्रतिबंधित लस बनविण्याच्या कार्यास प्रारंभ केलेला आहे. शिवाय आयुर्वेदिक औषधांचा पर्यायही शोधला जातोय. परंतु या कार्यास पूर्तता लाभण्यास बराच अवकाश आहे. गुणाकार पध्दतीने वाढत्या प्रादुर्भावास रोखणे एक आवाहन आज जगासमोर निर्माण झाले आहे. कित्येकांनी तर याला 'वैश्विक महामारी' असे संबोधले आहे. साहजिकच ' कोरोना–19' या विषाणूने अनेक प्रश्न

निर्माण केले. यात महत्त्वाचा यक्ष प्रश्न हा की, 'सर्वसामान्य मानवाची जगण्यासाठीची केविलवाणी धडपड होय.' लोकजीवन एकप्रकारे विस्कळीत झाले असून मजुरांचे स्थलांतर, उपासमार, जगण्याच्या संदर्भातील निर्माण झालेली अस्थिरता यामुळे निर्माण झालेला नवा पेच. याच कारोनामय सद्यस्थितीसंदर्भात दि. 27 मे 2020 रोजी मराठी विभाग, अण्णासाहेब मगर महाविद्यालय, हडपसर, पुणे आयोजित 'राष्ट्रीय वेबिनार' प्रसंगी विचार व्यक्त करताना डॉ. पृथ्वीराज तौर (मराठी विभाग, स्वा. रा. ती. मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड) असे म्हणाले की, 'मी उभा आहे महाभयंकराच्या दारात. काय आहे हा भयानक वारा, ज्याने समष्ट मानव जीवनालाच हादरुन टाकले माणसं परिस्थितीने गांगरुन गेलीत. एकूणच हा संकटाचा काळ. अशा काळात माणसं आपल्या माणसाचा आश्रय शोधत असतो.' म्हणूनच शहरात कामाच्या शोधात गेलेले मजुरांचे जत्थेच्या जत्थेच खेडयाकडे स्थलांतर होत आहे. यातच शासनास विलगीकरणाची करावी लागणारी व्यवस्था, प्रशासनाचा वाढलेला ताण, लघुउद्योगांचे अचानक कोलमडणे, तळहातावर पोट असणाऱ्यांचा भूकेचा प्रश्न असे सामान्य वाटणारे प्रश्न परंतु यामुळे गंभीर समस्या उद्‌भवल्याने शासनही कोंडीत सापडले. तसेच मोठ–मोठे उद्योगधंदे, कंपन्याना ताळेबंदीची सोसावी लागणारी झळ, आयात–निर्यात बंदी, ठप्प झालेली वाहतूक व्यवस्था, शासनास प्राप्त होणारा महसूल व वेगवेगळया वस्तुंवरील प्रत्यक्ष–अप्रत्यक्षपणे मिळणारा कर, सेवा शुल्क याचा परिणाम देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर झाला. अन आज जागतिक मंदिचे सावट निर्माण झाले. असा हा संकटमय पेच देशालाच नव्हे तर जगालाही भेडसावतोय.

मानवी जीवनाचा विस्कटलेपणा–

जगात आज 'कोरोना–19' या विषाणूच्या प्रादुर्भावाने कोटयावधी रुग्ण बाधित झालेले आहे. कोरोना ही एक 'वैश्विक वावटळ' आहे. यापूर्वी अशा संकटांचा देशाला सामना करावा लागला पण विज्ञान–तंत्रज्ञानाच्या युगात मानवाचे बऱ्याच अंशी भौतिक सुखसुविधेवर असलेले अवलंबित्व, कृषी व्यवस्थेवर आधारित अर्थव्यवस्था असणाऱ्या देशात कृषीशिवाय मानवी जीवनाला वळण देण्याचा प्रयत्न, पर्यावरणाला कवेत घेण्याचा मानवाचा दुर्देवी प्रयत्न परंतु वेळोवेळी निसर्गाने मानवाला चकविले आणि याचाच परिणाम आज देशातील सामान्य जनता सामना करतेय. अद्योगधंद्यावर झालेले परिणाम त्यामुळे अनेक उद्योगधंदे व कंपन्या बंद पडण्याच्या मार्गावर आहेत. त्यामुळे कोटयावधी मजुरांवर व नोकरदार वर्गावर उपासमारीचा प्रसंग व जनजीवन विस्कळीत होण्याची वेळ आली आहे. मानवाचे जगणे कठीण झाले असून जीवनात विस्कळीतपणा निर्माण झाला. यासंदर्भात दि. 25 मे 2020 रोजी मराठी विभाग, कर्मवीर के. ह. आबड कला, श्रीमान लोढा वाणिज्य व श्रीमान पी. एच. जैन विज्ञान महाविद्यालय, चांदवड, जिल्हा नाशिक आयोजित 'राष्ट्रीय वेबिनार' प्रसंगी विचार व्यक्त करताना मराठी साहित्याचे अभ्यासक मा. डॉ. केशव तुपे (सहसंचालक, उच्च शिक्षण, अमरावती विभाग, अमरावती) असे म्हणाले की, 'प्रथमतः आरोग्याशी निगडीत असणाऱ्या कोरोना या महामारी समस्येने आज जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्राला प्रभावित केले आहे. म्हणूनच आरोग्याचा, शिक्षणाचा, मानवी भाव–भावनेचा झालेला कोंडमारा, जगण्याचे बदललेले संदर्भ, नात्यातील आटलेला ओलावा यामुळे एकंदरीत मानवी जनजीवनच आज विस्कळीत झालेले आहे.' या परिस्थितीतुन सावरणे, या संकटावर मात करणे हे एक अवाहन आहे.

कोरोनोत्तर मानवी आरोग्य–एक आवाहन–

कोरोनाने मानवाच्या आरोग्याबाबत नव्याने विचार करायला भाग पाडले. सत्ता, संपत्ती व यंत्रसामुग्री यापेक्षाही आरोग्य महत्वाचे अन् याकरिताच्या सुविधा निर्माण करणे, अत्याधुनिक सुविधेने युक्त अशी इस्पितळांची संख्या वाढविणे याची नव्याने जाणीव करुन दिली. आरोग्याच्या सुविधेत अग्रगण्य गणल्या गेलेल्या इटली सारख्या देशही कोरोनाने हतबल झालेला आहे. 'कोरोना–19' हा विषाणू अदृश्य असून या रोगाची लक्षणे 1 ते 14 दिवसापर्यंत आढळून येतात. तोपर्यत गुणाकार पध्दतीने कोरोनाचा प्रादुर्भाव वाढतो. याकरिता कोरोनाची प्राथमिक लक्षणे आढळताच संशयीत रुग्णास विलगीकरण केल्या जाते. कोरोना विषाणूंच्या संसर्गाच्या भितीनेच मानवाचा थरकाप उडतो. यावरील जुजबी औषधोपचार उपलब्ध नसल्याने वैद्यकांसमोर न सुटणारे कोडे निर्माण झाले. याकरिता 'कोराना' विषाणूचा संसर्गच होऊ नये याकरिता शर्तीचे प्रयत्न प्रशासनामार्फत केल्या जात आहे. महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री मा. उध्दव ठाकरे यांनी वेळोवेळी प्रसार माध्यमांमार्फत लोकांशी संवाद साधित 'कोरोना–19' या विषाणूशी करावा लागणारा सामना व संघर्षमय परिस्थितीत धैयान लढा देण्यासाठी आवाहन करण्यात येत आहे. आरोग्य मत्रालयाकडून 'कोरोना–19' या विषाणूच्या संदर्भात करण्यात येणारी जनजागृती शिवाय रोगप्रतिकारशक्ती वाढविण्याकरीताच्या उपाययोजना सुचविणे हे कार्य जोमाने केल्या जात आहे. 'कोरोना योध्दे' म्हणून प्रशासन, वैद्यक, परिचारिका, पोलीस अधिकारी व सफाई कर्मचारी यांचे समाजपातळीवर सन्मान केल्या जात आहे. कारण हे 'कोरोना योध्दे'च अहोरात्र लढा देत रुग्णांची सेवा करीत आहेत. यात कित्येकांना या रोगाची लागण झाल्याने जीव गमाऊन बलिदानही द्यावे लागेल. अशा 'कोरोना योध्यांना' मानाचा मुजरा.

'आरोग्य सेतू' या ॲपव्दारे कोरोनाचा प्रादुर्भाव रोखण्यास झालेली मदत असो अथवा सदर आजाराची लागण होऊ नये म्हणून या ॲपच्या सहाय्याने धोकयाची घंटीव्दारे सूचित करणे याकरिता या ॲपचे सहाय्य होत असून सदर ॲप ॲण्ड्राईड फोनमध्ये डाऊनलोड करण्यासंदभात मा. पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी आवाहन केले आहे. तसेच डब्ल्यु.एच.ओ. या जागतिक आरोग्य संघटनेच्या मार्गदर्शक सुचनांचे पालन करणचे निर्देश दिल्या जात आहे. रोगप्रतिकार क्षमता वाढविण्याकरिता आयुष विभाग, मध्यप्रदेश यांनी 'जीवन अमृत योजना' अंतर्गत 'त्रिकुट चूर्ण' (काढा) प्राशन करण्याण्याकरिता सुचविल आहे. याचा लाभही होताना दिसत आहे.

सद्यस्थितीत तरी भारतात 'कोरोना–19' चा प्रादुर्भाव रोखण्याकरिताच्या मुबलक सुविधा निर्माण करण्यात आलेल्या असून कोरोनाबाधित रुग्णांमध्ये सुधारणा होण्याचे प्रमाणही वाढीत आहे. तरी पण कोरोनाचा प्रादुर्भाव होऊ नये याकरिता नागरिकांना काळजी घेणे हिताचे ठरणार आहे. बाहेर पडताना नाक–तोंड झाकण्याकरिता तोंडवर रुमाल बांधणे, व्यक्ति–व्यक्तिंमध्ये किमान दोन फुटाचे अंतर राखणे, गर्दीच्या ठिकाणी जाण्याचे टाळणे, बाहेरुन आल्यावर साबनाने हात धुणे व रोग जंतुनाशक ने हात निर्जंतकीकरण करणे तसेच बाहेर पडणे अत्यावश्यक नसेल तर घरातच थांबणे हिताचे ठरणार आहे. या उपाययोजना केल्यास निश्चितच कोरोनाच्या प्रादुर्भावापासून स्वतःचे कुटुंबाचे रक्षण करु शकतो. कोरोना प्रतिबंधित लस निर्माण होईपर्यंत उपराक्त उपाययोजनाच उपयुक्त ठरणार आहे. म्हणूनच 'कोरोनोत्तर मानवी आरोग्य एक आवाहन आहे.' यावर तूर्तास तरी स्वतःच्या आरोग्याची काळजी घेणेच उत्तम पर्याय आहे.

कोरोनोत्तर समाजजीवनाचे बदलते संदर्भ –

कोरोनामय काळात समाजजीवनात बदल घडल्याचे चित्र दिसत असुन लोकांमध्ये आरोग्याबाबत आधिकच जागृकता निर्माण झाली. शिवाय जगण्याचे संदर्भही बदलले. अचानक उद्‌भवलेल्या कोरोना आजाराने जिवनातील अत्यावश्यक गोंष्टींची नव्याने उकल झाली. शासनाकडुन सर्वसामान्यांकरिता अत्यावश्यक मदत करण्याचे धोरण अवलंबविले जात आहे. त्यामुळे समाजजीवनात स्थिरता निर्माण होत आहे. कारण शहरी भागातील लोक गावाकडे आल्यामुळे कोरोनाची लागण होऊ नये. याकरीता गावात तणाव सदृश्य परिस्थिती निर्माण होऊ पाहत असतांना शासनाच्या यथायोग्य धोरणाने समाजजीवनातील उद्‌भवणाऱ्या समस्यांचे निराकरण होत आहे.

कोरोनोमय सद्यस्थितीने प्रादेशिक ओळख पुसुन टाकल्यात अन् कोरोना रुग्णांच्या संख्येनुसार आज हरित, केशरी व लाल रंगाचे क्षेत्र उदयाला आले. जात, धर्म, पंथ व गरीब–श्रीमंत यातील भेद कोरोना विषाणूला नाही. नव्याने सोशियल डिस्टन्सींग संकल्पना उदयास येत असून आरोग्यासोबतच समाज आरोग्य ही संकल्पना फायदेशीर ठरणार आहे. बालकांचे भावविश्व, स्त्रियांचे प्रश्न अशा समस्यांसोबतच महामारीचे समाजशास्त्र, कौटुंबिक हिंसाचार, मानसिक स्वास्थ्य संदर्भातले प्रश्न असे एक नव्हे तर अनेक समस्यांनी जनजीवन ढवळून निघाले. अन आज मानवाच्या जगण्याचे, समाजजीवनाचे संदर्भच तर बदलले नाही ना असा प्रश्न निर्माण झाला.

साहित्यिक व सांस्कृतिक क्षेत्रातील आवाहने –

कोरोनाच्या प्रादुर्भावाने मानवी जनजीवन व समाजजीवन ढवळून निघाले. त्याचप्रमाणे साहित्यिक व सांस्कृतीक क्षेत्रही प्रभावी झाले. साहित्यिकांना कोरोनोत्तर काळाची साहित्यात नव्याने दखल घ्यावी लागणार आहे. साहित्यात या सद्यास्थितीतील लोकजीवन, समाजजीवनाचे व मानवी भावविश्वाचे प्रतिबींब पडणार. कोरोनोत्तर काळाची साहित्यात नोंद करतांना साहित्यिकांसमोर आव्हानात्मक परिस्थिती निर्माण होईल. असे असले तरी कोरोनोत्तर जगताची नव्याने उकल करताना निश्चीतच साहित्याकांच्या कल्पकतेस भर येईल, प्रतिभेस स्पुरण चढेल यात दुमत असल्याचे कारण नाही.

कोरोनोत्तर काळाने मनोरंजन क्षेत्रातही आवाहन निर्णाण झाले असुन सांस्कृतिक चळवळीस बसलेली खीळ, लोककलावंताचे होत असलेली उपेक्षा, सार्वजनिक वाचनालय बंद असल्यामुळे वाचन संस्कृतीला आळा बसला आहे. तंत्रज्ञानाच्या साहाय्याने ध्वनीफीत वा पी.डी. एफ. स्वरुपातील वृत्तपत्रे, मासिके व पुस्तके यामुळे वाचन होत असले तरी काही अंशी का होईना वाचन संस्कृती प्रभावी झाली आहे असे दिसते. कोरोना लवकर आटोक्यात येणार नसल्याचे सद्यास्थितीत तरी निर्दशनास येत आहे. त्यामुळे वर्षभर तरी तज्ज्ञ विचारवंतांच्या व्याख्यानांचे आयोजन वा साहित्य संमेलनाच्या आयोजनास खिळ बसली. शिवाय सांस्कृतिक मोहत्सवाचे आयोजन ही केल्या जाणार नाही. शाळा, महाविद्यालयातील वार्षिक स्नेह संमेलन व आंतर महाविद्यालयीन युवक मोहत्सवाचे आयोजन केल्या जाणार नाही. त्यामुळे सहाजिकच विद्यार्थ्यांच्या सुप्त गुणांना वाव मिळणार नाही. रसिक प्रेक्षकांनाही अभिरुची जोपासता येणार नाही. अशाप्रकारे कोरोनामुळे सांस्कृतीक क्षेत्रात आवाहन निर्माण झाले असे असले तरी

आरोग्याच्या कारणाने उद्‌भवलेल्या या समस्येवर मात करीत भविष्यात सर्व काही पूर्ववत होईल अशी अपेक्षा बाळगणे हेच हिताचे आहे.

शैक्षणिक क्षेत्रातील आव्हाने –

कोरोनोत्तर काळात मानवी जिवनातील व समाजजीवनातील प्रत्येक क्षेत्र ढवळून निघाले. त्यात शैक्षणिक क्षेत्रातही बरीच उलथापालथ झाली. जेव्हापसून देशात ताळेबंदी घोषित झाली. तेव्हापासून शाळा व महाविद्यालय बंद आहे. विद्यार्थ्यांच्या मानसिक स्वास्थावरही कमी अधिक प्रमाणात परिणाम जाणवतो. ई–लर्निंगच्या मार्फत अध्ययन, अद्यापन प्रकियेस गतिशिल करण्याचा प्रयत्न होताना दिसतोय. परंतु यासही मर्यादा आहे या संदर्भात दि. 03 जुन, 2020 रोजी मराठी विभाग श्री. मुक्तानंद महाविद्यालय, गंगापुर, जि. औरंगाबाद आयोजित आंतरराष्ट्रीय वेबीनार प्रसंगी विचार व्यक्त करताना डॉ. संजयकुमार करंदीकर (मराठी विभाग, महाराजा सयाजीराव विद्यापीठ, बडोदा, गुजरात) असे म्हणाले की, 'अध्ययन, अध्यापनात' नवतंत्रज्ञानाचा वापर पारंपारिक शिक्षण पध्दतीपेक्षा सरस नाही. कारण अध्ययन, अध्यापनात' शिक्षक विद्यार्थी यांच्यातील जिवंत संवाद महत्वाचा असून हा संवाद पारंपारिक शिक्षण पध्दतीत अधिक आहे. तरीही सद्यस्थिती बघता शिक्षण प्रकिया खंडीत होऊ नये, विद्यार्थ्यांचे शैक्षणिक नुकसान होवु नये. याकरिता अध्ययन, अध्यापनात नवतंत्रज्ञानाचा वापर करणे हिताचे ठरणार आहे. शिवाय भविष्यकाळातही या नवतंत्रज्ञानाचा वापर करुन शिक्षण क्षेत्रात भरारी घेणे औचित्याचे ठरणार आहे.

आज कोरोनोत्तर काळात 'कोरोना–19' या विषाणूच्या संसर्गाने विद्यार्थी बाधित होऊ नये. याकरीता परोक्षाही रद्‌द करण्यात आल्यात. 2020–21 शैक्षणिक सत्र प्रारंभास विलंब होणार अशी सद्यस्थिती आहे. नवतंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने शिक्षण प्रकिया गतीमानही केल्या जाईल. परंतु सततच्या संगणक व इतर तंत्रज्ञानाच्या वापराने विद्यार्थ्यांच्या मनोस्वास्थ्यावर विपरीत परिणाम होत आहे. यातुन अनुचित प्रकारही घडताना दिसत आहे. एकंदरीतच सद्यस्थितीने विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक भवितव्यावर प्रश्नचिन्ह निर्माण झालाय. अन् ही शिक्षण क्षेत्रातील हानी देशाच्या विकसनशीलतेला पोषक ठरणार नाही. म्हणूनच हे कोरोना कहराचे संकट लवकर आटोक्यात येवून शिक्षण प्रकिया सुरळीत होवो अशी अपेक्षा बाळगूयात.

निष्कर्ष :

'कोरोनोत्तर सद्यस्थितीचे लोकजीवनातील बदलते संदर्भ : एक दृष्टिक्षेप,' या विषयावीरल शोध निबंधाचे लेखन करतांना 'कोरोना–19' या विषाणूच्या प्रादुर्भावाने मानवी लोकजीवन व समाजजीवनातील तसेच सांस्कृतिक, शैक्षणिक व औद्योगिक क्षेत्रातील सद्यस्थितीचे बदलते संदर्भ नमूद करण्यात आले. जग 'कोरोनामय जागतिक वावटळी' ने देशासमोरच नव्हे, तर जागासमोर समस्यांचे जटील समीकरण निर्माण केले. शिवाय आरोग्यविषयक, आर्थिक व सुरळीत जगण्यासाठीची धडपळ यात खोळंबा निर्माण केला. कोरोनाच्या कहराने जगात जीवित हानीसह वित्तीय हानीही झाली. अन् मानवी जनजीवनाचे, मानवी भावविश्वाचे व समाजजीवनाचे संदर्भच बनलेले सत्ता, संपत्ती व भौतिक सुख–सुविधेपेक्षा आरोग्य महत्त्वाचे आहे अन् हे आरोग्य सुदृढ राहण्याकरिता अथवा 'कोरोना–19' या विषाणूच्या प्रादुर्भावापासून संरक्षण करण्याकरिताची केविलवाणी धडपड भविष्यातील समस्या संदर्भात खुप काही निर्देश करते. मग या कोरोनात्तर काळाच्या आघाताने

आम्ही मानवी जीवनाची नव्याने उकल करणार का? हा यक्ष प्रश्न विचारवंताना चिंतन करण्यास भाग पडणार आहे.

कोरोनोत्तर सद्यस्थितीने अनेक क्षेत्रातील संकल्पनेचे संदर्भच बदलले. विज्ञानाची हतबलता असो की, उद्योगजगताची कोंडी, मानवी भावविश्वाचा कोंडमारा असो की, सामाजिक व सांस्कृतिक क्षेत्राला बसलेली खिळ. शिक्षण क्षेत्रातील नवा पेच वा प्रशासनासमोरील आवाहने असे एक नव्हे, तर अनेक बाबतीत आज तरी मानवी जीवनाची ससेहोलपट होताना दिसत आहे. ताळेबंदीच्या काळातील मजुराचे, गोर–गरीब जनतेचे तसेच लघु उद्योजकांचे झालेले हाल खुप काही निर्देश करते. कोरोनोत्तर सद्यस्थितीने जो मुळ प्रश्न निर्माण केला तो आरोग्यविषयक. कोरोनाचा कहर रोखण्याकरिता प्रतिबंधित लस तयार करणे, आर्थिक क्षेत्रातील अस्थिरतेला सुरळीत करणे व शिक्षण क्षेत्राचा गाडा सुरळीतपणे हाताळणे हया प्रमुख समस्यांचे निराकरण केंद्र व राज्यशासनास करावा लागणार. जागतिक आरोग्य संघटन, सामाजिक संस्था शिवाय तज्ञांचा आरोग्यविषयक सल्ला उपयुक्त ठरणार आहे. कोरोनोत्तर मानवी आरोग्य एक आवाहन आहे. यावर तूर्तास तरी स्वतःच स्वतःच्या आरोग्याची काळजी घेणे उत्तम पर्याय आहे. शिवाय आपल्याला कोरोनासोबत जगायला शिकावे लागणार आहे. कोरोनोत्तर सद्यास्थितीत निर्माण झालेल्या हया जागतिक वावटळीतही भविष्यकाळात सुधारणा घडेल व मानवी जनजीवन सुरळीत होईल असा आशावाद या संकटावर मात करुन जगण्यास बळ प्राप्त करुन देईल.

संदर्भ सूची–

- जगतिक आरोग्य संघटनेचे कोरोना विषाणू संदर्भातील माहिती व दाखले.
- प्रसारमाध्यमांव्दारे प्रसारित होणाऱ्या कोरोना विषाणूसंदर्भातील बातम्या.
- केंद्र व राज्य शासनाने वेळोवेळी जाहिर केलेली कोरोना विषाणू संदर्भातील माहिती.
- तज्ज्ञ विचारवंताची प्रसारमाध्यमांव्दारे प्रकाशित झालेली कोरोना विषाणू संदर्भातील लेख.

2019-23

Impact Factor-7.675 (SJIF)

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

June-2020

SPECIAL ISSUE- CCXXXII (232)

Challenges in the 21st Century & Need of Gandhian Ideology

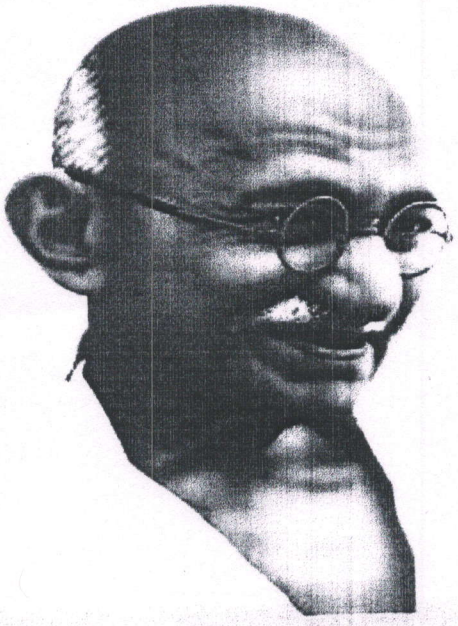

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr. V.L.Bhangdia
Principal
Smt.Kesharbai Lahoti
Mahavidyalaya, Amaravati
Dist. Amravati.

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

23	महात्मा गांधीजींच्या विचारातील काही निवडक संकल्पना डॉ. संतोष खंडारे	78
24	राष्ट्रबांधणी, राष्ट्रवाद आणि राष्ट्रीय एकात्मतेच्या संदर्भात महात्मा गांधीच्या विचारांची आवश्यकता डॉ. पी.एल. अंबोरे	83
25	म.गांधीजींच्या विचारधारेत "अध्यात्माचे स्वरूप" आबासाहेब माणिकराव देशमुख	86
26	महात्मा गांधीजींचे आर्थिक विचार ग्राम स्वराज्याचा आधार प्रा. डॉ. दिपक शृंगारे	88
27	राष्ट्रपिता महात्मा गांधीजी यांच्या स्वराज्यासमोरील २१ व्या शतकातील आव्हाने व उपाय योजना. प्रा.डॉ.उमेश आर.धुमाळे	92
28	महात्मा गांधींची मुलोद्योगी शिक्षण योजना आणि वर्तमान शिक्षणप्रणाली डॉ. कविता तातेड	95
29	महात्मा गांधीचे विचार : ग्रामिण आणि कृषी विकास कु. स्वाती रूपराव पिंगळे	100
30	महात्मा गांधी आणि राष्ट्रीय एकात्मता - एक मूल्य सुनिल रामदास खडसे	102
31	महात्मा गांधींच्या तत्त्वविचारातील जीवनमूल्यांची आवश्यकता प्रा. डॉ.स्मिता सूर्यवंशी	107
32	पर्यावरणाविषयी महात्मा गांधीजी यांचा दृष्टीकोन प्रा.अनिल चिंतामण सावळे	109
33	महात्मा गांधीचे राजकीय, सामाजिक आणि आर्थिक सुधारणाविषयक विचार भावना मनोज तायडे	112
34	महीला सबलीकरणाविषयी म. गांधीजींचा दृष्टीकोन प्रा. कु. पल्लवी धनंजय इंगोले	119
35	महात्मा गांधीजींचा सामाजिक न्याय प्रा. डॉ. संजय जे. भगत	123
36	महात्मा गांधीचे शैक्षणिक तत्वज्ञान व आजची परिस्थिती डॉ. वनिता ना काळे	126
37	भारतीय राष्ट्रीय आंदोलनात महात्मा गांधीजींचे योगदान डॉ. पी. जी. राठोड	130
38	राष्ट्रीयत्व व राष्ट्रीय एकात्मता संबंधी गांधीजींचे विचार डॉ. मालिनी मोहन वडतकर	134
39	महात्मा गांधी यांचे राष्ट्रीय एकात्मते संबंधीचे विचार प्रा. डॉ. श्रीराम खाडे	142
40	व्यक्तिहत्व विकासात महात्मा गांधीजींच्या सत्य आणि अहिंसातत्वाचे योगदान प्रा.रजनी आनंदराव काळे	148
41	महात्मा गांधींचे स्त्रीविषयक विचार आणि २१ व्या शतकातील स्त्री वास्तव प्रा. सुधीर मा. गोटे	150
42	महात्मा गांधींचे राजकीय, सामाजिक आणि आर्थिक विचार प्रा. ज्योती आर. खोब्रागडे	153
43	महात्मा गांधी आणि महिला सक्षमीकरण प्रा. नीता एस. पाठक	157
44	गांधीजीच्या राष्ट्रवादसंबधीचे विचार : एक विश्लेषणात्मक अध्ययन प्रा. डॉ. रजनीश बांबोळे	160

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya

B.Aadhar *International Multidisciplinary Research Journal*
Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
June, 2020

गांधीजीच्या राष्ट्रवादसंबधीचे विचार : एक विश्लेषणात्मक अध्ययन

प्रा. डॉ. रजनी श बांबोळे
भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी, जि. अमरावती

प्रस्तावना :

जागतिक पातळीच्या महान पुरुषांमध्ये महात्मा गांधीचे नाव घेतल्या शिवाय राष्ट्रवाद विचारसरणी पुढे सरकतच नाही. गांधी नावाचा व्यक्ती जगातील लोकांना परिचित आहे. गांधी विचार व्यक्तींच्या जीवनाला तारणारा आहे. गांधी नावाचा व्यक्ती राहणीमानात साधा होता. परंतु स्वत:च्या विचाराने जगाला भारावून सोडणारा नायक होता. एक राजकीय विचारवंत आणि राष्ट्राचे नेतृत्व करणारा पुढारी या दोन्ही दृष्टीनी गांधीजीचे स्थान भारतातच नव्हे तर जगात अव्दितीय होते. हे गांधीच्या विरोधकांनाही मान्य करणे भाग आहे. गांधीजीनी मांडलेल्या राष्ट्रवादासंबंधीचे विचार माणसाना जोडण्याचे आहे. महात्मा गांधी राष्ट्रवाद या विचारप्रणालीच्या संदर्भात असे मत मांडतात की, जोपर्यंत समाजातील लोकांना स्वत: आधी नीट राष्ट्रवादी झाल्यापासून कोणालाही खऱ्या अर्थाने आंतरराष्ट्रवादी होता येणार नाही अशी त्यांची धारणा होती. अर्थातच भारतीय लोकांनी सर्वप्रथम आपण एकाच राष्ट्राचे लोक आहोत अशी उदात्त भावना माणसाच्या मनामध्ये निर्माण होणार नाही म्हणजेच खऱ्या अर्थाने जगातील संपूर्ण मानवजातीचा सम्रगपणे कल्याणाच्या हेतुने विचार करता येणार नाही असे गांधीजीच्या विचारातून व्यक्त होत असल्याचे दिसते.

महात्मा गांधीचा राष्ट्रवाद राष्ट्रबांधणीकरीता उत्तम आणि पोषक आहे. संपूर्ण सजीव सृष्टीच्या ऐक्याचे 'युनिटी ऑफ लाइफ' या तत्वाचे पुरस्कर्ते असले तरी गांधीजी मानवी समाजातील व्यक्तींना अग्रगण्य मानायचे. महात्मा गांधीजी राष्ट्रबांधणीच्या कार्यासाठी राष्ट्रवादासंबंधी असे विचार प्रतिपादन करायचे की, गांधीचे स्वत:वर अर्थात देशावर, भारतीय देशबांधवांवर भाषा, संस्कृती आणि धर्मावर नि:संशयपणे प्रेम करणारा असा विभूती सापडणारा नाही आणि महात्मा गांधीजीच्या अंतकरणात मानवसेवेचा संदर्भ सतत जागरुक असल्यामुळे महात्मा गांधीचा राट्रवाद आत्यंतिक कडवा आक्रमक अथवा संकुचित वृत्तीचा निर्माण होवू शकला नाही असे दिसते.

राष्ट्रवाद या संकल्पनेचा अर्थ :

राज्यशास्त्राच्या परिभाषेत राष्ट्र या शब्दास इंग्लिश भाषेत 'नेशन' असा शब्द वापरला आहे. 'नेशन' या शब्दाची उत्पत्ती लॅटिन भाषेतील 'नेटस' म्हणजे जन्म या शब्दापासून 'नॅशिओ' म्हणजे वंश असा शब्द बनलेला आहे. त्याचाच अर्थ 'नेशन' आहे. राष्ट्रीयतेची जनतेच्या मनात भावना निर्माण होणे होय. लोकांच्या मनात निर्माण झालेली मानसिक भावना आहे. या भावनेतूनच राष्ट्र उदयास येते. राष्ट्र या संकल्पनेच्या संदर्भात काही लेखकानी व्याख्या प्रतिपादित केल्या आहेत. त्यामधूनच राष्ट्रवाद किंवा राष्ट्र या संकल्पनेचा अर्थबोध स्पष्ट होत असल्याचे दिसते.

१) बर्जेसच्या मते ''राष्ट्र म्हणजे जाती एकतेच्या बंधनाने एक सुत्रात बांधलेली अशी जनता की जी अखंड भौगोलिक क्षेत्रात वास्तव्य करते. त्यालाच राष्ट्र असे म्हणता येईल.''

२) गांधीजीना हवी असलेली राष्ट्रवादासंबंधीची परिभाषा फित्से लेखकांनी व्यक्त केली आहे. ती म्हणजे राष्ट्रीयत्व ही एक आध्यात्मिक भावना आहे. ईश्वरी इच्छेचा तो अविष्कार म्हटला पाहिजे. या भावनेतूनच भाषिक ऐक्य निर्माण होत आहे असे गांधीजीना वाटायचे.

विषयाचे उद्दिष्टे :

१) गांधीजीच्या राष्ट्रवाद विचारसरणीचे अध्ययन करणे.

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

२) राष्ट्रबांधणी, राष्ट्रीय एकात्मताबंधुभाव निर्माण करण्यासाठी गांधीजीच्या तत्वांचा अध्ययन करणे.

परिकल्पना :

१) गांधीजीच्या राष्ट्रवादसंबंधीचा विचार सर्वव्यापक असल्याचे दिसते.

२) गांधीजीच्या विचारांचा राष्ट्रवाद मानवी जीवनाच्या कल्याणासाठी उपयुक्त व मार्गदर्शक आहे असल्याचे दिसते.

महात्मा गांधीजीचा राष्ट्रवाद विचारांनी परिपक्व, सजग आणि समृध्द करणारा आहे. गांधीजी म्हणायचे की, पाश्चिमात्य युरोपियन राष्ट्रापेक्षा भारतीय राष्ट्रवादाचा मार्ग हा वेगळा असला पाहिजे. भारतीय समाज जातीवर आधारित असल्याकारणाने भारतीय लोकानी जात, धर्म, पंथ, भाषा या भेदांच्या पलीकडे जावून भारतीय लोकांनी सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक, सांस्कृतिक शैक्षणिक या मानवी जीवनाच्या अंगाच्या प्रत्येक क्षेत्रात प्रगती करुन भारताची वेगळी एक ओळख निर्माण करण्याखेरीज भारत देशाची योग्य पध्दतीने राष्ट्रबांधणी घडवून आणता येणार नाही असे महात्मा गांधी राष्ट्रबांधणीच्या विचारांसाठी राष्ट्रवाद आवर्जून सांगत असायचे.

राष्ट्रवाद विचारसरणी नव्हती तर राष्ट्रवाद विचारसरणीला पाच हजार वर्षाचा इतिहास आहे. भारतीय लोकांमध्ये सहिष्णुता या गुणांचा दोन लोक मनाने लवकर एक—दुसऱ्याच्या जवळ येतात. भारत देशाच्या चार टोकांवर तीर्थक्षेत्र उभारुन चारीधाम यात्रा करण्यावर भर देणाऱ्या पूर्वजांना गांधी मानतात. परंतु भारतीय समाजात पाच हजार वर्षापासूनच माणसाच्या जातीचा प्रादुर्भाव झाला आहे की, जेणेकरुन माणूस माणसांपासून तुटत गेला आहे. भारतीय लोकांना राष्ट्राविषयीची भावना हवी आहे. ती भावना आज जातीयतेमुळे, धार्मिकतेमुळे कोसो दूर गेल्याचे दिसते.

भारतीय समाजात पूर्वापार चालत अस्तित्वात असलेले हिंदू, बौध्द, जैन, शिख, मुस्लिम या धर्मातील लोक सहिष्णुतेच्या भावनेने, सहभावनेने एकत्र राहत आलेले आहेत. म्हणूनच भविष्य काळाविषयी महात्मा गांधीजींना वाटायचे की, भारत देशाच्या राष्ट्रवादाला हिंदुराष्ट्रवाद हे स्वरुप येण्याची मुळीच शक्यता नाही. याउलट देशातील सर्वधर्मीय लोक एकजुटीने एकत्र येवुन संमिश्र लोकांचे बहुमत आणि हिंदू लोकांचे अल्पमत होण्याची शक्यता नाकारता येत नाही.

यावरुन असे म्हणता येते की, भारत देश सर्वधर्मीय लोकांचा आहे आणि भारत देश सर्वधर्मीयांसाठी आहे. या देशात विभिन्न धर्माचे लोक राहत असले तरी समान राष्ट्रीयत्वाच्या जागरुकतेने, जाणीवेने परस्परांशी नाते जोडल्या गेले आहे. भारतीय लोकांची विशेष खासियत म्हणजे कोणत्याही धर्माचा व्यक्ती एकमेकांच्या धर्मात हस्तक्षेप करीत नाहीत. समाजातील प्रत्येक धर्मातील व्यक्ती आपल्या स्वइच्छेनुसार अथवा स्वत:च्या मर्जीनुसार व्यक्तीला जो धर्म पसंद असेल त्या धर्माची आराधना, उपासना करण्याचे व्यक्तिगत स्वातंत्र्य आहे की जेणेकरुन आजच्या परिस्थितीत एक राष्ट्रीयत्व आणि एक धर्मीय राष्ट्र मानण्याचा काळ इतिहास जमा झाल्याचे दिसते. कारण गांधीजीच्या शब्दात मांडायचे झाल्यास धर्म ही खाजगी बाब झाल्याकारणाने राजकारणात धर्माला मुळीच स्थान न देता भारतीय विभिन्न धर्माचे लोक असलो तरी लोकांच्या मनात राष्ट्रीयत्वाची भावना पूर्वापार रुजली आहे असा आशय गांधीजीच्या विचारातून अभिव्यक्त होत आहे असे म्हणता येईल.

देशाला सर्व सुखी, संपन्न, समृध्द बनवायचे असेल त्यावेळेस बळकट राष्ट्रबांधणीच्या दृष्टीने भारत देशातील हिंदु, जैन, बौध्द, मुस्लिम, शिख, ईसाई या धर्मातील लोकांनी राष्ट्रीयतेच्या भावनेने विश्वासपूर्वक एक दुसऱ्यांच्या जवळ येण्याची अधिक गरज आहे असे महात्मा गांधीना नेहमी वाटत असल्याचे दिसते. राष्ट्रबांधणी करण्यासाठी हिंदू, मुस्लिम अधिकतम संख्येने असलेल्या या दोन्ही धर्मातील लोकांनी हिंदुनी हिंदु धर्माचे, मुस्लिमांनी मुस्लिम धर्माचे सार समजावून

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya

घेतल्याशिवाय आणि वास्तविक जीवनात जीवन जगत असतांना हिंदू लोकांनी आपल्या धर्माचे आणि मुस्लिम धर्मीय लोकांनी आपल्या धर्माचे आचरण अथवा अनुसरण केल्याशिवाय या दोन्ही धर्मात एक दुसऱ्याविषयी भांडणाचे कारण उरणार नाही.यामधुन असे स्पष्ट होती की, हिंदु–मुस्लिम या दोन्ही धर्मीय लोकांच्या संबंधात सुधारणा व्हावी या उद्देशाने पुढे येवून हिंदू धर्मीय लोकांनी जबाबदारी स्वीकारावी अशी महात्मा गांधीजीची भूमिका होती. वरील विवेचनातून असे स्पष्ट होते की, भारतीय समाजात मुस्लिमांची संख्या हिंदु धर्मीय लोकांपेक्षा अल्प आहे आणि मुस्लिम लोकांवर अन्याय, अत्याचार हिंदु धर्मीय लोकांकडुन होवू नये जर झाले तर मुस्लिम लोकांच्या मनात व्देष, तिरस्कार, घृणा निर्माण होईल. भारत देशासंबंधी मुस्लिम लोकांच्या मनात राष्ट्रीयत्वाची भावना कमी दिसेलम्हणूनच हिंदू धर्मीय लोकांनी सद्भावनेने पुढाकार घेवून परस्परसंबंध प्रस्थापित करावे की जेणेकरुन राष्ट्रबांधणीच्या कार्यात मुस्लिमांचे सुध्दा सहकार्य लाभेल आणि भारत देश आमचाच आहे अशी भावना मुस्लिम लोकांमध्ये निर्माण होईल असे गांधीजींच्या विचारातून स्पष्ट होत असल्याचे दिसते.

हिंदू–मुस्लिम धर्मीय लोकांतील एकजुटीप्रमाणेच गांधीजींच्या राष्ट्रवादाच्या विचारसरणीत अस्पृश्यता निवारणालाही महत्वाचे स्थान असल्याचे दिसते. महात्मा गांधीजी प्रतिपादन करतात की, अस्पृश्यता हा हिंदू धर्मावरील कलंक आणि मानवतेविरुध्दचा गंभीर अपराध तर आहेच आणि राष्ट्रवाद निर्माण करण्याकरिता अथवा राष्ट्रीय एकात्मता संपादन करण्यासाठी या मार्गातील प्रमुख सामाजिक अडथळा आहे असे गांधीजी वारंवार समाजातील लोकांना उपदेश करताना दिसतात. राष्ट्रवादाच्या अडचणीत अस्पृश्यता निर्माण झालेला फार गंभीर धोका आहे. अस्पृश्यता वर्गातील लोकांना शिक्षित अल्पसंख्यांक समुदयातील लोकांनी सामाजिक जवळीकता साधणे अत्यंत निकडीचे आहे. अस्पृश्यांच्या उत्थानासाठी महात्मा गांधीनी भारतीय जनतेला संबोधित करण्याचा प्रयत्न केल्याचे दिसते.

महात्मा गांधीजीच्या राष्ट्रबांधणी अथवा राष्ट्र उभारणीच्या संदर्भात धार्मिक–जातीय घटकांप्रमाणेच प्रादेशिक शक्तींचाही विचार आढळून येत असल्याचे दिसते. गांधीजी म्हणतो की, भाषावर प्रांतरचनेमुळे भारताच्या ऐक्यावर वाईट परिणाम होईल हे मत गांधीजींना मान्य नव्हते. स्वायत्ता आणि फुटीरपणा या दोन शब्दांना समानार्थी मानत नसत. निरोगी स्वरुपाची प्रांतीयता राहणे स्वाभाविक आणि अनिवार्य आहे परंतु स्वायत्ता आणि फुटीरता संकुचित व फुटीर वृत्तीची होता कामा नये. देशाचे घटक या नात्याने राज्याच्या भूमिकेचा विसर प्रांताना पडून चालणार नाही. राष्ट्रबांधणीला राष्ट्रीय ऐकात्मतेला निकोप, निरोगी प्रांतीयता बांधक न ठरता पोषकच ठरु शकते असे गांधीजीच्या विचारातून व्यक्त होत असल्याचे दिसते.

महात्मा गांधीजीचा राष्ट्रविचार जागतिक विचाराचा अविभाज्य घटक मानल्या जाते. राष्ट्रभक्ती आणि मानवसेवा या दोन्ही बाबींमध्ये अंतर्विरोध न करता राष्ट्रामध्ये राहणाऱ्या जनतेने नीट समजून घेतल्यास देशांवर आलेल्या संकटाचे निराकरण चांगल्या पध्दतीने करता येवू शकेल. संकुचित, स्वार्थ आणि एकारलेला राष्ट्रवाद स्वाभाविकच आक्रमक असले तर भारत देशाने संकुचित, स्वार्थी राष्ट्रवादाला आदर्श मानण्यात अजिबात अर्थ नाही. जगातील सर्व मानव जातीमध्ये बंधुभाव निर्माण करणे हे भारतीय लोकांना मिळालेल्या स्वातंत्र्याचे साध्य मानले पाहिजे. देशात राहणाऱ्या लोकांचे पिळवणूक, शोषण जो राष्ट्रवाद निर्माण होत आहे. अशा राष्ट्रवादाचा गांधीजींना खरा राष्ट्रवाद वाटतच नाही असे गांधीजीच्या विचारातून स्पष्ट होत असल्याचे दिसते.

भारत देशातील जनतेने स्वातंत्र्य लढ्याच्या स्वरुपात जगासमोर अहिंसक संघर्षाचा आदर्श निर्माण करावा आणि जागतिक शांततेच्या दृष्टीने आंतरराष्ट्रीयवाद निर्माण करण्याजोगी अहिंसक संघर्षाचा मार्ग राष्ट्रबांधणीच्या उपयुक्त कार्यासाठी अत्यंत गरजेचे ठरेल असे गांधीजीच्या

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

विचारातून प्रचिती दिसून येते. गांधीजीनी मांडलेली राष्ट्रवाद विचारसरणी सर्वव्यापक आहे. जगातील सर्व राष्ट्रातील लोकांना एकत्र आणण्याची ताकद अथवा शक्ती गांधीजीच्या राष्ट्रवादातच आहे असे म्हणता येईल.

निष्कर्ष :

राष्ट्रबांधणी, राष्ट्रीय एकात्मतेकरिता गांधीजींची राष्ट्रवाद विचारसरणी मानवी जीवन विकासाच्या आणि राष्ट्रवाद वृध्दींगत होण्याच्या दृष्टीने गांधीजीचा राष्ट्रवादसंबंधीचा विचार उपयुक्त व मार्गदर्शक आहे ते खालील निष्कर्षामधून दिसून येते.

१. गांधीजीनी राष्ट्रवादसंबंधी लोकशाही परंपरेचा पुरस्कार करुन समाजातील सर्व स्तरातील लोकांना सामावून घेतले जावे असा परखड विचार मांडल्याचे दिसते.

२. भारतीय राष्ट्रवादपाच हजार वर्षाच्या प्रदीर्घ प्रवाहातून निर्माण झाला असून पाश्चिमात्य युरापियन देशांकडून घेतलेला नाही असे ते मानत असल्याचे दिसते.

३. गांधीजीनी राष्ट्रवादात विचारसरणीत राज्यातील प्रत्येक व्यक्तिंनी धर्माला खाजगी मानला पाहिजे व धर्म ही वैयक्तिक बाबआहे असे विचार व्यक्त करत असल्याचे दिसते.

४.हिंदू–मुस्लिम असा धार्मिक भेदभाव न करता मुसलमान बद्दलची जबाबदारी हिंदू धर्मीय लोकांनी स्वीकारावी असे गांधीजी नमूद करत असल्याचे दिसते.

५.अस्पृश्यता हिंदू धर्मावरील कलंक आहे. जे लोक अस्पृशतेचे पालन करतात ते लोक गंभीर अपराधीच आहेत असे मानले पाहिजे असे विचार व्यक्त करतात.

६. महात्मा गांधीजीच्या राष्ट्रवाद विचारसरणीत स्वायत्ता आणि प्रांतीयता या घटकांना स्थान देवू नये असे गांधीजी नमूद करत असल्याचे दिसते.

७.राष्ट्रभक्ती आणि मानवसेवा यांच्यात अंतर्विरोध करत नसल्याचे दिसते.

वास्तविकरित्या राष्ट्रबांधणी; राष्ट्रवाद आणि राष्ट्रीय एकात्मता प्रस्थापित करुन वृध्दींगत करण्यासाठी गांधीजीचा विचार आजही उपयुक्त आहे. गांधीजीचा विचार भारतीय लोकांकरिताच पुरेसा नाही तर अखेर मानव जातीच्या कल्याणाकरिता मांडलेला वैचारिक तत्वज्ञान आहे. गांधीजी राष्ट्रवादाच्या विचारात असे मत व्यक्त करतात की, प्रत्येक व्यक्तीचे हिंदुनी हिंदुचे, मुस्लिमांनी मुस्लिमांचे धर्माचे आचरण करावे, परस्परांच्या धर्मासंबंधी आणि तत्वासंबंधी सहिष्णुता बाळगावी किंवा उभय धर्मातील माणसांनी मोकळेपणानी चर्चा करावी याचा अर्थ असा की, हिंदूने उत्तम हिंदू, मुस्लिमाचे उत्तम इस्लामी व्हावे. असा गांधीजी सल्ला देतात या विचारातूनच गांधीजी थोरवी, महानता दिसून येते.

संदर्भग्रंथ :

१. भोळे, भास्कर लक्ष्मण ''भारतीय आणि पाश्चिमात्य राजकीय विचारवंत,'' पिंपळापुरे बुक डिस्ट्रीव्युटर्स, नागपूर

२.बोराळकर, कृ.दि. ''भारतीय राजकीय विचारवंत'' पिंपळापुरे ॲण्ड कं. पब्लिशर्स, नागपूर, जून १९८७

३. गर्दे, दि. का. ''आधुनिक भारतीय राज्य विचार'' परिमल प्रकाशन, औरंगाबाद, १९७५

४. गांधी, मो. क. ''सत्याचे प्रयोग,'' अथवा आत्मकथा, नवजीवन प्रकाशन, अहमदाबाद

५. गांधी, मो. क. ''हिंद स्वराज,'' नवजीवन प्रकाशन मंदिर, अहमदाबाद

६. फडिया, बी. एल. ''भारतीय सामाजिक एवं राजनीतिक चिन्तन,'' साहित्य पब्लिकेशन्स, आगरा

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

Shri Ganeshdas Rathi Chhatralaya Samiti's

Smt. Kesharbai Lahoti Mahavidyalaya Amravati

NAAC Re-accredited at Grade 'A' with CGPA - 3:09 (2011-16)

ISO9001:2015 certified College

U.G.C. Sponsored

ONE DAY INTER DISCIPLINARY NATIONAL WEB CONFERENCE

on

CHALLENGES IN THE 21st CENTURY AND NEED OF GANDHIAN IDEOLOGY

CERTIFICATE

This is to certify that,

Dr./Mr./Mrs. प्रा. डॉ. रजनीश बांबोळे

of भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी, जि. अमरावती. has participated/

presented a paper on गांधीजींच्या राष्ट्रवादसंबंधीचे विचार : एक विश्लेषणात्मक अध्ययन

in one day interdisciplinary National Web Conference organized by Mahatma Gandhi Study Center of Smt. Kesharbai Lahoti Mahavidyalaya Amravati on 6th June 2020.

Dr.Sunita S. Dhopte
Convener

Dr. Vijaykumar L. Bhangdia
Principal

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

Bharatiya Mahavidyalaya, Amravati

&

Maharashtra Political Science and Public Administration Conference

JOINTLY ORGANIZE

ONE DAY NATIONAL CONFERENCE

"Article 370 : Reality and Future"

Certificate

This certificate awarded to

Prof./Dr./Mr./Mrs. R. G. Bamnak

of Bharatiya Mahavidyalaya Moshi has

participated in the National Conference organized on 9 September 2019

He/She has presented paper on Article 370 : Reality & Future

Dr. Aradhana G. Vaidya
Principal
Bharatiya Mahavidyalaya
Amravati

Dr. Prashant Vighe
Organising Secretary

Dr. Pramod Pawar
President
Maharashtra Political Science &
Public Administration Conference

Principal
Bharatiya Mahavidyalaya
Moshi

2020-2021

112

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - IX, Issue - III
July - September - 2020
Marathi / Hindi Part - I

Impact Factor / Indexing
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

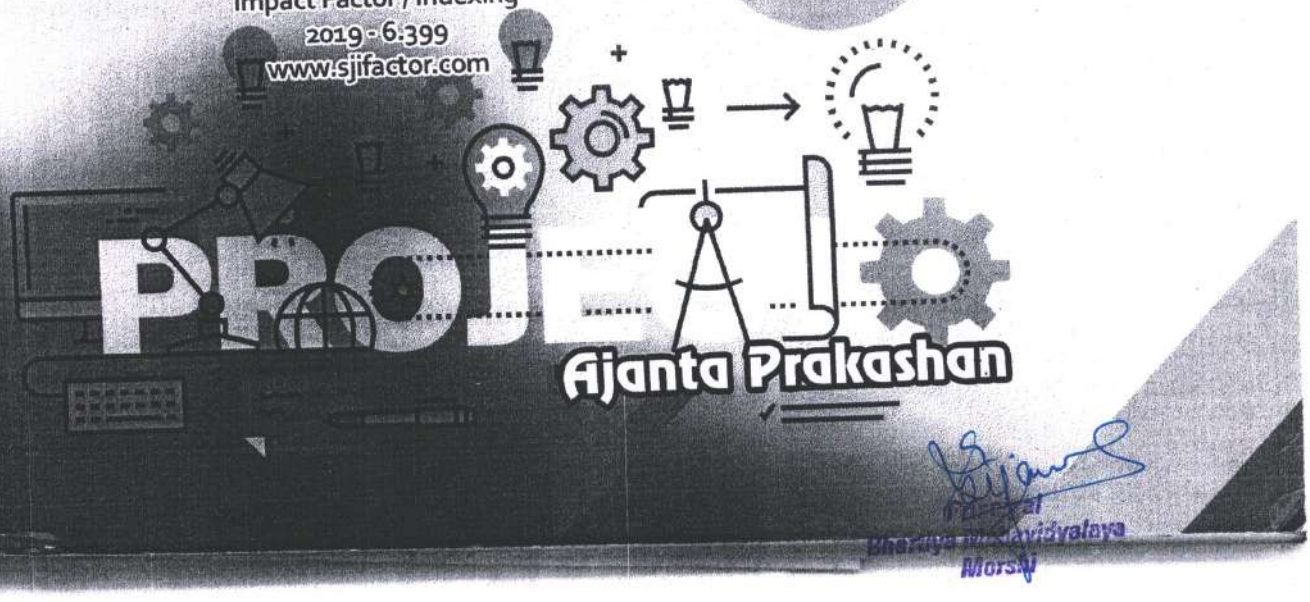

Ajanta Prakashan

Bharatiya Mahavidyalaya
Morshi

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - IX Issue - III JULY - SEPTEMBER - 2020

MARATHI / HINDI PART - I

Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

VOLUME - IX, ISSUE - III - JULY - SEPTEMBER - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF HINDI PART - I

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	कमलेश्वर के 'उपन्यास कितने पाकिस्तान' में वर्णित विभिन्न समस्याएँ **डॉ. रावसाहेब आर. जाधव** **डॉ. मंत्री आर. आडे**	१-५
२	हिंदी गजल साहित्य का स्वरूप एक अध्ययन **नम्रता विश्वांभरराव वावळे**	६-१२
३	उत्तर भारत की संत परम्परा : सवाल, संघर्ष, प्रतिरोध की आवाजें एवं सामाजिक परिवर्तन **अर्चना कुमारी**	१३-१७
४	वेश्यावृत्ति : नैतिकता तथा वैद्यता **डॉ. यामिनी पड़ियार**	१८-२२
५	मीडिया के बदलते परिमान : सामाजिक सरोकार **सहा. प्रो. शीतल श्रीनिवासन बियाणी**	२३-२५
६	राष्ट्रीय विकास में संगीत शिक्षा की भूमिका **डॉ. राजीव बोरकर**	२६-२८
७	आँचलिक उपन्यांसकार रांगेय राघव **प्रा. डॉ. गिरि डी. व्ही.**	२९-३२
८	मासिक धर्म : एक चुनौती (विशेष संदर्भ : जनजातीय महिलाएं) **डॉ. पिंकी शर्मा** **प्रो. पूरण मल यादव**	३३-३९
९	भारत में मानवाधिकार और महिलाएँ : एक चिंतन **प्रा. डॉ. आर. जी. बांबोळे**	४०-४५

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

VOLUME - IX, ISSUE - III – JULY – SEPTEMBER - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

९. भारत में मानवाधिकार और महिलाएँ : एक चिंतन

प्रा. डॉ. आर. जी. बांबोळे
सहयोगी प्राध्यापक, भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी, जि. अमरावती.

प्रस्ताविक

अन्तर्राष्ट्रीय स्तर पर मानवी अधिकारों का प्रसार तथा संरक्षण की प्रकिया संयुक्त राष्ट्र के निर्माण से प्रारम्भ हुआ है। मानव अधिकारों के संदर्भ मे संयुक्त राष्ट्र निरंतर सकीय और कार्यशील है। मानवी अधिकारों के संरक्षण के लिए अन्तर्राष्ट्रीय स्तर से व्यवस्था विकसित करके यह मानवाधिकार का विषय संयुक्त राष्ट्र के अन्तर्गत अधिकार क्षेत्रों से बाहर निकालनेमें संयुक्त राष्ट्र का बहुत बडा योगदान माना जाता है। मानवी अधिकार मानव जात के विकास के लिए और मानव के सन्मान और प्रतिष्ठा तथा दर्जा के लिए मौलीक बात रही है। दुनिया की सभी मानव जात अपने अधिकारों के लिए जागतिक स्तर पर दिनोंदिन कोशिश करके विभिन्न मार्गोसे संघर्ष शुरु रखा है। मानवी अधिकारो के संदर्भ में 1215 में मॅग्नाकार्ट, 1679 का बंदी प्रत्यक्षीकरण अधिनियम, 1628 का पिटिशन ऑ राइटस् 1689 का बिल ऑफ राइटस्, 1776 का अमेरिकन स्वतन्त्रता घोषणापत्र, 1789 का फ्रान्स का मानवी अधिकारो सम्बन्धी घोषणा और 1948 का संयुक्त राष्ट्र का मानवी अधिकारों का घोषणापत्र आदि घटनाएँ मानवी अधिकार प्राप्त करने के लिए इतिहास के संघर्षो के महत्वपूर्ण सीढीयाँ मानी जाती है।

भारत में मानवी अधिकारों को सांविधानिक स्थान प्राप्त हुआ है। भारतीय संविधान के तिसरे और चवथे प्रकरण में इस संदर्भ में मानव के भविष्य के लिए कुछ इंतजाम याने शर्ते रखी है। भारतीय संस्कृती की परम्परा मानी जाती है। भारतीय परम्परा का निर्माण अनेक विश्वासों एवं धर्मो के संमिश्रण से बना हुआ है। प्राचीन भारत मे शस्त्र सम्मत मूल्यों का अनुपालन प्रत्येक व्यक्ति करते आया है। भारतीय परम्परा में पुरुषों को अधिक स्थान, दर्जा दिया गया है। सर्वसाधारण रुप से समाज में महिलाओं को हमेशा दुय्यम स्थान दिया गया है। इसके परिणाम स्वरुप महिलाओं को अधिक संघर्ष मानवी अधिकारों के लिए करना पडता है। संविधानिक प्रावधान और कानून होने के बावजूद भी महिलाओं के अधिकारों का हनन निरन्तर होता है और महिलाओं पर होनेवाले अन्याय, अत्याचार दिनोंदिन बढते जानेवाले घटनाएँ महिलाओं के संदर्भ अधिकतम होती है। भारत में मानवाधिकार और महिलाएँ इस विषय के संदर्भ में भारत की महिलाओं के मानव अधिकार के सम्बन्ध में वास्तविक स्थिती का अध्ययन करना है।

- **विषय का उद्देश्य :** महिला अधिकारों के वैधानिक स्थिति और वास्तविक स्थिति का अध्ययन करना है।
- **परिकल्पना :** आजादी के बाद भी महिला अधिकारों का हनन तथा उल्लंघन होते जा रहा है।
- **मानव अधिकार और हमारे संविधान में विशेष प्रावधान :**

विश्व के विभिन्न संविधानों में अधिकारों को शामिल किया गया है। भारत के संविधान में निहित अधिकार मानव अधिकारों के समान है। भारत के संविधान में धर्म, जात, वंश, लिंग, वर्ण और रंग के आधारपर भेदभाव न करते हुए भारत के सभी लोगों को समान माना जाता है। बल्कि, राजनीतिक, नागरि, सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

VOLUME - IX, ISSUE - III – JULY – SEPTEMBER - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

भारतीय दंड संहिता (Indian Pinal Code) के अन्तर्गत लैंगिक उत्पीडन, छेडछाड, अपहरण, बलात्कार तथा हत्या जैसे अपराधिक मामले दंडसंहिता अनुसार शिक्षापात्र मानते है। इस सम्बन्धी भारतीय दंड संहिता का प्रावधान 363, 366ए, 354, 509, 367, 373, 376 और 377 इन अनुच्छेदो मे शिक्षा का प्रावधान किया गया है।

महिलाओं के असभ्य प्रदर्शन रोखने सम्बन्धि भारतीय दंड संहिता का अनुच्छेद 242, 293 और 294 में प्रावधान किया है। महिलाओं के मानव अधिकारों के संरक्षण बनाये रखने हेतु भारतीय दंड संहिता अनुच्छेद 98, 51–2 एवं 167 संदर्भ में 1990 साल में महिला आयोग अधिनियम बनाया गया। महिला आयोग अधिनियम के अनुसार 1992 साल में राष्ट्रीय महिला आयोग निर्माण किया गया है। मानव अधिकारों का भंग करने के सन्दर्भ में राष्ट्रीय महिला आयोग सकीय ढंग से कार्यवाही करने का अधिकार प्राप्त हुआ है। महिला बन्दिगृह में और पुलिस संरक्षणों मे मानव के अधिकारों का उल्लंघन यदी किया जाता है, तो बन्दीगृह के अधिकारी तथा पुलिस कर्मचारी के विरोध में कारवाई करने का अधिकार ही राष्ट्रीय महिला अधिकार आयोग को ही है। भारत के महिलाओं को स्वन्तत्रता, समानता एवं न्याय प्राप्त करने के उद्देश से और महिलाओं पर होनेवाले अन्याय, अत्याचार, शोषण रोखने के हिसाब से महिलाओ का सशक्तीकरण करने के लिए सकारात्मक भावना रख के और अच्छे सुझॉव निर्धारित करके राष्ट्रीय विकास में महिलाओं का अधिक भागीदारी बृध्दिंगत हो उसके लिए राष्ट्रीय महिला आयोग का योगदान देने का महत्व का उद्देश है ऐसा दिखाई पडता है।

भारत मे महिलाओं के अधिकारों की वास्तविक स्थिति

भारत देश में महिलाओं के स्थिती के सन्दर्भ मे अनेक चढाव उतार तथा बदलाव आये है। भारत के वैदिक काल में महिलाओं को पुरुषों के बराबर के याने समान स्थान प्राप्त होता था। वेदों मे नारी को याने महिलाओं को सन्मानजनक उच्च स्थान प्रदान करते हुए महिलाओं की तुलना ब्रम्ह से की है। ब्रम्ह स्वयंज्ञान के अधिष्ठाता है। इसीप्रकार महिलाएँ स्वयं ज्ञानवान होते हुए अपनी सन्तान को भी सुशिक्षित बनाती है। स्त्री हि ब्रम्ह वभुषिथ (ऋग्वेद)। वैदिक साहित्य में स्त्री एवं पुरुष को एक दुसरे का पूरक समझाा गया है। प्रत्येक देवता के साथ महिलाओं की दैवीय शक्ति की भी कल्पना की गयी है। वैदिक काल की महिलाएँ अपना गृहस्थ जीवन सफलतापूर्वक व्यतीत करने के साथ ही साथ विपत्ति आने पर युध्द क्षेत्र में भी सहयोग दिया करते थे। मानव अधिकारों की दृष्टि से महिला और पुरुष में भेद करना उतना ही अयोग्य है, जितना कि बालों के रंग या चमडी के आधार पर भेदभाव करना है। किसी भी सभ्य समाज और सुसंस्कृत समाज मे स्वतन्त्रता और मानव अधिकार के दृष्टि से महिला और पुरुष में कोई भेद नही किया जाता। क्योंकि, महिला और पुरुष के लिए समान अधिकार एक सुसंस्कृत समाज की कसौटी मानी जानी चाहिए।

महिलाओं के क्षमताओं के बारे में **स्वामी विवेकान्दजी कहते है,** "राष्ट्र बनाने के लिए यदि आप मुझे पॉच सौ पुरुष दे, तो मैं राष्ट्र को एक वर्ष मे बदल दूँगा, परन्तु यदि मुझे पचास महिलाएँ दे, तो मै कुछ ही महिनों में देश को बदल दूँगा।" इसका मतलब यह होता है कि, स्वामी विवेकानन्दजी ने महिलाओं की क्षमताओं को जानकर भी पहचानते थे। महिलाओं में पुरुषों से अधिकतम कार्य करने की योग्यता और क्षमताएँ होती है, लेकिन, हमारे भारतीय

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

VOLUME - IX, ISSUE - III – JULY – SEPTEMBER - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

अत्याचार के प्रति विरोध करने की ताकद बढती है। ग्रामीण और शहरी भागों में महिलाओं की लिखने पढने की योग्यता याने साक्षरता का अनुपात ग्रामीण साक्षरता का 59 और शहरी भागों में यही अनुपात 80 औसत है महिलाओं के उपर होनेवाले अत्याचार अन्याय के सम्बन्धि सबसे बुरी बात यह है की, याने पारिवारिक हिन्सा से होनवाले अन्याय, अत्याचारो से महिलाएँ शोषित, पीडित बनती जा रही है। एक अध्ययन के अनुसार 40 प्रतिशत से अधिक भारतीय महिला पारिवारिक हिन्सा से शोषित पीडित है। इसप्रकार भारतीय महिलाओं पर होनेवाला शोषण सामाजिक, आर्थिक तथा राजनैतिक दृष्टि से सामर्थ्यशाली, वैभव संपन्नता रहनेवाले लोगों के व्दारा की जाता है। 'महिलाओं को सर्वाधिक मारपीठ बिहार इस राज्य में की जाती है।' उसके बाद भारत के विभिन्न राज्यों में याने आसाम, पश्चिम बंगाल, उत्तरप्रदेश एवं तामिळनाडु इस राज्यों का कमांक आता है। लेकिन, बिहार राज्य में इस प्रकार घटनाएँ 59 प्रतिशत अकेले बिहार और उत्तरप्रदेश में मानव अधिकार उल्लंघन के देश के 54 प्रतिशत मामले प्रतिवर्ष दर्ज कीये जाते है। महिलाओं के प्रति दहेज, हत्या बलात्कार और छेडखानी की घटनाएँ भी प्रतिवर्ष बढ रही है। **"अमेरिका की ह्युमन राइटस् वाच"** संस्था ने महाराष्ट्र में दलित महिलाओं के उत्पीडन की घटनाओं का खुलासा किया है।" मानव संसाधन मन्त्रालय के महिला एवं बालविकास विभाग के अनुसार भारत देश में प्रत्येक 54 मिनट में एक महिला बलात्कार, 51 मिनट में छेटखानी की घटनाएँ 26 मिनिट में गैरवर्तन तथा 102 मिनट में दहेज के लिए हत्या की जाती है। इसपर से ऐसा दिखाई पडता है कि आज भी भारत वर्ष में महिलाओं के प्रति देखने का पुरुषों का नजरिया गलत है। महिलाओं के अधिकारों का हनन तथा उल्लंघन पुरुषों व्दारा किया जाता है ऐसा मानना अनुचित नही होगा। यह बडी हमारी देश के महिलाओं के प्रति शर्मनाक बात है।

निष्कर्ष

भारत के आजादी के बाद भारत की महिलाओं की स्थिति भी बेहतर होगी नई आधुनिकता समाज में नये रुप से जागृकता लायेंगी और महिलाएँ पुरुषो की तरह समाज में समान अवसर पाकर एक नये समाज की संरचना में हाथ बटायेगी, लेकिन, दुर्भाग्य से वैसा नही हुआ है। भारत की महिलाएँ विकास के विभिन्न क्षेत्रों में आगे आयी है और आज दिखाई दे रही है। पर महिला उत्पीडन, छेडखानी घटनाये कम नही हुई है। यह भी हमारे समाज की वास्तविकता को नकारा नही जा सकता। हालांकि, महिलाओं की उत्पीडन, शोषण के तौर तरिकों मे भले ही तफावत हो, फिर भी शहरी और ग्रामीण स्त्रियों समान रुप से अवहेलना, अपमान, उपेक्षित, महिलाओं का दमन, अधिकार का हनन की शिकार आज भी होती जा रही है। यहा हमारे महिला अधिकारों के हनन वास्तविकता मानी जाती है।

सुझॉव

1. बालविवाह जैसे कुप्रथाएँ के वजह से महिलाओं अधिकारों का होनेवाला हनन रोकने के संदर्भ में कानून में कठोर इंतजाम होनी चाहिए।
2. महिलाओं के ऊपर होनेवाले अत्याचारों के संदर्भ में पोलीस व्दारा सकारात्मक दृष्टि से अपनी भूमिका प्रभावी रुप से करनी चाहिए। क्योंकि रात के समय काम करनेवाले महिलाओं के लिए प्रवास में संरक्षण देना चाहिए।
3. महिला गर्भपात के सम्बन्धि के लिए स्त्री–पुरुष अनुपात निर्माण होने के कारण यह अन्तर कम करने के लिए राज्य स्तरोंपर उत्तेजित करनेवाले योजनाओं का अमल होना चाहिए।

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

VOLUME - IX, ISSUE - III – JULY – SEPTEMBER - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

तथा सांस्कृतिक अधिकार प्रदान कीये है। सम्बन्धित सभी अधिकार संविधान के तिसरे प्रकरण में उल्लेखित है। संविधान के अन्तर्गत नागरिक को मिले हुए अधिकारों का भंग तथा उल्लंघन किया जाता है, तो न्यायालयों में जाकर न्याय मॉग के सुविधा दी गयी है। इतना नही बल्कि संसद विविधमंडलो व्दारा संविधान में संशोधन करके नागरिकों के मौलीक अधिकारोंका संकोच नही कर सकते है। मौलिक समान अधिकारों की निम्नलिखित रुप से वर्णन किया जाता है।

1. संविधान के अनुच्छेद 15 में पुरुष और महिला दोनों ही जाति, रंग, भाषा, धर्म, राजनीति आदि में भेंद किये बिना सभी व्यक्तियों को सभी अधिकार और स्वतन्त्रता की समानता के पक्षधर है।
2. संविधान के अनुच्छेद 18 और 25 में पुरुष और महिला यह दोनों ही व्यवसाय और धर्म आदि की स्वतन्त्रता के पक्षधर है।
3. संविधान के अनुच्छेद 27 और 29 (1) दोनों ही भाषा और संस्कृति के संरक्षण के पक्ष में है।
4. संविधान के अनुच्छेद 25 में और 45 में दोनों ही प्राथमिक स्तर तक निःशुल्क तथा अनिवार्य शिक्षा के पक्षधर है।

उपर्युक्त भारत के संविधान में अनुच्छेद 14, 15(1), 16 (1), 19(1)क, 19(2)(2ब), 20, 21, 25 इसप्रकार के है। इन अनुच्छेदों में मानव अधिकारों के सन्दर्भ प्रावधान की है। संविधान के चवथे प्रकरण में अनुच्छेद 36 से 51 तक राज्यनीती के मार्गदर्शक तत्वों सम्बन्धी प्रावधान है। यह प्रावधान को न्यायालयीन संरक्षण के देखरेख में नही रहने के बावजूद मानव अधिकारों के दृष्टि से अधिक महत्वपूर्ण माने जाते है इसके अलावा भी संविधान के अनुच्छेद 325 के अनुसार पुरुष और महिला यह दोनो का मत देने का समान अधिकार प्राप्त हुआ है।

वैधानिक स्थिति

संविधान के अनुच्छेद के अन्तर्गत हमारे संसद विधीमंडलो व्दारा महिलाओं के विकास के लिए समय–समय पर महत्वपूर्ण कानून बनाये गये है। विशेष रुप से निम्नलिखित कानून महिलाओं के अधिकारों के सम्बन्धित हैं आजतक की वैधानिक स्थिती स्पष्ट की जाती है।

महिलाओं की प्रत्यक्ष अधिकार प्राप्त होने के लिए हमारे संसदोने संविधान का अंमल जबसे हुआ तब से कानून बनाये हुए है। इस में अनैतिक व्यापार प्रतिबन्धक कानून 1956, दहेज प्रतिबन्ध कानून 1961–1986, महिला असभ्य प्रदर्शन प्रतिबन्ध कानून 1987, परिवार के हिन्सा से महिलाओं को संरक्षण कानून 2005 आदि प्रमुख कानून का सामील प्रत्यक्ष रुप से महिलाओं के लिए कानून बनाये हुये है। इन में भारतीय दंड सहिता 1860, भारतीय साक्ष कानून 1872, विवाहित महिला संपत्ती कानून 1874, बाल विवाह प्रतिबंध कानून 1929, मुस्लिम व्यक्तिगत कानून 1937, किमान वेतन कानून 1947, हिन्दु विवाह कानून 1955, विदेशी विवाह कानून 1969, भारतीय तलाक कानून 1969, अपराधीकरण प्रकिया संहिता 1973, पारिवारिक न्यायालय कानून 1984, मानसिक आरोग्य कानून 1987, महिला राष्ट्रीय आयोग 1990, मानव अधिकार संरक्षण कानून 1993, घरेलू हिन्सा से महिलाओं का संरक्षण अधिनियम 2005, महिलाओं का कार्यस्थल पर लैंगिक उत्पीडन अधिनियम 2013, प्रसूति लाभ अधिनियम 2017 महिला व्यापार कानून 2019 इसप्रकार के कानून का विशेष रुप से समाविष्ट होता हैं। उपर्युक्त कानून अधिनियमों से महिलाओं के मानव अधिकारों के संरक्षण के लिए अधिकतम महत्वपूर्ण कानून याने भारतीय दंड संहिता कानून माना जाता है।

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

संस्कृति ने महिलाओं को कार्य करने की सन्धि देना गलत माना है। इसलिए भारतीय समाज में महिलाओं को अधिकारां से विभिन्न क्षेत्रो से दुर रहना पडा यह हमारे समाज का दुर्भाग्य है।.

महात्मा गांधी ने **'यंग इंडिया'** में लिखा है कि, ये हमारी अभागी बहिने, जिन्हे पुरुषों ने अपनी हवसके लिए बेच दिया है, यह बडे शर्म एवं दुःख की बात है। महिलाओं के लिये बडी ही अपमानजनक स्थिति है। पुरुष जो कानून बनानेवाला है, उसे महिलाओं के प्रति किये गये तथा थोपे गये अपमानजनक नियमों और कानूनों के लिये भयानक दण्ड चूकाना होगा। स्वतन्त्रता आंदोलन में गांधीजी की प्रेरणा से अनेक महिलाएँ आजादी की लडाई में पुरुषों के साथ आगे बढकर भाग लेने लगी थी। पर्दा प्रथा के कारण महिलाएँ घर के बाहर नही जा पाती थी। लेकिन, फिर भी महिलाओंने इन बंधनो से छुटकारा पाने के लिये शिक्षा ग्रहण करना, आजीविका कमाने हेतु व्यवसाय लघु उद्योग या गृह उद्योग तथा आपस में एकता से रहना शुरु कर दिये थे। भारतीय समाज में दुर्भाग्यपूर्ण बात यह है की, लडकियों को जन्म के पहले ही मॉ के पेट में मारने की परम्परा एवं प्रथा है, इसप्रकार परम्परा भारत में प्राचीन काल से प्रचलित है। याने महिलाओं के जन्म लेने के प्राकृतिक अधिकार का भंग किया जाता है।

युनिसेफ के अहवाल के अनुसार सम्पूर्ण विश्व में पुरुष और महिला अनुपात 100:105 इसप्रकार कई 2001 के अनुसार भारत के अंक यह दर्शाते है कि, भारत में 1000 पुरुषों के पिछे महिलाओं की संख्या 933 इतनी है। 0 से 6 वर्ष के आयुमान में प्रति हजार पुरुष बालकों के तुलना में स्त्री बालको की संख्या सदैव कम होते जा रही है। यह संख्या 962 के उपर से आज 927 तक नीचे आयी हुई है। जिन राज्यों में उनकी संख्या में वृध्दि दिखाई पडती है, उन राज्यों में हिमाचल प्रदेश, हरियाणा पंजाब उत्तरांचल, गुजरात और महाराष्ट्र इन राज्यों को विशेष रुप समाविष्ट होता है। आज भी भारत में कई ऐसे राज्य है जहॉ जन्म के पहले तथा जन्म होने बाद लडकियो की हत्या की जाती है, इसप्रकार अनुलांछित चित्र दिखाई देता है। जैसे राजस्थान राज्य के पश्चिम भागों के जिलो में दस हजार जनसंख्या के पीछे गावों में युवतीओं की संख्याा सिर्फ पचास (50) है। विकसित देशों के तुलना में भारत में विकसित देशों के तुलना में भारत में महिलाओं का गर्भपात अधिक होने के कारण जिन महिलाओं को गर्भपात होता है। उसमें सर्वाधिक गर्भपात होनेवाले महिलाओं का निधन अधिक रुप से होता है। भारत में प्रति साल में गर्भपात होने के कारण महिलाओं की मृत्यु की संख्या 1 लाख से अधिक होते है। 2019 के मानव विकास अहवाल के अनुसार ऐसा दिखाई पडता है कि, लिंग समानता के दृष्टि से भारत की स्थिति पाकिस्तान इस देश भी गंभीर है। भारत का लिंग विकास (Gender Development Index) का स्थान 122 वा 2019 के मानव विकास अहवाल के अनुसार याने आज भी वास्तविक रुप से भारत का स्थान दक्षिण आशिया महाव्दीप में सबसे नीचे है। महिलाओं का मृत्यु का औसत पाकिस्तान से अधिक है। जिस पाकिस्तान देश में 1 लाख जीवित लडकियों में से 320 बालको को निधन होता है उसप्रकार भारत में बालकों को मृत्यु अनुपात 450 है।

शिक्षा के दृष्टिकोन से विचार करने बाद आज भी ग्रामीण याने गॉव के भागो में लडकियों के शिक्षा के ओर दुर्लक्ष किया जाता है। जिसप्रकार लडको के शिक्षा पर जितना खर्च किया जाता है, उतना लडकीयों के बारे में खर्च नही किया जाता है। इसका मतलब यह होता है कि, महिलाओं का शिक्षा जैसे अधिकार का हनन याने नष्ट होता है। तथापि, महिलाओं को शिक्षा का अधिकार प्राप्त होकर महिलाओं का आत्मविश्वास, आत्मबल बढकर अन्याय,

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

4. वैयक्तिक रुप से महिलाओंने अपने अधिकारों सम्बन्धित जागरुक तथा जागृत रह कर उनके ऊपर होनेवाले अत्याचारों के संबंध में प्रतिकार तथा लडने क्षमता प्राप्त करने चाहिए। उसके लिए सबसे पहले महिलाओं का सशक्तिकरण होना अनिवार्य होगा।
5. सरकार के विभिन्न विभागों में महिलाओं के सशक्तिकरण के लिए 30 से 40 प्रतिशत व्यय करना चाहिए। इस सन्दर्भ की सिफारिश स्वयं राष्ट्रीय महिला आयोग ने सरकार को की है।
6. महिलाओं के मानव अधिकारों के संरक्षण करने सम्बन्धि कानून के संदर्भ में और राष्ट्रीय महिला आयोग सम्बन्धि सामान्य लोगों में विशेष रुप से ग्रामीण भाग में लोगों में अधिक जागृती करना आवश्यक है। उसके लिए सरकार, राष्ट्रीय मानव अधिकार आयोग, राष्ट्रीय महिला आयोग, स्वयंसेवी संगठना ऐसे सभी स्तर से सकारात्मक भाव से प्रयत्न करने की आवश्यकता है।
7. महिलाओं के मानवी अधिकार के संवर्धन और संरक्षण प्राप्त करने हेतु और सरकारी संगठनो को शामिल करना चाहिए। क्योंकि, गैर सरकारी संगठनों की भूमिका महत्वपूर्ण होती है।

सन्दर्भ

1. मिश्रा, महेन्द्र कुमार,"भारत में मानवाधिकार," आर बी. एस. ए. पब्लिकशर्स, जयपूर, 2008
2. चतुर्वेदी अरुण, संजय लोठा, "भारत में मानव अधिकार," पंचशील प्रकाशन, जयपूर, 2005
3. मिश्रा, दामोदर, शुक्ला अखिल, "मानवाधिकार" दशा और दिशा" पोडन्टर, पब्लिकशर्स, जयपूर–2008
4. सैनी, हिन्दु, "मानवाधिकार और महिला," कपिल प्रकाशन राजस्थान, (पिलानी) 2009
5. सिंह, राजबाला, "मानवाधिकार और महिलाएँ"
6. वोहरा, बी. एल. "पुलिस और मानवाधिकार" के. के. पब्लिकेशन्स, नई दिल्ली, 2007
7. राष्ट्र महिला मासिक, फेब्रुवारी 2010, नवम्बर, 2011
8. राष्ट्रीय महिला आयोग, वार्षिक अहवाल 2007, 2008, 20018, 2019

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

2020-21 146

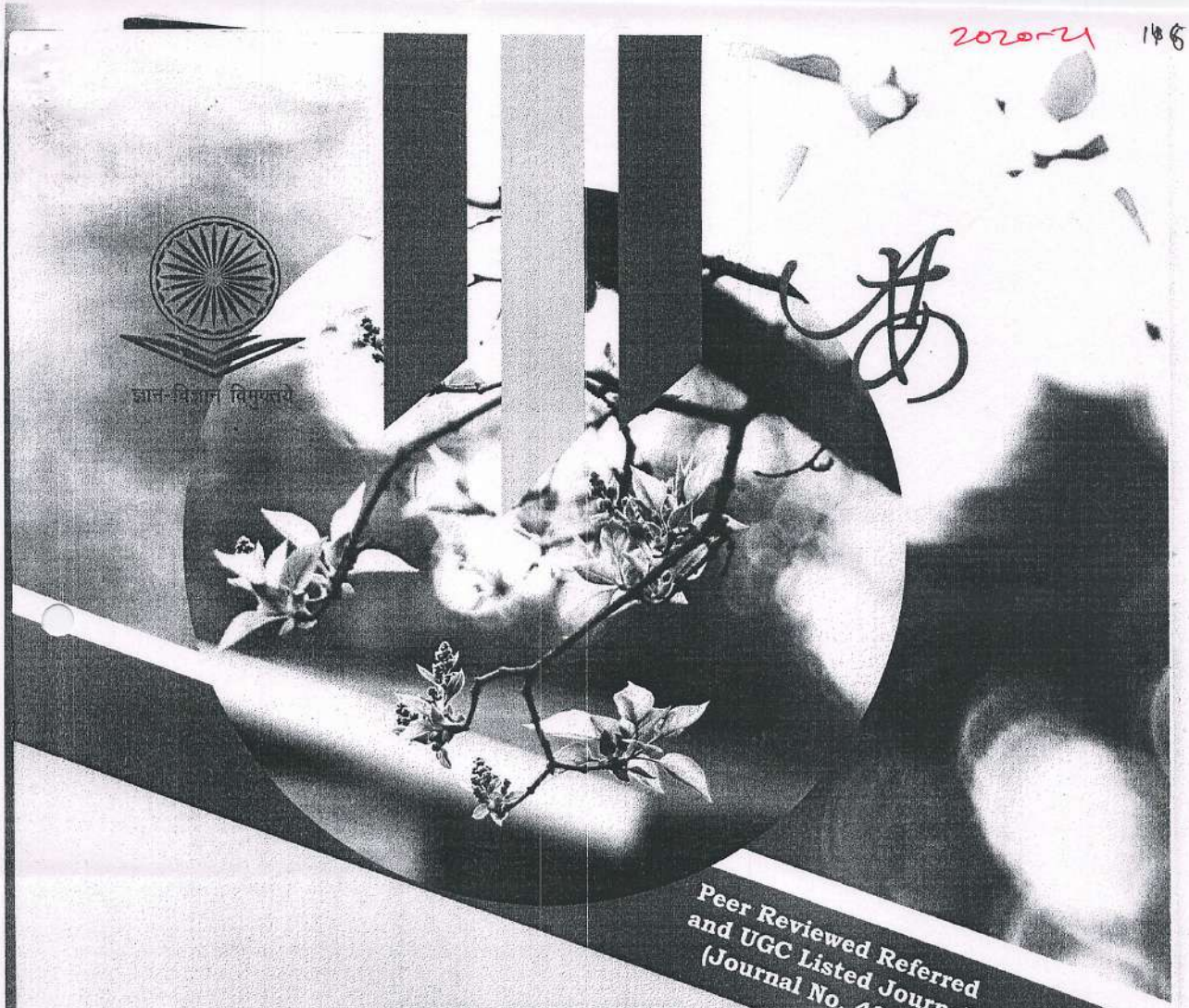

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN - 2277 - 5730

An International Multidisciplinary
Quarterly Research Journal

AJANTA

Volume IX, Issue - IV, October - December - 2020
English / Marathi / Hindi Part - I

Impact Factor / Indexing
2019 - 6.399 (www.sjifactor.com)

AJANTA PRAKASHAN

Librarian
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - IX Issue - IV OCTOBER - DECEMBER - 2020

ENGLISH / MARATHI / HINDI PART - I

Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

VOLUME - IX, ISSUE - IV - OCTOBER - DECEMBER - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF HINDI PART - I

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	'आवाँ' उपन्यास में चित्रित नारी जीवन की समस्याएँ **डॉ. रावसाहेब आर. जाधव** **डॉ. मंत्री आर. आडे**	१-५
२	औद्योगिकरण एवं बिगड़ता पर्यावरणीय संतुलन (विशेष संदर्भ : चित्तौड़गढ़(राज.) के उद्योग) **संतोष कुमार धाकड़**	६-१०
३	इक्कीसवीं सदी की हिंदी कविता : नारी-विमर्श का नया दस्तावेज **वीरेश बिसनल्लि ।**	११-१५
४	हिन्दी महिला उपन्यासकारों के उपन्यासों में संवैधानिक मूल्य **डॉ. स्मृति नरेश चौधरी**	१६-२०
५	मानवाधिकार एवं बालक **डॉ. आर. जी. बांबोळे**	२१-२५
६	लोकतंत्र में मिडिया और इंटरनेट कि भूमिका **डॉ. ढोले विजयकुमार शिवदास**	२६-३०
७	गुड़िया को देखते हिंदी साहित्य का भविष्य **डॉ. ढाणकीकर शोभा नारायणराव**	३१-३५
८	'सतह से उठता आदमी' कहानी संग्रह में मुक्तिबोध का भावविश्व **डॉ. एमेकर एन. जी.**	३६-३९
९	समकालीन हिन्दी उपन्यासों से ग्राम विमर्श **डॉ. बाला साहेब सोनवणे**	४०-४५

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

VOLUME - IX, ISSUE - IV - OCTOBER - DECEMBER - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

५. मानवाधिकार एवं बालक

डॉ. आर. जी. बांबोळे
सहयोगी प्राध्यापक, भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी, जि. अमरावती.

मनुष्य एक सामाजिक प्राणी है। समाज में रहकर वह अपने व्यक्तित्व का विकास करना चाहता है, मानव विकास से ही समाज की प्रगति सम्भव है। स्वस्थ समाज का निर्माण तब ही सम्भव है, जब प्रत्येक मनुष्य अपने मूलभूत अधिकारों को प्राप्त कर सके। मनुष्य अपने अधिकारों का प्रयोग तब ही कर सकता है जब वह शिक्षित हो, उसमें अपने अधिकारों की समझे हो और अधिकारों का हनन होने के कारण विरोध करने का साहस हो। सभी मनुष्य को अधिकारों के सन्दर्भ में समझने एवं उनकी रक्षा के लिये सम्पूर्ण मानव जाति को शिक्षित होना ही आवश्यक है। क्योंकि, शिक्षित मनुष्य ही स्वयं भी जागरुक होकर दुसरे मनुष्य के हितों का भी ध्यान रखेगा। इसीलिए प्रत्येक राष्ट्र उपने नागरिकों को विशेष रुप से बच्चों को इस तरह से शिक्षित की जाए जहॉतक वे बच्चें अपने अधिकारों के प्रति तथा कर्तव्यों के प्रति जान सके तथा समझने का प्रयास कर सके।

बालक राष्ट्र की धरोहर होते है बालक के विकास से ही राष्ट्र का विकास एवं उन्नति सम्भव होती है। बालकों को अच्छे ढंग से संस्कार मिले तथ भरपूर उन्हे अन्य लोंगों से स्नेह प्राप्त हो सके और बच्चों का उचित शारिरिक एवं मानसिक विकास के लिए उन बच्चों को प्रेम मिले। लेकिन, वास्तविकता यह है कि, इस धरती पर जन्म लेनेवाले प्रत्येक बच्चे को वे सब अधिकार प्राप्त नही हुए जिनका वे बच्चे हकदार है। विकासशील एवं विकसित राष्ट्रो के बालकों को तो मानव को प्राप्त होनेवाली मूलभूत आवष्यकताओं की पूर्ति के लिए भी संघर्ष करना पडता है। इसके अभाव में बालकों का व्यक्तित्व कुंठित हो जाता है। जिससे बालको एवं बच्चों का विकास नही हो पाता। प्रकृति के प्राप्त क्षमताएँ अविकसित रह जाती है और बच्चों का जीवन व्यर्थ सा हो जाता है। प्रसिध्द दर्शनिक **टी. एच ग्रीन** कहते है कि मानवी जागृती अपनी विकास हेतु स्वतन्त्रता चाहती है, स्वतन्त्रता अधिकारों में निहित है और अधिकार राज्य की मॉग करते है, इसका मतलब यह स्पष्ट होता है की, राज्य का अस्तित्व ही नागरिकों के अधिकारों के रक्षा के लिए होते है।

अन्तरराष्ट्रीय समुदाय में बालकों के प्रतिचेतना 1946 जागृत हुई जब आर्थिक और सामाजिक परिषद के अस्थायी आयोग में इस बात पर बडा जोर दिया कि राष्ट्र संघ के तत्वज्ञान में बनायी गयी जेनेवा घोषणा 1924 में विश्व के सभी लोगों पर व्दितीय विश्व युध्द के समाप्त हो जाने पर भी संयुक्त राष्ट्र महासभा ने जेनेवा घोषणा के आधार पर बालकों के अधिकारो की घोषणा की गयी है।

विषय का उद्देश्य

1. बालकों के अधिकारों का अध्ययन करना है।
2. बालकों को प्राप्त हुए शिक्षा के अधिकारों का अभाव का अध्ययन करना।

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

परिकल्पना

1. बालकों के अधिकारों का हनन तथा उल्लंघन होता है।
2. सभी बालक शारीरिक मानसिक, नैतिक आध्यात्मिक एवं सामाजिक विकास स्वतन्त्रता के अवसर के हकदार होंगे।

बालकों के अधिकारों की घोषणा 1959 साल में की गयी है।

1. बालकों को इस घोषणा से सभी अधिकारों का उपभोग करना होगा। सभी बालक किसी अपवाद के बिना इन अधिकारों के हकदार होंगे।
2. बालक विशेष संरक्षण का उपभोग करेगा और विविध व्दारा उसे अवसर और सुविधाएँ तथा साधन दिए जाएंगे जिससे वह शारीरिक, मानसिक और सामाजिक दृष्टि से स्वस्थ और सामान्य रुप में तथा स्वतन्त्रता एवं गरिमा की दशा में विकास करने में समर्थ हो जाए।
3. बालक अपने जन्म से नाम और राष्ट्रीयता का हकदार होगा।
4. बालक सामाजिक सुरक्षा की प्रसुविधा का उपभोग करेगा।
5. बालक जो सामाजिक, मानसिक दृष्टि से विकलांग है तो उनके साथ विशेष बर्ताव किया जाएगा, उनको विशेष रुप से शिक्षा दी जाएंगी और उनकी विशेष देखभाल की जाएगी।
6. बालक अपने व्यक्तित्व के पूर्ण और समन्वयात्मक विकास के लिए स्नेह तथा प्रेम और समझदारी की अपेक्षा करता है।
7. बालक सभी परिस्थितीयों मे संरक्षण और अनुतोश पाने के लिए प्रथम होगा।
8. बालक के सभी प्रकार उपेक्षा, कुरता और शोषण के विरुध्द संरक्षण दिया जाएगा।
9. बालको को ऐसे आचरण से संरक्षण किया जाएगा जो जातीय, धार्मिक और अन्य किसी प्रकार विभेद संवर्धन करता है।

संयुक्त राष्ट्र संघ की महासभा ने संयुक्त बालनिधी (UNICEF) की स्थापना **11 दिसम्बर, 1946** को की। इसका उद्देश्य उन व्देषों के बालकों और कुमारों को सहायता प्रदान करता था जो आक्रमण का शिकार हो गये थे। इसप्रकार यह आवश्यकता पर आधारित था। परन्तु 6 अक्तुबर, 1953 साल में संयुक्त राष्ट्र के महासभा ने निश्चय किया की, विकासशील देशों ने जो कि युध्द से या बिपत्ति से विनिष्ट हो गए है, के बालकों को सहायता प्रदान करने के लिए बना रहेगा।

"बालक का अन्तर्राष्ट्रीय वर्ष (1979)

संयुक्त राष्ट्र के महासभा ने 21 दिसम्बर, 1976 को निर्णय लिया की वर्ष 1979 बाल अन्तर्राष्ट्रीय वर्ष के रुप मे मनाया जाएगा।" बालक का अन्तर्राष्ट्रीय वर्ष 1979 बालक के अधिकारों की घोषणा के अंगीकरण की बीसवी शताब्दी के रुप में मनाया गया।

आज वर्तमान स्थिती में बालकों के अधिकारों का संरक्षण होना आवश्यक है। बालकों के संरक्षण के सन्दर्भ में प्रयत्न यह होना चाहिए की अधिक से अधिक बालकों को शिक्षा प्राप्त हो सके। शिक्षा भी ऐसी हो जो

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

VOLUME - IX, ISSUE - IV - OCTOBER - DECEMBER - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

की, मॉ–बाप पढे लिखे सुशिक्षित होने के बावजूद अपने बच्चों के प्रति जागरुक नही होते। बल्कि, हमारे समाज में लिंग भेद के कारण लडको को अच्छी से अच्छी शिक्षा दिलवायी जाती है परन्तु लडकियों को कम पढाया जाता है। लडकियो के खान–पान मे कपडो पर, शिक्षा के व्यवहार में लडकों की अपेक्षा भेदभाव किया जाता है, जो कि बालक के अधिकारों का सरासर उल्लंघन है।

उपाय योजनाएँ

1. बालकों के लिये 14 वर्ष तक मुफ्त शिक्षा अनिवार्य कर देनी चाहिए और बालक के शिक्षा का अमल कठोर होना चाहिए।
2. राष्ट्रीय स्तर पर बाल श्रमिको को शिक्षित करने के प्रयास तो करे ही जाते है, साथ ही स्वयंसेवी संस्थाएँ भी उनको शिक्षित करने में सहयोग दे सकती है।
3. बाल श्रमिकों की समस्या पर विशेष ध्यान देना होगा।
4. आदिवासी बहुत क्षेत्रों में पर्वतीय इलाकों में, शहर की गंदी बस्तियों में रहनेवाले बच्चों की शिक्षा का विशेष प्रबन्ध करना अनिवार्य होना चाहिए।
5. जीन बच्चों की आर्थिक परिस्थिति अच्छी नही है याने वे बच्चे गरीब है उनके लिए रात्रीकालीन स्कूल की व्यवस्था प्रभावी रुप से करनी चाहिए ताकि बालक अच्छी शिक्षा प्राप्त कर सके।

सन्दर्भ

1. अरुण चतुर्वेदी एवं संजय लोढा, "भारत में मानव अधिकार," पंचशील प्रकाशन, जयपुर, 2005
2. अमित सिंह, "मानवाधिकार विधी," पृष्ठ क. 1631
3. जय जय राम उपाध्याय, "मानव अधिकार," 1521
4. महेन्द्र कुमार मिश्रा, "भारत में मानव अधिकार," आर. बी. एस. ए. पब्लिशर्स, जयपुर, 2008 पृष्ठ क. 136
5. तत्रैव, पृष्ठ क. 213
6. तत्रैव, पृष्ठ क. 214
7. तत्रैव, पृष्ठ क. 215, 216, 217
8. Arts oriented Journal "Human Right" 2015
9. www.jagranjosh.com
10. i.m.wikipedia.org
11. https://www.state .gov/reports/2019
12. www/Unicef.org
13. humanrights.gov.au.report/2019

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

VOLUME - IX, ISSUE - IV - OCTOBER - DECEMBER - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

रोजगारोन्मुखी हो। राष्ट्रीय मानव अधिकार आयोग की वार्षिक रिपोर्ट (1995–96) में यह स्पष्ट निर्देश दिया है की, यदि बालकों का शोषण एवं बाल मजदूरी जैसी कुप्रथाओं पर अंकुश लगाना है तो "मुफ्त एवं अनिवार्य शिक्षा" को प्राथमिक स्तर तक ही नही स्कूली स्तर तक लागू करना होगा। स्कूलों में पढनेवाले बालकों को विभिन्न विषयो को पढाने के साथ–साथ ऐसी बाते भी सिखनी चाहिये जिनसे बालको का नैतिक बल बढे। आज नैतिक शिक्षा के साथ–साथ मानव अधिकारों के विषय में जानकारी भी आवश्यक है। वास्तविकता में सब बालकों को मानव अधिकार तब ही मिल सकते है। जब उनकी संख्या पर नियंत्रण करा जाये लेकिन, जनसंख्या बृध्दि के कारण सारे उपाय व्यर्थ हो जाते है। बच्चे को समाज में अपने विशिष्ट व्यक्तित्व के साथ जीने के लिये बालकों को तैयार किया जाना चाहिए। बच्चों का लालन–पालन संयुक्त राष्ट्र घोषणा पत्र आदर्शो की भावना खासतौर से शांति, गरिमा, स्वाधीनता, समता और परस्पर एकता की भावना के अनुरुप हो ताकि, बालकों के अधिकारों का संरक्षण निश्चित रुप में हो जाएगा।

बालक के अधिकारों पर अभिसंमय

संयुक्त राष्ट्र संघ की महासभा व्दारा बालक के अधिकारों की घोषणा 1959 के अनुसरण में 20 नवम्बर, 1989 को अंगीकृत किया गया और 2 सितम्बर 1990 को लागु कराया गया। बालक के अधिकारों पर अभिसंमय उद्देशिका को छोडकर तीन भागों में विभाजित किया है। इसमें कुल 54 अनुच्छेद है। भाग–1 (अनुच्छेद 1–41) ऐसे अधिकारों से सम्बन्ध रखता है जिन्हें बालक के पास होना चाहिए। भाग–1 (अनच्छेद 42–35) कार्यान्वयन से सरोकार रखता है, भाग–3 (अनुच्छेद 46–54) में बहुत से अन्तिम खण्ड सम्मिलित की गए है।

उद्देशिका

अभिसमय की उद्देशिका में बहुत सी बातों का उल्लेख की गया है जिनमें प्रमुख है की, पक्षकारों मे प्रत्येक देश में, विशेषकर विकासशील देशों में बालको की जीवन की परिस्थितीयों में सुधार के लिए अन्तर्राष्ट्रीय सहयोग को मान्यता दी है।

बालक (बच्चे) की परिभाषा

अभिसमय के अनुसार 'बालक' से ऐसा मानव अभिप्रेत है जिसकी उम्र 21 वर्ष और वह महिला जिसकी उम्र 18 वर्ष से कम है, उसे बच्चे की श्रेणी में रखा गया है। जब तक की बालक लागू विधी के अधीन, पूर्वतर वयस्कता नही प्राप्त कर लेता है।

बाल श्रमिक का अर्थ यह स्पष्ट होता है कि, वह व्यक्ति 14 वर्ष की आयु पूरी नही की हो। बालश्रम उन्मूलन अधिनियम 1986 में इस उम्र को मान्यता दी है। भारत में बाल श्रमिकों की संख्या 4 करोड 40 लाख है। भारत के व्यतिरिक्त अफ्रीका में 28% दक्षिण अमेरिका में 26% और एशिया के विभिन्न देशों में 11% प्रतिशत है। भारत के कुल बाल श्रमिकों में 20% संख्या गॉव में निवास करती है। बाल श्रमिकों का मुख्य कारण अभिभावकों की आर्थिक स्थिति होनें के बजह से माता–पिता स्वयं बच्चों से काम करवाने के लिये मजबूर होकर बच्चों को काम को भेजा जाता है। आज वास्तव में बालक दुकानों, होटलों, गुमटियों, कारखानों में या अमीर परिवार के घरों मे काम करतें है, प्रायः उन बच्चों का शोषण किया जाता है। बालिकाओं का यौन शोषण आज चिन्ता का विषय रहा है। संयुक्त राष्ट्र संघ ने बालक के अधिकार 1989 को अंगीकार करने के बावजूद भी बालश्रम दिनोंदिन फल–फूला रहा

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

श्रमिकों के हितों का संरक्षण करना अति आवश्यक है। इस समस्या के समाधान के लिए आवश्यकता है कि समाज के प्रत्येक बच्चों को शिक्षित करना आवश्यक होगा। तब जाकर बाल श्रमिकों के काम में कमी आ जायेगी।

1) शिक्षा का अधिकार

68वे सांविधान संशोधन अधिनियम, 2002 के व्दारा भारतीय संविधान में अनुछेद–21–ए को मौलिक अधिकार के रुप में शामिल किया गया है, जिसके तहत 6–14 वर्ष के उम्र (आयु) वर्ग के सभी बच्चों को मुफ्त और अनिवार्य शिक्षा प्रदान करने की व्यवस्था की गई है। इस अधिकार के अन्तर्गत भारत के सभी बच्चों को याने 6–14 वर्ष के आयु के बच्चों को पढने का तथा शिक्षा लेने अधिकार प्राप्त हुआ और अपने बच्चों को स्कूल में भेजने का माता पिता का कर्तव्य बन चूका है। इसका मतलब यह स्पष्ट होता है कि, बच्चों को शिक्षा के बिना उनका मन मस्तिष्क का विकास नही होता।

2) बाल विवाह निषेध अधिनियम (2006)

भारत में बाल विवाह निषेध अधिनियम–2006, को 1 नवम्बर, 2007 से लागू किया है। युनिसेफ व्दारा 18 साल कि उम्र से पहले लडकियों की शादी को बाल विवाह के रुप में परिभाषित किया गया है और इसे माननीय अधिकारों का उल्लंघन माना गया है। इस अधिनियम का उद्देश्य बाल विवाह के आयोजन पर रोक लगाना है। बाल विवाह निषेध अधिनियम–2006 को बाल विवाह प्रतिबंध अधिनियम–1929 के स्थान पर लाया गया है।

3) बाल तस्करी

युनिसेफ के अनुसार 18 साल से कम उम्र के किसी भी व्यक्ती को किसी देश के भीतर या बाहर शोषण के उद्देश्य से भर्ती परिवहन स्थानांतरित या आश्रय प्रदान किया जाता है तो वह बालकों की तस्करी याने अपहरण के अपराध के अन्तर्गत आता है।

4) किशोर न्याय (बच्चों की देखभाल और संरक्षण)

किशोर न्याय (बच्चों की देखभाल और संरक्षण) अधिनियम, 2000, भारत में किशोरी के न्याय के लिए प्राथमिक कानूनी ढॉचा बना है। इस अधिनियम को 2006 और 2010 में संशोधित किया गया है। 2015 में जन भावना को देखते हुए भारतीय संसद के दोनो सदनों व्दारा इस बिल में संशोधन किया गया और किशोर की अधिकतम उम्र को घटाकर 16 वर्ष कर दिया गया।

उपर्युक्त बालकों के अधिकारों के सन्दर्भ से यह दिखाई पडता है की, बालक के अधिकारों के भारत की प्रतिबध्दता संविधानिक उपबन्धों से परिलक्षित होती है। संविधान के अनुच्छेद 39 में उल्लेखित है कि, राज्य अपनी नीति को इसप्रकार निर्देशित करेगा की, श्रमिको, पुरुषों, महिलाओं और सुकुमार उम्र के बच्चों के स्वास्थ्य और शक्ति के साथ दुर्व्यवहार ना हो। अनुच्छेद 24 से यह स्पष्ट होता है कि, चौदह वर्ष से कम आयु के बालक को किसी कारखाने में काम करने के लिए नियोजित नही किया जाएगा या किसी अन्य परिसंकटसमय नियोजन में नही लगाया जाएगा।

निष्कर्ष

बालकों के अधिकार समस्त सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक दृष्टिकोन पर विचार करने के पश्चात इस गहन समस्या के मानवीय पक्ष पर ध्यान आकर्षित करना अनिवार्य है। शिक्षा के अधिकारों के सन्दर्भ में आज हमारे समाज में बच्चों के हितों के लिए सुविधाओं का अभाव दिखता है। कुशाग्र बुध्दि के लिये बालक का स्वस्थ रहना आवश्यक होता है। खेलना कूदना बच्चों के शारीरिक एवं सामाजिक विकास में लाभप्रद है। कई बार ऐसा दिखता है

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

2020-21 124

Impact Factor-7.675 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

November-2020

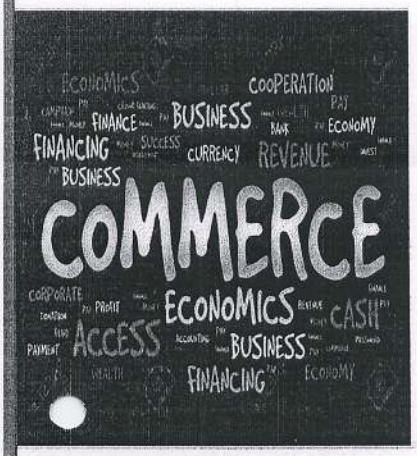

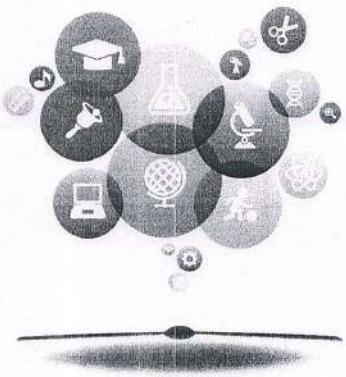

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor:
Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com Aadhar Publications

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

Impact Factor – 7.675

ISSN – 2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

November,2020

ISSUE No – CCLIV (254-B)

Sciences, Social Sciences, Commerce, Education, Language & Law

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor :
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Dr.Dinesh W.Nichit
Editor :
Principal
Sant Gadge Maharaj Art's Comm,Sci Collage, Walgaon.Dist. Amravati.

Aadhar International Publications
For Details Visit To : www.aadharsocial.com

© All rights reserved with the authors & publisher

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 254 (A)
ISSN : 2278-9308
November,2020

INDEX

No.	Title of the Paper — Authors' Name	Page No.
1	शिवाजी—इस्लाम संबंध — प्रा. मंगेश वाहाणे	1
2	गोपीनाथराव मुंढे यांचे सामाजिक कार्य — प्रा.झरेकर रमेश सोनू	5
3	साने गुरूजींचे अनुवादित साहित्य — डॉ. जयश्री शास्त्री	9
4	भटक्या विमुक्तांच्या साहित्याची भाषा : विशेष संदर्भ 'पालावरचं जग' — प्रा. गणेश दिगंबर सावजी	14
5	धरण प्रभावित क्षेत्रातील विस्थापित कुटूंबाच्या समस्या — संजय नामदेवराव तोरवणे / प्राचार्य.डॉ.डी.एस.पाटील	18
6	स्त्री भ्रुणहत्या कारणे व उपाययोजना — सौ. किर्ती नितीन सांगळे	22
7	मानवाधिकार आणि आदिवासी समाज — प्रा.डॉ.उल्हास एन राठोड	25
8	राजे लखुजी जाधवराव कार्य व कर्तुत्व— एक समालोचन — रविंद्र शंकरराव फटींग	30
9	इक्कीसवीं सदी के महिला उपन्यासकारों के उपन्यासोंमें चित्रित नारी — डॉ.प्रमोद परदेशी	36
10	भारतातील बौद्धीक संपदा अधिकाराचे महत्व व फायदे : एक दृष्टीक्षेप — संशोधक प्रा. सचिन ग. कर्णेवार / डॉ. प्रशांत म. पुराणिक	42
11	युवावर्गातील फास्ट फुडचे वाढते आकर्षण : आरोग्याची एक भीषण समस्या — प्रा. डॉ. सोनाली राजेश बन्सोड	46
12	जागतिकीकरण आणि शिक्षण यांच्यातील तुलनात्मक अभ्यास — प्रा. डॉ. मंजुषा समर्थ	50
13	बहामनी सुलतान व नरसिंगदेव राय संघर्षातून हिंदू राज्य स्थापनेचे प्रयत्न — डॉ. गजेन्द्र बी. ढवळे	54
14	भारतीय राजनीति में भ्रष्टाचार: एक वास्तव — डॉ. आर. जी. बांबोळे	58
15	मंदोदरीबाई पाटीलयांचे जागृति वृत्तपत्रातील स्त्री सुधारणेविषयक विचार . — प्रा. सचिन ज्ञानेश्वर मोरे	63
16	महाराष्ट्र आणि तेलंगणा राज्यातील अनुसूचित जमाती मधील 'आंध' समुदायाची बोलीभाषा — प्रा. गणेश बंडूजी माघाडे	66
17	कोव्हिड - १९ मधील प्लाझमा दान आणि लोकभ्रम — प्रा. कमलेश मानकर	74
18	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे आरोग्यासंबंधी विचारांची कोरोना काळामध्ये गरज — प्रा. डॉ. अनुराधा रा. मुळे	79

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 254 (A)
ISSN : 2278-9308
November,2020

भारतीय राजनीति में भ्रष्टाचार: एक वास्तव

डॉ. आर. जी. बांबोळे
सहयोगी प्राध्यापक भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी

प्रस्तावना :

भारत की राजनीति संयुक्त संसदीय प्रतिनिधीय लोकतांत्रिक राज्य के ढाँचे में बनी हुई है, प्रधानमंत्री होता है, भारत देश में सरकार का प्रधानमंत्री होता है, और बहुमत के आधार पर चुनकर आता है और बहुपक्षीय तंत्र भारत के राजनीति में दिखाई पडता है। शासन एवं सत्ता सरकार के हाथ में होती है। संयुक्त वैधानिक बागडोर सरकार एवं संसद के दोनो सदनो में याने लोकसभा और राज्यसभा के हाथो में होती है। संविधान के अनुसार भारत एक प्रधान, समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष, लोकतांत्रिक राज्य है, जहाँ पर सरकार जनता के व्दारा चुनी जाती है। भारत में केंद्र सरकार राज्य सरकारों की तुलना में अधिक शक्तीशाली है, जो की ब्रिटेन की संसदीय प्रणाली पर आधारित है।

हमारे भारत देश में सैकडो वर्षो पश्चात सन १९४७ में अंग्रेजी साम्राज्य से आजादी पाई गयी। आजादी के समय देश के समस्त नेताओ ने गांधीजी की रामराज्य के स्वप्न को साकार करने का संकल्प किया था, परन्तु वर्तमान स्थिति में भारतीय राजनीति में अपराधीकरण जिस गती से बढते जा रहा है, उस तीव्र गती से ही राजनीति में भ्रष्ट्राचार का फैलाव अधिक रुप से होते जा रहा है। देश में सभी और कालाबाजारी, रिश्वतखोरी, भ्रष्ट्राचार, भाई–भतीजावाद, जातिवाद और सांप्रदायिकता का जहर दिनोंदिन फैल रहा है। एक सामान्य कर्मचारी से लेकर देश के उच्च पदो पर विराजमान हुए प्रधानमंत्री उच्च पदस्थ नेतांओ तक भ्रष्टाचार के सम्बन्धि आरोप समय–समय पर लगते रहे है।

भारत में भ्रष्टाचार के सन्दर्भ में चर्चा और आन्दोलनों क़ा एक प्रमुख विषय रहा है। आजादी के एक दशक बाद से ही भारत भ्रष्टाचार के दलदल मे कसने नजर आने लगा था और इस समय संसद में भारत के भ्रष्टाचार के विषय पर बहस भी हुई थी २१ दिसम्बर, १९६३ को भारत में भ्रष्टाचार के खात्मे पर संसद के सदनोंमे चर्चा हुई उस समय पर डॉ. राम मनोहर लोहिया जी ने भाषण दिया था वह आज भी प्रासंगिक है। राम मनोहर लोहिया कहते थे की, सिंहासन और व्यापार के बीच संबंध भारत में जितना दुषित, भ्रष्ट और बेईमान हो गया है उतना दुनिया के इतिहास में कही नही हुआ है। राम मनोहर लोहिया ने उस समय कहा थ, वे आज भी उन्होने कही हुई बात आज केवल वास्तविक स्थिती में लागू होती है।

भारतीय राजनीति में भ्रष्टाचार आज का सर्वाधिक प्रासंगिक विषय बन चुका है। यह एक ऐसा सत्य है जिसने भारतीय शासन प्रशासन एवं सम्पूर्ण समाज को गहराई से भारतीय राजनीति में भ्रष्टाचार के मामले से प्रभावित अधिकतम किया है। आश्चर्य इस बात का है की, लोगों के आसरा से शासन व्यवस्था के सिध्दांत पर आधरित भारतीय लोकतंत्र की आधारशिला, आम जनता, इस वास्तविकता से भली–भाँति जानते हुए भी अभी भी भारतीय राजनीति में भ्रष्टाचार के समस्या के प्रति संवेदनशील नही बन सकी है। भ्रष्टाचार के सन्दर्भ में सन १९४८ में महात्मा गांधी व्दारा की गई यह आलोचना अधिक महत्वपूर्ण है कि, भ्रष्टाचार जैसे मसलों के प्रति उदासीन रहना अपराध, महात्मा गांधी का उपर्युक्त कथन भारत के राजनीति में भ्रष्टाचार के प्रति उनके गम्भीर दृष्टिकोन एवं अन्तकरण की वेदना को अभिव्यक्त करता है। गांधीजी का कथन भ्रष्टाचार के सन्दर्भ में विचारणीय तथ्य है। जो कि अनुभव से यह परिलक्षित होता है की

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

सार्वजनिक जीवन का कोई भी क्षेत्र इससे छुटा नही है। इसके प्रतिकूल प्रभाव से आज की भारतीय राज्य व्यवस्था गम्भीरता से संक्रमित हुई दिखाई पडती है।

विषय का उद्देश्य :

१. भारतीय राजनीति में बढते हुए भ्रष्टाचार का अध्ययन करना।

२. भारतीय राजनीति के कारण विभिन्न प्रकार के भ्रष्टाचार का अध्ययन करना।

विषय की परिकल्पना :

१. भारतीय राजनीति में भ्रष्टाचार को दिनोंदिन बढावा मिलते जा रहा है।

विषय की समस्या :

१९४७ के आजादी के बाद भारत के नेताओं के हाथो मे स्वतन्त्रता की बागडोर संभालनी के अवसर आयी लेकिन, व्यक्ति अपने जीवन में लालियत, छोड दे, अभिलाषा अपने मन मे ना आने दे तो भ्रष्टाचार इस संसार मे कतई दिखाई नही होगा भारतीय राजनीति में भ्रष्टाचार को बढावा मिलने का कारण हमारे देश के नेताओं की अभिलाषा एवं नैतिकता अच्छी न होने की वजह से नेताओं की मन में देश के प्रति प्रामाणिक न रहते हुए अपने खुद के भलाई के लिए राजनीति का उपयोग करते आये है। भारतीय नेताओं ने राजसत्ता काबीज करने के बाद भ्रष्ट और बेईमान होने लगे और भारतीय लोगों के कल्याण एवं हितों के लिए काम करने के बजाय अपनी खुद की अधिकतम संपत्ती कैसी ज्यादा की जाए उसका विचार करके नेताओ ने राजनीति में भ्रष्टाचार को खिलोना बना दिया है। इसलिए आज वर्तमान स्थिति में भारतीय राजनीति मे भ्रष्टाचार के सन्दर्भ मे संसद मे चर्चा होती है, लेकिन, राजनीति में बदल होता है, फिर भी भ्रष्टाचार खत्म नही होता और इसके बजह से भारतीय राजनीति में भ्रष्टाचार का विषय अधिक संवेदनशील तथा प्रासंगिक समस्या बन चुकी है। इसका अध्ययन करना मेरा मकसद है।

भ्रष्टाचार का अर्थ :

भ्रष्टाचार का अर्थ यह होता है कि, भ्रष्टाचार एवं भ्रष्ट व्यवहार। यह सर्व विदित है कि, समाज और शासन की व्यवस्था को सुव्यवस्थित ढंग से सचालित होने के लिए सार्वजनिक हित में व्यवहार के कुछ आदर्श प्रतिमान सुस्थापित है। उसमें नैतिकता कर्तव्यनिष्ठा, पद एवं सत्ता का सदुपयोग मुख्य रुप से करना होता है। इनका पालन ही नैतिक आचार अथवा सदाचार होता है तथा उल्लंघन भ्रष्टाचार से जोडा गया है, अनैतिकता भ्रष्टाचार का पर्याय बन चूकी है। इसलिए भ्रष्टाचार को सही अर्थो मे समझने के लिए नैतिकता को समझना अनिवार्य प्रतित होता है। नैतिकता का शाब्दिक अर्थ वैचारिक निर्धारण और अपने कर्तव्यों का समुचित पालन करते हुए अधिकारों का उचित उपयोग है। नैतिकता इस शब्दो के बारे में अर्नेस्ट हेमिंग्वे का कथन प्रसिध्द है कि, जिस काम को करने के बाद आप सुखद अनुभव करे, वह नैतिक और जिसे करने के बाद आप बुरा महसुस करते है, वह अनैतिक है। यहॉपर अर्नेस्ट हेमिंग्वे का 'मुख्य' सम्बन्धी कथन भौतिक मुख्य नही बल्कि आत्मिक मुखको प्रतिध्वनित करता है। इसप्रकार भ्रष्टाचार का एक सामान्य आशय लगाया जा सकता है कि वह व्यवहार जो सार्वजनिक हितमे हो। स्वहित का पोषक न हो तथा सुस्थापित मान्यताओं के अनुकूल हो, सदाचार के रुप में माना जाएगा। लेकिन, ऐसा व्यवहार जो स्वहित का पोषक हो, सार्वजनिक हित का विरोधी हो, लोगों को कष्ट देनेवाला हो, एवं सुस्थापित मान्यताओं का उल्लंघन करता हो, भ्रष्टाचार की श्रेणी में आएगा। इस सन्दर्भ में उत्तरप्रदेश प्रान्त के पूर्व मुख्यमंत्री डॉ. सम्पूर्ण नंद कहते थे की, ''प्रशासकीय कार्य के सम्पादन में एक के व्दारा दुसरे को धन देना ही सच्चा चरित्रता के अभाव को अभिव्यक्त करनेवाला एकमात्र रुप नही है। यह अनेक रुप धारण कर सकता है। जापे किसी प्रकार का निंदनीय नही होता।''

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

भारतीय राजनीति में भ्रष्टाचार :

वर्तमान भारत के लिए भ्रष्टाचार से अधिक प्रासंगिक अन्य विषय की कल्पना शायद ही की जाए। समाज के हर स्तर पर और क्षेत्र को भ्रष्टाचार प्रभावित करते आ रहा है। भ्रष्टाचार के सन्दर्भ में एडवर्ड गिब्बन का मत है कि, भ्रष्टाचार संवैधानिक स्वतन्त्रता का लक्षण है, ''यह कहना कठिण है कि, महान इतिहासकार गिब्बन का यह कहना व्यंगात्मक है या विश्लेषणात्मक। जो भी हो भ्रष्टाचार के लिए अधिकतम संवैधानिक स्वतन्त्रता न तो किसी देश में उपलब्ध है और न ही इसकी बहुत आशा की जाती है।'' १५ अगस्त, १९२७ के मध्यरात्री को स्वतन्त्र भारत के पहले प्रधानमंत्री पंडित जवाहरलाल मेहरु के अपने प्रसिध्द 'भाग्य से भेट' के बाद दिए गए अपने भाषण में डॉ. राधाकृष्णन ने सरकार और देश को इस उभरती समस्या के बारे में आग्रह किया था। और उन्होंने कहा था, जब तक हम इस देश की ख्याति को नष्ट करनेवाली सत्ता लोलुपता, मुनाफाखोरी एवं कालाबाजारी की प्रवृत्ति से मुक्ति नही पा लेते है। और उच्च पदो से भ्रष्टाचार को मिला नही देते तब हम इन में सुधार नही लग सकते। उन्होंने उच्च पदो पर भ्रष्टाचार का उल्लेख विशेष रुप से किया था। आजाद भारत को अपने अतीत से विरासत में दो चीजे मिली थी। महात्मा गांधी से उसे स्वच्छ राजनीति मिली एवं डॉ. बी. आर अम्बेडकर से भारतीय संविधान और ब्रिटिश राजने उसे साफ सुथरी नौकरशाही दी थी। गांधी ने जिस समय कॉग्रेस की कमान संभाली थी। इस समय वह कमोवेश समितीत सदस्य संख्या वाले उस क्लब जैसे थी जहॉ सदस्यगण जमा होकर अपनी मनोभावनाओं को व्यक्त कर आत्मसन्तुष्टि प्राप्त किया करते थे। लेकिन, इस विरासत को हम सम्भाल न सके यह दुर्भाग्यपूर्ण बात हमारे लिए रही है।

राजनैतिक भ्रष्टाचार पर किये गये शोध बताते है कि, यदि संचार माध्यम स्वतन्त्र और निष्पक्ष हो तो इससे सुशासन को बनवा मिलता है, जिससे आर्थिक विकास को गति मिलती है। भारत में १९५५ में अखबार के मालिकों के भ्रष्टाचार के मुद्दे संसद में उठते थे। आज मीडिया में भ्रष्टाचार इस सीमा तक बढ गया है कि, मीडिया के मालिक में काफी संख्या में संसद में बैठते दिखाई देते है। अर्थात भ्रष्ट मीडिया और भ्रष्ट राजनीतिक दल के राजनेता मिलकर काम कर रहे है। भ्रष्ट घोटालो मे मीडिया घरानों के नाम आते है। उनमें काम करनेवाले पत्रकारों के नाम भी आते है। कई पत्रकार भी करोडपति और अरबपति हो गये है। आजादी के बाद लगभग सभी बडे समाचार पत्र पूँजी पतियों के हाथों में गये। उनके अपने हित निश्चित हो सकते है। इसलिए आवाज उठती है कि मीडिया बाजार के चंगुल में है। इसलिए आवाज उठती है कि, निश्चित हो सकते है। बाजार का उद्देश्य यह है कि, अधिक से अधिक लाभ कमाना है। ऐसा वर्तमान स्थिति में देखने को मिलता है।

१) जीप घोटाला प्रकरण : जीप घोटाला कांड लन्दन में भारत के तत्कालीन उच्चायुक्त बी. के. कृष्णा मेनन, पं. जवाहरलाल नेहरु के अत्यन्त निकटस्थ से जुडा हुआ है जिसका सम्बन्ध इस समय भारतीय सेना के लिए अत्यावश्यक जीपों की से है। किसी संसद व्दारा निजी व्यावसायिक हितो की पूर्ति के लिए अपने पद और राजनीतिक शक्ति का दुरुपयोग करने से सम्बन्धित भ्रष्टाचार का यह प्रकरण पहला था जिसके विरुध्द स्पष्ट साक्ष प्राप्त हुए और प्रकरण के प्रकाश में आने के तुरन्त बाद नेहरु की सरकार ने त्वरित गति से इस घटना को संज्ञान म`ले लिया था।

२) सेन्ट किट्स प्रकरण : यह प्रकरण पूर्व प्रधानमन्त्री विश्वनाथ प्रतापसिंह के पुत्र अजेय सिंह के नाम पर कैरोबियन व्दीप के छोटे से देश सेंट किट्स स्थित बॅक 'फर्स्ट कापोटरेशन लिमिटेड' मे फर्जी खाता खोलने में सम्बन्धित है। अजेयसिंह के नाम २ करोड १० लाख डॉलर जमा करने का आरोप लगाया गया था।

Principal
Bharatiya Mahavidyalaya
Morshi

३) बिहार का चारा घोटाला प्रकरण : ३० जुलाई, १९९७ को बिहार के भूतपूर्व मुख्यमन्त्री लालूप्रसाद यादव भारत के ऐसे पहाले मुख्यमन्त्री बने जिन्हे भ्रष्टाचार के आरोप में जेल की सलाखो के पीछे जाना पडा। बिहार के चर्चित चारा घोटाला प्रकरण के अन्तर्गत पशुपालन विभाग में हुए लगभग १०५० करोड रुपये के घोटाले के प्रमुख अभियुक्तोमें से एक के रुप मे आरोपी होने के कारण उन्हे यह दुर्दिन देखना पडा। अन्ततः १९९५ में जनहित याचिका के माध्यम से न्यायालय से पशुपालन विभाग के घोटाले की जॉच सी. बी. आई. व्दारा कराने का आदेश निर्गमित करने का अनुरोध किया गया और आज चारा घोटाले के सन्दर्भ लालू प्रसाद यादव को जेल मे रहना पड रहा है।

४) झारखण्ड मुक्ति मोर्चा रिश्वत प्रकरण : स्वतन्त्र भारत के इतिहास में पहली बार ऐसा हुआ है कि, किसी प्रधानमन्त्री के उपर अपनी सरकार को बचाने के लिए स्पष्ट रुप से खरिद–फरोख्त करने का आरोप लगाया गया। १९९१ साल में १० वी लोकसभा के सामान्य निर्वाचन के पश्चात कॉग्रेस आई सदन में अकेली सबसे बडी पार्टी के रुप उभर कर सामने आई। २१ मई, १९९१ को पूर्व प्रधानमन्त्री राजीव गांधी की चेन्नई के निकट भी पेरुमबदूर में चुनाव प्रचार के दौरान हत्या कर दि गयी थी। उसके बाद सर्व सम्मति से पी. वी. नरसिंहराव को कॉग्रेस आई संसदीय दल का जेसा चुना गया। उन्होने केन्द्र में अल्पमत सरकार का गठन किया। बाद में केन्द्रीय जॉच ब्युरो ने ५ सितम्बर, १९९६ को झारखण्ड मुक्ति मोर्चा के चार नेताओ शिबु सोरेन, सूरज मण्डल, साईमन मराठी तथा शेलेन्द्र महतो को गिरफ्तार कर लिया। इसके बाद केन्द्रीय जॉच ब्यूरो ने पूर्व प्रधानमन्त्री नरसिंहराव, शिबु सोरेन, सूरज मण्डल, साईमन मराठी आदि तत्व के बता रहे है। इस पर सोच अनिवार्य हो गया है।

५) २जी स्पेक्ट्रम घोटाला प्रकरण : '२जी स्पेक्ट्रम घोटाला मामला' ने देश में भ्रष्टाचार को लेकर एक नई इबादत लिख दी। इस २जी स्पेक्ट्रम घोटाले के पूरे मामले मे जहॉ राजनीतिक माहौल भ्रष्टाचार के पूरे मामले में दिखा वही लोकतन्त्र का प्रहरी मीडिया भी राजा के भ्रष्टाचार में फसा दिखा। राजा और मीडिया के भ्रष्टाचार के खेल को मीडिया ने ही सामने लाया। अब तक २जी घोटाला को भारत का सबसे बडा आर्थिक घोटाला माना जाता था। यह २जी स्पेक्ट्रम घोटाला साल २०१० में सामने आया जब भारत के महालेखाकार और नियंत्रक (कॅग) ने अपनी एक रिपोर्ट मे साल २००८ में किए गए स्पेक्ट्रम आंवटन पर सवाल खडे किए। २जी स्पेक्ट्रम घोटाले में कंपनियो की नीलामी की बजाए पहले आओ और पहले पाओ की नीति पर लाइसेंस दिए गए थे, जिसमें भारत के महालेखाकार और नियंत्रण के अनुसार सरकारी खजाने को अनुमान एक लाख ७६ हजार करोड रुपयों का नुकसान हुआ था। इस घोटाले के मुख्य आरोपी पूर्व केन्द्रीय मंत्री ए. राजा थे। लेकिन, २जी स्पेक्ट्रम घोटाला प्रकरण के सम्बन्धित दिल्ली की एक अदालत ने २जी घोटाले मामले मे जिन १४ लोग और तीन कंपनियो पर आरोप लगा था, उन सबको बरी कर दिया है। हालाकि, भारत में होनेवाला तबसे आर्थिक घोटाला माना गया था।

निष्कर्ष :

भारत देश को स्वतन्त्रता तो मिल गई और भारत के लोगों व्दारा स्वतन्त्र संविधान का अंमल होने लगा फिर भी कोई भी भ्रष्ट देश वास्तव स्वतन्त्र नही हो सकता, इस सत्य के प्रति लोगों को भी जागरुक नही किया गया भारत देश की गणना आज के स्थिति में विश्व के दस प्रमुख भ्रष्ट देशो मं लगी है, लेकीन, भ्रष्टाचार का मुख्य कारण भारत के राजनीतिक दलो के नेताओं में दृढ इच्छा शक्ति का अभाव देखने को मिलता है। भ्रष्टाचार के सन्दर्भ भारत के लोगों मे जागरुकता और सजगता नही आयी है, क्योंकि व्यक्तिगत भौतिक हितपूर्ति सम्बन्धि दृष्टिकोण एवं राजनीतिक दलो की कमजोरी दिखाई पडती है। आज पुरे भारत देश के हर क्षेत्रों से

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

भ्रष्टाचारने उग्र रुप धारण कर लिया है। कमजोरी दिखाई पडती है। जहॉ भ्रष्ट लोग कम होते है, वहॉ भ्रष्टाचार व्यक्तिगत समस्या होती है और भ्रष्ट तत्वों से व्यक्तिगत स्तर पर निपटा जा सकता है, लेकिन समाज में भ्रष्टाचार चारों तरफ फैला हो, जैसा की आज हमारे भारत देश में है, तो पुरी राजनैतिक व्यवस्था के सुधार करने की आवश्यकता होती है।

सुझाव :

१) भारतीय राजनीति में होनेवाले भ्रष्टाचार को रोकने लिए कठोर दंड व्यवस्था की जानी चाहिए। जब तक इस अपराध के लिए कडा दंड नही दिया जाएगा, तब तक भ्रष्टाचार की बिमारी दीमक की तर पुरे देश को खा जाएगी।

२) समाज के सभी लोगों को इमानदारी से कार्य करना होगा ताकि, लोगों ईमानदारी विकसित होगी और आनेवाली पीढी के सामने नैतिकता से तथा सुआचरण करना होगा।

३) भ्रष्टाचार को खत्म करने के लिए लोगों का सहयोग और लोकपाल पद की गरिमा और बढाई जाए।

४) भ्रष्टाचार पर अंकुश लगाने के लिए देश मे जमा होनेवाले सम्पति की हर साल गणना हो। करोड से ज्यादा सम्पतिधारी लोगों की सूची बनाकर लोगों के सामने उनकी सम्पति कितनी है वे प्रदर्शित करे।

५) राजनीतिक दल बदल कर दुसरे दलमें जो नेता शामील होते है, उनकी राजनीति करने का बिल्कुल अवसर नही देना होगा।

६) भ्रष्टाचार पर अंकुश पाने के लिए भ्रष्टाचार विरोधी नागरिक संगठन मजबूत करना चाहिए।

७) भ्रष्टाचार पर अंकुश लगाने के लिए भ्रष्टाचार निरोधक कानून याने भारतीय दण्ड संहिता, भ्रष्टाचार निवारण अधिनियम तथा बेनामी लेनदेन अधिनियम इन नियमों का कठोर रुप से अमल करना चाहिए।

८) भारत के सभी राजनीतिक दलों के नेताओं कार्यकर्ताओ के भीतर लोकतांत्रिक प्रक्रिया को मजबूत बनाने के लिए कार्यशालाओ का आयोजन करना चाहिए, ताकि दलीय व्यवस्था में समाज के प्रति, देश के प्रति, लोगों के कल्याण के प्रति उत्तरदायित्व की भावना निर्माण की जाए।

संदर्भग्रंथ सूची :

१. अग्रवाल, बिहारी प्रसाद, ''भारतीय राजनीति में भ्रष्टाचार'' राधा पब्लिकेशन्स, नई दिल्ली, २००५ पृ.क्र.२५
२. अग्रवाल, यु. सी., ''प्रशासनिक भ्रष्टाचार'' (एक लेख) पॉलिटिक्स इंडिया नवम्बर, १९९८ पृ.क्र.२५
३. भार्गव, जी. एस., ''पॉलिटिक्स करप्शन इन इंडिया'' पाप्युलर बुक सर्व्हिस, नई दिल्ली, पृ.क्र.७९
४. कन्साइज, ऑक्सफोर्ड – शब्दकोष, पृ.क्र.४५
५. माहेश्वरी, एम. आर, ''भ्रष्टाचार समाज का कॅन्सर'' (लेख) पॉलिटिक्स इंडिया, पृ.क्र.१६
६. वही पृ.क्र.२६
७. Parlimentary Democracy in India, Related issues, ''भारतीय राजनिती में भ्रष्टाचार'' (लेख) पृ.क्र.५२,५३
८. www.Pravakta.com
९. www.m.wikypidia.org
१०. www.aajtakwaaz.com

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

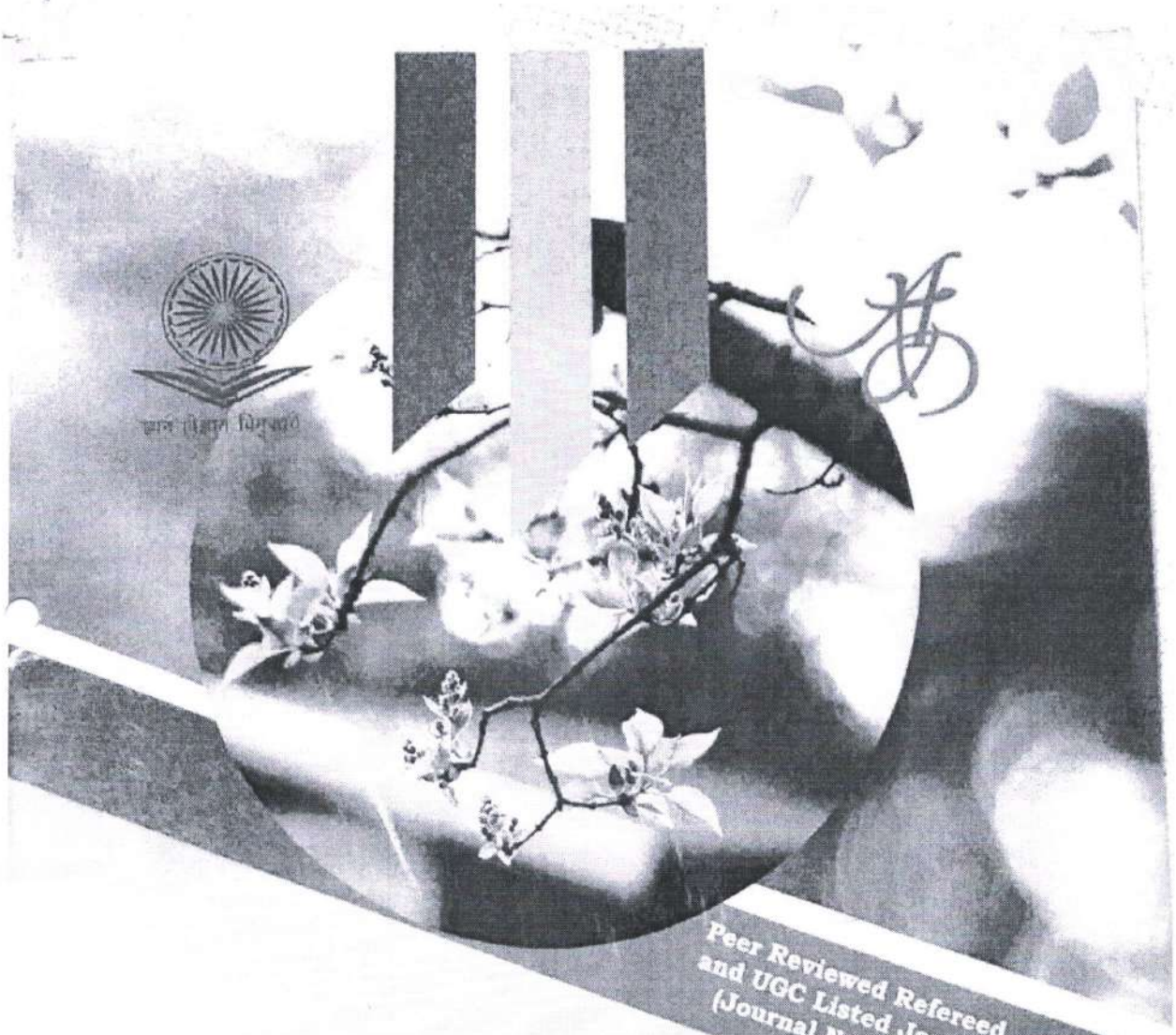

Peer Reviewed Refereed
and UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN - 2277 - 5730

An International Multidisciplinary
Quarterly Research Journal

AJANTA

Volume IX, Issue - IV, October - December - 2020
English Part - II / III

Impact Factor / Indexing
2019 - 6.399 (www.sjifactor.com)

AJANTA PRAKASHAN

CONTENTS OF ENGLISH PART - III

S. No.	Title & Author	Page No.
12	Contribution of Plants to Fight against Corona Virus (Covid-19) **Varsha R. Munde**	60-64
13	The Study of Exploring Discrete Choice Probability in the Light of Distorted Probability Estimates **Dr. Shaikh Mohammed Sirajuddin Mohammed Salimuddin**	65-72
14	Transformation Analyses of Organic Pollutants and its Effect on Aerosol Properties **Khan Masood Khan Hameed**	73-79
15	Buddhist Nuns in Pristine Buddhism **Dr. Chandrashekhar S. Patil**	80-85
16	Global Initiatives to Curb Gender Violence **Atul Tiwari**	86-91
17	Reforms Needed in Physical Education **Dr. Shirish V. Topare**	92-95
18	Aerobiological Studies Over Paddy Fields at Udgir (Maharashtra) **Dr. Deepa A. Dhaware**	96-99
19	The Study of Zooplankaton Diversity of Godavari River, Nanded Region. Tq. Dist. Nanded, Maharashtra **Dr. Deshmukh D. C.**	100-102

VOLUME - IX, ISSUE - IV - OCTOBER - DECEMBER - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

17. Reforms Needed in Physical Education

Dr. Shirish V. Topare
Bharatiya Mahavidyalaya, Morshi.

Abstract

As we are all aware of the fact that Physical aspect is the prime aspect of everybody's personality. It is the foundation on which all other aspects such as psychological, emotional, spiritual and social aspects rely. Thus, giving utmost attention to physical aspect of the personality is very important. Even though, the physical education is an integral part our educational system, it's not being given the attention it deserves. Some reforms are needed to make it one of most important aspects of our educational system.

Introduction

All of us know that physical education plays the most important role in school and college curriculum. It has been integral part of the curriculum. The physical education is not only related to physical training or sports coaching only. It is an eclectic discipline which derives its knowledge from various disciplines. During earlier days, the physical education curriculum in school and colleges included various types of physical activities only but the recent physical education curriculum includes various aspects such as health, physical fitness, recreation, competitive sports, recreation, sports industry etc. While the physical education is ntegral part of education system, it has not been considered as an important part. Because, while imparting physical education to the students, the teachers have face so many difficulties such as lack of facilities needed for physical education and sports, lack of infrastructure, availability of standard equipments, lesser organization of tournaments, less allotted time in the timetable of the institution for physical education classes, extra workload to physical education teachers etc. The Government and educational authorities less interested in Physical Education and Sports. The future of any nation depends on how healthy their young generation is, but there is extreme apathy towards health and physical education. There should well-designed curriculum, adequate funds, use of information and communication technology in teaching, provision of required facilities etc. which may be helpful to the physical education teachers for increasing the participation of students in various physical education and sports activities. The

participation of students in physical activities will lead to lesser possibility of life-style diseases and deformities in the students. Nowadays, the students are more involved in computers and related educational activities which are making them intellectually stronger, but at the same time they are losing their health and fitness which is necessary for living healthy and productive life. In longer run, this situation will be to having unfit nation which is very serious issue.

As far as sports is concerned, the students are more interested in watching the games than participating in it. This may be leading to their increased knowledge about the game but they are not having health benefits of participating in games. The students are becoming couch potatoes rather than becoming healthy and fit citizens of the country. The sedentary life is deteriorating their physical and mental health. The younger generation nowadays is facing lifestyle diseases such as diabetes, heart related problems, musculoskeletal problems etc. which were problems of aged people in earlier days. Thus, to have balanced growth and developments physical education should be given due importance in educational system.

The Physical Education is undergoing reforms in recent days. It has not remained related to physical activities only. A variety of activities are being incorporated in the syllabus. It has included several fitness related activities such as like walking, running, rhythmic activities, swimming, gym, aerobics, yoga, and recreational activities. It involves officiating and coaching of various games. The organization of competitive sports tournaments for better athletes. So many outdoor activities such as camping, nature tours, adventure camps etc. are also involved. These activities may develop good habits in the students. Along with this, participation in these activities help them in learning life skills such as leadership, self reliance, discipline, sportsmanship, and patriotism. This will also help in reduction of stress and tensions in their lives. It is the prime responsibility of physical education teacher to involve large number of students to participate in various types of physical activities. During earlier days, only few interested students would take part in sport activities for participating in interschool, intercollegiate or interuniversity competitions. They were interested in improving their performance. But nowadays, the concept of wellness is being given a lot of importance. The Yoga is the best way to attain holistic wellness. In the past, only few students were interested to participate in the inter college or inter university sports competition.

It will be unfortunate if the educational authorities continue to show apathy towards physical education. Because of this, the students may face the health risks such as obesity,

musculoskeletal weakness, cardio-respiratory problems, retarded growth etc. The allotted time for physical activities in present curriculum is not sufficient for achieving desired outcomes. The amount of participation in physical activities has decreased tremendously.

The physical education curriculum should be more focused on wellness and fitness related activities rather than competitive sports. This will lead to increased participation and creating healthy individuals. The fitness culture should be developed for national building process.

It is very important to shift the paradigm of our curriculum developers, education experts, authorities of schools, colleges and universities. The teachers of physical education must be teachers not administrators. Each and every department should be provides adequate facilities and infrastructure for implementing the curriculum.

Conclusion and Recommendations

Thus it can be concluded that, the Physical Education should be considered as integral and important part of entire curriculum and necessary steps should be taken by the concerned authorities to make it happen. This will not only lead to personal development but national development also. Several reforms in the National Education Policy should be made for making physical education curriculum more effective. There should be proper allocation of budget for promotion of physical education and sports by the government.

It may be recommended that, the educational institutions such as schools, colleges and universities authorities formulate the physical education curriculum including health, fitness, recreation and wellness related activities. The contribution made by the physical education teachers should be well recognized. Only qualified physical education teachers and coaches should be appointed in the schools and college. There should be creation and promotion of new health and fitness related courses and programs. Special focus should be given on training and coaching of interested athletes. The educational institutions should be provided with adequate funds for development of sports infrastructure in their premises. There should be proper monitoring mechanism for proper utilization of these funds. The general population should be made aware of the fact that participation of students in physical activities is very important for their success in academics also. This will lead to increase in support from parents and families to the players. Special attention should be given to rural and undeveloped areas where there is scarcity of sports facilities. Appropriate measures should be taken to overcome this barrier.

Modern technology should be incorporated in teaching of physical education. More use of information and communication technology should be encouraged. Both the government and private sectors should be involved in this development process. Then and then only we can expect that the students of our country will succeed not only at local level but globally also.

References

- Bess H Marcus, Leighnn H. Forsyth, Motivating people to be physically active, Human Kinetics, 2008.
- Freeman H. William, Physical Education and Sports in a changing Society, Benjamin Cummings, USA, 2000.
- Kretchmar, Scott R, Practical Philosophy of Sports and physical activity Human Kinetics, 2005.
- www.study.com

Impact Factor-7.675 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

December-2020

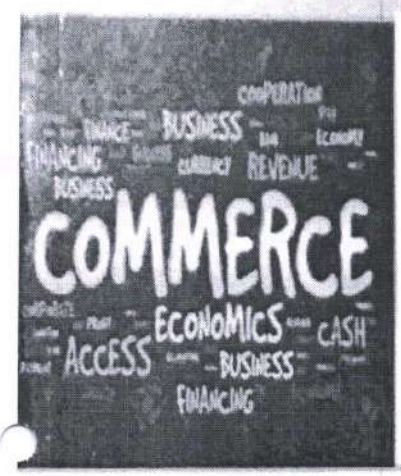

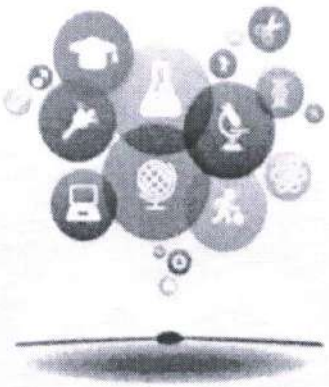

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor:
Dr.Sanjay J. Kothari
Head. Deptt. of Economics,
G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collag
Chandur Bazar Dist. Amravati

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

INDEX

No.	Title of the Paper — Authors' Name	Page No.
1	Importanceof Confidence Building Measures (CBMs) in Present Time — **Dr.Arvind Kumar Kushwaha**	1
2	Eightfold Path for Human Upliftment — **Dr.M.P.Sahare**	6
3	Role and Need of Research in Higher Education — **Dr. Nandkishor Dhawale**	10
4	Relationship between educational qualification of librarians and their role in promoting information literacy — **Prof. Dr. Gajanan B. Ghayal.**	12
5	A study on the role of foreign Direct Investment in retail Industry in India — **Prof. Dr. B. P. Adhau**	18
6	Indian banking sector and economic growth: a study — **Dr. Mahendrakumar D. Katre**	21
7	The Relationship Between Accounting And Taxation: A Study — **Dr. Sanjay B. Bagde**	25
8	Impact of Covid – 19 on Banking Sector: A study **Dr.Sanjay Dhanvijay**	31
9	Library and Information Science: Challenges in the Wake of Functionaries — **Dr. R. S. Kalbande**	37
10	Aspects Of Physical Education — **Dr. Shirish V. Topare**	39
11	Effect of Study Habit on Academic Performance of Students — **Dr. Kirti Sadar / Vipin Makde**	41
12	Upara: A presentation of continuous humiliation and oppression — **Manoj Pralhad Bhagat**	44
13	A Study of Alertness, Essential and Helpfulness of CommunalIndustrialist for Society in Nagpur district — **Dr. Laxman N. Gaikwad**	46
14	Siddalingaiah's Revolutionary poem 'The Dalits are coming'- a study — **Mr. Shuddhodhan Pandurang Kamble**	54
15	Rbi And Its Camels Model — **Dr.Usha N. Patil**	54
16	Irrelevant expressions In the Poetry of A.K.Ramnujan — **Dr. Satish G. Joshi**	57
17	ShuggieBain:A Severe Question on Parenting — **Dr.Satyendra Gadpayale**	61
18	Capital Punishment: Pros & Cons — **Dr.Mahendra L. Pachadkar**	64
19	Covid-19 and International Trade — **Dr. Patil Bhagwan Shankar**	66

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 266 (CCLXVI)
ISSN : 2278-9308
December, 2020

Aspects Of Physical Education

Dr. Shirish V. Topare
BHARATIYA MAHAVIDYALAYA, MORSHI

As we are well aware of the fact that human existence has various dimensions such as physical, psychological, emotional, intellectual and social dimension. Similarly, even though the name if "Physical Education", it comprises several other aspects which collectively form the curriculum of Physical Education.

There are so many aspects which are related to Physical Education; amongst them following are the predominant aspects. No one can study Physical Education in isolation; it has to be studied collectively. The Physical Education itself is interdisciplinary in nature. It gathers knowledge from various branches of knowledge. Thus, to understand Physical Education in depth one needs to understand different aspects of Physical Education.

1. **Physical aspect:** This is the first and foremost aspect of Physical Education. As human body is medium through which Physical Education is given to the student, it forms the most important aspect of Physical Education. Physical aspect includes study of human body and its various functions. It has so many sub-branches.

a. **Physiological aspect:** It studies the functions of human body. How human body performs various activities, which physiological systems of involved in execution of physical activities, how performance of various physiological systems of body can be improved is studied in physiological aspect.

b. **Anatomical aspect:** It is the study of structure of human body. The knowledge of human anatomy is primary requirement for teaching-learning of Physical Education. This leads to correct execution of physical activities and prevention of sports injuries.

c. **Biomechanical aspect:** It studies various movements of human body. It helps in proper understanding of motion of human body and improvement in these movement patterns. This leads to improved and injury-free body movements.

2. **Health related aspects:** It is well-said that, Health is Wealth. Physical Education is the prime source of attaining better health. The health related aspects include Body composition, cardio-respiratory endurance, flexibility, muscular endurance, muscular strength etc. Physical Education is the best medium through with health education can be imparted both individually and in groups.
3. **Psychological aspect:** A sound mind resides in sound body. Unless your body is in sound functioning condition, the mind cannot function properly. There is direct correlation between these two. Through Physical Education one can better physical condition which ultimately helps in having better psychological condition. The Physical Education provides outlet to suppressed emotions. By participation in physical activities one learns so many psychological attributes such as sportsmanship, courage, leadership, team spirit, resilience etc. Thus, one becomes psychologically sound and stronger by taking part in physical activities.
4. **Intellectual aspect:** It is observed that, physical activities involve lot of intelligence. Only intelligent person can play any game well. While playing one needs several qualities such as comprehension and analysis of situation, taking quick decision, taking proper decision, learning new skills properly and quickly, facing challenges, giving results etc. Thus, participation in physical activities leads improvement in several qualities of intelligence.
5. **Social aspect:** We know that, most of the physical activities are performed in groups. Even though some of the activities are performed individually, these activities are more enjoyable if performed in groups. Thus through participation in physical activities and sports, so many social qualities such as

cooperation, team spirit, enjoying participation, taking failure and success equally, performing activities in group, maintaining healthy relationships can be learnt and developed. Physical Education teaches you life skills which are helpful in developing successful personality.

6. **Fitness aspect**: Nowadays, most of population is well aware and more concerned about the importance of fitness in their lives. The people are giving great importance to attainment of fitness. As Physical Education is imparted though body movements, it is obvious that participation in physical activities leads to improvement in fitness components such as speed, strength, endurance, flexibility and balance. The extent of improvement in fitness depends on type and intensity of the activities that are being performed. Fitness has be fashion and this is very good change.
7. **Recreational aspect**: Recreation is most important for making life enjoyable and purposeful. Without recreational activities no one can give qualitative results for longer duration. Physical activities itself are recreational in nature. These activities regenerate energy and positive attitude. Physical activities not only provide physical benefits but also reduce stress levels. Each and every physical activity is recreational and revitalizing in nature. It is the best medium of providing stress-free atmosphere.
8. **Vocational aspect**: Along with other aspects, this is also one of the most important aspect. Physical Education can become vocation. As people are getting well aware of the importance of Physical activities, there is great demand of trained professionals in the field of Physical Education. Physical Education can provide jobs. It can also become a great business opportunity. People are ready to pay excellent amount to training physical educationists.
9. **Sports related aspect**: As Physical Education is primary medium through which a person learns to perform various activities; sport is more advanced and specific version of physical activities. The students who perform well in Physical Education can be selected in various sports activities of their own interests. Participation in sport activities leads to understanding of various organizational and management skills which are very helpful in future life of the sportsperson. It also helps in making nice relations with others both locally and globally. Sports has become one the most important aspect of everyone's life now.
10. **Spiritual aspect**: Spirituality is not related to any specific religion. It is the quest for having great soul. Through participation in Physical Education activities one learns to share sorrow and joy, helping other in difficult times, working with others towards positive goal, respecting others, obeying discipline, behaving nicely with others, being true to self and others, fair play etc. These qualities are very important for spiritual growth of an individual.

Thus, in summary, it can be said that Physical Education is the most powerful medium of attaining all-round development of an individual. It makes the persons a worthy citizen who can contribute to the development of nation in positive direction.

It is quite essential to give importance to Physical Education in our education system. Without Physical Education, no nation can expect health, growth and prosperity.

Impact Factor-7.675 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

Human Rights : Reality & Challanges

SPECIAL ISSUE

December-2020

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr. Sandip B. Kale
Coordinator
HOD. Dept. Of Political Science
Yeshwant Mahavidyalaya Seloo
Dist. Wardha

Executive Editor:
Dr. Archana S. Dahane
Officiating Principal
Yeshwant Mahavidyalaya Seloo
Dist. Wardha

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

43	The women's side. **Pandit Manoranjan Sitaram**	164
44	The role of globalization in women's development and empowerment **Pandit Manoranjan Sitaram**	166
45	Right To Education And Human Rights **Prof.Ganes B.Kadam**	169
46	The Human Right: The Highest Attainable Standard Of Health **Prof. Parag Bansole**	174
47	Understanding Human Right Issues in the Context of Person With Mental Illness **Prof. Dr. Siddharth K. Gangale**	178
48	Role of NGO and Human Rights **Prof. Dr. Ranjana Shringarpure**	183
49	Develop Highway Leadership Points to Succeed! **Prof . Vinay Devidas Kawade**	187
50	Analysis Of Human Rights And Dalit:A Post Independence Scenario **Pramod J. Herode**	191
51	Healthy Environment and Fundamental Human Rights: A Review **Dr.Y.G.Thakre**	195
52	Right To Education And Human Rights In India **Dr.Bharti Savetia**	199
53	Status of Human Rights in India and Need of Human Rights Education. **Dr. Prof. Prathibha Taori**	203
54	Child Labour &Human Rights **Dr.Sarita R. Vishwakarma**	207
55	Women & Human Rights **Dr. Vilas Aghav**	210
56	Human Rights Challenges During COVID-19 Pandemic **Dr. Ramesh G. Suralkar**	212
57	Human Rights in the Constitution of India **Dr. A. D. Jadhao**	216
58	Child Labour In India: Violation Of Fundamental Human Rights **Dr. Sanjay V. Kudale / Dr. Sanjay R. Choudhari**	220
59	Right To Health: Developing Physical And Mental Health **Dr. Sanjay R. Choudhari**	227
60	Right To Play **Dr. Shirish V. Topare**	232
61	Honor Killings in India: Violation of Women's Human Rights **Dr. Manisha S. Araj**	235
62	A study on status of Child Labour in Textile Industries in Surat District **Ravindra T Borkar & . Pramod Nandardhane**	239
63	Transgender- Fight for Human Rights **Rina Joshi / Dr.Akhilesh Peshwe**	246
64	The Veil, The Subjugation, The Muted Gender- IsmatChughtai as an empowered voice of Female Rights **Ms. Swati Mishra**	250

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 256
ISSN : 2278-9308
December,2020

Right To Play

Dr. Shirish V. Topare
Director of Physical Education Bharatiya Mahavidyalaya, Morshi

Play is defined as follows..

"Play is the means by which children explore their environment, their world, their roles and relationships".

As per the proclamation in the 1959 Declaration of the Rights of the Child: "The child shall have full opportunity for play and recreation; society and the public authorities shall endeavour to promote the enjoyment of this right". This proclamation was further strengthened in the Convention on the Rights of the Child (the Convention) of 1989 which explicitly states in article 31 that "States Parties recognize the right of the child to rest and leisure, to engage in play and recreational activities appropriate to the age of the child and to participate freely in cultural life and the arts."

It is observed that even though India Government has adopted Convention on the Rights of the Child and our government has its own policies for provision of play and recreational facilities to the children there are no precise guidelines on this aspect. Most of the research work being done about child's rights is on shelter, food and other facilities that should be provided to the children. Very less is focus given on child's right to play and recreation. This area needs to be explored more seriously and in depth.

The participation in Play and Recreation is the most natural medium through with their lives can be more comfortable and happy. Various personal and social values can be taught through participation in play and recreational activities.

The importance of play and recreation in the life of juveniles has long been recognized by international community. Various development plan and programmes are being implemented worldwide towards the establishment of right to play. For this, more emphasis is being given on the provision of structured and organized activities, but the need to create time and space for children to engage in spontaneous play and recreational activities are equally important.

The rights in article 31 states that every child should be able to enjoy these rights regardless of where he or she lives, his or her cultural background or his or her parental status. The participation in Play and Recreation is the most natural medium through with their lives can be more comfortable and happy. Various personal and social values can be taught through participation in these activities. Thus provision of such facilities is extremely important for all-round development of any child. It shall include various indoor and outdoor games, cultural programmes, audiovisual facilities, music, picnics and tours, library etc. Such activities should be appropriate to the age of the child. Not only do children have the right to play but Government must also ensure the provision of appropriate and equal opportunities for cultural, artistic, recreational and leisure activity for all age groups. This may lead to promotion of physical, mental and emotional health among all age goups through play, sports, recreation, artistic and cultural expression, personality development and character building.

The Government should develop adequate sports and recreational facilities such as libraries, gymnasiums, playing areas, cultural centers, fitness and yoga centers in the rural and urban communities. Such facilities should be provided in schools and educational institutions as well.

As per the Article 31 of Play, every child has a right to spend some time on recreational pursuits like sports, entertainment and hobbies to explore and develop. Yet it is observed that most of the poor children in India don't get enough time to spend on recreational activities. The Government shall respect and promote the right of the child to participate fully in cultural and artistic life and shall encourage the provision of appropriate and equal opportunities for cultural, artistic, recreational and leisure activity.

In India, it is observed that this right is one of the most neglected rights. The schools and colleges don't have enough facilities for engaging each and every student is sport and play activities. There is no provision of play arena in residential areas. There is more pathetic condition in rural areas. Even though, there is enough space in rural areas for provision of facilities there is utter negligence towards establishment of right to play. There is extremely serious condition in provision of play and recreation facilities in slum areas where such facilities are extremely needed for all round development of the children.

The educational pattern in India is also contradictory to provision and establishment of child's right to play. More focus is being given on intellectual development of the child and less importance is being given to play and recreation. This is leading to poor health and growth of the children. This will have very serious implications in future.

The participation in play and recreational activities contribute to all aspects of everyday life of the child. The children learn by doing; thus it is mandatory to provide them with these facilities. Through these activities the child learns to adjust with their family, community and society, and through this they can create their sense of identity. Thus, not only government, but each and every citizen of India should give importance to promotion of right to play and work for ensuring this right to every child.

References

1. Asha Bajpai, "Child rights in India: Law, Policy, and Practice", Second Edition, (New Delhi: Oxford University Press, 2011).
2. Committee on the Rights of the Child, General comment No. 17 (2013) on the "Right of the child to rest, leisure, play, recreational activities, cultural life and the arts" (article 31).
3. Kasturi Gupta Menon, "National Charter For Children 2004", Published In The Extraordinary Gazette Of India, Part-I, Section-I) No. F. 6-15/98-Cw, Government Of India, Ministry Of Human Resource Development, Department Of Women And Child Development, New Delhi, The 9th February, 2004.
4. National Plan of Action For Children 2005, Government Of India Ministry Of Human Resource Development, Department Of Women And Child, A, Wing, Shastri Bhavan, New Delhi 110 001, India, 2005.
5. Savita Bhakhry, "Article 31 Play, Recreation and Participation in Cultural Life and the Arts, National Human Rights Commission", Faridkot House, Copernicus Marg, New Delhi 110 001, India, 2006.

6. Suman Nalwa & Hari Dev Kohli, "Commentary on The Juvenile Justice Act", New Delhi: Universal Law Publishing Co., 2011.
7. Juvenile Justice (Care and Protection of Children) Act 2000, as amended in 2006.
8. www.unicef.org
9. www.childlineindia.org.in
10. www.Smilefoundation.org
11. www.wikipedia.org

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - IX Issue - III JULY - SEPTEMBER - 2020

ENGLISH / MARATHI PART - I

Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING

2019 - 6.399

www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole

M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan

Aurangabad. (M.S.)

VOLUME - IX, ISSUE - III - JULY - SEPTEMBER - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI PART - I

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	मराठवाड्यातील महिला सहकारी बँकांच्या ई-बँकिंग सुविधांचा अभ्यास (विशेष संदर्भ : नांदेड व औरंगाबाद जिल्हा) **प्रा. कांबळे नागनाथ विठ्ठलराव**	१-५
२	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कृषी विषयक विचार **डॉ. आर. पी. पाटील** **श्री. देवरे जनार्दन जानजी**	६-९
३	वसंत आबाजी डहाकेंची कविता : प्रेरणा स्वरूप व वेगळेपण **प्रा. डॉ. सुधीर भगत** **कु. ज्योत्स्ना प्रभाकर राउत**	१०-१४
४	भारतीय वृत्तपत्राचा उदय, विकास आणि स्वातंत्र्यलढ्यातील भूमिका **डॉ. प्रगती बी. मारकवार**	१५-१८
५	पारध्याची गाय : मूलतत्त्ववादाची घातकी रूपे असणारा कथासंग्रह **प्रा. जगदीश रघुनाथ भैसारे**	१९-२३
६	ग्रामीण समाजवास्तव आणि नागनाथ कोत्तापल्ले यांच्या कादंबऱ्या **डॉ. अशोक भक्ते**	२४-३०
७	संत बहिणाबाईंच्या काव्यातील सामाजिक जाणिवांचा शोध **डॉ. हनुमंत मारोतीराव भोपाळे**	३१-३४
८	१९९० नंतर कादंबरी वाङमय प्रकारात स्त्री लेखिकांचे योगदान **डॉ. दिलीप काकडे**	३५-३८
९	मराठी कथेची पायाभरणी नवकथेने केली **डॉ. जयदेवी पवार**	३९-४२
१०	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या स्वतंत्र मजूर पक्षामार्फत (अस्पृश्य) दलितोद्धाराचे कार्य **प्रा. डॉ. आर. बी. पंडित**	४३-४७
११	सोशल मीडिया आणि वाचक **डॉ. घ. ना. पांचाळ**	४८-५२

CONTENTS OF MARATHI PART - I

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
२३	भारतीय महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांची वाचन अभिरूची : एक अभ्यास **प्रा. अरविंद संभाजी पाझारे**	११९-१
२४	आधुनिक महाराष्ट्राचे शिल्पकार यशवंतराव चव्हाण **डॉ. सूर्यकांत माधवराव सांभाळकर**	१२५-१
२५	दलित - आंबेडकरी कवयित्रींच्या कवितेतील 'आई' **प्रा. डॉ. अजय चिकाटे**	१२९-१

VOLUME - IX, ISSUE - III - JULY - SEPTEMBER - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

२३. भारतीय महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांची वाचन अभिरूची : एक अभ्यास

प्रा. अरविंद संभाजी पाझारे
ग्रंथपाल, भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी.

सारांश

मानवी विकासातील अत्यंत महत्वाची पायरी म्हणजे वाचन. वाचनाशिवाय यशाची फळे चाखणे किंवा शिडी चढणे शक्यच नाही. त्यामूळे भारतीय महाविद्यालय मोर्शी येथील ग्रंथालयात येणारे विद्यार्थी काय वाचतात, किती वेळ वाचतात, वाचन साहित्य निवडताना कश्याचा उपयोग करतात, कशी मदत घेतात याचा अभ्यास करून भविष्यात ग्रंथालयीन सेवा देणे सुकर व्हावे या अनूषंगाने सदर पेपरमध्ये 2016–2017 व 2017–2018 अश्या दोन सत्रातील विद्यार्थ्यांकडून प्रश्नावलीव्दारे माहिती गोळा करून विश्लेषण करण्यात आले आहे.

शोधसंज्ञा : वाचन, वाचन अभिरूची

प्रस्तावना

21 वे शतक हे माहिती, विज्ञान व तंत्रज्ञानाचे शतक आहे. विज्ञानाच्या या प्रगतीमुळे संपुर्ण जग हे एक शहर म्हणून झालेले आहे. दुरसंचारक्रांतीमुळे माहितीची देवाण घेवाण प्रचंड गतीने होत आहे. इलेक्ट्रॉनिक माध्यमे काहीही विशेष श्रम न करता बसल्या जागी माहितीचा खजिना उघडून देत आहेत. अशा या वातावरणात ग्रंथ वाचनाची आवड कमी होईल की काय अशी भीती वर्तविली जात आहे. वाचन ही सर्व विद्यार्थ्यांसाठी प्रारंभिक अवस्था आहे. वाचनाशिवाय शिकणे शक्य नाही. जसे शरीराच्या वाढीसाठी अन्न आवश्यक आहे तसेच मेंदूसाठी वाचन प्रक्रिया अत्यंत आवश्यक आहे. व्यक्तिमत्व विकास प्राप्त करण्यासाठी एखाद्याने पुस्तके आणि इतर वाचनसाहित्य वाचले पाहिजे. वाचल्याशिवाय आपल्या आजूबाजूला आणि जगात काय घडत आहे हे जाणून घेणे कठीण आहे. वाचनाची प्रक्रिया केवळ संज्ञानात्मक विकासच नव्हे तर ज्ञान वाढविते. जर आपण वृत्तपत्रातील कोणतीही बातमी वाचली तर आपण आपल्या सहका–यांसह, मित्रांशी चर्चा करतो आणि कुटुंब हे आपल्याला आपले विचार व्यक्त करण्यासाठी एक व्यासपीठ देते. वृत्तपत्र देश आणि सध्याच्या घडामोडींचा प्रसार करण्यासाठी नेहमीच महत्वाची भूमिका बजावली आहे. वृत्तपत्र हा आपल्या आजच्या आधुनिक जीवनाचा देखिल एक आवश्यक भाग आहे. ते जगभरातील प्रत्येक भाषेत मुद्रित आणि प्रकाशित केले जातात. वाचक हे समाजाचा आरसा म्हणून ओळखले जातात. वाचनाने व्यक्तीचे ज्ञान वाढते सोबतच शब्दसामर्थ्य व भाषिक कौशल्य वाढण्यास मदत होते.

प्रस्तावित लेखात केवळ भारतीय महाविद्यालयाला रूजू झाल्यानंतर विविध नविन उपक्रम व नवनविन सेवा देण्यात येवू लागल्या पण त्याचा उपयोग विद्यार्थी किती घेतात यासंदर्भात उपलब्ध माहीती नसल्यामुळे या माध्यमातून विद्यार्थ्यी कितपत ग्रंथालयाचा वापर करीतात याचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. याकरिता 2016 – 2017 व 2017 – 2018 अश्या दोन वर्षाच्या सत्रातील विद्यार्थी घेण्यात आलेले आहे.

उद्देश

1. विद्यार्थ्यांच्या ग्रंथालय भेटीच्या उद्देशाचे परीक्षण करणे.
2. विद्यार्थी आधुनिक वाचन साहित्याचा शोध कशाप्रकारे घेतात. हे तपासणे.

3. विद्यार्थी कशाप्रकारे आपली वाचनाची आवड पूर्ण करण्याचा प्रयत्न करतात याविषयी अभ्यास करणे.
4. ग्रंथालयीन स्त्रोत वापरतांना विद्यार्थ्यांना येणा–या अडचणी ओळखणे.
5. ग्रंथालय सुधारण्यासाठी विद्यार्थ्यांकडून सूचना प्राप्त करणे.
6. ग्रंथालयाद्वारे विद्यार्थ्यांच्या वाचन विषयक संपूर्ण गरजांची पूर्तता होते काय याचा अभ्यास करणे.

व्याप्ती

सदर लेखाकरीता भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी जि. अमरावती येथील सत्र 2016 – 2017 व 2017 – 2018 या शैक्षणिक सत्रातील विद्यार्थ्यांची ग्रंथालयीन वापर व त्यांच्या वाचन सवयींचा अभ्यास करणे यावर मर्यादित आहे.

संशोधन पध्दत

सदर संशोधनाकरिता विद्यार्थ्यांकडून प्रश्नावलीच्या माध्यमातून माहिती संकलित करून ती माहिती संगणकाच्या एक्सेल शिटवर टाईप करून त्या माहितीचे विश्लेषण वर्णनात्मक पध्दतीने करण्यात आले आहे.

महितीचे विश्लेषण व सादरीकरण

तक्ता क्र. 1 विद्यार्थ्यांचे प्रश्नावली प्रतिसाद

अ.क्र.	शाखा	एकूण वाटप प्रश्नावली		प्रतिसाद		टक्केवारी	
		16–17	17–18	16–17	17–18		
1:	कला	35	45	32	40	91.42	88.88
2.	वाणिज्य	12	14	12	14	100.00	100.00
3.	पदव्युत्तर (एम.ए. एम.कॉम.)	10	12	08	11	80.00	91.66
	एकूण	57	71	52	65	91.22	91.54

वरील तक्त्यावरून शैक्षणिक सत्र 2016–2017 मध्ये 91.22 टक्के विद्यार्थ्यांनी प्रतिसाद दिला तर शैक्षणिक सत्र 2017–2018 मध्ये 91.54 टक्के विद्यार्थ्यांनी प्रश्नावली भरून प्रतिसाद दिला. वाणिज्य पदवी विद्यार्थ्यांचा प्रतिसाद दोनही वर्षाला 100 टक्के आढळून आला.

तक्ता क्र. 2 विद्यार्थ्यांचे वर्गनिहाय विवरण

अ.क्र.	वर्ग	2016–17 (टक्के)		2017–18 (टक्के)	
1.	बि. ए. भाग 1	17	(32.70)	20	(30.77)
2.	बि. ए. भाग 2	11	(21.15)	14	(21.54)
3.	बि. ए. भाग 3	04	(07.70)	06	(09.23)
4.	बि. कॉम. भाग 1	03	(05.77)	03	(04.62)
5.	बि. कॉम. भाग 2	06	(11.53)	06	(09.23)
6.	बि. कॉम. भाग 3	03	(05.77)	05	(07.69)
7.	एम. ए.	07	(13.46)	06	(09.23)
8.	एम. कॉम.	01	(01.92)	05	(07.69)
	एकूण	52	(100.00)	65	(100.00)

वरील तक्त्यावरून महाविद्यालयात उपलब्ध सर्व विद्यार्थ्यांना वर्गनिहाय प्रश्नावली वाटप करून परत आलेल्या प्रश्नावलीचे वर्गनिहाय विश्लेषण करण्यात आलेले दिसून येते.

तक्ता क्र. 3 विद्यार्थ्यांचे लिंगनिहाय विश्लेषण

अ.क्र.	लिंग	2016–17 (टक्के)	2017–2018 (टक्के)
1	मुले	21 (40.39)	29 (44.62)
2	मुली	31 (59.52)	36 (55.38)
	एकूण	52 (100.00)	65 (100.00)

आलेख क्र. 1 : विद्यार्थ्यांचे लिंगनिहाय विश्लेषण

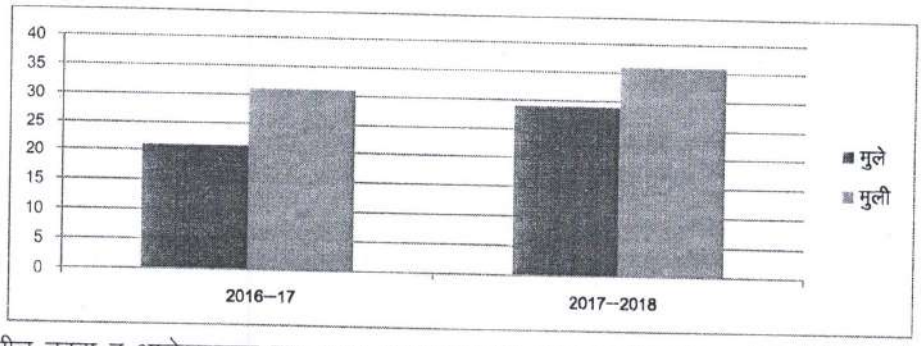

वरील तक्ता व आलेखावरून सत्र 2016–2017 व 2017–2018 मध्ये मुलांचा प्रतिसादापेक्षा मुलींचा प्रतिसाद जास्त म्हणजे 59.52 टक्के व 55.38 टक्के आढळून आला.

तक्ता क्र. 4 ग्रंथालय भेट विश्लेषण

अ.क्र.	विवरण	2016–17 (टक्के)	2017–18(टक्के)
1	दररोज	38 (73.07)	54 (83.07)
2	आठवडयातून एकदा	00 (00.00)	00 (00.00)
3	आठवडयातून दोनदा	12 (23.07)	11 (16.93)
4	महिन्यातून एकदा	02 (03.86)	00 (00.00)
5	कधीच नाही	00 (00.00)	00 (00.00)
	एकूण	52 (100.00)	65 (100.00)

वरील तक्त्यावरून सत्र 2016–17 मध्ये दररोज 73.07 टक्के विद्यार्थी दररोज ग्रंथालयाला भेट देतात. तसेच आठवडयातून दोनदा भेट देणारे विद्यार्थी 23.07 टक्के आहे. तर 2017–18 मध्ये दररोज 83.07 टक्के विद्यार्थी दररोज ग्रंथालयाला भेट देतात. तसेच आठवडयातून दोनदा भेट देणारे विद्यार्थी 16.93 टक्के आहे.

तक्ता क्र. 5 ग्रंथालय भेटीचा वेळ विश्लेषण

अ.क्र.	विवरण	2016–17 (टक्के)	2017–18 (टक्के)
1	मध्य विश्रांतीमध्ये	11 (21.15)	16 (24.62)
2	तासिका नसतांना	24 (46.15)	30 (46.15)
3	महाविद्यालयीन वेळा अगोदर	15 (28.84)	07 (10.77)
4	महाविद्यालयीन वेळा नंतर	02 (03.86)	12 (18.46)
	एकूण	52 (100.00)	65 (100.00)

वरील माहितीच्या आधारे दोनही सत्रातील विद्यार्थी हे तासिका नसताना ग्रंथालयात जातात.

तक्ता क्र. 6 ग्रंथालय भेटीचा उद्देश विश्लेषण

अ.क्र.	विवरण	2016–17 (टक्के)	2017–18 (टक्के)
1	पैसे जमा करून पुस्तके घेण्याकरिता	00 (00.00)	00 (00.00)
2	संबंधीत नियतकालिके वाचण्याकरिता	11 (21.15)	12 (18.46)
3	वृत्तपत्र वाचण्याकरिता	12 (23.08)	07 (10.77)
4	इंटरनेट ब्राउजींग करीता	05 (09.62)	12 (18.46)
5	पुस्तके देवाण घेवाण करण्याकरिता	24 (46.15)	34 (52.31)
	एकूण	52 (100.00)	65 (100.00)

विद्यार्थी ग्रंथालयात विविध उद्देश ठेवून ग्रंथालयात येत असतात. दोनही सत्रातील जास्तित जास्त विद्यार्थ्यी हे पुस्तके देवाण घेवाण करण्याकरिता म्हणजे 46.15 टक्के व 52.31 टक्के विद्यार्थी येतात.

तक्ता क्र. 7 माहिती शोध विश्लेषण

अ.क्र.	विवरण	2016–17 (टक्के)	2017–18 (टक्के)
1	कर्मचारी यांची मदत	23 (44.23)	33 (50.77)
2	कपाटामधून	02 (03.84)	03 (04.61)
3	अभ्यासक्रम पुस्तिका बघून	22 (42.31)	25 (38.47)
4	इतर	05 (09.62)	04 (06.15)
	एकूण	52 (100.00)	65 (100.00)

आलेख क्र. 2 माहिती शोध विश्लेषण

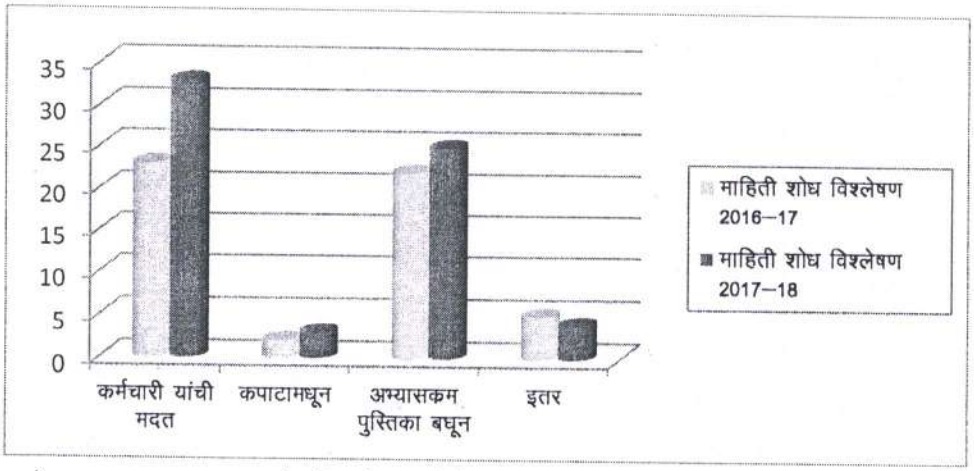

वरील आलेख व तक्त्यावरून असे निदर्शनास येते की, ग्रंथाचा शोध घेताना विद्यार्थ्यी कर्मचारी व अभ्यास पुस्तिका पाहून ग्रंथ शोध घेत असल्याचे आढळून येते.

तक्ता क्र. 8 ग्रंथालयीन साधनांचा वापर विश्लेषण

अ.क्र.	विवरण	2016–17 (टक्के)	2017–18 (टक्के)
1	ग्रंथ	34 (65.39)	36 (55.39)

2	नियतकालिके	10	(19.23)	17	(26.15)
3	संदर्भग्रंथ	08	(15.38)	12	(18.46)
4	सिडी / डिव्हीडी	00	(00.00)	00	(00.00)
	एकूण	52	(100.00)	65	(100.00)

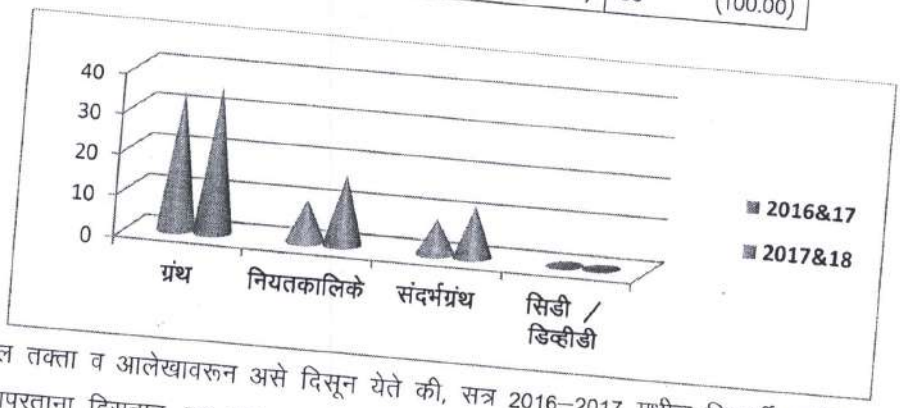

वरील तक्ता व आलेखावरून असे दिसून येते की, सत्र 2016–2017 मधील विद्यार्थी जास्तित जास्त 65.39 ंथ वापरताना दिसतात. तर सत्र 2017–2018 मध्ये 55.39 टक्के विद्यार्थी ग्रंथ वापरतात. सिडी व डिव्हीडी वापर नाही असे आढळून येतात.

तक्ता क्र. 9 ग्रंथालयात घालविलेल्या वेळेचे विश्लेषण

अ.क्र.	विवरण	2016–17 (टक्के)	2017–18 (टक्के)
1	5 ते 15 मिनिट	02 (03.85)	01 (01.54)
2	1/2 तास	10 (19.23)	10 (15.38)
3	1 तास	19 (36.54)	23 (35.38)
4	1 तासापेक्षा जास्त	21 (40.38)	31 (47.70)
	एकूण	52 (100.00)	65 (100.00)

वरील तक्त्यावरून असे दिसून येते की, एक तासापेक्षा जास्त वेळ ग्रंथालयात घालविलेल्यांचे प्रमाण 40.38 47.70 टक्के आहे.

सदर संशोधन करण्याकरीता शैक्षणिक सत्र 2016–2017 व 2017–2018 या दोन शैक्षणिक सत्रातील अभ्यासाकरीता घेण्यात आले. त्यामध्ये माहितीचे विश्लेषण केल्यानंतर खालिल निष्कर्श आढळून आले.

संशोधनाला मुलांपेक्षा मुलींचा प्रतिसाद जास्त आढळून आले.

वाणिज्य विद्यार्थ्यांची संख्या कला शाखेच्या विद्यार्थ्यांपेक्षा मोजकी असल्यामूळे त्यांचा प्रतिसाद 100 टक्के आढळून आला.

ग्रंथालयात दररोज येणा–या विद्यार्थ्यांची संख्या जास्त आहे.

तासिका नसताना जास्तित जास्त विद्यार्थी ग्रंथालयाला भेट देतात.

पुस्तकांची देवाण घेवाण करण्याचा उद्देश ठेवून जास्तित जास्त विद्यार्थी ग्रंथालयात येतात.

वे अंतरंग
तर 'आई'
ती आहे
ग्रा, दुखरा
चे, श्रमाचे
कवितेतील
आंबेडकरी
ुसकी' या
ठस आहे,
ण चिवट

वैयक्तिक
कवितेत .
ाध्यमवर्गीय
ा कवितेत
ुःखे किंवा
सुद्धा जरी
गे विविध
ात कविता

तेचे संदर्भ
सामाजिक
लित कवी
ाचाही वेध

6. विद्यार्थी माहीतीचा शोध घेताना ग्रंथालयीन कर्मचा–यांची मदत घेतात. सोबतच अभ्यासक्रम पुस्तिका वापरून शोध घेतात.
7. विद्यार्थी एका तासापेक्षा जास्त वेळ ग्रंथालयात घालवितात.

संदर्भ सूची

1. अघाव, उध्दव.(2012),ग्रंथायन, परभणी, न्यु मॅन पब्लिकेशन, पृ. क्र. 7
2. आठल्ये, श्रिनिवास मे. (2014) दिवस व रात्र महाविद्यालयांतील विद्यार्थ्यांच्या वाचनविषयक सवयींचा तौलनिक अभ्यास, ज्ञानगंगोत्री, जून – नोव्हे.(1 व 2) पृ. क्र. 81.
3. कर्णिक, प्रदीप (2010) ग्रंथपुण्यसंपत्ती, मुंबई, नवचैतन्य प्रकाशन, पृ. क्र. 154.
4. तैत्रव 165.
5. गोखले, हेमंत (2006) व्यक्तिमत्व विकासाच सोपे मार्ग लातूर, विद्याभारती प्रकाशन, पृ. क्र. 88.
6. जैन, प्रकाश व हेडाउ, मुरलीधर, वाचन संस्कृती वाढविण्याची गरज. माहितीयुग, जानेवारी 2012.
7. देशपांडे, दत्तात्रय (2012), महाविद्यालयीन ग्रंथालय आणि माहिती तंत्रज्ञान, माहिती युग 5(1–2) पृ. क्र. 13.
8. पाझारे, अरविंद भारतीयांच्या वाचनसंस्कृतीचे उर्जास्त्रोत : दीक्षाभूमी , दीक्षाभुमी गौरव ग्रंथ, खंड 2, नागपूर, बहुजन साहित्य प्रसार केंद्र,
9. पाझारे, अरविंद व चंदनकर, भिमराव, युवक वाचतील तर देष वाचेल, ज्ञानजगत, आक्टो.–डिसे. 2012.
10. लोकराज्य वाचन विषेषांक जून–जुलै 2011.
11. हाजन, शां. ग. (2013) विद्यापीठ आणि महाविद्यालयीन ग्रंथालयाचे व्यवस्थापन,पुणे, युनिव्हर्सल प्रकाशन, पृ. क्र. 15.

CONTENTS OF MARATHI PART - I

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	ईश्वराचे सत्ताशास्त्रीय गुण : पाश्चात्य तत्वज्ञांची भुमिका **सुनील काळमेघ**	१-६
२	महाराष्ट्रातील ग्राम विकासात स्वयंसेवी संघटनांचे कार्य व योगदान **डॉ. मोहम्मद अली एम. ए.**	७-१३
३	मथू सावंत: सशक्त ग्रामीण लेखिका **प्रा. कांबळे डी. आर.**	१४-१७
४	'युनिव्हर्सिटी न्यूज' या नियतकालिकाचे आशय विश्लेषणात्मक अध्ययन **श्री. संगीतराव साहेबराव टाले** **प्रा. अरविंद एस. पाझारे**	१८-२८
५	बालकामगार समस्या - समाजशास्त्रीय अभ्यास **श्री. अय्युबखान समशेरखान पठाण**	२९-३२
६	भारतातील दारिद्र्य व आर्थिक विषमता : एक चिकित्सक अभ्यास **प्रा. डॉ. चंद्रकांत वामनराव गजेवाड**	३३-३७
७	कोकणाच्या ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत सागरी मत्स्य व्यवसायाची भूमिका **प्रा. एस. एल. सितापुले**	३८-४२
८	मराठी साहित्य आणि अण्णा भाऊ साठे **डॉ. लहू दिगंबर वाघमारे**	४३-५०
९	आंबा प्रक्रिया उद्योग आणि निर्यात प्रोत्साहनातून आर्थिक विकास **प्रा. डॉ. कृष्णा शंकर शहाणे**	५१-५८

४. 'युनिव्हर्सिटी न्यूज' या नियतकालिकाचे आशय विश्लेषणात्मक अध्ययन

श्री. संगीतराव साहेबराव टाले
शासकीय विदर्भ ज्ञान विज्ञान संस्था, अमरावती.
प्रा. अरविंद एस. पाझारे
ग्रंथपाल, भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी, जि. अमरावती.

प्रस्तावना (Introduction)

'युनिव्हर्सिटी न्यूज' हे इंग्रजी नियतकालिक उच्च शिक्षणाशी संबंधित विविध विषयांवर माहिती देणारे एक साधन आहे. भारतीय विद्यापीठे संघटना (AIU) स्थापन झाल्यापासून भारतातील उच्च शिक्षणाशी संबंधित विविध उपक्रमांना प्रोत्साहन देण्यासाठी माहितीच्या देवाण घेवाणीसाठी उच्च शिक्षण, सांस्कृतिक, क्रीडा व संलग्न क्षेत्रातील सहकार्यात वाढ करण्यासाठी कार्य करीत आहे. विविध शैक्षणिक संस्थांमध्ये आणि शैक्षणिक विकासाबद्दल आस्था असणाऱ्यांमध्ये असणारी राष्ट्रीय पातळीवरील दुव्याची कमतरता भरुन काढण्यासाठी भारतीय विद्यापीठ संघटनेने 'युनिव्हर्सिटी न्यूज' या नियतकालिकाचे प्रकाशन सुरु केले.

या 'युनिव्हर्सिटी न्यूज' या नियतकालिका मध्ये उच्च शिक्षण क्षेत्रातील ताज्या व नविनतम माहितीचा समावेश असल्यामुळे त्याची माहिती वाचकांना होणार आहे. उच्च शिक्षणासंबंधी राष्ट्रीय आणि जागतिक पातळीवरील विचार, महाविद्यालयीन परिसरातील घटना, विद्यापीठांनी स्वीकारलेले प्रबंध, विद्यापीठात उपलब्ध असणाऱ्या जागा, शैक्षणिक नोंदी, शैक्षणिक वृत्ते, सध्या सुरु असलेले संशोधन, महाविद्यालये, संशोधन क्षेत्रातील संस्था, प्रवेशाबद्दलच्या सूचना, महत्वाच्या कार्यक्रमाचे वेळापत्रक, पुस्तक परीक्षण इत्यादी घटकांची माहिती मिळते. या अभ्यासामुळे सदर घटकांची माहिती अभ्यासक, संशोधक, नोकरीची गरज असणारे, तरुण, विद्यार्थी यांना होणार असून या नियतकालिकाचे महत्व समजणार आहे. 'युनिव्हर्सिटी न्यूज' या नियतकालिकात उच्च शिक्षणाशी संबंधित विविध विषयांवर महत्वपूर्ण माहिती दिली असल्याने या अंकाचा अभ्यास हा महत्वाचा व उपयुक्त ठरणार आहे व नियतकालिकाचा वापर अधिक प्रमाणात केला जाऊ शकणार आहे.

व्याख्या

बी. बेरेलसन : " संज्ञापनातील व्यक्त किंवा प्रकट आशयाच्या वस्तुनिष्ठ व संख्यात्मक वर्णनाचे आशय विश्लेषण हे एक तंत्र आहे."

पॉलिंग यंग : " मुलाखत, प्रश्नावली, अनुसूची आणि इतर लिखीत किंवा मौखिक भाषाविषयक अभिव्यक्तीद्वारे प्राप्त संशोधन तथ्यांच्या आशयाचे वस्तुनिष्ठ आणि परिणामात्मक वर्णन करण्यासाठी उपयोगात आणले जाणारे संशोधनतंत्र म्हणजे आशय विश्लेषण होय. "

उद्दीष्टये

१. 'युनिव्हर्सिटी न्यूज' या नियतकालिकात विविध सदरांचा आढावा घेणे.

२. या नियतकालिकात प्रकाशित झालेल्या विविध लेखांचा विषयवार आढावा.
३. या नियतकालिकातील पुरुष व महिला लेखकांचे योगदानाचा अभ्यास करणे.

संशोधनाची व्याप्ती आणि मर्यादा

१. सदर संशोधनाची व्याप्ती 'युनिव्हर्सिटी न्यूज' या नियतकालिकापूरती मर्यादित आहे.
२. या नियतकालिकाच्या जानेवारी २०१७ ते डिसेंबर २०१७ या कालावधीतील सर्व ५१ अंकाचे आशय विश्लेषण करण्यात आले आहे.

माहिती संकलनाची साधने

माहिती संकलन हे संशोधनाकरीता निवडलेल्या ती 'युनिव्हर्सिटी न्यूज' या नियतकालिकेच्या सन २०१७ च्या जानेवारी ते डिसेंबर पर्यंतच्या अंकाचा वापर करुन माहिती संकलित करण्यात आली आहे. त्याशिवाय संशोधन प्रकल्प पूर्तीकरीता आवश्यक माहिती इतर संदर्भ साधने जसे पूर्वीचे प्रकल्प संबंधित विषयांवरील ग्रंथ व इतर वाचनसाहित्य व वेबसाइट व इंटरनेटच्या माध्यमातून जमा करुन तिचा वापर करण्यात आला आहे.

युनिव्हर्सिटी न्यूज नियतकालिकाची माहिती

'युनिव्हर्सिटी न्यूज' जानेवारी २०१७ ते डिसेंबर २०१७ मधील एकूण ५१ अंकाचे विश्लेषण करण्यात आले व खंड क्र. ५५ याचे पृथ्थकरण करण्यात आले. एक्सलशिटवर टाटा घेवून त्यांचे बार ग्रॉफ, पाय चार्ट तयार करण्यात आले.

'युनिव्हर्सिटी न्यूज' या नियतकालिकांमध्ये उच्च शिक्षण या विषयाशी संबंधित विविध पैलूंवर माहिती प्रसारीत केली जाते. त्याचबरोबर उच्च शिक्षणाशी संबंधित संशोधन, चर्चासत्रे, उच्च शिक्षणातील विविध वर्तमान घडामोडी, नोकरीविषयक जाहिराती,पुस्तके परीक्षण, अशा अनेक घटकांवर माहिती प्रसिध्द होत असल्याने उच्च शिक्षणासंबंधी संशोधन करणाऱ्या संशोधकांना, अभ्यासकांना, प्राध्यापक, विद्यार्थी व विद्वत्जन यांना उपयुक्त ठरणारे नियतकालिक आहे.

सदर संशोधनासाठी माहिती जमा करण्याकरीता खालील पध्दतीचा वापर करण्यात आला आहे. संशोधनासाठी आशय विश्लेषण पध्दतीचा वापर करुन माहिती संकलित करण्यात आली आहे. त्यासाठी खालील पध्दतींचा वापर करण्यात आला आहे.

१. खंड क्र. ५५ च्या सर्व ५१ अंकातील सर्व संप्रेषणाची एका कार्ड स्लिपवर नोंदणी करण्यात आली.
२. प्रत्येक विभागासाठी स्वतंत्र कार्ड स्लिप तयार करण्यात आली.
३. खंड क्र. ५५ च्या सर्व अंकांचे स्कॅनिंग (पृथ्थकरण) करण्यात आले आहे.
४. विविध प्रकारच्या संप्रेषणाचे विषयांची निवड करण्यात आली.
५. सर्व कार्ड स्लिपची मांडणी विभागवार केली गेली आणि त्याचे विश्लेषण करुन ते तक्त्यांच्या स्वरुपात मांडण्यात आले असून त्याचे सादरीकरण करण्यात आले आहे.
६. सादरीकण टेबल, चार्ट यांचा वापर करुन माहिती शास्त्रीय स्वरुपात मांडण्यात आली असून निष्कर्ष काढण्यात आले आहेत.

'युनिव्हर्सिटी न्यूज' मध्ये नऊ प्रकारचे मुख्य घटक आहेत. हे सर्व घटक वेगवेगळे करुन त्याचे विश्लेषण केले गेले त्याचा अन्वयार्थ (Interpretation) त्या खाली नमूद केले आहे.

सारणी क्रमांक-१ साप्ताहिकाचे आशय घटक

अ.क्र.	विभाग
१	लेख
२	प्रोफाईल आणि बिल
३	पदवीप्रदान
४	इतर भाषणे
५	कॅम्पसमधील बातम्या
६	पुस्तक परीक्षण
७	संप्रेषण / संवाद
८	महिन्यातील प्रबंध / शोध निबंध
९	जाहिराती

वरील सारणीत दर्शविलेले सर्व आशय घटक विभागानुसार मांडणी केले आहे. त्यापैकी काही नियमित तर काही अनियमित आशय घटक असल्याचे आढळून आले.

सारणी क्रमांक २ : विभागवार विश्लेषण

अ.क्र.	विभाग	आशय घटक संख्या	टक्केवारी
१	लेख	३१०	५.४३
२	प्रोफाईल आणि बिल	०७	०.१२
३	पदवी प्रदान	५०	०.८८
४	इतर भाषणे	०५	०.०९
५	कॅम्पसमधील बातम्या	३१४	५.५०
६	पुस्तक परिक्षण	०६	०.१०
७	संप्रेषण	०५	०.०९
८	महिन्यातील प्रबंध	४१२३	७२.१८
९	जाहिराती	८९२	१५.६१
	एकूण	**५७१२**	**१००**

वरील सारणीवरुन असे दिसून आले की, सर्वात जास्त आशयघटक महिन्यातील प्रबंध या घटकाचा आहे. उदा. महिन्यातील प्रबंध ४१२३ (७२.१८%), त्यानंतर जाहिराती ८९२ (१५.६१%),कॅम्पसमधील बातम्या ३१४ (५.५०%), लेख ३१० (५.४३%), पदवी प्रदान ५० (०.८८%), प्रोफाईल आणि बिल ७ (०.१२%), इतर भाषणे (०.०९%), पुस्तक परिक्षण ६ (०.१०%), संप्रेषण ५ (०.०९%), असल्याचे आढळून आले.

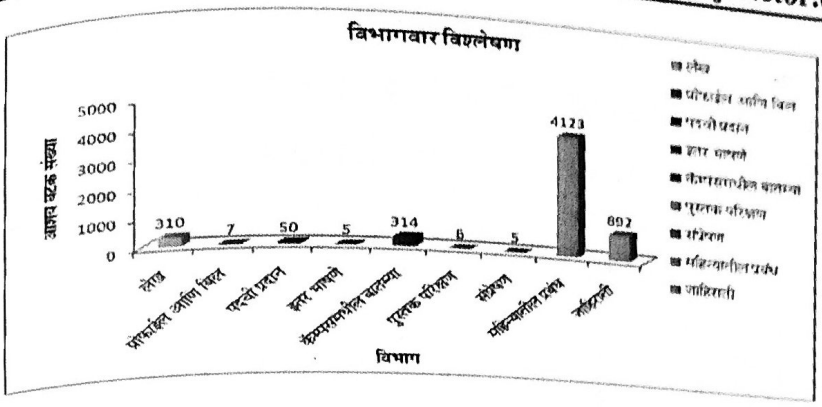

लेखांचे विषयावर विश्लेषण

एकूण ३१० लेखांमध्ये २२ विषयांचा समावेश आहे. खालील सारणीमध्ये लेखांचे विषयावर विश्लेषण सादर केलेले आहे.

सारणी क्रमांक ३ : लेखांचे विषयवार विश्लेषण

अ.क्र.	विषय	लेखांची संख्या	टक्केवारी
१	परिक्षण व्यवस्था	०३	०.९८
२	दर्जा व्यवस्थापन	११	३.५५
३	स्त्री सक्षमीकरण	३३	१०.६४
४	शैक्षणिक क्षेत्र	४८	१५.४८
५	उच्च शिक्षण	१०९	३५.१६
६	ग्रंथालयशास्त्र	०५	१.६१
७	वैद्यकशास्त्र	०१	०.३२
८	राज्यशास्त्र	०२	०.६५
९	माहिती तंत्रज्ञान	२२	७.१०
१०	विकासासाठी शिक्षण	१४	४.५२
११	नितीशास्त्र	११	३.५४
१२	पर्यावरण	०१	०.३२
१३	योगा	०३	०.९७
१४	अभियांत्रीकी	०४	१.२९
१५	शिक्षण व्यवस्थापन	१७	५.४८
१६	ज्ञान	०१	०.३२
१७	जागतिकीकरण	०४	१.२९
१८	संशोधन	११	३.५५
१९	वाणिज्य शिक्षण	०३	०.९७
२०	वृत्तपत्र व जनसंज्ञापण	०१	०.३२
२१	साहित्य	०३	०.९७
२२	सामाजिक शास्त्र	०३	०.९७
	एकूण	**३१०**	**१००.००**

वरील सारणीवरुन असे दिसून येते की, सर्वात जास्त चर्चिला गेलेला विषय उच्च शिक्षण १०९ (३५.१६%) हा आहे. त्यानंतर शैक्षणिक क्षेत्र ४८ (१५.४८%) स्त्री सक्षमीकरण ३३ (१०.६४%) व सर्वात कमी चर्चिला गेलेल्या विषयांमध्ये वैद्यकशास्त्र, पर्यावरण, ज्ञान व वृत्तपत्र व जनसंज्ञापण प्रत्येकी १ (०.३२%) यांचा समावेश होतो.

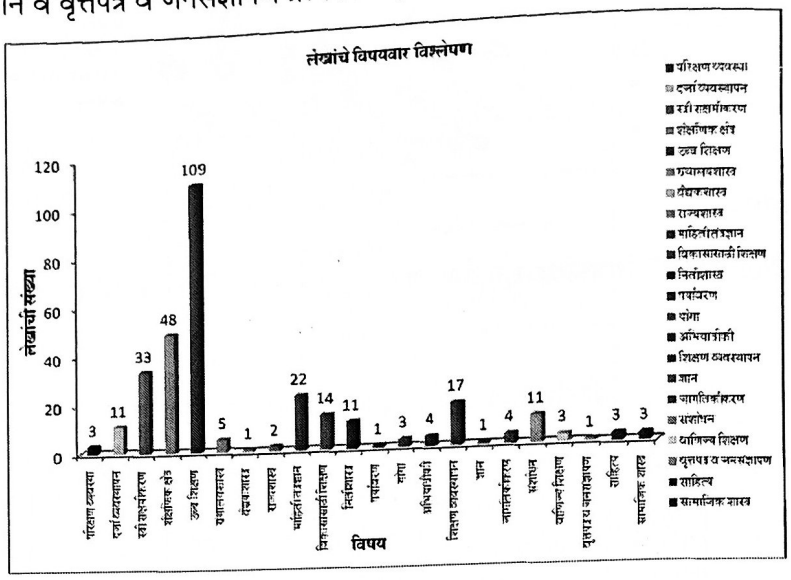

लेखक प्रकार

या विभागामध्ये एक लेखक, दोन लेखक (एकत्रित), दोनपेक्षा अधिक लेखक (सहलेखक) आहेत.

सारणी क्रमांक ४ : लेखक प्रकारचे विश्लेषण

अ.क्र.	लेखक प्रकार	लेखांची संख्या	टक्केवारी
१	एक लेखक	२१८	७०.३२
२	दोन लेखक	७५	२४.२०
३	दोनपेक्षा अधिक लेखक	१७	५.४८
	एकूण	**३१०**	**१००.००**

वरील सारणीवरुन असे स्पष्ट होते की, सर्वात जास्त संख्या २१८ (७०.३१%) ही एका लेखकाने लिहिलेल्या लेखांची असून त्यानंतर दोन लेखकांनी लिहिलेल्या लेखांची संख्या ७५ (२४.२०%) व दोनपेक्षा अधिक लेखकांनी लिहिलेल्या लेखांची संख्या १७ (५.४८%) आढळून आली.

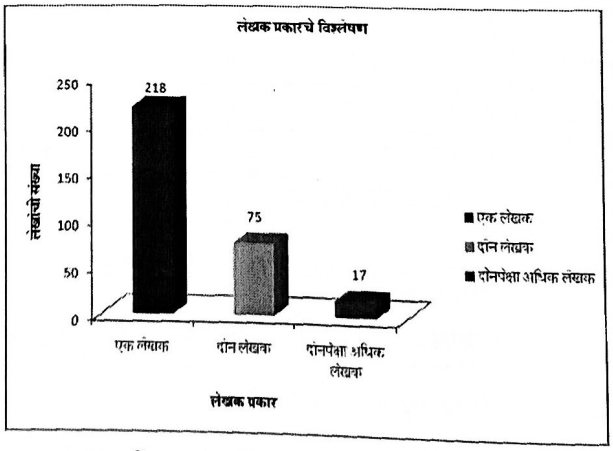

सारणी क्रमांक ५ : लेखकांचे स्त्री / पुरुष विश्लेषण

लेखकांमधील स्त्री किंवा पुरुषांचे प्रमाण शोधून काढण्यासाठी लिंग निहाय विश्लेषण करण्यात आले.

अ.क्र.	लिंग	लेखांची संख्या	टक्केवारी
१	पुरुष	२९०	७०.३९
२	स्त्री	१२२	२९.६१
	एकूण	**४१२**	**१००.००**

वरील सारणीवरुन असे समजून येते की, बहुसंख्य लेख हे पुरुष लेखकांनी २९० (७०.३९%) लिहिलेले असून स्त्री लेखकांची संख्या १२२ (२९.६१%) आहे.

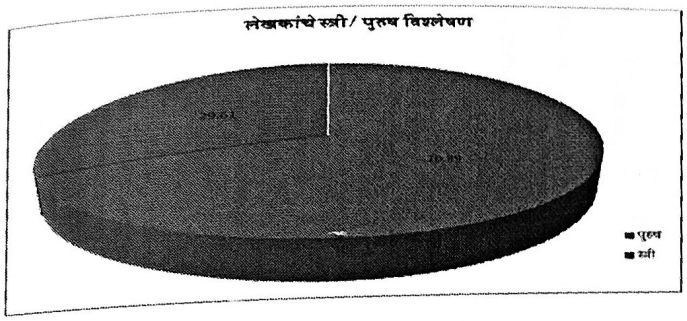

पदावरुन लेखकांचे विश्लेषण

लेखकांचे पद शोधून काढण्यासाठी विश्लेषण करण्यात आले. या विभागातील लेखक हे विविध क्षेत्रांमध्ये उच्चशिक्षित आहेत. विविध पदांवरचे एकूण ४१२ लेखक आहेत.

सारणी क्रमांक ६ : पदानुसार लेखकांचे विश्लेषण

अ.क्र.	पद	सहभागी असणाऱ्यांची संख्या	टक्केवारी
१	कुलगुरु	८७	२१.१२
२	अधिष्ठाता	२९	७.०४
३	अध्यक्ष	११	२.६७
४	कुलसचिव	०५	१.२१
५	प्राचार्य	२४	५.८२
६	व्याख्याता	०७	१.७०
७	प्राध्यापक	६२	१५.०५
८	सहयोगी प्राध्यापक	२८	६.७९
९	सहप्राध्यापक	७०	१७.००
१०	अधिकारी	०२	०.४९
११	सचिव	०१	०.२४
१२	संचालक	२२	५.३४
१३	सल्लागार	०१	०.२४
१४	सहसल्लागार	०३	०.७३
१५	विभाग प्रमुख	१३	३.१५
१६	ग्रंथपाल	१५	३.६४

१७	संशोधक विद्यार्थी	२२	५.३४
१८	नामांकित संस्थेचे सदस्य	०७	१.७०
१९	समंत्रक	०१	०.२४
२०	संपादक	०२	०.४९
	एकूण	**४१२**	**१००.००**

वरील सारणीवरुन असे दिसून येते की, सर्वात जास्त योगदान हे कुलगुरु ८७ (२१.१२%), सहप्राध्यापक ७० (१७.००%), प्राध्यापक ६२ (१५.०५%), ग्रंथपालांचे योगदान १५ (३.६४%) असून सर्वात कमी योगदान सचिव, सल्लागार व समंत्रक यांचे प्रत्येकी १ (०.२४%) एवढे आहे.

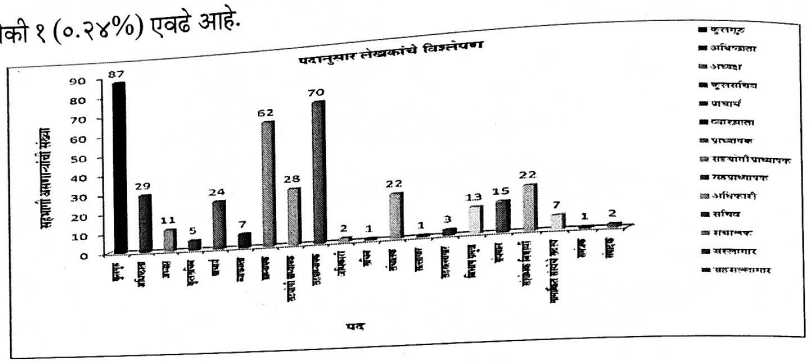

पदवीदाने सोहळा भाषणे

या विभागात ५० पदवीदान सोहळा भाषणे प्रसिध्द केलेली आहेत. त्याचे विश्लेषण व्यक्तींच्या पदाप्रमाणे केले आहे.

सारणी क्रमांक ७ : पदवीदान सोहळा भाषणे विश्लेषण

अ.क्र.	पद	योगदानाची संख्या	टक्केवारी
१	राष्ट्रपती	०४	८.००
२	अध्यक्ष	०५	१०.००
३	उपराष्ट्रपती	०३	६.००
४	कुलगुरु	०५	१०.००
५	गव्हर्नर	०५	१०.००
६	मंत्री	०५	१०.००
७	चेअरमन	०८	१६.००
८	व्यवस्थापकीय संचालक	०५	१०.००
९	सचिव	०४	८.००
१०	न्यायाधिश	०३	६.००
११	प्राचार्य	०१	२.००
१२	उपमुख्यमंत्री	०१	२.००
१३	वकील	०१	२.००
	एकूण	**५०**	**१००.००**

वरील सारणीवरुन असे दिसून येते की, सर्वात जास्त योगदान हे चेअरमन ८ (१६%) यांचे असून त्यानंतर अध्यक्ष, कुलगुरु, गव्हर्नर, मंत्री आणि व्यवस्थापकीय संचालक प्रत्येकी ५ (१०%) राष्ट्रपती, सचिव प्रत्येकी ४ (८%) न्यायाधिश व उपराष्ट्रपती प्रत्येकी ३(६%) तर सर्वात कमी योगदान प्राचार्य,उपमुख्यमंत्री व वकील १ (२%) यांचे आहे.

2022/3/19 18:16

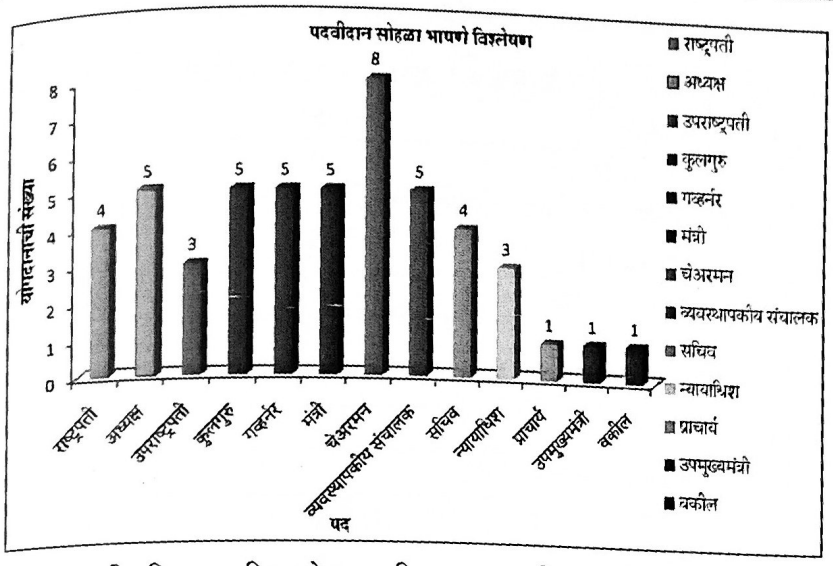

बातमी विभाग :या नियमित प्रकाशित होणाऱ्या विभागात भारतीय विद्यापीठाच्या बातम्या कॅम्पसमधील बातम्या व भारताबाहेरील बातम्या प्रसिध्द होतात.

सारणी क्रमांक ८ : बातम्यांचे विश्लेषण

अ.क्र.	बातमी प्रकार	योगदानाची संख्या	टक्केवारी
१	कॅम्पस बातम्या	२९९	९५.२२
२	भारतीय विद्यापीठ बातम्य	१३	४.१४
३	भारता बाहेरील बातम्या	०२	०.६४
	एकूण	**३१४**	**१००.००**

वरील सारणीवरुन असे दिसून येते की, सर्वात जास्त बातम्या २९९ (९५.२२%) या कॅम्पसमधील असून त्यानंतर भारतीय विद्यापीठ बातम्या १३ (४.१४%) आणि त्यानंतर भारता बाहेरील बातम्या २ (०.६४%) प्रकाशित झालेले आढळून येते.

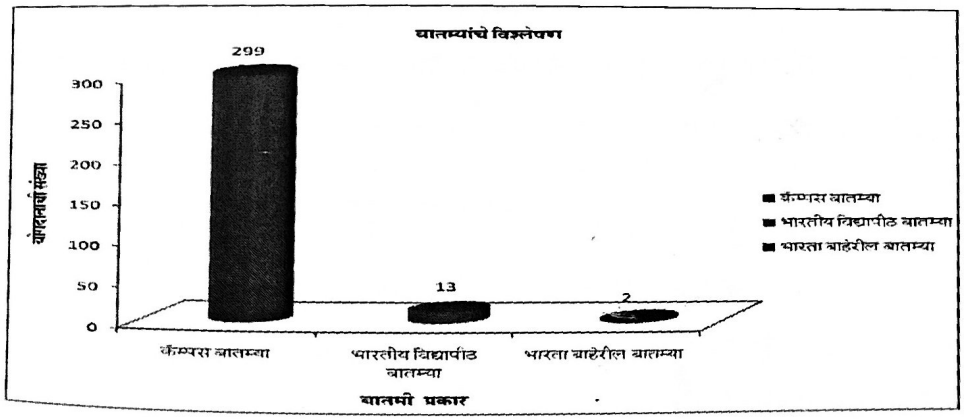

कॅम्पस बातम्यांमधील आशय

कॅम्पसमध्ये विविध घटना या संपन्न होत असतात. त्यांची माहिती या सदराद्वारे पुरविली जाते. या प्रकारच्या बातम्यांमुळे विद्यापीठात कुठले कार्यक्रम चालू आहेत याची माहिती होते. याबरोबर विविध विद्यापीठातील राष्ट्रीय, आंतरराष्ट्रीय स्तरावरचे कार्यक्रमांची माहिती होते.

सारणी क्रमांक ९ : कॅम्पसमधील बातम्यांचे विश्लेषण

अ.क्र.	कॅम्पसमधील बातम्यांचे विश्लेषण	योगदानाची संख्या	टक्केवारी
१	चर्चासत्रे	७०	२३.४१
	राज्यस्तरीय	११	
	राष्ट्रीय	४८	
	आंतरराष्ट्रीय	११	
२	संशोधन कार्यक्रम	०३	१.००
३	रिफ्रेशर कोर्स	०९	३.०१
४	स्पेशल लेक्चर	०४	१.३४
५	कार्यशाळा	४३	१४.३८
६	प्रशिक्षण कार्यक्रम	२८	९.३७
७	परीषदा	१०५	३५.१२
	राज्यस्तरीय	०८	
	राष्ट्रीय	३५	
	आंतरराष्ट्रीय	६२	
८	समारंभ	२५	८.३६
९	स्पर्धा	०५	१.६७
१०	पदवीदान सोहळा	०३	१.००
११	बक्षीस	०३	१.००
१२	प्रवेश	०१	०.३४
	एकूण	**२९९**	**१००.००**

वरील सारणीवरुन असे लक्षात येते की, सर्वात जास्त बातम्या १०५ (३५.१२%) परिषदांच्या असतात. त्यानंतर चर्चासत्रे ७० (२३.४१%), कार्यशाळा ४३ (१४.३८%), प्रशिक्षण कार्यक्रम २८ (९.३७%) आहे. समारंभ २५ (८.३६%), स्पर्धा ५ (१.६७%), स्पेशल लेक्चर ४ (१.३५%) संशोधन कार्यक्रम, बक्षीस व पदवीदान सोहळा प्रत्येकी ३ (१%) तसेसर्वात कमी बातम्या प्रवेश १ (०.३४%) आहेत.

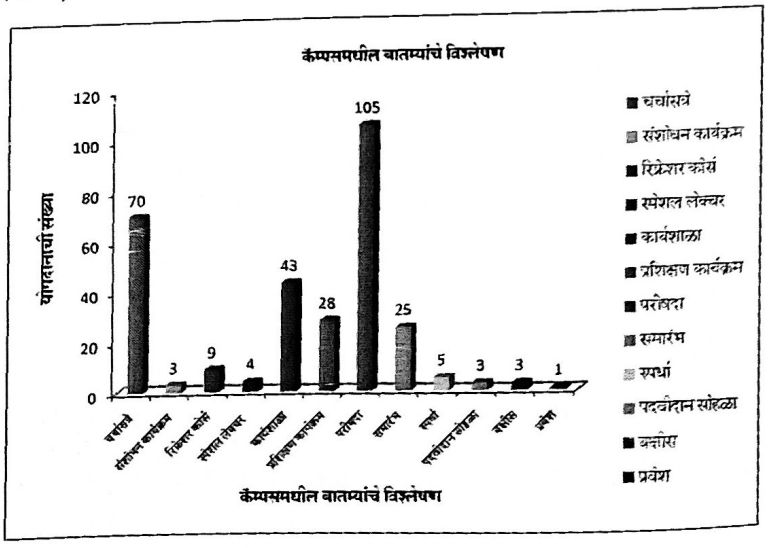

महिन्यातील प्रबंध

विशिष्ट विषयात महिन्यात प्रकाशित होणाऱ्या अंकांतील प्रबंध शोधून काढण्यासाठी खालील विश्लेषण मांडण्यात आले.

सारणी क्रमांक १० : विषयावर महिन्यातील अंकांप्रमाणे प्रबंध विश्लेषण

अ.क्र.	विषय	अंक संख्या	टक्केवारी
१	विज्ञान आणि तंत्रज्ञान	२५	४९.०२
२	सामाजिकशास्त्र	१३	२५.४९
३	मान्यव्यविद्या	१३	२५.४९
	एकूण	**५१**	**१००.००**

वरील सारणीवरुन असे लक्षात येते की, विज्ञान आणि तंत्रज्ञान या विषयावरील एकूण २५ (४९.०२%) प्रबंध प्रकाशित झाले आहेत. त्यानंतर समाजशास्त्र व मानव्यविद्या या विषयावरील प्रत्येकी १३ (२५.४९%) प्रबंध प्रकाशित झालेले आहेत.

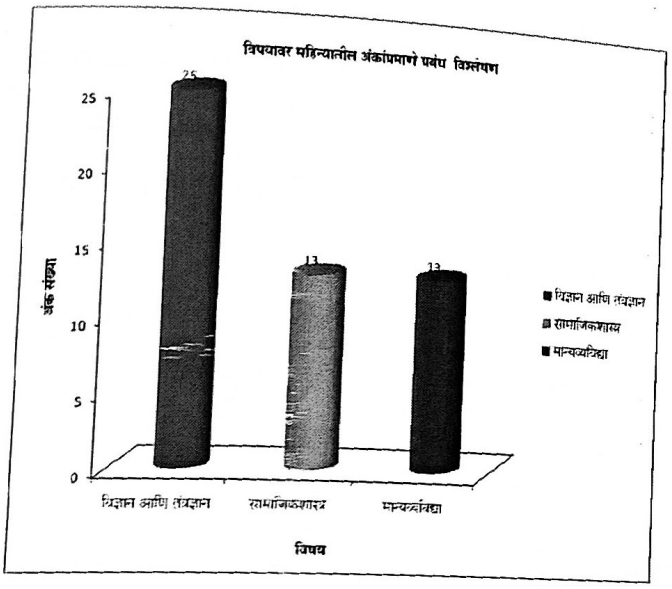

निष्कर्ष

१. विभागवार विश्लेषण केले असता सर्वात जास्त महिन्यातील प्रबंध ४१२३ एवढे दिसून आले.

२. युनिव्हर्सिटी न्यूजमधील लेखंमध्ये सर्वाधिक लेख हे उच्च शिक्षणावर असतात.

३. ग्रंथालय व माहितीशास्त्र विषयाला स्थान नियतकालिकात देण्यात आले. ज्यामध्ये ०५ लेख प्रसिध्द झाले आहे.

४. दोनपेक्षा अधिक लेखकांच्या लेखांचे प्रमाण कमी म्हणजे १७ आढळून आले तर एका लेखकांनी लिहिलेल्या लेखांचे प्रमाण जास्त म्हणजे २१८ लेख दिसून आले.

५. स्त्री लेखकांपेक्षा पुरुष लेखकांचे प्रमाण नियतकालिकात जास्त दिसून येते.

६. लेख लिहिणाऱ्या लेखकांमध्ये कुलगुरु, सहप्राध्यापक, प्राध्यापकांचे प्रमाण जास्त आहे. ग्रंथपालाचे लेख १५ आहेत.

७. विविध मान्यवरांच्या पदवीदान सोहळया प्रसंगी दिलेला संदेश हा युनिव्हर्सिटी न्यूजचे महत्वाचे वैशिष्टय आहे.

८. पदवी समारंभ वृत्ताला नियतकालिकात अतिशय महत्वाचे स्थान देण्यात आले.

९. बातम्यांमध्ये उच्च शिक्षणाला अनुसरुन व अध्यासकांसाठी उपयुक्त असे सेमिनार, कॉन्सफरंस, वर्कशॉबद्दल माहिती दिली जाते.

१०. व्याख्याते / संशोधक /शिक्षकेत्तर कर्मचारी यांना परिषदा, कार्यशाळा,'युनिव्हर्सिटी न्यूज' मुळे मदत होते.

११. नियतकालिकाचा खप सर्वदूर असल्याने त्यामधून देशातील व परदेशातील वाचकांना पसंत पडेल असे आशय मिळत असल्याचे दिसून येते.

१२. माहितीचे विस्तारीकरण करण्यासाठी नियतकालिक महत्वाची भूमिका पार पाडते.

संदर्भ सूची

१. अहिरे, अशोक आर, इंडियन जर्नल ऑफ इन्फरमेशन लायब्ररी अँड सोसायटी या नियतकालिकातील उल्लेखांचे विश्लेषण, ज्ञानगंगोत्री, (१ व २) जून- नोहेंबर २०१२, पृ. ३१.

२. आगलावे, प्रदिप. सामाजिक संशोधन पध्दतीशास्त्र व तंत्रे, नागपूर :श्री साईनाथ प्रकाशन,२००८,पृ. ३७६-३८३.

३. कुंभार, राजेंद्र. ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र, पुर्ण : युनिव्हसंल प्रकाशन २०१३ . पृ. १४८-१४९.

४. नरगुंदे, रेवती. प्रलेखन आणि माहितीशास्त्र , दुसरी आवृत्ती, पुणे : युनिव्हर्सल प्रकाशन, २००० पृ. ९१४

५. पवार, एल. पी. ग्रंथालय माहितीशास्त्र, कोल्हापुर : फडके प्रकाशन, २००३.

६. बाहेती, सत्यनारायण व डगवार, शामकांत, युनिव्हर्सिटी न्युज या नियतकालिकाचे आशय विश्लेषणात्मक अध्ययन, ज्ञानगंगोत्री मार्च - मे २००८ पृ.३६.

७. मेल्कॉम, विल्ली. वृत्तपत्र : आशय विश्लेषण, मॅग्रो हिल प्रकाशन, १९२६.

८. रिसवडकर, म.रा. आशय विश्लेषण ज्ञानगंगोत्री, मार्च - एप्रिल- मे २००१ पृ.६.

9. Alonso, M.I. New Approches to content analysis from modem Linguistics, 6(1), Jan2000.

10. Berelson, Bemared. Content Analysis in communication research, New York : Free Press, 1952, p.92-98.

11. Budd Richard. Content Analysis of communication research, New York : Free Press, p.2-18

Peer Reviewed Referred and UGC
Listed Journal (Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730

N INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - X, Issue - I,
January - March - 2021

English / Marathi / Hindi Part - I

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399 www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

ISSN: 2394 5303 | Impact Factor 7.891(IIJIF) | Printing Area® Peer-Reviewed International Journal | March, 2021 Issue-74, Vol-03 | 01

आंतरराष्ट्रीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

प्रिंटिंग एरिया

Printing Area International Interdisciplinary Research Journal in Marathi, Hindi & English Languages

March, 2021, Issue-74, Vol-03

Editor
Dr. Bapu g. Gholap
(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

"Printed by: **Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.** Published by **Ghodke Archana Rajendra** & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor **Dr. Gholap Bapu Ganpat.**

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

सेवा करण्यात त्यांनी धन्यता मानली. हे सावित्रीबाईचे कार्य महत्त्वपूर्ण असेच आहे, असे प्रस्तुत कवी–कवयित्रींना मनस्वी वाटत असल्यामुळे व सावित्रीबाईच्या धडाडीच्या कार्याची आजही गरज भासत असल्यामुळे त्या प्रेरक ठरतात. हा आशावाद याठिकाणी महत्त्वपूर्ण ठरतो.

समारोप

मध्ययुगीन काळातील मराठी साहित्यापासूनच मराठी कवितेला एक चांगली परंपरा आहे. मध्ययुगीन मराठी वाङ्मयातील जवळजवळ ८०० वर्षाचे काही अपवाद वगळता सर्व लेखन कवितेच्या माध्यमातूनच झालेले आहे. परंतु अलिकडच्या काळात मात्र समाज सुधारकांनी केलेल्या कार्याबद्दल काव्याच्या माध्यमातून लेखन फारसे झालेले दिसत नाही. कविता या लेखनप्रकारातून त्या व्यक्तीच्या जीवनातील अनेक भावबंध, भावतरंग, अंतर्मनातील क्रिया प्रतिक्रिया अधिक तरलतेने समाजमनापर्यंत पोहोचू शकतात. फुले दांपत्याच्या जीवनावर, सावित्रीबाईच्या जीवन कर्तृत्वाविषयी काही प्रमाणात कविता लेखन झालेले दिसून येते.

सावित्रीबाईच्याविषयी काळाच्या ओघात कांदबरी, नाटक, एकांकिका इत्यादी ललित साहित्याचे लेखन झालेले आहे. तसेच काही प्रमाणात कविता लेखनही झालेले आहे. सावित्रीबाईच्याविषयी लिहिल्या गेलेल्या कवितांमध्ये स्त्रीकवयित्रींनी लिहिलेल्या कवितांची संख्याच अधिक आहे. पुरूष कवींनी लिहिलेल्या कविता संख्येने कमी आहेत. ही दरीसुद्धा कमी झाल्याशिवाय समता, समभाव सर्वाच्या मनीमानसी जागलेला आहे असे म्हणता येणार नाही. त्याचबरोबर सावित्रीबाईच्या विषयी कविता लिहिताना सामाजिकदृष्टया अजूनही प्रगल्भ कविता लिहिली जाणे गरजेचे आहे.

संदर्भ–

१. लवटे (डॉ.) सुनीलकुमार, पाटील बी.एम., 'काव्यसावित्री', श्रमिक प्रतिष्ठान, कोल्हापूर, प्रथमावृत्ती ३ जानेवारी २००५

२. गायकवाड (डॉ.) दिनकर, 'पौर्णिमा' (सावित्रीबाई फुले विषयक लेखसंग्रह), कल्याणी (संपादक) प्रिंटर्स, नीरा, प्रथमावृत्ती, जून १९९८, पृ. ६६

३. माळी (डॉ.) मा.गो., 'क्रांतिज्योती सावित्रीबाई फुले' आशा प्रकाशन, गारगोटी, द्वितीयावृत्ती, ३ एप्रिल १९८१, पृ.११५

11

अमरावती जिल्हयातील वृत्तपत्र वाचकाचे ऑफलाइन वा ऑनलाइन वाचन : एक अभ्यास

श्री. संगीतराव साहेबराव टाले
शासकीय विदर्भ ज्ञान विज्ञान संस्था, अमरावती

प्रा. अरविंद एस. पाझारे
ग्रंथपाल,
भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी जि. अमरावती

****

सार (Abstract) :

यामध्ये अमरावती जिल्हयातील वृत्तपत्र वाचकाचे ऑफलाइन वा ऑनलाइन वाचन : एक अभ्यास या विषयाचा अभ्यास करण्यात आला आहे. यामध्ये कोणत्या भाषेत वृत्तपत्र वाचन करता. मराठी, हिंदी व इंग्रजी हया भाषा घेण्यात आले. मराठी भाषेत वृत्तपत्र वाचन करणा-या पेपरची नावे घेण्यात आली. हिंदी भाषेत वृत्तपत्र वाचन करणा-या पेपरची नावे घेण्यात आली. इंग्रजी भाषेत वृत्तपत्र वाचन करणाज्या पेपरची नावे घेण्यात आली. वृत्तपत्र हे ऑफलाइन, ऑनलाइन व दोन्ही पध्दतीने वाचन करणा-यांचा अभ्यास करण्यात आल. ऑनलाइन वृत्तपत्र वाचन संगणक, लॅपटॉप व मोबाईल याचा वापर करता या बाबत माहिती घेतली. वृत्तपत्र वाचन कोठे करता. वृत्तपत्र वाचण्याकरीता किती वेळ देता. वृत्तपत्रातील कोणती माहिती वाचने आवडते या बाबत माहिती घेतली. वृत्तपत्र वाचण्याचा हेतू काय आहे या बाबत माहिती घेतली. गुगल फॉमद्वारे १५० अभ्यासकांनी प्रतिसाद दिला आहे.

कळ शब्द (Keywords) : वृत्तपत्र ऑफलाइन, ऑनलाइन वाचन, मराठी वृत्तपत्र, हिंदी वृत्तपत्र, इंग्रजी वृत्तपत्र.

प्रस्तावना (Introduction)

वृत्तपत्र हे प्राथमिक साधन आहे. नविन घडामोडीचे अत्यावश्यक साधन वृत्तपत्र होय. वृत्तपत्र वाचनाने जागतिक घडामोडीचे ज्ञान अवगत होत आहे. सर्वसामान्याचे वाचन आणि स्पर्धा परीक्षांचा अभ्यास करण्यांचे वाचन यात फरक दिसून येतो. स्पर्धा परीक्षांचा अभ्यास करण्याकरीता वृत्तपत्र हा आत्माच असतो. वृत्तपत्र ही

वाचकांच्या जीवनाशी, विचारांशी, कल्पनेशी, ध्येयवादाशी त्यांचा विविध गरजा त्यांच्या समस्या, प्रश्न त्यांच्यावरील अन्याय, त्यांचे सुख दुःख यांच्याशी समरस झालेले असतात. सुरुवातीच्या काळात वृत्तपत्रे मुद्रित स्वरुपात असायची पण आता सोबतीला इलेक्ट्रॉनिक स्वरुपात आणि बहुमाध्यमीय आकर्षक वृत्तपत्रे नजरेस पडतात. कोविड-१९ महामारीच्या काळात इलेक्ट्रॉनिक वृत्तपत्राला महत्व आलेले दिसते. विविध प्रसारमाध्यमे विश्वाच्या कानाकोपऱ्यात घटना वाचकांपर्यंत पोहचविण्याचे काम वृत्तपत्र करीत असतात. 'वृत्तपत्र' या माध्यमातून विश्वाचे अंतरंग उलगडले जाते. दैनंदिन जिवनाचे अविभाज्य अंग म्हणजे वृत्तपत्र लोकशिक्षणाचे प्रभावी व उपयुक्त मानवी जीवनाचे घटक असलेल्या वृत्तपत्रावर अमरावती जिल्हयातील वाचक काय आणि कशाकरीता वाचतात ? कोणत्या वयातील वाचक जास्त वृत्तपत्र वाचन करतात ? वाचनाचा नेमका उद्देश काय ? कोणत्या स्वरुपातील वृत्तपत्र वाचन करतात कोणत्या भाषेतील वृत्तपत्राला महत्व दिल्या जाते. इलेक्ट्रॉनिक वृत्तपत्र वाचनाकरीता कोणते साधन वापरले जाते ?वृत्तपत्रात कोणते मथळे किंवा सदर वाचले जातात अशा एक ना अनेक प्रश्नाची उकलबाबी म्हणून हा अभ्यास प्रश्नावली भरुन आणि त्यांचे गुणात्मक व संख्यात्मक विश्लेषण करुन उलगडा करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला.

वृत्तपत्राचे प्रकार :

वृत्तपत्र हे दैनिक, साप्तहिक, पाक्षिक /अर्धमाही, मासिक, तिमाही, अर्ध वार्षिक, वार्षिक असतात.

व्याख्या :

घडलेली घटना व इतर मजकुर वाचकांपर्यंत पोचवणारे (बहुधा) छापील प्रकाशन म्हणजेच 'वृत्तपत्र' होय.

उद्दीष्टे :

१) अमरावती जिल्हयातील ऑफलाइन व ऑनलाइन वृत्तपत्र वाचकांचा कल शोधण्यासाठी.

२) वृत्तपत्र वाचकांच्या भाषेच्या पसंतीची तपासणी करणे.

३) वाचकामध्ये ऑफलाइन व ऑनलाइन वृत्तपत्रामधील वाचणाची सुलभता तपासण्यासाठी .

४) पुरुष व स्त्री वृत्तपत्र वाचकांचा कल तपासणे.

५) वृत्तपत्र ऑनलाइन वाचल्यामुळे होणारे फायदयाचा शोध घेणे.

संशोधनाची व्याप्ती :

अमरावती जिल्हयातील वाचकांकडून दिनांक १ डिसेंबर २०२० ते ३१ जानेवारी २०२१ या कालावधी मध्ये गुगल फॉर्मवर प्रश्नावली तयार करुन ऑनलाइन प्रश्नावली उत्तरदात्याकडून भरुन घेतली व माहिती गोळा केली.

माहिती संकलनाची साधने :

माहिती संकलन हे संशोधनाकरीता निवडलेल्या "अमरावती जिल्हयातील वृत्तपत्र वाचकाचे ऑफलाइन वा ऑनलाइन वाचन" : एक अभ्यास दिनांक १ डिसेंबर २०२० ते ३१ जानेवारी २०२१ या कालावधी माहिती संकलन केले. माहिती संकलन गुगल फॉर्मवर मध्ये फॉर्म तयार करुन फॉर्म भरुन घेतले व माहिती वेबसाईट व इंटरनेटच्या माध्यमातून जमा करुन तिचा वापर करण्यात आला आहे.

माहिती :

अमरावती जिल्हयातील वृत्तपत्र वाचकाचे ऑफलाइन वा ऑनलाइन वाचन : एक अभ्यास या मध्ये बारा मुख्य घटक आहेत. हे सर्व घटक वेगवेगळे करुन त्याचे विश्लेषण केले गेले व त्याचा अन्वार्थ (Interpretation) त्या खाली नमूद केले आहे

सारणी क्रमांक-१ वृत्तपत्र वाचन करणा-यांचे शिक्षण विश्लेषण

अ.क्र	वृत्तपत्र वाचन करणाऱ्यांचे शिक्षण	वृत्तपत्र वाचन करणाऱ्यांची संख्या	टक्केवारी
१	१० वी	७	४.६६
२	१२ वी	४५	३०
३	पदवी	६८	४५.३४
४	पदव्युत्तर	३०	२०
	एकूण	१५०	१००

वरील सारणीवरुन असे दिसून येते की , सर्वात जास्त वृत्तपत्र वाचन करणारे हे पदवी धर आहे ते ६८ (४५.३४%) , त्यांनतर १२ वी शिक्षण घेणारे ४५ (३०%), पदव्युत्तर ३० (२०%) तर सर्वात कमी १० वी शिक्षण घेणारे ७ (४.६६%) अशा प्रकारे वृत्तपत्र वाचन घेणोर आहेत.

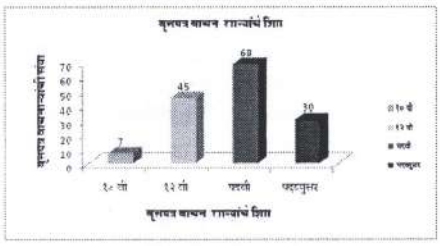

सारणी क्रमांक-२ वृत्तपत्र वाचन करणा-यांचे लिंग निहाय विश्लेषण

वृत्तपत्र पुरुष व स्त्री यांचे प्रमाण शोधून काढण्यासाठी लिंग निहाय विश्लेषण करण्यात आले.

अ.क्र	लिंग निहाय वृत्तपत्र वाचन करणारे	वृत्तपत्र वाचनाऱ्यांची संख्या	टक्केवारी
१	पुरुष	८१	५४
२	स्त्री	६९	४६
	एकूण	१५०	१००

हिंदी मध्ये प्रथम "उदन्त मार्तण्ड " हे समाचार वृत्तपत्र प्रकाशित झाले. याचे प्रकाशन ३० मे १८२६ ला झाले. 'दैनिक भास्कर ' हिंदी एक दैनिक समाचार पत्र आहे. याची सुरुवात सन १९५६ मध्ये मध्यप्रदेश भोपाळ येथे झाली. सर्वप्रथम 'दैनिक भास्कर ' सन १९५७ मध्ये भोपाळ 'सुबह सवेरे ' आणि ग्वालियर मध्ये 'गुड मॉर्निंग ' या नवाने प्रकाशित झाला. सन १९५८ मध्ये 'भास्कर समाचार' नावने प्रकाशित झाला. सन २०१० पासून 'दैनिक भास्कर ' या नावाने प्रकाशित होत आहे. 'दैनिक भास्कर ' हे वृत्तपत्र दुस-या क्रमांकावर आहे.

सारणी क्रमांक-६ हिंदी भाषेत वृत्तपत्र वाचन करणा-यांचे विश्लेषण

अ.क्र	हिंदी वृत्तपत्राची नावे	वृत्तपत्र वाचणा-यांची संख्या	टक्केवारी
१	दैनिक भास्कर	१०३	६८.६६
२	दैनिक जागरण	२७	१८
३	अमर उजाला	१७	११.३३
४	जनसत्ता	२७	१८
५	हिंदुस्थान	५४	३६
६	नवभारत टाइम्स	३५	२३.३३

वरील सारणीवरुन असे दिसून येते की , सर्वात जास्त वृत्तपत्र वाचणा-यांची संख्या दैनिक भास्कर १०३(६८.६६%), हिंदुस्थान ५४ (३६%), नवभारत टाइम ३५ (२३.३३%), दैनिक जागरण,जनसत्ता २७ (१८%) तर सर्वात कमी वृत्तपत्र वाचणा-यांची संख्या अमर उजाला १७ (११.३३ %) इतकी आहे.

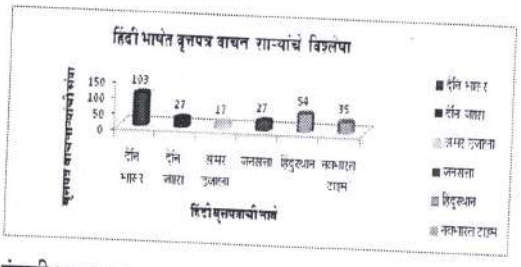

इंग्रजी वृत्तपत्र :

भारतातील पहिले इंग्रजी वृत्तपत्र कलकत्ता जनरज ॲडव्हर्टायझर किंव बेंगॉल गॅझेट हे कलकत्ता येथे २९ जानेवारी १७८० रोजी जेम्स ऑगस्टस हिकी या ब्रिटिश व्यक्तीने सुरु केले. ते हिकिज बेंगॉल गॅझेट म्हणूनही ओळखले जाते. ०४ नोव्हेंबर १७८० मध्ये बी. मेसिन्क व पीटर रीड यांनी इंडिया गॅझेट (कलकत्ता ॲडव्हर्टाझर) हे साप्ताहिक सुरु केले. मद्रासमधील पहिले इंग्रजी वृत्तपत्र मद्रास कुरिअर हे होय. १७८५ साली रिचर्ड जॉन्सन या सरकारी मुद्रकाने सुरु केले. १७९१ मध्ये मद्रास कुरिअरचा संपादक बॉईड याने हुर्कारु हे वृत्तपत्र काढले.

द टाइम्स ऑफ इंडिया हे भारतामधील एक आघाडीचे इंग्रजी वृत्तपत्र आहे. २००८ सालामधील एका सर्वेक्षणानुसार रोजचा ३१.४ लाख खप असलेले द टाइम्स ऑफ इंडिया हे जगातील लोकप्रिय इंग्लिश तर सर्व भाषीय वृत्तपत्रांमध्ये तिसज्या क्रमांकाचे वृत्तपत्र आहे. ३ नोव्हेंबर १८३८ रोजी द बॉम्बे टाइम्स अँड जनरल ऑफ कॉमर्स या नावने झाली.

सारणी क्रमांक-७ इंग्रजी भाषेत वृत्तपत्र वाचन करणाज्यांचे विश्लेषण

अ.क्र	इंग्रजी वृत्तपत्राची नावे	वृत्तपत्र वाचणा-यांची संख्या	टक्केवारी
१	The times of India	११३	७५.३३
२	The Hindu	३४	२९.३३
३	Hindustan times	३५	२३.३३
४	The Indian express	४७	३१.३३

वरील सारणीवरुन असे दिसून येते की , सर्वात जास्त वृत्तपत्र वाचणा-यांची संख्या The times of India ११३(७५.३३%), The Indian express ४७ (३१.३३%), Hindustan times ३५ (२३.३३%) तर सर्वात कमी वृत्तपत्र वाचणा-यांची संख्या The Hindu ३४ (२९.३३ %) इतकी आहे.

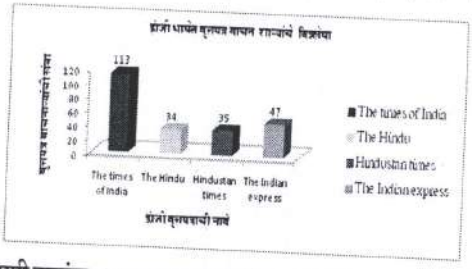

सारणी क्रमांक-८ वृत्तपत्र वाचन ऑनलाइन,ऑफलाइन व दोन्ही पध्दतीने करणा-यांचे विश्लेषण

अ.क्र	वृत्तपत्र वाचन पध्दती	वृत्तपत्र वाचना-यांची संख्या	टक्केवारी
१	ऑनलाइन	३३	२२
२	ऑफलाइन	२४	१६
३	वरील दोन्ही पध्दती वापर	९३	६२
	एकूण	१५०	१००

वरील सारणीवरुन असे दिसून येते की , सर्वात जास्त वृत्तपत्र वाचणा-यांची संख्या वरील दोन्ही पध्दतीने म्हणजे ९३ (६२%),ऑनलाइन ३३ (२२%) तर सर्वात कमी वृत्तपत्र वाचणा-यांची संख्या ऑफलाइन २४ (१६ %) इतकी आहे.

वरील सारणीवरुन असे दिसून येते की , वृत्तपत्र माहिती आवडते ती पुढील प्रमाणे सर्वात जास्त स्वत:चे सामान्य ज्ञान वाढविण्याकरीता ११३(७५.३३%), शिक्षण १११ (७४%), माहिती मिळविण्याकरीता १०१ (६७.३३%), विज्ञान तंत्रज्ञान ९५(६३.३३%),मनोरंजन ७०(४६.६६%), क्रिडा ६५(४३.३३%), स्वत:ची आवड आहे म्हणून ५९(३९.३३ %), राजकारण ५२ (३४.६६%), संपादकीय ४४ (२९.३३%), राज्ये ४३ (२८.६६%) तर सर्वात कमी वेळ घालविण्याकरीता (Time Pass) ६ (४%) आहे.

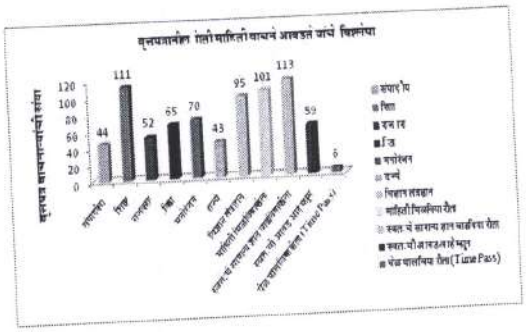

निष्कर्ष :

१) विभागवार विश्लेषण केले असता सर्वात जास्त वृत्तपत्र वाचना-यांची संख्या ही पदवीधराची आहे.

२) पुरुष व स्त्री विशिष्ट भाषेत वृत्तपत्र वाचण्यात किरकोळ फरक दर्शवितो.

३) वयोगटामध्ये २०-३० या वयोगटातील वृत्तपत्र वाचना-यांची संख्या जास्त आहे.

४) बहुतेक वाचकांमध्ये मराठी वृत्तपत्र हे सर्वाधिक वाचक असल्याचे आढळते त्यानंतर इंग्रजी भाषा आणि हिंदी भाषा आहे.

५) मराठी भाषेमध्ये लोकमत , हिंदी भाषेमध्ये दैनिक भास्कर , इंग्रजी भाषेमध्ये The times of India हे वृत्तपत्र सर्वात जास्त वाचतात.

६) वृत्तपत्र हे सर्वात जास्त दोन्ही पध्दतीत वाचतात नंतर ऑनलाइन , ऑफलाइन वाचतात.

७) ऑनलाइन वृत्तपत्र हे मोबाईलवर जास्त वाचतात.

८) वृत्तपत्र हे घरी सर्वात जास्त वाचतात. वृत्तपत्र वाचन हा एक दैनंदिन उपक्रम आहे जो केवळ घरापूरता मर्यादित नाही . सार्वजनिक ग्रंथालय, महाविद्यालय ग्रंथालय, कार्यालय, इतर ठिकाणी वृत्तपत्र वाचण्याचे मार्ग सापडतो.

९) वृत्तपत्र हे सर्वात जास्त वेळ २० मिनीट वाचतात.

१०) वृत्तपत्र हे स्वत:चे सामान्य ज्ञान वाढविण्याकरीता जास्त वाचतात.

११) इंटरनेटवर वृत्तपत्र असल्यामुळे ऑनलाइन वाचन्याचे प्रमाण वाढले आहे.

१२) आज स्मार्ट मोबाईल असल्यामुळे वृत्तपत्र हे ऑनलाइन मोबाईलवर कोठेही वाचता येते.

संदर्भ सूची :

१) कर्वे, स्वाती . 'सकाळ' वृत्तपत्र आणि वृत्तपत्रसमूह, राज्य मराठी विकास संस्था, (२००१) पृ.५७-७३

२) खिंवसरा मंगल. स्त्रीमुक्ती चळवळ आणि वृत्तपत्रांचा सहभाग, स्वरुप प्रकाशन पृ.१४१

३) पवार, सुधाकर. पत्रकारितेची मुलतत्वे, पुणे कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन २ री आ.२००६ पृ.क्र. ११४

४) मेश्राम, संगीता., राजकीय प्रबोधन मराठी वृत्तपत्रे , नागपूर, विद्या बुक्स २००८.

५) लेले, रामचंद्र केशव. मराठी वृत्तपत्राचा इतिहास , खंड १ ला (१७८० ते १८००) मुंबई १९५१

६) लेले, रा.के. मराठी वृत्तपत्राचा इतिहास, पुणे, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन २ री आ.२००४.

७) Internet in India-२०१६ An IAMAI & KANTAR IMRB Report

८) onlinenews. lokmat.com/php/detailednews.php?id= MainEdition-१-१-२८-५-२००९-३४b५f&hdate=२००९-०५-२८ & editionname = main ७Oct.२००९

९) Sharma Chetan & Saini Rajni, Newspaper Reading Habit among the students of University college kurukshetra : A case study. http://www.reseachgare.net accessed on २२-०१-२०२१

१०) Sivakumar Nand Tamilsevan N., News paper according habits of college student : A case study of kalaignog karunanidhi Institute of Technology www.tiprc ort.pdf accessed on २२-०१-२०२०

११) Tiwari Pradeep, The Habits of Online Newspaper Readers in India, Journal of Socialomics ४:२ (२०१५) p.१-५

१२) Vishwakosh Marathi gov.in accesed on २२-०१-२०२१

१३) www.tmv.edu.in pdf accesed on २२-०१-२०२१

Impact Factor-7.675 (SJIF)

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Interdisciplinary International Research Journal

March -2021

ISSUE No- (CCLXX) 282

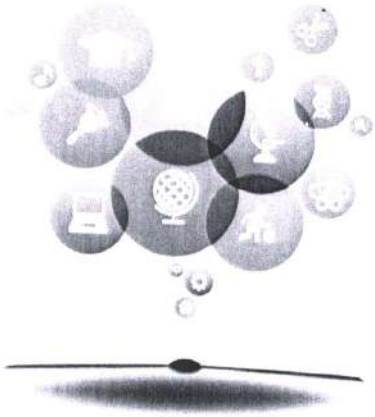

Chief Editor

Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor:
Dr.Sanjay L.Gadhari
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

B.Aadhar

This Journal is indexed in :
- **Scientific Journal Impact Factor (SJIF)**
- **Cosmos Impact Factor (CIF)**
- **International Impact Factor Services (IIFS)**

For Details Visit To :

Aadhar Publications

INDEX

No.	Title of the Paper Authors' Name	Page No.
1	उदारीकरणाचा भारतीय समाज आणि अर्थव्यवस्थेवरील प्रभाव डॉ. नितीन आहेर	1
2	नागपूर जिल्ह्यात गरीबीमुळे आणि परंपरागत व्यवसायामुळे निर्मिती होणारी बालमजूरी एक समस्या डॉ. अलका रामभाऊ कोटमकर (सरोदे)	5
3	Covid . १९ चे समाज व्यवस्थेवरील परिणाम डॉ.उल्हास एन.राठोड	9
4	सामाजिक कार्याचे प्रेरणास्रोत प्रा. डॉ. किर्ती सदार/रश्मी अरुण महाजन (वानोडे)	14
5	महिलांचे सक्षमीकरण व कायदे प्रा.डॉ.किर्ती सदार/प्रभावती चं. चव्हाण	18
6	पाणलोट क्षेत्र विकासातून 'भूधन' व्यवस्थापन– एक भौगोलिक अभ्यास प्रा. संजीव वि. भुयार	23
7	ग्रामीण महिलाच्या जलसमस्याचा समाजशास्त्रीय अभ्यास डॉ. प्रमिला हरीदास भुजाडे	28
8	भंडारा जिल्हा डॉ. एस.एच. भैरम	34
9	संत शिरोमणी संत रविदासांचे सामाजीक कार्य डॉ. मिलिंद बी. भगत/श्री. नितिन ए. अंडेलकर	41
10	महाराष्ट्र राज्यातील पिकाखालील क्षेत्र व उत्पादन एक भौगोलिक अभ्यास डॉ. राजेंद्र भिमराव भालेराव.	45
11	खेळाडूला मानसिक स्थैर्याच्या प्रशिक्षणाची गरज प्रा.डॉ. नाजुकराम दिनानाथ बनकर	51
12	ग्रामीण ग्राहकांचा मूलभूत व चैनींच्या वस्तूंचा खरेदी कलास यू–खरेदी कल करण्यात पंचायती राज संस्थांची व स्वंयसेवी ग्राहक संघटनाची भूमिका. Mr. Chandrakant B. Dhumale	54
13	महिला सशक्तीकरण –एक दृष्टीक्षेप डॉ.प्रदीप दामोदरराव दरवरे	57
14	सार्कची आठवी शिखर परिषद डॉ. संतोष महादेवराव घुगे	62
15	नवीन शैक्षणिक धोरण २०२० व उच्च शिक्षणातील संशोधनाच्या दिशा. प्रवीण एन. गेडाम /डॉ.हृषीकेश दलाई	65
16	आंबेडकरी क्रांतिबीजे पेरणारी युवराज गंगाराम यांची कविता प्रा.डॉ.सुरेश खोब्रागडे	69
17	मराठी संताची भक्तीसरीता प्रा.डॉ. अजय कृ. खडसे	75
18	अण्णा भाऊ साठे यांचे आर्थिक विचार डॉ. लाजवंती टेंभुर्णे	80
19	पारंपारिक शिक्षणाद्वारे विद्यार्थ्यांच्या समायोजन क्षमतेचा विकास एक अभ्यास. कृष्णा मा. माकोडे	82

अण्णा भाऊ साठे यांचे आर्थिक विचार

डॉ. लाजवंती टेंभुर्णे
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी

अण्णा भाऊ साठे यांचे व्यक्तिमत्व एक लेखक, कार्यकर्ता आणि शाहीर म्हणून प्रसिद्ध पावले आहे. मार्क्सवादी विचारांच्या प्रारंभिक प्रभावातून त्यांचे लेखन फुलत गेले.महाराष्ट्राचा मॅक्झीम गोर्की हे त्यांना दिलेले विशेषण शोभुन दिसते. वाटेगाव ते मुंबई या प्रवासात त्यांचे अनेक टप्पे आणि स्थित्यंतरे पाहावयास मिळतात. तुकाराम भाऊ साठे ते अण्णा भाऊ साठे हा प्रवास थक्क करणारा आहे. 'माणूस' हे 'मूल्य' केंद्रस्थानी ठेऊन साहित्य निर्माण करणारा लेखक हे बिरूद त्यांनी मिरविले. रूढ अर्थाने अण्णा भाऊ साठे आर्थिक विचारधारेचे काटेकोर अभ्यासक आहेत, असे म्हणता येणार नाही. परंतु त्यांचे विचार दलित, शोषीत, पिढीत आणि वंचितांच्या बाजुचे होते. आर्थिक विचारांचा अीयास त्यांनी केला होता. वर्गवादी विचारांची पायाभरणी मार्क्सवादातुन झाली होती. त्यांच्या कथा, कादंबऱ्या शाहीरीमधुन आणि केलेल्या भाषणामधुन त्यांचे आर्थिक विचार आपणास कळतात. हे जग भांडवलदारांनी–सरंजामदारांनी आपल्या बाजुला वळवून घेतले आहे. ही गरीबी ईश्वरनिर्मित नसुन ती मानव निर्मित आहे. यावर त्यांचा ठाम विश्वास होता. म्हणुनच ते म्हणतात, '' हे जग ही पृथ्वी शेषाच्या मस्तकावर तरली नसुन दलीतांच्या तळहातावर तरलेली आहे. अशा या दलीतांने जिवन खडकातुन झिरपणाऱ्या पाझंरा प्रमाणे असते. ते जवळ जाऊन पहा आणि मग लिहा''[१]. स्वत: अण्णा भाऊ साठे यांनी दारिद्रय, गरीबीमध्ये· दिवस काढल्यामुळे त्यांना गरीबीची आणि गरीबांची जाणीव होती. ते त्यांच्या कादंबऱ्या, कथा, नाटक तथा लावणी, शाहीरीमधुन दिसुन येते. त्यांच्या मुंबईची लावणी या लावणीतुन लाल झेंडयाचा म्हणजे साम्यवादी विचारांचा पुनरूच्चार केला आहे.

'' लाल झेंडा घेऊन हाती । करायला इथे क्रांती ।
मजुरांची पिढी नवी पाऊले टाकती ।।
अण्णा भाऊ साठे म्हणे । बदलुनी हे दुबळे जिणे।
होणार जे विजयी ते रण करती।।'' [२]

देशाला स्वातंत्र्य मिळुनही खऱ्या अर्थाने येथील मजुर स्वतंत्र झाला नाही. ही खंत त्यांनी प्रस्तुत कवितेतुन मांडली. आणि लाल झेंडा हाती घेतला पाहिजे हा क्रांतीकारक विचार मांडला.

मादुंगयातील लेबर कॅम्प मध्ये त्यांचे जिवन गेले. चिरागनगर मध्ये राहतांना त्यांना कोणी विचारले ' येथे का बरे राहता' तेव्हा त्यांनी '' माझ्या कथा कादंबऱ्या येथील जग पाहुन लिहील्या'' असे म्हटले होते. कारण त्यांची नाळ येथील मजुर– कष्टकरी वर्गाशी जुळलेली होती. भांडवलदार–सरंजामदार येथील जनतेला लुटून तुंबडी भरतात. तसेच येथील ब्रिटीश सरकारने लुटीचे धोरण अवलंबीले होते. त्यामुळे सन १९१० च्या काळातील फकीराचे चित्रण त्यांनी केले. ज्या फकीराला उत्तुंग यश लाभले आणि अण्णा भाऊंचे नाव जगभर पोहचले. त्यांच्या लिखानाची प्रेरणा मॅक्झीम गोर्की होते. जे स्वत: गरीबीतुन वर आले होते तसेच जे साहित्यीक आपल्या लेखनातुन केवळ रंजनवाद स्विकारतात त्यांना नाकारले आहे. अण्णा भाऊ साठे जिवनवादी लेखक होते. ते म्हणतात जो कलावंत जनतेबरोबर असतो त्याचाच बरोबर ती जनता असते. जनतेकड पाठ फिरवणाऱ्याकडे साहित्यही पाठ फिरवते. जगातील सर्वश्रेष्ठ कलावंतानी वाडमय हा जगाचा तिसरा डोळा मानला आहे. आणि तो डोळा सदैव पुढे नि जनतेबरोबर असणे जरूर आहे.''[३]

साहित्य भुमिका आर्थिक विचारांची साक्ष पटविण्या पुरेशी आहे. साहित्यीकांनी आपल्या समाजाकडे पाठ फिरवू नये, हा आंबेडकरी विचारही त्यात दिसुन येतो.

अण्णा भाऊ साठे यांचा आर्थिक विचार मार्क्सवाद–आंबेडकरवाद यांच्या समन्वायातुन साकार झाला आहे. वर्ग–वर्ण–जात ही समाजात दिसुन येणारी वस्तुस्थिती आहे. आज दलितत्व आणि दलित कुठे आहे? असा प्रश्न निर्माण करणारी माणसे प्रत्यक्षात जात–धर्म–वर्गापासुन दुर गेलेली नाहीत. जर जात–वर्ग अस्तित्वात आहेत, तर त्यांचे प्रश्नही अस्तित्वात आहेत. त्यांना नजरेआड करून चालणार नाही असे अण्णा भाऊंचे म्हणणे होते.

कलेसंदर्भात बोलतांना अण्णा भाऊ म्हणतात ''कला ही वर्गातीत असावी प्रचारातीत असावी असा त्यांचा दावा असतो आणि अशा या कलावंताचा आज बोलबालही कमी नाही. परंतु जे जनतेला जाणत नाही तो तिला विद्रुप करतो. त्यांचे नमुने आज मराठी साहित्यात मुबलक मिळतात. '' [४] कला ही व्यक्तिसापेक्ष– कालसापेक्ष– समुहसापेक्ष असते त्यांचे मत होते. ज्या वर्गातुन जी व्यक्ती निर्माण होते त्याचे भलेबुरे परिणाम त्याच्यावर होत असतात. व्यक्तीही समाजाची अपत्य आहे. आणि त्या व्यक्तीची विचारसरणी त्याच्या घडवणुकीवर अवलंबुन असते.

मार्क्सवादी विचारांचा प्रभाव व त्यातुन केलेले लेखन हे अण्णा भाऊंच्या साहित्याचा आणि आर्थिक विचारांचा परिपाक आहे. ज्या कामगारांना कितीतरी कष्ट करावे लागते त्यांना पोटभर अन्नसुध्दा मिळत नाही. याचे कारण या वर्ग व्यवस्थेत आहे, असे त्यांचे मत होते.

फकिरा ही कांदबरी त्यांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या लेखणीला अर्पण केली. सुरवातीच्या काळात अण्णा भाऊवर कार्ल मार्क्सचा प्रभाव आणि नंतरच्या काळात डॉ. बाबासाहेब .आंबेडकरांचा प्रभाव दिसुन येतो. म्हणुनच ते म्हणतात–

'' जग बदल घालुनि घाव ।
सांगुन गेले मज भिमराव।
गुलामगीरीच्या या चिखलात।
रूतुन बसला का ऐरावत ।
नव महाराष्ट्रा निर्मुन जगती ।
करी प्रकट निज गाव।'' [५]

अशी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांप्रति निष्ठा बाळगतात. डॉ. आंबेडकरांनी दलित शोषीतांसाठी जे कार्य केले होते त्यांचा प्रभाव अण्णा भाऊ साठेवर पडले होते. कारण स्वत: अण्णा भाऊ साठे यांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कार्य जवळून पाहिले होते. अण्णा भाऊ साठे शेवटपर्यंत खालच्या–तळाच्या वर्गाशी एकनिष्ठ राहून कलाकृती निर्माण करणारा लेखक, कवी, शाहीर, कलावंत असुन वर्ग आणि वर्ण यांची मिमांसा करणारा आहे. कार्ल मार्क्स आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या समनवयातुन निर्माण झालेला विचार त्यांचा कथा, कादंबरी आणि भाषणातुन प्रखरपणे व्यक्त होतो. अण्णा भाऊ साठे हे खऱ्या अर्थाने कार्ल मार्क्स आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारांचे प्रवक्ते ठरतात, यात शंका नाही.

संदर्भ टिपा :–

१. अर्जुन डांगळे (संपादक), लोकशाहीर अण्णा भाऊ साठे निवडक वाङमय, दु.आ., महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, २००१, पृ.११६७
२. तत्रैव, पृ. ६५
३. तत्रैव, पृ. ११७७
४. तत्रैव, पृ. ११७७
५. तत्रैव, पृ. ६३

ISSN 2278-8158
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

ROYAL

Volume - IX Issue - II December - May - 2020-21

English Part - I / II

Peer Reviewed Refereed
and UGC Listed Journal
Journal No. 47037

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 5.756
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Assit. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Math's), M.B.A. (Mkt), M.B.A (H.R),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod & Dirt), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

EDITORIAL BOARD

Prof. P. T. Srinivasan
Professor and Head Dept. of Management Studies,
University of Madras, Chennai.

Dr. Rana Pratap Singh
Professor & Dean, School for Environmental Sciences,
Dr. Babasaheb Bhimrao Ambedkar University
Raebareily Road, Lucknow.

Dr. P. A. Koli
Professor and Head (Retdf.),
Dept. of Economics, Shivaji University, Kolhapur.

Dr. Kishore Kumar C. K.
Coordinator Dept. of P. G. Studies and Research in
Physical Education and Deputy Director of
Physical Education, Mangalore University, Mangalore.

Dr. Sadique Razaque
University Dept. of Psychology,
Vinoba Bhave University,
Hazaribagh, Jharkhand.

Dr. S. Karunanidhi
Professor & Head, Dept. of Psychology,
University of Madras.

Dr. Uttam Panchal
Vice Principal, Dept. of Commerce and
Management Science,
Deogiri College, Aurangabad.

Dr. Ganesh S. Chandanshive
Asst. Prof. & Head of Dept. in Lokkala Academy,
University of Mumbai, Mumbai.

Dr. Kailas Thombre
Research Guide and Asst. Prof.
Deogiri College Aurangabad.

Dr. Rushikesh B. Kamble
H.O.D. Marathi S. B. College of Arts and
Commerce, Aurangpura, Aurangabad. (M.S.)

Dr. Shekhar Gungurwar
Hindi Dept. Vasantrao Naik
Mahavidyalaya Vasarni, Nanded.

Dr. Jagdish R. Baheti
H.O.D. S. N. J. B. College of Pharmacy,
Meminagar, A/P. Tal Chandwad, Dist. Nashik.

Dr. Manerao Dnyaneshwar Abhimanji
Asst. Prof. Marathwada College of Education,
Dr. Rafique Zakaria Campus, Aurangabad.

Memon Sohel Md Yusuf
Dept. of Commerce, Nizwa College
of Technology, Nizwa Oman.

PUBLISHED BY

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

CONTENTS OF ENGLISH PART - I

Sr. No.	Name & Author Name	Page No.
1	Reviving Indian Dyeing Industry: The Contribution of Prof. Balaji Prabhakar Modak **Dr. Abhidha Dhumatkar**	1-8
2	The Case Study of Bhiwandi Power loom Industry: Issues and Challenges **Krishna S. Gaikwad**	9-16
3	Symbol to Object: Cloth in Jain Tradition **Dr. Hemali Sanghavi**	17-21
4	Drag World: Makeup, Wigs and Queens **Apurva Sunil Dhage**	22-27
5	Dress of Folk Artist of Karnataka with Special Reference to Bidar District **Dr. Nalini Avinash Waghmare**	28-33
6	Handloom Industry of India **Ms. Anita Sanjay Hamand**	34-39
7	Samvedi Kupari Christian Attires of North Vasai **Dr. Afegine A. Tuscano**	40-47
8	Bharuch - A Reputed Weaving Centre **Dr. Meher Mistry**	48-53
9	India's Iconic Textile from South: Kancheevaram Saree **Mrs. R. Vijayalakshmi**	54-59
10	Magic of Paithani - Then and Now **Dr. Swapna Samel**	60-67
11	Religious and Cultural Aspects of the Hand Span and Hand Woven Cloth Called Khadi or Khaddar **Dr. Vincent Kaitan D'mello**	68-72
12	Evolution and Impact on Indian Dress Style **Teresa Thomas Pereira**	73-76
13	Textile Mills and Water Pollution: A Case Study of Ichalkaranji City **Prof. Kamlesh R. Kamble**	77-80

CONTENTS OF ENGLISH PART - II

S. No.	Title & Author	Page No.
1	Seasonal Effect of Variations on Heterogenity of Phyto Planktons from Bori Dam, in Naldurg, Dist Osmanabad **S. S. Baad**	1-5
2	Impact of Talent Management Strategies on the Organisational Performance **Mrs. Pradnya Sen**	6-11
3	The Spiritual Centers (Sansthan) and the Opportunities in the Service Sector in and around it **Dr. Vinay S. Rananaware** **Dr. Bhushan Bhalerao**	12-15
4	Innovation Management in Global Competition and Competitive Advantage **Prof. Dr. B. R. Kamble**	16-22
5	The Nuclear Doctrine of India : A Evaluation **Dr. Ramesh Jagannath Perkar**	23-28
6	Issues and Challenges in Mobile Ad-hoc Wireless Network **Syed Ahteshamuddin Quadri Azizuddin Quadri**	29-34
7	Market Reforms and Price Control of Alauddin Khalji **Dr. M. S. Mujavar**	35-41
8	A Study on Higher Secondary Students' Self-Confidence in Speaking English **Venkataraman S.** **Manivannan S.**	42-48
9	Thomas Hardy: Statistical Analysis of Writing Style **Dr. Suresh B. Bijawe**	49-56

VOLUME - IX, ISSUE - II - DECEMBER - MAY - 2020-21
ROYAL - ISSN 2278 - 8158 - IMPACT FACTOR - 5.756 (www.sjifactor.com)

9. Thomas Hardy: Statistical Analysis of Writing Style

Dr. Suresh B. Bijawe
Associate Professor in English, Bharatiya Mahavidyalaya, Morshi. Dist. Amravati.

Abstract

Use of statistical tools and techniques in languages, literature and linguistics is not very old. It has developed recently, say, not more than last 100 years. However, literary scientists using statistical tools to deal with literary issues is very rare scenario even today.

This research paper is an effort to disseminate the results how statistical linguistics can help litterateurs in their studies. The discussion about the use of the statistical tools and techniques, what are their basic assumptions, how to choose a sample etc. is beyond the scope of this paper.

For this study we have considered the famous English author Thomas Hardy. His career as a writer spanned over 50 years. His literary career can be divided as a Novelist, a Poet and a Lyrical Poet. The position Thomas hardy occupied in English literature is unique. His death seemed to snap the last link connecting the famous nineteenth century litterateur.

Three novels of the author are undertaken for the application of statistical tools and techniques. These novels are written at almost equidistant points in time..

We have considered three measurable characteristics as style parameters. These are sentence length, richness of vocabulary and marker word. There can be many more such parameters which can distinguish authors' style. For example, use of adjectives, use of nouns etc.

Thus we hence studied if the author Thomas Hardy has maintained his writing style pertaining to the style parameters within the novels under study. Also if his writing style has changed over a period of time regarding the style parameters.

Keywords : Sentence length, Richness of Vocabulary, Marker Word, Statistical Linguistics

Introduction

Thomas Hardy was an English novelist and poet. He was born in Dorsetshire in England on 2nd June 1840.His family was one of the branches of Dorset Hardys. His father was a master mason and building contractor.

"Two On A Tower" was published in 1882.

In 1886 Hardy's next novel "The Mayor Of Casterbridge"was published. It was a turning point of Hardy's career. Thenovel represented his belief that "Character Is Fate". This novelis filled with overt Biblical references that form the base of thistragic and agonistic novel.

The "Woodlanders" was published in 1887.

His first collection of short stories "Wassex Tales" was published in 1891 and third collection of stories "Life's Little Ironies" was published in 1894.

Meanwhile in 1891 "Tess Of The D'Urbervillies" was published, which was a story of poor village girl. Originally it was named as "Too Late Beloved!" The novel received mixed criticisms, many of them regarding morality of the story.

In 1895, the novel "Jude the Obscure" was published. This was his most thoughtful book. It aroused even more debate than "Tess Of The D'Urbervillies". It was a story which dramatized the conflict between carnal and spiritual life.

In 1897 "The Well Beloved" was published after extensive revisions. It was a reprint of a story originally published in the "Illustrated London News" in 1892.

The last two novels were filled with issues of sex and death, the two topics which were taboos at that time.

"Jude The Obscure" created highest debate. A bishop burnt the book, critics abused him as degenerate and called the work disgusting. The criticism and ruthless treatment Thomas Hardy received after writing this novel was so much that he decided not to write henceforth. Accordingly his career as novelist came to an end & he did not write for another thirtytwo years, till his death.

Table : 1: Thomas Hardy's Literary Career at a Glance

Sr No	Title	Year of Publication
1	Desperate Remedies	1871
2	Under The Greenwood Tree	1872
3	A Pair Of Blue Eyes	1873
4	Far From The Madding Crowd	1874
5	The Hand Of Ethelberta	1876
6	The Return Of The Native	1878
7	The Trumpet Major	1880
8	The Laodicean	1881
9	Two On A Tower	1882
10	The Mayor Of Casterbridge	1886

punctuations, synonyms etc. used by crores of people for speaking and by lakhs of people for writing will constitute infinite number of styles.

Writing style is selection of set of linguistic features and their interactions from all the possibilities in a language. The variation in the effect of these features can be understood intuitionally by linguists. But there are often occasions when we have to have an analytical approach than to have intuition only. Rather intuition needs to be supported by more objective account of style. It is this approach which is known as stylistics or statistical linguists or quantitative linguists.

Statistical Linguistics

A study of linguistic style of linguistic problems, through statistical techniques is termed as statistical linguistics or quantitative linguistics. Statistical methods are concerned with broad tendencies or general characteristics of data. The limitation being, application of statistical methods is possible only to those features which are measurable.

There are varied areas wherein Statistical Linguistics is applied, among them the two are,

i. To know about Author's style and consistency in his style or
ii. Objective comparison of styles of two or more authors

Linguists will find interesting to use statistical techniques to study the problems in their area and arrive at great objective results.

In this study, we have considered different measurable style parameters. We have studied whether the author Thomas Hardy has maintained his style within his novels and between his novels under study. We have also studied if the author has changed his style pertaining to different style parameters over a long period of time, say more than 20 Years.

The measurable style parameters considered here are

- Sentence length
- Richness of vocabulary
- Marker Word

Study of Sentence Length

Sentence length is defined as, "Number of words betweentwo full stops".Yule (1938) suggested that sentence length could be used ascriterion of writing style.It is common experience that, some people make use of longand complicated sentences, whereas some use short and simplesentences.

If two independent samples are drawn from populations withcontinuous or discrete distributions, both of them are of thesame type and these samples are to be compared as to whetherthey were drawn from the same population, then Kolmogorov(1933) and Smirnov (1939)

We have studied vocabulary richness of the author Thomas Hardy for the three selected novels. Measure of Apparent Richness of Vocabulary suggested by Prof. Yule (1944) is the parameter of interest.

The richness of vocabulary is the total number of words in a person's treasure. Consequently a measure of Apparent Richness of Vocabulary is a function of the number of different words one uses in the text. It is the ratio of different words used to the total number of words utilized. The relative richness of vocabulary is the ratio of number of different words used by two different persons or by the same person in two different texts.

The measure of apparent richness of vocabulary is defined as

$$\Phi = \frac{V}{S_1} = \frac{TotalNumberofDistinctWordsUsed}{TotalNumberofWordsUtilised}$$

$\Phi$is hypothetical. It is not possible to determine Φ based on samples, hence we obtain its estimate $\widehat{\Phi}$. Further, large sample tests were used to study and compare the style regarding richness of vocabulary within the three novels and between the three novels.

Conclusion 2

From the results obtained by using Φ, we have concluded the author Thomas Hardy does not maintain uniformity in his writing style pertaining to stylistic parameter richness of vocabulary, except in novel "Two on a Tower", out of the three novels under study.

Further, if uniformity within any two novels would have been concluded, we would have tested whether these two novels are showing consistency in writing style with respect to measure of Apparent Richness and Vocabulary or not.

But since only one novel "Two on Tower" shows consistency within the novel, there is no question of further comparison of the two novels.

Marker Word

Marker word is a word occurring frequently in the text. The words "The, Of, And etc." are termed as marker words.Themarker words distinguish author's style and could be utilizedto throw light on it as parameter of style.In this study we have considered marker word "The".

Here we have studied whether the author exhibits thesame pattern of use of marker word in all his selected novels.Further, it was of interest, if a marker word follows some standard probability distribution in the three selected novels.We have used Test of Homogeneity of Parallel samples tostudy the homogeneity of stylistic parameter "The" in the samples of selected novels.Total six samples, two from each novel are compared byusing the test. If they do not exhibit same pattern of behavior,further homogeneity within each novel is tested by the abovetest.To study if some standard discrete probability distributionis followed by the marker

ISSN - 2279 - 0489

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

GENIUS

Volume - IX Issue - I August - January - 2020-21

ENGLISH PART - I / II

Peer Reviewed Refereed and
UGC Listed Journal No. 47100

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.631
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

EDITORIAL BOARD

Dr. S. Umesha
Dept. Of Studies in Biotechnology, University of Mysore, Manasagangotri, Mysore, India.

Dr. Tharanikkarasu K.
Dept. Of Chemistry, Pondicherry University (Central University), Kalapet, Puducherry, India.

Professor Kaiser Haq
Dept. of English, University of Dhaka, Dhaka 1000, Bangladesh.

Dr. Altaf Husain Pandit
Dept. of Chemistry University of Kashmir, Kashmir, India.

Prof. Avinashi Kapoor
Head, Dept. Of Electronic Science, Dean, Faculty of Interdisciplinary Sciences, Chairman, Board of Research Studies, South Campus, University of Delhi, New Delhi, India.

Prof. P. N. Gajjar
Head, Dept. Of Physics, University School of Sciences, Gujarat University, Ahmedabad, India.

Dr. Uday P. Dongare
Head, Dept. Of Physical Education, Shivaji Art's, Commerce & Science College, Kannad, Aurangabad, India.

Roderick McCulloch
University of the Sunshine Coast, Locked Bag 4, Maroochydore DC, Queensland, 4558 Australia.

Dr. K. B. Laghane
Dean. Faculty of Management Science.
Dean. Faculty of Commerce (Dr. B.A.M.U.)
Head Commerce Dept., Vivekanad College, Samarth Nager, Aurangabad, India.

Brian Schiff
Brussels, Copenhagen, Madrid, Paris.

Dr. Prashant M. Dolia
Dept. Of Computer Science & Applications, Bhavnagar University, India.

Dr. Nicholas Ioannides
Senior Lecturer & Cisco Networking Academy Instructor, Faculty of Computing, North Campus, London Metropolitan University, 166-220 Holloway Road, London, N7 8DB, UK.

PUBLISHED BY

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

VOLUME - IX, ISSUE - I - AUGUST - JANUARY - 2020-21
GENIUS - ISSN 2279 - 0489 - IMPACT FACTOR - 6.631 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF ENGLISH PART - I

S. No.	Title & Author	Page No.
1	Opportunities and Challenges of Digitization **Prof. Khushal V. Dhawale**	1-4
2	Cashless India- A Boon to Indian Economy **Dr. Dalbir Singh Kaushik**	5-11
3	Impact of Cashless Economy **Dr. Nikitaa Srivastav**	12-15
4	Advantages of Cashless Economy **Bhurke G. A.**	16-18
5	Opportunities and Challenges of Digitalization India **Dr. Patode S. R.**	19-23
6	Impact of Cashless Economy on Indian Banking Sector **Dr. Prashant M. Puranik**	24-27
7	Benefits and Challenges of Cashless Economy in India: An Overview **Dr. R. S. Wanare**	28-31
8	Social and Economic Implication of Digitization & Challenges and Opportunities of Cashless Economy **Dr. M. B. Kadam**	32-36
9	Cashless Economy: Is Society Ready for Transformation? **Dr. B. V. Dakore**	37-42
10	Digitization and its Impact on Economy **Dr. Anand P. Wadwale**	43-48
11	A Study on Cashless Economy and Demonetization **Prof. Dr. S. J. Jadhav** **Mr. Shyamsingh V. Raghuwanshi**	49-52
12	Cashless Economy: An Electronic Presentation of Money and Tool to Reduce the Corruption **Dr. B. B. Lakshete** **Mr. A. D. Madavi**	53-57
13	Cash to Cashless Economy **Prof. Ku. J. M. Bhagat**	58-61

CONTENTS OF ENGLISH PART - II

S. No.	Title & Author	Page No.
1	Right in Commons: High Time to Give it a Fundamental Right **Dr. Shahista Inamdar** **Dr. Rama Devi Gudemela**	1-6
2	Study of Gender Budgeting and Higher Education in India **Dr. S. B. Karande**	7-12
3	Role of Youth in Economic Development of Aurangabad District **Prof. Smt. Pooja Swapnil Dhole** **Shri. Akash Manohar Wankhade**	13-21
4	Pharmacognostic Studies on *Dolichous lablab* L. Analytical Studies **Dr. Pachore Manohar Vishwanath**	22-26
5	Plight of Women Workers in Unorganized Sector of Aurangabad District **Dr. Jyoti B. Mohanty**	27-33
6	Eduction Policy in India **Dr. Suresh B. Bijawe**	34-39

VOLUME - IX, ISSUE - I - AUGUST - JANUARY - 2020-21
GENIUS - ISSN - 2279 - 0489 - IMPACT FACTOR - 6.631 (www.sjifactor.com)

6. Eduction Policy in India

Dr. Suresh B. Bijawe
Associate Professor in English, Bharatiya Mahavidyalaya, Morshi. Dist. Amravati.

Abstract

Education is very important as a human life. Without education we say that we are handicapped. Government formal a education policy for a public for a nation. If people are educated he knows everything about life. There are three type of education

a. Formal education
b. Informal education
c. Non formal education

Is education policies introduced by government that are changing the education sectors. There have been major changes in the education system of India. They promote education and skill development. There are main benefits of education policy in India. The system and structure of education is fixed in formal education national policy 1986. As per the act 2002 right to education is useful. Education is important for the all the age group people is this is not only for children. If people are educated they know how to behave, how to speak, know is rights. And education gives knowledge and skill and required quality education. There are top ten highest literate state of Indian rank. Government intrudes policy like digital payment, sport education etc. there are basic criteria for education like pre-primary, secondary, higher education, master etc. It is the link of education system.

Introduction

- The ministry of human resources and development of government of India sanitary announced its intense to stabilize a new national education policy.
- The current policy has been unchanged since 1992. Education system of India is very lower as compare to other country.
- The national policy of education is a formulated by the government of India to promote education amongst India people.
- The policy covers elementary education to college in both rural and urban area of India.
- India improved education system is often city as one of the main contributor to its education development at the primary and secondary level. India has a large private

Main Feature of Non Formal Education

- It is consciously and deliberately organized and implemented.
- It is a programmed to serve the need of the homogeneous group.
- Attendance in non formal education is voluntary.
- It is opened ended non competitive.

Benefit of education policy

a. Provide a tutor for every child performing.
b. Get better opportunities.
c. Higher wages.
d. Personal growth.
e. Chance to explore the field in detail.
f. Access to highly qualified facility.

RTE, act 2009 upheld by Supreme Court

- On 12 April 2012, in its historical decision the supreme court of India threw its weight behind the right of children to free and compulsory education act, 2009
- The court upheld the constitutional validity of RTE act that guarantees children free and compulsory education for the age of six to fourteen year of age.
- The judgment makes it mandatory for the government, local authorities and private school to reserve 25% of their seats for weaker and disadvantaged sectors of society.

Government Introduced the Following Policy

a. Digital payment
b. Non detection policy
c. Male student can also file for sexual harassment.
d. Company gender education
e. Yoga classes
f. Free higher education for special student
g. No homework of student of class 1st & 2nd
h. New education policy for girls
i. Eklavyer schools
j. Diksha scheme
k. Sport education
l. Reducing bag weight.

and their ratio is always expected to be chock- a- block. Next, all the schools have been asked to admit such students without admissions tests and other documental requisites. Also, the schools can't refuse the entry of students with reasons like late or early admission, full seats etc. however this decision is being followed by huge protests.

- **Financial help from government:** - Furthermore, the finance commission has provided a sum Rs 25000 corer to the state for implementation of the act. Mr. sibal has further announced that the government has full arrangements of the funds required for efficient implementation of the act

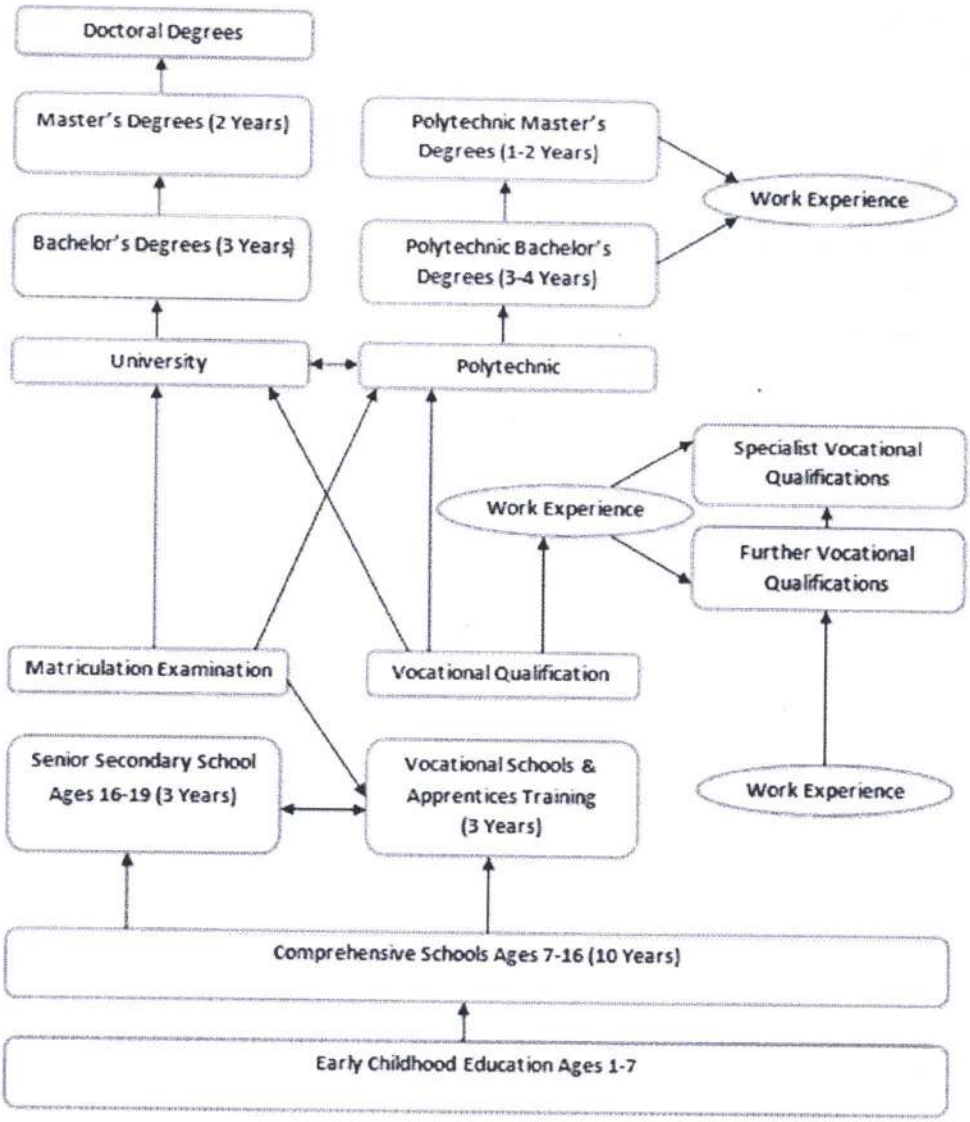

Impact Factor – 6.625

E-ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

February 2021

Special Issue 260 (B)

Multidisciplinary Issue

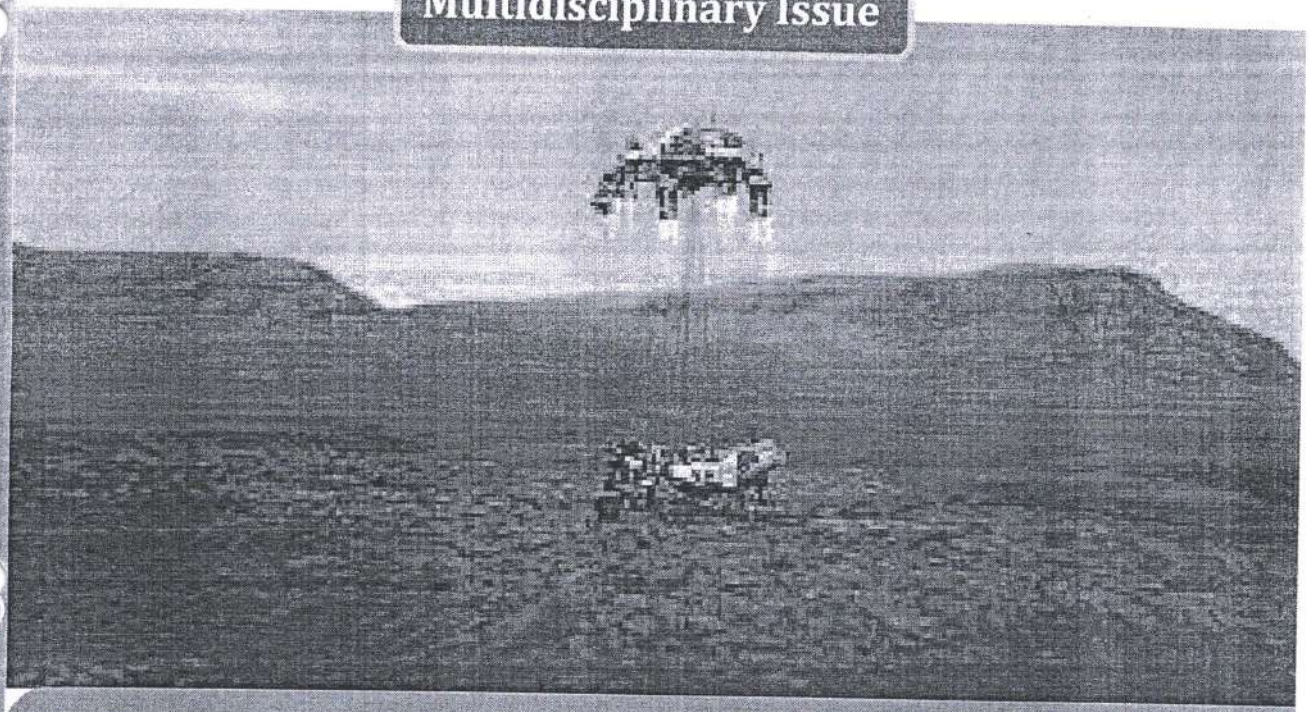

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts & Commerce College,
Yeola, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :
Dr. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

INTERNATIONAL PESEARCH FELLOWS ASSOCIATIO

Impact Factor – 6.625

E-ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

February 2021

Special Issue 260 (B)

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts & Commerce College,
Yeola, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :
Dr. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

Our Editors have reviewed papers with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can republish these papers without pre-permission of the publisher.

- Chief & Executive Editor

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To : www.researchjourney.net

*Cover Photo (Source) : Internet – NASA's Perseverance Rover successfully touched down on Mars on Thursday, 18th February 2021.

© All rights reserved with the authors & publisher

Editorial Board

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts & Commerce College,
Yeola, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :
Dr. Tejesh Beldar, **Nashikroad (English)**
Dr. Gajanan Wankhede, **Kinwat (Hindi)**
Mrs. Bharati Sonawane, **Bhusawal (Marathi)**
Dr. Rajay Pawar, **Goa (Konkani)**

Co-Editors -

- **Prof. Mohan S. -** Dean faculty of Arts, Delhi University, **Delhi, India**
- **Prof. Milena Brotaeva -** Head, Classical East Department, Sofia University, **Sofia, Balgeria**
- **Dr. R. S. Sarraju** – Center for Translation Studies, University of Hydeabad, **Hydrabad, India**
- **Mr.Tufail Ahmed Shaikh-** King Abdul Aziz City for Science & Technology, Riyadh, **Saudi Arabia.**
- **Dr. Anil Dongre** - Head, Deptt. of Management, North Maharashtra University, Jalgaon **[M.S.] India**
- **Dr. Shailendra Lende** - R.T.M. Nagpur University, Nagpur **[M.S.] India**
- **Dr. Dilip Pawar -** BoS Member (SPPU), Dept. of Marathi, KTHM College, Nashik. **[M.S.] India**
- **Dr. R. R. Kazi** - North Maharashtra University, Jalgaon **[M.S.] India**
- **Prof. Vinay Madgaonkar -** Dept. of Marathi, Goa University, **Goa, India**
- **Prof. Sushant Naik -** Dept. of Konkani, Govt. College, Kepe, **Goa, India**
- **Dr. G. Haresh -** Associate Professor, CSIBER, Kolhapur **[M.S.] India**
- **Dr. Munaf Shaikh** - N. M. University, Jalgaon & Visiting Faculty M. J. C. Jalgaon **[M.S.] India**
- **Dr. Sanjay Kamble** -BoS Member Hindi (Ch.SU, Kolhapur), T.K. Kolekar College, Nesari **[M.S.]**
- **Prof. Vijay Shirsath-** Nanasaheb Y. N. Chavhan College, Chalisgaon **[M.S.] India**
- **Dr. P. K. Shewale** - Vice Principal, Arts, Science, Commerce College, Harsul **[M.S.] India**
- **Dr. Ganesh Patil** - M.V.P.'s, SSSM, ASC College, Saikheda, Dist. Nashik **[M.S.] India**
- **Dr. Hitesh Brijwasi -** Librarian, K.A.K.P. Com. & Sci. College, Jalgaon **[M.S.] India**
- **Dr. Sandip Mali** - Sant Muktabai Arts & Commerce College, Muktainagar **[M.S.] India**
- **Prof. Dipak Patil** - S.S.V.P.S.'s Arts, Sci. and Com. College, Shindhkheda **[M.S.] India**

Advisory Board -

- **Dr. Marianna Kosic** - Scientific-Cultural Institute, Mandala, **Trieste, Italy.**
- **Dr. M.S. Pagare -** Director, School of Languages Studies, North Maharashtra University, Jalgaon
- **Dr. R. P. Singh** -HoD, English & European Languages, University of Lucknow **[U.P.] India**
- **Dr. S. M. Tadkodkar** - Rtd. Professor & Head, Dept. of Marathi, Goa University, **Goa, India.**
- **Dr. Pruthwiraj Taur** - Chairman, BoS., Marathi, S.R.T. University, Nanded.
- **Dr. N. V. Jayaraman** - Director at SNS group of Technical Institutions,**Coimbatore**
- **Dr. Bajarang Korde** - Savitribai Phule Pune University **Pune, [M.S.] India**
- **Dr. Leena Pandhare** - Principal, NSPM's LBRD Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya, Nashik Road
- **Dr. B. V. Game** - Principal, MGV's Arts and Commerce College, Yeola, Dist. Nashik.

Review Committee -

- **Dr. J. S. More** – BoS Member (SPPU), Dept. of Hindi, K.J.Somaiyya College, Kopargaon
- **Dr. S. B. Bhambar,** BoS Member Ch.SU, Kolhapur, T.K. Kolekar College, Nesari
- **Dr. Uttam V. Nile** - BoS Member (NMU, Jalgaon) P.S.G.V.P. Mandals ACS College, Shahada
- **Dr. K.T. Khairnar**– BoS Member (SPPU), Dept. of Commerce, L.V.H. College, Panchavati
- **Dr. Vandana Chaudhari** KCE's College of Education, Jalgaon
- **Dr. Sayyed Zakir Ali ,** HoD, Urdu & Arabic Languages, H. J. Thim College, Jalgaon
- **Dr. Sanjay Dhondare** – Dept. of Hindi, Abhay Womens College, Dhule
- **Dr. Amol Kategaonkar –** M.V.P.S.'s G.M.D. Arts, B.W. Commerce & Science College, Sinnar.

Published by –

© Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director, Swatidhan International Publication, Yeola, Nashik
Email : swatidhanrajs@gmail.com **Website :** www.researchjourney.net **Mobile :** 9665398258

INDEX

अ.क्र.	शीर्षक	लेखक / लेखिका	पृष्ठ क्र.
०१	मांगेला समाज आणि बोली	प्रा. संदीप कदम	०५
०२	बौद्ध दर्शनाचा कर्मसिद्धान्त आणि योग दर्शनाचा कर्मसिद्धान्त-तुलनात्मक विवेचन	सुषमा कांबळे	०९
०३	गौतम बुद्धांच्या मराठी चरित्रातील मिथकांचे स्वरूप	डॉ.शिवाजी गायकवाड	१९
०४	ज्ञानेश्वरीतील स्त्री दर्शन	श्री.संदीप तांबे, डॉ.शिरीष लांडगे पाटील	२२
०५	लोकसंस्कृतीचा उपासक पोतराजाचे धार्मिक विधी	प्रा. माधवी पवार	२७
०६	वेणास्वामींच्या स्फुट काव्यातील आत्मानुभूती	डॉ. सुरेश जाधव, सौ. शिल्पा शिवभक्त	३२
०७	मराठी ओवीगीतातील स्त्री चित्रण	डॉ. रामलीला पवार	३७
०८	वारकरी साहित्यातील 'समता' मूल्याचे दर्शन	श्री. जालिंदर येवले	४२
०९	लक्ष्मण महाराजांच्या अभंगातील नवविधा भक्ती	डॉ. प्रवीण कारंजकर	४७
१०	भटक्या विमुक्तांची जात -पंचायत व स्त्री प्रश्न	डॉ. अंजली मस्करेन्हस	५३
११	विश्वशांती व लोकसुधारणेची पाठशाळा : राष्ट्रसंतांची सामुदायिक प्रार्थना	डॉ. सतीश चहांदे	५९
१२	डॉ. दिनकर गायकवाड यांच्या कवितेतील सामाजिकता	डॉ. सुनील निगडे	६५
१३	प्रवासवर्णन वाङ्मयाचे स्वरूप	डॉ. गणपती मोरे	६९
१४	'अंतर्नाद' नियतकालिकाचे स्वरूप आणि वैशिष्ट्ये	श्री. शरद दुधाट	७१
१५	महात्मा गांधी यांच्या शिक्षणविषयक विचारांची ज्वलंत प्रासंगिकता	डॉ. जी.डी. घोडे	७८
१६	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक कार्य	डॉ. लता आंदे	८३
१७	हमीद दलवाई यांचे मुस्लीम स्त्री सुधारक कार्य	डॉ. संदीप राऊत	८८
१८	नामदेव ढसाळांच्या 'निर्वाणा अगोदरची पीडा' कवितासंग्रहातून व्यक्त झालेल्या जाणीवा : एक चिकित्सा	प्रा. सुरेश वर्धे	९३
१९	समकालीन जीवन व्यवहार आणि भाषेचे बदलते स्वरूप	डॉ. गजानन भामरे	१०६
२०	'हंडाभर चांदण्या' आणि ग्रामीण वास्तव	डॉ. विजय केसकर	१०९
२१	मराठी नाटकातील : जीवन संदर्भ काही निरीक्षणे	प्रा. आर. डी. कांबळे	११४
२२	तौलनिक साहित्याभ्यासाचे स्वरूप व व्याप्ती	डॉ. सुवर्णा गाडगे	११९
२३	निवडक दलित कथेतील सामाजिक व वाङ्मयीन जाणिवा	डॉ.के.के. अहिरे, प्रा.अरुण मोरे	१२५
२४	दलित आत्मकथन : दु:खद जीवनाचा आलेख	प्रा. काशिनाथ तरासे	१२९
२५	व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी संभाषण व लेखन कौशल्ये	डॉ. धनराज धनगर	१३५
२६	क्रांतिसिंह नाना पाटील यांचे 'प्रतिसरकार' : एक अभिनव प्रयोग	डॉ. राजू सावंत	१४०
२७	मराठेकालीन दुष्काळ व त्यावरील उपाययोजना	प्रा. आर. के. सूर्यवंशी	१४६

२८	इ.स.१८५७ च्या उठावात खानदेशचा सहभाग	प्रा.जगन्नाथ गोपाळ	१५०
२९	म. गांधीजींचा जळगाव जिल्ह्यातील जनतेवरील प्रभाव (सन १९२० ते १९४७)	डॉ. बाळकृष्ण पाटील	१५४
३०	आदिवासी विद्यार्थ्यांना गणितविषयाच्या अध्ययनात साहित्य हाताळताना येणाऱ्या अडचणी शोधून केलेल्या उपाययोजनांचा संपादणुकीवर होणाऱ्या परीणामांचा अभ्यास	प्रा. सौ. व्ही. व्ही. बाविस्कर	१६७
३१	नागपूर जिल्ह्यातील मराठी दैनिकांच्या ग्रामीण वार्ताहरांची शैक्षणिक स्थिती	गणेश खवसे	१७२
३२	पश्चिम महाराष्ट्रातील प्राथमिक कृषी पत संस्थांच्या पुनर्प्राप्तीची कामगिरी एक : चिकित्सक अभ्यास	पी. ए. दीक्षित, प्रा. डॉ. ए. आर. मुंगी, प्रा. डॉ. ए. वाय. दीक्षित	१७५
३३	ग्रंथालयात माहितीचे व्यवस्थापन	डॉ. प्रशांत पगाडे	१८६
३४	ग्रंथालय सुरक्षा : काल, आज आणि उद्या	प्रा. तुळजाराम खैरे	१९०
३५	प्राथमिक शाळांमधील दुर्गम भागातील मातांच्या सामाजिक, आर्थिक- स्थितीचा विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक विकासाशी असलेल्या संबंधाचा अभ्यास	डॉ. श्रीमती व्ही.व्ही. बाविस्कर	१९४
३६	कन्नड सक्ती व महाराष्ट्र एकीकरण समितीचे कार्य	डॉ. एस. एन. कांबळे	२००
३७	भंडारा जिल्ह्यातील तांदूळ पिकाच्या उत्पादकतेचे (कृषी कार्यक्षमतेचे) भौगोलिक अध्ययन	प्रा. हरिचंद्र कैताडे, डॉ. मेघा सावरकर	२०३
३८	कोविड-१९ चा भारतीय शेतीवरील परिणाम	डॉ. विजय शिंदे	२१०
३९	कोविड-१९ मुळे भारतातील आर्थिक सामाजिक व राजकीय कारणांचा गरीब कुटुंबातील खेळाडूंच्या आरोग्यावर आणि खेळावर झालेला परिणाम एक अभ्यास	डॉ. गुणाजी नलगे	२१५
४०	मराठी दैनिकांच्या ग्रामीण वार्ताहरांची आर्थिक, सामाजिक स्थिती (नागपूर जिल्हा)	गणेश खवसे	२१९

Our Editors have reviewed papers with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can republish these papers without pre-permission of the publisher.

- Chief & Executive Editor

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.625 (2019),
Special Issue -260 (B) - Multidisciplinary Issue
Peer Reviewed Journal
E-ISSN : 2348-7143
February 2021

हमीद दलवाई यांचे मुस्लीम स्त्री सुधारक कार्य

डॉ. संदिप म. राऊत
इतिहास विभाग प्रमुख
भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी
ता. मोर्शी, जि. अमरावतीण मोबा. नं. : 9404689783
ई–मेल : sandipmanoharraut@gmail.com

आधुनिक महाराष्ट्राच्या इतिहासामध्ये अनेक समाज सुधारकांनी आपल्या कार्य कतृत्वाने भारतीय समाजातील प्रथा, परंपरा, रुढी, स्त्री–पुरुष समानता, स्त्रियांना शिक्षण, स्त्रियांना मानसिक गुलामगिरीतुन बाहेर काढण्याचे कार्य केले. त्यामध्ये राजा राममोहन रॉय, धोडो केशव कर्वे, महात्मा फुले, सावित्रीबाई फुले, रमाबाई रानडे, पंडित रमाबाई, डॉ. बाबासाहेब आंबेडर या सर्व समाज सुधारकांनी हिंदू धर्मातील रुढी, प्रथा, परंपरा, स्त्रि–दास्यत्व या विषयी कार्य करुन नवसमाज निर्माण केला. परंतु हे सामाजीक बदल करतांना या समाजसुधारकांच्या सोबत हिंदू धर्मातील एका वर्गाचे प्रतिनिधीत्व होते. मात्र मुस्लीम धर्मातील स्त्रियांच्या सामाजीक सुधारणा घडवून आणत असतांना हमीद दलवाई यांना सर्व मुस्लीम समाजाच्या विरोधात जावे लागले. मुस्लीम समाजातील धर्मवादी नेतृत्वाने आधुनिकतेकडे घेवून जाण्याच्या विचाराला त्या काळात कडाडून आणि आकमक विरोध केला. या विरोधाला न जुमानता हमीद दलवाई यांनी आपल्या सामाजीक सुधारणेचा स्त्री हा घटक केंद्रबिंदू मानुन आपल्या संपुर्ण आयुष्यामध्ये ते अविरत झटत राहीले. त्यांचे मुस्लीम स्त्री सुधारणे विषयक कार्य पुढील प्रमाणे पाहता येईल.

हमीद दलवाई यांचा जन्म 29 सप्टेंबर 1932 ला रत्नागिरी जिल्हातील चिपळून तालुक्यातील 'मिरजोळी' या गावी झाला. माध्यमिक शिक्षण चिपळून ला झाले. 1951 ला मॅट्रिक परिक्षा पास झाले. मुंबईला जावून त्यांनी इस्माईल युसुफ कॉलेज व रुपारेल कॉलेज मध्ये शिक्षण घेतले. 1954 ते 1963 पर्यंत किरकोळ नोकऱ्या करित राहीले. त्यांनी अनेक सामाजीक संघटनेत कार्य केले. दरम्यान त्यांनी अनेक नियतकालीकातुन कथालेखन चालू ठेवले. 'लाट' हा त्यांनी एकमेव कथा संग्रह 1960 साली साधना प्रकाशनाने प्रकाशित केला. 1966 साली 'इंधन' या कादंबरीला महाराष्ट्र शासनाचा पुरस्कार मिळाला. 1963 ते 1968 या काळात पत्रकारीता केली. 1968 नंतर मुस्लीम समाज सुधारणेचे कार्य करण्यासाठी त्यांनी नोकरी सोडली. हमीद दलवाई यांनी 1866 ते 1977 या काळात मुस्लीम सत्यशोधक चळवळीच्या माध्यमातून मुस्लीम समाजाला नवि दिशा दिली.[1]

मुस्लीम समाजात आधुनिक उदारमतवादी प्रवाह सुरु करणे, तरुणामध्ये चिकित्सक बुध्दी जागृत करणे, परंपरागत रुढींना जखडलेल्या समाजाचे प्रबोधन करणे. अस्पृशाहुनही अधिक पिडित अशा स्त्रियांची गुलामगिरीतुन मुक्तता करणे, समान नागरी कायदा करुन जाती–जमातीतील भिती पाडून टाकणे इत्यादी उद्दिष्टांसाठी त्यांनी समाजसुधारांना घडून आणण्यास सुरुवात केली.

हिंदू समाजात आधुनिक मानवी राष्ट्रवादाचे, धर्मनिरपेक्षेतेचे, समतेचे आणि आधुनिक मानवी मुल्यांचे प्रवाह बळकट होत होते. या पार्श्वभुमीवर भारतीय समाज प्रबोधनाच्या चळवळीत मुस्लीम समाज मागे राहिला तर समाजात अनेक समस्या निर्माण होतील आणि या प्रबोधनाचे समतोल उद्देश साध्य करण्यात अपयश येईल. ही जाणिव दलवाई यांना अस्वस्थ करित होती.

जगातील समाज प्रबोधनाच्या चळवळीचा प्रारंभ हा स्त्रीदास्यमुक्तीच्या मुल्यापासुन सुरु होतो. हा धागा विचारात घेवून दलवाई यांनी मुस्लीम महिलांच्या मानवी हक्काचा मुद्दा सर्वप्रथम हाती

घेतला. आपल्या साहित्य व कार्य विचार यातुन मुस्लीम समाजात जन–जागृती घडवून आनण्यात त्यांनी आपले जिवन समर्पित केले असताच त्यांचे निधन 3 मे 1977 रोजी झाले. त्यांच्या कार्याचा आढावा पुढील प्रमाणे घेता येईल.

- **मुस्लीम महिलांच्या समस्या :–**

मुस्लीम महिलांवर होणाऱ्या विविध प्रकारच्या अन्याय–अत्याचाराचे प्रश्न मुस्लीम सत्यशोधक मंडळाच्या माध्यमातुन हमीद दलवाई यांनी मुस्लीम समाजासमोर व संस्कार दरबारी मांडून त्यांना वाचा फोडण्याचे काम केले. परंतु उलेमांनी शरीयत 'दैवी' म्हणुन अपरिर्वतनिय आहे, अशी भूमीका घेवून या प्रयत्नांना सतत विरोध केला. जगात अनेक मुस्लीम राष्ट्रांनी शरियत कायदात कालसुगंत बदल करुन एका दमात तीन तोंडी तलाक देण्यास प्रतिबंध करण्याचे कायदे केलेले आहेत.

ब्रिटिशांनी लागू केलेल्या 1937 च्या मुस्लीम व्यक्तीगत कायद्यातही शरियतचा बहुतेक भाग रद्द करुन तलाक, बहुपत्नीत्व, वारसा हक्क, मूल दत्तक विधान एवढा पुरताच भाग ठेवला, हा कायदा सुध्दा मुस्लीम महिलांवर अन्याय करणारा आहे. त्यासाठी हमीद दलवाई यांनी प्रथम समान नागरी कायदा, तोंडी तलाक पध्दती, तलाक नंतर तलाक पिडितांचे प्रश्न, वारसा हक्क, हलाला पध्दती याविषयी आवाज उठवला.[2]

- **'तलाक' ची अमानुष पध्दती :–**

धर्माच्या नावाखाली चालणाऱ्या अन्याय चालीरिती, रुढी यांच्या विरुध्द लढण्याचे कार्य हे हमीद दलवाई यांनी मुस्लीम सत्यशोधक मंडळाच्या माध्यमातुन केले. अशा अनेक प्रश्नापैकी सर्वात अन्याय गोष्ट म्हणजे स्त्रियांना तलाक देण्याची पध्दत होय. अस्तित्वात असलेल्या मुस्लीम व्यक्तिगत कायद्याप्रमाणे पतीने पत्नीला 'तलाक' असे तीन वेळा म्हटले किंवा नोटीस पाठवली तरी, तलाक अमलात येतो आणि तीन वेळा 'तलाक' या शब्दाचा उच्चार केल्याबरोबर तो शब्द मुस्लीम स्त्रीला रस्तावर फेकतो. अशावेळी स्त्रीला माहेर रक्कम दिली जाते ती सुध्दा पतीतील सहजा सहजीरित नाही. कोर्टात जावे लगते. हे घडत असतांना मुला–बाळांची दुर्दशा होते. पत्नीला मात्र पतीपासून तलाक घेण्यासाठी कोर्टात जावे लागते. असा हा विचीत्र न्याय आहे. हा अन्यायी कायदा बदलून घेण्यासाठी हमीद दलवाई यांच्या नेतृत्वाखाली मुस्लीम सत्यशोधक मंडळ हे कार्य करत राहीले. तलाक या प्रथे विरोधात आवाज उठवला.[3]

- **हमीद दलवाई यांच्या नेतृत्वात प्रथम महिला मोर्चा :–**

जगातील समाजप्रबोधानाच्या चळवळीचा प्रारंभ हा स्त्री दास्यमुक्तीचा मुल्यापासून होतो. हा धागा विचारात घेवून हमीद दलवाई यांनी मुस्लीम महिलांच्या मानवी हक्काचा मुद्दा सर्वप्रथम हाती घेतला. दि. 18 एप्रील 1966 रोजी आपली पत्नी, बहीन आणि इतर पाच महिला अशा सात मुस्लीम महिलांचा मोर्चा काढुन मुस्लीम महिलांच्या तोंडी तलाक, बहुपत्नीत्व, हलाला, मूल दत्तक घेण्यास असणारा मज्जाव या अन्याया विरोधी इस्लामचा इतिहासात पहिला आवाज उठवला आणि समान नागरी कायद्याची मागणीचे निवेदन तत्कालीन मुख्यमंत्री वसंतराव नाईक यांना दिले. तसेच मुस्लीम महिलांना आपल्या हक्काची जाणीव करुन देण्यासाठी 1968 मध्ये हमीद दलवाई यांनी "सदा. ए. निसवॉ" (महिला हक्क) या नावाची मुस्लीम महिलांची संघटना स्थापन करुन स्त्रीयांनी घराबाहेर पडून समान नागरी कायदा व्हावा म्हणुन मोर्चे, सभा, सम्मेंलने, घेतले याविषयी त्यांच्यावर आरोप सुध्दा घेण्यात आले. तरीसुध्दा न डगमगता दलवाई यांनी आपले कार्य चालू ठेवले. त्यांचे कार्यक्षेत्र महाराष्ट्रापुरते मर्यादित न राहता दिल्ली, अलिगढ, हैदराबाद, कलकत्ता या ठिकाणी सुध्दा पोहचले.

1970 मध्ये हे कार्य पुढे चालू राहण्यायसाठी, मुस्लीम सत्यशोधक मंडळ स्थापन करुन मुस्लीम स्त्री सुधारणा चळवळीला व्यापक स्वरुप देण्याचे कार्य केले.[4]

- मुस्लीम सत्यशोधक मंडळाव्दारे स्त्री सुधारणा कार्य :–

सन 1866 ते 1970 हा काळ मुस्लीम सत्यशोधक मंडळाचा स्थापन होण्याचा काळ होता. या काळात मुस्लीम महिलांच्या प्रश्नाववरील मोर्चा, अभ्यास दौरे, संवाद अभियान, वैचारीक पुस्तकाचे लेखन, लेखमाला पत्र हे सर्व बुध्दीजिवी वर्गात मर्यादीत राहत होते. पण ज्या समाजासाठी कार्य करायचे होते. तो समाज उदासीन, जैसेथे, प्रभावहीन होता म्हणुन हमीद दलवाई यांना मुस्लीम समाज केंद्री संघटना उभारणे जास्त महत्वाचे वाटले. यासाठी त्यांना समाविचारी भाई वैद्य, बाबा आढाव याच्या सह साधना व समाजवादी परिवारातील विचारवंताचे सहकार्य लाभले.

दि. 22 मार्च 1870 रोजी साधना कार्यालयात झालेल्या ऐतिहासीक बैठकीत डॉ. बाबा आठाव यांनी या संघटनेला. 'मुस्लीम सत्यशोधक मंडळ' हे नाव सुचवले, नंतर या मंडळाचे अध्यक्ष हे ए.जे. शेख हे आरंभी अध्यक्ष होते नंतर बाबूमिया बॅंडवाले हे अध्यक्ष राहीले. मुस्लीम सत्यशोधक मंडळात अनेक सहकारी हमीद दलवाई यांना भेटले. सय्यदभाई दलवाई, हुसेन जमादार, वजीर पटेल, अब्दुल कादर मुकदम, महमद सोलापुरे, निसार बाटलीवाला, तसेच दलवाई यांच्या निधनानंतर शमसुद्दीन तांबोळी, रजिया सुलताना, मेहरुनिसा दलवाई, कुलसुम पारेख, असफ फैजी इत्यादी अनेक बुध्दीजीवी व्यक्तीचे योगदान मुस्लीम सत्यशोधक मंडळाला लाभले.

मुस्लीम सत्यशोधक मंडळाने आरंभीच्या काळात घेतलेले कार्यकम हे मुस्लिम महिलांना पुरुषप्रधान मानसिकतेतून मुक्त करुन त्यांना समानतेचा, संविधानात्मक हक्क मिळवून देणे, धर्मनिरपेक्षता व लोकशाही मुल्यांशी बांधिलकी म्हणुन समान नागरी कायद्याची मागणी, जमातवादी–विघटनवादी मानसिकते विरुध्द संघर्ष करुन मुस्लीम चिकित्सा करुन समाजाला आधुनिकतेकडे घेऊन जाण्यासाठी कार्यकम घेणे. मुस्लीम समाजाच्या ऐहीक विकासासाठी आधुनिक शिक्षण, प्रादेशिक भाषाचा सन्मान व स्वीकार आणि कुटूंबनियोजनासाठी लोकाआधार मिळवुन देणे यास प्राधान्य देण्यात आले. राष्ट्रवाद आणि धर्मनिरपेक्ष एकात्म समाजाच्या प्रस्थापने बरोबरच मुस्लीम समाज प्रबोधनासाठी पहिल्या दशकात अनेक कार्य सत्यशोधक मंडळाव्दारे घेण्यात आले. 8 एप्रिल 1970 ला मंडळाच्या स्थापनेनंतरच्या पहिल्या पंधरवाडयात मुस्लीम स्त्री व पुरुषाच्या सहयाचे निवेदन तत्कालीन मुख्यमंत्री वसंतराव नाईक यांना देण्यात आले. यात समान नागरी कायद्याची मागणी करण्यात आली.

नोव्हेंबर 1971 मध्ये पुणे येथे मुस्लीम महीला परिषद घेण्यात येऊन यात सुमारे दोनशे महिला उपस्थित होत्या महाराष्ट्रातुन नव्हे तर दिल्ली, कलकत्ता, अहमदाबाद येथुन महिला प्रतिनिधी आलेल्या होत्या, मुस्लीम महिलांना गुलामगिरीतुन मुक्त करण्यासाठीच्या मागणीसाठी तत्कालीन राज्यपाल अलियावर जंग याची भेट घेवून समान नागरी कायद्यासाठी निवेदन दिले व मुस्लीम महीलांच्या हक्काची मागणी शासन दरबारात करण्यात आली. 1970 ते 77 या काळात हमीद दलवाई यांच्या नेतृत्वात अनेक स्त्रीयांच्या सुधारने संदर्भात कार्य मुस्लीम सत्यशोधक मंडळाने केलीत. मात्र त्याच्या निधनानंतर सुध्दा मुस्लीम सत्यशोधक मंडळाचे मुस्लीम स्त्री सुधारक कार्य हे बंद न पडता सतत चालु आहे. अनेक सभा, सम्मेलने परिषदा आयोजीत करुन मुस्लीम स्त्रीसुधारणा चळवळीच्या अनुषंगाने कार्य करित आहे.[5] यावरुन असे दिसून येते कि हमीद दलवाई हे नुसती संघटना स्थापन करुन थांबले नाही तर या संघटने तर्फे अनेक कार्य करुन स्त्री दास्यत्वाला वाचा फोडुन एक नवी दिशा मुस्लीम समाजासमोर तयार केली.

• मुस्लीम महिला परिषद (1971) :–

हमीद दलवाई यांच्या नेतृत्वाखाली मुस्लीम सत्यशोधक मंडळाव्दारे मुस्लीम स्त्री सुधारण कार्यक्रम राबविल्या गेले. 1966 साली हमीद दलवाई यांनी सात मुस्लीम स्त्रीयांच्या मोर्चा विधानसभेवर काढून समान नागरी हक्काच्या मागणीचे निवेदन दिले होते तेव्हा अनेक लोकांनी दलवाई यांची चेष्ठा केली होती. त्या सात महिलांच्या मोर्च्याचा व्याप 1971 साली राष्ट्रीय पातळीवरच्या मुस्लीम महिला परिषदेपर्यंत वाढला. ही हमीद दलवाई यांच्या कार्याची पावती दिसून येते.

26 व 27 डिसेंबर 1970 ला 'मुस्लीम महिला परिषद' घेण्याचे ठरले. यांच नेतृत्व महिलांनी कराव असे सुध्दा ठरले. त्यासाठी कु. नजमा शेख, कु. मरियम रिफाई, डॉ. सनीम आतार, कु. मुमताज मोमिन, कु शाहीन आतार यांची निवड करण्यात आली देशभर अनेक स्त्री पुरुष यांच्याशी संपर्क साधुन मुस्लीम महिला परिषदेचे निमंत्रण देण्यात आले. परिषदेच्या उद्घाटनाला बद्रुद्दिन तय्यबजी यांची पत्नी शरीफाबी तय्यबजी यांना सुरत वरुन निमंत्रण दिले. दिल्लीवरुन अनेक मुस्लीम विचारवंत आले. त्यामध्ये डॉ. अनिसुरहमान हे होय. या दोन दिवसाच्या परिषदेत दोनशे पन्नास महिला हजर होत्या. परिषदेत मुस्लीम महिलांना समान अधिकार मागणारा ठराव संमत करण्यात आला. या परिषदेत एस. एम. जोशी दोन दिवस पुर्ण वेळ उपस्थित होत. अनेक परिवर्तनवादी कार्यकर्ते व संघटनानी या परिषदेनत आपला सहभाग दिला. "मुस्लीम इतिहासात पहिल्यांदाच मुस्लीम महिला आपल्या अधिकारांची मागणी करत होत्या." या परिषदेच्या बातम्या पूर्ण देशर वर्तमान पत्रातुन पसरल्या, मुस्लीम महिला जाहीर पणे, संघटीतपणे पुरुषी अन्याया विरुध्द आवाज उठवत आहे. यांमुळे अनेक बंडखोर मुस्लीम पुरुषांनी या विरोधात आवाज उठवला. परिषदेत सामील झालेल्या महिलांवर बहिष्कार सुध्दा टाकण्यात आला. परंतु हमीद दलवाई यांच्या नेतृत्वाखाली पुन्हा मुस्लीम स्त्री सुधारणावादी कार्य चालुच राहीले.[6]

• तलाकपीडित मुस्लिम महिला परिषद :– (23 नोव्हेंबर 1976)

हमीद दलवाई यांच्या नेतत्वाखाली डिसेंबर 1971 ला न्याय, अधिकार, हक्क, मागणारी देशातील पहिली मुस्लीम महिला परिषद पार पाडली होती, तर 1976 साली त्याच पुणे शहरात सहा वर्षांनी तोच न्याय, अधिकार मागणारी जगातील पहिली 'तलाकपीडीत मुस्लीम महिला परिषद' ही होती. या परिषदेला तलाक पिडीत महिला हजर राण्यासाठी मुस्लीम सत्यशोधक मंडळाव्दारे परिषदेची माहित वर्तमान पत्रात देण्यात आली. परिषदेचे पत्रके शहरात अनेक ठिकाणी वाटण्यात आले. परिषद यशस्वी होण्यासाठी अनेक कार्यकर्त्यांनी कार्य केले. या परिषदेला अनेक विरोधक सुध्दा हजर होते. पुणे शहरातील मुस्लीम वकील सुध्दा हजर होते, सभागृहात तलाक पिडीत महिलांची संख्या ऐवढी वाढली की पुरुषांना महिलांना जागा द्यावी लागली. या परिषदेच्या अध्यक्षा म्हणुन ॲड. नजमा शेख या होत्या. परिषदेच्या उद्घाटन म्हणुन प्रा. कुलसुम पारीख या होत्या. जैनबबी हया ग्रामीण भागातील प्रमुख महिला होत्या. त्या वर्तमान पत्रातील माहिती वाचून या परिषदेला आपला वीस वर्षीय तलाक पीडीत मुलीला घेवुन आल्या होत्या.

परिषदेमध्ये अनेक तलाक पिडीतांची भाषणे झाली. या महिलांमध्ये तलाक पिडीता हया अठरा, एकोणविस, या वयोगटातील होत्या. त्यांचे दुःख त्यांनी मांडले सईदा खान या एकवीस वर्षीय तलाक पीडीतांनी परिषदेचा ठराव वाचून दाखवला. तलाक पीडीत महिलांच्या अनुभव कथनामुळे परिषदेचा पुर्ण नुर पालटून गेला. वकीलांनी सुध्दा मोफत तलाक पिडीतांच्या केस लढवू असे म्हटले. अशा

रितीने तलाक पिडीतांची मुस्लीम महिला परिषद पार पडली. हमीद दलवाई यांनी निर्माण केलेल्या रोपट्याच वटवृक्षात रुपांतर या परिषदेने करण्यात आले. हे हमीद दलवाई यांच्या कार्याची छाप होती.[7]

प्रस्तुत लेखामध्ये हमीद दलवाई यांनी सुरु केलेल्या मुस्लीम स्त्री सुधारणा चळवळीचे रुपांतर मोठया चळवळीत होवून ही चळवळ राष्ट्रीय पातळीवर मुस्लीम सत्यशोधक मंडळाव्दारे कार्य करित आहे.

भारतातील प्रसिध्द इतिहासकार डॉ. रामचंद्र गुहा यांनी संपादीत केलेले 'मेकर्स ऑफ मॉडर्न इंडिया' (आधुनिक भारताचे शिल्पकार) हे पुस्तक 2010 मध्ये प्रकाशित झाले. या पुस्तकात समाविष्ठ असणाऱ्या भारतातील 21 मान्यवरांमध्ये हमीद दलवाई यांचा समावेश आहे. ही हमीद दलवाई यांच्या कार्याची प्रचीती आहे.

डॉ. नरेंद्र दाभोळकरांना दलवाईंच्या कार्यबद्दल आकर्षण होते. धर्माकडे चिकीत्स दृष्टीने पाहून समाजात, बुध्दीप्रामाण्य, मानवतावादी, विवेकवादी, विचार रुजविण्याच्या दलवाईच्या प्रबोधनाचा वारसा कायम लक्षात राहावा म्हणुन दाभोळकरांनी आपल्या मुलांचे नाव 'हमीद' ठेवले. यावरुन असे दिसुन येते की हमीद दलवाई यांनी मांडलेला हा विचार मुस्लीम समाजा पुरता मर्यादीत न राहता तो राष्ट्रीय स्वरुपाचा बनला होता. हमीद दलवाई यांच्या कार्याबद्दल पु.ल.देशपांडे म्हणतात. महाराष्ट्रातल्या समाजप्रबोधनाच्या इतिहासाला महात्मा फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि हमीद दलवाई ही नावे अत्यंत आदराने उच्चारुनच प्रबोधनाचा विचार करावा लागेल. किंबहुना, महात्मा फुलेनी सुरु केलेल्या समाज प्रबोधनाच्या संपुर्ण इहवादी आणि माणुसकी हाच धर्म मानायला हवा. या विचार वृक्षला आलेले "हमीद दलवाई" हे खरे रसरशीत फळ आहे.

- **संदर्भग्रंथ सूची :–**

1. तांबोळी, शमसुद्दिन, 'हमीद दलवाई कांतीकारी विचारवंत,' डायमंड पब्लीकेशन, पुणे, आवृत्ती एप्रिल 2014, पृष्ठ क्र. 15, 16.
2. संपा. तांबोळी, शमसुद्दीन, 'मुस्लीम सत्यशोधक पत्रिका', वर्ष 6 अंक जाने, फेबु, मार्च 2020, पृष्ठ क्र. 140.
3. तांबोळी, शमसुद्दिन, 'हमीद दलवाई कांतीकारी विचारवंत', डायमंड पब्लीकेशन पुणे, आवृत्ती एप्रिल 2014, पृष्ठ क्र. 58.
4. दलवाई मेहरुन्निसा, 'अॅग्री यंग सेक्युलॅरिस्ट', साधना प्रकाशन पुणे, आवृत्ती जुलै 2016, पृष्ठ क्र. 76, 77.
5. संपा. विनोद शिरसाठ, 'साप्ताहिक साधना' 18 जानेवारी 2020, पृष्ठ क्र. 19, 20.
6. सय्यदभाई, दगडावरची पेरणी, अक्षय मानव प्रकाशन, पुणे, आवृत्ती डिसेंबर 2019, पृष्ठ क्र. 70, 75.
7. सय्यदभाई, दगडावरची पेरणी, अक्षय मानव प्रकाशन, पुणे, आवृत्ती डिसेंबर 2019, पृष्ठ क्र. 87, 88, 89.

Impact Factor-7.675 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed
Multidisciplinary International Research Journal

April -2020

SPECIAL ISSUE-CCXXVIII (228)

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr. Kusmendra Sontakke
Department of History
Y.D.V.D. Arts, Commerce & Science
College, Teosa Dist.Amravati

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

19	ऐतिहासिक अचलपूर शहर – वाडा संस्कृती आणि प्रमुख वाडे डॉ.ओमप्रकाश बोबडे	85
20	जलसिंचन काळाची गरज डॉ. एस. पी. झांबरे	91
21	कृषी पर्यटन : भारताच्या आर्थिक विकासाचे एक प्रबळ साधन डॉ. प्रशांत म. पुराणिक	95
22	ग्रामीण नेतृत्व निर्मितीत पंचायत राजचे योगदान डॉ.बी.एच.किर्दक	100
23	ग्रंथालयाच्या विकासात विद्यापीठ अनुदान आयोगाचे योगदान डॉ रशमी श्यामसुंदर बकाने	104
24	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व हिंदू कोड बिल **प्रा. डॉ. कुसमेंद्र गं. सोनटक्के**	109
25	महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळातील कामगार संघटनांची भूमिका व कार्य- एक अध्ययन **प्रा. डॉ. शालीनी के. पांडे**	113
26	Rehabilitation Of Sick Small Scale Industries **Dr.Smita Pundlikrao Lade**	120
27	Benefits Of Physical Exercise During Lockdown Period **Dr. Shirish v. Topare**	125
28	Gender Equality: Contribution of Dr. Babasaheb Ambedkar - **Mangesh Bhutade**	127
29	Educational Journey of Dr. Babasaheb Bhimrao Ambedkar **Dr. S. M. Gavade**	130
30	Dr. Babasaheb Ambedkar works towards Indian Society: A study **S.N.Hirekhan**	135
31	Rights Of Aged Persons: Law, Policies And Implementation With Special Reference To The Maintenance And Welfare Of Parents And Senior Citizen's Act, 2007 **Adv. Rupali Chhajer,**	138
32	Influance of Sport Activities on StudentsLiving **Dr. Ajay S. Bonde**	145
33	Buddhism : A Role Model for World Peace **Dr. Bhagayashree A. Deshpande**	149
34	Gender Sensition - One Step Towards A Better World **Adv. Sarika kamdi**	152

B.Aadhar International Multidisciplinary Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
April 2020

Benefits Of Physical Exercise During Lockdown Period

Dr. Shirish v. Topare
Bharatiya Mahavidyalaya, Morshi

INTRODUCTION:

Presently, the whole world is suffering from biggest health-related problem due to spread of Corona. This has forced us keep ourselves locked down in our homes to avoid the spread of Corona. In India, the government has advised to keep ourselves in lockdown. This is to prevent the community spread of Corona virus.

The complete lockdown for longer duration has several effects on us. These include physical, psychological, emotional and social effects. The government through AYUSH and other medical agencies has issued guidelines to be followed by us during lockdown period for avoiding the effects of long-term lockdown.

In such adverse times, the physical exercise can work as best remedy for treating all these problems. Regular exercise has several effects on our body. It has physical, psychological, emotional and social benefits which can be summarized as follows.

Physical benefits: The physical benefits of engaging in exercise are well known. The exercise is the best way of enhancing various physical capabilities. It is the best way of preventing occurrence of any disease and fighting infection. Various body systems get benefited by physical exercise. They are as follows.

1. Enhanced physical efficiencies such as strength, speed, endurance, flexibility and balance.
2. Increased immunity towards infections due to increased level of WBCs.
3. Increased muscle strength
4. Better bone density and joint strength
5. Improved lung capacity and oxygen intake
6. Properly managed blood pressure. The exercise removes bad cholesterol and enhances cardiac functioning
7. Improved digestion and assimilation of food taken which leads to better nourishment and ability to resist infections
8. Balanced level of blood sugar causes improved immunity
9. Proper removal of toxic products from the body

All these lead to better immunity towards any kind of infection from viruses or bacteria. Physical exercise is the best method of keeping illness away.

Psychological benefits: One of the worst effects of lockdown is that the person suffers from various psychological problems. As there is more time available and less work to do, it is obvious that the person starts thinking about various negatives things. The rumors also play ugly role in such situation. Thus it becomes very important that the person should remain psychologically stable and poised. The exercise helps a lot in this direction in following ways.

1. Elevated mood as exercise causes increased release of feel-good hormones
2. Decreased anxiety caused by various negative inputs about the future prospects
3. Exercise leads to lack of depression caused by isolation and inactivity
4. Regular exercise induces sound sleep and complete recovery
5. It leads to decreased stress level

6. It leads to enhanced capacity of handling the pressure in a better way

Social benefits: The engagement in physical exercise has several social benefits. The physical exercise performed with family members is one of the best way of relaxing and improving relations.

1. Even though it is not allowed to go outside the homes during lockdown, it is best time to spend quality time with all family members
2. By engaging in physical activities suitable for all age groups with all family members, the relations with other family members get improved
3. It leads to better understanding and affinity towards family members
4. Through social media also one can spread the importance of physical activities during lockdown period

Conclusion:

Thus it can be concluded that, engagement in various forms of physical exercise not only provides creative ways of investing the time available during lockdown period but also it has several physical, psychological and social benefits. This will not only help in serving the nation in creative way but also help us individually.

References:

1. www.ayush.gov.in retrieved on 24-04-2020
2. www.sciencedirect.com retrieved on 24-04-2020
3. www.sciencedaily.com 31-03-2020 retrieved on 24-04-2020
4. www.ncbi.nim.nih.gov retrieved on 24-04-2020

Impact Factor-7.675 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

February -2021

ISSUE No- (CCLXXI) 271

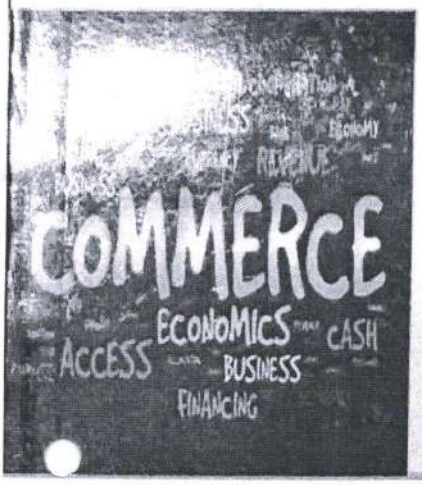

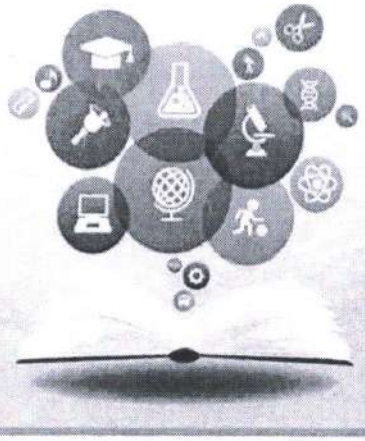

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor:
Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

INDEX

No.	Title of the Paper — Authors' Name	Page No.
1	Analysis of Imagery in Maya Angelou's Caged Bird — **Asst. Prof. Mrs. Archana R. Watane**	1
2	Impact of Pandemic COVID - 19 on Indian Economy and Applicable Policies- An Overview — **Asst. Prof. Sudarshan Kishanrao Dawane**	3
3	Dairy Production and Process In India — **Dr. Aute P.N.**	8
4	Manufacturin industry -institution interaction: A need of the modern education era — **Dr. M.G. Pandey**	12
5	Impact of COVID-19 on Education System — **Dr. P. N. Ladhe**	16
6	Mission olympic gold: A quest for excellence in sports — **Dr. Shirish V. Topare**	21
7	Online teaching – learning during COVID – 19: A Study of Teachers' Perception — **Dr. Ujjwala Sadaphal**	24
8	Application of Vladimir Propp's Theory of *Morphology of the Folktale* in Satyajit Ray's *A Killer in Kailash* — **Somuse Anant Janardhan**	31
9	Right to Privacy and Data Protection Legislation in India — **Swapnil Ukendrasing Sagane**	35
10	A Comparative Study of Private and Public-School teachers Financial Stability and Job Involvement in Gondia District Due to COVID-19 pandemic. — **Ruchita R Mankar**	39
11	The Significance of Sports Tourism — **Dr. Kamini Mamarde**	47
12	Supply Chain Management& Electronic Data Interchange — **Dr. D. R. Panzade**	51
13	COVID-19: A Need for A Paradigm Shift in The Education System of India — **Prof. Vinay M. Vasule**	55
14	Women Safety and Cyber Crime — **Dr. Sunita Sanjay Dhopte**	58
15	The Use Of Ict In Education: A Comparison Of Traditional Pedagogy And Emerging Pedagogy Enabled By Ict's — **Dr. Mahesh Gaikwad**	63
16	Converstion Has Improved The Socio- Economic status Of Tribals — Dr. Balkrushna P.Adhau	67
17	राजर्षी शाहू महाराज एक थोर सामाजीक विचारवंत — **प्रा.डॉ.व्ही.जी. वसु**	71
18	पण्डित नेहरू के धर्मनिरपेक्षता पर विचार — **डॉ. किशोर बी. वासनिक**	74
19	महिला कृषी मजुरांच्या समस्यांचे अध्ययन — **कु. राजश्री सुरेशराव काळे**	77
20	संत साहित्य व वर्तमान — **प्रा. डॉ. लता रामचंद्र जावळे,**	80

Mission olympic gold: A quest for excellence in sports

Dr. Shirish V. Topare
Director of Physical Education and sports

INTRODUCTION:

India is the country with second-highest population in the world with extremely varied socio-cultural settings. Even though, Sports was important aspect of Indian ancient culture, the focus of entire educational and social has shifted from sports to academics only. There are several reasons for our average show in the field of sports at international level such as improper educational structure, lack facilities, lack of incentives for participation in sports, physiological makeup of Indian athletes, improper government policies and their implementation etc. because of which the Indian athletes are not able to achieve excellence in sports.

The 'Olympic Gold' is not only a medal. It is symbolic representation of entire status of development of the country. Most of the countries winning Olympic gold are developed countries with ample facilities for training and coaching. The place of sports in society has dignity in these counties. On the contrary, participation in sports in considered as lost resort for any child.

This situation needs to be changed and proper measures need to be taken for achieving excellence in sports at international level.

Following measures may be helpful in achieving excellence in sports at international level.

- Development of a playfield in every village: There is availability of open space at village levels which can be used for sports activities.
- Establishment of Taluka or District level sports centre: The specific training centers for selected sports popular in that area can be established.
- Providing monitory help to each Medal winner: This is important for continuing participation in sports. This will also help in encouraging new sports persons.
- Providing training to beginners and advanced players: There should be provision of sports facilities for practice and training of players. It may different for beginners and advanced players.
- Holding regular Taluka and district level competitions: This is very important for keeping the interest of athletes for continued participation in sport activities.
- Organization of State level and National competitions: For advanced players, there should be organization of State level and National competitions. Even though these are being organized, these need to be organized more systematically.
- Sports in the School Curriculum: No importance is being given to physical and sports activities in the school curriculum. This is the most important base from where budding athletes can be indentified and nurtured.
- Establishment of Sports schools and academies at every level: There should be provision of special schools and sports academies which will be dedicated to development in sports.

- Sports for general population: There should be Come and Play Facilities available at both rural and urban areas. This will enhance the interest entire society in sports.
- Development of Sports Infrastructure: This should be done at both rural and urban level. The infrastructure plays important role in increasing participation and performance of the athletes.
- Long Term Development Programme for sports excellence: Nobody can imagine getting Olympic Gold without having long-term plan. Thus, it is important to have Long-term plan for this and this plan should be implemented rigorously.
- Centers of Excellence in sports: The Centers for excellence in sports should be established for advanced and elite athletes.
- Specialized Institution for Sports Sciences: The specialized institutions should be established for teaching and research in the fields of Sports Medicine, Sports Psychology, Sports Biomechanics, Sports Biochemistry, Sports Management, Sports Journalism etc.
- Sports Media: Even though, there are several sports channels, there should be increased number of Indian sports channels dedicated for promotion of Indian Sports on TV, Radio etc.
- Training Centers for Coaches: Specialized Institution of International Standard for Training of Coaches should be established. This will produce eminent coaches. Even though there are Centers of Excellence such as NIS, SAI and Sports federations are there, it needs to be modernized.
- Training for international matches: There should be specialized training facility for participation in international matches.
- Assured employment opportunities for Sportsmen: The players dedicate a great amount of their life time for participation in sports. In return they don't get proper returns. Thus, there should be assured employment opportunity available for sports person.
- Sponsorships for sports: There should be proper system for providing sponsorship to sports activities from corporate sectors.
- Involvement of sports organizations: There should be increased involvement of Indian Olympic Association, Sports Authority of India, Khelo India, Nehru Yuva Kendra Sangathan in development process.
- Involvement of Government: There should be increased involvement of Ministry of Youth and Sports Affairs, State and District Sports Offices in this process.
- Knowledge banks: There should be development of Knowledge banks in sports fields in the form of electronic media, library etc.
- Training teachers: There should be provision of training to the school teachers, college teachers and university teachers at various levels.
- Sports for all: Proper schemes for encouraging sports participation by all age groups and genders should be there.
- Sports for special people: There should be provision of training facilities for special sportspersons.

- Honoring ex-sportspersons: These are the assets of the country, so ex-sportspersons should be provided with financial and other aid.
- Voluntary organizations: There should be increased involvement of voluntary organizations in sports development process.
- Promotion of Indigenous Sports: The ancient Indian sorts such as Kabaddi, Kho-kho, mallakhamb, Yoga etc. should be promoted.
- Development of technical support staff: From practice to competition participation, at every level technical staff plays important role. So there should proper training facility for such staff.
- Sports Industry: The development of Quality sports goods and equipment at local level is very important as it reduced cost and improves availability. There should provision of technical courses for sports goods production industries.
- Technical staff training: There should be training facility for training the sports officials, umpires and referees.
- Awareness about Drug Doping in Sports: The awareness about drug menace should be increased at every level.
- Development of Adventure Sports: India has ample opportunity for developing adventure sports. Thus, setting up adventure sports institutions may help.

CONCLUSION:

The process of sports excellence is multifaceted process. It involves several aspects which need to be taken care of. Even though, Indian sports authorities are working very hard to achieve excellence in sports. There should be effective implementation of plans and policies for achieving Olympic Gold.

REFERENCES:

1. https://yas.nic.in/

(SJIF) Impact Factor-7.675

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

February - 2021

ISSUE No - CCXLIV (274)

Impact of COVID-19 on Higher Education

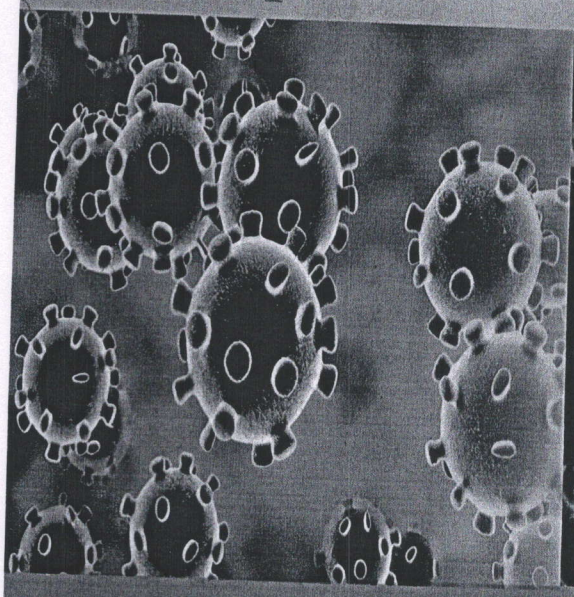

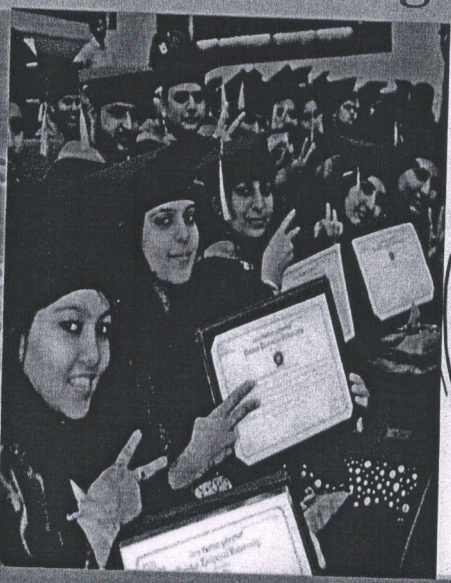

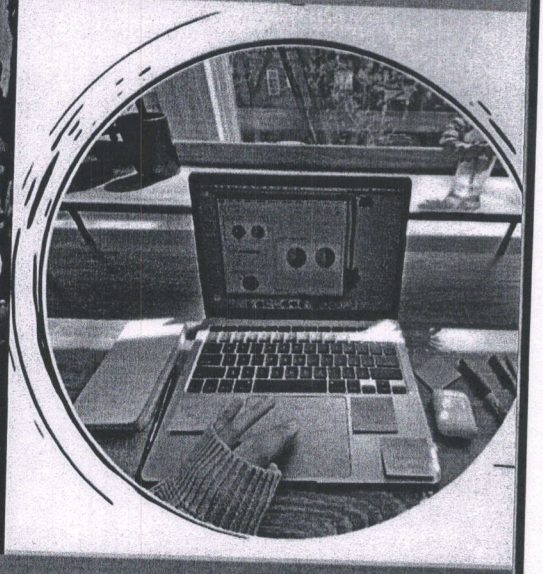

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development Training Institute Amravati

Executive Editors
Dr. Amol Bhuyar / Dr. Dinesh Deore
G. T. Patil College Nandurbar (M.S.)

Editor
Dr. Mahendra Raghuwanshi
G. T. Patil College Nandurbar (M.S.)

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : *www.aadharsocial.com*

Aadhar Publications

(SJIF) Impact Factor-7.675 ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

February - 2021

ISSUE No - CCXLIV (274)

Impact of COVID-19 on Higher Education

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Executive Editors
Dr. Amol Bhuyar / Dr. Dinesh Deore
G. T. Patil College Nandurbar (M.S.)

Editor
Dr. Mahendra Raghuwanshi
G. T. Patil College Nandurbar (M.S.)

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 274 (CCLXXIV)
ISSN : 2278-9308
Fabruary, 2021

Impact Factor – 7.675 ISSN – 2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

February- 2021

ISSUE No – CCXLIV (274)

Impact of COVID-19 on Higher Education

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Dr. Mahendra Raghuwanshi
Editor
G. T. Patil College Nandurbar (M.S.)

Dr. Amol Bhuyar
Dr. Dinesh Deore
Executive Editors
G. T. Patil College Nandurbar (M.S.)

Aadhar INTERNATIONAL PUBLICATIONS
For Details Visit To : www.aadharsocial.com

© All rights reserved with the authors & publisher

INDEX

No.	Title of the Paper — Authors' Name	Page No.
1	A Critical Study of Formal and Online Education in India — **Dr. Rajendra C. Bedse /Dr. Madhav S. Waghmare**	1
2	Challenges in Online Teaching and Learning Process — **Dr. Dinesh Barku Deore**	4
3	Covid-19 impact: Major challenges in online teaching faced by students of rural India. — **Dr. Milind Kashinath Patel**	7
4	Impact of Covid-19 in Teaching and Learning Process in Higher Education — **Sahebrao U. Ahire**	13
5	Online Teaching-Learning Challenges And Issues Of Education In Covid-19 Pandemicperiod **Dr. Uttam V. Nile / Prof. Rupesh R. Deore / Prof. Fula R.Khandekar / Dr. Sandip S. Bhavsar**	19
6	Role of Social Media regarding the online Educational Process — **Prof. Sharmin Shaukat Ghare**	25
7	Online Teaching: A New Avenue for Indian Higher Education — **Dr. Vinod Zalte**	33
8	An Analysis of Containment Zone and Affected Household in Aurangabad District — **Dr. Wasnik Jayendra C.**	38
9	Effects of COVID-19 on College Students' Mental Health — **Mrs. Laxmi Vedu Patel**	41
10	Psychological Impact of COVID-19 Pandemic on Students in India — **Dr. Sateesh Ramkisanrao Surye**	44
11	Use Of Modern Techology In Teaching- Learning Process — **Dr. Jayashri Baliram Patil**	47
12	Role of Social Media Regarding the Online Education Process — **Dr. Shabana A.R. Khatik**	53
13	Online Teaching and Learning: Threat or Opporurtity — **Dr. Raviprakash. D. Thombre**	56
14	Impact Of COVID-19 On Education **Dr. Amol Rameshwarrao Bhuyar**	62
15	Professional Training for Online Teaching and Learning Process Post COVID-19 Pandemic — **Dr. Pavan Chudaman Patil**	66
16	Role of Teachers during COVID – 19 — **Dr. Kiran S. Marathe**	70
17	Merits and Demerits of Online and Offline Teaching Learning – Micro Observation — **Dr. B. S. Patil**	74
18	Distribution Of Villages And Educational Institutions In Osmanabad District A Geographical Survey — **Dr. Tatipamul R. V**	76
19	Importanceand Aspects of Creative Teaching in the current situation of Impact of covid-19 on teaching –Learning process — **Dr.Baviskar Kunda Vitthal**	82
20	Impacts of Covid-19 on higher education in Jalgaon district of Maharashtra — **Prof. Devendra Anantramji Maski /Prof. Dr. Sanjay Devidas Bhaise**	85

21	Effect Of Covid-19 Virus On College Level Cultural And Social Event **Dr. Sawan M Deshmukh**	89
22	Challenges Faced In Online Teaching Process Especially Teachers in Higher Education Institutions **Dr.Baviskar Kunda Vitthal**	92
23	कोविड महामारीचे भारतीय उच्च शिक्षण पध्दतीस आव्हान: ऑनलाइन शिक्षण **सहा. प्रा. उपेंद्र धगधगे / डॉ. तारक दास**	96
24	शाळा किंवा वर्गखोली आणि ऑनलाइन अध्ययन—अध्यापन यांचा तुलनात्मक अभ्यास **डॉ. कळसकर सूर्यकांत नागनाथ**	98
25	कोविड—१९ या महामारीच्या लॉकडाऊनकाळात वातावरणात झालेल्या बदलांचा भौगोलिक अभ्यास **प्रा.डॉ. दिलीप नि. लांजेवार**	105
26	आधुनिक तंत्रज्ञानाचा अध्ययन — अध्यापन पद्धतीत उपयोग **डॉ. अक्षय किशोर घोरपडे**	110
27	ऑनलाईन शिक्षण : अध्यापन-अध्ययनापुढील संभाव्य धोके आणि संधी **प्रा.डॉ.वासुदेव भिका माळी**	117
28	कोविड — १९ च्या काळात राष्ट्रीय सेवा योजनेची भूमिका **अश्विन सुरेश खांडेकर**	121
29	कोविड - १९ चा पर्यावरणावरिल झालेला परिणाम - एक अभ्यास **प्रा. डॉ. राहुल देविदास इंगळे**	126
30	उच्च शिक्षणातील ऑनलाईन शिक्षण व अध्ययन संदर्भातील भारत सरकारचे कार्यक्रम आणि धोरणे : ऐतिहासीक विश्लेषण **प्रा.डॉ. निशांत भिमरावजी शेंडे**	130
31	ऑनलाईन अध्यापन व अध्ययन प्रक्रियेतील आव्हाने **डॉ. संदीप भास्करराव गरुड / प्रा. मोहन अर्जुन वसावे**	133
32	बी.एड्.च्या छात्र अध्यापकांच्या दृष्टीकोनातून वर्गअध्यापन व ऑनलाईन अध्यापन यांचा तुलनात्मक अभ्यास **प्रा.डॉ.सौ. विजया विठ्ठल बाविस्कर**	140
33	कोरोना काळातील उच्चशिक्षणाचे स्वरुप व संधी **प्रा. डॉ. अरुणा विजयकुमार नेरे**	143
34	कोरोना महामारीचा प्रकोपरू महाराष्ट्र शासनाचे प्रभावी आपत्ती व्यवस्थापन **शरद बाबुराव सोनवणे**	145
35	कोरोना (कोव्हीड—१९) काळातील ऑनलाईन अध्यापन आणि विद्यार्थ्यांचा प्रतिसाद **डॉ.सतिश हरलाल पारधी**	151
36	कोविड—१९ चा पर्यावरणावरील प्रभाव **प्रा. डॉ. विजय पु. गोरडे/ प्रा. पराग श्री. मेश्राम**	155
37	कोरोना संकट तसेच लॉकडाऊनचा ऐतिहासीक अभ्यास **प्रा.डॉ. ए.एम. काळबांडे**	159
38	ऑनलाईन अध्ययन मध्ये समूह संपर्क साधनांची भूमिका **डॉ. दीपा अनिल पाटील**	163
39	ऑनलाईन शिक्षण प्रणाली : फायदे आणि तोटे **व्ही. एस. पाटील / एस. जे. नांद्रे**	167
40	कोविड —१९ चा उच्च शिक्षणावरील प्रभाव **डॉ. महेंद्र रघुवंशी**	171
41	कोविड—१९ का प्रकृति पर प्रभाव **वीरेन्द्र कुमार अहिरवार**	174
42	ई—लर्निंग : आधुनिक भविष्यवादी शिक्षा प्रणाली **डॉ. वसीम मक्रानी**	178

43	कोरोना काल में राष्ट्रीय सेवा योजना की भूमिका : बाँसवाडा (राजस्थान) जिले के विशेष संदर्भ में। डॉ. लोकेंद्र कुमार	184
44	Covid–१९ नंदुरबार जिल्हा व राष्ट्रीय सेवा योजनेची भूमिका डॉ माधव कदम	188
45	कोरोनामुळे कोलमडलेली शिक्षणव्यवस्था : एक अभ्यास प्रा.डॉ.फरिदा खान	193
46	कोरोणा वायरस हवामाणातील बदल एक अदृश्य संकट डॉ. विजय ब. खराते	195
47	तंत्रज्ञानाचे शिक्षणातील महत्त्व व अडचणी डॉ. दिलीप घोंगडे	198

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) –7.675, Issue NO, 274 (CCLXXIV)
ISSN : 2278-9308
Fabruary, 2021

Effect Of Covid-19 Virus On College Level Cultural And Social Event

Dr. Sawan M Deshmukh
Head, Department of Geography
Bhartiya Mahavidyalaya, Morshi (Tq-Morshi, Dist-Amravati)

Abstract

Today, Covid-19has made the entire world economy, social system, education system, etc. awkward. The virus appears to affect all components. It has also had a huge impact on the education system, which has led to the development of some new methods of education.However, college gatherings, educational trips, anniversaries, festivals, etc., have come to a complete halt. Although it has been closed for some time, it has hurt the students of that academic year.

The present paper briefly discusses the impact of Covid-19on the cultural and social activities of the college.

Keywords

Covid-19, college, students, social,cultural

Introduction

Due to covid-19, the education system of the entire country has deteriorated. Today all the colleges, schools, pre-schools, universities are feeling down without students. All education is started online. If the colleges were closed for some reason, the online education system spread during this period, but the actual demonstrations stopped.

In almost every college in every university, co-curricular activities are implemented throughout the year. In this various social as well as cultural programs are implemented by the students. However, these programs are closed at this time. In this paper, the effect of covid-19on these factors has been briefly explained.

Objectives

The main objective of the present research paper is to discuss the impact of covid-19 virus on the social and cultural programs at colleges.

Data Source & Methodology

The information presented in this paper is based on the secondary as well as the information obtained through study and self-experience. The paper is based on daily newspapers, magazines, TV news, information on the Internet and personal experiences.

Study Region

No such specific region has been selected for the preparation of the presented research paper. It also discusses how the year-round college co-curricular activities have been affected. This situation is found in almost all colleges in Maharashtra. Therefore there is no limit to the research area in the presented paper.

Effect of Covid-19on Annual Gatherings

Every year an annual get-together is organized in every college. Under this, various programs are organized, among which one-act plays, dances, speech competitions, rangoli competitions, song singing programs etc. are organized. This gives scope to other artistic talents of the students and also gives some relief from the stress of studying throughout the

year. In the same way, the teacher gets to know the other qualities of the students and the teacher and the students get closer.

Although online learning methods are currently in place, such programs are completely closed. Students who are in their final year of graduation have suffered more as such cultural events have closed.

The Effect of Covid-19On Celebrating the Anniversaries of Great Personalities

Every year in the college, under the co-curricular activities, polite greetings are given to the great men on the occasion of their anniversaries. Students share their thoughts under that program. Such events increase the stage daring of the students and also make the students aware of their social work by reminding them of great men. As a result, a sense of social commitment grows in the minds of many students.

Currently such programs are taking place in colleges but not students. Only teachers are present. Students need such programs to be aware of social work, but at present the effect of covid-19is found to be adverse.

Effect of Covid-19 on Educational Trips and Field Survey

Courses include trips and field survey in a practical subject. In a subject like geography, one has to visit different geographical places. Both undergraduate and postgraduate sessions include a trip. The educational trip and field surveys helps to understand the cultural, social and geographical conditions of the place away from the place of residence. Students also learn how to do adjustment when they are away from home.

But at present such educational trips are completely closed. This is because such trips are prohibited during the Covid-19epidemic and are very risky. Therefore, the effect of covid-19is felt on this component with intensity.

Effect on NSS and NCC Programs

Each college has activities like NSS and NCC for the social, cultural and physical development of the students. If students participate in this activity, they also get extra marks. NSS has a ten day camp every year in which one village is adopted. After staying in this village for 10days, cleaning the village, explaining the importance of cleanliness to the people of the village, completing a stalled work in the village through the students' own labor, taking out morning walks in the village etc. are done.Also, lectures by experts in various fields are conducted every day during these ten days. Also, cultural programs are organized every night as entertainment.

The main role of NCC is to develop character, comradeship, discipline, secular outlook, and spirit of adventure and the ideals of selfless service among the youth. To create a human resource of organized, trained and motivated youth, to provide leadership in all walks of life and be available for service of the nation.

At present, the student camps of NSS and NCC are closed and students are deprived of many social and cultural exchanges due to lack of students in the college.

Effect of Covid-19 on Various Sport Events

Every year various inter-collegiate games are organized so that the students participate in their favorite sport. This allows students from different colleges to get to know each other and understand both their own strengths and weaknesses while playing. This helps in fulfilling the requirement of outdoor sports for the physical development of the students.

At present, some colleges allow solo sports but group sports like kabaddi, cricket and khokho are still not allowed. Therefore, covid-19seems to have had an effect on college level sports as well.

Effectof Covid-19 on College Level and University Level Cultural Programs Every university has arranged special youth festival event for students every year. It has various programs like inter-collegiate one-act play competition, imitation competition, singing competition, dance competition, debate competition, speech competition, English quiz, essay competition, rangoli competition, etc. These programs run for three days in a row and each participating student gets extra marks in their degree exams. In the same way, it benefits the students later in life.

Due to the epidemic of covid-19, such programs are completely closed, so the students and colleges who had previously prepared for such programs have suffered a great loss. The impact of the epidemic is evident in the programs at the college level.

Conclusion and Suggestions

The effect of the covid-19epidemic is found on college studies as well as on every other co-curricular activity. Given the nature of the epidemic, it is not safe to say that such a program /'////should not be taken at present, nor should it be taken forcibly. In this, there is a problem of every element from administration to student.

At present, it is advisable not to do such activities collectively, even though it is the first duty of the students to take care of the health of the students.

However, some elements can be implemented online to a small extent, such as videos of students acting alone, videos of speeches; videos of a model's presentation, etc. are without edited by shooting in a row. Students should also send videos of their help to someone in need, give their previous year's book to poor students, etc,so social events will also be to some extent from the students.

References

- "COVID-19, higher education and the impact on society: what we know so far and what could happen" Article Published in World Economic Forum, (https://www.weforum.org)
- Daily News Paper Lokmat Date 1st July 2020 to 10th January 2021.
- https://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/culture-shock-covid-19-and-the-cultural-and-creative-sectors-08da9e0e/
- https://usiofindia.org

Aadhar Social Research & Development Training Institute, Amravati.

CERTIFICATE

ISSN 2278-9308

Impact Factor 7.675 (SJIF)

This is to certify that Prof./Dr./Mr./Mrs./Ms. **Dr. Sawan M Deshmukh**

Of Bhartiya Mahavidyalaya, Morshi (Tq-Morshi, Dist-Amravati)

has published a paper on **Effect Of Covid-19 Virus On College Level Cultural And Social Event**

Peer Reviewed International Research Journal **B.Aadhar** *Issue* **no, 274**. *Published* on *Dated* **05, February - 2021..**

Prof. Virag Gawande
Director
Aadhar Social Research &
Development Training Institute,
Amravati

Impact Factor-7.675 (SJIF)

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

January -2021

ISSUE No- (CCLXX) 270

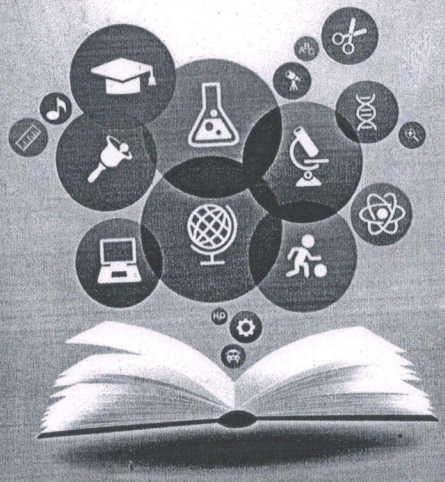

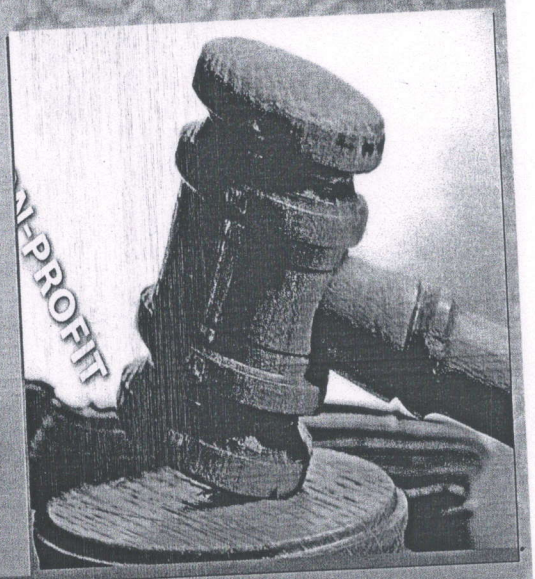

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor:
Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : *www.aadharsocial.com*

Aadhar Publications

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	उत्तम कांबळे यांच्याकथांमधील समाजदर्शन	प्रा.डॉ.विवेक कमलाकर खरे	1
2	स्वामी विवेकानंदांचा युवकांना एकाग्रतेचा संदेश.	डॉ.ओमप्रकाश बोबडे	5
3	भारतातील शेतकऱ्यांची चळवळ आणि कारणीभुत घटक	डॉ.दामोदर दुधे	8
4	संत गाडगे बाबा	सहा. प्रा. प्रफुल ढोके	12
5	मराठी भाषिक (पत्रकारीतेतील) कोरोना	प्रा. डॉ. राजेश चवरे	15
6	राष्ट्रसंतांच्या प्रबोधन कार्यात संगीताची भूमिका	प्रा. डॉ. ज्वाला नागले	21
7	कोरोना आणि मानसिक आरोग्य	प्रा.डॉ.मंगला अजाबराव कडवे	27
8	भारतीय शेतीव्यवसायाच्या आधुनिकतेच्या वाटचालीतील अडचणी	प्रा. डॉ. सर्जेराव गंगाधर गोल्डे	31
9	कोरोनाकाळातील आदिवासींचे जीवन	डॉ.सतिश हरलाल पारधी	35
10	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे शैक्षणिक विचार	चोपराम लक्ष्मण गडपायले /डॉ.अमोल मांडेकर	39
11	महारांचा इतिहास	प्रा. डॉ. राजेंद्र ज. कांबळे	44
12	वैवाहिक जीवनातील स्वास्थाकरिता जोडीदाराची विवेकी निवड	डॉ. माधुरी झाडे	47
13	ग्रामपंचायतमधिल निर्वाचित महिला प्रतिनिधीची ग्रामविकासात भुमिका	डॉ. मनोज श्रीकृष्णराव पवार	53
14	गर्भवती व दुग्धसृजन करणाऱ्या स्त्रियांकरिता पोषक आहाराची भूमिका	प्रा.रंजना अ. नक्षिणे	57
15	शिक्षणतज्ञ लोकमान्य टिळकांची राष्ट्रीय शिक्षणाबाबत विचार आणि कार्यसंपदा – एक अभ्यास	प्रा. डॉ.सौ.वंदना राजेश शिंदे	61
16	नव्या कृषी कायदया विषयी शेतकऱ्यांच्या मताचे अध्ययन	प्रा.डॉ. प्रशांत रा. देशमुख	70
17	भारतीय अर्थव्यवस्थेतील बदलाचा देशातील व्यवसायावर झालेला परिणाम	प्रा.डॉ.जयंत डी.पोरे	74
18	सार्वजनिक आरोग्य संदर्भ covid १९:– कोरोना महामारीमुळे महिलांच्या स्वास्थ्यावर होणारा परिणाम.	प्रा. नितु जि. शेंडे	77
19	''श्रावणधारा''(१९७०)	डॉ.सी.एस.राणे	82

20	आंबेडकरी विचारकाव्य एक विहंगमावलोकन प्रा.डॉ.स्मिता शेंडे	88
21	फळबाग लागवड तंत्र प्रा. डॉ.संतोष एन.ताडे	96
22	जगाच्या इतिहासात धम्मपद हा ग्रंथ अमूल्य ज्ञानाचा सागर आहे. डॉ. अजय खडसे	98
23	जागतिकीकरणोत्तर दलित कविता डॉ. सुनील अभिमान अवचार	101
24	भारतातील महिला विकास संबंधी योजनांचे अध्ययन प्रा. डॉ. सुनिता श्रीकृष्ण बाळापुरे	108
25	कोविड २०१९ चा भारतीय कृषी अर्थव्यवस्थेवरील परीणाम दिपक एन. काळे	112
26	भारतीय अर्थव्यवस्थेमध्ये रुपयाचे अवमुल्यन होण्याची कारणे डॉ. केशव सुर्यभानसा गुल्हाने	116
27	लोकशाहीतील स्त्रियांचा दर्जा कल्पना बंडीवार	119
28	१९९० नंतरचे समाजवास्तव व मराठी कवितेचे स्वरूप प्रा. मनीषा नामदेव बनसोडे	122
29	लोककल्याणकारी राज्य की निर्म्मिती में राजनिती के निर्देशक सिद्धांतों का महत्व डॉ.विभा प्र.देशपांडे	125
30	पारंपारिक स्त्री से आधुनिक स्त्री तक: एक प्रवास डॉ. फरहिना शिरीन नसिरोद्दीन	128
31	दिव्यांग व्यक्तियों का वर्तमान परिदृश्य विवेक संतोषराव गोर्लावार	134
32	हिंदी के आँचलिक उपन्यास और उनका महत्व लेफ्टनंट डॉ. रविंद्र पाटील	142

कोविड २०१९ चा भारतीय कृषी अर्थव्यवस्थेवरील परीणाम

दिपक एन. काळे

स.प्रा. वाणिज्य विभाग, मोर्शी भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी

भारतासाठी आर्थिक वर्ष २०२०—२१ हे अत्यंत त्रासाचे कष्टाचे आणि विशेष म्हणजे अर्थव्यवस्थेतील विकासावर प्रतिकुल परीणाम करणारे अनुभवास आले. २०१६ या वर्षीच्या निश्चलनीकरणानंतर आर्थिक घसरणीत झालेली सुरुवात वाढत जाऊन तीची तिव्रता आणि व्याप्ती सातत्याने वाढतच गेली. तिचे वाईट सामाजिक आर्थिक परीणाम देशाला व समाजाला भोगावे लागत आहे. त्यावर नियंत्रणाचे धोरण राबवित असतांना अतिवृष्टी व महापुराचा झटका महाराष्ट्र व इतर राज्यांना सहन करावा लागला. त्यामुळे या नैसर्गीक आपत्तीतुन बाहेर निघण्यापुर्वीच कारोना महामारीचे संकट येवुन उभे राहीले.

देशातील कोणत्याही प्रकारचे नैसर्गिक, राजकीय, आर्थिक आणि आरोग्य विषयक संकटाचे देशाच्या विकासावर प्रतिकुल व घातक परीणाम दिसुन येते. कोविड—२०१९ ची लागण नियंत्रीत करण्याकरिता आपण स्विकारलेल्या टाळेबंदीचे अंत्यत प्रतिकुल परीणाम भारतीय अर्थव्यवस्थेवर झालेले दिसुन येते आहे. जागातील १९६ देशापैकी १७५ देशात ही महामारी अस्तित्वात होती. दिनांक ३० जानेवारी २०२० ला पहीली कोरोना बाधीत व्यक्ती केरळमधील थ्रिसुरमध्ये आढळली ज्याचा केंद्रीय आरोग्य आणि कुटुंब नियोजन मंत्रालयाच्या आकडेवारीनुसार २ एप्रिल २०२० ला भारतात एकुण २०० केसेस आढळल्या त्यात १५१ रुग्ण बरे झाले, तर येथुन सुरुवात होऊन २० जुलै २०२० रोजी जगात कोरोनाबंधीताची एकुण संख्या १४.४६ दशलक्ष ऐवढी होती. त्यातील ८. ६४ दशलक्ष रुग्ण त्यादिवशी भारतात एकुण १०,८१,४९७ लोक भारतात कोरोना बाधीत होते. त्यापैकी ६,८१,००३ लोक कोरोनावर मात करुन बरे झाले. त्यापैकी महाराष्ट्रात ३,००,९३७ रुग्ण सर्वाधिक रुग्ण होते. तामीळनाडु (१६५,७१४) दिल्ली (१,२२,७९३) कर्नाटक (५९६५२) आणि गुजरात (४७,४७६) ऐवढी रुग्ण संख्या होती. त्यामध्ये कोरोना बाधीताची रुग्ण काही शहरातच बेंगलोर, अहमदाबाद, कोलकत्ता, पालघर या शहरात तिव्र अशी लागत वाढत होती.

१. अशी ही कोरोना महामारी संकट असतांना टाळेबंदी स्विकारली असतांना त्याचे देशाच्या आर्थिक वृध्दीवर होणारा परिणाम दिसुन आलेला आहे.

संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या अहवालाप्रमाणे भारताचा व्यापार परीणाम घटेल भारत हा देशातील प्रतिकुल परीणाम झालेला १५वा देश असेल असे सांगीतले. आशियाई विकास बॅकेच्या अभ्यासाप्रमाणे २९.९ अब्ज अमेरिकन डॉलरमध्ये आर्थिक नुकसान होईल. बी. एस. ई.चा निर्देशांके ३५६३५ वरुन १९४२ पर्यत तर एस. एस. ईचा निर्देशांक १०,४५१ वरुन ५३८ पर्यंत पोहचला.

भारताचा G. D. P. जुलै २०१९ मधील ५.२ टक्क्यावरुन टाळेबंदी नतरच्या काळात ३.१ टक्के पर्यंत घटले आणि पुढे त्यापेक्षाही घटत गेला.

सर्वच आर्थिक क्षेत्रात घट आलेली दिसुन आली आहे. भारतातील उद्योग क्षेत्राचे ३८% चे नुकसान झाले. कोळसा उत्पादन १५.५% ने घटले. क्रुड तेलाचे उत्पादन ६.७% वरुन ६.४% आले तसेच नैसर्गिक वाढ उत्पादन १९.९०% नी घटले. सिंमेट उत्पादन ८६% ने घटले. खते उत्पादन ४.५% ने आणि क्रुड तेलाचे उत्पादन ६.८% नी घंटले.

- **केविड २०१९ च्या टाळेबंदीमुळे शेती क्षेत्रावर होणारा परिणाम :—**

देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर झालेले कोरोना महामारीचा परीणाम २०२१ या आर्थिकं वर्षाच्या पहील्या तिमाहीत देशाच्या दरडोई उत्पन्नात २३.९ टक्क्यानी घट झाली कोरोनाची साखळी तोडण्यासाठी सरकारने लागु केलेल्या लॉकडाऊन तसेच व्यापार दळणवळणार अनेक निबंधामुळे अर्थव्यवस्थेतील प्रमुख सर्वच क्षेत्राची पुरवठा साखळी खंडीत झाली. देशात भिषण परिस्थिती निर्माण झाली असतांना स्थि आणि कमी गुंतवणूकीतुन ३.४% दरडोई उत्पन्न देणारे शेती आणि शेतीपूरक उद्योग आपल्या अर्थव्यवस्थेला तारणहार ठरले.

२. २०२०—२१ या आर्थिक वर्षात कोरोना टाळेबंदीमुळे भाजीपाला, फळे, मिरची, लसुन, भात, गहु, सोयाबीन, हरभरा कापुस ज्वारी, या सर्व पिकाचे अती पावसामुळे नुकसान भरपुर प्रमाणात झाले. तसेच द्राक्षे, पेरु, काजु, चिक्कु, संत्रा, आंबा, कलिंगड व इतर फळफळाची काढणी न झाल्यामुळे नुकसान झाले आहे. तसेच प्रक्रिया उद्योगात दुग्ध कुक्कुटपालन फळप्रक्रिया उद्योग बंद राहील्याने शेती आणि शेतीसंबंधी उद्योगाचे नुकसान होऊन उबघाईस आले.

फळे भाजीपाला यांच्या किंमती कमी झाल्यामुळे शेतकऱ्याचे मोठे नुकसान झाले. भाजीपाला फळे कडधान्ये यांची विक्री होत नसल्यामुळे श्रमिकांना मजुरी न मिळाल्यामुळे उपासमारीची वेळ त्याच्यावर उपासमारीचा वेड आली होती. एकुण शेतकऱ्यापैकी ५४.९% भुमिहीन, तर ४५.१०% अल्पभुधारक आहे. ४०० दशलक्ष लोकांना टाळेबंदीचा फटका बसला रोजगार बंद झाल्याने. औद्योगिक कामगाराचीही शेतमालाला मागणी कमी झाल्याने सन २०१८—१९ मध्ये शेतीमाल नियीपासुन भारताला ३८ अब्ज मिळाले होते. ते निर्यातीचे उत्पादनावर पूर्णतः सोडावे लागले.

कोरोना महामारीचे परीणाम शहरी भागात जास्त प्रमाणात असल्यामुळे दिल्ली, पुणे, मुंबई, मद्रास ईत्यादी शहरात शेतमालाचा उठाव झाला नाही. प्रत्येक शेतकऱ्याचे लाखो रुपयाचे नुकसान झाले. कोविड महामारी प्रत्येक राज्यावर वेगवेगळया परीणाम झाला. मध्यप्रदेशात कलिंगडाचे उत्पादन होणारे शेतकरी पुर्णतः तोटयात आले.

साखर कारखाने बंद असलयामुळे ऊस तोडणी बंद राहील्याने कामगार येवूनही ते काम करु शकले नाही. त्यामुळे त्यांच्यावर उपासमारीची वेळ आली. तर शेतकऱ्याचे मोठे नुकसान झाले. खरीप हंगामातील तयारी, मशागत बी—बियाणे, अवजारे उपलब्ध करणे आर्थिकदृष्टया कठीण झाले होते. टाळेबंधीच्या शेती आणि क्षेत्रनिहाय वेगवेगळया आहे. यातुन जरी सध्या धान्यसाठा पुरेसा असला तरी भविष्यात धान्याची टंचाई निर्माण होण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. असे मत भारतीय शेती संघर्ष समितीचे समन्वयक अविक शहा व्यक्त करतात.

३. हापुस आंब्यापैकी ५५% उत्पादन महाराष्ट्रात होते आणि त्यासहीत मुबई, पुणे, कोल्हापुर ही मोठी बाजारपेठ आहे. मागणीत घट झाल्यामुळे उत्पादकाचे मोठया प्रमाणावर नुकसान झाले. वाहतुक व पॅकेजींग न झाल्यामुळे ७०% मागणी कमी झाली आहे. त्यामुळे जर शेतकऱ्यांना कर्जपुरवठा केला नाही. तर ते कोरोनामुळे उपासमारीची वेळ आली होती.

पंजाब व हरीयाणामधील गहू बिहरपर्यंत पोहचला नाही मक्याची आधारभुत किंमत १७६० रुपये प्रति क्विंटल असतांना ११०० रुपयांना विकावा लागला मध्यप्रदेशात उठाव नसल्याने चन्याला प्रति क्विटल ६०० ते ७०० रुपये कमी मिळाले. वास्तविक शेतकऱ्यांना रोख मदत देणे आवश्यक आहे. मात्र दुसऱ्याच बाजुने काही शेतमालाच्या किंमती मात्र वाढुन त्याचा आर्थिक बोजा गरिबावर पडत आहे.

तृणधान्याच्या बाबतीत भाववाढ एप्रिल २०१९ मधिल १.२% वरुन मार्च २०२० मध्ये ५.३% तर एप्रिल २०२० मध्ये ७.८% पर्यंत वाढली तर या काळात कोविड–१९ टाळेबंदी हाणीकारक ठरली.

संध्यास्थितीत कोविड परीणाम भारतीय अर्थव्यवस्थेमध्ये कृषी क्षेत्राचे नुकसान होत आहे. कोरोणा महामारीमुळे न्युज चॅनल आजतकच्या माहीतीनुसार ६६% लोकांच्या उत्पादनात घट झाली, तर १९ लोकांचे रोजगार गेले व फक्त ३% लोकांचे उत्पादन वाढले, तर १२% लोकांच्या उत्पादनात काही फरक नाही असे वर्तविले.

कोरोणा काळात शेतकऱ्यांचा ३ कृषी कायदे लादल्या_गेल्यासारखे असल्यामुळे सध्या देशात तिन कायाद्याचा पेच आणि शेतकरी उत्पादनावर आलेली. हमी भावावर असलेली (सदोषपूर्ण हमीभाव प्रक्रीया)

४.त्यामध्ये प्रतवारी MSP चा फायदा शेतकऱ्याऐवजी उद्योग व्यवसायिकांना होताना दिसते. फळाच्या बाजारात दळणवळण हे दिल्ली राजधानी केंद्रस्थानी असलेल्या शेतकरी आंदोलनामुळे कृषी अर्थव्यवस्थेला (उत्पादन) कमी किंमत मिळत आहे. सध्याची जी राज्यव्यवस्था आहे ती राजकीय स्वरुपाची असुन कृषी केंद्रीत नसल्याप्रमाणे असल्याचे आढळुन येते.

एकंदरित विचार केल्यास (कंत्राटी फॉर्मिंग व्यवस्था) यामुळे शेतकऱ्यांचा फायदा होईल असे शासन दर्शवित आहे. तसेच मालकी ही शेतकऱ्यांची राहील असे सरकार सांगत आहे. परंतु जमिनीवरील सातबाऱ्यावर बोजा, बॅकांचे कर्ज, पिक विमा, पिक विमा घेण्यासंबंधीचा अधिकार याबाबतीत संभ्रम निर्माण झाला आहे. तसेच शेतकऱ्यांचा आधारभुत किंमतीबाबत ठोस लेखी आश्वासन कायद्यात हवे आहे. परंतु याबाबत तोंडी आश्वासन देत आहे. मात्र कायद्यात तशी तरतुद करायला तयार नाही.

- **शेतकरी उत्पादनाबाबत तीन कायदे :–**

१. शेतकरी उत्पादने वाणिज्य प्रोत्साहन व सुविधा कायदा २०२०
२. शेतकरी (सशक्तीकरण व संरक्षण) किंमत आश्वासन आणि कृषी सेवा करार कायदा २०२०
३. अत्यावश्यक वस्तु (दुरुस्ती) कायदा २०२०

या तिन कायद्यांना शासनाने मान्यता दिली असतांना यातिनही कायद्याचा परीणाम शेतकऱ्यांवर वाईट होईल असे शेतकऱ्यांना वाटत आहे. तर मुक्त व्यापार व्यवस्था मान्य असतांना देखिल फायदा होणार आहे. असे सरकारचे म्हणणे आहे. परंतु याकायद्यातील संभ्रमाव्यस्था मात्र कायम आहे. शेतकऱ्यांच्या कायद्यासंबंधी मागण्यांचा संप ५० ते ५५ दिवस उलटुनही यावर काही निष्पन्न होतांना दिसुन नाही तरी पण यात योग्य ती सुधारणा करुन शेती क्षेत्राचा विकास व्हावा जेणे करुन सर्वात मोठी लोकसंख्या या क्षेत्रावर अवलंबुन असल्याममुळे या क्षेत्रातील शेतकऱ्यांना योग्य तो निर्णय होवुन स्वतंत्र्य शेती, सेंद्रीय शेती आणि उत्कृष्ट कृषी व्यवस्था निर्माण व्हायला पाहिजे.

सध्यास्थिती कृषी क्षेत्रांची वाईट आहे. व त्या क्षेत्राला बळकटी यावी.

- **संदर्भ :–**

१. अर्थसंवाद अंक जुलै सप्टेंबर २०२०
२. योजना नोव्हेंबर २०२०
३. देशोन्नती–पेंच तिन कायद्याचा, अनंत बोरसे, दि. १७ जाने २०२१
४. देशोन्नती–महाशक्तीपान, प्रकाश पोहरे, दि. १७ जाने २०२१
५. न्युज आज तक–दि. २१ जाने २०२१

प्राचार्य
भारतीय महाविद्या
भोर्शी, जि. अमरा

Aadhar Social Research & Development Training Institute, Amravati.

CERTIFICATE

ISSN 2278-9308

Impact Factor 7.675 (SJIF)

Impact Factor 7.675 B.Aadhar Research Journal

This is to certify that Prof./Dr./Mr./Mrs./Ms. दिपक एन. काळे

Of स.प्रा. वाणिज्य विभाग, मोर्शी भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी

has published a paper on कोविड २०१९ चा भारतीय कृषी अर्थव्यवस्थेवरील परीणाम

Peer Reviewed International Research Journal B.Aadhar. Issue NO.270 *Published* on *Dated*

01, January, - 2021.

Prof. Virag Gawande
Director
Aadhar Social Research & Development Training Institute,Amravati

आचार्य
भारतीय महाविद्यालय
मोर्शी, जि. अमरावती

(SJIF) Impact Factor-7.675 ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

February - 2021

ISSUE No - CCLXXI (271)

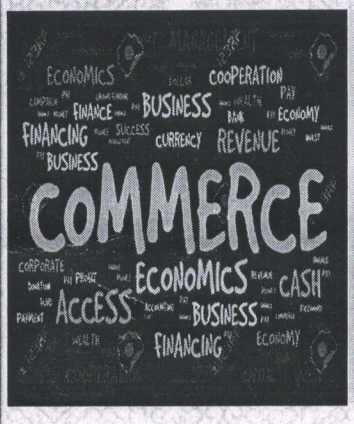

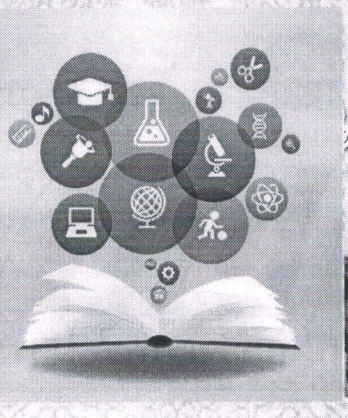

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor :
Dr.Sanjay J. Kothari
Head,Deptt.of Economics,
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe ArtsComm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

Principal
Bharatiya Mahavidyalaya
Morshi,Dist.Amravati(M.S.)

20	नागपूर शहर का विस्तार प्रा. रवि आर. साखरे	103
21	वर्धा जिल्हयातील तालुकानिहाय लोकसंख्या वाढीचे भौगोलिक विश्लेषण प्रा. एन. जी. सोनुले	106
22	विदर्भ जलसिंचन क्षमतेचे भौगोलिक अध्ययन डॉ. सुषमा ल. दामोदरे,	115
23	आदिवासी साहित्याच्या प्रेरणा आणि सद्यस्थिती **प्रा. डॉ. अविनाश मेश्राम**	122
24	मराठी कथेतील वास्तवदर्शी भावविश्व **डॉ. हिराजी बनपूरकर**	128
25	महाराष्ट्रातील सार्वजनिक ग्रंथालय : एक अध्ययन प्रा. सचिन गणपतराव कर्णेवार	132
26	ब्रज का भक्ति संगीत प्रा. डॉ. श्वेता दीपक वेगड	137
27	शेतक्र्यांच्या समस्या व उपाय चोपराम लक्ष्मण गडपायले / डॉ.अमोल मांडेकर	142
28	बाबा आमटेंच्या 'ज्वाला आणि फुले' मधील जीवन दर्शन डॉ. वैजयंती पेशवे	147
29	पंडित कुमार गंधर्व यांची गायणशैली सहा. प्रा. जगन्नाथ के. इंगोले	152
30	वारकरी सांप्रदायाची संगीता सोबत भक्तीमार्गाची वाटचाल प्रा.गजानन बा. काळे	155
31	शरच्चंद्र मुक्तिबोधांची कविता - एक समीक्षा **प्रा. डॉ. पंकज शं. वानखेडे**	160
32	दुस—या महायुध्दानंतरचे मानसशास्त्र डॉ सुनीता श्रीकांत पांडे	164
33	साहित्यातील स्त्रीदर्शन : मालतीबाई बेडेकर यांचे साहित्यातील वाङ्मयीन योगदान **प्रा. अंशुमती भा. पेंडोखरे**	167
34	उस्मानाबाद तालुक्यातील सामान्य भूमी—वापरांचा भौगोलिक अभ्यास. प्रा.चव्हाण अे.डी.	172
35	भारतातील बुद्ध धम्माचा इतिहास **प्रा. डॉ. रजनी भिमराव गेडाम (सोनुले)**	177
36	सुदृढ आरोग्य निर्मीतीमध्ये योगाची भुमिका डॉ. आदित्य किशोर सारवे	183
37	Spatial Analysis of Agricultural Efficiency in Yavatmal District (Maharashtra State) **Prof. Gopal Bhalavi**	186
38	Urdu Ka Eik Khoobru Shayer **Mohammad Asra**	191
39	AFKAR-E-SAROSHA **Dr. Azhar Abrar**	196
40	Sahir Ludhyanwi ki shayeri **Dr.Feroz S.Khan**	200

Principal
Bharatiya Mahavidyalaya
Morshi,Dist.Amravati(M.S.)

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 271(CCLXXI) B
ISSN : 2278-9308
Fabruary, 2021

Spatial Analysis of Agricultural Efficiency in Yavatmal District (Maharashtra State)

Prof. Gopal Bhalavi
Assistant Profrssor, Department of Geography
Bhartiya Mahavidyalaya, Morshi (Tq-Morshi, Dist-Amravati)
Email Id – gopalbhalavi000@gmail.com

Abstract

Agriculture is the primary occupation of India and more than 70% population is engaged in agriculture and related occupation. Agricultural efficiency is depending on the production of agriculture and it is one of the important indicators of agricultural development.

Present paperreveals the tahsil wise analysis of agricultural efficiency and change in efficiency of Yavatmal District.

Keywords

Agricultural efficiency, production, development, change

Introduction

Agricultural efficiency is a main indicator of development in agricultural sector. It is the simply ratio of farm output and farm input. It denotes the efficiency of agricultural productions compare to their cultivation.In India the efficiency of agriculture is not sufficient compare to the population pressure.

The present paper is based on the tahsil wise analysis of agricultural efficiency and change in efficiency index in Yavatmal district of Maharashtra state.

Objectives

The objectives of the present paper has follows,

1) To calculate and analysis tahsilwise efficiency of agriculture in the study region.
2) To discuss the change in agricultural efficiency in the study region.

Data Source & Methodology

Present investigation is based on the secondary source of data and raw data is complied from District Agriculture Office, Yavatmal and Socioeconomic Review of Yavatmal District.

Efficiency index of agriculture is calculated with the help of Ganguli's (1938) method by using following formula,

$$En = (Iyn \times Cn) \div 100$$

Where as,

En - Agriculture efficiency,

Iyn - Yield of Crops,

Cn - Crop land share in percentage

$$Iyn = (Yi \div Yn) \times 100,$$

Where, **Yi = Production ÷ Area, Yn = Total Production ÷ Total Area**

$$Cn = (Area \div Total\ Area) \times 100$$

$$Change = Current\ Index - Previous\ Index$$

Principal
Bharatiya Mahavidyalaya
Morshi,Dist.Amravati(M.S.)

The analysis is based on the data year 2005-06 and 1015-16. The results are shows in the table and map of the study region also change in the index is presented on bar graph.

Study Region

Yavatmal district is the part of Amravati division and located in Maharashtra state. Geographically district is situated in between 19^0 26' N to 20^0 42' N latitude and 77^0 18' E to 79^0 9' E longitude. District covered total 13584 sqkm area with 16 tahsils and total population of the district is 2772348 as per the census year 2011.

Yavatmal district is abounded with Amravati and Wardha district towards north, Washim and Hingoli district on west, Nanded district and Telangana state towards south and Chandrapur district is located on east.

Agricultural Efficiency

The efficiency index of both years is divided into three categories, index below 10 considered as low efficiency region, index in between 10 to 12 as moderate and index above 12 as high agricultural efficiency region.

Tahsil wise efficiency index of agriculture of both year 2005-06 and 2015-16 also change during this period is presented in table no 1.

Table No 1

Yavatmal District – Agricultural Efficiency (2005-06and 2015-16)

Tahsils	Agricultural Efficiency Index 2005-06	Agricultural Efficiency Index 2015-16	Change
Yavatmal	10.32	10.53	+0.21
Babhulgaon	11.54	6.89	-4.65
Kalamb	9.06	8.61	-0.45
Ralegaon	7.81	7.13	-0.68
Maregaon	8.39	11.04	+2.65
Wani	7.08	8.34	+1.26
Kelapur	12.37	12.16	-0.21
Ghatanji	8.14	7.73	-0.41
Umarkhed	7.86	13.11	+5.25
Mahagaon	7.97	12.03	+4.06
Pusad	8.61	12.54	+3.93
Digras	12.93	9.22	-3.71
Darwha	11.26	11.17	-0.09
Ner	7.89	12.11	+4.22
Zarizamni	10.46	6.37	-4.09
Arni	6.77	11.97	+5.2

Source - Author

Agricultural Efficiency (2005-06)

The zone wise region of agricultural efficiency as follows,

Principal
Bharatiya Mahavidyalaya
Morshi,Dist.Amravati(M.S.)

Low Agricultural Efficiency Region

In the study region more than 50% part has found the low agricultural efficiency. Total ten tahsils are included in low efficiency of agriculture (Table No 1). Arni (6.77) and Wani (7.08) tahsil found the lowest index of efficiency in the entire region. The ratio of crop cultivation and production is poor in these regions.

Moderate Agricultural Efficiency Region

Yavatmal, Zarizamani, Darwha and Babhulgaon tahsils found moderate efficiency respectively. The ratio of cultivation and per yield production is an average of this region. The irrigation facilities, farm implements are quite developed in this region and it impacts on the agricultural efficiency.

High Agricultural Efficiency Region

Digras (12.93) and Kelapur (12.37) tahsils recorded the highest index of efficiency in 2005-06 (Map No 1). The ratio of farm input and output is grater in the region compare to other tahsil.The agriculture development is also found higher in this period.

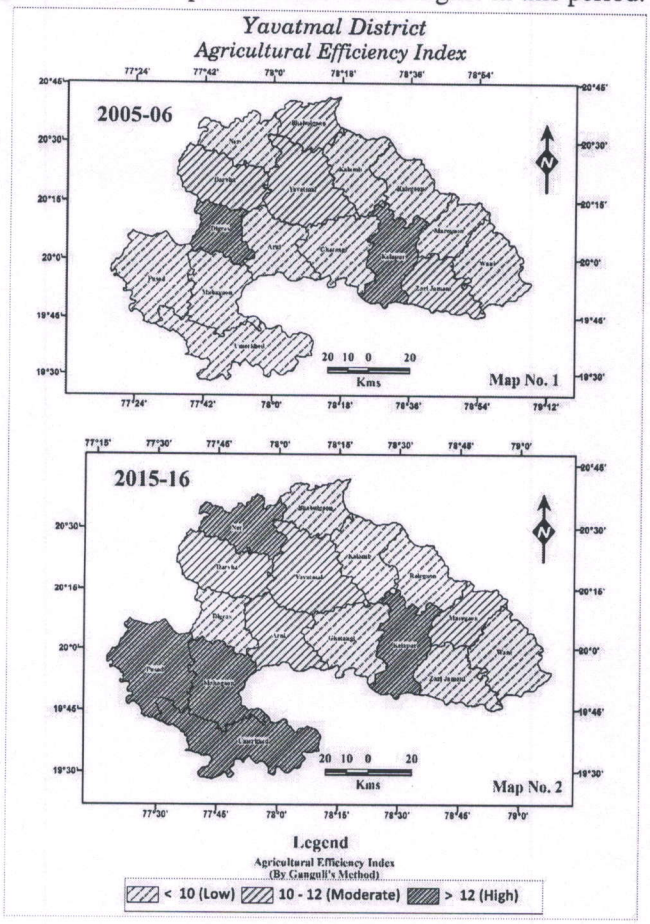

Principal
Bharatiya Mahavidyalaya
Morshi,Dist.Amravati(M.S.)

Agricultural Efficiency (2015-16)

The zone wise region of agricultural efficiency in the year 2015-16 as follows,

Low Agricultural Efficiency Region

In the period 2015-16 total seven tahsils recorded low index of agricultural efficiency and Zarizamani is the lowest of them. The in proper pattern of crop cultivation is the main reason of low efficiency in these regions.

Moderate Agricultural Efficiency Region

Yavatmal, Maregaon, Darwha and Arni tahsils found the moderate efficiency in 2015-16. Yavatmal and Darwha tahsil was also moderate in 2005-06, Maregaon and Arni was low in 2005-06 (Map No 2). The progress is found in Arni and Maregoan tahsil compare to previous decade.

High Agricultural Efficiency Region

Mahagaon (12.03), Ner (12.11), Kelapur (12.16), Pusad (12.54), Umarkhed (13.11) tahsils recorded highest efficiency index of agriculture in 2015-16. All these tahsils except Kelapur was low in 2005-06. The development in agricultural efficiency in these tahsils is maximum and remarkable in the region.

The irrigation facilities and development of farm implements in Pusad and Umarkhed tahsils helps to the development in agriculture.

Change in Efficiency (2005-06 to 2015-16)

Both changes positive and negative are found in the efficiency of study region. The negative changes are occurred in Babhulgaon, Zarizamani, Digras, Ralegaon, Kalamb, Ghatanji, Kelapur and Darwha tahsil. Kelpaur tahsil is stillhigh agricultural efficiency in the district but the index is quite decreased in 2015-16compare to 2005-06 (Graph No 1).

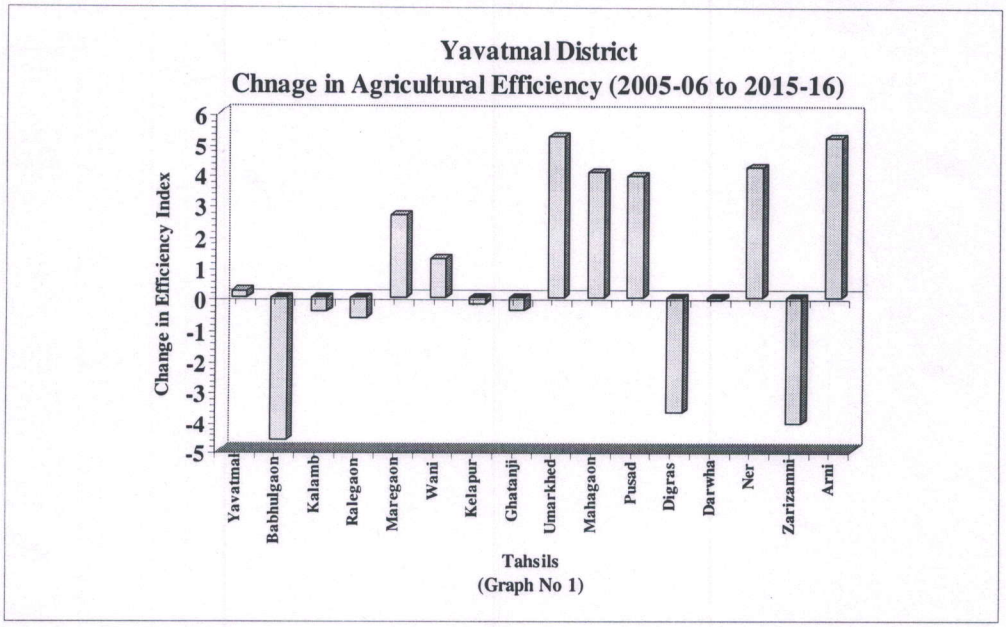

(Graph No 1)

In remaining tahsils the growth is found in agricultural efficiency, but this growth is not uniform and sufficient.Maximum growth is found in Arni and Umarkhed tahsil, the index

Principal
Bharatiya Mahavidyalaya
Morshi, Dist.Amravati(M.S.)

is increased more than 5 in these tahsils. While minimum growth is found in Yavatmal tahsil. Yavatmal tahsil is moderate in both decades. The growth in index in other tahsils is found in between 1to 5. It indicates the moderate pattern of development in agricultural productivity and efficiency.

Conclusion and Suggestions

Agricultural efficiency of the study region is uneven and variations are found during 2005-06 to 2015-16. The impact of Penganga River is positively shows on the agricultural efficiency on Umarkhed tahsil. The development in agriculture fertilizers, agricultural societies, irrigation facilities and farm implements in Pusad tahsil helps to improve in agricultural efficiency.

Babhulgaon, Zarizamani tahsil was moderate in 2005-06 but in 2015-16 the efficiency index is found low due to the poor ratio in farm input and output.Maximum degradation is found in Babhulgaon tahsil due to the improper pattern of cultivation. Pusad, Ner, Mahagaon, and Umarkhed tahsil was low in 2005-06 but in 2015-16 these tahsils included in high efficiency region because the growth in ratio of cropcultivation and per yield production.

In most of the tahsils of Yavatmal district, crop yields increased but not as much as the area under cultivation increased. Therefore, it is found that agricultural efficiency has decreased in 50%of the study area.

It is noticed that the farmers in the study area are constantly growing crops in an area. For agriculture, some land has to be fallow for some time, which helps in maintaining the fertility of the land.However, the area under cultivable land in the district has been reduced, which has a direct impact on agricultural efficiency.

In order to improve agricultural efficiency in the study area, it is necessary to increase the yield per hectare of agriculture. For this, modern cropping methods and techniques must be used everywhere.Also, agricultural land should be plowed gradually for some time to help maintain the fertility of the land and also increase the yield per hectare. Proper use of fertilizers, planting of crops according to the season, selection of crops according to water estimation etc. will help in increasing the efficiency of agriculture.

References

1) Dikshit K. R. (1973), "Agriculture Regions of Maharashtra, Geographical Review of India, Vol. XXXV, No. 4, Pp. 11-14.
2) Ganguli, B. N. (1938), "Trends of Agriculture and Population in Ganges Valley', London, Pp. 93.
3) Joshi and Dube (1979), "Measure of Regional Disparity in the Level of Agriculture Development Madhya Pradesh", The Deccan Geographer Vol.No. 17(3) pp. 585-593
4) Meshram R. (2016), "Agricultural Efficiency Index in West Vidarbha Region of MaharashtraState", EDUNOUS, International peer reviewed journal of interdisciplinary education,Vol-1, Issue-5, Jan-2016, pp. 54-57.

Principal
Bharatiya Mahavidyalaya
Morshi,Dist.Amravati(M.S.)

Impact Factor-7.675 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

February -2021

ISSUE No- (CCLXXI) 271

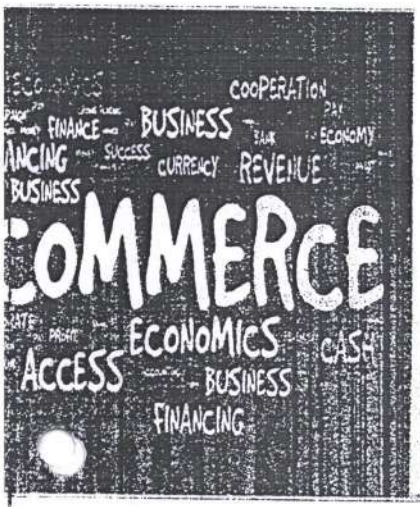

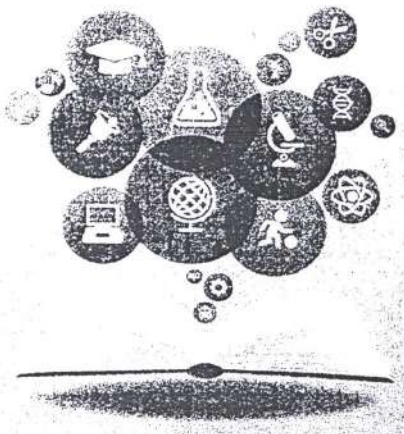

Chief Editor
Dr. Vijay S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor:
Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

B.Aadhar

This Journal is indexed in :
Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
Cosmos Impact Factor (CIF)
International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

INDEX

No.	Title of the Paper — Authors' Name	Page No.
1	Analysis of Imagery in Maya Angelou's Caged Bird — **Asst. Prof. Mrs. Archana R. Watane**	1
2	Impact of Pandemic COVID - 19 on Indian Economy and Applicable Policies- An Overview — **Asst. Prof. Sudarshan Kishanrao Dawane**	3
3	Dairy Production and Process In India — **Dr. Aute P.N.**	8
4	Manufacturin industry -institution interaction: A need of the modern education era — **Dr. M.G. Pandey**	12
5	Impact of COVID-19 on Education System — **Dr. P. N. Ladhe**	16
6	Mission olympic gold: A quest for excellence in sports — **Dr. Shirish V. Topare**	21
7	Online teaching – learning during COVID – 19: A Study of Teachers' Perception — **Dr. Ujjwala Sadaphal**	24
8	Application of Vladimir Propp's Theory of *Morphology of the Folktale* in Satyajit Ray's *A Killer in Kailash* — **Somuse Anant Janardhan**	31
9	Right to Privacy and Data Protection Legislation in India — **Swapnil Ukendrasing Sagane**	35
10	A Comparative Study of Private and Public-School teachers Financial Stability and Job Involvement in Gondia District Due to COVID-19 pandemic. — **Ruchita R Mankar**	39
11	The Significance of Sports Tourism — **Dr. Kamini Mamarde**	47
12	Supply Chain Management& Electronic Data Interchange — **Dr. D. R. Panzade**	51
13	COVID-19: A Need for A Paradigm Shift in The Education System of India — **Prof. Vinay M. Vasule**	55
14	Women Safety and Cyber Crime — **Dr. Sunita Sanjay Dhopte**	58
15	The Use Of Ict In Education: A Comparison Of Traditional Pedagogy And Emerging Pedagogy Enabled By Ict's — **Dr. Mahesh Gaikwad**	63
16	Converstion Has Improved The Socio- Economic status Of Tribals — Dr. Balkrushna P.Adhau	67
17	राजर्षी शाहू महाराज एक थोर सामाजीक विचारवंत — **प्रा.डॉ.व्ही.जी. वसु**	71
18	पण्डित नेहरू के धर्मनिरपेक्षता पर विचार — डॉ. किशोर बी. वासनिक	74
19	महिला कृषी मजुरांच्या समस्यांचे अध्ययन — कु. राजश्री सुरेशराव काळे	77
20	संत साहित्य व वर्तमान — प्रा. डॉ. लता रामचंद्र जावळे,	80

21	कोरकु आदिवासी शिशु संस्कार विधीपर तंत्रज्ञान का प्रभाव सहा. प्रा. आनंद गो. मनवर	86
22	वऱ्हाडी लोकसाहित्यातून अविष्कृत होणाऱ्या पारंपारिक जीवन पद्धती डॉ. राखी मंगेश जाधव	89
23	कोविड –2019 चा भारताच्या आर्थिक क्षेत्रावर परिणाम व सरकारी उपाययोजना प्रा. व्हि.व्हि. खांडेकर	93
24	संतश्रेष्ठ तुकाराम आणि त्यांचे अभंग प्रा.डॉ.प्रशांत वाल्मिकराव धनवीज	98
25	मराठी शाहिरी वाङ्मयाची जडणघडण प्रा.डॉ.राकेश दे.कभे	106
26	साठोत्तरी मराठी ग्रामीण कथा आणि वास्तव डॉ. हर्षा पं. येवले (सौ. हर्षा ढाले)	110
27	बीड जिल्ह्यातील महिला सरपंचाच्या कुटुंबातील दर्जाचा समाजशास्त्रीय अभ्यास डॉ.सुधीर आ.येवले, डॉ.रुपाली कुलकर्णी	115
28	भारतीय शास्त्रीय संगीताचा आत्मा-बंदिश डॉ. अर्चना संदीप देशपांडे	120
29	कोरोना स्वयंपूर्ण गाव अर्थव्यवस्थेचा सुधार एक दृष्टीक्षेप प्रा. डॉ. जयंत एम. बनसोड	124
30	व्यावसायीक संदेशवहन : उद्दीष्टे महत्व आणि व्याप्ती प्रा.डॉ.सर्जेराव राजाराम कहाळे	129
31	भालचंद्र नेमाडेची स्त्रीविषयक भूमिका आणि त्यांची कादंबरी प्रा. दिलीप घोनमोडे	132
32	ग्रंथपालन व्यवसाय विकासामध्ये भारतीय ग्रंथालय संघाची भुमीका : एक अभ्यास गणेश वा. निशाणे	135
33	सार्वजनिक क्षेत्राच्या बँकेतील सुधारण : एक अध्ययन प्रा. डॉ. विजय के.बन्सोड	138
34	"प्रतिभावंत साहित्यिक अण्णा भाऊ साठे" प्रा. डॉ. विजयकुमार सुरेंद्र विनोदकर	143
35	किन्नरों का समाजशास्त्रीय विश्लेषनात्मक अध्ययन डॉ. प्रमिला हरीदास भुजाडे	147
36	लोकसत्ताक भारताची गरज : भगवान बुद्ध आणि त्यांचा धम्म डॉ. प्रतिभा गौ. ताकसांडे	154
37	बहुराष्ट्रीय कंपन्यांची भूमिका : एक अभ्यास डॉ. सुधाकर सोनोने	163
38	पश्चिम विदर्भातील स्वदेशी आंदोलन डॉ. गजानन बापूराव ठाकरे	167
39	सत्यशोधक जगदेवराव भालेराव डॉ. किशोर मारोती वानखडे.	172
40	चतुष्कोन एक आकलन डॉ.सी.एस.राणे	177
41	Study of Psychological Capital and Emotional Competence among Divorcees Mrs. Chitra Nimbalkar. / Dr. Subodh Bansod	180

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 271(CCLXXI)
ISSN : 2278-9308
Fabruary, 2021

कोविड–२०१९चा भारताच्या आर्थिक क्षेत्रावर परिणाम व सरकारी उपाययोजना

प्रा. व्हि.व्हि. खांडेकर
सहाय्यक प्राध्यापक, भारतीय महाविद्यालय मोर्शी

करोना विषाणू संसर्गामुळे संपूर्ण जगावर लॉकडाऊन करण्याची अभूतपूर्व अशी वेळ आली. या साथीमुळे जगाच्या व पर्यायाने भारताच्या अर्थकारणावर परिणाम झाला. जग जागतिक मंदीच्या दिशेने वाटचाल करीत आहे.जगभरात पसरलेल्या कोव्हिड-१९ च्या महामारी मुळे पुढील काही दिवस भारतीय अर्थव्यवस्था बराच भाग ठप्पराहील. करोणामुळे रोजगार क्षेत्र,शेतीक्षेत्र, उद्योग क्षेत्र, पर्यटन क्षेत्र, शेतीवर अवलंबून असणारे छोटे उद्योग,शिक्षण क्षेत्रठप्प झाले.

सुरुवातीला हा आजार आला तेव्हा तो चीनपुरता मर्यादित राहील असा सर्वांचा समज होता परंतु हा आजार चीनबाहेर पसरल्यामुळे सर्व जगात सर्वच क्षेत्रात मंदीची लाट आली. त्याला भारत सुद्धा अपवाद राहिलेला नाही.करोना व्हायरस चा उद्रेक झाल्यानंतर गेल्या काही दिवसांमध्ये शेअर बाजार कोसळला पण अर्थव्यवस्था ही फक्त शेअर बाजार, गुंतवणुकदार यापुरतेच मर्यादित आहे का? अर्थव्यवस्था ही फक्त याच गोष्टीबद्दल नसते, तर आपल्याकडे रोज किराणा येतो,भाज्या येतात, दूध येत, वाहतूक, शेती, उत्पादक घटक, बांधकाम, उद्योगधंदे, नोकरी, पर्यटन, या सर्व क्षेत्रावर आपली अर्थव्यवस्था अवलंबून आहे.लॉकडाऊनमुळे ही सर्व क्षेत्र बंद झाल्यामुळे सर्वच व्यवहार ठप्प झाले. त्यामुळे करोनाचा अर्थव्यवस्थेवर काय परिणाम झाला आणि भविष्यात होवू शकतो, हे समजून घेणे आवश्यक आहे.

१)शेती व शेतकरी :-

लॉकडाऊनमुळे शेतकरी व शेती उद्योग मोठ्या प्रमाणात अडचणीत सापडला आहे. शेतकरी वर्षभराचे नियोजन करून पीक लागवड करत असतो. खरिपात झालेला अतिपाऊस मका, कपाशी, धान, सोयाबीन, व फळे या पिकांवर रोग व घटलेले उत्पादन आणि पडलेले बाजारभाव यामुळे खरिपात खूप काही उत्पन्न मिळाले नाही. रब्बीत करोना संकट आल्यामुळे व देशात २२ मार्चपासूनलॉकडाऊनअसल्यामुळे मजूर शेतात कामाला येत नाही. त्यामुळे माल काढता आला नाही. काढला तर तो विक्रीसाठी बाजारात येण्यासाठी वाहन नाही व नेलाच तर बाजारात विकला जाईल याची हमी नाही. तसेच या क्षेत्रावर अवलंबून असणारे पूरक उद्योग सुद्धाबंद पडले. उदा. दूध व्यवसाय, पोल्ट्रीफार्म हे उद्योगसुद्धा बंद पडले. त्यामुळे शेतकरी तर अडचणीत आला परंतु या क्षेत्रावर अवलंबून असणारा वर्ग बेकार झाला. त्याचा हाताला काम नाही, मजुरी नाही. ही परिस्थिती जर अशीच राहिली तर ही समस्या वाढत जाईल. शहरातून बेकार झालेला वर्ग गावी येत आहे. त्याचा सुद्धा भारशेतीवर येत आहे. त्यामुळे ग्रामीण भागात बेरोजगारी वाढत आहे. याचा मोठा परिणाम भारतीय अर्थव्यवस्थेवर होत आहे. आज देशातील निम्मी श्रमशक्ती एकट्या शेती व शेतीशी निगडित क्षेत्रात कार्यरत आहे. शेतीतील ८५ टक्के शेतकऱ्याकडे अडीच हेक्टरपेक्षाही कमी जमीन आहे. हीच जमीन त्यांच्या उदनिर्वाहाचे साधन आहे. तसेच

मच्छिमारी क्षेत्र १ कोटी ४० लाख लोकांना रोजगार पुरविते.लॉकडाऊनमुळे या क्षेत्राचे नुकसान झाले, तसेच अंड्याच्या किमती कमी झाल्या. चिकनची मागणी कमी झाली.लॉकडाऊनमुळे बाहेर पाठवता आला नाही. त्यामुळे स्थानिक स्तरावर रोजगार नसल्यामुळे उठाव नाही. तीच परिस्थिती दुग्ध व्यवसायात आहे. टाळेबंदीची झळसर्वाधिक आदिवासी जनतेला बसला आहे. कारण बहुसंख्य आदिवासी मजुर लॉकडाऊनमुळे घरी आला जो गावात होता. त्यांचे मोहफुल, तेंदुवत्ता गोळा करणेबंद झाले. त्यांचा माल घ्यायला कोणीही व्यापारी तयार नव्हता. त्यामुळे बहुसंख्य आदिवासी व्यक्ती बेकार झाला व त्यांचा उत्पन्नाचा स्त्रोत कमी झाला. या सर्व गोष्टीचा एकंदर परिणाम शेती, शेतकरी, आदिवासी बांधव, यांच्या उत्पन्न व रोजगावर झाला. या सर्वांचा देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर फार मोठा परिणाम झाला.

२)सूक्ष्म लघु आणि मध्यम उद्योग :-

भारतात नोंदणीकृत सूक्ष्म, लघुउद्योग संस्थांची संख्या १कोटीहून अधिक आहे.कोव्हिड-१९ ची झळ या क्षेत्रातील कार्यरत असणाऱ्या अंदाजे अडीच कोटी लोकांना बसली आहे. महाराष्ट्रात सूक्ष्म व उद्योगाशी निगडित संस्थांची संख्या ८लाख इतकी आहे. भारतात लघु उद्योगाचा वार्षिक आऊटपुट २५ लाख कोटी रुपये इतका आहे. भारताच्या निर्यात क्षेत्रात ५०टक्के वाटा या उद्योगाचा आहे. तर २०१९ मध्ये या क्षेत्राचा देशातील जी.डी.पी.तीलवाटा २९ टक्के इतका होता. जुलै २०१९ मध्ये केंद्रीय मंत्री नितिन गडकरी म्हणाले होते या क्षेत्राचा जी.डी.पी.तील वाटा ५० टक्के न्यायचं आमचे उद्दिष्ट आहे. वर्षभरातच ही परिस्थिती आता बदलली आहे. हे क्षेत्र आता कोसळण्याच्या मार्गावर आहे असे गडकरी म्हणाले. या क्षेत्राची स्थिती अत्यंत नाजूक असून या क्षेत्रात सावरण्याचा प्रयत्न सरकार करत आहे. लघुउद्योजकांना समस्यांना सामोरे जावे लागत आहे. यासंबंधी महाराष्ट्र चेंबर्स ऑफ कॉमर्सच्या गव्हर्निंग काऊन्सिलचे सदस्य समीर दुधगावकर सांगतात की, उद्योजकांसाठीहा आतापर्यंतचा सर्वात कठीण काळ आहे. काही लोक या संकटाचे तुलना २००८ साली आलेल्या महामंदीशी करतात. पण हे संकट त्यापेक्षा कित्येक पटीने मोठआहे. २००८ मध्ये अर्थव्यवस्था चालत होती पण कोव्हिड-१९ मध्ये ती थांबलेली आहे. उद्योग थांबले आहेत. सप्लाय चैन खंडीत झाल्या आहेत. मजुर गावी परतले आहे. उद्योजकाकडे असलेल्या ठेवी आता संपत आल्या आहेत. त्यामुळे लहान उद्योगावर व त्यांच्या मालकावर व त्यावर अवलंबून असणारे मजूर व कर्मचारी यांच्यावर बेकारीची कुऱ्हाड कोसळली आहेत.वत्याचा परिणाम अर्थव्यवस्थेवर झाला आहे.

पर्यटन उद्योग:-

करोना महामारीमुळे पर्यटन उद्योगाला करोडो रुपयांचे नुकसान होण्याची शक्यता आहे. सरकारने महामारीमुळे विदेशातील लोक व देशातील लोक यांच्या जाण्यायेण्यावर बंधने लावली आहे. विदेशातून भारतात पर्यटनासाठी येणारे विदेशी नागरिकाकडून २८ अरब डॉलर चे उत्पन्न मिळत होते. या उद्योगाशी संबंधित ३.८ करोड लोकांवर रोजगाराचे संकट आले. भारतात काही कोटी लोक या उद्योगाशी जोडले आहेत. उद्योग संघाच्या आकडेवारीनुसार यात्रा व पर्यटन क्षेत्र २०१८ मध्ये भारताचा जी.डी.पी. मध्ये ९.२%योगदान होते. सुमारे ४कोटी २०लाख रोजगार निर्माण करणारे हे क्षेत्र होते. पर्यटन उद्योगामुळे हॉटेल बुकिंग रद्द झाले. त्यामुळे हॉटेल व्यवसाय बुडाला. वन विभागाचे नुकसान झाले आहे. वन विभागाच फक्त एकट्या महाराष्ट्रातील ताडोबाचे उत्पन्न १०ते १२ कोटी रुपये होते. भारतातील वनपर्यटनाच काही हजार कोटींचे उत्पन्न बुडालं.लॉकडाऊनमुळे पर्यटन व्यवसाय ठप्प झाला. त्यावर आधारित विमानउद्योग,

हॉटेलउद्योग, बुकिंग व्यवसायिक, फूटपाथवर बसणारे व्यवसायिक, तसेच या सर्वांचं रोजगार गेला. त्यामुळे देशाचं अर्थकारण बिघडलं.

बांधकाम व्यवसाय उद्योग:-

करोना काळात बांधकाम व्यावसायिकांचा फार मोठं नुकसान झालं. यामध्ये असलेला रोजगार नष्ट झाला. या क्षेत्रावर जमबसविण्यासाठी आणखी ६ ते १२महिने लागतील. नोकरी पेशातले लोक व शहरात राहणारे सर्वात जास्त घर खरेदी करतात. या काळात त्यांच्या नोकऱ्या गेल्या त्यामुळे पैशाची कमतरता यामुळे बांधकाम करणे किंवा नवीन घर खरेदी करणे, त्यांना परवडणारे नव्हते तसेच किस्तीने घर घेणारे किस्त भरू शकत नव्हते. त्यामुळे बांधकाम व्यवसाय संकटात सापडला. तज्ञांच्या मते बांधकाम व्यवसायआधीच संकटात होता.२०१९ मध्ये भारतातल्या ९ मोठ्या शहरात आधीच घरांच्या विक्रीत३०% घट झाली. याला कारण हाऊसिंग प्रोजेक्टचं काम ठप्प पडणं आणि शेकडोबिल्डर्सनी दिवाळखोरी घोषित करून बांधकाम व्यवसायात कन्सल्टंट म्हणून काम करणारी संस्था नाईट अंड फ्रँकचेगुलाम झिया यांच्या मते "पाच वर्षापासून अडचणीत सापडलेल्या या व्यवसायाला गेल्या काही महिन्यात थोडी गती आली होती."२०१७मध्ये रेरा (रिअल इस्टेट डेव्हलपमेंट ॲंडरेगुलेशन ॲक्ट) लागू करणं. या कायद्यामुळे बिल्डरला नव्या प्रोजेक्टसाठी ७०% निधी एकावेगळ्या अकाउंट मध्ये ठेवणे अनिवार्य होते. एका प्रोजेक्टचा निधी दुसऱ्या प्रोजेक्टसाठी वापरू शकत नाही. बांधकाम व्यवसायासमोर दुसरं आव्हान होतं जीएसटी व तिसरं कारण होतं नोटाबंदी. सरकारचे धोरण काळ्या पैशाला लगाम घालणे व टॅक्सवसूल करणे हा होता. परंतु या व्यवसायात काळ्यापैशाची उलाढाल होत असल्यामुळे घरघेणारा व विकणाऱ्याला अडचणी आल्यात त्यामुळे अगोदरच अडचणीत असणारा हा व्यवसाय करोनामुळे ठप्प पडला त्यामुळे रोजगार निर्मिती झाली नाही. वेकारी वाढली. बिल्डर्स अडचणीत आले. त्यामुळे सरकारचे टॅक्सरूपाने येणारे उत्पन्न कमी झाले. याच कारणामुळे इंडियन चेंबर ऑफ कॉमर्सचे महानिदेशक राजीव सिंह यांच्या मते "कोव्हिड-१९ मुळे जवळपास ६५%लोक आपल्या कर्जाचा हप्ता भरू शकणार नाही. लोकांच्या हात्यावर पुढचे बांधकाम होत असते. यालाच कन्स्ट्रक्शन लिंक्ड प्लान असेही म्हणतात.

केंद्र सरकारच्या उपाययोजना

करोना संकटाच्या वेळी केंद्र सरकारने पाच योजना शेतकरी व शेतमजूर यांच्या साठी राबविल्या त्याला प्रधानमंत्री गरीब कल्याण पॅकेज असे संबोधले गेले.

१)जनधन खाते :-

३महिने ५०० रुपये मदत महिलांना दिले. यावर याचा लाभ २० करोड महिलांना मिळाला. त्यामध्ये राष्ट्रीय सहाय्यता कार्यक्रमानुसार २.८२ करोड वरिष्ठ नागरिकांना, विधवा व दिव्यांगाना १४० करोड रुपये वित्तीय सहायता रूपाने दिले.

२) खाद्य सुरक्षा नुसार धान्य :-

केंद्र सरकारने सर्व राशन कार्ड धारकांना ३ महिने मोफत गहू व तांदूळ दिले. तेही जितके त्यांना कार्डवर मिळत होते त्याच्या दुप्पट राशन त्यांना दिले. जवळपास ८१ करोड लाभार्थी आहे. त्यांच्यावर सरकारने ४० हजार करोड रुपये खर्च केले.

३)पीएम किसान सम्मान निधि योजना :-

या योजनेनुसार शेतकऱ्यांच्या खात्यात दर वर्षी ६०००रुपये तिन किस्तीत दिले. काळात २००० रुपये ची किस्त लगेच शेतकऱ्यांच्या खात्यात टाकली. या योजनेवर ०२ रुपये,९ करोड ३४ लाख शेतकऱ्यांना दिले.

४)मनरेगा रोजगार :-

करोना काळात "मनरेगा योजना" ग्रामीण क्षेत्रातील मजुर लोकांना रोजीरोटीचा सहारा झाली. अगोदर मनरेगावर दैनिक मजुरी१८२रुपये होती ती वाढवून २०२रुपये केली यावर ३३,३००करोड रुपये खर्च केले.

५)उज्वला योजना :-

उज्वला योजनेनुसार लॉकडॉऊन काळात ३ महिन्यापर्यंत मोफत गॅस सिलेंडर दिले. यासाठी केंद्र सरकारने ४.८२ करोड रुपये गरिबांच्या खात्यात जमा केले.

६)सरकारने करोना नंतर आलेल्या आर्थिक संकटाचा सामना करण्यासाठी २० लाख कोटी रुपयांच्या पॅकेजची घोषणा केली

७) लघु उद्योगांना विनातारण ३ लाख कोटी रुपयांचे कर्ज तसेच लघू उद्योगांना ४ वर्षासाठी कमी व्याज दराने कर्ज देवू असे अर्थमंत्री म्हणाल्या.

८) सुक्ष्म आकाराच्या आणि अडचणीत असलेल्या उद्योगासाठी १५,००० कोटी रुपयांचा निधी तयार करणार व याचा फायदा ४५लाख उद्योगांना मिळणार.

या घोषणा वित्तमंत्र्यांनी उद्योग व्यवसायाला आधार देण्याच्या दृष्टिकोनातून मा. प्रधानमंत्री व अर्थमंत्र्यांनी केल्यात.

<u>सारांश</u> :-

करोनामुळे जगातील सर्व व्यवहार ठप्प झाले. त्याला भारत सुद्धा अपवाद नव्हता. मार्च २०२० ते जवळपास ऑक्टोंबर २०२० पर्यंत संपूर्ण आंतरराष्ट्रीय व्यवहार बंद होते. आयात निर्यात बंद होती. भारतातील सर्वच शेतीपासून तर उद्योग, पर्यटन,बांधकामक्षेत्र यामुळे शेतीत काम करणारे मजूर तर उद्योगधंद्यांमध्ये काम करणारे कामगार तर नोकरी करणारे व्यक्ती या सर्वाचे रोजगार गेले. उद्योगधंदे ठप्पपडले त्यामुळे व्यावसायिक कर्जबाजारी झाले. बँकेचे हप्ते देऊ शकले नाहीउद्योग डबघाईसआले. शेतकरी नष्ट झाला. त्यामुळे शेताची अर्थव्यवस्था कमकुवत झाली. सरकारला उत्पन्नापेक्षा खर्च जास्त करावा लागला. ही सर्व परिस्थिती पूर्वपदावर येण्यासाठी २ ते ३ वर्षाचा कालावधी लागू शकतो.

सरकारने मजुर वर्ग,कामगार वर्ग यांना आर्थिक मदतीचा हात दिला. राशन कार्ड धारकांना मोफत राशन, शेतकऱ्यांना कर्जमाफी, नवीन कर्ज व्याज कमी तसेच उद्योगधंद्यांना अर्थमंत्र्यांनी मदत करण्याच्या दृष्टीने पॅकेज दिले.निधी तयार केला.अशाही अडचणीच्या परिस्थितीत सरकार वेळोवेळी जनता, मजूर, कामगार, नोकरी पेशातले व्यक्ती, लहान,मध्यम,कुटीर व लघू व सूक्ष्म उद्योग यांना पॅकेजची घोषणा करुण मदतीचा हात दिला व अर्थव्यवस्था रुळावर आणण्यासाठी प्रयत्न केले व आज अर्थव्यवस्था रुळावर येत आहे.

<u>संदर्भ</u> :-

१)योजना मासिक जानेवारी२०२१
२)योजना मासिक डिसेंबर २०२०

३)उद्योजक जानेवारी २०२१
४)उद्योजकडिसेंबर २०२०
५)तुषार कुलकर्णी
६)निशांत
७)जयंत गोखले
८)नितीन सेठी

ISSN 2319 - 8508

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

GALAXY LINK

Volume - VIII | Issue - II | May - October - 2020

English / Marathi / Hindi

Peer Reviewed Refereed and
UGC Listed Journal
Journal No. 47023

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.571
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Assit. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Math's), M.B.A. (Mkt), M.B.A (H.R),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod & Dirt), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

EDITORIAL BOARD

Anukrati Sharma
Assot. Prof. Management,
University of Kota, Kota.

Muhammad Mezbah-ul-Islam
Ph.D. (NEHU, India) Assot. Prof. Dept. of
Information Science and Library Management
University of Dhaka, Dhaka - 1000, Bangladesh.

Dr. Meenu Maheshwari
Assit. Prof. & Former Head Dept. of Commerce
& Management University of Kota, Kota.

Dr. S. Sampath
Prof. of Statistics University of Madras
Chennari 600005.

Dr. Avhad Suhas Dhondiba
Assot. Prof. in Economics, Sahakar Maharshi
Bhausaheb Satntuji Thorat College of Arts,
Science & Commerce, Sangamner (M.S.)

Dr. D. H. Malini Srinivasa Rao
M.B.A., Ph.D., FDP (IIMA)
Assit. Prof. Dept. of Management
Pondicherry University, Karaikal - 609605.

Dr. Kishore Kumar C. K.
Coordinator Dept. of P. G. Studies and Research in
Physical Education and Deputy Director of
Physical Education, Mangalore University.

Prof. U. B. Mohapatra
Ph.D. (Nottingham, UK) Director,
Biotechnology Government of Odisha, Odisha
Secretariat Bhubaneswar - 751001, Odisha, India.

Dr. Bibhuti P. Barik
P. G. Dept. of Bioinformatics, North Orissa
University Shriramchandra Vihar, Takatpur,
Baripada, Odisha, India, Pin 757003.

Dr. Vijaykumar Laxmikantrao Dharurkar
Prof. and Head of Mass Communication and
Journalism, Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada
University, Aurangabad - 431004 (M.S.)

Jatindra K. Sahu
Ph.D. Assot. Prof. Dept. of Agriculture Engineering
School of Technology Assam University (A Central
University Silchar - 788011] Assam, India.

Prof. S. D. S. Murthy
F.N.E.A., Head, Dept. of Biochemistry,
S. V. University Tirupati - 2,
Andhra Pradesh, India.

Dr. Madhukar Kisano Tajne
Dept. of Psychology,
Deogiri College, Aurangabad.

PUBLISHED BY

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

VOLUME - VIII, ISSUE - II - MAY - OCTOBER - 2020
GALAXY LINK - ISSN 2319 - 8508 - IMPACT FACTOR - 6.571 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF ENGLISH PART - I

Sr. No.	Name & Author Name	Page No.
1	Corporate Social Responsibility **Prof. Sanjay Suryawanshi**	1-7
2	Factors Influencing Income Inequality and Poverty in Tiruvannamalai District, Tamil Nadu **L. Baby Albert**	8-15
3	Recent Development of Indian Financial System **Mrs. Khushabu Pandya**	16-23
4	Mindfulness and Life satisfaction: A Review **Dr. Madhukar K. Tajne** **P. B. Ingle**	24-28
5	Ideal Human Resource Planning for Nonprofit Organizations: Need of the Hour! **Dr. Hemant Bonde Patil**	29-32
6	Digitalization Banking in India: Current and Future Prospectus **Mrs. Dr. Shakuntala Jaikumar Kulkarni** **Mr. Dnyaneshwar Dattu Banasode**	33-37
7	A Study on Different versions of Generic Medicines Available in Indian Pharmaceutical Market **Amitabh Patil** **Dr. Priyanka Singh**	38-45
8	Digital Payment System: Modes, Advantages and Disadvantages **Abdul Samad Gulam Rasool Farooqui** **Dr. Memon Ubed**	46-53
9	The Fundamental Duties: The Foundation of Human Dignity and Sense of Social Responsibility **Dr. S. M. Bhowate**	54-58
10	Fungal Pathogen in Cultivable Freshwater Fishes of Parbhani District **Deshmukh Shaziya Sultana K. A.** **J. M. Gaikwad**	59-64

VOLUME - VIII, ISSUE - II - MAY - OCTOBER - 2020
GALAXY LINK - ISSN 2319 - 8508 - IMPACT FACTOR - 6.571 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI PART - I

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	आद्य क्रांतीवीर वासुदेव फडके यांचे सामाजिक कार्य **डॉ. श्री. निळकंठ रामचंद्र व्यापारी**	१-३
२	भाववाढ आणि पतनियंत्रण धोरण **डॉ. ढास दत्तात्रय का.**	४-९
३	क्रीडा क्षेत्र आणि महिला **प्रा. जानकी वामनराव कुर्तडीकर**	१०-१३
४	बदलती ग्रामीण साहित्य मुल्ये आणि साहित्य **प्रा. अनिरूध्द सर्जेराव उढाण**	१४-१७
५	दलित कथेतील परिवर्तनीय स्वरूप-एक आकलन **प्रा. कांबळे डी. आर.**	१८-२०
६	सेवा हमी कायदा **प्रा. धर्मराज केशवराव कटके**	२१-२३
७	माध्यमांतर आणि मराठी साहित्य **डॉ. सुखदेव इघारे**	२४-३०
८	ग्रामीण आणि शहरी किशोरवयीन विद्यार्थ्यांची संपादन प्रेरणा तुलनात्मक अभ्यास **श्री. खिलारे संदीप सिताराम**	३१-३४
९	भारतातील शेतमजुरांच्या आर्थिक व सामाजिक स्थितीचे अध्ययन **प्रा. डॉ. आर. के. शिंदे** **श्री. संतोष गंगाराम रौंदळे**	३५-३८
१०	२१ व्या शतकात भारतीय परराष्ट्र धोरणापुढील आव्हाने **विवेक बी. आवारे**	३९-४४
११	संस्कृत साहित्यातील हंस **श्रीमती गार्गी पी. व्यवहारे**	४५-४८
१२	भारतीय शेतीच्या इतिहासात ज्योतीबांची भूमिका **प्रा. डॉ. आर. पी झनके**	४९-५१
१३	भारतीय शेतकरी: समस्या व आव्हाने आणि उपाय योजना **प्रा. डॉ. उमेश आर. धुमाळे**	५२-५५

VOLUME - VIII, ISSUE - II - MAY - OCTOBER - 2020
GALAXY LINK - ISSN 2319 - 8508 - IMPACT FACTOR - 6.571 (www.sjifactor.com)

11. Innovative Methods of Teaching English Grammar

Dr. Suresh B. Bijawe
Associate Professor in English, Bharatiya Mahavidyalaya, Morshi. Dist. Amravati.

Abstract

Grammar should be used in teaching or not is an ever-going debate with strong arguers for and against the side. On side feels that use of grammar in teaching English or any language cannot be belittled. Others feel that as native speakers pick up language naturally without learning grammar, therefore language should be picked up without undergoing tedious ordeal of taking lessons in grammar only by offering maximum exposure to the language. However, we should not ignore the fact that mother tongue or native language is learnt at tender age, right from childhood when language learning capacity is maximum, which dwindles with age. Endeavour to learn English as it is not our mother tongue or native language is a later phenomenon which we try when the natural propensity to acquire language diminishes, and cognitive abilities are at rise. To offer English ambience to a child is not feasible. Hence, we have to use, apply and employ different strategies for making learning of English possible. Using Grammar teaching is one of them.

The present paper sums up different approaches to learning grammar.

Key Words: Grammar, Language, Pronunciation, Philology

Computer technology, video conferencing classroom, tele-teaching, etc. have changed the language teaching learning a lot. The knowledge from the other disciplines is widely embraced and being used for the language teaching purpose. The gizmos, new approaches, info-tech, techno-savvy modern world, SMS and readily available software are no more alien in the field of the language teaching. In order to make the teaching more effective and fruitful, the knowledge from other braches is willingly used. A teacher can no more be dictator. He has to be very liberal, innovative and creative for making the grammar teaching more effective, interesting and result oriented.

Every language is unique, that is, no two languages have the same sound, grammatical or lexical systems. All languages differ in these respects. So, fresh efforts have to be made to learn a language.

Language is not static. It is dynamic. It undergoes changes with time. If a language is studied historically, we will notice that numerous changes have taken place in it over the years.

(These are basic forms.)

They provide: Infinitive : to work
Imperative : work properly
Future : shall/will work
Conditional
With auxiliary
Verbs : should
May/might work
Present : with third person singular *works*
Past : worked, rang
Present participle : working, ringing
Past participle : worked, rang

For pronouns

Singular : subject : I, he, she, who, this ,that
Object : me, him, her, whom, (his),(that)
Plural : subject : we, they, (who), these, those
Object : us, them, (whom), (these), (those)

For some adjectives and some adverbs

taller higher greater
tallest highest greatest

Grammar

"Grammar is the set of structural rules governing the composition of clauses, phrases, and words in any given natural language. The term refers to the study of such rules, and this field includes morphology, syntax, and phonology, often complemented by phonetics, semantics, and pragmatics." (Wikipedia).

There are certain DEFECTS in teaching English grammar at the school stage:

- There is more stress on teaching formal like definitions and rules. There should be more stress on functional grammar, that is, correct usages.
- The teaching of grammar is isolated from that of the textbook. It is considered that grammar exists separately, not related to the textbook.
- Students lack command of English, yet formal grammar is introduced.
- Grammar is taught deductively. Students are told the rules and asked to apply them to the exercises.

Inductive Method: In this method, the teacher presents examples to the students and educes rules with their help. Later on, the rules are applied to the exercise.

Innovative Ideas of Teaching English Grammar

We are fortunate enough to live in the world, which is said to be shrinking every passing day. Inventions and discoveries in all fields are so common today. Sant Dnyaneshwar's dream of 'visualising the whole world as his house' is becoming a reality. Everyday new gizmos, techniques are easily getting available in the present techno savvy world like a beautiful and scintillating fall of meteorites. Using the old thing in a new way, old wine in a new bottle, is in vogue.

There is nothing wrong in using new technology and knowledge from other branches of study for teaching purpose; especially for teaching tricky subject like English grammar, which students find very boring and fearsome, and are apathetic to it.

There should be a use of real situations – objects and activities used to relate classroom teaching to the real life. The vice versa of this statement is also true. The activities, phenomena and knowledge from the daily activities should be used for classroom teaching.

Internet has opened a wide vista, the doors of knowledge are to all and sundry. Internet and access to websites are 'Open Libraries' the world over. The knowledge and information should be made use of for our purpose, and we should whole-heartedly share and embrace them.

Many websites related to innovative methods of teaching English grammar are available even free of cost. There are many and much more easily available, and new are added every day. The access to them is possible at a click of mouse wherever internet is available..

Sources and Works Referred

- "Grammar". <https://en.wikipedia.org/wiki/Grammar>
- Kohli, A. L. (1984), Techniques of Teaching English, Ninth Edition, J. C. Kanpur for Dhanapat Rai and Sons, Delhi, Jallundar.
- Thirumalai M. S.. Language in India.
- < http://www.languageinindia.com/april2002/tesolbook.html>
- "Wikipedia". <https://en.wikipedia.org/wiki/Grammar>

ISSN 2319 - 359X
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

IDEAL

Volume - IX Issue - I September - February - 2020-21

English Part - I

Peer Reviewed Refereed and
UGC Listed Journal No. 47026

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.601
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Assit. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Math's), M.B.A. (Mkt), M.B.A (H.R),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod & Dirt), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

EDITORIAL BOARD

Mehryar Adibpour
Faculty of Computing London
Metropolitan University,
Holloway Road, London.

Dr. Ashaf Fetoh Eata
College of Art's and Science,
Salmau Bin Adbul Aziz University. KAS

Dr. Altaf Husain Pandi
Dept. of Chemistry University
of Kashmir, Kashmir, India.

Dr. Ramdas S. Wanare
Associate Professor & Head Accounts & Applied Stat,
Vivekanand Art's Sardar Dalip Sing Commerce
& Science College Samarth Nagar, Aurangabad (M.S.)

Dr. Prashant M. Dolia
Dept. of Computer Science and Applications,
Bhavnagar University, India.

Dr. P. A. Koli
Professor & Head (Retd),
Dept. of Economics, Shivaji University,
Kolhapur - (M.S.) India.

Dr. Rana Pratap Singh
Professor & Dean School for Environment Science,
Dr. Babasaheb Bhimrao Ambedkar University
of Raebareily, Lucknow- India.

Dr. Joyanta Barbora
Head Dept. of Sociology University of
Dibrugarh- India.

Dr. Jagdish R. Baheti
H.O.D., SNJB College of Pharmacy,
Neminagar, Chandwad, Nashik (M.S.) - India.

Prof. P. N. Gajjar
Head, Dept. of Physics,
University of School of Sciences,
Gujarad University, Ahmedabad- India.

Dr. Memon Ubed Mohd Yusuf
Asst. Prof. Dept. of Commerce,
Sir Sayyed College Aurangabad (M.S.) - India.

PUBLISHED BY

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

VOLUME - IX, ISSUE - I - SEPTEMBER - FEBRUARY - 2020-21
IDEAL - ISSN - 2319 - 359X - IMPACT FACTOR - 6.601 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF ENGLISH PART - I

S. No.	Title & Author	Page No.
1	Talent Management and Knowledge Management - An Overview **Mrs. Prabha Kumari**	1-7
2	Global Pattern of FDI Inflows in India **Dr. Anita Bhave**	8-15
3	Ethics in Adopting IT for Human Resource Management **Prof. Zarina Shaikh** **Prof. Misba Kadri**	16-22
4	Does Goods and Services Tax (GST) Leads to Indian Economic Development? **Prof. Lionel D'Mello**	23-31
5	Pathways to Green Computing/IT **Prof. Sheena Abraham** **Prof. Zarina Shaikh**	32-40
6	A Study on Work Life Balance of Women Entrepreneurs and its Impact on Business Performance with Special Reference to Pune Region **Prof. Karuna Jadhav**	41-42
7	Demonetisation: It's Effect on Real Estate **Dr. Payal Samdariya**	43-47
8	Impact of Demonetization on the Indian Economy **Dr. N. B. Shaikh** **Ms. Kalpana Vaidya**	48-56
9	The Role of Digital and Marketing in Consumer Behavior **Mr. Rizwan Sayed I.H. Sayed**	57-67
10	Green Marketing - An Overview **Dr. Ashwini Kulkarni**	68-76
11	A Descriptive Study of Impact of Robotics on Social Environment with its Problems and Prospects **Gauri Jadhav**	77-83
12	A Study on the Realm of Performance Control in Marketing Strategy **Ms. Avantika Lawrence**	84-100
13	Cyber Security Law and Challenges for Business World **Mrs. Vishakha Nitin Wagh**	101-105

VOLUME - IX, ISSUE - I - SEPTEMBER - FEBRUARY - 2020-21
IDEAL - ISSN - 2319 - 359X - IMPACT FACTOR - 6.601 (www.sjifactor.com)

23. Skill Development in Higher Education: Trends and Issue

Dr. Suresh B. Bijawe
Associate Professor in English, Bharatiya Mahavidyalaya, Morshi. Dist. Amravati.

Abstract

India has the second-highest population of the working age (15–59 years) individuals in the world. The skill set of this population group plays a critical role in the growth of the country. In India, education plays a vital role to build skill-based society of the 21st Century. It is the quality of education that decides the quality of human resources of the country. The intent of the present paper is to analysis and highlights the status of contemporary education with respect to skill development. This study answers these questions, where are we on skills? What are the opportunities available to learners for skill development? And what is the way forward?

Key Words - Contemporary education, Learners, Skill-based, skills Development

Introduction

"Education breeds confidence. Confidence breeds hope. Hope breedspeace"

India is a Country with the 2nd largest population. It is renowned for its size, diversity and complexity, whether it is geographical, socioeconomic, cultural, political or developmental. All these factors impact on every aspect of life including employment, labour force considerations, education and training. If nation is a system, education is the heart of it. Education empowers the nation. Education is an important input for the growth of the Nation. Properly planned educational can increase national gross products, cultural richness, build positive attitude towards technology, increase efficiency and effectiveness of the governance. Education opens new horizons for an individual, provides new hopes and develops new values. It strengthens competencies and develops commitment. So, every govt. is now committed to provide the facilities that are required for educating a child right from the beginning. As compared to western economies where there is a burden of an ageing population, India has a unique 20–25 years window of opportunity called the "demographic dividend." , means India has a higher proportion of working age population.

- National Skill Development Corporation (NSDC)
- National Council for Vocational Training (NCVT)

The policy also lays down special emphasis on skill development for the unorganized sector. The policy provides for having a separate institutional mechanism to plan, implement and monitor the skill development for the unorganized sector. It focuses on having target groups within the unorganized sector, literacy and soft skills, recognition of prior learning, and skill development for self-employment.

Opportunities for Skill Development

Government gave priority to skill development in twelfth five year plan. the government plans to set up sector skill councils to prepare standards required for training programs. the industries are also proactively taking steps to partner with the government and reduce the skill gap. the government has doubled the allocation of funds for skill development under the national skill development fund (nsdf) by inr10 billion in the union budget 2012–13. the total corpus of funds has been increased to inr25 billion. the various ministries have created infrastructure for skill development such as it is, polytechnics, community polytechnics, secondary schools (in association with private sector). recently, government has passed the amendment to the existing act known as 'apprentices (amendment) bill, 2014' to increase the number of skilled man power and provide industries with flexibility to hire apprentices as well as improve stipends specified to them. according to the bill, the industry will have 2.5-10 percent of the total work force as apprentices prime minister narendra modi in june 2014 announced the creation of a first-ever separate ministry of skill development and entrepreneurship to promote entrepreneurship and skill development.the figure below elucidates nsdc's targetof producing skilled workers per sector over the next ten year.

Skills training have been made more affordable by exempting vocational education institution from paying service tax.

Future Prospect for Skill Development

India, as a whole, realizes the complete seriousness and importance of possessing a skilled workforce. As highlighted above, there are several programs and schemes initiated to address this issue. However, considering the rate at which the eligible working population of India is growing, these skilling initiatives would fall short by a severe amount. India is perceived to be emerging as a service-driven economy with quality human capital as its

it can be achieved by consistent persuasion, Using of state-of-the-art infrastructure allied with ICT and a developed curricula for industry-ready candidates seems to be the dream of the country and its people, but, the possibilities of such extent need to be channelized and it is make sure that everyone do get the opportunity to be a part of such system.

References

1. FICCI, August 2010 "The skill development landscape in India and implementing quality skills training," p. 4
2. "Govt sets target to skill 500 million people by 2022," The Times of India, 10 January 2012, The Times of India Group
3. Government of India. (2014). Annual Report 2013-14. Ministry of Labour & Employment.
4. Government of India.(2014).India Budget 2013-14.Retrieved from www.indiabudget.nic.in:http://www.indiabudget.nic.in/budget2013-2014/ub2013 14/eb/sbe62.pdf, accessed 18August 2015
5. International Labour Organisation (2011), "Labour market performance and the challenges of creating employment in India,", p.7
6. Konwar & Chakraborty(2013), "Higher Education Scenario of the North-Eastern India" *Paripex – Indianjournal of Research*, vol.-2(3),pp 78-80
7. Ministry of HRD (2011), "Working group report on Secondary and Vocation Education (12th Five-Year Plan)" New Delhi: Government of India.
8. Nandi Rahul (2014), "India's Position in the Global Community: With Respect to Higher Education Scenario" *International Journal of Educational Planning & Administration,* Vol. 4(1), pp. 37-48
9. Planning Commission (2013),"12th Five Year Plan 2012-2017" Planning Commission, Government of India,Vol.-3
10. "Skill Development and Training", Planning Commission website, http://planning commission.nic.in/plans/planrel/five yr/11th/11_ v1/11v1_ ch5.pdf, accessed 16 August 2015

ISSN - 2279 - 0489

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

GENIUS

Volume - VIII Issue - II FEBRUARY - JULY - 2020

ENGLISH PART - I / II

Peer Reviewed Refereed and UGC Listed
Journal No. 47100

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.631
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

EDITORIAL BOARD

Dr. S. Umesha
Dept. Of Studies in Biotechnology, University of Mysore, Manasagangotri, Mysore, India.

Dr. Tharanikkarasu K.
Dept. Of Chemistry, Pondicherry University (Central University), Kalapet, Puducherry, India.

Professor Kaiser Haq
Dept. of English, University of Dhaka, Dhaka 1000, Bangladesh.

Dr. Altaf Husain Pandit
Dept. of Chemistry University of Kashmir, Kashmir, India.

Prof. Avinashi Kapoor
Head, Dept. Of Electronic Science, Dean, Faculty of Interdisciplinary Sciences, Chairman, Board of Research Studies, South Campus, University of Delhi, New Delhi, India.

Prof. P. N. Gajjar
Head, Dept. Of Physics, University School of Sciences, Gujarat University, Ahmedabad, India.

Dr. Uday P. Dongare
Head, Dept. Of Physical Education, Shivaji Art's, Commerce & Science College, Kannad, Aurangabad, India.

Roderick McCulloch
University of the Sunshine Coast, Locked Bag 4, Maroochydore DC, Queensland, 4558 Australia.

Dr. K. B. Laghane
Dean. Faculty of Management Science.
Dean. Faculty of Commerce (Dr. B.A.M.U.)
Head Commerce Dept., Vivekanad College, Samarth Nager, Aurangabad, India.

Brian Schiff
Brussels, Copenhagen, Madrid, Paris.

Dr. Prashant M. Dolia
Dept. Of Computer Science & Applications, Bhavnagar University, India.

Dr. Nicholas Ioannides
Senior Lecturer & Cisco Networking Academy Instructor, Faculty of Computing, North Campus, London Metropolitan University, 166-220 Holloway Road, London, N7 8DB, UK.

PUBLISHED BY

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

VOLUME - VIII, ISSUE - II - FEBRUARY - JULY - 2020
GENIUS - ISSN 2279 - 0489 - IMPACT FACTOR - 6.631 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF ENGLISH PART - I

S. No.	Title & Author	Page No.
1	Economies of Emotion and Excluded Entities: A Critical Study of Contemporary Advertisements **Aardra H.**	1-7
2	Postmodernism in Shiv K. Kumar's Poetry **Dr. Abhay Madhukarrao Patil**	8-15
3	Impact of COVID19 Lockdown Administration on Labour and MSMEs in India **Mr. Abhijit P. Mahale**	16-25
4	Impact of Covid 19 on Consumer Behaviour for Selected FMCG Products **Dr Akshata Anand Joshi**	26-32
5	Postmodern Identity Politics in Mahesh Elkunchwars Old Stone Mansion: A Close Analysis **Amol N. Ghumade**	33-37
6	Impact of COVID-19 on Tourism Sector **Dr. Anant Nana Lokhande**	38-47
7	Central Themes and Techniques of Postmodernism and Postcolonialism **Miss. Shelake Bhagyashri Narayan**	48-53
8	A Postmodernist Perspective on Orhan Pamuk's A Strangeness in My Mind **Ms. Celina Fernandes**	54-57
9	A Postmodern Reading of Pre Raphaelite Paintings: Mirror As A Fragmented Reality **Chrisemol Jayan**	58-62
10	Application of RFID Technology in Libraries and Role of Librarian **Mr. Dadaji Shewale**	63-71
11	Aetonormativity and its Postmodern Specimen in Arundhati Roy's The God of Small Things **Devika T. S.**	72-76
12	Understanding the Pandemic through the Hollow Men **Ms. P. Divya Saraswathi**	77-79
13	Perception of Franz Kafka and his Novel in Postmodernism **Miss. Jadhav Savita Sadanand**	80-83

VOLUME - VIII, ISSUE - II - FEBRUARY - JULY - 2020
GENIUS - ISSN 2279 - 0489 - IMPACT FACTOR - 6.631 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF ENGLISH PART - II

S. No.	Title & Author	Page No.
1	RFID **Dr. D. T. Satpute**	1-6
2	A Tour to Parsi Theatre: History, Development and Dramatic Techniques **Romaan Abdul Aleem Siddiqui**	7-11
3	The Last Labyrinth **Mohammed Mujahed-ur-Rahman**	12-15
4	Product Branding and Customer Relationship Management **Sonawane Vishal Pralhadrao**	16-23
5	To Study the Types, Treatments and Precaution before Hysterectomy **Dr. Shantabai Nanasaheb Jadhavar** **Dr. Anand Madhavrao Wagh**	24-27
6	Properties of Fourier Transforms in Engineering Field **Dr. G. B. Lamb**	28-33
7	Innovative Methods of Teaching English Language **Mehta Hemang Vinodkumar**	34-40
8	Nayantara Sahgal's Men and Women- a Heap of Broken Images **Dr. Suresh B. Bijawe**	41-45

Introducation

It is found that Sahgal is as a conservative, not an iconoclast or a fiery feminist. She speaks with restraint and responsibility, which carry greater significance in her early novels, but there is a gradual change while making the twenty seven characters of her novels, especially in the later ones, they have a stance which breaks some basic concepts of a few Hindu marriage codes. Harish has committed a mistake in marrying a woman whose tastes and inclinations do not tend to make her an equal partner in all her husband's social gatherings. This is the outcome of her discriminative upbringing that she cannot mix up with the strangers. She hardly knows how to and why to break the ice. The gender discrimination has pushed her into her own shell of self. She never learns to dance or play tennis or could converse with the European friend on equal terms. "People said it was a shame that a man so obviously intended for advancement should have an apathetic wife" like her. Sahgal here perhaps criticizes the natural reluctance of Indian women to go out forthright in adopting the western culture. The biased treatment which she received during her upbringing has been the exact reason why she cannot handle the abrupt change that took place in her life. She says, "If they were under any compulsion to behave with consideration toward each other, then that compulsion, I am convinced, was a very good thing. I should like to have more of it today".

Thus Sahgal criticizes the apathy of the snobbish rich who would not understand the sufferings of the poor or appreciate the efforts of people. All the works and plans of people like Gandhiji appear to her as frivolous and sheer nonsense. The narrator thinks of the time he first saw Maya at her wedding. She was shy and did not even dare to look at her groom. She sat cross-legged before the fire. Her head was almost covered with her sari. She was an epitome of docility. Sahegal criticizes the pathetic condition of the brides in those days. She was not allowed to see even her would-be husband. In an arranged marriage everything was planned by the elders and the bride had no say or any opinion of her own. It was expected of her to do whatever was told her to, as though she was a slave put on a bid. These are the age-old customs pressed on her like an intolerable burden. On the contrary the men in the same society were not facing such discrimination. They were allowed to choose their own life partners, unlike Maya.

That is precisely why, Maya is contrary to the expectations of Harish. The narrator thinks that the two would do well in their married life because opposites attract each other. But they were not able to see each other's way and hence their journey of life took them farther and farther

a formidable personality like Gandhi or traditional concept of self-less sacrifice. Maya asks the narrator once: "What is the most important thing in life?". She answers herself without waiting for his response. Her voice sounded forlorn. "Not a good one or approving one, necessarily, is just a response of any kind. Even whether we live or die is not important to someone".

Conclusion

Man-woman contact is not just for sex. A caressing, comforting touch, which does not lead to immediate urgency to its consummation but just would be a solace to body and mind, would express depth of feeling. Real love explores the realm beyond the sex experience; perhaps it is the realm of love, understanding, sympathy, consideration, or just friendship.

For the people who regard women as sex objects just to be used for the moment and put away at safe distance, Sahgal perhaps teaches a lesson in her description of the soft feelings which could be aroused or enjoyed. She says through the words of narrator. He tries to recall the exquisite pleasure he experienced while he was in intimate contact with Maya:

Sahgal criticizes the male attitude regarding marriage. They do not seem to care for the sentiments of their spouses. They think no harm is done, if one could provide security and comforts to the first wife. But as a contrast to the heartless ones who do not care for the wife, they marry a second one on flimsy grounds, Sahgal portrays a couple who do not have anything to complain each other. They are perhaps happy mutually satisfying the wishes of one other. Such is the happy union of Harilal and Prabha. Though the narrator is at a loss to understand the relaxed attitude of Prabha's second marriage, it is not a matter of great concern for her. But one thing is sure that it is not a philosophical or fatalistic attitude characteristic of Indians.

References

- Anand, T.S. "The flight from the Various Stereotype : A study of Stom in Chandigarh", Indian Women Novelists: Set II Vol.IV. Dhawan R.K. (Ed.) New Delhi: Prestige Books, 1993,).157-162.
- Anklesaria, Zerin. "Narrative Technique in NayantaraSahgal's Plans for Departure", The New Indian Novel in English: A Study of the 1980s.
- KirpalViney (Ed.) New Delhi: Allied publishers Ltd., 1990. 37-44.
- Arora, Neena.. "NayantaraSahgal and Doris Lessing:" A Feminist Study in Comparison. New Delhi: Prestige Books, 1991. "Woman made Woman - A Feminist Reading of NayantaraSahgal's This Time of Morning and A Situation in New Delhi and

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - X Issue - I January - March - 2021

ENGLISH PART - II / III

Peer Reviewed Refereed and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

EDITORIAL BOARD

Professor Kaiser Haq
Dept. of English, University of Dhaka,
Dhaka 1000, Bangladesh.

Roderick McCulloch
University of the Sunshine Coast,
Locked Bag 4, Maroochydore DC,
Queensland, 4558 Australia.

Dr. Ashaf Fetoh Eata
College of Art's and Science
Salmau Bin Adbul Aziz University. KAS

Dr. Nicholas Loannides
Senior Lecturer & Cisco Networking Academy Instructor,
Faculty of Computing, North Campus,
London Metropolitan University, 166-220 Holloway Road,
London, N7 8DB, UK.

Muhammad Mezbah-ul-Islam
Ph.D. (NEHU, India) Assot. Prof. Dept. of
Information Science and Library Management
University of Dhaka, Dhaka - 1000, Bangladesh.

Dr. Meenu Maheshwari
Assit. Prof. & Former Head Dept.
of Commerce & Management
University of Kota, Kota.

Dr. S. Sampath
Prof. of Statistics University of Madras
Chennari 600005.

Dr. D. H. Malini Srinivasa Rao
M.B.A., Ph.D., FDP (IIMA)
Assit. Prof. Dept. of Management
Pondicherry University
Karaikal - 609605.

Dr. S. K. Omanwar
Professor and Head, Physics,
Sat Gadge Baba Amravati
University, Amravati.

Dr. Rana Pratap Singh
Professor & Dean, School for Environmental
Sciences, Dr. Babasaheb Bhimrao Ambedkar
University Raebareily Road, Lucknow.

Dr. Shekhar Gungurwar
Hindi Dept. Vasantrao Naik
Mahavidyalaya Vasarni, Nanded.

Memon Sohel Md Yusuf
Dept. of Commerece, Nirzwa College
of Technology, Nizwa Oman.

Dr. S. Karunanidhi
Professor & Head,
Dept. of Psychology,
University of Madras.

Prof. Joyanta Borbora
Head Dept. of Sociology,
University, Dibrugarh.

Dr. Walmik Sarwade
HOD Dept. of Commerce
Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada
University, Aurangabad.

Dr. Manoj Dixit
Professor and Head,
Department of Public Administration Director,
Institute of Tourism Studies,
Lucknow University, Lucknow.

Prof. P. T. Srinivasan
Professor and Head,
Dept. of Management Studies,
University of Madras, Chennai.

Dr. P. Vitthal
School of Language and Literature
Marathi Dept. Swami Ramanand
Teerth Marathwada University, Nanded.

EDITORIAL BOARD

Dr. Jagdish R. Baheti
H.O.D. S. N. J. B. College of Pharmacy,
Meminagar, A/P. Tal Chandwad, Dist. Nashik.

Dr. Sadique Razaque
Univ. Department of Psychology,
Vinoba Bhave University,
Hazaribagh, Jharkhand.

Prof. Ram Nandan Singh
Dept. of Buddhist Studies University of Jammu.

Dr. Safiqur Rahman
Assistant Professor, Dept. of Geography,
Guwahati College Bamunimaidam, Guwahati,
Assam.

PUBLISHED BY

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

CONTENTS OF ENGLISH PART - II

S. No.	Title & Author	Page No.
1	A Critical Study on S.C. & S.T. (Prevention of Atrocities) Act, 1989 with Special Reference to Rule 12 (4) as Annexure 1 - Entitled Norms for Relief Amount **Kadamb Rajwantsingh Surendrasingh** **Dr. Mrs. P. G. Chavan**	1-9
2	Affection: Sacrificed at the Altar of Racial Antagonism with Reference to Kamala Markandaya's *Some Inner Fury* **Aashu Rani** **Dr. Anjana Das**	10-13
3	A Comparative Study on Impact of Social Media as a Tool in Improvising Brand Equity in Telecom Industry in India and Thailand **Acting Sub Lt. Narongsak Taocome** **Dr. Kishor L. Salve**	14-20
4	A Study on Liquidity Ratios of Automobile Companies in India W.R.T. M & M Ltd. & Maruti Suzuki Ltd. **Dr. Mahendra D. Dhondge Patil**	21-26
5	Dimensions of National Policy on Education in India: An Introspection **Dr. Gobinda Chandra Sethi**	27-34

CONTENTS OF ENGLISH PART - III

S. No.	Title & Author	Page No.
10	Effect of Screen Dependency on Cognitive and Neuropsychological Development of Children **Dr. Amruta Ashok Magar** **Dr. Amrapali Mahadev Jogdand**	52-60
11	Bibliotherapy: An Art of Healing Depression and Anxiety **Dr. Namdev Suryawanshi**	61-64
12	Benefits of Yoga: Sports and Society **Prof. Wakale Madhukar Pandurang**	65-68
13	A Scope of Maharashtra State Road Transport Corporation in Ahmednagar District **Dr. Yuvaraj M. Waghere**	69-74
14	Digital Terrain Analysis of Veer Reservoir Catchment Area, Western Maharashtra **Tushar B. Ghorpade** **Mithilesh N. Chavan**	75-80
15	English in India **Nitin Anand Anbhule**	81-85
16	Corporate Governance and Profitability **Dr. Mrunal Arun Mule**	86-95
17	Contribution of Maulana Aburl Kalam Azad to Indian Education **Jaidi Saif Sultan**	96-99
18	Chemical Safety and Disaster Management **Ganesh Shankar Zine**	100-104
19	Development in India over the Last 10 Years **N. R. Tatte**	105-108
20	Diversity of Spiders of Nakshtra Vana from Lanja, Ratnagiri **Ghoble S. S.**	109-114

VOLUME - X, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2021
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

22. Analytical Exploration of Concerns about Communicative Language Teaching (CLT) Approach

Dr. Suresh B. Bijawe
Associate Professor in English, Bharatiya Mahavidyalaya, Morshi. Dist. Amravati.

Abstract

Communicative language teaching has revolutionized the way in which English is being taught in Indian classrooms, but still there are some concerns regarding CLT. The current research uses survey method and Interview Schedule to explore these concerns among 100 English language teachers. The analysis provided a classification of the concerns into four major categories; concerns over the problems inherent in English teaching, desire for changes in English teaching, understanding of CLT and its potential for English teaching, and finally difficulties and challenges in implementing CLT which were further related to Difficulties Caused by the Teacher, Difficulties and Challenges Related to Student, Difficulties and Challenges Related to the Educational System and CLT-Related Difficulties and Challenges.

Key Words:- Communicative Language Teaching (CLT), Analytical exploration, Concerns, Classification.

Introduction

Good communication in English language has always been a much wanted quality among people in India. This has in turn led to a great importance being attached to the effective teaching of English Language. A number of teaching methods and techniques developed as a result. Communicative Method of teaching English was one of the most popular among them. It was adopted widely in schools in India as a predominant method of teaching English as a Second / Third / foreign language. Moreover the school textbooks were also designed according to the communicative method. The Communicative method focused mainly on the development of the four basic skills of English language learning i.e., Listening, Speaking/Talking, Reading and Writing. A large number of teachers today when asked to identify the method of teaching used by them for teaching English language, will affirm that they use "The Communicative Approach", but when asked to explain, the concepts of the communicative approach seemed to be unclear.

analyse issues in using Communicative Language Teaching (CLT) Approach In English Language

Data Collection Tool

Interview Schedule for the teachers on issues in using CLT Approach. An Interview Schedule was used to analyse the issues faced by teachers in using Communicative Language Teaching (CLT) approach in teaching of English. The Interview Schedule was standardized through validation by the experts and Pilot Testing. The design of the Interview Schedule composed of four main parts. The responses were based on a 4-point scale. Major challenge - Challenge - Mild challenge - Not a challenge at all - The first version of the Interview Schedule constituted of 4 main parts and 20 questions giving quantitative and qualitative feedback from English Language Teachers.

Population - The objective of the study was to explore, analyze and classify the issues faced by teachers in using Communicative Language Teaching Approach in English hence all teachers teaching English as a Second/Foreign language in schools constitute the population of the study.

Sample - A sample of 100 teachers was selected to assess and analyze issues faced by teachers in using Communicative Language Teaching Approach in English. The sample was selected using incidental sampling. A maximum of 10 teachers were included from one school. Only those teachers who were available and willing to cooperate were selected.100 teachers were selected from 10 different schools.

Findings and Conclusions

The themes generated from the responses to the questionnaire are analysed and classified under Four major categories; concerns over the problems inherent in English teaching, desire for changes in English teaching, understanding of CLT and its potential for English teaching, and finally concerns in implementing CLT.

Concerns over the Problems in English Teaching - The major problems that the interview teachers reported in English teaching included. Large classes was a major deterrent in achievement of English language fluency by the students as the teachers could not concentrate on all the students. Teacher's Heavy Workload - A dire shortage of teachers due to which the teachers are overburdened and unable to discharge their duties effectively. Heavily Loaded and Vast Syllabus - The teachers are unable to complete it leading to lacunae in the learning of

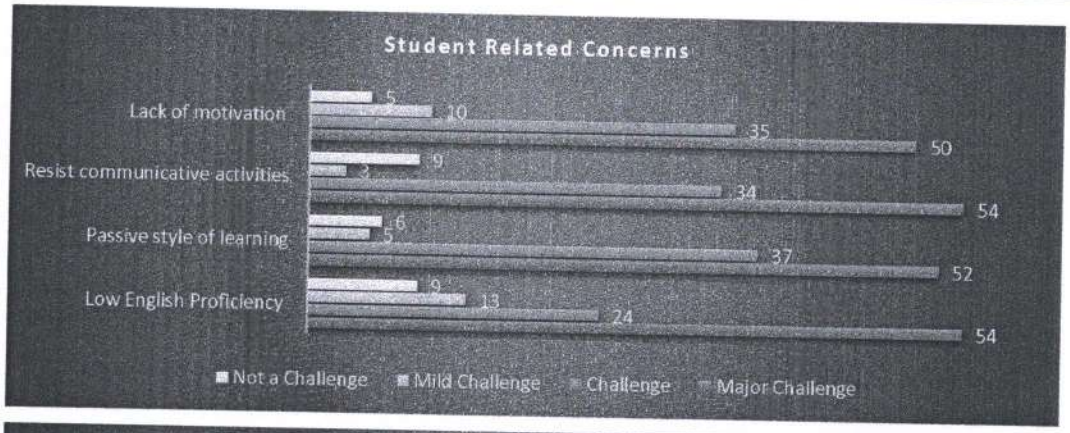

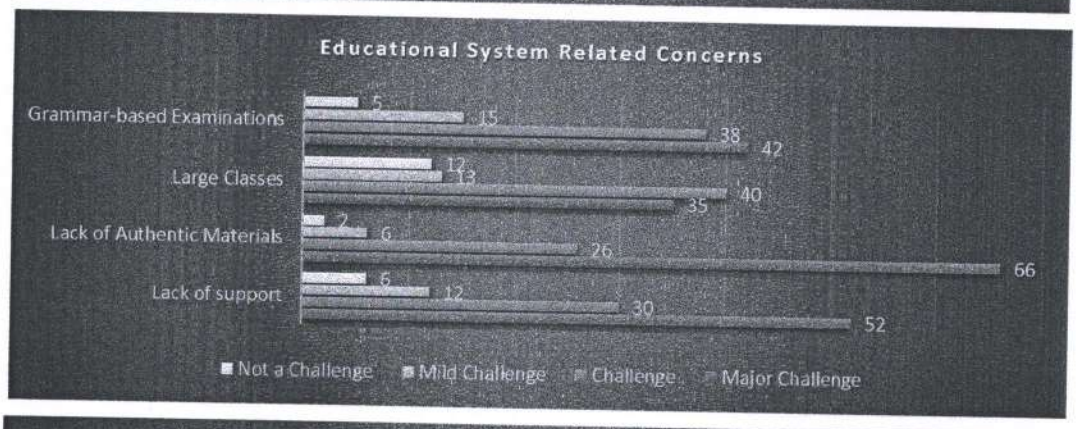

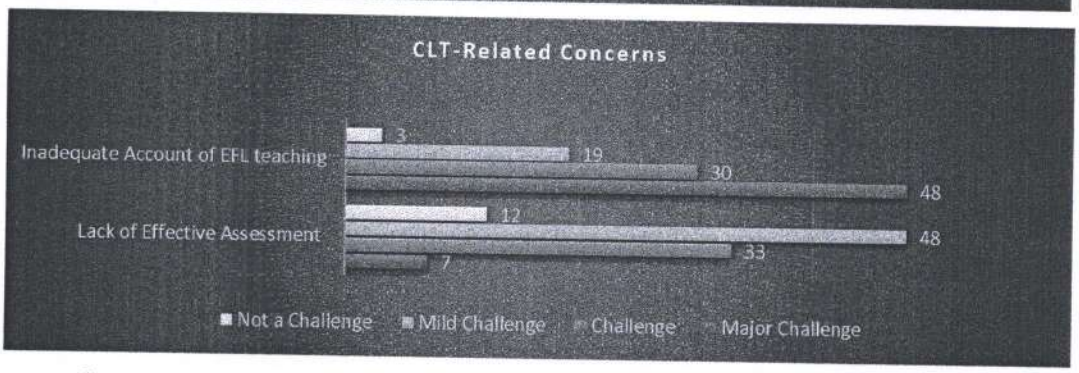

Contributions to Knowledge in the Field -The CLT survey has provided an evaluation necessary to guide the future development in the use of CLT in English language teaching. In so doing, the study has made a contribution towards rapidly growing literature in CLT for English Language education. To conclude, the consolidation of CLT based teaching learning concerns will prove to be a powerful training agent and the emergence of fluent speakers in English will be the product.

ISSN - 2279 - 0489

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

GENIUS

Volume - IX Issue - I August - January - 2020-21

ENGLISH PART - I / II

Peer Reviewed Refereed and
UGC Listed Journal No. 47100

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.631
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

EDITORIAL BOARD

Dr. S. Umesha
Dept. Of Studies in Biotechnology, University of Mysore, Manasagangotri, Mysore, India.

Dr. Tharanikkarasu K.
Dept. Of Chemistry, Pondicherry University (Central University), Kalapet, Puducherry, India.

Professor Kaiser Haq
Dept. of English, University of Dhaka, Dhaka 1000, Bangladesh.

Dr. Altaf Husain Pandit
Dept. of Chemistry University of Kashmir, Kashmir, India.

Prof. Avinashi Kapoor
Head, Dept. Of Electronic Science, Dean, Faculty of Interdisciplinary Sciences, Chairman, Board of Research Studies, South Campus, University of Delhi, New Delhi, India.

Prof. P. N. Gajjar
Head, Dept. Of Physics, University School of Sciences, Gujarat University, Ahmedabad, India.

Dr. Uday P. Dongare
Head, Dept. Of Physical Education, Shivaji Art's, Commerce & Science College, Kannad, Aurangabad, India.

Roderick McCulloch
University of the Sunshine Coast, Locked Bag 4, Maroochydore DC, Queensland, 4558 Australia.

Dr. K. B. Laghane
Dean. Faculty of Management Science.
Dean. Faculty of Commerce (Dr. B.A.M.U.)
Head Commerce Dept., Vivekanad College, Samarth Nager, Aurangabad, India.

Brian Schiff
Brussels, Copenhagen, Madrid, Paris.

Dr. Prashant M. Dolia
Dept. Of Computer Science & Applications, Bhavnagar University, India.

Dr. Nicholas Ioannides
Senior Lecturer & Cisco Networking Academy Instructor, Faculty of Computing, North Campus, London Metropolitan University, 166-220 Holloway Road, London, N7 8DB, UK.

PUBLISHED BY

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

VOLUME - IX, ISSUE - I - AUGUST - JANUARY - 2020-21
GENIUS - ISSN 2279 - 0489 - IMPACT FACTOR - 6.631 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF ENGLISH PART - I

S. No.	Title & Author	Page No.
1	Opportunities and Challenges of Digitization **Prof. Khushal V. Dhawale**	1-4
2	Cashless India- A Boon to Indian Economy **Dr. Dalbir Singh Kaushik**	5-11
3	Impact of Cashless Economy **Dr. Nikitaa Srivastav**	12-15
4	Advantages of Cashless Economy **Bhurke G. A.**	16-18
5	Opportunities and Challenges of Digitalization India **Dr. Patode S. R.**	19-23
6	Impact of Cashless Economy on Indian Banking Sector **Dr. Prashant M. Puranik**	24-27
7	Benefits and Challenges of Cashless Economy in India: An Overview **Dr. R. S. Wanare**	28-31
8	Social and Economic Implication of Digitization & Challenges and Opportunities of Cashless Economy **Dr. M. B. Kadam**	32-36
9	Cashless Economy: Is Society Ready for Transformation? **Dr. B. V. Dakore**	37-42
10	Digitization and its Impact on Economy **Dr. Anand P. Wadwale**	43-48
11	A Study on Cashless Economy and Demonetization **Prof. Dr. S. J. Jadhav** **Mr. Shyamsingh V. Raghuwanshi**	49-52
12	Cashless Economy: An Electronic Presentation of Money and Tool to Reduce the Corruption **Dr. B. B. Lakshete** **Mr. A. D. Madavi**	53-57
13	Cash to Cashless Economy **Prof. Ku. J. M. Bhagat**	58-61

CONTENTS OF ENGLISH PART - II

S. No.	Title & Author	Page No.
1	Right in Commons: High Time to Give it a Fundamental Right **Dr. Shahista Inamdar** **Dr. Rama Devi Gudemela**	1-6
2	Study of Gender Budgeting and Higher Education in India **Dr. S. B. Karande**	7-12
3	Role of Youth in Economic Development of Aurangabad District **Prof. Smt. Pooja Swapnil Dhole** **Shri. Akash Manohar Wankhade**	13-21
4	Pharmacognostic Studies on *Dolichous lablab* L. Analytical Studies **Dr. Pachore Manohar Vishwanath**	22-26
5	Plight of Women Workers in Unorganized Sector of Aurangabad District **Dr. Jyoti B. Mohanty**	27-33
6	Eduction Policy in India **Dr. Suresh B. Bijawe**	34-39

VOLUME - IX, ISSUE - I - AUGUST - JANUARY - 2020-21
GENIUS - ISSN - 2279 - 0489 - IMPACT FACTOR - 6.631 (www.sjifactor.com)

6. Eduction Policy in India

Dr. Suresh B. Bijawe
Associate Professor in English, Bharatiya Mahavidyalaya, Morshi. Dist. Amravati.

Abstract

Education is very important as a human life. Without education we say that we are handicapped. Government formal a education policy for a public for a nation. If people are educated he knows everything about life. There are three type of education

a. Formal education
b. Informal education
c. Non formal education

Is education policies introduced by government that are changing the education sectors. There have been major changes in the education system of India. They promote education and skill development. There are main benefits of education policy in India. The system and structure of education is fixed in formal education national policy 1986. As per the act 2002 right to education is useful. Education is important for the all the age group people is this is not only for children. If people are educated they know how to behave, how to speak, know is rights. And education gives knowledge and skill and required quality education. There are top ten highest literate state of Indian rank. Government intrudes policy like digital payment, sport education etc. there are basic criteria for education like pre-primary, secondary, higher education, master etc. It is the link of education system.

Introduction

- The ministry of human resources and development of government of India sanitary announced its intense to stabilize a new national education policy.
- The current policy has been unchanged since 1992. Education system of India is very lower as compare to other country.
- The national policy of education is a formulated by the government of India to promote education amongst India people.
- The policy covers elementary education to college in both rural and urban area of India.
- India improved education system is often city as one of the main contributor to its education development at the primary and secondary level. India has a large private

Main Feature of Non Formal Education

- It is consciously and deliberately organized and implemented.
- It is a programmed to serve the need of the homogeneous group.
- Attendance in non formal education is voluntary.
- It is opened ended non competitive.

Benefit of education policy

a. Provide a tutor for every child performing.
b. Get better opportunities.
c. Higher wages.
d. Personal growth.
e. Chance to explore the field in detail.
f. Access to highly qualified facility.

RTE, act 2009 upheld by Supreme Court

- On 12 April 2012, in its historical decision the supreme court of India threw its weight behind the right of children to free and compulsory education act, 2009
- The court upheld the constitutional validity of RTE act that guarantees children free and compulsory education for the age of six to fourteen year of age.
- The judgment makes it mandatory for the government, local authorities and private school to reserve 25% of their seats for weaker and disadvantaged sectors of society.

Government Introduced the Following Policy

a. Digital payment
b. Non detection policy
c. Male student can also file for sexual harassment.
d. Company gender education
e. Yoga classes
f. Free higher education for special student
g. No homework of student of class 1st & 2nd
h. New education policy for girls
i. Eklavyer schools
j. Diksha scheme
k. Sport education
l. Reducing bag weight.

and their ratio is always expected to be chock- a- block. Next, all the schools have been asked to admit such students without admissions tests and other documental requisites. Also, the schools can't refuse the entry of students with reasons like late or early admission, full seats etc. however this decision is being followed by huge protests.

- **Financial help from government:** - Furthermore, the finance commission has provided a sum Rs 25000 corer to the state for implementation of the act. Mr. sibal has further announced that the government has full arrangements of the funds required for efficient implementation of the act

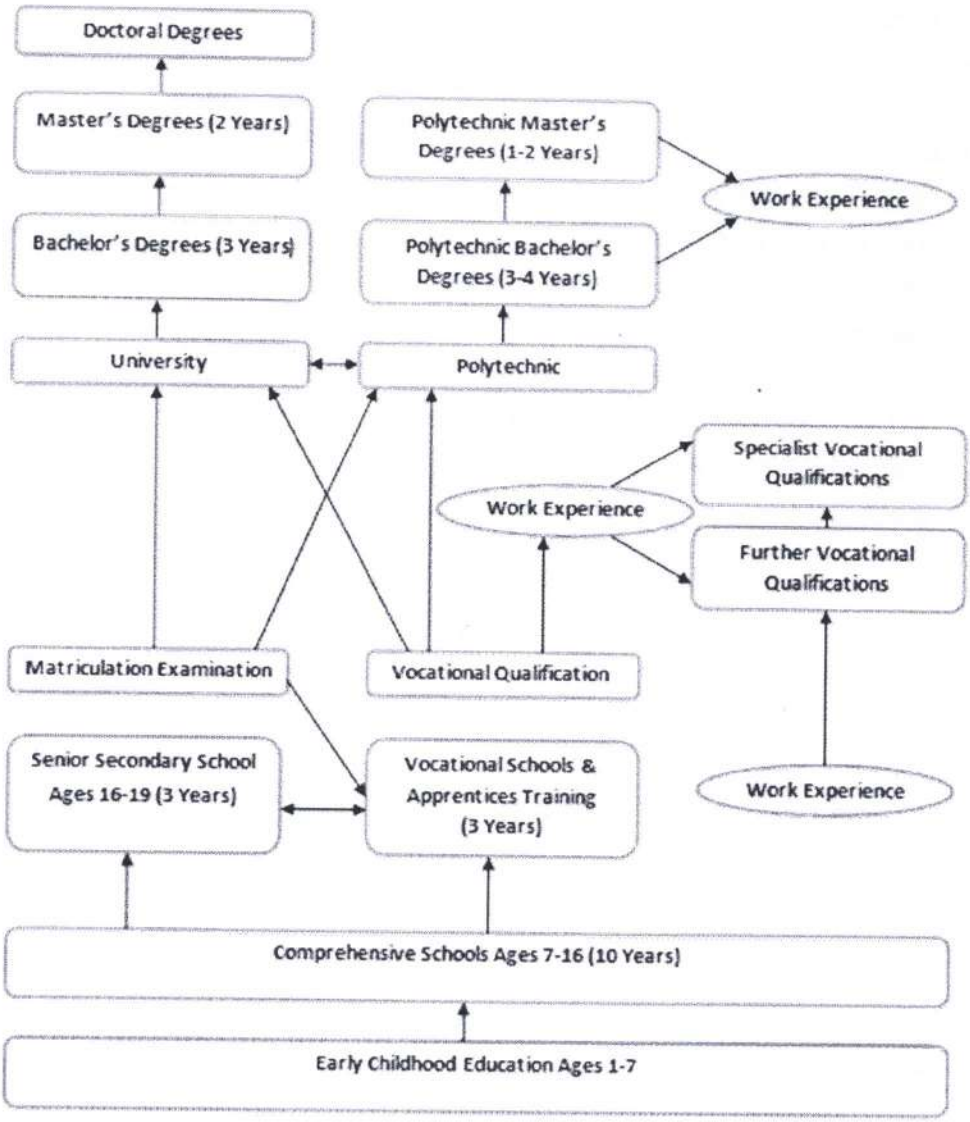

Tembhurne academy

IMPACT FACTOR (SJIF) 2021 = 7.380

ISSN 2319-4766

AN INTERNATIONAL PEER REVIEWED & REFEREED JOURNAL

SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES

APRIL-JUNE,2021, VOL- 10, ISSUE-50

Special Issue of Department of Economics,
Lokmanya Mahavidyalay Warora, Dist. Chandrapur (MS)

on

SELF - RELIANT INDIA (ATMANIRBHAR BHARAT) : OPPORTUNITIES AND CHALLENGES

Chief Editor
Dr. Subodh Kumar Singh
Principal

Editor
Dr. Ravindra Bapurao Shende

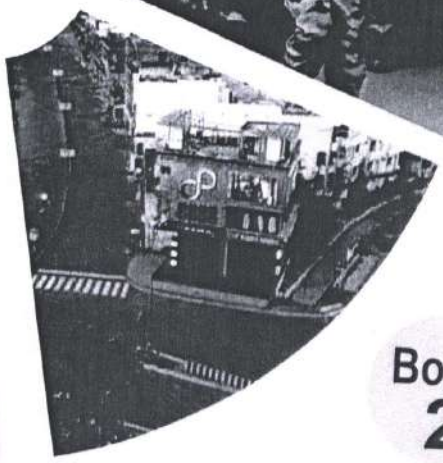

Book
2

59	**कोरोना आणि भारतीय अर्थव्यवस्था** *श्रीमती मनिषा हिंदुराव पाटील*	*295-300*
60	**कोविड-१९ चा विविध क्षेत्रावर व मानवी जीवनावर परिणाम** *प्रा. जगदीश वाटमोडे*	*301-305*
61	**आत्मनिर्भर भारत : आर्थिक स्वातंत्र्याचे साधन** *डॉ. महेन्द्र गावंडे*	*306-312*
62	**भारतातील दारीद्र निर्मुलनामध्ये आत्मनिर्भर भारत अभियानाची उपयुक्तता : एक विश्लेशण** *प्रा. चंद्रशेखर पुं. फरकाडे*	*313-317*
63	**कोरोना मुळे बालकांच्या सामाजिक विकासावर होणाऱ्या परीणामाचे अध्ययन** *डॉ. विजया एन कन्नाके*	*318-323*
64	**आत्मनिर्भर भारत अभियान - एक आढावा** *प्रा. डॉ. निशा अशोक कळंबे*	*324-329*
65	**गडचिरोली जिल्ह्यातील आदिवासींची आत्मनिर्भरता आणि जंगल** *प्रा. डॉ. नितेश रामदास बोरकर*	*330-334*
66	कोरोनाचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवरिल परिणाम *डॉ. लाजवंती आर. टेंभुर्ण*	*335-338*
67	भारतातील वाढती लोकसंख्या व बेरोजगारीची समस्या एक आर्थिक अध्ययन *डॉ. कल्पना भजनी & डॉ. कांचनमाला क्षीरसागर*	*339-345*
68	**भारतीय आत्मनिर्भरतेचा इतिहास आणि दिशा** *प्रा. पंढरी जी. मोरे & डॉ. विठ्ठल एन. ठावरी*	*346-351*

कोरोनाचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवरिल परिणाम

डॉ. लाजवंती आर. टेंभुर्ण
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी. जि अमरावती
मो. 9881116380 **इ मेल** *lrtembhurne@gmail.com*

आज भारतातच नव्हे तर अख्ख्या जगामध्ये कोरोना नावाच्या विषाणूने थैमान घातले आहे. आजवर जगाने अनेक संकटाचा सामना केला. परंतु कोरोना नावाच्याा विषाणूने जगभरात मृत्युचे तांडव घडवून आणले आहे. चीनमधील वुहान शहरातून त्याचा प्रवास झाला तो प्रवास आज जगातल्या 215 हून अधिक देशामध्ये झालेला आहे. यामुळे संपूर्ण जग हतबल झालेले आहे जणू काही जैविक युध्दाची नांदी ठरावी असा प्रवास दिसून येतो. आजवर 50 लाख लोकांना त्याची बाधा झाली असून लाखो लोकांचा त्याने बळी घेतला आहे. संपूर्ण जगच क्वांरटाइन झालेला आहे. म्हणजेच आपआपल्या घरात बंदिस्त झाला आहे. एखाद्या भयानक चित्रपटालाही लाजवेल अशी वास्तविकता या कोरोना विषाणूने जगाच्या पटलावर दृष्टीस आणून दिलेले आहे. चीन अमेरिका, स्पेन, इटली, इंग्लंड या देशाचे लोकजीवन बर्फाच्या थंड गोळयाप्रमाणे गोठून पडले आहे. सुरवातीला देश, राज्य, प्रांत, शहरे आणि आता लहानातल्या लहान गावामध्ये त्याची बाधा झालेले रूग्ण सापडत आहे. मानवी जीवन स्तब्ध झालेले आहे दळणवळणची साधने बंद पाडली गेली उद्योगधद्यांना टाळे लागले, कारखान्यांची घरघर थांबली, घरांचे मजले वर चढतच नाही, जमीन वांझ होउन पडली आहे आणि प्रत्येकजण आपल्या घरामध्ये बंदिस्त झाला आहे. गाव, निमशहरे, शहरे यांची चलनवलन बंद पडली आहे. जगातील आर्थिक राजधाण्या निपचित पडल्या आहे. मजूरवर्ग जिथे आहे तिथेच थांबला आहे शिक्षणाचे माहेरघर म्हणजे विद्यापिठ, महाविद्यालये बंद पडली अहेत. एकंदरितच संपूर्ण जनजीवन ठप्प झाले आहे. याा सगळयांचा परिणाम धार्मिक, सांस्कृतिक, राजकीय, कृषी, औद्योगिक या क्षेत्राबरोबरच आर्थिक क्षेत्रावरही त्याचा दुरगामी परिणाम झालेला दिसून येतो. कोणत्याही देशाची लाइफलाइन किंवा स्पंदन म्हणजे देशाची अर्थव्यवस्था. तिलाच घरघर लागलेली आहे ती मृतप्राय झालेली आह या आर्थिक संकटाचे परिणाम अर्थव्यवस्थेच्या विविध क्षेत्रावर पडलेले दिसून येतात.

अशा या कोरोनाच्या काळात लॉकडाउनची व्यवस्था जर अशीच राहिली तर भारताच्या अर्थव्यवस्थेवर याचे आणखी दूरगामी परिणाम होउ शकतात. यामुळे राष्ट्रीय उत्पन्नात 2400 कोटी डॉलर्सची घट अपेक्षित आहे. अनेकांना अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागत आहे तसेच याचे अर्थव्यवस्थेच्या विविध क्षेत्रावरसुध्दा अनेक परिणाम झालेले दिसून येतात.

1) **शेतीक्षेत्र :–**

शेतीक्षेत्रातून जवळपास 20.50 कोटी रोजगार प्राप्त होतो अशा या शेतीक्षेत्रावर करोनाचा सर्वात जास्त व मोठा परिणाम हा झालेला दिसून येतो. तसंही शेतक–याला नेहमी अस्मानी व सुलतानी संकटांना तोंड द्यावे लागते. शेतकरी व शेतीउद्योग हे वर्षभरासाठी नियोजन करून पिकांची लागवड करित असतात. अशी पिके हाती आलेली असतांनाच करोनाचे संकट भारतावर आले आणि यामुळ शेती व शेतकरी दोन्हीही अडचणीत सापडले आहे. लॉकडाउनमुळे मार्केट बंद झाल्याने

शेतामध्ये आलेली दर्जेदार पिके बाजारात विकीसाठी जाउ शकत नाही आणि समजा आणलाच तर दोनचार व्यापारी बाजारात खरेदीसाठी येतात, तेही शेतक–यांचा पूर्ण माल विकत घेतीलच असे नाही आणि ज्या शेतक–याकडून माल घेतला जातो तोही कवडीमोल भावाने, आणि जर त्याने आपला माल विकला नाही तर माल शेतातच सडतो त्यामूळे शेतकरी मोठया अडचणीत सापडला आहे. नाशवंत मालाच्या बाबतीत तर बोलायचे काम नाही ते जर विकल्या गेले नाही तर शेतक–याचा जीव गेलाच म्हणून समजायचे. करोनाच्या काळात भारतातून निर्यात होणा–या फळ व भाजीपाला यावर कोरोनाचा प्रभाव होउन त्याची निर्यात 50 टक्के कमी होउ शकते. यातूनच मागील वर्षी देशाला 1 लाख 30 हजार 387 कोटी परकीय चलन मिळाले पण आता कोरोनामुळे निर्यात कमी झाल्यामुळे परकीय चलनाचे प्रमाण कमी झाले. परंतु नाशवंत वस्तू अधिक काळ साठवून ठेउ शकत नसल्यामुळे त्याचा थेट परिणाम शेतक–यावर होत आहे. शेतक–यांचा माल त्यांच्या डोळयादेखत खराब होत आहे आणि त्यातच अवकाळी पाउस या संकटात आणखी भर घालत असल्यामुळे शेतक–यांच्या समस्येत, अडचणीत अधिक भर पडत आहे त्यामुळे त्यांच्यापुढे मोठे आर्थिक संकट निर्माण झाले आहे.

2) औद्योगिक क्षेत्र :–

भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विकासामध्ये औद्योगिक क्षेत्राचे योगदान नाकारता येत नाही. या क्षेत्राकडून 5.60 कोटी रोजगाराची निर्मिती होते. भारताच्या अर्थव्यवस्थेत औद्योगिक क्षेत्राचा वाटा 2 या नंबरवर आहे, आणि म्हणूनच औद्योगिक क्षेत्रातील विविध उद्योगावर कोरोनाचा कसा प्रभाव पडला आहे हे बघणेसुध्दा आवश्यक ठरते.

औषधी क्षेत्र :–

भारत हा औषधी निर्यात क्षेत्रातील एक महत्वाचे क्षेत्र आहे, कोरोनामुळे चीनमध्ये आलेल्या उत्पादनाच्या कमतरतेचा प्रभाव भारताच्या व्यापारावरसुध्दा झालेला आहे, आणि यामुळेच भारतीया अर्थव्यवस्थेला जवळपास 34.8 करोड डॉलरपर्यंतचे नुकसान सहन करावे लागू शकते असा अंदाज वर्तविला गेला आहे. औषधी हे केवळ औषधी कंपन्यासाठी लाभाचीच गोष्ट नाही तर कोणत्याही प्रतिकूल परिणामाला एक मानवी किंमतसुध्दा असते. कोरोना व त्यातून झालेल्या लॉकडाउनमुळे मेडीकल स्टोअर्स मध्ये औषधांची कमतरता निर्माण होत आहे. कोरोनामुळे मोठया, लहान शहर ,खेडयांमध्ये सॅनीटायझर, मास्क व त्यासंबंधीत औषधांची मागणी मोठया प्रमाणातवाढलेली आहे परंतू याची कमतरता भासत आहे कारण याकाळात मागणी मोठया प्रमाणात वाढली पण त्याप्रमाणात उत्पादन होउ शकले नाही व म्हणूनच एमआरपी पेक्षा अधिकच्या किंमतीमध्ये हया वस्तू विकल्या जाउ लागल्या. मागणीनंतर आठवडा ते 15 दिवसानंतर हया वस्तु प्राप्त होतात त्यांचे उत्पादन जर वाढविण्यात येत असले तरी रूग्णांची संख्या दिवसेनुदिवस वाढत असल्यामुळे उत्पादन कमी पडत आहे.

ऑटोमोबाइल क्षेत्र :–

आज जवळपास भारतामध्ये 3.7 करोड लोक ऑटोमोबाइल क्षेत्रामध्ये काम करतात. कोरोनाच्या आधीच भारतात ऑटोमोबाइल क्षेत्र आर्थिक सुस्तीमध्ये होता आणि या कोरोनामुळे आणखी अडचणीत सापडला आहे ऑटोमोबाइल क्षेत्रामध्ये मागील वर्षीच्या तुलनेत 5 टक्के कमी

होउन 1.43 लाख वाहनावर आली आहे. वित्तवर्षामध्ये 2019–20 मध्ये यात्री वाहनाची विकी मागच्या वर्षाच्या तुलनेत 18 टक्के, व्यावसायिक वाहनांची विकी 29 टक्के, तिनचाकी वाहनांची विकी 9 टक्के, टु व्हिलर ची विकी 18 टक्के घटली आहे. लॉकडाउनच्या काळात उत्पन्न नाही लोक घाबरलेले आहेत त्यामुळे नविन कार विकत घ्यायला लोक पैसा देण्यास तयार होणार नाहीत कच्च्या मालाचा पुरवठा ठप्प झाल्यामुळे वाहन उत्पादनावर त्याचा गंभीर प्रभाव पडलेला आहे. एकीकडे लॉकडाउनमुळे उत्पादन आणि विकी दोन्हीही बंद झाले तर दुसरीकडे कंपनीना खर्चासंबधी अडचणींचा सुध्दा सामना करावा लागत आहे. इलेक्ट्रीक वाहनाच्या उत्पादनावर सुध्दा याचा गंभीर परिणाम झाला आहे.

लघुउद्योग :–

मोठया उद्योगाप्रमाणेच लहान उद्योगावर सुध्दा याचा विपरित परिणाम झाला आहे. मार्च 2020 च्या आकडेवारीनुसार त्यांची संख्या 61.1 लाख एवढी होती. कोरोनाच्या परिणामामुळे लहान उद्योग पूर्णतः बंद पडले आहे. उत्पादन बंद असल्याने मजुरांना द्याव्या लागणा–या मजुरीचीसुध्दा रक्कम त्यांच्याजवळ नाही. त्यांच्यावर असलेल्या कर्जाचे हफते ते फेडू शकत नाही, त्यामुळे लघुउद्योजकांपुढे मोठेच संकट निर्माण झाले आहे. मजुरांना रोजचे प्रश्न सोडविणे कठीण होउन बसले आहे. अर्थव्यवस्थेच्या विकासासाठी ज्याप्रमाणे मोठे उद्योग महत्वाचे ठरतात त्याचप्रमाणे लघुउद्योगाची भूमिकासूध्दा विकासासाठी व रोजगारनिर्मितीसाठी महत्वपूर्ण ठरते. परंतु कोरोनामुळे ही अर्धी अर्थव्यवस्था खिळखिळी झाली आहे.

.3) सेवाक्षेत्र :–

सेवाक्षेत्र हे अर्थव्यवस्थेचे अभिन्न असे अंग आहे. अर्थव्यवस्थेच्या जी.डी.पी. मध्ये जवळपास 60 टक्के हिस्सा हा सेवाक्षेत्राचा आहे. भारताने 1991मध्ये स्विकारलेल्या नविन आर्थिक धोरणानंतर सेवाक्षेत्राला अत्यंत महत्वाचे स्थान प्राप्त झाले भारतीय अर्थव्यवस्थेत सेवाक्षेत्र ही प्रमुख सेवा आहे कोरोनामुळे सेवाक्षेत्रातील मागणीही मोठया प्रमाणात प्रभावित झाली आहे. पर्यटन सेवेवर याचा परिणाम दिसून येतो लॉकडाउनमुळे भारतात येणा–या विदेशी पर्यटकांची संख्या कमी झाली, त्यामुळे जे करोडो रू.चे विदेशी उत्पन्न भारताला मिळत होते ते मिळणे बंद झाले. पर्यटनामधून लाखो लोकाना मिळणारा रोजगार बुडाला. लॉजिंग व बोर्डिग या सेवासुध्दा याने प्रभवित झाल्या आहे. हॉटेलचे उत्पन्न घटले. बससेवा, रेल्वेसेवा, विमानवाहतूक या सर्व सेवा कोरोनाने प्रभावित झाल्यामुळे सरकारला लाखो रू.चे नुकसान सहन करावे लागत आहे. बेरोजगारीचे मोठे संकट निर्माण झाले आहे.

कोविड–19 हे एकप्रकारचे युध्द आहे या युध्दामुळे अनेक प्रश्न, अडचणी निर्माण झाल्या आहे. लॉकडाउनमुळे सर्व व्यवहार ठप्प झाल्याने लाखो मजूरांना उत्पन्नप्राप्तीचे साधन बंद झाल्यामुळे मजूरीचे गंभीर प्रश्न निर्माण झाले आहे. , असंघटित क्षेत्रातील मजूर , बांधकाम क्षेत्रातील मजूर, रस्त्याच्या कडेला बसून व्यवसाय करणारे, विविध वस्तू विकणारे लहान दुकानदार यांच्यापुढे उत्पन्नाचा प्रश्न उभा झालेला आहे. एकप्रकारे देशामध्ये निराशाजनक वातावरण निर्माण झाले. देशात मंदीचे वातावरण निर्माण झाले आहे .लॉकडाउनमुळे भारतात जवळपास 14 कोटी लोकांना बेरोजगार व्हावे लागेल. रोजचे जीवनप्रश्न सोडविण्याचे वातावरण निर्माण झाले आहे. आणि म्हणूनच या

अर्थव्यवस्थेतून परिस्थितीतून बाहेर पडावयाचे असेल तर दिवे लावून चालणार नाही तर लॉकडाउनमध्ये सर्वांनी काटेकोरपणे पालन करणे गरजेचे आहे.वैद्यकिय व्यवस्था सुदृढ करावी लागेल, साधनसामग्री तसेच जीवनावश्यक वस्तू व सेवांच्या कार्यक्षम उपलब्धतेची व्यवस्था उभी करावी लागेल. हातांना काम मिळवून द्यावे लागतील, वस्तू व सेवांचे उत्पादन व त्याचा पुरवठा वाढवावा लागेल तरच अर्थव्यवस्थेला उभारी प्राप्त होउ शकते.

संदर्भ ग्रंथ

कुमार केतकर यांनी दिलेली मुलाखत Max maharashtra
अमर उजाला 9 एप्रिल 2020 च्या वृत्तानुसार
krishijagaran.com
Economictimes.com
Agrowan.com
www.bbc.com

SAMBODHI

ACCEPTANCE LETTER

Dear authors,

It's my pleasure to inform you that, after the peer review, following list of papers has been ACCEPTED with content unaltered to publish with *Sambodhi Volume: 46, Issue No:2 January – March 2021 (ISSN: 2249-6661).*

S.No	Author's Name	Title of the Paper
1	डॉ. संदिप म. राऊत	मुस्लीम समाजसुधारना विशयक 'हमीद दलवाई' इनके विचार एवं कार्य

SAMBODHI

In order to fit into the publishing and printing schedule, please re-submit your complete publication package by directly replying this acceptance within 3 days.

If you failed to prepare your complete files on time, the publication of your article might be delayed. Though the reviewers of the journal already confirmed the quality of your paper's current version, you can still add content to it

To help the editor of the journal process your final paper quickly, you need to prepare your paper based on the given journal format.

Again, thank you for working with Sambodhi. I believe that our collaboration will help to accelerate the global knowledge creation and sharing one step further. Sambodhi looks forward to your final publication package. Please do not hesitate to contact me if you have any further questions.

Editorial Board

Sambodhi

ISSN No: 2249-6661 (Print)

SAMBODHI

A Quarterly Peer Reviewed, Referred Research Journal
Volume : 46, Number : 2 (January - March) Year : 2021
UGC Care Listed Journal

L.D. INSTITUTE OF INDOLOGY

459/1

Sambodhi Journal

ISSN No: 2249-6661 UGC Care Listed Journal

Volume: 46, No. 2 (January - March) Year : 2021

Version-2

Editor-in-Chief

Dr. J.B Shah

UGC Care Approved International Indexed and Referred Journal

IMPACT FACTOR: 5.80

Published By: Lalbhai Dalpatbhai Institute of Indology

CONTENTS

DYSTOPIAN AGE OF PANDEMIC : THE CHALLENGE OF NATIONAL SECURITY RAMIFICATION

Dr Partha biswas 334

RISE OF HYBRID CULTURE IN AN ALIEN LAND IN THE NAMESAKE BY JHUMPA LAHIRI

Garima Joshini[1] & Dr.Nilofarakhtar[2] 338

RELATIONSHIP BETWEEN ACADEMIC STRESS PERFORMANCE AND STREES MANAGEMENT STRATEGIES OF HIGHER SECONDARY STUDENTS OF DIFFERENT STREAMS IN BILASPUR CITY.

Dr.Archana Agrawal[1] & Kiran Pal Sing[2] 341

A STUDY ON INDIAN SUGAR INDUSTRY AN HISTORICAL OVER VIEW

Dr.A.Thaha Sahad[1] & M.Dorvelu[2] 348

TRAVEL ROUTE PLANNING FOR ECO-TOURISTS OF JUNGLE MAHALS OF WEST BENGAL

Sanijb Mahata 352

A STUDY OF ENVIRONMENTAL IMPACT OF LEATHER INDUSTRY IN TAMIL NADU WITH SPECIAL REFERENCE TO VELLORE DISTRICT

Dr. A.Royal Edward Williams[1] & Mr.M.P.Parvez Ahmed[2] 362

NOTABLE DEPICTION OF OPPRESSED LIFE: MULK RAJ ANAND, FEARLESS VOICE OF "BAKHA"

Prabodh Mandal 367

मुस्लीम समाजसुधारना विशयक 'हमीद दलवाई' इनके विचार एवं कार्य

डॉ. संदिप म. राऊत 370

IMPACT OF COVID-19 ON THE ECONOMY OF INDIA ECONOMY OF INDIA RELATED TO LIFE STYLE, ATTITUDE & BEHAVIOR OF PEOPLE IN SOCIETY

Dr.Rashmi Gupta 372

Sambodhi Journal
(UGC Care Journal)
ISSN: 2249-6661
Vol-46, No.-2, January - March (2021)

मुस्लीम समाजसुधारना विषयक 'हमीद दलवाई' इनके विचार एवं कार्य

डॉ. संदिप म. राऊत

इतिहास विभाग प्रमुख ए भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी ए ता. मोर्शी, जि. अमरावती

Abstract

प्राचीन काल से ही भारत में ऐतिहासिक, सांस्कृतिक परम्परा चलती आ रही है। वैदिक, जैन, बौध्द, पारसी इस्लाम एवं शिख इन धर्मो के समन्वय के व्दारा भारत का सांस्कृतिक जीवन समृध्द होता चला आ रहा है। इन सभी धर्मो मे कई रुढी, प्रथा, परम्परा, रितिरिवाज कर्मकाण्ड दिखाई देते है, किन्तु इनमें से कुछ अनिष्ट प्रथाए कालबाहय हो चूकी है। ऐसी प्रथाए समाज में अस्थिरता निर्माण करने का कार्य करती है, एसलिए ऐसी प्रथाओं में काल के अनुसार परिवर्तन करना आवश्यक है। इसी समस्या को सुलझाने के लिए सबसे पहीले आधुनिक भारत के निर्माण मे राजा राममोहन रॉय इन्होने आवाज उठाई। इनके साथ–साथ अन्य समाज सुधारको ने अपने विचारोव्दारा समाज सुधारने का कार्य अविरत चालू रखा। इसी परम्परा व्दारा 19 शती एवं 20 शती पूर्वार्ध्द में समाज सुधारणा विषयक आंदोलन चलाने की श्रृंखला ही सम्पूर्ण भारत देश में अग्रेसर हुई। किन्तु इस काल के बहुतांश समाज एवं धर्म सुधारक आंदोलन यह हिन्दु धर्म एव परम्परा से निगडीत थी। इसके बावजुद अन्य धर्म के समाज सुधारक भी इस परम्परा से जुडे हुए थे। ऐसी स्थिती में स्वतत्र भारत मे मुस्लीम समुदाय के सुधारणा हेतू अगर कोई अग्रेसर हूए तो वे थे 'हमीद दलवाई' की, जिन्होने अपना सम्पूर्ण जीवन मुस्लीम समुदाय में प्रचलीत रुढी, परम्परा, अंधश्रध्दा आदि को दुर करने में व्यतित किया। और इन्हें एक सत्यशोधक समाज सुधारक के नाम से भी जाना जाता है।1

इन्होने जुबानी तलाक, धर्म सत्यापन, अज्ञान, कट्टरता एवं कर्मष्ठता इनका विरोध करने के साथ–साथ तलाक पिडित मुस्लीम की समस्याओं को दुर करने का और उनके उदरनिर्वाह जैसे को दुर करने का प्रयास कीया। किन्तु इसी बात पर न रुकते हुए उन्होने मुस्लीम समाज सुधारना हेतू विज्ञानपर आधारित शिक्षा को पुरस्कृत करते हुए समान नागरी कायदा की मांग की।

आज सुधारना क्षेत्र मे हमीद दलवाईजी ने अपने स्वकर्तृत्व से अपना स्वतंत्र अस्तित्व निर्माण कीया। तथा भारतीय समाज के आगे एक नया आदर्श प्रस्थापित करते हुए मुस्लीम समाज सुधारना के आंदोलन में उनका नाम अग्रणी लिया जाता है।

- **जिवन परिचय :**

हमीद दलवाई इनका जन्म 29 सितंबर 1932 मे रत्नागिरी जिले के चिपळून तहसिल क मिरजोळी नायक गाव मे हुआ। उनका पूर नाम हमीद कुमरखान दलवाई था। दसवी पास हुए। मुंबई के इस्माईल युसुफ कॉलेज एवं रुपारेल कॉलेज मे इन्होने इंटरमिडिएट आर्टस् तक की शिक्षा को प्राप्त कीया। उन्होने 1954 से 1963 तक साधारण सेवाए प्रदान की। इसी दरम्यान इनका सपर्क राष्ट्रसेवा दलसे हुआ। मौज, सत्यकथा, यह कथा नियतकालीक में लिखते रहे। 'लाट' यह कथासंग्रह 1960 में साधना में प्रकाशित हुआ। 1966 में मौज प्रकाशन व्दारा 'इंधन' यह उपन्यास प्रसिध्द हुआ। साथ ही 'कफन चोर' इस कथा के कारण वे समर्थशील लेखक के रुप मे प्रसिध्द हुये। उनको इंधन उपनयास के लिए 1966 मे पारितोषिक भी प्राप्त हुआ।2

हमीद दलवाईजीने मराठा वृत्तपत्र में 1963 से 1968 साल तक पत्रकारिता की, इस के बाद इन्होने पुरा समय मुस्लीम समाज सुधारणा कार्य करने हेतु समर्पित किया। तथा इसके लिए उन्होने अपनी नौकरी का भी त्याग किया। इन्होने मुस्लीम महिलाओकी दयानिय अवस्था तथा दर्जा सुधारणे हेतु बॉम्बे मे विधानभवन पर मुस्लीम महिलाओं को लेकर 18 एप्रिल 1966 में आंदोलन किया।

22 मार्च 1970 में उन्होने मुस्लीम सत्यशोधक मंडल की स्थापना की एवं मुस्लीम समाज सुधारणा हेतु उन्होने 1966 से 1977 इस काल में बहुत ही महत्वपुर्ण कार्य किए। हमीद दलवाई इनका मृत्यु 3 मई 1977 मे हुआ। इसके पूर्व वे लंबे समय तक किडनी रोग से पिडीत थे। मुस्लीम समाज के विकास के लिए हमीद दलवाई जी के विचार एवं कार्य का अवलंब करना चाहिए धार्मिक सामंजस्य, मुस्लीम महिलाओ का दर्जा, समान नागरी कायदा, राष्ट्रीय एकात्मता साथ ही सुरक्षित संतुलित समाज निर्माण के लिए अथक परिश्रम भी किए। उनके कार्य एवं विचार निम्नलिखित है।

- **मुस्लीम उदबोधन एवं समस्या निवारण :** तत्कालिन महाराष्ट्र का मुस्लीम समुदाय अशिक्षित होने के साथ ही वह धार्मिक प्रथा एवं परंपरा से प्रभावित था। कायदा इनके व्दारा होना चाहिए ऐक मत पुराणमतवादीयो का था। शरियत का कायदा महिलाओं पर अन्याय करनेवाला था। महिलाए समान हक्क से वंचित थी। महिलाओ पर होनेवाले अत्याचार जुबानी तलाक, बहुभार्या पध्दती, पडदा पध्दत, शिक्षा का अभाव, कुटुंब नियोजन अभाव, समान नागरी कायदा विषयक अनास्था इन सब कारणोंसे मुस्लीम महिलाओं की स्थिती अत्यंत दयानिय थी। तलाक पिडित महिलाओ की स्थिती अत्यंत बिकट थी। इनका समाज के व्दारा शोषण होता था। ऐसी महिलाओ की परिस्थिती बदलने की जरुरत तत्कालिन समय मे थी ऐसे समय मे मुस्लीम समाज मे बिना उद्बोधन कार्य के राष्ट्रीय ऐक्य निर्माण होना संभव नाही3 इसी कारण चलते हमीद दलवाई इन्होने मुस्लीम समाज मे सुधारणा एव् उद्बोधन कार्य करने का निर्णय कीया। इससे पता चलता है की हमीद दलवाई समाज सुधारणा आंदोलन ने कितने सकिय थे। यह स्पष्ट होता है।

- **मुस्लीम महिला विषयक कार्य :** विश्व में समाज उद्बोधन आंदोलन का आरंभ ही स्त्रीदास्य मुक्ती के मुल्यव्दारा होता है। इस विचार सारणी को हमीद दलवाई इन्होने मुस्लीम महिलाओ के मानवी हक्क के मुद्दे को सर्व प्रथम अपने हाथ मे लिया। 18 एप्रिल 1966 मे अपनी पत्नी 'मेहरुनिसा' बहन एवं अन्य पाच महिलाऐ ऐसी कुल सात मुस्लीम महिलाओंका मुक आंदोलन विधानभवनपर ले जाकर, मुस्लीम महिलाओंका जुबानी तलाक, बहुपत्नीत्व, हलाल, बच्चा गोद लेने का विरोध या अनय अन्यायकारक बातो का विरोध इस्लाम के इतिहास में दलवाईजीने पहली बार आवाज उठाया और समान नागरी कायदा की मांग करने वाला आवेदन तत्कालिन मुख्यमंत्री वसंतराव नाईक इन्हे दिया। मुस्लीम महिलाओं के हक्क हेतु आंदोलन करनेवाले दलवाईजी पहिले मुस्लीम समाजसुधारक थे। वे यही पर नही रुके बल्की वे महिलाओं की हक्क की लढाई को लेकर आगे जाने के लिए उन्होने एप्रैल 1968 मे मुस्लीम महिलाओंकी समस्याओं को प्रस्थापित करने के लिए 'सदा–ए–निसवॉ' (महिलाओ की आवाज) यह महिला संघटन निर्माण कर मुस्लीम महिलाओं को न्याय दिलाने का प्रयास किया।4

- **हमीद दलवाई जी के धार्मिक विचार :** हमीद दलवाई इनका मानना है की, "मुस्लीम समुदाय में मेरा जन्म हुआ है" मुस्लीम समुदाय जब हिन्दु उदारमतवादी हिन्दु समाजवादी साथ ही मुस्लीम समाजवादी संदर्भ में आलोचना करने का प्रयास करेगे तब मेरा यह मुस्लीम आलोचना का कार्य बंद हो जाएगा।5 आगे वे कहते है की, हिंदु एवं ख्रिश्चन धर्म की जिस प्रकारसे आलोचना उस धर्म मे जन्म लेनेवाले मतवादी ने की है, इसप्रकारकी इस्लाम की कठोर एवं बुध्दीनिष्ठ आलोचना आजतक कीसी विद्वानोने नही की इसका खेद है। क्योकी, ऐसी आलोचना के बीना मुस्लीम समाज सही अर्थ मे उद्बोधन व्दारा समाज समता के नाते अन्य के साथ राष्ट्र निर्माण मे सहभागी नाही हो पाऐगा। इसके विरुध्द उसका नियमित अधोगती ही होगी। इसका ज्ञान हमीद दलवाई जी को भलीभाती था। इस अर्थ से दलवाई जी मुलगामी विचारक थे ऐसा सिध्द होता है। जबतक पारंपारिक धर्म संकल्पना के श्रृंखला मे से मुस्लीम समाज मुक्त होता नही तबतक उनके अन्य प्रश्नों का हल नही निकल पाऐंगा। ऐसी दलवाई जी का एकमत था। उनके इस विचारधारा से एवं मुस्लीम धार्मिक विचारधारा में मानवतावादी भुमिका स्पष्ट दिखाई देती है।6

- **हमीद दलवाई जी के शिक्षा विषयक विचार :** मुस्लिमों का भारतीयकरण होना चाहीए ऐसा विचार व्यक्त करते हुए हमीद दलवाईजी कहते है की, "जब

Copyright © 2020Authors

तक मुस्लिमों मे वैचारीक स्वातत्र नही होगा तब–तक मुसलमानों में सुधार नही हो सकता' यह भूमीका लेते हुए, दलवाईजीने इस शिक्षा पध्दती का अवलंबन कीया।

मुस्लीम सत्यशोधक मंडलव्दारा आयोजित 1973 में तीन दिवसीय शैक्षणिक परिषद मे उपस्थित रहकर दर्शक को मार्गदर्शन कीया। उन्होंने अपने विचार व्यक्त करते हुए विज्ञानवादी शिक्षा के विचारधारा पर ज्यादा जोर दिया। अपनी भौतिक उन्नति के लिए मुस्लमानों ने प्रादेशीक भाषाओं का अवलंबन करना चाहिए या शिक्षा ग्रहण करनी चाहीए ऐसा संकल्प उन्होंने इस शैक्षणिक परिषद में कीया। इसी परिषद में मुस्लिम वक्फ बोर्ड के धन का दुर उपयोग का हिसाब ट्रस्टी ने लेना चाहिए ऐसी मॉग की गई। तथा वक्फ का धन विज्ञान पर आधारीत शिक्षा पर खर्च हो ऐसा सुचित कीया गया। इस शिक्षा परिषद मे कुल 800 सहभागीये इनमे 250 महिलाओं का भी सहभाग था। हमीद दलवाई इन्होने अपने शिक्षाविषयक विचारो व्दारा विज्ञाननिष्ठ शिक्षा पध्दती एवं प्रादेशिक भाषाव्दारा शिक्षा इन दो तत्वो के आधार पर उन्होने अपने विचार व्यक्त कीए।7

- **हमीद दलवाई इनका साहित्य** : हमीद दलवाई इनका संपूर्ण साहित्य लेखन यह मुस्लीम समाज सुधारणा आंदोलन की नीव मानी जाती है। हमीद दलवाई जी ने अनेक लेख, वर्तमानपत्र, नियमित मासिक व्दारा अपनी लेखणी चलाकर समाज को संबोधित कीया। उन्ही के व्दारा लिखा गया कहाणीसंग्रह 'लाट' 1961 मे प्रकाशित हुआ। इसी कहाणीसंग्रह के 'छप्पर' नामक कहाणी मे मुस्लीम समाज का अज्ञान, पारंपरिक दृष्टीकोन, दारिद्रयता एवं स्वयंव्दारा निर्माण कीया हुआ छप्परबंद पाश मे से बाहर निकालने की असमर्थता एवं परिणाम के रुप मे चुकाई जानेवाले किमत का चित्रण बखुबी कीया है। और इसमे समाज की आधुनीकरण अभाव का चित्र भी प्रदर्शित कीया है।

'लाट' इस कहाणी संग्रह की 'कफनचोर' कहाणी बडी ही विवादीत सिध्द हुई। यह कहाणी समाज की दारिद्रयता को व्यक्त करती है। हमीद दलवाई इनका दुसरा बहुचर्चित उपन्यास 'इंधन' यह 1965 में प्रकाशित हुआ। इस उपन्यासको 1966 मे महाराष्ट्र शासन का पुरस्कार प्राप्त हुआ। मुस्लीम समुदाय मे सुधारणावादी विचार प्रसारित होने के लिए दलवाई जी ने कीए गए संघर्ष का प्रतिबिंब इस उपन्यास मे दिखाई देता है। 'इंधन' मे मनुष्य का सत्य एवं निर्भय चित्रण आज के पिढी को अस्वस्थ करता है। इसके अलावा भी उन्होने अनेक साहित्यग्रंथो का निर्माण कीया। भारतीय मुस्लीम राजकारण, मुस्लीम जातीय के स्वरुप, कारणे और उपाय (1968), मुस्लीम पॉलिटिक्स् इन सेल्युलर इंडिया (इंग्रजी–1970) ये वैचारिक ग्रंथ उन्होने लिखे। इस्लामा के भारतीय चित्र (1982) यह ग्रंथ उनके मृत्यु के पश्चात प्रकाशित हुआ।

प्रा. शमसुद्दीन तांबोळी के मतानुसार, ''हमीद दलवाई यह मुलत: प्रतिभावंत साहित्यकारों के बिच बैठनेवाले सृजनशील, संवेदनशील, ललितलेखन करनेवाले साहित्यीक थे।''8 इन सभी साहित्य ग्रंथोव्दारा हमीद दलवाईजी ने मुस्लीम समाज को उद्‌बोधीत कीया।

- **मुस्लीम सत्यशोधक मंडल की स्थापना एवं कार्य** : हमीद दलवाईजी का सर्वश्रेष्ठ कार्य उन्होने ही स्थापित कीया हुआ 'मुस्लीम सत्यशोधक' संस्था मे दिखाई देता है। यह कांतिकारक प्रयोग केवल भारत के परिप्रेक्ष मे ही नही बल्की संपूर्ण विश्व के इस्लामी विचारधाराओं को दिला देनेवाला सिध्द होते है। मुस्लीम समाज की तलाक पिडीत महिलाओं से लेकर मौलवी के अंधकारमय इस्लामी निष्ठातक और हिन्दु–मुस्लीम संघर्ष से राष्ट्रीय एकात्मता तक असंख्यज्वलंत प्रश्नो संबंधित हमीद दलवाई जी ने अपने लेखणी व्दारा आग लागायी।

मुस्लीम महिलाओं के हक्क के लिए लढाई के लिए उन्होने कई आंदोलन कीए इन आंदोलनों के पश्चात उन्होंने एक बैठक का आयोजन कीया। जिसमे डॉ. बाबा आढाया इन्होने इस संघटन को 'मुस्लीम सत्यशोधक मंडल' के नाम से घोषित कीया। इस तरह 22 मार्च 1970 मे 'सत्यशोधक मंडल' की स्थापना की गयी। मुस्लीम सत्यशोधक मंडल के प्रथम ए. जे. शेख कुछ दिनो तक अध्यक्ष रहे। उनके उपरांत बाबुमिया बेंडवाले अध्यक्ष बने अमरावती के वजीर पटेल इन्होने इसी अंतर्गत 'यंग मुस्लीम असोसिएशन' की की और इसी असोसिएशन व्दारा अपने कार्य को आगे बढाया। इनके अलावा मरियम रफाई, सय्यद मुनिर, हुसेन दलवाई, अब्दुल कादर, मुकादम, अन्वर शेख, अमिर शेख इत्यादी कार्यकर्ताओं ने इस संघटन मे शामिल होकर समाज उद्‌बोधन का कार्य कीया। इस आंदोलन के कांतिकारी विचार दिड–दो पन्ने के जाहिरनामा मे दिखाई देते है। इस जाहिरनामा मे मध्यवर्ती मजदुर इस तरह है। ''मुस्लीम समुदाय के उद्‌बोधन आरंभ काल मे प्रयासो के अतिरिक्त केवल निराशा ही उत्पन्न हुई।'' सर सय्यद अहमद खान को सुधारणा विषयक विचारधारा विभक्तवादीयों को दलदल मे फस गया। हिन्दु समुदाय मे पुरोगामित्व का प्रयास चलते समय मुस्लीम समाज केवल काल से संबंधित बदले के विरोध मे छटपटा रहा था। बहुसंख्य हिन्दु परिवर्तनवादी मंडली यह जाने–अनजाने मे इस प्रकिया ने साथ देते थे। इन बदली हुई परिस्थितीओं का ज्ञान एवं आव्हान समाज स्विकार नही कर पाया। प्रजासत्ताक भारत में मुस्लीम समाज एक सन्माननीय घटक के तौर पर खडा रहने के लिए लोकशाही, धर्मनिरपेक्ष, समतावादी मुल्य स्विकार अगर नही करते तो संविधान की नीव कमकुवत रहेंगी। इसलिए यह कार्य पूर्ण हो इसके पक्ष मे मुस्लीम सत्यशोधक मंडल की स्थापना की गई।

मुस्लीम सत्यशोधक मंडलने प्रारंभी हर एक कार्यक्रम को हाथ मे लिया। मुस्लीम महिलाओं को पुरुषप्रधान विचारधाराओंसे मुक्त कर उन्हे संविधानिक हक देना, समान नागरी कानून की मांग करणा, जमातवादी–विघटनवादी विचारधाराओं का विरोध करना, मुस्लीम समाज को आधुनिकता की ओर ले जाना, आधुनिक शिक्षा, प्रादेशिक भाषाओंका सम्मान करना, कुटुंब नियोजन करना इन सभी मुददो को आधार बनाकर 'सत्यशोधक मंडल' यह हमीद दलवाई जी के नेतृत्व मे कार्य करने लगा। 1973 मे 'मुस्लीम सत्यशोधक पत्रीका' का आरंभ हुआ। अनेक परिषदो का आयोजन कीया गया। दलवाई इनके कार्य एवं कर्तृत्व की अमीट छाप इस मंडल पर दिखाई देती है। उनके मृत्यु के पश्चात भी इस मंडल ने अनेक समाजसुधारक कार्य कीए। पहिले दस सालो में हमीद दलवाई इनके नेतृत्व में मुस्लीम सत्यशोधक मंडल ने श्रेष्ठ स्थान प्राप्त कीया। इसलिए यह दशक मंडल का स्मरणीय दशक माना जाता है। मनुष्य विकास मे धर्म अडिग ना हो इसलिए धर्म समाजसुधारणा की जानी चाहीए ऐसा उनका मत था। आधुनिक भारत के इतिहास मे सत्यशोधक हमीद दलवाई इनका नाम समाजसुधारक कमवारी मे लिया जाता है। उनके कार्य यह मुस्लीम समाज को योग्य दिशा देनेवाला सिध्द होता है। उनके विचार और कार्य का परिणाम आधुनिक मुस्लीम पीढी पर होने के कारण सामाजिक ऐक्य की स्थापना होकर नव विज्ञानिष्ठ समुदाय तयार होकर राष्ट्र निर्माण में प्रेरक सिध्द होगा।.

- **संदर्भग्रंथ**

- संपा. तांबोळी, शमसुद्दीन – 'मुस्लीम सत्यशोधक पत्रिका', वर्ष : 3 अंक 2, आवृत्ती जुलै, ऑगस्ट, सप्टेंबर 2016, चंम छवण 23
- तांबोळी, शमसुद्दीन, 'हमिद दलवाई कांतीकारी विचारवंत,' डायमंड पब्लीकेशन, पुणे, आवृत्ती एप्रील 2014, चंम छवण 15, 16.
- संपा. तांबोळी, शमसुद्दीन, 'मुस्लीम सत्यशोधक पत्रिका', वर्ष : 3, अंक 2, आवृत्ती जुलै, ऑगस्ट, सप्टेंबर 2016, चंम छवण24.
- संपा. सिरसाठ, विनोद, 'साधना' (साप्ताहीक) प्रकाशक साधना प्रकाशन पुणे, 8 जानेवारी 2020, चंम छवण15
- जमादार, आफताब, पाटील, अमोल, 'विवेका का आवज हमीद,' प्रकाशक राष्ट्रसेवा दल, आवृत्ती मे 2017, चंम छवण 8
- दलवाई, मेहरुन्निसा, 'ॲंग्री यंग सेक्युलॅरिस्ट,' साधना प्रकाशन, आवृत्ती जुलै 2017, चंम छवण 69
- संपा. तांबोळी, शमसुद्दीन, 'मुस्लीम सत्यशोधक पत्रिका', वर्ष : 3, अंक 2 आवृत्ती जुलै, ऑगस्ट, सप्टेंबर 2016, चंम छवण 26
- संपा. तांबोळी, शमसुद्दीन, 'मुस्लीम सत्यशोधक पत्रिका', वर्ष 6, अंक 3, जाने, फेब्रु, मार्च 2020, चंम छवण 47, 48
- संपा. सिरसाठ, विनोद, 'साधना' (साप्ताहीक) प्रकाशन पुणे, अंक 1, 8 जाने 2020, चंम छवण 18, 19

Copyright © 2020Authors

Manager
Sau. Rashmi Patil

Vol-1 Issue-1
April 2021

Publisher
ITIHAS SANKALN SANSTHA
ITIHAS SANKALAN SANSTHA, MAHARASHTRA

ISSN-2250-0383
IMPACT FACTOR - 0.421

The Editor, Editorial Board and Publisher assume no Responsibility for statements and opinions expressed by the Author in this Research Journal

ITIHAS SANKALAN PATRIKA

SHODHANKAN

International
Half Yearly
Peer Reviewed Referred
Research Journal

इतिहास संकलन संस्था,महाराष्ट्र
इतिहास संकलन पत्रिका
संपादक : प्रा.डॉ. राधाकृष्ण जोशी

(RNI MAH MUL 02988/13/1/2011 – TC VERIFICATION DATE 6/7/2011)

ISSN – 2250-0383

International History Referred & Reviewed Research Journal

SHODHANKAN

CHIEF EDITOR : Dr. RADHAKRISHNA L. JOSHI
ASSOCIATE EDITOR : Dr. NITIN ULHASRAO SARAF

EDITORS' BOARD

Dr. Venkatesh Lamb
Dr. Vinod Raipure
Dr. Shanta Gite Jadhavar
Dr. Pallavi Tajane

अनुक्रमणिका

अ क्र	लेखाचे शीर्षक	लेखकाचे नाव	पान नं.
१.	The Silk City Of Karnataka – Ramanagara	Dr.Vasudha.N	१
२.	A study of local history of Aurangabad District	Dr. G. V. Gatti	४
३.	Phone Radiation On Harmful: A Special Reference To Jalna City (Maharashtra State)	Dr. Khade Sominath Sarangdhar Chate Vandana Vasantrao	७
४.	वर्तमान परिप्रेक्ष्य में स्थानीय इतिहास का महत्व	डॉ.शुचिस्मिता मिश्रा	१२
५.	भारतीय इतिहास लेखन में स्थानिक इतिहास का महत्व	डॉ० सुरेश प्रसाद पाण्डेय	१६
६.	छत्रपती शाहू महाराज आणि खानदेशातील लामकानी गढी	डॉ. नरसिंह परदेशी - बघेल	१९
७.	अकोले गावचा स्थानिक इतिहास	डॉ. सुरेंद्र अर्जुन शिरसट	२३
८.	सुरगाणा संस्थाना संदर्भातील प्रशासकीय स्थित्यंतरे: विश्लेषणात्मक अवलोकन	डॉ.शीतल मनोज पंचीकर	३१
९.	स्थानिक इतिहासलेखन : संकल्पना, साधने व महत्व	डॉ नवनाथ दत्तात्रय वाजगे	३६
१०.	स्वातंत्रोत्तर विसापूर : स्थानिक इतिहास लेखन	डॉ राजेंद्र पोपटराव भामरे	३९
११.	लोणार तालुक्यातील बारव स्थापत्य : एक ऐतिहासिक संशोधन	डॉ. किशोर मारोती वानखडे	४२
१२.	चंद्रपूर येथील मराठा– इंग्रज युध्द(२० मे 1818)	दत्ता तन्नीरवार	४७
१३.	किल्ले वारुगड : एक दृष्टिक्षेप	प्रा.डॉ. संतोष तुकाराम कदम	५३
१४.	सुवर्णदुर्ग, कनकदुर्ग, फत्तेदुर्ग व गोवा ऊर्फ हर्णे किल्ला {शिवकाल ते महाराणी ताराबाई काळ(ई. स. १६३० ई. स. १७०७)}	डॉ ज्योती पेठकर,	५६
१५.	गाविलगडचा किल्लेदार सरदार बेनीसिंग	डॉ संदीप राऊत	६५
१६.	यावलीच्या १९४२ स्वातंत्रलढ्यामध्ये जनसामान्याचा सहभाग- एक ऐतिहासिक अध्ययन	प्रा. डॉ. मंजूषा ह.धापूडकर	६९
१७.	नाशिक मधील सिन्नरच्या नावांच्या उत्क्रांतीचा इतिहास	डॉ.अंजली सोईतकर वेखंडे	७५
१८.	हैद्राबाद मुक्तिसंग्राम आणि संतभगवान बाबा	प्रा.कृष्णा उत्तम नागरे	८१
१९.	समकालिन ऐतिहासिक साधनांद्वारे फैजपूर येथील ग्रामीण राष्ट्रीय काँग्रेस अधिवेशनाचा स्थानिक इतिहास–एक अभ्यास	हितेश लिलाधर भोरटक्के	८८
२०.	'मिरज तालुक्यातील गोंधळ लोककला आणि कलाकार'	अनुराधा पवार	९७
२१.	''शिवकाल : मराठवाडयातील स्थानीक लोकजीवनाचा ऐतिहासीक अभ्यास''	प्रा. डॉ. राधाकृष्ण ल. जोशी	१०१

15

HISTORY
ISSN – 2250-0383
RNI-02988/13/01/2011-TC

गाविलगडचा किल्लेदार सरदार बेनीसिंग

डॉ. संदिप म. राऊत
इतिहास विभाग प्रमुख
भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी
ता. मोर्शी, जि. अमरावती
मोबा. नं. : 9404689783

विदर्भ हा महाराष्ट्राचा अविभाज्य घटक आहे. विदर्भाचे पूर्व विदर्भ आणि पश्चिम विदर्भ असे दोन भाग पडतात. पश्चिम विदर्भ म्हणजे वऱ्हाड होय. वऱ्हाड मधील अमरावती जिल्हयातील चिखलदरा हे थंड हवेचे ठिकाण म्हणून प्रसिध्द आहे. गाविलगड किल्ला, व्याघ्र प्रकल्प, दुर्मिळ वनऔशधी, कॉपीचे उत्पन्न, येथील कोरकुंचे समाजजिवन, संस्कृती, सण, उत्सव अशा अनेक वैशिष्ट्याने नटलेले ठिकाण म्हणजे चिखलदरा होय. सातपुडा पर्वतरांगेत गाविलगड हा डोंगरी किल्ला आहे. हा किल्ला नागपुरकर भोसल्यांची आर्थिक राजधानी होती. तसेच लष्करी दृष्टीने ही अत्यंत महत्वाचा होता.

1803 मध्ये इंग्रज मराठा दुसरे युध्द झाले. त्यामध्ये असई, अडगांव व गाविलगड अशा तीन महत्वपूर्ण लढाया झाल्या यात इंग्रजांविरुध्द भोसल्यांचा अतिशय शुर पराकमी व इनामदार सरदार बेनीसिंगाने पराकमाची शर्थ केली.

बेनीसिंग हा नागपुरकर भोसल्यांचा सरदार होता. सरदार बेनिसिंग हा एक राजपूत सरदार होता. राजपूत ही जमात शुर पराकमी आणि दिलेल्या वचनावर कायम असणारी अशी सर्वसामान्य तीची ओळख आहे. राजपूतांचा व्यवसाय शिपायीगिरी हा होता. शिपायीगिरी करुन आपली स्वातंत्र ओळख निर्माण करुन नावलौकीक मिळवणारी अनेक राजपूत कुंटूबे भारतीय इतिहासात मिळतात. बेनिसिंगाचे मुळचे घराणे रायबरेली जिल्हयातील गडेडी येथील होते. गडेडी येथून आपले नशिब आजमावण्याकरिता बेनिसिगांचा आजोबा झामसिंग याने नबाबाची नोकरी पत्कारली होती.[1]

बेनिसिंगाचे पूर्वज झामासिंग हा पहिल्या रघुजी राजेंना बंगालच्या स्वारी मध्ये मिळाला होता. पहिल्या रघुजी भोसल्यांना छत्रपती शाहू महाराजांनी बंगाल प्रांतात चौथाई वसूलीचे हक्क बहाल केले होते. या सनदेनुसार रघुजी भोसल्यांनी बंगालवर अनेक स्वारी केल्या. मात्र बंगालच्या नवाबाने चौथाई देण्यास नकार दिला. इतकेच नव्हे तर रघुजींना अडविण्यासाठी नवाबाने सरदार झामसिंग व बक्षीराम यांच्या नेतृत्वाखाली सैन्य पाठविले. दोन पक्षामध्ये घनघोर युध्दझाले. त्यात झामसिंग निकराने लढला व जखमी होऊन भोसल्यांचा कैदी झाला. झामसिंगचे शौर्य पाहून रघुजी भोसले भारावून गेले. त्यानी झामसिंगला म्हटले, "झामसिंग तुझा पराक्रामावर आम्ही खुश आहोत तुम्ही नवाबाकडे किवा तुमची ईच्छा असेल तिकडे जावू शकता. आमच्या सेवेत आला तर योग्यते प्रमाणे कामगिरी देऊ "असे सांगून त्याचा सन्मान केला. त्यावर झामसिंग म्हणाला "महाराज मी एकदा नवाबाची नौकरी पत्करली होती आता दुसरा कुणाची नोकरी पत्करणेमाझ्या कुळाला जमले नाही. पण माझा मुलगा प्रमोदसिंग लहान आहे त्याला जर तुम्ही चाकरीत घेतले तर त्यासाठी मला आली सेवा करावे लागेल[2] असे सांगितले.नागपूरला आल्यानंतर प्रमोदसिंगवर वऱ्हाडातील सर्वच किल्लाची देखरेख करण्याची जबाबदारी दिली. राहण्याचे मुख्य ठिकाण गाविलगंड ठरविले, भोसल्याची राजकीय राजधानी जरी नागपूर होती तरी आर्थिक आणि लष्करी राजधानी ही गाविलगड होती. गाविलगडवर भोसल्यांचा खजिना होता. राजे मोहिमांवर गेल्यास तसेच हवापालटासाठी भोसल्याच्या कुटुंबाचा मुक्काम गाविलगडवर राहत असे. झामसिंगने गडाच्या संरक्षणाची व तेथील खजिनाचा रक्षणाची जबाबदारी अतिशय निष्ठापूर्वक पूर्ण केली. प्रमोदसिग ने देखील इमान राखून कामगिरी केली. अनेक युध्दात त्याने अतुलनीय पराकम केला. परंतु प्रमोदसिंगचा लष्करी मोहिमेत मूत्यू झाला. झामसिंग व प्रमोदसिंग या दोघांनीही अतिशय प्रामाणिकपणे पराक्रमाची शर्थ करुन भोसल्यांची सेवा केली.

प्रनोदसिंगच्या नंतर गाविलगड किल्ल्याची जबाबदारी त्याचा पूत्र बेनिसिंग याच्याकडे आली. बेनिसिग हा भूर होता. त्याला लहानपणापासून रणांगणावरील डावपेचाची जाणीव होती. त्यांच्या कुटुबांतील शूर लढवय्यादर्यावसिंगांने त्याला रणांगणावर आपल्या बरोबर नेऊन सर्व डावपेच शिकवले होते.[3] त्यामुळे शौर्य, पराकम व तलवारबाजीत तो निष्णात झाला. लष्करी गुण व संघटन कौशल्य त्यांच्या अंगी निर्माण झाले. त्यामुळे अल्पावधीतच किल्लेदार म्हणून त्याचा दरारा निर्माण झाला. नरनाळा, गावीलगड व मेळघाटातील इतर लहान मोठे किल्ले बेनिसिंग जमादार राजपूतांच्या ताब्यात होते. प्रत्येक किल्लावर त्यांच्या तर्फ किल्लेदार असत.[4]

1799 मध्ये लॉर्ड वेलस्लीने ब्रिटीश सत्ता विस्तारण्यासाठी तैनाती फौजेची निर्मीती केली. 1802 मध्ये बाजीराव दुसरा पेशवा सोबत वसईचा तह झाला नंतर शिंदे, होळकर व भोसले या मराठा सरदारांनी देखील तहाचा स्वीकार करावा त्यासाठी प्रयत्न केले पण त्यात यश न मिळाल्याने मराठ्याविरुध्द 1803 मध्ये युध्दाला सुरवात झाली. 23 संप्टेबर 1803 मध्ये इग्रंज आणि शिंदे व भोसले यांच्यात असईची लंढाई झाली. जनरल वेलस्लीने आपल्या फौजेचे दोन भाग केले. एक भाग कर्नल मॅक्सवेल यांच्या हाताखाली देवून सरदार बेनीसिंगाच्या फौजेकडे पाठविले या वेळी बेनीसिंगकडे सहा हजार घोड दळाची तुकडी होती. तसेच कही पायदळ देखील होते.[5]

23 संप्टेबरला प्रत्यक्ष युध्दाला सुरवात झाली जुवा आणि खेळणा नदीच्या मध्ये उभे असलेल्या बेनीसिंगच्या पायदळावर हल्ला करण्याचा आदेश मॅक्सवेल याने दिला. दोन्ही सैन्य परस्परांशी भिडले बेनिसिंगाचे सैन्य पराकमाची शर्थ करीत होते. सरदार बेनिसिंगाने योग्य संधी मिळताच आपले घोडदळ घेवून कर्नल मॅक्सवेल वर आकमण केले. माक्सवेल गोंधळून गेला. नाइलाज म्हणून युध्दाचा रंग पलटण्यासांठी कर्नल मॅक्सवेल आपल्या खास तुकडीसह बेनिसिंगला रोखण्यासाठी त्याला आडवा झाला. बेनिसिंगाने आपला घोडा मॅक्सवेलकडे वळविला. काय घडते हे लक्षात येण्याआधी कर्नल मॅक्सवेलचे शिर धडावेगळे झाले. अधिकारी पडला तरी कवायती इग्रजी फौज बराच वेळ लढत राहिली. बेनीसिंगच्या फौजेला कैफ चढला होता. दुपारपर्यत इंग्रजी फोजेचा हा सपूर्ण तिसरा भाग जवळ जवळ गारद झाला. या युध्दात ब्रिटीशांना विजय मिळाला असला तरी बेनीसिगांने मोठा पराकम गाजविला.

यानंतर दुसरी लढाई अडगावला झाली. दि 29 नोव्हेबर 1830 रोजी शिरसोली तालुका आकोट जिल्हा अकोला जवळ भोसले याचे युध्दझाले या युध्दाला अडगावची लढाई असे म्हणतात. या युध्दात बेनीसिंग स्वतः हजर नव्हता परंतू त्यांचे सैन्य होते. इग्रज सैन्यांचे नेतृत्व ऑर्थर वेलस्ली व स्टिव्हसन यांच्या कडे होते. या दोन्ही सैन्या मध्ये घनघोर युध्द झाले. बेनीसिंगच्या फौजेने इग्रज फौजेचे खुप नुकसान झाले. या युद्धात भोसल्याचा सेनापती मनोहरबाबू. (मन्याबाहयु) माराला गेला. मराठ्याच्या फौजेचा पराभव होऊन इग्रजांचा विजय झाला. अडगावचे इग्रज मराठा युध्द इतिहासात प्रसिध्द आहे. या युध्दात जे इंग्रज अधिकारी सैनिक शहिद झाले. त्यांच्या स्मृती उजाळा देण्यासाठी दरवर्षी त्यांच्या कुटुबांतील मंडळी अडगावच्या युध्द भूमीवर येवून मेनबत्ती प्रज्वलीत करुन शहिदाच्या स्मृतीस उजाळा देतात.[6]

असई आणि अडगांव या दोन्ही लढाईत ब्रिटीशाचा विजय झाला परंतु बेनिसिंग व त्यांच्या सैन्याने खुप पराकम गाजविला.यात ब्रिटीश फौजेचे फार नुकसान झाले व अनेक इंग्रज अधिकारी ठार झाले.या दोन्ही लढाई नंतर बेनिसिंगचा बदला घेणे व भोसल्यांची आर्थिक व लष्करी राजधानी गाविलगड ताब्यात घेणे. या हेतुने आर्थर वेलस्लीन मोर्चा गाविलगडकडे वळविला. 5 डिसेंबर ते 15 डिसेंबर या दरम्यान ही लढाई झाली. वेलस्ली हा ऐलिचपुरला 5 डिसेंबर 1803 ला आला व दोन मुक्काम करु गाविलगडकडे गेला. [7] आर्थर वेलस्ली एलीचपुरला जाण्याचे कारण गाविलगड हा अभेदय किल्ला होता. तसेच त्याने गाविलगडाचा किल्लेदार बेनीसिंगाचा पराकम असई व अडंगावच्या लढाईत पहिला असल्याने एलिचपुरच्या नबाबाचे सहकार्य मिळविणे आवश्यक होते.

वेलस्लीने लष्करी डावपेच म्हणून सैन्याचे दोन विभाग केले. एका तुकडीचे नेतृत्व स्वतः कडे तर दुसऱ्या तुकडीचे नेतृत्व कर्नल स्टिव्हनसनकडे दिले. बेनिसिंगच्या लष्कराचे विभाजन व्हावे, त्याला दोन आघाडयावर लढवावे अथवा एखाद्या आघाडीकडे त्याचे लक्ष न गेल्यास इंग्रजाची ती आघाडी यशस्वी होऊ शकेल हा हेतू होता. बेनीसिंहाच्या निष्णात हेरांनी बेनीसिंहाना दिलेल्या बातम्या त्यामुळे चुकल्या. केवळ वेलस्लीच्या नेतृत्वाखाली येणाऱ्या इंग्रज फौजांची बातमी मिळाली. म्हणून बेनिसिंगाने केवळ त्याच्याच प्रतिकाराची जय्यत तयारी केली. दुसऱ्या तुकडीचा मारा होण्याची शक्यता त्याला वाटली नाही वेलस्ली सैन्य घेवून 7 डिसेंबर 1803 गाविलगड किल्याच्या पायथ्याशी असलेल्या देवगांव नावाच्या गावी आला.[8]

वेलस्लीने स्टीव्हनसन या अधिकाऱ्याला गाविलगड किल्ल्याच्या उत्तरेकडील बाजुने हल्ला करण्यासाठी पाठविले. स्टीव्हसन अवघड तोफखाना घेवुन वेगळया मार्गाने निघाला. घाटातून तोफा चढविणे अतिशय कठीण काम होते. शिवाय डोंगरी वाटांची माहिती नव्हती. स्टीव्हनसन सोबत नबाब सलाबतखॉ होता. हे 30 मैल अंतर जाण्यास पाच दिवस लागले. स्टीव्हसन याने 12 डिसेंबरला लवादा खेडयाजवळ आपला तळ दिला.[9]

8 डिसेंबरला बेनिसिंगाने टेहळणी बुरुजावरुन देवगाव येथिल इंग्रजांची गडावर तोफा चढविण्याची धडपड बघितली.याचा सामना करण्यासाठी निवडक दोन हजार सैन्याची निवड केली. गाविलगडावरील तरुण मुले, स्त्रीया यांनाही योग्य त्या जबाबदाऱ्या वाटुन दिल्या. 9 डिसेंबरला वेलस्लीने चाचणीसाठी ले. कर्नल वॅलेसच्या अधिपत्याखालील फौज अचलपुर दरवाजावर पाठविली या फौजेला तटावर हल्ला करणे सोपे व्होवे म्हणून इंग्रजांनी तोफांचा मारा सुरु केला. इंग्रजी फौज आर्धी अधिक चढल्यानंतर बेनिसिंगाने अचलपूर दरवाज्यावरुन निवडक पायदळासह इंग्रज फौजेवर हल्ला केला. त्याच वेळी गडावरुन कालभैरव व बिजली या महाकाय तोफा गरजल्या. मलिकखानाने अचूक नेमबाजीने मारा करुन इंग्रजांचे आघाडीच्या तोफाचे मोर्चे उधडून टाकले. इकडे बेनिसिंगाने इतकी जबर धडक दिली की, इंग्रजांचे कवायती सैन्य, चार्मस आणि वॅलेस कसेबसे देवगांवला येऊन पोहचले.[10]

वेलस्लीच्या नेतृत्वात इंग्रजांचे सैन्य शिस्तीने गड चढण्यास लागले. ते पाहुन बेनिसिंगाने आपले निवडक सैन्य दक्षिण तटावर उभे केले. तटावर दगडाचे ढीग रचवयास सुरुवात केली. तटावर मिडणाऱ्या इंग्रज सैन्यावर दगड व गरम पाणी फेकण्याची जबाबदारी मुले आणि स्त्रियांवर बेनिसिंगाने सोपविली. इंगज सैन्यात मात्र शिस्त होती.[11]

11 डिसेंबरला इंग्रजांच्या सैन्यावर बेनिसिंगाने दरवाजा उघडुन हल्ला केला. मोठया प्रमाणात कापाकापी केली. बेनिसिंग व त्याच्या सैन्याने अतुल पराक्रम दाखवित देवगाव पर्यंत इंग्रज सैन्य मागेरेटले. ही लढाई दिवसभर चालली. शत्रुपक्षाचा खरपुस समाचार घेवुन तो गडावर आपल्या जखमी सैन्यासह निघून गेला. त्यामुळे इंग्रज सैन्याने बेनीसिंगाच्या पराक्रमाचा धसका घेतला होता. त्यामुळे वेलस्ली बेचेन होता. त्याची खरी भिस्त ही उत्तरेकडुन होणाऱ्या स्टिव्हनसनच्या हल्ल्यावर होती.[12]

वेलस्लीने दुसऱ्या आघाडीवर स्टीव्हनसनला पाठविल्याने बेनिसिंग व त्याला दोन आघाडयावर लढावे लागले. स्टीव्हनसन याने 12 जानेवारीला तोफाचा मारा करण्याची योग्य जागा निवडून तोफाचे मोर्चे लावले. तिकडे वेलस्लीनेही आपल्या पांगलेल्या फौजेची जमवाजमव करत 13 डिसेंबरला पिरफत्ते या गाविलगडच्या दक्षिण वेशीवर तोफानी हल्ला चढविला.[13] कॅप्टन यंगने गाविलगडच्या दिल्ली दरवाजावर गोळे टाकण्यास सुरुवात केली आपला मारा योग्य दिशेने होतो आहे किंवा नाही हे तो पाहत होता. मलिकखानाने त्याला हेरले व बिजली तोफेचे तोंड फिरवून निशाना घेवुन बत्ती दिली. तोफेतून सुटलेल्या गोळयांने कॅप्टन यंगला जमिनीवर लोळविले.[14]

14 डिसेंबरला बेनिसिंगाने दरबार भरविला. तेथे त्याने म्हटले,"साथीदारांनो गडावरील दारुगोळा संपला आहे. उलट इंग्रजाचा दारुगोळा आग ओकत आहे. लवकरच गडावर तोफाचे गोळे येऊन पडतील. आपण चिरडून जाऊ. कोंडून घेऊन गड लढविला तर आणखी काही दिवस आपण गढ लढवू शकू. पण आपला एकही सैनिक शिल्लक राहणार नाही. नागपूरचा संरक्षणाची तयारी करण्यात सर्व गुंतले आहे. उदया सकाळी जेवढा होईल तेवढा खजीना गडावरील स्त्रिया घेवुन उटलेल्या सैनिकांना वस्तापूर दरवाज्यातून नरनाळा किल्यावर पाठविण्याचा निर्णय मी घेतला आहे. मी स्वतः, रायोजी व मलिकखान गडावर राहुन उदया सकाळी 10 वाजता दिल्ली दरवाजा उघडुन इंग्रजावर तुटुन पडणार आहे. फुकट मरण्यापेक्षा शत्रुचा होईल तेवढा सफाया करुन राज्याची सेवा करणार आहोत.[15] यावरुन बेनीसिंगाला जीवापेक्षा राज्याची व खजिण्याचे किती महत्व होते हे स्पष्ट होते.

15 डिसेंबर ला स्टिव्हसनने किल्यावर मारा सुरु केला. इंग्रज लष्करासोबत किल्यावरील सैनिकांनी निकराची लढाई केली. या लढाईत ब्रिटीशांचे 14 लोक मेले, 114 जखमी झाले. कर्नल केनी लढाईत झालेल्या जखमामुळे मरण पावला. त्यामानाने मराठयांची प्राण हानी जास्त झाली. स्वतः किल्लेदार, त्याचे प्रमुख अधिकारी व किल्यावरील शिबंदी मारल्या गेली. भोसल्यांचा भाऊ व्यंकोजी मारल्या गेला.[16] यातच सरदार बेनिसिंग व त्यांचे साथीदार धारातिर्थी पडले आणि त्यांच्या स्त्रियांनी जोहार करुन प्राणांच्या आहुत्या दिल्या.

1803व्या इंग्रज–मराठा दुसऱ्या युध्दात झालेल्या असई, अडगांव, गाविलगड या तिनही लढायांमध्ये सरदार बेनीसिंगाने फार मोठा पराक्रम गाजविला. बेनीसिंगाने अखेरच्या श्वासापर्यंत जीवा पेक्षा राज्य महत्वाचे वाटत होते हे स्पष्ट होते. ऑर्थर वेलस्ली सारख्या निश्णात सेनापतीला 7–8 दिवस

झुंजवत ठेवले. या वेलस्लीने पुढे 1815 मध्ये युरोप विजेत्या नेपोलियन बोनापार्टला वाटर्ल्च्या लढाईत पराभुत केले. तो जनरल वेलस्ली लिहीतो, "नेपोलियनला पराभूत करण्यात जे यश मिळाले याचे कारण आपण युध्दातील डावपेचांचे धडे भारतात अडगांव गाविलगडच्या लढाईत शिकलो."[17] अशी कबुली दिली आहे. यावरुन सरदार बोनिसिंगच्या शौर्याची आपणाला कल्पना आल्याशिवाय राहत नाही.

- **संदर्भ ग्रंथ :**

1. चिखले, भैय्या, गाविलगडचे वऱ्हाडच्या इतिहासातील महत्व, (अप्रकाशित) 2015 प्र. 150
2. देशमुख, विजयसिंह, गाविलगडची गौरवगाथा, प्रकाशक, निर्मला तरार, जनसाहीत्य प्रकाशन, अमरावती, 1989, पृ. 20, 21
3. कित्ता, पृ. 22
4. काळे, या. मा., नागपूरकर भोसल्यांचा इतिहास, प्रकाशक मु. बा. देवपुजारी, विदर्भ संशोधक मंडळ, नागपुर, 1979, पृ. 226
5. पित्रे, का. रा., मराठयांचा युध्देतिहास, कॉन्टीनेटल प्रकाशन, पुणे, 2000, पृ. 210
6. देशमुख, विजयसिंह, गाविलगडची गौरवगाथा, प्रकाशक, निर्मला तरार, जनसाहीत्य प्रकाशन, अमरावती, 1989, पृ. 22
7. देशपांडे य. खु., एलिचपूर वऱ्हाडची जुनी राजधानी, प्रकाशक–दामोदर सावळाराम आणि मंडळी, शारदाश्रम, यवतमाळ, 1934, पृ. 95
8. काळे. या. मा., वऱ्हाडचा इतिहास, प्रकाशक, या. मा. काळे, बुलढाणा, 1924, पृ. 26
9. कोठे, प्रशांत, अचलपुरचा इतिहास, प्रकाशक सरसाहित्य केंद्र, नागपुर, 2013, पृ. 80
10. काळे या. मा., नागपुरकर भोसल्यांचा इतिहास, प्रकाशक मु. बा. देवपुजारी, विदर्भ संशोधक मंडळ, नागपूर, 1979 पृ. 227
11. देशमुख, विजयसिंह, गाविलगडची गौरवगाथा, प्रकाशक, निर्मला तरार, जनसाहीत्य प्रकाशन, अमरावती, 1989, पृ. 22
12. चिखले भैय्या, गाविलगडचे वऱ्हाडच्या इतिहासातील महत्व, (अप्रकाशित) 2015 प्र. 150, पृ. 133
13. देशमुख, विजयसिंह, गाविलगडची गौरवगाथा, प्रकाशक, निर्मला तरार, जनसाहीत्य प्रकाशन, अमरावती, 1989, पृ. 62
14. कोठे, प्रशांत, अचलपुरचा इतिहास, प्रकाशक सरसाहित्य केंद्र, नागपुर, 2013, पृ. 82
15. देशमुख, विजयसिंह, गाविलगडची गौरवगाथा, प्रकाशक, निर्मला तरार, जनसाहित्य प्रकाशन, अमरावती, 1989, पृ. 70
16. पित्रे का. रा., मराठयांचा युध्देतिहास, कॉन्टीनेटल प्रकाशन, पुणे, 2000, पृ. 233
17. चिखले भैय्या, गाविलगडचे वऱ्हाडच्या इतिहासातील महत्व, (अप्रकाशित) 2015 प्र. 150, पृ. 140

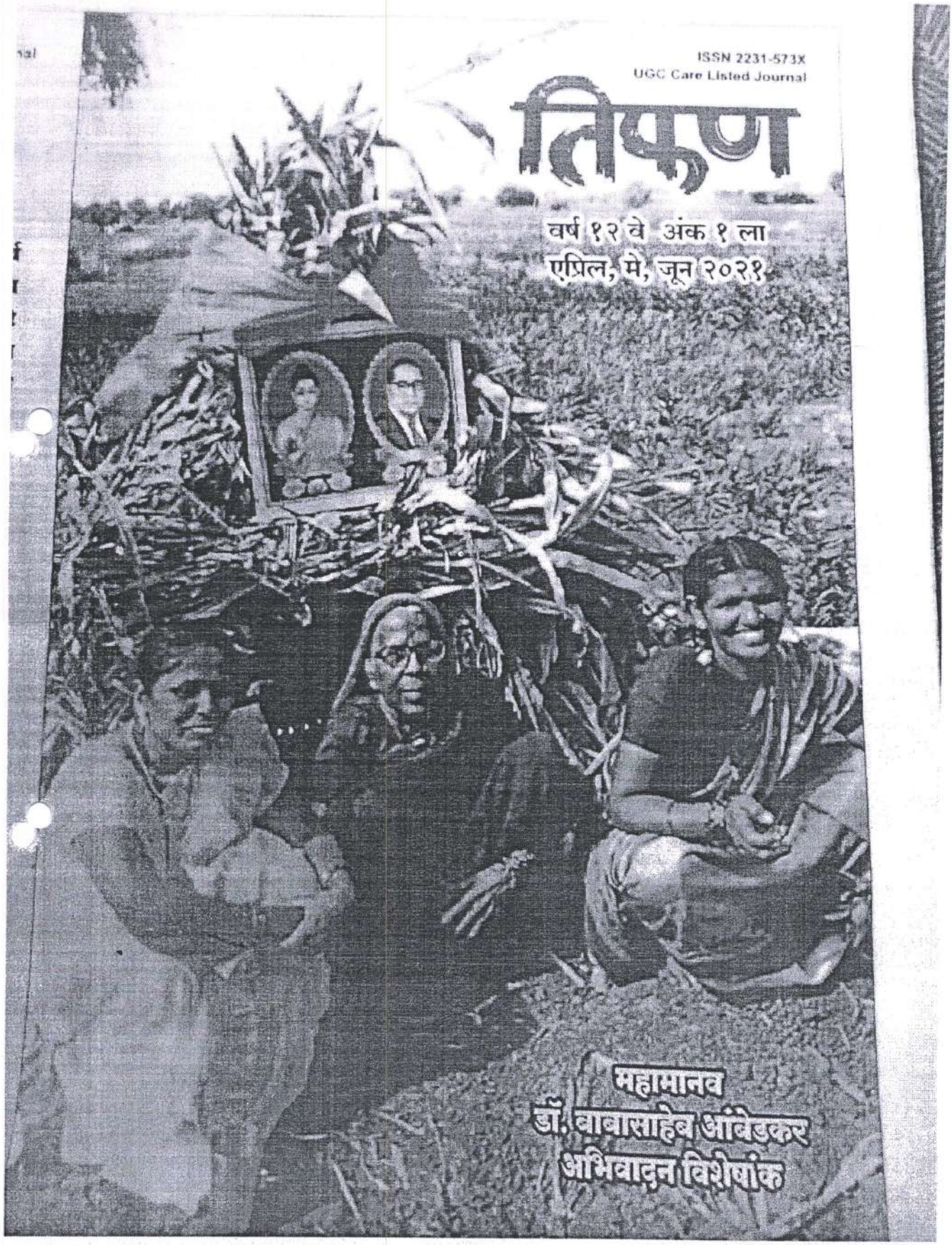
ISSN 2231-573X
UGC Care Listed Journal
तिफण
वर्ष १२ वे अंक १ ला
एप्रिल, मे, जून २०२१
महामानव
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
अभिवादन विशेषांक

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	प्रकरण	
1	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर–युगपुरूष	
2	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि अस्पृश्य	
3	महाडचा संग्रामः एक पाऊल परिवर्तनाच्या दिशेने	
4	स्वतंत्र मजूर पक्ष व खोती पध्दतीचे उच्चाटन	
5	डॉ. आंबेडकरांचे कोल्हापुर संस्थानातील अस्पृश्योध्दाराचे काय	
6	कुटूंब नियोजन आणि लोकसंख्या नियंत्रणाबाबत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार	
7	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे जातीनिर्मुलनविषयक विचार	
8	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व अमरावती येथील अंबादेवी मंदिर प्रवेश सत्याग्रह	
9	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा खोती पध्दतीविरुध्द लढा	
10	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शेतकरी व कामगार यांच्या हितासंबंधीचे कार्य	
11	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची सामाजिक लोकशाही	
12	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या सामाजिक न्यायाची प्रासंगिकता	
13	महिला सक्षमीकरणाात डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान	
14	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि स्त्रि मुक्ती	
15	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि हिंदु कोड बिल	
16	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार व कार्य	
17	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार	
18	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार	
19	भारतीय चलन व अर्थव्यवस्थेत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान	
20	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची आर्थिक दृष्टी	
21	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे जल नियोजन कार्ये	
22	दलित नाटक – रंगभूमीची पूर्वपरंपरा व विकास	
23	**डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची ओजस्वी मराठी लेखन शैली**	
24	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे सांसदीय लोकशाहीसंबधी विचार	
25	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे 'नवयान'– येवला ते नागपूर	
26	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे वृत्तपत्रीय कार्य	
27	**डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे फाळणीविषयक विचार**	

18. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार

डॉ. संदिप म. राऊत
इतिहास विभाग प्रमुख
भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी
ता. मोर्शी, जि. अमरावती

डॉ. बाबासाहेबां आंबेडकरांनी 20व्या शतकात मांडलेले मुलभुत आर्थिक विचार आज 21व्या शतकात खुपमहत्वाचे वाटतात. त्यांचे विचार वाचतानालक्षात येतेतो त्यांचा द्रष्टेपणा 'रुपयाचे विश्लेषण'या कठिण विषयावर त्यांचा प्रबंध वाचला कि, त्यांची अर्थशास्त्रीय प्रतिभा लक्षात येते समाजशास्त्र, राज्यशास्त्र, धर्म, इतिहास, नागरिकशास्त्र, कायदेशास्त्र इ. जीवनोपयोगी विषयाचे विस्तृत ज्ञान असलेल्या बाबासाहेबांना अर्थशास्त्रीयविचार सामाजिक व राजकीय अंगानी मांडता आले. डॉ. अमर्त्य सेन यांनी गरीबांसाठीचे अर्थशास्त्र मांडले. बाबासाहेबांनी हेच गरीबांसाठीचे अर्थशास्त्र तिन्ही अंगानी आपल्यासमोर ठेवले. राजकीय, अर्थशास्त्र, सामाजिक अर्थशास्त्र व धार्मिक (आध्यात्मीक) अर्थशास्त्र असे तीन पैलू बाबासाहेबांनी चर्चिले आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक कांतीसुत्र बहुआयामी आणि विविध लक्षणीय स्वरुपाचे आहे. डॉ. बाबासाहेबाचे ग्रंथ, कार्य आणि कर्त्यव्याच्या आर्थिक सुत्रातुन विचार केला तर डॉ. आंबेडकर हे विश्वाला प्रकाश देणारा आर्थिक कान्ती सुत्राचा कधिही न मावळणारा सूर्य हे प्रकर्षाने जानवते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे अर्थशास्त्राचे गाढे व्यासंगी होते कोलंबिया विद्यापिठात एम. ए. साठी "प्राचीन भारतीय व्यापार व पी.एच. डी. साठी ही "ब्रिटिश हंदुस्थानातील प्रतिक अर्थव्यवस्थेची उत्कांती" असे त्यांचे विषय होते. तसेच लंडन स्कूल ऑफ इकॉनामिक्स मध्ये डी. एस्सी. साठी त्यांनी 'रुपयाचे प्रश्न' हा प्रबंध लिहला. हिल्टन–यंग कामिशन पुढे त्यांनी दिलेली साक्ष चलनाच्या प्रश्नाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्वाची होती.[1]

भुमीहीन मजुर, लहान जमिनी, खोतपध्दती, महार वतन, सामुदायीक शेती, जमीन महसुल आणि जमीनदाराचे उच्चाटन या विषयावर त्यांनी निरनिराळया वेळी विचार प्रकट केले. भारतीय घटनेवरील भाषणात प्रसंगानुरुप त्यांनी केलेले विवेचन यातुन त्याच्या अर्थशास्त्रीय विचाराचा मागोवा घेता येतो.

भारताच्या सर्वांगिण विकासाचे स्वप्न हे स्वप्नच ठरत आहे. तर शोषणाची व्यवस्था कायम असून देशात गरीबी, बेकारी व विषमता उग्ररुप धारण करित आहे. अशा स्थिति देशाचा, अर्थव्यवस्थेचा कणा मजबुत करण्यासाठी आणि देशाला स्वयंभू व विकसीत करुन देशात आर्थिक समता प्रस्थापित करण्यासाठी आजही देशाला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या आर्थिक विचाराची नितांत गरज आहे. म्हणुनच त्यांच्या अर्थशास्त्रीय अभ्यासाची व विचाराची ओळख व्हावी या हेतुने हा लेख प्रस्तुत करित आहे.

1. प्रबंधात्मक ग्रंथातील डॉ. बाबासाहेबाचे आर्थिक विचार :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी कोलंबिया विद्यापिठाला एम. ए. च्या पदवीकरिता 15 मे 1915 ला "ईस्ट इंडिया कंपनीचे प्रशासन व अर्थव्यवस्था" या विषयावर प्रबंध सादर केला. यात त्यांनी ईस्ट इंडिया कंपनीचे प्रशासन आणि वित्त व्यवस्था कशी होती. त्यांची वैशिष्टे, महसुलाची पध्दत व प्रमाण, मिळणाऱ्या महसुलाचा खर्च इत्यादी बद्दल सविस्तर माहीती दिली आहे. ईस्ट इंडिया कंपनीच्या भारतातील महसुल धोरणाची चर्चा त्यांनी केली आहे. भारतातुन वसुल केलेल्या महसुलातुन मात्र कमी खर्च सर्वसाधारण लोकांच्या कल्याणासाठी केला जातो. त्यामुळे भारतीय लोक विकासापासुन वंचीत राहतात. ब्रिटीश सरकारच्या भारतातील कामगिरीचे विवेचन करतांना डॉ. बाबासाहेब म्हणतात, "भारताने इंग्लंडसाठी केलेले आर्थिक योगदान हे जेवढे थक्क करणारे आहे. तेवढे इंग्लंडने भारतीयासाठी केलेले योगदान विस्मयकारक आहे."[2]

1924 मध्ये डॉ. बाबासाहेबांनी पीएच. डी. पदवी प्राप्त करण्यासाठी कोलंबिया विद्यापिठाला सादर केलेल्या "The Evolution of provincial Finance in british india"याग्रंथामध्ये डॉ. बाबासाहेबांनी स्थानिक स्वराज्य संस्था, त्यावेळेची घटकराज्ये व ब्रिटिश केंद्र सरकार यांच्यातील आर्थिक व्यवहाराची मीमांसा केली आहे.

डॉ. बाबासाहेबांनी "The problem of Rupee" हा प्रबंध ग्रंथ (D.Sc) साठी लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्सला सादर केल्यानंतर 1923ला प्रकाशित करण्यात आला. सदर प्रबंधात्मक ग्रंथामध्ये डॉ. बाबासाहेबांनी सन 1800 ते 1893 या कालखंडातील भारतीय चलनाची जडण–घडण कशी होत गेली यांची मिमांसा डॉ. बाबासाहेबांनी केली. सन 1873 नंतर सोने आणि चांदी विनिमयाचा दर स्थिर ठेवणे कठीण झाल्यामुळे देशाचे कसे नुकसान झाले.[3] याविषयी सविस्तर विश्लेषण डॉ. बाबासाहेबांनी यामध्ये केले आहे. आजच्या आर्थिक परीस्थीतीचे अवलोकन केले असता झालेली भाववाढ इत्यादी बाबींवर डॉ. बाबासाहेबांच्या आर्थिक दृष्टीकोनातुन विचार होणे आवश्यक आहे.

2. डॉ. बाबासाहेबांचे आर्थिक स्वातंत्र्यता व आर्थिक विकास :

जातीव्यवस्थेच्या अंर्तगत प्रत्येक व्यक्ती आपल्या अनुवांशिक किंवा जातीगत व्यवसाय करण्यात कटीबंध राहतात. जरी त्यांना त्या व्यवसायामध्ये आवड किंवा आकांशा अनुरुप जरी नसले. यामुळे व्यक्तीमध्ये आर्थिक क्षेत्रात उदासिनता व अकार्यक्षमता निर्माण होते. त्यामुळे त्यांची कार्यकुशलता कमी होते. भिन्न–भिन्न व्यवसायावर भिन्न–भिन्न जातीच्या एकाधिकार असल्याने आर्थिक क्षेत्रात स्पर्धेमध्ये अभाव दिसून येतो. तसेच आर्थिक क्षेत्रामध्ये अनुसंधान, उद्यम, प्रशिक्षण या गोष्टीचा सुध्दा विकास होत नाही.

अशाप्रकारे जातीव्यवस्था ही परंपरागत अर्थव्यवस्थाआधुनिक अर्थव्यवस्थेत परिर्वतीत होण्याच्या प्रकियेमध्ये आड येते. आज भारतीय अर्थव्यवस्था विकसीत बनण्यामध्ये जो उचांक गाठत आहे. यामध्ये डॉ. बाबासाहेबांनी आर्थिक स्वातंत्र्या संदर्भात आपले विचार मांडून नवी दिशा दिली आहे.4 यावरुन असे दिसून

येते की, जर समतामुलक समाज रचना तयार करायची असेल तर डॉ. बाबासाहेबांनी मांडलेल्याआर्थिक स्वातंत्र्यातुन होवू शकते हे स्पष्ट होते.

3. डॉ. बाबासाहेबांचे शेती विषयक सुधारणा :

डॉ. बाबासाहेब यांचे शेती विषयक विचार व कार्य हे भारताला नवी दिशा देऊन आर्थिक बाबतीत सक्षम बनवणारे आहे. 'स्मॉल होलिंडग्ज इन इंडिया ॲण्ड देअर रेमीडीज' हा लेख सर्वप्रथम"Journal of the Indian economic society, Vol. 1"यामध्ये 1918 मध्ये प्रसिध्द झाला. यामध्ये डॉ. बाबासाहेबांनी शेती विषयक मुलभुत प्रश्न मांडले आहेत. बाहेर देशातील धारण क्षेत्रातील उदा. देतांना ते म्हणतात इंग्लंडमध्ये मोठे धारण क्षेत्र आहे. फ्रान्स मध्ये लहान धारण क्षेत्र आहेत. तसेच हॉलंड आणि डेन्मार्कमध्ये आहेत. मुंबई प्रदेशाचे उदा. देतांना ते म्हणतात, येथील धारण क्षेत्र 25.9 एकरापासून तर पूण्याजवळील पिंपळा सौदागर येथील 1 ते 2 एकरापर्यंत आहे. हि धारण क्षेत्रे भारतीय शेतीकरिता फारच गंभीर बाबा आहे असे म्हटल्या जाते. लहान धारण क्षेत्राबाबत डॉ. बाबासाहेब म्हणतात. "The evils of small holdings are many. The evil of fragmentation are very great and must be met by a comprehensive scheme of consolidation" जमीनीच्या आकारामुळे शेतीच्या उत्पादनावर परिणाम होतो. यावर उपाय सुध्दा डॉ. बाबासाहेबांनी सुचविला आहे. तो म्हणजे 'शेतीचे राष्ट्रीयकरण' होय.[5] सामुदायीक शेती संदर्भात त्यांनी आपले विचार मांडून आदर्श शेती व्यवसायामुळे शेतकरी हा आपले राहणीमान बदलू शकेल हे ते जाणत होते. तसेच डॉ. बाबासाहेबांनी 17 सप्टेंबर 1937 रोजी बॉम्बे विधिमंडळात 'खोती जमीनदारी पध्दती' रद्द करणारे पहिले विधेयक सादर केले. त्यांच्या विचार आणि कार्यामुळे "महार वतन व खोती पध्दत" रद्द करण्या संदर्भात सरकार दरबारी विचार मांडुन रद्द करण्यास भाग पाडले.

4. डॉ. बाबासाहेबांचे कामगारांचे आर्थिक प्रश्ना बाबत कार्य :

भारतातील कामगार वर्गाचे आर्थिक प्रश्न सोडवण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब हे सातत्याने संघर्ष करीत राहीलेत म्हणुनच कामगाराची स्वतंत्र्य संघटना असावी असे त्यांना वाटत होते. कारण कामगारामध्ये आपआपसातील वाद भयंकर होते. त्यात जातीवादाने शिरकाव केल्यामुळे अस्पृश कामगाराची स्थिती दयनिय होती. सावकाराच्या तडाख्यात दलित समाज सापडला असल्यामुळे त्यांची परिस्थिती वाईट होती. त्या• विरुध्द कामगार पुढाऱ्यांनी आवाज उठवला नव्हता. अस्पृश्य कामगाराचे दोन प्रमुख शत्रू होते भांडवलाशाही व ब्राम्हणशाही म्हणुन डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात,"कापड विणण्याचे काम स्पृश्यांनी केले काय? किंवाअस्पृश्यांनी केले काय?मालकाला त्यात सुख–दुःख नाही. त्यांचा माल निघाला त्याचा फायदा झाला म्हणजे झाले."[6]गिरणी कारखान्यात कामगारामध्ये जातीभेद असला तरी कारखानदारांचा उद्देश नफा कमावण्याचा आहे. मग तो माल कोणी तयार करत असो. तर गिरणी कामगारांना काहीच

आक्षेप नसे. परंतु कामगारांमध्ये अंतर्गत भेदभावपुर्ण व्यवहार धोकादायक आहे. म्हणुनच अस्पृश्य कामगारांना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी न्याय मिळून देण्यासाठी आपले विचार मांडून कार्य केले.

5. डॉ. बाबासाहेबांचे चलनव्यवस्थे विषयी विचार :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा "रुपयाचा प्रश्न त्याचे मुळ आणि समाधान" पदवीसाठी लिहलेल्या प्रबंधात चलनाविषयी माहिती मिळते. हा ग्रंथ 1923 मध्ये प्रकाशित करण्यात आला. डॉ. बाबासाहेबांनी चलनपध्दतीचा, ग्रामीण अर्थव्यवस्था वस्तुची अदलाबदल करुन व्यवहार चालवण्यापासून ते सोने–चांदी या धातुंचे चलन आणि आजचे कागदी चलन खात्यापर्यंत सांगोपांग व जिज्ञासू प्रवृत्तीने अभ्यास करुन त्यांचा शोध घेवून ग्रंथात अचूक व विस्तृत माहिती दिली. डॉ. बाबासाहेब सांगतात की, ब्रिटीश राजवटी पुर्वी मोगल साम्राज्याच्या आर्थिक व्यवस्थेचा पाया अकबराने घातला. त्या काळापासून भारतात प्रामुख्याने चलन म्हणुन सोने–चांदी किंवा इतर धातुंचा वापर होत असे. तसेच ब्रिटीश पुर्वी राजवटीत नोकरांना आणि सैनिकांना वस्तु स्वरुपाने पगार मिळत असे. ब्रिटीशांनी त्या ऐवजी रोख पैसे देण्यात सुरुवात केली.

डॉ. आंबेडकरांचे तर्कनिष्ठ आणि दृढ मत होते, की जोपर्यंत रुपयाच्या सामान्य क्रयशक्ती मध्ये स्थिरता येत नाही. तोपर्यंत हे चलन स्थिर होण शक्य नाही आणि प्रामुख्याने ही बाब विनिमय प्रमाणामुळे शक्य होत नव्हती. या व्यवस्थेमुळे रोगाचा मुळ कारणाचा शोध घेण्याऐवजी फक्त लक्षणे विचारांत घेवून उपाय केला जात होता. डॉ. बाबासाहेबांनी हे सुचवलेले विचार सत्य आणि मुलगामी होते. [7]

6. डॉ. बाबासाहेबांचे औद्योगिकरण्या संबंधी विचार :

औद्योगिकीकरणा संदर्भात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात, "औद्योगिक निती अशाप्रकारे असली पाहीजे की, ज्याच्या परिणाम स्वरुप अधिकतम उत्पादनाची निपुणता आणि उत्पादना बरोबरच आंतरराष्ट्रीय औद्योगिक बाजारामध्ये देशी उद्योग व त्याच्या उत्पादनाची प्रतिस्पर्धा क्षमता प्रतियोगीता पुर्ण आणि लाभकारी असली पाहिजे."

उद्योग क्षेत्रात अशी परिस्थिती कायम राहील्याने देशाचा औद्योगिक आणि आर्थिक विकासामध्ये गुणात्मक संवर्धन होणे संभव आहे. ते पुढे म्हणतात, "कोणतेही राष्ट्र भांडवलशाही असो वा समाजवादी त्यांना उद्योग क्षेत्रामध्ये प्रगती व विकासासाठी हा सिध्दांत वापरावा लागेल."

डॉ. बाबासाहेबांना कांतीकारी औद्योगीक विचाराला अनुसरुन भारताची इंडस्ट्रियल रिजोल्यून पॉलिसी–1956 तयार करुन हे मानवी कल्याणावर त्याचा कोणता परिणाम होतो. या दृष्टीकोनातुन त्यांनी आर्थिक हालचालीचा अभ्यास केला होता. हा अभ्यास संपत्ती किंवा आर्थिक संबंध यांच्या बदलाचा नव्हता, तर माणूस व त्यांची निवड यांच्याशी होता. विशेष म्हणजे सामान्यात न्याय नितीने संपत्तीचे विभागणी करणे हा हेतु त्यांचा विचारा मागे होता.[8]

भारताला सावरायचे असले तर डॉ. बाबासाहेबांच्या आर्थिक विचारावर भर देणे कर्मप्राप्त ठरेल. त्यांच्या या विचार व कार्याला त्रिवार वंदन.

- संदर्भसूची :–

1. कुबेर, वा. ना., डॉ. आंबेडकरः विचारमंथन, सुणावा प्रकाशन, पुणे, आ. 1998, पृष्ठ क. 236.
2. इंगळे, एम. आर., डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक व राजकीय विचार, नभ प्रकाशन, अम, आ. 2011, पृष्ठ क. 20.
3. कित्ता, पृष्ठ क. 28.
4. यादव, वीरेन्द्र सिंह, समता मुलक समाज एवम् सामाजिक परिवर्तन के युग पुरुषः डॉ. भिमराव अम्बेडकर, ओमेगा पब्लिकेशन, दिल्ली, आ. 2011, पृष्ठ क. 329, 330.
5. इंगळे, एम. आर, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक व राजकिय विचार, नभ प्रकाशन, अम, आ. 2011, पृष्ठ क. 31,32.
6. कुबेर,वा.ला., डॉ. आंबेडकर विचारमंथन, सुगावा प्रकाशन, पुणे, आ. 1998, पृष्ठ क. 20.
7. सुर्या,अनिल, डॉ. आंबेडकरांचे आर्थिक, धार्मीक, राजकीय कान्तीसुत्र, प्रियदर्शी प्रकाशन, कोल्हापूर, आ. 1998, पृष्ठ क. 24.
8. पासवान सुकन, केवल दलितो के मसिया नही है अम्बेडकर, राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली, आ. 2011, पृष्ठ क. 60.

ISSN 2277-8071

RESEARCH NEBULA

An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences

DOI PREFIX 10.22183 JOURNAL DOI 10.22183/RN IMPACT FACTOR 7.399

ONE DAY

INTERNATIONAL E-CONFERENCE

On

COVID-19 PANDEMIC: CHALLENGES, OPPORTUNITIES & SOLUTIONS INFRONT OF HIGHER EDUCATION

21st August, 2021

Organized by

DEPARTMENT OF PHYSICAL EDUCATION & SPORTS & I.Q.A.C.
SHANKARLAL KHANDELWAL ARTS, SCIENCE & COMMERCE COLLEGE, AKOLA. (M.S.)

ARTS AND SCIENCE COLLEGE, KURHA, AMRAVATI.

SARASWATI KALA MAHAVIDYALAYA, DAHIHANDA TQ. DIST. AKOLA.

in collaboration with

PHYSICAL EDUCATION FOUNDATION OF INDIA, NEW DELHI.

Special Issue Published on 21st August, 2021
www.ycjournal.net

DOI PREFIX 10.22183
JOURNAL DOI 10.22183/RN
SIF 7.399

RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences

ISSN 2277-8071

DR. SHIRISH V. TOPARE

Bharatiya Mahavidyalaya, Morshi
tvshirish@rediffmail.com

One Day International E – Conference On
Covid-19 Pandemic: Challenges, Opportunities & Solutions in Front of Higher Education
on 21st August, 2021 @
S.K. College Akola, AS College Kurha, S.K. Maha Dahihanda & PEFI, New Delhi.

CHALLENGES AND OPPORTUNITIES IN FRONT OF SPORTS SECTOR DUE TO CORONA PANDEMIC

ABSTRACT

Corona pandemic has created several challenges in front of Sports sector. At the same time it has opened several new avenues which can be explored by the sports sector. It has affected each and every aspect of sports including players, coaches, training facilities, tournament venues etc. The sports sector has to overcome the challenges and find out new opportunities to overcome the situation created by Corona pandemic. The Corona pandemic has hit entire sporting world and changed it dramatically.

Introduction:

The major changes brought by Corona pandemic can be enlisted as follows.

- The Sports stadiums were used as *corona virus isolation centres in India as well as the world. The sports tournaments of all the games were either canceled or postponed. It has happened right from school level to Olympic level.*
- *The Olympic games are postponed due to pandemic and they were organized by following norms of pandemic.*
- *The sponsorship for all the games and tournaments has declined sharply.*
- *The sports associations and federations are in state of wait and watch. Nobody is taking risk of organizing coaching camps and tournaments.*
- ***The*** gyms, stadiums, pools, dance and fitness studios, physiotherapy centres, parks and playgrounds are being opened for the players in gradual manner.
- The pandemic has created psychological setback to the entire sporting world.
- The fitness levels of athletes is also severely affected.
- It has created significant effects on physical, psychological, emotional and social health of entire population. The is most significant of sports persons.
- The pandemic also has affected financially. There is decrease in income from various aspects of sports such as infrastructure development, transportation, catering and media broadcasting etc. The players participating in professional tournaments at national and international levels has decreased extremely. The federations and other sports organizing bodies are suffering from great financial set back.

Educational impact of Corona pandemic:

The educational bodies such as schools, colleges, universities are directly affected by Corona pandemic. Future of sports at school, college, university level is uncertain. The jobs of Physical Education and Sports teachers are at risk. These are the people who has invested their lives for sports field. The sports coaches also are at at risk. If the tournaments are not organized, there will not be demand of coaches. The sports federations are not sure how to proceed.

The Government of India and International sports bodies are issuing a Standard Operating Procedure for resumption of sports. The Standard Operation Procedure will have direct effect on organization of Inter-school tournaments, Intercollegiate tournaments, Inter-university tournaments, World cup matches of different games and Olympics.

Short-term transformation:

- There is opportunity to show Old classic games, archived content, documentaries on internet and television etc.

DOI PREFIX 10.22183
JOURNAL DOI 10.22183/RN
SIF 7.399

RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly
Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences

ISSN 2277-8071

- The games may be organized without live audiences. The tournaments may be organized in the areas that are less affected by Corona pandemic.

Long-term transformation:

- The rules and regulations of every game may be modified to overcome the situation.
- There will be great scope for virtual technologies in the sports sector.
- The virtual coaching classes of different sports can be organized.
- The online workshops for coaches and technical officials of their games can be organized.
- It can lead to increased participation, better awareness among players and coaches.
- Virtual technology also reduces the cost of knowledge upgradation.

The dissemination of knowledge about training and coaching of games can be done through electronic and online media.

- The online quality coaching through internet, television, radio, and print media can also be done through virtual technology.
- The Sports goods manufacturing industry needs to be modified.
- The pandemic has led to enhanced in-house or home fitness industry. There is increased demand for personal trainers at every level.
- The adventure sports activities can also get a great boost.
- It is observed that Yoga and allied exercise methods are in great demand.
- The sports infrastructure such as sports stadia and other sports infrastructures including swimming pools, play grounds, gyms etc. will be constructed as per the guidelines.

Conclusion:

Thus it can be concluded that, even though Corona pandemic has created several challenges in front of sports sector, it has also provided several opportunities to grow for sports sector.

References

1. www.sportsauthorityofindia.nic.in
2. www.yas.nic.in

Impact Factor-7.675 (SJIF)

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

September-2021

ISSUE No- (CCCXIV) 314

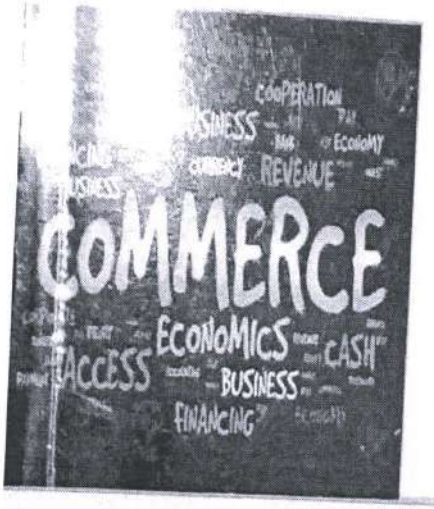

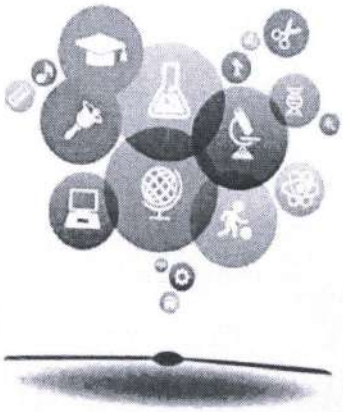

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor:
Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

21	राष्ट्रसंतांची विचारप्रवर्तक सामुदायिक प्रार्थना प्रा. डॉ. पी. आर. जाधव	102
22	Are We Harvesting The Death Of Motherhood? Dimple D. Mapari	106
23	A Study on Banking Services of New Generation Banking in the Indian Banking Sector Dr. Archana V. Bhangdia	108
24	The Theme Of Hunger & Degradation Of Markandaya's Nectar In A Sieve Dr. G.B. Shelkikar	114
25	Arthropoda Diversity In Lower Wardha Project, Shahanur Dam, And Ghoddev Dam, Amravati District, (Ms), India. Dr. K. E. Landge	116
26	Role Of Media In Sports Dr. Shirish V. Topare	119
27	Effect Of Yogasanas On Speed Training Of Boysperformance College Students. Dr. Vikrant J. Gautam	121
28	A Correlation Study Of The Emotional Intelligenceand The Sports Performance Of Ball Badmintonplayers Jyoti Kishor Shrirao	124
29	Public Private Partnership (3P) in India Dr. D.R.Panzade	127
30	Library E- Books Aggregators Sanjay Bhagwat Idhole	132
31	E-Learning In Teaching And Learning Mathematics: Better Educational Experience In Modern Era Varsha D. Chapke	135
32	India's Economy Before The Independence Amol Dayanand Sutar	138
33	The Man Of Holy And The Man Of Devotee Dr Jiji Paul S	143
34	Global Warming And Environmental Imbalences Dr. Ajay G. Murkute	146
35	Tiger Loss Cases in Human Dominated Landscapes, a State wise Analysis of Panthera tigris Mortality Cases in India. Dr. Sanjeev Kuma/Dr.Seema. V. Keswani	151
36	Governance And Leadership In Higher Education Dr. Hrushikesh Dalai /Reshmi Umesh	157
37	महिला कृषि कामगाराच्या समस्या डॉ. श्रीहरी मा. सानप	161
38	भारतीय अर्थव्यवस्थेत शेतीचे महत्व सुरज तुळसीदास जाधव	165
39	श्री. चक्रधर स्वामी: मराठी भाषेचा पुरस्कार व महत्व डॉ. मंगला डाहाट	169
40	निरोगी जिवनाकरिता खेळाचे महत्व : एक अभ्यास दृष्टीकोण डॉ.शुभांगी डागे / डॉ.अर्चना मोहोड	173
41	Income And Expenditure Pattern Of Chandrapur Municipal Council Dr. Madhuri Kishanrao Tanurkar	177
42	Diversity Of Medicinally Important Aromatic Plant In Kelapur Tahsil Of Yavatmal District,Maharashtra,India . V.J.Watile	182

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -7.675 Issue NO, 314 (CCCXIV) | ISSN : 2278-9308 | September, 2021

Role Of Media In Sports

Dr. Shirish V. Topare
Director of physical Education and Sports BharatiyaMahavidyalaya, Morshi
tvshirish@rediffmail.com, Mob. No.: 9096566572

Abstract:

The sports journalism is one of the forms of the journalism which covers aspects related to sports and competitions. It is one of the integral and important part of any media organizations. The sports media covers sports related news and information such as sportsperson, tournament, event, or news which can be reached to wide range. The sports media includes electronic media and print media. The electronic media mainly includes television, internet, movies, documentaries, talk shows and various sports channels. The print media covers books, magazines, periodicals, newspapers, articles in newspapers, research journals etc.

Introduction:

Both of electronic and print media help in creating and spreading awareness about sports. This has led to increase in popularity of sports both at national and international levels. Presently, we have lots of channels on television and internet which as specifically dedicated to sports and covers all sports related information. It provides in-depth information about different national and international sports events in extremely presentable form. Along with this, it is one of the biggest industries which generated lots of revenue. The sports channels display national and international tournaments live, documentaries on sports events, tournaments and players. These channels are so popular that, the rules and regulations of are modified to make them suitable for the sports channels. This has led to increased popularity of that sports.

Along with this, the internet and worldwide web are having major roles to play in sports media at present. The latest information about nearly all sports related events is available on internet. This information can be accessed very easily and it is cheap also. The sports lovers can enjoy this information as per their convenience and availability of time. It is like ocean of information.

There are several sports and physical fitness related Apps available to be downloaded from the internet. These apps help us in several ways. They allow us to access the information, test our sports skills and fitness levels, provide several tests etc. along with this, there are several facilities available on Facebook and other apps through which sports groups with special interests can be formed. This is kind of online community which works unitedly towards specific goal. This also helps in exchange of thought and ideas, organization of sports events and activities in a group. This also helps in dissemination of information to the interested people. This has brought transformation in the field of sports.

Nowadays, several national and international conferences and seminars are being organized online. This has helped in many ways. This has reduced organizational cost, time consumption, and problems in accessibility. Any person from any part of the globe can participate in such events without leaving his residential place. This is huge advantage. This has also helped in inviting renowned personalities as resource persons with very little expenditure as compared to offline mode.

There is one more recent which includes sports movies based on different sports are being made and watched across the world. This not only helps in getting information about that particular sports event or a player but also leads to increased participation in that sport.

The sports documentaries portray the information about legends in sports or any extraordinary sports event. This helps in creating mass awareness and interest in that sport.

The print media is one of old and reliable form of sports journalism. It has played a key role in making sports activities popular among every stratum of the society. There are several books and autobiographies of various sports legends. The minute information about the life of that particular sports legend in presented in such books. The other books include various information like sports science, sports training, sports management, sports psychology and so on. There are also magazines and periodicals on sports. These are very popular among the sports lovers. These magazines or periodicals may be dedicated to one particular sport or may include several sports activities which provide latest and detailed information about sports related events. The newspapers cover day-to-day information about various sports activities happening worldwide. The news also cover comments and criticism of such events. Along with this, there are research journals dedicated to research work in sports field at both national and international levels.

Conclusion:

Thus, it can be concluded that, all forms of media are influencing sports world immensely. They are so influential that, the media agencies can dictate the terms related to organization of sports events. But at the same time, the sports media has helped in creating awareness about various games and sports activities and helped in making sports very popular in the entire society.

References:

1.https://en.wikipedia.org/wiki/Sports_journalism
2.www.google.com

Tapase sir

Volume - 43 No. 1
QUARTERLY
July 2021 to September 2021

International Federation of Physical Education, Fitness and Sports Science Association

www.ifpefssa.org

IFCSS

ISSN 2231-3265
(Online and Print)

International Journal of Health, Physical Education & Computer Science in Sports

A Peer Reviewed (Refereed) International Research Journal

Published by :
Indian Federation of Computer Science in Sports
www.ijhpecss.org & www.ifcss.in

Publication impact Factor I20R 4.005
ISRA Journal Impact Factor 6.997
Index Journal of

ISSN INTERNATIONAL STANDARD SERIAL NUMBER INTERNATIONAL CENTRE

INTERNATIONAL Scientific Indexing

IACSS

ISRA JIF

DRJI

International Journal of Health, Physical Education and Computer Science in Sports
ISSN 2231-3265
Volume 43; Issue 1
ISRA Journal Impact Factor 7.217
A Peer Reviewed (Refereed) International Research Journal
International Federation of Physical Education, Fitness and Sports Science Association

How corona pandemic has affected sports
S. V. Topare 266

A correlational study on resilience and coping strategies in high school female students
Sonam 269

Sport and economic development
Suhas Madhukar Jadhav 271

The comparative study of study habits and attitude of inter-university players of Maharashtra
Suhas Raghunath Tiwalkar 275

Psychological skill and sports performance
Suhasd Yadav 279

The three bodies - Tri-sharira concept in yoga
Sugand Band 283

Attack skills used by players during state level junior handball competitions
Sunil Ambarnath Sangale, Rajesh P. Karanjkar 287

Comparative study of anxiety level of tribal and non-tribal athletes
Sunil Kumar 290

Relationship between body types and physical fitness variables among engineering college students in West Telangana
Sunil Kumar Gadipally 292

Comparative study of selected psychological variables between the defenders and attackers in soccer
Soraisham Sunilkumar Singh, N. Shreenu 294

Importance of sports nutrition for players to develop performance
Vinod N. Telmore 298

An overview of correlates of aggressive behavior in sports
Vaishali Sopan Khade, Sunil M. Pandhare 302

Aggression comparative study of competitive sports between football and hockey players
Vartika Katiyar 305

International Journal of Health, Physical Education and Computer Science in Sports
ISSN 2231-3265
Volume 43; Issue 1
ISRA Journal Impact Factor 7.217
A Peer Reviewed (Refereed) International Research Journal

International Federation of Physical Education, Fitness and Sports Science Association

Research Article

How corona pandemic has affected sports

S. V. Topare

Director of Physical Education and Sports, Bharatiya Mahavidyalaya, Morshi, Maharashtra, India

Received: XXX **Acceptance:** XXX

INTRODUCTION

All of us are aware that the corona pandemic has affected all aspects of life including sports. Each and every aspect of sports is affected by this pandemic. It has also modified the sporting calendar. Even Olympic games are also affected.

The global sports industry was growing industry before pandemic but it is also severely affected during this period. It has three main aspects: Broadcasting, commercial, and match revenue. The professional sports leagues are as good as entertainment companies. The temporary shutdown due to corona has affected the financial aspect of sports severely.

To overcome this situation, the sports are trying to explore new ways to engross consumers. It is providing several options to the customers for enjoying the sports. It mainly includes online options. They are developing plans for games without live audiences. The absence of "Actual" sport has provided opportunity for virtual technologies to grow.

The sport is a major force for economic and social development of the nation. As per the Political Declaration of the 2030 Agenda, "the contribution sports make to the empowerment of women and of young people, individuals, and communities, as well as to health, education, and social inclusion objectives,"

For the safety and health of athletes and all stakeholders, the major sporting events at international, regional, and national levels are being cancelled or postponed. Even the Olympics and Paralympics are postponed in the history of the modern games for the 1st time.

Due to corona pandemic millions of sports-related jobs are at risk at global level, including sports professionals, sporting industries sports tourism, sports infrastructure, hospitality, and media broadcasting. The athletes are under pressure due to re-schedule of training and tournaments. They also were losing their sponsors.

The cancellation and rescheduling of games have impacted several economic and social gains of local and global sporting events which create social cohesion, thrill, and motivation for participation in physical activities. It helps in developing communication and bonding between communities and generations. It plays a key role in social transformation and progress in divided societies. It uplifts the marginal populations.

The sports organizations committed to reduce the spread of the virus. The educational institutes in the world closed due to corona pandemic. This has impacted the sports in education sector which includes ports ministries and local authorities, public and private education institutions, various sports organizations, and the athletes. It has also affected sports business, teachers, coaches, parents, and the beginners in sports. Entire society is trying to overcome this situation and ensure the safety of sports sector at all levels. The safety of athletes and fans is being taken care of. The physical and mental health of entire population can be restored only through sports.

The sport education can be a powerful tool for fostering the physical fitness, mental health, as well as social relationship. The Indian athletes belonging to different sports are not affected financially as the Sports Ministry has provided those allowances, monthly stipends, and their training-cum-competition expenditure.

To bring sports to normalcy, the first step should to draw the road map jointly by sports organizations and the government. The fans should be allowed in the stadiums keeping social distancing norms. The other step should be the use of technology in broadcasting the sporting events.

Address for correspondence:
S. V. Topare

It is pleasing to see that sports sector is recovering from the corona pandemic, still it difficult to predict when it might come to complete normalcy.

REFERENCES

1. Available from: https://en.wikipedia.org/wiki/Impact_of_the_COVID-19_pandemic_on_sports
2. Available from: https://indianexpress.com/article/explained/from-cricket-to-athletics-how-covid-19-has-hit-the-sporting-world-and-will-change-it-6388573
3. Available from: https://www.masterstudies.com/article/how-is-the-coronavirus-affecting-sports
4. Available from: https://www.un.org/development/desa/dspd/2020/05/covid-19-sport
5. Available from: https://www.weforum.org/agenda/2020/04/sports-covid19-coronavirus-excersise-specators-media-coverage

RJF 2021-22 (D)

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

E-ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL
April-May-June 2021
Vol.-VIII, Issue-II

Multidisciplinary Issue

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts & Commerce College,
Yeola, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :
Dr. Kamalakar Gaikwad (Guest Editor, English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

RESEARCH JOURNEY

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

भारतीय महाविद्यालय
मोर्शी, जि. अमरावती

E-ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

April- May-June 2021
Vol.-VIII, Issue-II

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts & Commerce College,
Yeola, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :
Dr. Kamalakar Gaikwad (Guest Editor, English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

Our Editors have reviewed papers with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can republish these papers without pre-permission of the publisher.

- Chief & Executive Editor

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS
For Details Visit To : **www.researchjourney.net**

*Cover Photo (Source) : Internet-

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 1000/-

प्राचार्य
भारतीय महाविद्यालय
मोर्शी, जि. अमरावती

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Vol.-VIII, Issue-II
Peer Reviewed Journal
E-ISSN : 2348-7143
April-June 2021

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
	English Section		
1	Importance of moderate Diet *'Mitāhāra'*	**Dr. Rohit Talwalkar**	06
2	A Correlational Study between Environmental Attitude and Stress among Agricultural Population(N-120)	**Deepa Naik**	09
3	Relationship between the Organic Matter and Carbon in Soil	**Dr. Sangita Dandwate**	14
4	Tourism Potentiality in Malshej Ghat Area, M.S., India	**N. M. Patil**	17
5	Application of Group Theory to Molecular Orbital Theory (MOT)	**Dr. D. D. Kadam**	20
6	Change in Rainfall Distribution of Amravati District	**Dr. Sawan Deshmukh**	26
7	Impact of Lockdown Period on Society	**Lt. Dr. Yogita Verma**	32
8	Impact of Covid 19 on Indian Economy	**Dr. Maruti Kekane**	35
9	Recent Trends in Education and Its Effects on Emotional Intelligence and Academic Achievement of School Going Students	**Dr. Ramesh Nikam**	38
10	Frailty, Thy Name Should Be Man : A Study of Dominance and Traumatization in Rashid Jahan's *'Angaarey'*	**Narjis Fatima Zaidi & Dr. Tanveer Khadija**	42
11	Study of Aggression among Yoga & Pilates Students	**Ravindra Chavan & Dr. Vishwasrao Kadam**	46
12	Role of Positive Functionals in Banach Algebra	**Dr. G. B. Lamb**	48
13	Military Education and Strategic Culture	**Dr. Priyanath Ghosh**	55
14	A Study on SWOT Analysis of Sugarcane Farmers	**Mr. Sushant Mane & Dr. Baswaraj Lakshete**	60
15	Role of Positive Functional in Inequalities	**Dr. S. R. Gadhe**	67
16	Unique Writing Style of Amit Choudhuri	**Dr. M. S. Tamboli & Miss. Akshata Pansare**	72
17	A Caste Discourse in Premchand's *'Sevasadan'*	**Mr. Vijay Thange**	74
18	A Comparative Study of Physical Activity Level & Dietary Habits between Rural & Urban School Children from Ahmednagar District	**Mr. Raju Mhetre & Dr. Deepak Shendkar**	80
19	Pomegranate Cultivation in Sangamner Tehsil of Ahmednagar District, M.S., India : A Review	**N. M. Patil**	85
20	Comparative Study of Colour as a Trade Mark	**Sneha Tiwari & Habib Ur Rehman**	88
21	A Study on Preservation and Conservation Practices and Techniques used in MGM College Libraries, Aurangabad	**Dr. R.R. Wadalkar, Mrs. B.S. Mathdewaru & Mr.S.B. Harkal**	93
22	Effect of Yoga Practice on *Asana* Performance of Intercollegiate Male Yoga Players	**Mr. Ravindra Chavan & Dr. Vishwasrao Kadam**	102
23	Impact of ICT on Teachers' Role	**Dr. Sambhaji Narute**	105
24	A Correlational Study between Psychological Well-Being and Occupational Stress among Agricultural Population (N-120)	**Deepa Naik**	107
25	Use of Chutnification in the Literary Art of Salman Rushdie's *'Midnight Children'* and Manju Kapur's *'Difficult Daughters'*	**Yogesh Bhadane**	111

प्राचार्य
भारतीय महाविद्यालय
मोर्शी, जि. अमरावती

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Vol.-VIII, Issue-II
Peer Reviewed Journal
E-ISSN : 2348-7143
April-June 2021

Change in Rainfall Distribution of Amravati District

Dr. Sawan M. Deshmukh
Head, Department of Geography
Bhartiya Mahavidyalaya, Morshi (Tq-Morshi, Dist-Amravati)
Email id – deshmukh.sawan@gmail.com,
Mobile No – 9766162691

Abstract:

The main source of water is rainfall and the amount of rainfall is not uniform everywhere but varies from region to region. Rainfall in India is caused by seasonal winds and the amount is uncertain in many parts of India. However, water of rivers, lakes, ponds, ground water etc. depends on rain water only.

India receives an average of 300 to 650 mm of rainfall, but there is also uncertainty. India received a total of 1284 mm of rainfall in 2019, a slight increase over the previous year, 2018. In the present paper, tahsil wise distribution of rainfall in Amravati district and its ten year change has been studied.

Keywords: Rainfall, average, uncertainty, distribution, change

Introduction:

Meghalaya has the highest rainfall in India, while Maharashtra has the 24th rank of rainfall in the country. Mahabaleshwar recorded the highest rainfall in the state of Maharashtra with an average rainfall of 5618 mm.

Amravati district is located in the east of the state of Maharashtra and receives the highest rainfall from June to July. Most of the agriculture and other occupations in the district are mainly dependent on rain water.

In the present paper, the distribution of rainfall in Amravati district during **1991**, 2001 and 2011 and its changes have been studied tahsil wise.

Objectives:

The main objectives of the present paper has follows,

a) To study the tahsil wise and decade wise distribution of rainfall in the study region
b) To study the tahsil wise change in decadal rainfall in the district.

Data Source & Methodology:

The data source of this research papers based on the secondary and it was complied from Regional Metrological Department, Nagpur and Socioeconomic Reviews of Amravati district. The analysis is based on the year 1991, 2001 and 2012 with actual and average rainfall.

The average rainfall is calculated with the help of following formula,

MR = TYR ÷ TM,

Where, MR – Mean Rainfall/Average Rainfall
TYR – Total Year Actual Rainfall
TM – Total Months

Change in Rainfall = Current Decade Rainfall – Last Decade Rainfall

The statistical data is presented in the table and results in the map of the study region also change in rainfall is presented in bar graph.

Study Region :

Amravati district is located in east part of Maharashtra state and Amravati district is the part of Amravati division. District covered total 12210 sqkm area with fourteen tahsils. Geographical extension of the district is in between 20^0 33' N to 21^0 47' N latitude and 76^0 43' E to 78^0 24' E longitude.

आचार्य
भारतीय महाविद्यालय
मोर्शी, जि.अमरावती

District having total 2888445 populations and out of them 1480768 are male and 1407677 female population according to the census year 2011.

Madhya Pradesh is located on north, Nagpur and Wardha district on east, Yavatmal on south and Akola district towards west of the district.

Rainfall in District (1991):

Tahsil wise actual and mean rainfall distribution is presented in table no 1 and it shows district gets total 15741 mm rainfall in the year 1991. The average rainfall in this year was found 1311.75mm.

During 1991, there were a total of 13 tahsils in the study area. Dhamangaon Railway taluka was then included in Chandur Railway and Tivasa talukas. The highest rainfall recorded in 1991 was in Chikhaldara and Natra Dharani tahsils. In other words, the highest rainfall is found in Melghat region of the district, the annual rainfall in this region is more than 2100 mm, the average annual rainfall is 205.25 mm in Chikhaldara tahsil and 181.33 mm in Dharani.

Table No 1 – Rainfall in Amravati District (1991)

Tahsils	Actual Rainfall (mm)	Mean/Average (mm)
Dharani	2176	181.33
Chikhaldara	2463	205.25
Anjangaon Surji	788	65.66
Achalpur	1676	139.66
Chandur Bazar	714	59.5
Morshi	922	76.83
Warud	960	80
Tiwasa	1113	92.75
Amravati	1174	97.83
Bhatkuli	937	78.08
Daryapur	781	65.08
Nandgaon Khandeshwar	1062	88.5
Chandur Railway	975	81.25
Dhamangaon Railway		
Total District	**15741**	**1311.75**

(Source - Regional Metrological Department, Nagpur and Socioeconomic Reviews of Amravati district).

Achalpur, Amravati, Tovasa and Nandgaon Khandeshwar tahsils recorded a total annual rainfall of 1000 to 1700 mm and an average of 88 to 99 mm. The total annual rainfall in Chandur Railway, Warud, Bhatkuli and Morshi tahsils is 922 to 975 mm with an average of 76 to 82 mm. The total rainfall in other tahsils was less than 800 mm and the annual average was less than 70 mm. The lowest rainfall was recorded in Chandur Bazar (714) tahsil.

Rainfall in District (2001):

The yearly and mean rainfall of the year 2011 is presented in the table no 2.

The total rainfall recorded in Amravati district during 2001 was 11925.8 mm while the average rainfall was 993.82 mm. In 2001, the total and average rainfall in the district decreased compared to 1991.

The highest rainfall of 1605 mm was recorded in Chikhaldara tahsil in 2001, while 1117 mm of rainfall was recorded in Dharani. The Melghat region receives about 23% of the total rainfall in

प्राचार्य
भारतीय महाविद्यालय
मोर्शी, जि.अमरावती

the district. However, compared to 1991, there was a decrease in rainfall in **2001** and the main reason for this is deforestation in the region.

Warud tahsil receives 909 mm of rainfall during this period with an average annual rainfall of 75.75 mm. The lowest rainfall was recorded in Daryapur during this period. Daryapur received 674.6 mm of total annual rainfall with an average rainfall of 56.22 mm.

Table No 2 – Rainfall in Amravati District (2001)

Tahsils	Actual Rainfall (mm)	Mean/Average (mm)
Dharani	1117	93.08
Chikhaldara	1605	133.75
Anjangaon Surji	700	58.33
Achalpur	741	61.75
Chandur Bazar	730	60.83
Morshi	784	65.33
Warud	909	75.75
Tiwasa	773	64.42
Amravati	782.2	65.18
Bhatkuli	782	65.17
Daryapur	674.6	56.22
Nandgaon Khandeshwar	782	65.17
Chandur Railway	773	64.42
Dhamangaon Railway	773	64.42
Total District	**11925.8**	**993.82**

(Source - Regional Metrological Department, Nagpur and Socioeconomic Reviews of Amravati district.)

In other tahsils the total annual rainfall distribution is 700 to 800 mm with an average of 56 to 66 mm. Annual rainfall in each tahsil is found to be less in 2001 as compared to 1991.

Rainfall in District (2012)

The total rainfall in the district during 2012 is 13339 mm and the average rainfall is 1111.58 mm. Although the rainfall during this period has increased from 2001, it is found to be less than 1991.

In 2012 also, Chikhaldara tahsil and then Dharani received the highest rainfall in the district. Annual rainfall in Chikhaldara and Dharani (Melghat) tahsils is more than 1100 mm with an average of 98 to 104 mm. This region has the highest forest cover in the district and its effect is found in the amount of rainfall.

Table No 3 – Rainfall in Amravati District (2012)

Tahsils	Actual Rainfall (mm)	Mean/Average (mm)
Dharani	1180.1	98.34
Chikhaldara	1240.9	103.41
Anjangaon Surji	921.1	76.76
Achalpur	992.7	82.73
Chandur Bazar	820	68.33
Morshi	845.6	70.47
Warud	938.8	78.23

भारतीय महाविद्यालय
मोर्शी,जि.अमरावती

Tiwasa	806.6	67.22
Amravati	1057.4	88.12
Bhatkuli	1061.9	88.49
Daryapur	920.1	76.68
Nandgaon Khandeshwar	872.8	72.73
Chandur Railway	777.3	64.78
Dhamangaon Railway	903.7	75.31
Total District	**13339**	**1111.58**

(Source - Regional Metrological Department, Nagpur and Socioeconomic Reviews of Amravati district).

The annual rainfall in Amravati and Bhatkuli tahsils is between 1000 to 1100 mm and the average is 88 to 89 mm. Rainfall in these two tahsils has increased slightly over the last two decades. In Achalpur, Warud, Anjangaon Surji, Daryapur and Dhamangaon Railway tahsils, the proportion is between 900 to 1000 mm with an average of 75 to 83 mm. Nandgaon Khandeshwar, Morshi, Chandur Bazar and Tivasa tahsils have an annual rainfall of 800 to 900 mm with an average of 67 to 73 mm. The lowest rainfall recorded in the district is 777.3 mm in Chandur Railway tahsil with an average of 64.78 mm. The annual rainfall in Chandur Railway Tahsil is less than that of 1991 and 2001. The amount of natural vegetation in Chandur Railway Tahsil has decreased in the last few years and its effect on rainfall is also seen.

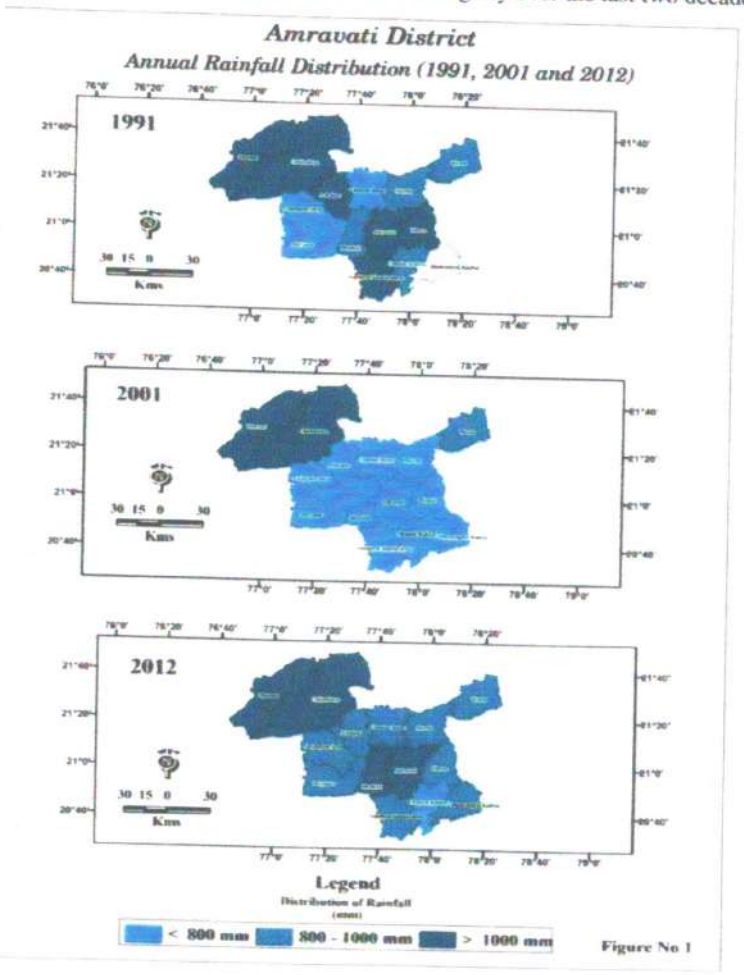

Figure No 1

ग्रंथालय
भारतीय महाविद्यालय
मोर्शी, जि.अमरावती

Change in Rainfall (1991 to 2001)

From 1991 to 2001, the total and tahsil wise rainfall in Amravati district has decreased. The total rainfall in the district has decreased by about 3815.2 mm in 1991 as compared to 1991 while the average decrease is 317.93 mm.

The highest rainfall is found in Dharani and later in Chikhaldara tahsil. The rainfall in Dharani is more than 1000 mm and in Chikhaldara 858 mm less than in the previous decade. The region is rich in natural vegetation but illegal vegetation in the area has reduced rainfall.

The lowest incidence is found in Warud tahsil. Only Chandur Bazar tahsil has seen an increase in rainfall from 1991 to 2001. In Chandur Bazar tahsil, the total rainfall has increased by 16 mm and the average increase is 1.33 mm. Although this growth is low, it is the only region that grows during this period.

Table No 4 –Change in Actual and Average Rainfall of Amravati District

Tahsils	1991 to 2001		2001 to 2012	
	Actual Rainfall (mm)	Mean/Average (mm)	Actual Rainfall (mm)	Mean/Average (mm)
Dharani	-1059	-88.25	63.1	5.26
Chikhaldara	-858	-71.5	-364.1	-30.34
Anjangaon Surji	-88	-7.33	221.1	18.43
Achalpur	-935	-77.91	251.7	20.98
Chandur Bazar	16	1.33	90	7.5
Morshi	-138	-11.5	61.6	5.14
Warud	-51	-4.25	29.8	2.48
Tiwasa	-340	-28.33	33.6	2.8
Amravati	-391.8	-32.65	275.2	22.94
Bhatkuli	-155	-12.91	279.9	23.32
Daryapur	-106.4	-8.86	245.5	20.46
Nandgaon Khandeshwar	-280	-23.33	90.8	7.56
Chandur Railway	-202	-16.83	4.3	0.36
Dhamangaon Railway	773	64.42	130.7	10.89
Total District	**-3815.2**	**-317.93**	**1413.2**	**117.76**

(Source – Calculated by Author)

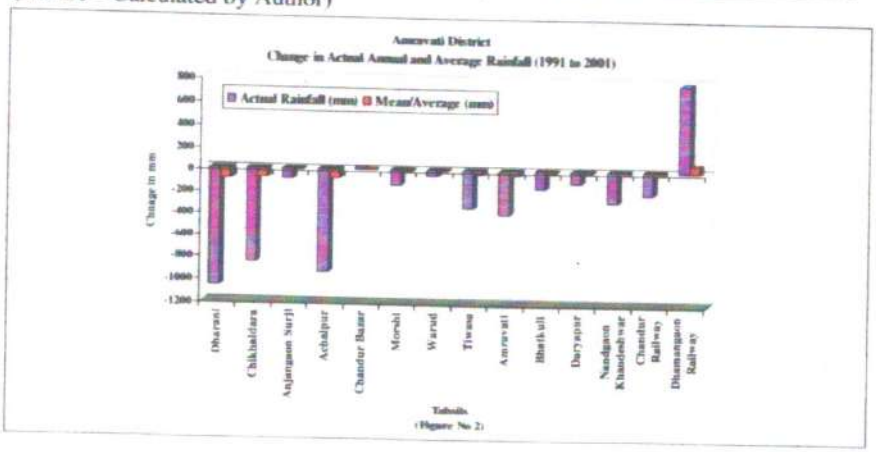

प्राचार्य
महाविद्यालय
मोर्शी, जि. अमरावती

Change in Rainfall (2001 to 2012)

During this period from 2001 to 2012, the total rainfall in the district has increased by 1413.2 mm and the average rainfall has increased by 117.76 mm.

The total rainfall has increased in all the tahsils of the district from 2001 to 2012 but in Chikhaldara tahsil it has decreased again. Chikhaldara tahsil received 364.1 mm of rainfall between 2001 and 2012 with an average rainfall of 30.34 mm.

In Bhatkuli, Amravati, Achalpur, Daryapur and Anjangaon Surji tahsils, the rainfall has increased from 220 to 280 mm between 2001 and 2012, with an average annual increase of 18 to 24 mm.

In Dhamangaon Railway tahsil there is an increase of 130.7 mm and now in tahsil this increase is less than 100 mm. In Chandur Railway tahsil, the increase is only 4.3 mm and the average increase is less than 1 mm.

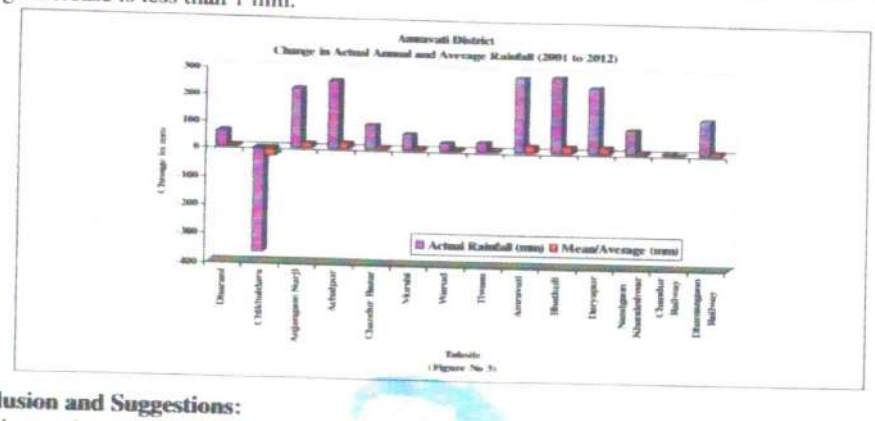

Conclusion and Suggestions:

The change in rainfall in the study area appears to be of an uncertain nature with tahsil-wise disparities. The rainfall in the district was satisfactory in 1991 while in 2001 it decreased in every tahsil. This is followed by an increase in rainfall in 2012 as compared to 2001, but nevertheless, the rainfall in 2012 is less than in 1991 and decreases in 2012 as compared to 1991.

Chikhaldara is a region of Melghat and is known as the paradise of Vidarbha. The region receives the highest annual rainfall due to its forest cover, but in the last few decades, deforestation has reduced the rainfall. Also in Chandur Railway tahsil, deforestation has a direct effect on rainfall distribution.

Deforestation in the name of development, cutting of natural vegetations, increasing pollution, etc. must be stopped in time. There is also punitive action for this, but it is very important for the government to tighten it and implement it effectively. Because rain is the main source of water not only in Amravati district but in all regions and its abundance is essential for every living thing.

Increasing the number of new trees under the social forestry scheme in the district as well as planting more trees in the forested areas to make them denser will have the effect of maintaining the balance of nature and also increasing the amount of rainfall.

References:

1) Guhathakurta, P., Rajeevan, M., (2007), "Trends in the Rainfall Pattern Over India", International Journal of Climatology 28 (11), 1453–1469. doi:10.1002/joc.1640. (Available from: www.intersciences.wiley.com)
2) https://data.gov.in/
3) http://www.imdnagpur.gov.in/
4) Socioeconomic Review of Amravati District (1991, 2001, 2011), Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra

2021-22 RPJ (D)

(SJIF) Impact Factor-8.575 ISSN-2278-9308
ISSUE No- (CCCXXXIX) 339

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

February -2022

Sustainability Management: Concept, Applications and Research Opportunities

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor
Director
Aadhar Social Research & Development Training Institute, Amravati.

Dr.Vijay Tompe
Editor
G. S. Tompe Arts Comm & Sci. College Chandur Bazar Dist. Amravati

Dr. Sachin Bhombe
Dr. Shashikant Dupare
Co-Editors
G. S. Tompe Arts Comm & Sci. College Chandur Bazar Dist. Amravati

Aadhar International Publication
For Details Visit To : www.aadharsocial.com
© All rights reserved with the authors & publisher

Impact Factor – 8.575 ISSN – 2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

February -2022

ISSUE No- (CCCXXXIX) 339

Sustainability Management: Concept, Applications and Research Opportunities

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor
Director
Aadhar Social Research & Development Training Institute, Amravati.

Dr.Vijay Tompe
Editor
G. S. Tompe Arts Comm & Sci. College Chandur Bazar Dist. Amravati

Dr. Sachin Bhombe
Dr. Shashikant Dupare
G. S. Tompe Arts Comm & Sci. College Chandur Bazar Dist. Amravati

Aadhar International Publication

For Details Visit To : **www.aadharsocial.com**

© All rights reserved with the authors & publisher

प्राचार्य
भारतीय महाविद्यालय
मोर्शी,जि.अमरावती

INDEX

No.	Title of the Paper — Authors' Name	Page No.
1	TechnologyBoost in Production of Cotton Crop in India — **Dr.Mahesh Lavate /Dr. Vijay Tompe**	1
2	A Geographical Analysis Of Density, Distribution And Spacing Of Rural Settlement In Shirpur Tahsil Of Dhule District (M.S) — **Dr. Rupesh R. Deore/Dr. N. N. Gajare**	5
3	The Need To Prevent Global Warming For Sustainabledevelopment — **Machhindranath Kailas Aarte/Dr. Sachin Himmatrao More**	10
4	General Land Use and Rice Cropping Pattern of Chandrapur District2011 – 2012&2017 -18 — **Dr. Vijay P. Gorde / Prof. Parag S. Meshram**	14
5	Urban Slum Prevalence and Problem in West Vidarbha Region :- A Need for Sustainable Development — **Dr. Nilesh Chopade/Dhiraj Raut**	20
6	Climate Justice and Planning — **Asst. Prof. Nilkantha V. Narule**	23
7	Sodium Percent of Groundwater Suitability for Irrigation in Purna Alluvial Basin, Maharashtra — **P. S. Parimal**	26
8	Need Of Water Conservation In Sustainable Development — **Sambhaji Sitaram Dhage /Dr. Chatrugan U Bhore**	29
9	Contribution of English Literature in Disseminating the Environmental Awareness: A Critical Survey — **Dr. Subhash P. Shirsat /Dr. Kiran R. Dhatrak**	32
10	Differential Levels of Educational Development in District Budgam, J&K: A Block Wise Analysis. — **Rafiq Ahmad Dar //Dr. Ajay Janrao Solanke**	35
11	The Need for Afforestation for Sustainable Development — **Dr. Ajay J. Solanke**	40
12	Sub-Division wise Analysis of Rainfall and Coefficient of Variation in Maharashtra State (1901 to 2015) — **Dr. Anita J. Chavan/Dr. Pramod Asaram Wadate**	43
13	Changes in Pattern of Crop Diversification in Amravati District — **Dr. Deepak P Thakare**	48
14	Deforestation - An Important Issue In Sustainable Development — **Dr. Rajesh Pandurang Meshram**	52
15	Review of Water Problems and Drought in Maharashtra — **Dr. Sagar Prabhakarrao Padole**	55
16	Impact of Climate Change in Agriculture of Maharashtra — **Dr. Sawan M Deshmukh**	58
17	COVID - A CURSE Or BOON For Human Beings — **Dr. Jyoti j. Chore/ Dr. Priya s. Deole /Dr. Nidhi S.Dixit**	61
18	Environmental Pollution In Pune City Due To Dust And Noise — **Dr. Vijay B. Kharate**	66
19	Spatio-Temporal Analysis of Soybean Crop Cultivation in Northern Part of Nandurbar District: A Case Study — **Dr. B. S. Patil**	70

प्राचार्य
भारतीय महाविद्यालय
मोर्शी, जि.अमरावती

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -8.575,Issue NO, 339(CCCXXXIV)
ISSN : 2278-9308
February, 2022

Impact of Climate Change in Agriculture of Maharashtra

Dr. Sawan M Deshmukh
Head, Department of Geography Bhartiya Mahavidyalaya, Morshi (Tq-Morshi, Dist-Amravati)
Mobile No – 9766162691, Email Id – deshmukh.sawan@gmail.com

Abstract

Increasing number of vehicles, increasing industrialization, increasing air-conditioned buildings are constantly increasing carbon dioxide emissions. Emissions of methane gas from animals are increasing. The use of excess nitrogen fertilizers in rice husks is increasing the level of nitrous oxide. That is why on the one hand, air pollution is constantly increasing. On the other hand, forests and plants that use carbon dioxide are being destroyed on a large scale.

Large volumes of rainfall during kharif due to climate change affect kharif sowing and it is time for double sowing. Hailstorms in the summer season are causing severe damage to orchards and vegetables.

Present paper discusses the impact of climate change in agriculture of Maharashtra.

Keywords

Climate change, agriculture, Maharashtra, cause

Introduction

Agriculture is the main occupation of India and agriculture in the state of Maharashtra is one of its features. The impact of climate change is being felt in all sectors and its impact on agriculture in the state is also being felt.

In the last few years, it has had an adverse effect on agricultural productivity in the state of Maharashtra. Under the present paper, the effect of climate change on agriculture in the state of Maharashtra is briefly explained.

Objectives

The main objective of the present discussion is to explain the impact of climate change on the agriculture in Maharashtra.

Data Source & Methodology

Present discussion is based on the secondary source and it complied from published and unpublished information, research papers, and articles in internet and news papers. Complied information is arranged and stated according to the main and related points of theme.

Study Region

The state of Maharashtra is located in middle west of India and its expansion is in between 15^0 44' N to 22^0 06' N latitude and 72^0 36' E to 80^0 54' E longitude. The share of geographical area of state to the India's geographical area is 9.37%. There are total 36 districts are included in the state and according to the census 2011 total population of the state is 112374333.

Climate Changes and its Impact on Agriculture in Maharashtra

Extreme levels of pollution, deforestation, industrialization, and overuse of natural resources are contributing to global climate change. Its effect is being felt in all the regions, its effect on agriculture in the state of Maharashtra can be studied as follows.

- **Effects on the Seasonal Cycle**

Crops and cropping systems in those seasons are threatened by droughts or floods during monsoons and floods, cloudy weather and unseasonal rains in winter and hailstorms in summer affecting the seasons. Ignorance is in trouble. Prices of onion, pulses and especially pulses are

भारतीय महाविद्यालय
मोर्शी, जि.अमरावती

skyrocketing. On the one hand, agriculture and farmers are suffering while on the other hand, consumers are also suffering from inflation

- **Drought Areas are Expanding**

In 1972, when there was a severe drought in India and Maharashtra, 84 talukas in 12 districts of Maharashtra were declared as drought affected. In 1986, 14 districts in Maharashtra were declared as drought affected and 114 talukas as drought affected. In the year 2003, 14 districts were affected by drought and 118 talukas were affected by drought. In the year 2012, 18 districts were affected by drought and 123 talukas were affected by drought. In 2015, 28 districts were affected by drought and 136 talukas were affected by drought. The overall extent of the drought is expanding on one side and there is a clear picture that the drought zone is expanding towards Marathwada.

- **The Hailstorm Area is Expanding**

The hailstorm is a harbinger of climate change in the summer season, with heavy hailstorms hitting Marathwada and Vidarbha in February, March and April 2014. Animals were also harmed. In March, April and May of 2015, hailstorm hit Marathwada, Vidarbha and some districts in western Maharashtra. This shows that the duration of hailstorm in the hail-affected area is also increasing and the hail-affected area is also increasing. This is having serious effects on the agricultural sector.

- **Crops are Being Damaged**

Nandurbar district in northern Maharashtra is most prone to crop failure due to cyclones, floods, changing rainfall and extreme temperatures. Apart from that, Aurangabad, Jalna, Beed, Nanded, Parbhani and Hingoli in Marathwada, Buldhana, Akola, Amravati and Washim in Vidarbha are more vulnerable.

Dhule, Jalgaon in North Maharashtra, Ratnagiri in Konkan, Sindhudurg, Sangli in Western Maharashtra, Solapur, Latur in Marathwada, Osmanabad and Yavatmal, Wardha, Chandrapur, Bhandara, Gondia and Gadchiroli in Vidarbha. These other 14 districts are moderately vulnerable.

- **Changes in Crop Cropping Patterns and Rainfall**

Climate change has affected agriculture. There is a change in the cropping pattern and rainfall in the field. Maharashtra is witnessing a decline in agricultural texture and productivity due to increase in steam emissions.

Climate change may have the greatest impact on sorghum, rice, wheat, sugarcane, cotton, sorghum, cashews, barley and millet. Many of the districts affected by agriculture are in the plateau region. These include Aurangabad, Buldhana, Jalna, Beed, Parbhani, Nanded, Hingoli, Washim, Akola and Amravati, which account for 22.22 per cent of the state's crop production. The central part of Vidarbha has a share of 6.78 per cent, which is also the most vulnerable. The effects of climate change on agriculture will be minimal in nine districts namely Palghar, Thane, Raigad, Nashik, Satara, Kolhapur, Ahmednagar, Nagpur and Pune.

- **The Uncertainty of the Rains Increased**

The last few years have seen less rainfall in June-July. Later in August and between September-October, the kharif harvest season, there is more rainfall. If it does not rain on time, the crops get burnt and the crops get damaged due to untimely rains. In such a situation, the suicide rate of farmers has increased. Therefore, climate change is directly related to the death of farmers.

Major Losses in the Agricultural Sector

- Crop productivity is declining and agriculture has become unsustainable.
- There is a problem of tea for animals. As a result, the dairy business is in trouble.
- Drinking water causes problems. Inadequate water supply is being made available to agriculture. As a result, productivity is declining.

महाविद्यालय
मोर्शी, जि. अमरावती

- Hail and unseasonal rains are causing damage to aquaculture.
- The time for double sowing is approaching in Kharif and the area under rabi is declining due to uncertainty in monsoon rains and lack of sufficient moisture.

Suggestions

- Climate change is a process that has been going on for many years and it is difficult to stop it, so changes have to be made in agriculture. To cope with climate change, agribusiness has to adapt. It requires efforts at the level of farmers, research institutes and the government.
- Although the yield of native varieties is relatively low, such varieties have good drought resistance. Indigenous varieties should be adopted especially by dryland farmers. It is possible to propagate indigenous varieties of crops like pulses, millets, wheat, paddy, leafy vegetables.
- Considering the erratic nature of rain, rain water should be stored at the time of rain. Crops that can withstand 50 to 60 days of rain stress should be developed.
- In the past, farming was planned according to the farmers' festivals, a tradition that is still going on. But farmers need to anticipate the changing climate and plan their crops accordingly.
- It is essential for agriculture to store rain water on the ghats of western Maharashtra and discharge it in river basins as required.
- The intercropping method is definitely more beneficial than the one cropping method. In addition to the main crop, intercrop yields receive a bonus. In dryland areas it is beneficial to take intercrops like millet + tur (2: 1), soybean + tur, cotton + green gram or urad. Also in horticulture area it is possible to take sugarcane + potato or groundnut, sugarcane + gram, sugarcane + onion, sugarcane + cauliflower or cabbage, thus many intercrops in arable and horticultural areas.

Today, farmers need to come together and work for long-term solutions for their Shivar, village, along with immediate measures to overcome the situation. The government should start various schemes to impart new research in the field of agriculture to the farmers, so that the farmers can get up-to-date information about agriculture.

References

1. Agriculture Division, Government of Maharashtra
2. "Impact Of Climate Change On Agriculture Across The State; 77% Crop Area Affected" (2021), News Published by 'Maharashtra Times', 7 August 2021.
3. Mulla Mohsin, Pol Ganesh (2018), "Climate Change, Temperature Rise in 17 Districts Of Maharashtra", News Broadcast by BBC News 18 December 2018.
4. The Effects of Climate Change on Agriculture and Alternative Management (mr.vikaspedia.in)

ग्रंथपाल
भारतीय महाविद्यालय
मोर्शी, जि. अमरावती

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal

1 June-2021 Volume-11 Issue-15

On

Sustainable Development Goals: Initiatives, Execution and Challenges

Chief Editor

Dr. R. V. Bhole

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23,
Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

Guest Editor

Dr. Prof. H. B. Rathod

Principal

Gramin (ACS) Mahavidyalaya, Vasantnagar (Kotgyal), Tal. Mukhed

Executive Editors

Dr. V. T. Naik **Mr. B. C. Rathod**

Co- Editors

Dr. D. K. Kendre
Mr. S. A. Jewale
Dr. U. D. Padamwar

Editorial Board

Mr. Thorve A. B.	Prof. Zamapalwad S. S.	Dr. Chavan V. P.	Dr. Gore S. Y.
Prof. Pawar S. K.	Mr. Pawar D. C.	Shri. Gokule R. G.	Shri. Kalimath S. K.
Prof. Shinde P. R.	Shri. Koturwar P. P.	Shri. Dethe S. K.	Sow. Itkapalle A. P.
Dr. Reddy S. M.	Prof. Kalyan G. S.	Mr. Kankute S R.	Dr. Awade N. H.
Prof. Shinde P. A.	Sow. Shendage S. N.	Shri. Patil S. S.	Shri. Pande G. K.
Dr. Pentewar M. S.	Dr. Giri M. A. Shri.	Naik N. U.	Shri. Mathpati G. H.
Prof. Badne R. D.	Shri. Babarao S.	Dr. Kshirsagar S. G.	Dr. Halmandge B. V.

Published by- Principal, Dr. Prof. H. B. Rathod, Gramin (ACS) Mahavidyalaya, Vasantnagar (Kotgyal), Tal. Mukhed

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers. The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

© All rights reserved with the Editors

Principal
Bharatiya Mahavidyalaya
Morshi, Dist. Amravati(M.S.)

CONTENTS

Sr. No.	Paper Title	Page No.
1	Role of MSME in Sustainable development **Dr. Satish Laxmanrao Kundalwar**	1-2
2	The Economic Impacts of Tourism **Dr. Ashok Shamrao Patil**	3-4
3	To Study Of Population In Parbhani City **Dr.B.T.Patil**	5-7
4	Role of the Teachers and parents in value education of India **Mr. Sanjay Daulatrao Bagul**	8-11
5	Sustainable Development-Factors and Aims **Dr. A.P.Barve**	12-14
6	'Oppression' as a Social Issue in Mahasweta Devi's *Draupadi* **Dr. G.Ramana Reddy**	15-17
7	Rainfall Variability In Akola District A Geographical Study **Dr. Sunil Ramrao Rapanwad, Mahananda Linguram** Dinde	18-20
8	Ground Water Level at Selected Areas in Amravati City **Shri Gopal Bhalavi**	21-23
9	A Study of Cropping Pattern in Jalna District (MS) **Mr. Pramod Deshmukh**	24-27
10	Role of Kharif crop weeds in human health **Anjali B. Shinde**	28-31
11	Role of Meaningful Data in Life of Agriculturist: Case Study form Ahmednagar District of Maharashtra **Dr. Ganesh K. Chavhan , Dr. Prakash N. Salve, Dr. Raghunath E. Najan**	32-37
12	"Talukawise Male And Female Percentage Of Literacy In Osmanabad District (1981-2001): A Geographical Analysis" **Mr.Rajaram D.Davankar**	38-40
13	Contribution of Literature in Social Development **Gangadhar P. Aaklod, Dr. Umakant D. Padamwar**	41-42
14	Gender Sensitization for Sustainable Development **Dr. Shaikh M. A. Raheman**	43-45
15	Cropping Pattern In Gangakhed Taluka: A Geographical Study **Dr. S. H. Kolpe**	46-49
16	"Effect of weed bio resources on Growth Development of Cash Crop Sugarcane" **Prakash N. Gholap**	50-53
17	Landuse Pattern in Solapur District: A Geographical analysis **Dr. Dnyanoba Gorakh Shinde**	54-56
18	Gender Equality Audit: An Analysis of 'Yuvakbharati' Textbooks of Maharashtra State Bureau of Textbook Production and Curriculum Research-Pune **Dr. Samrat Ashok Jadhav**	75-61
19	Empowerment Of Women In India **Dr. Mahesh L. Dharmapurikar**	62-65
20	Online Education in India – qualities and challenges: A study **Mr. Rahul Ramakantrao Kulkarni, Dr..Zampalwad S S, Birajdar S P**	66-68
21	Literature is the Mirror of Human Life **Smt. Poonam Prakashrao Mane**	69-70
22	A Comparative Study Between The College Students' Participation In Sports Before Covid-19 Outbreak And During The Outbreak. **Sk Rasid Mahammad**	71-74
23	Library Services provided during COVID-19 Pandemic to Competitive Exam. Aspirants: A Survey **Mr. Guldagad Kiran Dhondiram**	75-76
24	Creative Problem-Solving **Shri. Raju Laxman Kokare, Shri.Abhijeet Balaso Giri**	77-78
25	A Study on Growth of E-Banking in India- An Year Analysis **Jayalakshmi VA**	79-85
26	Laser And Their Applications **Sanjay Awadhane , Devidas Kendre**	86-89
27	Importance Of Environmental Science & Studies **Dr. R.D. Khakre**	90-92
28	B. R. Ambedkar's Work for Women and Child Workers – A Study **Dr. Prashant M. Puranik**	93-95
29	Customer Perception Towards E Banking-An Innovative Platform **Rotte Sai Akash**	96-99
30	The Study Of Crop Diversification Region Of Pune District, (M.H.) **Shashikant Raghunath Memane, DR. Dhanushwar Ramesh Shyamrao**	100-103

Principal
Bharatiya Mahavidyalaya
Morshi,Dist.Amravati(M.S.)

'Journal of Research & Development'
A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal,
Impact Factor-7.265, ISSN: 2230-9578, 1June-2021, Volume-11, Issue-15

Ground Water Level at Selected Areas in Amravati City

Shri Gopal Bhalavi
Assistant Profrssor, Department of Geography, Bhartiya Mahavidyalaya, Morshi, Dist-Amravati
Email Id – gopalbhalavi000@gmail.com

Abstract

Water is life and it is impossible to imagine life without water. Groundwater is one of the most important sources of water on earth. The level of ground water is not the same in every area but it is affected by many factors like land slope, rainfall, elevation, method of water abstraction etc. The present research paper studies the ground water level in selected areas of Amravati city.

Keywords: *Groundwater, sustainable development, city, depth, wells, borewells.*

Introduction

Raising groundwater levels and conserving them properly is part of sustainable development. Every living thing needs water. Water is required for construction, agriculture, industry etc. Groundwater plays a major role in urban areas, requiring groundwater for various development works in the city. The present paper discusses the ground water level in selected areas of Amravati city in Amravati district.

Objectives

The main objective of the present research paper is to analysis the ground water level and its situation in selected region of the study area.

Data Source & Methodology

Present paper is mainly based on the primary source of data also some secondary data has been used for analysis. To study the ground water level in the city, a total of 10 wards were selected from different parts of the city. The average water level is determined by direct measurement of summer and winter water levels of wells and coupon lines in this ward. Based on this, the ground water level in the ward has been divided into balanced, unbalanced and problematic. The groundwater table in the wards surveyed in the city is shown in the map according to the department.

Study Region

Amravati city is located in Amravati district Maharashtra state. Total geographical area of the city is near about 122sqkm and lies in between 20^0 52' N to 21^0 N latitude and 77^0 43' E to 77^0 49' E longitude.

Amravati city ha Municipal Corporation and total population of the city is 647057 and it is spread over total eighty one wards as per the census year 2011. City abounded with Bhatkuli tahsil towards west, Chandur Bazar and Morshi towards north, Tiwasa and Chandur Railway towards east and Nangaon Khandeshwar tahsil towards south.

Meaning of Ground Water

According to the Encyclopedia Britannica, Groundwater, water that occurs below the surface of Earth, where it occupies all or part of the void spaces in soils or geologic strata. It is also called subsurface water to distinguish it from surface water, which is found in large bodies like the oceans or lakes or which flows overland in streams. Both surface and subsurface water are related through the hydrologic cycle.

Ground Water Sources in Amravati City

Wells and Borewells are the main sources of ground water in the city. There are more than 300 open wells in the city and on an average; one borewell is dug after every 20 houses in the city. Currently, large buildings, roads, malls, etc. are under construction in the city of Amravati, which requires a large amount of water, and where the work is underway, the coupon lines are in disrepair. This means that the main source of groundwater in the city at present is the Kupanalika and its quantity is increasing day by day.

Ground Water Level in City

A total of ten wards in different parts of Amravati city were surveyed and ground level in summer and winter was actually measured. The ground water level determined by the survey is shown in Table No.1.

Table No 1,Amravati City – Average Ground Water Level of Selected Wards

Sr.No	Ward/Area Name	Water Level (Depth Meter)	Situation
1	Navsari	5.40	Balanced
2	Rahatgaon	8.65	Unbalanced
3	Sai Nagar	19.50	Problematic
4	Vidarbha Mahavidyalaya	13.40	Problematic
5	Mahendra Colony	20.50	Problematic

Principal
Bharatiya Mahavidyalaya
Morshi,Dist.Amravati(M.S.)

6	Rukhmini Nagar	5.60	Balanced
7	Sant Kawram Nagar	5.90	Balanced
8	Gopal Nagar	15.50	Problematic
9	Amravati University	7.60	Unbalanced
10	Hanuman Nagar	7.7	Unbalanced

Source – Field Work by Author

The situation of water is divided according to their depth, water depth from 0 to 6 meter considered as 'Balanced', 6 to 12 as 'Unbalanced' and above 12 meter depth as 'Problematic' underground water region.

Balanced Under Ground Water Region

In the city Navsari, Rukhmini Nagar and Sant Kawram Nagar region found the balanced water level according to their depth. The water depth of this region is recorded in between 5 to 6 meter.

Navsari is the northwest part of the city and under developed part also the population density is low than nearby wards. Rukmini Nagar is the central part of the city, but the region is small and the nala flows through the region. As this region is sloping, the depth of ground water is found to be satisfactory. The number of wells in Sant Kavaram Nagar area is high and these wells have been dug for a long time. As this region is sloping, the depth of ground water is found to be balanced at present.

Unbalanced Under Ground Water Region

Sant Gadge Baba Amravati University campus, Hanuman Nagar and Rahatgaon campus found the under ground water depth in between 7 to 8 meters. Thee water depth is unbalanced. The Rahatgaon area is the northernmost part of the city and has a growing human population. Also, a big market has been built on the road from Rahatgaon to Nandgaon Peth, so a large number of borewells have been dug in this area in the last few years. Therefore, the ground water level in the area has been declining in the last few years.

The campus of Amravati University is the largest campus in the city. The area was previously uninhabited but in the last ten years the area has seen a rapid increase in population as well as the number of borewells for large apartments and markets. Therefore, in the present situation, the condition of ground water in this area appears to be unbalanced. Hanuman Nagar is the western part of the city and is dominated by slums. The survey also found that water wastage was on the rise in the region. The groundwater level in this area is found to be unbalanced.

Problematic Under Ground Water Region

The remaining part of the survey wards i.e. Vidarbha Mahavidyalaya campus, Gopal Nagar, Sai Nagar and Mahendra Colony found the problematic level of under ground water. The under ground depth of these wards are more than 12 meters. Vidarbha Mahavidyalaya (VMV) and Mahendra Colony are close by and the groundwater abstraction in this area has increased in recent times.

Groundwater scarcity is already prevalent in Gopal Nagar and Sai Nagar areas. In the Sai Nagar area, the number of settlements has been increasing rapidly for the last ten years and at the same time, borewells are being installed in every new house. The wells in the region run dry every summer, and the borerwells run dry in the summer. Groundwater conditions are found to be problematic in this region due to low water logging, high population and high water abstraction.

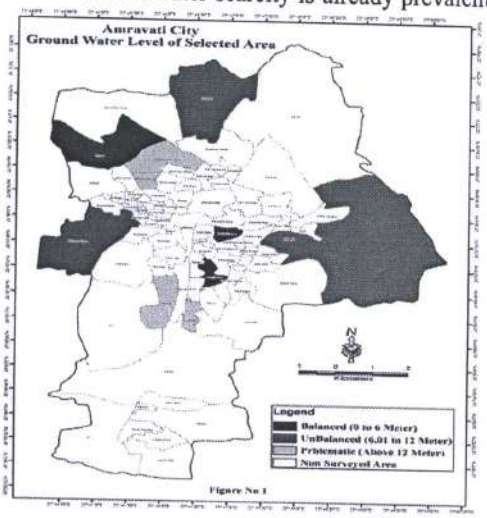

The Gopal Nagar area is already a bustling and densely populated area. Due to the low slope of this region, the depth of ground water is low. Also, there are many Marriage halls, Banquet halls and car garages in the region, which used to have a lot of water, and there used to be wells in this place, but since they are dry in summer, later there are borewells. Therefore, due to continuous use of water, the condition of ground water is found to be problematic today.

The ground water level at selected areas is shown in figure no 1.

Principal
Bharatiya Mahavidyalaya
Morshi, Dist. Amravati(M.S.)

Conclusion and Suggestions

A study of the groundwater level of Amravati city reveals that the condition of groundwater in many parts of the city is problematic while in some areas the groundwater is found to be unbalanced.

In the last few years, the number of large buildings, shopping malls, Marriage halls, Banquet halls, hotels, etc. has increased rapidly in the city of Amravati and the ground water is constantly being pumped out for water should be available 24 hours a day. Its effect is gradually being seen at the groundwater level. Many parts of the city experience water scarcity in summer. When the wells dry up, the water in the borewells becomes very low.

In Amravati city, methods like rain water harvesting are not yet fully developed. Very few people in the city seem to use this method at home. It is also necessary for the future of the city to increase the water level by blocking the flowing water and burying it in the ground.

Measures such as restricting the growing number of illegal constructions in the city, pumping out groundwater where limited and necessary, as well as washing cars in showers instead of washing them at the speed of water in garages, etc. are urgently needed now, as groundwater is a source of sustainable development. Only if each generation increases its groundwater reserves and uses them properly, will it be useful for the next generation.

References

1. http://amravati.nic.in/
2. Environmental Status Report of Amravati City Amravati Municipal Corporation Office of Public Health Officer, AMC, Maharashtra, India.
3. Khandve P.V. and Harle S.N. (2014), "Solid Waste Management In Amravati City And It's Impact On Community Health", Research Article, IJPRET, 2014, VOL-2 (9), pp 75-82
4. Survey of India Toposheet Nos. 55 H/9, 55 H/13, 55 G/13 and 55 G/16.
5. https://www.britannica.com/science/groundwater

Principal
Bharatiya Mahavidyalaya
Morshi,Dist.Amravati(M.S.)

Vimukt Jati Seva Samitee

Gramin (ACS) Mahavidyalaya,Vasantnagar Kotgyal

Tal. Mukhed, Dist. Nanded (Maharashtra) India Pin-431715
(NAAC Accredited With 'B' Grade)
Affiliated to

Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded

Organized

One Day International Multidisciplinary Online E-Conference

On

Sustainable Development Goals: Initiatives, Execution and Challenges

CERTIFICATE

This is to certify that Prof./Dr./Mr./Ms/Mrs. Gopal Bhalavi , Bharatiya Mahavidyalaya Morshi, Amravati has participated in **One Day International Multidisciplinary Online Conference** on **"Sustainable Development Goals: Initiatives, Execution and Challenges"** organized by Department of Geography and Internal Quality Assurance Cell of ***Gramin (ACS) Mahavidyalaya Vasantnagar Kotgyal*** on ***10th June 2021.***

He/She has Participated/Published/Presented a research paper entitled Ground water level at selected meas in Amravati city

Convener
Dr. V. T. Naik
Professor
Head Dept. of Geography

Convener
Mr. B. C. Rathod
Associate Professor
Head Dept. of Commerce & Co-ordinator of IQAC

Chief Organizing Secretary
Dr. Prof. H. B. Rathod
Principal

Principal
Bharatiya Mahavidyalaya
Morshi, Dist. Amravati (M.S.)

Issue of Certificate- 10 June 2021

21-22 (4)

(SJIF) Impact Factor-8.575 ISSN-2278-9308
ISSUE No- (CCCXXXIX) 339

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

February -2022

Sustainability Management: Concept, Applications and Research Opportunities

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor
Director
Aadhar Social Research & Development Training Institute, Amravati.

Dr.Vijay Tompe
Editor
G. S. Tompe Arts Comm & Sci. College Chandur Bazar Dist. Amravati

Dr. Sachin Bhombe
Dr. Shashikant Dupare
Co-Editors
G. S. Tompe Arts Comm & Sci. College Chandur Bazar Dist. Amravati

Aadhar International Publication
For Details Visit To : www.aadharsocial.com
© All rights reserved with the authors & publisher

Principal
Bharatiya Mahavidyalaya
Morshi,Dist.Amravati(M.S.)

Principal
Bharatiya Mahavidyalaya
Morshi,Dist.Amravati(M.S.)

INDEX

No.	Title of the Paper — Authors' Name	Page No.
1	TechnologyBoost in Production of Cotton Crop in India — **Dr.Mahesh Lavate /Dr. Vijay Tompe**	1
2	A Geographical Analysis Of Density, Distribution And Spacing Of Rural Settlement In Shirpur Tahsil Of Dhule District (M.S) — **Dr. Rupesh R. Deore/Dr. N. N. Gajare**	5
3	The Need To Prevent Global Warming For Sustainabledevelopment — **Machhindranath Kailas Aarte/Dr. Sachin Himmatrao More**	10
4	General Land Use and Rice Cropping Pattern of Chandrapur District2011 – 2012&2017 -18 — **Dr. Vijay P. Gorde / Prof. Parag S. Meshram**	14
5	Urban Slum Prevalence and Problem in West Vidarbha Region :- A Need for Sustainable Development — **Dr. Nilesh Chopade/Dhiraj Raut**	20
6	Climate Justice and Planning — **Asst. Prof. Nilkantha V. Narule**	23
7	Sodium Percent of Groundwater Suitability for Irrigation in Purna Alluvial Basin, Maharashtra — **P. S. Parimal**	26
8	Need Of Water Conservation In Sustainable Development — **Sambhaji Sitaram Dhage /Dr. Chatrugan U Bhore**	29
9	Contribution of English Literature in Disseminating the Environmental Awareness: A Critical Survey — **Dr. Subhash P. Shirsat /Dr. Kiran R. Dhatrak**	32
10	Differential Levels of Educational Development in District Budgam, J&K: A Block Wise Analysis. — **Rafiq Ahmad Dar //Dr. Ajay Janrao Solanke**	35
11	The Need for Afforestation for Sustainable Development — **Dr. Ajay J. Solanke**	40
12	Sub-Division wise Analysis of Rainfall and Coefficient of Variation in Maharashtra State (1901 to 2015) — **Dr. Anita J. Chavan/Dr. Pramod Asaram Wadate**	43
13	Changes in Pattern of Crop Diversification in Amravati District — **Dr. Deepak P Thakare**	48
14	Deforestation - An Important Issue In Sustainable Development — **Dr. Rajesh Pandurang Meshram**	52
15	Review of Water Problems and Drought in Maharashtra — **Dr. Sagar Prabhakarrao Padole**	55
16	Impact of Climate Change in Agriculture of Maharashtra — **Dr. Sawan M Deshmukh**	58
17	COVID - A CURSE Or BOON For Human Beings — **Dr. Jyoti j. Chore/ Dr. Priya s. Deole /Dr. Nidhi S.Dixit**	61
18	Environmental Pollution In Pune City Due To Dust And Noise — **Dr. Vijay B. Kharate**	66
19	Spatio-Temporal Analysis of Soybean Crop Cultivation in Northern Part of Nandurbar District: A Case Study — **Dr. B. S. Patil**	70

Principal
Bharatiya Mahavidyalaya
Morshi,Dist.Amravati(M.S.)

20	Environmental Status And Impact Of Air Pollution In Chandrapur District **Dr. Nikhil M. Deshmukh**	76
21	Environment And Environmental Justice **Dr. Wasudeo J. Uike**	80
22	Traditional Practices of tribals to Biodiversity conservation and Sustainability management through cultural heritage. **Dr. Y. M. Rajgure /Miss M. N. Pawar**	84
23	Effects of Temperature Rise on Various Factors in India **Prof Gopal Bhalavi**	87
24	Impact Of Physical And Climatic Factors On Settlement Distribution Of Dhule District, Maharashtra **Prof.Punam Deore/ Dr. Vidya Patil**	90
25	Level of Industrial Development in Amravati District **Dr. Anilkumar Gopi Prasad**	96
26	Impact of Climate Change on Indian Agriculture and its Measures **Dr. Omprakash B Munde**	102
27	Need of Environment Conservation for Sustainable Development **Dr. Manoj Dhondbaji Mudholkar**	106
28	Nutritional Status of Rural Population in West Vidarbha Region of Maharashtra **Anupama B. Ramekar (Jathe)/Narendra M. Jathe**	109
29	Impact of Industrialization on Environmental Condition: A Global Prospective Review **Dr. Manisha Shashikant Pawar/Dr. Prakash K. Patil**	114
30	Preserving Books: An Approach In Upkeeping Environment **Dr. Parwati K. Shirke**	117
31	Protection of Environment and Sustainable Development **Dr. Sadhana S Khandar (Bhendkar)**	120
32	An Assessment of Changing Paradigms of Scheduled Caste Population in Pune District of Maharashtra (1991 - 2011) **Mr. Dilip Dnyaneshwar Muluk /Dr. Arjun Haribhou Musmade**	124
33	Changing Population Composition Of Age Group 0-6 In Jalgaondistrict Of Maharashtra 2001 – 2011 **Devendra Anantramji Maski /Dr Sanjay Devidas Bhaise**	133
34	The Importance Of Vegetable Production In Western Jalgaon District **Prof. Dr. Sanjay D. Bhaise**	139
35	Role of Education on Sustainable Development **Dr. Chandrashekhar D. Thakare**	145
36	Role of Paani Foundation in Sustainable Watershed Development under the Marathwada Region. **Dr. Shivanand Tanajirao Jadhav**	147
37	A Geographical Study of Literacy Trends in Jalgaon District **Dr. Pankaj Yuvraj Shinde /Mr.Arun Bhabutrao Mahajan**	151
38	Structural Development and Disparities in Educational Zones: A Zone Wise Analysis of District Anantnag, J&K. **Harris Bin Salam /Dr. Ajay Janrao Solanke**	159
39	Thermal pollution: Introduction, Effects and Control measures **Suyog Surendra Mankar**	164
40	Impact of Rainfall on Water Resources in Marathwada Region **Dr. Khadke V.V./ Dr. Hulpalle S.D**	168

Principal
Bharatiya Mahavidyalaya
Morshi,Dist.Amravati(M.S.)

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -8.575,Issue NO, 339(CCCXXXIV)
ISSN : 2278-9308
February, 2022

Effects of Temperature Rise on Various Factors in India

Prof Gopal Bhalavi
Assistant Professor, Geography Research Center Bhartiya Mahavidyalaya, Morshi (Tq-Morshi, Dist-Amravati)Email Id – gopalbhalavi000@gmail.com

Abstract

India is one of the most vulnerable countries to climate change. It is one of the most economically active countries in the world, and a very large number of poor people who depend on natural resources for their livelihood are heavily dependent on rainfall. Over the next few years, the pressure on India's water, air, soil and forests is expected to be the highest in the world.

The present paper gives a brief overview of the effects of global warming on key factors in India.

Keywords

Climate change, temperature rise, effects, India

Introduction

One of the effects of climate change in India is an increase in heat waves. Climate change is increasing the frequency and strength of heat waves in India. The number of days of heat waves has increased - not only daytime temperatures but also nighttime temperatures have increased. 2018 was the sixth hottest year on record in the country and 11 of the 15 hottest years since 2004.

Present paper discusses the overall impact on main factors of an India.

Objectives

The main objective of this paper is to briefly review the effects of global warming on key factors in India.

Data Source & Methodology

The present study is based on information obtained from a second source and is compiled through pre-published research essays, news in daily newspapers, news published on TV, literature on the Internet, etc.

Attempts have been made to clarify the collected information by presenting the main points in its own words respectively.

Study Region

India is located in Asia and has latitudinal extension is in between 08^0 04′ N to 37^0 06′ N latitudes and longitudinal expansion is in between 68^0 07′ E to 97^0 24′ E longitudes.
It is the seventh-largest country in the world, with a total area of 3,287,263 sqkm.

Impact of Temperature Rise on India

Given the 100-year meteorological history of the World Meteorological Department and the Indian Meteorological Department (1886-1986), the climate remained stable with few exceptions. The Meteorological Department has set a 30-year period for climate change. Accordingly, the dry period from 1901 to 1930, the wet period from 1931 to 1960, the dry period again from 1961 to 1990, and the wet period from 1991 to 2020 have been decided. India has seen 19 dry and 13 wet droughts.

The effects of global warming on various parts of India are as follows,

Influence on the Himalayas

Although we are proud of the Himalayas as the highest and widest glacier in the world, recent global warming has added to the crisis in India. The reason for this is equally important. From the Himalayas, Indus, Ganga and Brahmaputra rivers, tributaries are formed. But due to climate change,

Principal
Bharatiya Mahavidyalaya
Morshi,Dist.Amravati(M.S.)

these rivers sometimes cause floods and sometimes water shortages. The whole of northern India depends on the rivers of the Himalayas, the climate system and the climate of the country depends on the Himalayas.

I. Impact on the Coastal Region

India has 7517 km of coastline. Sea levels are rising as polar and Himalayan ice melts. According to the IPCC, the global climate change study organization (report-September 2019), the average annual growth from 2006 to 2015 was 3.5 mm and this increase is two and a half times higher than from 1901 to 1990. By the year 2100, this increase will be 4.15 mm per annum. So the beaches are going to shrink.

II. Effects on Water, Rivers, and Water Resources

Outbreaks of heat waves have been reported in India since 2010. Some cities in India are among the 10 hottest regions on earth. Due to this rising temperature, water from ground water, lakes, rivers, streams and all other water sources evaporates and dries up. India receives an average of 1170 mm of rainfall in all parts of the country except Marathwada, Gujarat and Rajasthan. That means 61,000 cubic feet of water per person. But most of this water is carried to the sea.

III. Ecological Effects

Deforestation, pollution, warming and climate change have adversely affected such sensitive ecosystems, with some species becoming extinct and others endangered. These declining ecosystems have adversely affected human, agricultural. The biggest impact of climate change has been on the agricultural sector.

IV. Impacts on Biodiversity

The effects of human intervention in nature, global warming, are beginning to show on wildlife. In cities like Mumbai, some of the birds that used to be seen have disappeared, while the number of birds and animals is on the rise. From Mumbai, birds like sparrows have become extinct, and some insects, butterflies and micro-organisms have also been affected. On the other hand, crows, hawks, pigeons, parrots, owls, dogs, as well as cats and rats in certain areas are on the rise.

Curly fish found in the waters of Karnataka and Kerala are now found in greater numbers near Maharashtra. If the water temperature continues to rise, these fish can travel north.

V. Impact on the Economy

In terms of GDP, India became the 5th largest economy in the world in 2019, surpassing England and France. India has chosen the industry model for the economic development of the country. But according to environmentalists, industry is not a model of sustainable development, it is a short-term model, and it has only recently become a reality. According to a study conducted by Cambridge University last year using data from 174 countries since 1960, India's economy has shrunk by 5 per cent due to climate change and is projected to decline by 10 per cent by the end of the century.

VI. Increase in Natural Disasters

Clouds, landslides, snowmelt, heavy rains in the Himalayas, heavy rains in Mumbai, Kerala, heat waves, cold waves, storms, lightning strikes, heat waves in Central India, hailstorms, dust storms, droughts are on the rise. India's 148 million people live in hotspots of extreme pollution, temperature and climate change. At the same time, 441 million people live in the general hotspot area. Vidarbha in Maharashtra is included in this hotspot.

In addition to human and wildlife deaths and economic losses, extreme temperatures and heat waves will cause huge environmental damage and increase natural disasters. Rising temperatures will reduce groundwater reserves, melt glaciers in the Polar Regions and the Himalayas, increase sea

Principal
Bharatiya Mahavidyalaya
Morshi,Dist.Amravati(M.S.)

levels, affect monsoons, cause major cyclones, hurricanes, floods, heat waves, forest fires, urban fires, and plant and animal extinction. Habitats will be destroyed and many health problems will arise.

Some Instructions to Control Temperature Rise

- If we want to prevent temperature rise, we should increase the number of trees which will increase the rainfall.
- Plastics are also a cause of global warming. Everyone should reduce the use of plastics.
- Using clean fuels, using solar systems, as well as reducing the use of hot water, will not harm the environment.

India is a country rich in natural resources as well as an agricultural country. In order to preserve India's cultural diversity as well as biodiversity, it is imperative to curb global warming and make every effort to do so. It is also necessary to increase the forest cover in the country by about 35%, for which it is necessary for India today to plant trees through social forestry and to grow those trees as soon as possible.

References

https://brainly.in

1) Chopane Suresh (2021), "The Dangers of Climate Change", Article Published in 'Tarun Bharat', 21/03/2021.

2) Chopane Suresh (2021), "The Year 2021 Will See The Peak Of Global Warming", Published in 'Muktpith', Rashtra-Maharashtra, Date 08/04/2021 (rashtramaharashtra.com)

3) "Without Studying the Effects on Wildlife" (2017), News Published by Maharashtra Times Special Representative, Mumbai, 3 March 2017.

Bharatiya Mahavidyalaya
Morshi, Dist. Amravati (M.S.)

Impact Factor - 8.572 (SJIF)
ISSN - 2278 -9308

FEBRUARY 2022
ISSUE NO. (CCCXXXVI) 336

B.Aadhar

Peer - Reviewed & Refereed Indexed

MULTIDISCIPLINARY INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL

संपादक

डॉ. जगदीश साबू | डॉ.शिवाजी नागरे | डॉ.श्रीकृष्ण काकडे

This Journal is Indexed in
Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
Cosmos Impact Factor (CIF)
International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit to : www.aadharsocial.com

Aadhar PUBLICATIONS

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

Impact Factor – 7.675 **ISSN – 2278-9308**

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

February,2022

ISSUE No- (CCCXXXVI) 336

मराठी साहित्यातील नवजाणिवा

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

प्रा.डॉ. शिवाजी नागरे

प्रा. डॉ. श्रीकृष्ण काकडे

संपादक

मराठी विभाग,

शंकरलाल खंडेलवाल कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय अकोला.

Aadhar International Publication
For Details Visit To : www.aadharsocial.com
© All rights reserved with the authors & publisher

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

डॉ. विलास म. भाले
पीएच.डी.(ॲग्री), एफ.आय.एस.ए.
कुलगुरु

नॅक अधिस्वीकृती - 'अ' श्रेणी

संत गाडगे बाबा
अमरावती विद्यापीठ
अमरावती - ४४४ ६०२
महाराष्ट्र (भारत)

9 FEB 2022

शुभ संदेश

शिक्षण प्रसारक मंडळ, अकोला व्दारा संचालित शंकरलाल खंडेलवाल कला विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, अकोला येथे दिनाक १६ फेब्रुवारी, २०२२ रोजी 'मराठी साहित्यातील नवजाणिवा' या विषयावर एक दिवसीय आंतरराष्ट्रीय चर्चासत्राचे आयोजन करण्यात आले आहे, ही अत्यंत आनंदाची बाब आहे. एकविसाव्या शतकात भारतीय समाजात अभूतपूर्व बदल घडून येत आहेत. विज्ञान, तंत्रज्ञान झपाट्याने होत जाणारे खेड्याचे शहरीकरण यामुळे मानवी सबंधांमध्ये आलेले दुरावलेपण, मुल्यऱ्हास या सगळ्यांचा जनमानसावर झालेला परिणाम यामुळे साहित्याच्या विविध प्रवाहात आशय, विषय, भाषा, घटक इत्यादी बाबतच्या जाणिवांमध्येही झपाट्याने स्थित्यंतरे झाली आहेत.मराठी साहित्यातील या बदलांवर लेखक, संशोधक, समिक्षक व अभ्यासकांमध्ये चर्चा घडून यावी याकरिता अशी आंतरराष्ट्रीय पातळीवरची चर्चासत्र होणे नितांत गरजेचे आहे. निश्चितच या चर्चासत्रातील सर्व उपविषयावर झालेल्या चर्चामधून अभ्यासक व संशोधकांना विचार करण्याची नवी दृष्टी लाभेल यात शंकाच नाही.

आपण आयोजित केलेल्या आंतरराष्ट्रीय चर्चासत्रास माझ्या मनःपूर्वक हार्दिक शुभेच्छा देतो.!

(डॉ. विलास म. भाले)

प्राचार्य,
शंकरलाल खंडेलवाल कला विज्ञान व वाणिज्य
महाविद्यालय, अकोला.

दुरध्वनी : कार्यालय : ०७२१ - २६६८२७३ • निवास : ०७२१ - २६६८१०८, २६६८०९४
ई मेल : vc@sgbau.ac.in • वेबसाईट : www.sgbau.ac.in

Principal
Shankarlal Khandelwal Mahavidyalaya
Akola (M.S.)

संपादकीय

२१ व्या शतकात विज्ञान तंत्रज्ञान आणि वैश्वीकरणाने जग आणि जीवन सर्वार्थाने बदललं. या सगळ्या बदलत्या धारणा,विचार, तत्त्व आणि जाणिवा सारस्वताच्या प्रवाहात अनेक पैलूंनी व्यक्त झालेल्या दिसतात. या बदलत्या जाणिवांची सांगोपांग चर्चा व्हावी याकरिता ' मराठी साहित्यातील नवजाणिवा ' या विषयावरील आंतरराष्ट्रीय चर्चासत्राचे आमच्या महाविद्यालयात आयोजन करण्यात आले. या चर्चासत्रात प्राप्त झालेले सर्व अभ्यासपूर्ण लेख व शोधनिबंध आधार आंतरविद्याशाखीय आंतरराष्ट्रीय संशोधन जर्नल मधून प्रकाशित करताना आम्हाला आनंद होत आहे.

जागतिकीकरण माहिती, तंत्रज्ञान आणि शहरीकरणाचा प्रभाव जनमानसावर अधिक प्रमाणात पडलेला आहे. त्यामुळे मराठीतील ग्रामीण,दलित, आदिवासी, जनवादी, स्त्रीवादी इत्यादी साहित्य प्रवाह अनेक स्थित्यंतरातून मार्गक्रमण करीत आहेत. पाश्चिमात्य संस्कृती, वसाहतवाद,वंचितांचा इतिहास देशीवाद, प्रादेशिक जीवन जाणिवा अधिक तीव्र होत आहेत. नव्या तंत्रज्ञानामुळे समाज,भाषा व संस्कृती पूर्वीपेक्षा अधिक वेगाने बदलत आहे. या पार्श्वभूमीवर मराठी साहित्यात प्रेरणा, स्वरूप,रचनातंत्र,भाषा, सादरीकरण जाणिवा इत्यादी मध्ये बदलाची प्रक्रिया सुरू झालेली आहे. कथा, कादंबरी, कविता, ललित व समीक्षा इत्यादी साहित्य प्रकारात त्याचे दर्शन अधिक प्रभावीपणे दिसून येत आहे.

या बदलत्या काळाच्या जाणिवावर झालेली चर्चा अभ्यासक,संशोधक, वाचक, समीक्षक एवढेच नव्हे तर लेखकांनाही देखील उपयोगी ठरू शकते. साहित्याची निर्मिती करणाऱ्या नवोदित लेखक काळाच्या समांतर जाणिवांना आपल्या साहित्यात समाविष्ट करून घेण्यास सिद्ध होऊ शकतात. याकरिता या चर्चासत्राचे महत्त्वाचे स्थान राहणार आहे.

महाराष्ट्रातील मुंबई,कोल्हापूर पुणे, नागपूर,औरंगाबाद, नांदेड,अमरावती अशा सर्व महाराष्ट्रातील विद्यापीठांतून एवढेच नव्हे तर अमेरिका, मॉरिशस या देशातून या चर्चासत्राकरिता संशोधक व समीक्षकांनी आपले अभ्यासपूर्ण शोधनिबंध पाठवून जो भरघोस प्रतिसाद दिला तसेच त्याबद्दल महाविद्यालयाचा मराठी विभाग आपला अत्यंत आभारी आहे.

महाविद्यालयाचे प्राचार्य डॉक्टर जगदीश साबू यांच्या मार्गदर्शनामुळे हे चर्चासत्र घेणे आम्हाला सुलभ झाले. महाविद्यालयाचे शिक्षक व शिक्षकेतर कर्मचारी यांनी केलेल्या सहकार्यामुळे या चर्चासत्राचे यशस्विता काढता आली. त्याबद्दल त्यांचे मराठी विभागाच्या वतीने मनःपूर्वक आभार व्यक्त करतो.

धन्यवाद!

प्रा.डॉ. शिवाजी नागरे

प्रा. डॉ. श्रीकृष्ण काकडे

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

Editorial Board

Chief Editor -
Prof.Virag S.Gawande,
Director,
Aadhar Social Research &,
Development Training Institute, Amravati. **[M.S.] INDIA**

Executive-Editors -

- **Dr.Dinesh W.Nichit** - Principal, Sant Gadge Maharaj Art's Comm,Sci Collage, **Walgaon.Dist. Amravati.**
- **Dr.Sanjay J. Kothari** - Head, Deptt. of Economics, G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage Chandur Bazar Dist. Amravati

Advisory Board -

- **Dr. Dhnyaneshwar Yawale** - Principal, Sarswati Kala Mahavidyalaya , Dahihanda, Tq-Akola.
- **Prof.Dr. Shabab Rizvi** ,Pillai's College of Arts, Comm. & Sci., New Panvel, Navi Mumbai
- **Dr. Udaysinh R. Manepatil** ,Smt. A. R. Patil Kanya Mahavidyalaya, Ichalkaranji,
- **Dr. Sou. Parvati Bhagwan Patil** , Principal, C.S. Shindure College Hupri, Dist Kolhapur
- **Dr.Usha Sinha** , Principal ,G.D.M. Mahavidyalay,Patna Magadh University.Bodhgay Bihar

Review Committee -

- **Dr. D. R. Panzade,** Assistant Pro. Yeshwantrao Chavan College, Sillod. Dist. Aurangabad (MS)
- **Dr.Suhas R.Patil** ,Principal ,Government College Of Education, Bhandara, Maharashtra
- Dr. **Kundan Ajabrao Alone** ,Ramkrushna Mahavidyalaya, Darapur Tal-Daryapur, Dist-Amravati.
- **DR. Gajanan P. Wader** Principal , Pillai College of Arts, Commerce & Science, Panvel
- **Dr. Bhagyashree A. Deshpande**, Professor Dr. P. D. College of Law, Amravati]
- **Dr. Sandip B. Kale,** Head, Dept. of Pol. Sci., Yeshwant Mahavidyalaya, Seloo, Dist. Wardha.
- **Dr. Hrushikesh Dalai** , Asstt. Professor K.K. Sanskrit University, Ramtek

Our Editors have reviewed paper with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responicible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers.

- Executive Editor

Published by -
Prof.Virag Gawande
Aadhar Publication ,Aadhar Social Research & Development Training Institute, New Hanuman Nagar, In Front Of Pathyapustak Mandal, Behind V.M.V. College,Amravati
(M.S) India _Pin- 444604 **Email :** aadharpublication@gmail.com
Website : www.aadharsocial.com **Mobile :** 9595560278 /

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	गोमंतकातील स्त्रियांच्या कथालेखनातील नव्या जाणीवा	प्रा.सोनिया सावंत	1
2	उत्तर-आधुनिकता आणि मराठी नाटक	राजरत्न किशनराव दवणे	8
3	मराठी वाङ्मयातील अनुवादित साहित्याचे स्वरूप	डॉ.रामलीला सुदामराव पवार	14
4	जागतिकीकरणाचा प्रभाव व बदलते साहित्यप्रवाह	प्रा. डॉ. गंधारे द.के	19
5	जागतिकीकरणाचे नव्वोदत्तरी साहित्यावरील परिणाम	प्रा. डॉ. अनिल सखाराम बाभुळकर	22
6	जागतिकीकरणाचा परिणाम व मराठी साहित्यातील गंभीरता	डॉ.गजानन कोर्तलवार	27
7	एकविसाव्या शतकातील मराठी कवितेतील बदलते प्रवाह	डॉ. संदीप रंगनाथ तापकीर	32
8	एकविसाव्या शतकातील मराठी कवितेची स्वरुप वैशिष्ट्ये व तिच्यापुढील आव्हाने	प्रा.डॉ.एच.डी.आकोटकार	36
9	नव्वदोत्तरी आंबेडकरी मराठी कविता आकलन आणि विश्लेषण	प्रा.डॉ.भरत कचरे	39
10	इ.स.१९९० नंतरची महानगरीय मराठी कविता : एक आकलन	प्रा.डॉ.व्यंकटी पावडे	47
11	प्रवीण गुल्हाने यांच्या 'पापणीत माझ्या' या नवकाव्यसंग्रहाचे आकलन	डॉ. भगवान जालमसिंग साबळे	52
12	नवकवितेतील महानगरीय जाणिवा	मोरे पंडित किशनराव	58
13	एकविसाव्या शतकातील ग्रामीण कादंबरी	डॉ. पवन मांडवकर	62
14	ग्रामीण,दलित, स्त्रीवादी व आदिवासी साहित्यातील बदलते जीवनदर्शन	डॉ.गणेश गोपाळराव मालटे	67
15	जगण्याचे सार्थ आकलन मांडणारी नीलकृष्ण देशपांडे यांची कविता : देहदोहा	अभय सुभाष जोशी	70
16	पद्मरेखा धनकर यांच्या कवितेतील ('फक्त सैल झालाय दोर ') स्त्री संवेदनविश्व	डॉ वर्षा शिरीष फाटक	75
17	'कवी शेषराव पिराजी धांडेंची नवी अनुभूती व नव्या जाणिवेची कविता'	डॉ. अशोक रा. इंगळे	81
18	दलित आत्मकथनातील नवजाणिवेचा वेगळा प्रवाह :'वेदनेवरील फुंकर'	डॉ. प्रमोद भीमराव गारोडे	90

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal | ISSN : 2278-9308
Impact Factor -(SJIF) -8.572 Issue NO, 336 (CCCXXXVI) | February, 2022

प्रवीण गुल्हाने यांच्या 'पापणीत माझ्या' या नवकाव्यसंग्रहाचे आकलन

डॉ. भगवान जालमसिंग साबळे
सहा. प्राध्यापक, मराठी भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी जिल्हा—अमरावती
भ्रमणभाष क्रं. ९५४५६४३१५३

प्रस्ताविक :

''मराठी साहित्यातील नवजाणिवा'' या विषयावर एकदिवसीय आंतरराष्ट्रीय चर्चासत्राच्या निमित्ताने 'एकविसाव्या शतकातील मराठी कथा, कविता व कादंबरी' या उपविषयाच्या अनुषंगाने ''प्रवीण गुल्हाने यांच्या 'पापणीत माझ्या' या नवकाव्यसंग्रहाचे आकलन'' या घटकमूल्याचे अध्ययन करण्याचा मानस आहे. एकविसाव्या शतकात भारतीय समाजजीवनात अभूतपूर्व व अमूलाग्र बदल घडून येत आहे. यंत्रमुग, जागतिकरण, नैसर्गिक आपत्ती, वाढते शहरीकरण याचा यानात्याकारणाने मानवी जनजीवनावर, लोकसंकृतीवर, मानवी संवेदनांवर कमी—अधिक प्रमाणात प्रभाव पडीत आहेत. याच बदलांची, नवजाणिवांची दखल मराठी साहित्यातून अभिव्यक्त होताना दिसते. म्हणूनच प्रा. प्रवीण गुल्हाने यांच्या 'पापणीत माझ्या' या नवकाव्यसंग्रहाच्या आकलनाच्या निमित्ताने एका नवकवीच्या वऱ्हाडी बोलीतील काव्याच्या भावछाटा उलगडाव्यात, या काव्यसंग्रहात समाविष्ट विविध घटक मूल्यांवरील काव्यांचे अध्ययन करावे व यानिमित्ताने या नवकवीच्या नवजाणीवांचा वहापोह करावा याच हेतूने हा लेखनप्रपंच होय.

प्रा. प्रवीण गुल्हाने हे मूळचे धनज बु., ता. कारंजा लाड, जिल्हा—वाशिम येथिल असून हल्ली ते महिला महाविद्यालय, अमरावती येथे राज्यशास्त्राचे सहाय्यक प्राध्यापक म्हणून कार्यरत आहे. अतिशय संवेदनशील, कुटुंबवत्सल, प्रेमळ व हळव्या मनाचे प्रतिभासंपन्न नवकवी आहेत. 'पापणीत माझ्या' हा त्यांचा काव्यसंग्रह दि. २० जानेवारी २०१४ रोजी प्रकाशित झाला. आजही विविध विषयावरील त्यांचे काव्य सातत्याने वृत्तपत्रातून प्रकाशित होते. त्यांनी स्वरचित कवितांचे स्वत: गायन करुन युटुबवर प्रसारित केलेल्या आहेत. 'पापणीत माझ्या' या काव्यसंग्रहात बालकविता, प्रेमकाव्य, विरह, श्रृंगार, या सोबतच प्रापंचातील तगमग, सामाजिक जाणिवा, देशप्रेम, राष्ट्रनिष्ठा याशिवाय स्त्रीत्वाचा सन्मान, शेतकऱ्यांची व्यथा, नैतिक मूल्यांचे भान, तळागळातील उपेक्षित घटकांची जाणीव, बेकारीचा प्रश्न, परिवर्तनशिलता, विज्ञान युगातील तरुणांची कोंडी व निसर्गवर्णन अशा विविध विषयांवरील काव्यांनी हे काव्यसंग्रह बहरलेलं आहे. मुळातच सर्वसामान्य परिस्थितीतून मार्गक्रमण करणाऱ्या या नवकवीला तळागाळातील व्यथा—वेदनांचे भान असून एकाविसाव्या शतकातील विज्ञान युगाच्या प्राबलयाने मानवी जनजीवनाची बदलती स्थितीगती स्थित्यंतरे एकंदरीतच जगण्याकडेच नव्या आयामाने पाहण्याचा मानवी दृष्टीकोन वऱ्हाडी बोलीतील काव्यातून अभिव्यक्त होताना हे काव्यसंग्रह कमालीचे भावविभोर होताना दिसते. तथापि मानवासमोरील निर्माण झालेल्या समस्या, संकटाच्या प्रत्यूतारांची जाणीवही या काव्यसंग्रहातनू अभिव्यक्त होते हे या काव्यसंग्रहाचे वैशिष्टये होय.

प्रवीण गुल्हाने यांच्या 'पापणीत माझ्या' हया काव्यसंग्रहलेखनाची प्रेरणा मूळातच प्रेमातील विरह हा असला तरी सामाजिक जाणिवेचे भान, देशप्रेम, राष्ट्रनिष्ठा, नैतिक मूल्यांचे भान याशिवाय एकविसाव्या शतकातील परिवर्तनशीलता विशद करण्यासाठी व्यक्त व्हावे असा कवीचा मानस या काव्यसंग्रहामधून अभिव्यक्त होतो. म्हणूनच तर प्रवीण गुल्हाने यांच्या 'पापणीत माझ्या' या काव्यसंग्रहाबद्दल अभिप्राय नोंदविताना सुप्रसिध्द वऱ्हाडी कवी विठ्ठल वाघ म्हणतात की,

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya

''लेकीतला जीव कवितेत उतरला, वंशाचा दिवा अभेद पेटला, प्रेयसीसाठी प्रियकाराची हूरहूर, शेतकऱ्यांची तगमग, कुरकुर, सामाजिक जाणीव, नैतिक मूल्यांची पडझड, तळागळातील उपेक्षित घटकांचे भान गुल्हानेंच्या काव्य सरितेत न्हाऊन निघालेले आहे.''[१] अशा नानाविध काव्यांच्या भावछटा हया काव्यसंग्रहातून अभिव्यक्त होतात तर चित्रा पांडे हया लेखिकेने या काव्यसंग्रहाबद्दल वृत्तपत्रातील प्रसिध्द झालेल्या लेखात असे लिहिले की, ''पापणीत माझ्या'' हया काव्यसंग्रहात बालकविता, वऱ्हाडी कविता, श्रृंगार, विरह, विनोदी, मिष्किल कवितांमध्ये रंगांची उधळन दिसून येते.''[२] अशा हया काव्यसंग्रहातील विविध काव्यांच्या भावछटाच्या रंगाच्या उधळनाची भावानुभूती विशद करावी या हेतूनेच या काव्यसंग्रहाचे आकलन करण्याचा हा प्रयत्न आहे.

'पापणीत माझ्या' हा काव्यसंग्रह मुलीच्या पहील्या जन्मदिवशाच्या निमित्ताने प्रकाशित करावा असा कवीचा मानस अन् म्हणूनच काव्यसंग्रहातील पहिले काव्य 'पालक म्हणू की अवनी' या काव्यातून मुलीचा गायलेला गोडवा व यानिमित्ताने पुरुषप्रधान संस्कृतीत मूलीच्या जन्माने झालेला आनंद तर व्यक्त होतोच शिवाय स्त्रीत्वाचा येथोचित सन्मान अभिव्यक्त करणे हा कवीचा मनोदय दिसून येतो. या काव्यात ते म्हणतात की,

''तुला पालक म्हणू की अवनी
नक्षत्र म्हणू की श्रावनी
तू या नभाची पृथ्वी
तू या सृष्टीची पापणी''

या चराचर सृष्टीतील विविध प्रतिमांमधूनमुलीच्या विविध नावांचा उल्लेख अभिव्यक्त करताना मुलीवरील स्नेह तर व्यक्त होतोच परंतु यानिमित्ताने स्त्रीत्वाचा सन्मान, स्त्री सन्मानार्थ व्यापक प्रतिमेचे उपयोजन याचाही प्रचिती या काव्यातून व्यक्त होते. तर 'घेणं नाही, देणं नाही' या काव्यातून प्रपंचातील तगमग वऱ्हाडीबोलीतून अभिव्यक्त होते ती अशी,

''घेणं नाही, देणं नाही,भका भका बोलली
तूच आता म्हणतं,मी माहेराला चालली
अवं नवं नवं लगीन आपलं असं नको करु
आता तर खर जीवन झाल आपलं सुरु''

अशी ही विनोदी, मिष्किल कविता परंतु संसारातील नवरा–बायकोची ओढातान व्यक्त करते तेही वऱ्हाडी बोलीतून हे हया काव्यसंग्रहाचे वैशिष्टय होय. विज्ञान युगातील तकलादूपणे जगण्याला प्रपंच हा काही पोरखेळपणा नाही तर सामोपचाराने मार्गक्रमण करणे हेच सुखी संसाराचे गमक होय असा संदेश नवपीढीला द्यावा. बदलत्या काळानुरुप प्रपंचाकडे सकारात्मकतेने पाहण्याचा दृष्टिकोन या काव्यातून व्यक्त होतो.

'वंशाचा दिवा' हे काव्य मुलामुलीत समानता प्रेरीत करणारे आहे. हल्ली मुलगाच व्हावा हा हट्ट दिसतो. परंतु मुलगीही वंशाचा दिवा होऊ शकते हा परिवर्तनवादी विचार 'वंशाचा दिवा' या काव्यातून व्यक्त होतो तो असा,

''अवं जुने विचार सोड आता नवं जग आलं
वंशाले दिवाच काय आपलं लय करन भलं
पोरग असो की पोरगी तेच वंशाचा दिवा
काय तुय तेच ते जवा पायल तवा
पाहिजे नाही का आपल्याही वंशाले दिवा''

अशा प्रगल्भ विचारांची प्रचिती त्यांच्या या काव्यातून अभिव्यक्त होते.

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

प्रवीण गुल्हाने यांच्या 'पापणीत माझ्या' या काव्यसंग्रहातील 'असे निसर्गा', 'गरिबांची दिवाई' आदी काव्यांमधून शेतकरी, कष्टकरी यांचे दु:ख, खंत व्यक्त झाली आहे. तर 'माझ्या भारतात' या काव्यातून सामाजिक, राष्ट्रीय जाणीव व्यक्त होते ते अशी,

''श्रीमंत इथे चांदण्या सावळून रायले
गरीबाच्या जिवनातले तारे मावळून रायले
कष्टकरी बिचारा राबूनच रायला
बेईमान बसल्या जागी दाबूनच रायला''

गरीब–श्रीमंत यांच्यातील तफावत, कष्टकऱ्यांचे अपेक्षित जगणे, भ्रष्टाचार, बेईमानी, सर्वसामान्यांची होणारी गळचेपी, अन्यायाविरुध्दची चीड व संताप अतिशय तिव्रपणे कवीने व्यक्त केलेला आहे. तर 'कसा जमाना आला' या काव्यातून तत्कालीन युगातील विसंगती अधोरेखित करताना कवी म्हणतो की,

''असा होता काय दादा कसा आला जमाना
दिसते जिथ तीथ निरा उभा धिंगाना
सत्तेच्या लालसीनं नेते झाले भ्रस्ट,
पाश्चात्य संस्कृतीनं जनताझाली शिष्ट''

पाश्चात्य संस्कृतीच्या भुरळाने मानवाचे जगणेच बदलले नव्हे, जगण्यातील नितीमत्ताच बदलली हे मानवतेला जणू घातकच आहे हा भाव या काव्यातून व्यक्त होतो. यानिमित्ताने बदलत्या जनजीवनातील पडसाद कवी अलगदपणे टीपतो.

'बेकारीचा प्रश्न' या काव्यातून सुशिक्षित तरुणांच्या व्यथा–वेदना, निराशा व बेकारीची खंत व्यक्त होते ती अशी,

''डोयातलं स्वप्न डोयात इरुन रायलं
वय होत चाललं अन तारुण्य जिरुन रायलं
काय करावं कसं कराव विचार चालत नाही
दुसऱ्या क्षेत्रात मन लागत नाही''

सशिक्षित तरुणांची ही बोलकी खंत निरुत्तरीत करते. शिक्षण घेऊनही बेकारीच वाढली अन् या विवंचनेमुळे तरुण–तरुणी हतबल होताना दिसतात. असा हा बेकारीचा प्रश्न वऱ्हाडी बोलीतील काव्यातून व्यक्त होताना हृदयाला चटका लावतो व हया वेदना असहय होतात.

प्रवीण गुल्हाने यांच्या 'पापणीत माझ्या' या काव्यसंग्रहातून मानवी व्यथा वेदनेच्या विविध भावछटा अभिव्यक्त होत असल्या तरी 'हे प्रभू' या कवितेतून आशावादही व्यक्त होतो. निराशेवर मात करुन मार्गक्रमण करण्यासाठी 'या हाताला बळ दे प्रभू' अशी जणू प्रार्थनाच व्यक्त होते ती अशी,

''या हाताला इतके बळ दे प्रभू
ध्येय गाठण्यासाठी तळमळ दे प्रभू
राख कर दुर्गुणांची
सद्गुणांची सळसळ दे प्रभु''

आध्यात्मिकतेची जोड लाभलेल्या या काव्यातून दुर्गुणांवर मात करुन सद्गुण प्राप्त होऊ दे असा आशावाद प्रखरपणे व्यक्त होतो. तर 'किती जगला यापेक्षा कसा जगला' या काव्यातून आत्मभानाची जाणीव अभिव्यक्त करताना कवी म्हणतात की,

''काही मिळो न मिळो आत्मभान मिळव तू
किती जिंकला तरी एकदा हार आहे

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

म्हणून किती जगला यापेक्षा कसा जगला
यातच जीवनाचे सार आहे.''

किती जगलो यापेक्षा काय व कसे जगलो याला महत्व आहे नव्हे, यातच जीवनाचे सार आहे असे कवी निक्षून सांगतात. शिवाय नवपिढीला आत्मभान, जीवनाकडे सकारात्मकतेने बघण्याचा दृष्टीकोनही विशद करतात ही हया काव्यसंग्रंहाची जमेची बाजू आहे.

तर 'तू फक्त चालत रहा...' या काव्यातून तरुणांना संकटांवर मात करुन मार्गक्रमण करीत रहावे असा मौलिक सल्ला प्राप्त होतो तो असा,

''तू रुसू नको मानसन्मानासाठी
तू दुखू नको स्वाभिमानासाठी
तू फक्त चालत रहा...
वाऱ्यातील हवेसारखा, समुद्रातील लाटेसारखा,
घाटातील वाटेसारखा, सूर्यासारखा, चंद्रासारखा प्रत्येकासोबत....''

मानसन्मानाची तमा न बाळगता ध्येय गाठण्यासाठी निरंतरपणे, अविरतपणे कार्यरत राहणे यासाठी कवीने निरंतर वाहणारा वारा, समुद्रातील लाटा, घाटातील वाट, सूर्य व चंद्र अशा निसर्गातील विविध प्रतिमांमधून केवळ आणि केवळ चालत राहणे, संकटांवर मात करणे हेच मानवी जीवनाचे कर्तव्य असून यातूनच ध्येय प्राप्ती होऊ शकते हे कवीने निक्षून सांगितले आहे.

'पापणीत माझ्या' या काव्यामधून विज्ञान युगातील निसर्गाचा होत चाललेला ऱ्हास कसा घातक असून बळीराजावर यामुळे संकट ओढावले आहे. हे 'विज्ञानाच्या युगात' व 'अरे निसर्गा' या काव्यामधून कवीने ही खंत व्यक्त केलेली दिसून येते.

''विज्ञानाच्या युगात, निसर्ग ढळत आहे,
वनराईचा ऱ्हास पाहून, बळीराजा रडत आहे''

विज्ञानाच्या वाऱ्याने व भौतिक सुख–सुविधेच्या विकोपाने वनराईचा होणारा ऱ्हास बळीराजावर संकट निर्माण करणारा आहे. तर 'अरे निसर्गा' या काव्यामधून जणु निसर्ग नियमच बदलत आहे अशी भावना कवी व्यक्त करतांना म्हणतो की,

''जवा पाहिजे उन तवा येते पाणी
मरगळ पसरली चारही रानी
कास्तकाराची हानीच हानी
अन् सोन्याले भाव लोखंडावानी''

निसर्गाच्या लहरीपणाचे दुष्परीणाम कवीने अलगदपणे टिपले आहे. याचप्रकारच्या इतरही, जसे – गत पाखरांची, पाऊस, येता श्रावण सरी... या काव्यांमधून कवीने निसर्ग वर्णन अधोरेखित केलेले आहे.

'पापणीत माझ्या' या काव्यसंग्रहातील अनेक सकस कवितांमधून कवीने विविध विषयांना, समस्यांना, प्रश्नांना प्रस्तृत केलेले आहे. या सर्व काव्यांचे विश्लेषण शब्द मर्यादिअभावि करणे अशक्य होणार नाही. परंतु यातील काही काव्यांचे शिर्षकच खुप काही सूचवू पाहते. जसे–जीवनरुपी संशोधन, समीक्षा, चुंबतो ती भूमी, संकेत बरे नाही, क्षणक्षण परिवर्तनही आहे!, उठ माणसा जागा हो! या कवितांमधून मानवी जीवनातील अनेक प्रश्नांचा उहापोह केलेला असून एकाविसाव्या शतकात मानवासमोरील जगण्याच्या संदर्भातील अवाहनेही अधोरेखित केलेली आहे.

प्रवीण गुल्हाने या नवकवीने जगण्याची धडपड, तरुणांचा बेकारीचा प्रश्न, शेतकरी, शेतमजुरांची तगमग, निसर्गातील बदल, विज्ञान युगातील कोंडी जसी अलगदपणे टीपली

त्याचप्रमाणेया काव्यसंग्रहात मिलनाची ओढ, विरह अनेक कवितांमूधन व्यक्त झालेला आहे. 'प्रेमवेडा' या काव्यामधून प्रेमवेडं मन व्यक्त होते ते असे,

''वेड मन माझं तुलाच पाहते
तुझ्या आश्रयाचे, प्रेमगीत गाते''

असा प्रेमातील अल्लडपणा जसा व्यक्त होतो तसा प्रेमातील विरहही मनाला खिन्न करुन जातो तो असा,

''केव्हाच्या तुझ्या माझ्या भेटी सुटल्या तरीही
त्या आरशाला टिकल्या अजूनही चिकटल्या आहेत''

अशा प्रेमाच्या विविध रंगछटांची अभिव्यक्ती होताना दिसते. म्हणून तर या काव्यसंग्रहास 'पापणीत माझ्या' हेच शिर्षक का भावले यासंदर्भात मनोगतात प्रवीण गुल्हाने म्हणतात की, ''माझ्या नयनातील विविध रंगाची उधळण मी यात केलेली आहे. कविता संग्रहाला 'सप्तरंग म्हणावे की नवरंग म्हणाव' या मनातील व्दंव्दातून बाहेर पडून 'पापणीत माझ्या' हेच शिर्षक अधिक भावल.''[३] कवीच्या हया मनोदयाप्रमाणेच या काव्यसंग्रहातून भावविश्वाची विविध रुप अभिव्यक्त होताना दिसतात. या भावछटा कधी विज्ञान युगातील बदलाची चाहुल होतांना दिसतात तर कधी या विज्ञान युगाच्या बदलाने निर्माण झालेल्या समस्यांची कोंडी अधोरेखित करतात. एकंदरीतच २१व्या शतकातील नवजाणिवा, बदलाची चाहुल व त्या निमित्ताने बदलते मानवी जिवन व भाव विश्व वऱ्हाडी बोलीतील या काव्यांमधून जिवंतपणे व्यक्त होतो.

निष्कर्ष :

प्रवीण गुल्हाने यांच्या 'पापणीत माझ्या' या काव्यसंग्रहातून एका संवेदनशील, हळव्या कवी मनाने अभिव्यक्त केलेल्या काव्यांचा उलगडा करताना बदलत्या नवयुगाच्या चाहुलीने विविध रुपांची, रंगछटांची प्रचिती आली. या काव्यसंग्रहामधून अभिव्यक्त झालेल्या बालकाव्याच्या रुपाने लेकिवरील प्रेम व त्या अनुषंगाने मुलीच्या जन्माचा आनंद, स्त्रीत्वाचा सन्मान, स्त्री सन्मानार्थ व्यापक प्रतिमेचे उपयोजन हे मनाला भावून गेल. या काव्यसग्रहामधून प्रेमकाव्य, विरह, श्रृंगार जरी व्यक्त होतो तरी कुठेही त्याचा अतिरेकपणा जाणवत नाही. प्रपंचातील तगमग, सामाजिक जाणीव, देशप्रेम, राष्ट्रनिष्ठा, शेतकऱ्यांची व्यथा, नैतिक मूल्यांचे भान, तळागाळातील उपेक्षित घटकांची जाणीव, बेकारीचा प्रश्न, परिवर्तनशिलता, विज्ञान युगातील तरुणाची कोंडी व निसर्गवर्णन अशा विविध विषयांचा काव्यामधून कवीची काव्याप्रतीची बांधिलकी दिसून येते. म्हणून तर या काव्यसंग्रहातील काव्याबद्दल व कवीबद्दल प्रतिभा साहित्य संघाचे संस्थापक अध्यक्ष 'विठ्ठल कुलट' असे म्हणतात की, ''कविता संग्रहाच्या नावाला साजेशा अनेक कविता प्रा. प्रवीण गुल्हाने यांच्या 'पापणीत माझ्या' मध्ये भेटतात. जीवनावर नितांत श्रध्दा असणाऱ्या या कविच्या कविता रसिकांस निश्चितपणे आवडतील. काही नवख्या खाणा खुणा काव्यसंग्रहभर जाणवतात, परंतु त्या विरस करीत नाहित. निर्मल झऱ्यागतझिरपणाऱ्या रुजणाऱ्या या कवितांचं मी मनापासून स्वागत करतो.''[४] अशी बोलकी प्रतिक्रीया या नवकवीच्या काव्याबद्दल व्यक्त होते.

'पापणीत माझ्या' या काव्यसंग्रहातील काव्य वऱ्हाडी बोलीतील असल्याने अधिक जिवंतपणा जाणवतो हे या काव्यसंग्रहाचे वैशिष्टये होय. म्हणूनच प्रा. प्रविण गुल्हाने या प्रतिभासंपन्न नवकवीच्या 'पापणीत माझ्या' या काव्यसंग्रहाच्या आकलानाच्या निमित्ताने एका नवकवीच्या वऱ्हाडी बोलीतील काव्याच्या भावछटा उलगडाव्यात व त्यांच्या लेखनाला अधिक बळ प्राप्त व्हावे या हेतूनेच हा लेखनप्रपंच असून एकविसाव्या शतकातील बदलत्या समाजजीवनातील नानाविध प्रश्नांची उहापोह अधोरेखित करणे हा उद्देश या शोध निबंधाच्या लेखनाने सफल होईल.

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya

संदर्भसूची :

१) प्रवीण गुल्हाने, 'पापणीत माझ्या', मेधा पब्लिशिंग हाऊस, अमरावती–६, प्रथम आवृत्ती दि. २०/०१/२०१४, पृ. क्रं. ३.

२) दैनिक हिंदुस्थान, अमरावती या वृत्तपत्रात सोमवार, दि. २६ एप्रिल २०२१ रोजी प्रकाशित झालेला लेख 'पापणीत माझ्या एक कविता संग्रह' – चित्रा पांडे, अमरावती.

३) प्रवीण गुल्हाने, 'पापणीत माझ्या', मेधा पब्लिशिंग हाऊस, अमरावती–६, प्रथम आवृत्ती दि. २०/०१/२०१४, पृ. क्रं. ७.

४) तत्रैव, पृ. क्र. ६.

Principal
Swartiya Mahavidyalaya
Morshi

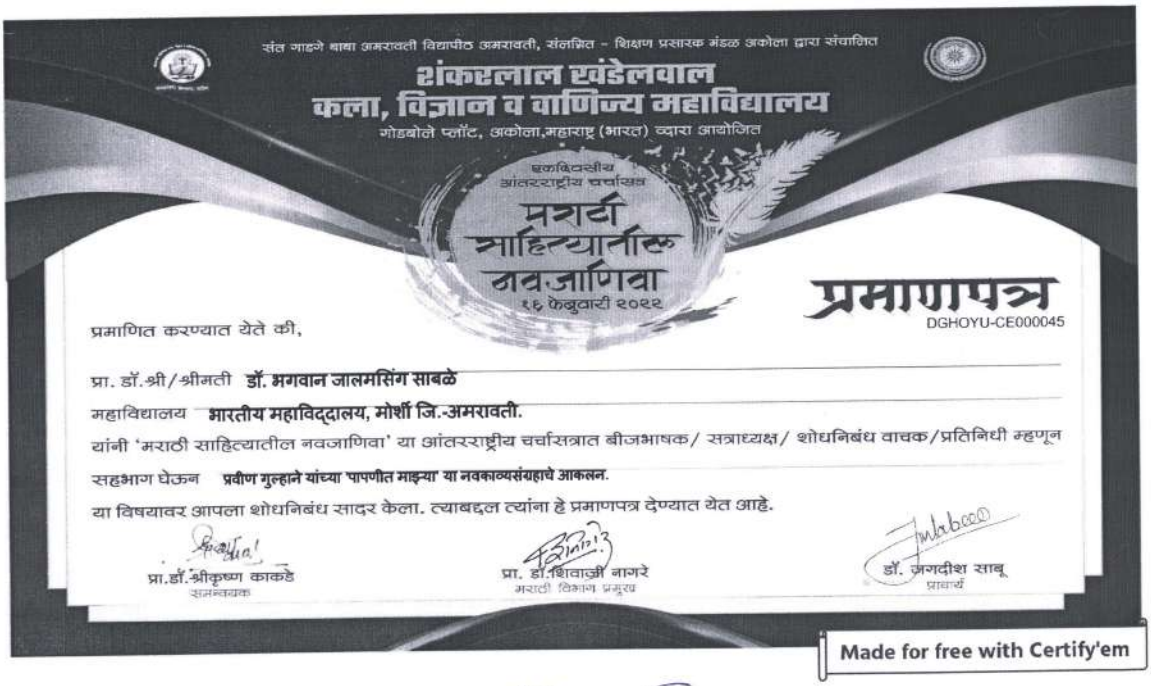

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

2021-22 RPJ (D)

(SJIF) Impact Factor-8.575 ISSN-2278-9308
ISSUE No- (CCCXXXIX) 339

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

February -2022

Sustainability Management: Concept, Applications and Research Opportunities

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor
Director
Aadhar Social Research & Development Training Institute, Amravati.

Dr.Vijay Tompe
Editor
G. S. Tompe Arts Comm & Sci. College Chandur Bazar Dist. Amravati

Dr. Sachin Bhombe
Dr. Shashikant Dupare
Co-Editors
G. S. Tompe Arts Comm & Sci. College Chandur Bazar Dist. Amravati

Aadhar International Publication
For Details Visit To : www.aadharsocial.com
© All rights reserved with the authors & publisher

Impact Factor – 8.575 ISSN – 2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

February -2022

ISSUE No- (CCCXXXIX) 339

Sustainability Management: Concept, Applications and Research Opportunities

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor
Director
Aadhar Social Research & Development Training Institute, Amravati.

Dr.Vijay Tompe
Editor
G. S. Tompe Arts Comm & Sci. College Chandur Bazar Dist. Amravati

Dr. Sachin Bhombe
Dr. Shashikant Dupare
G. S. Tompe Arts Comm & Sci. College Chandur Bazar Dist. Amravati

Aadhar International Publication

For Details Visit To : **www.aadharsocial.com**

© All rights reserved with the authors & publisher

प्राचार्य
भारतीय महाविद्यालय
मोर्शी,जि.अमरावती

INDEX

No.	Title of the Paper — Authors' Name	Page No.
1	TechnologyBoost in Production of Cotton Crop in India — **Dr.Mahesh Lavate /Dr. Vijay Tompe**	1
2	A Geographical Analysis Of Density, Distribution And Spacing Of Rural Settlement In Shirpur Tahsil Of Dhule District (M.S) — **Dr. Rupesh R. Deore/Dr. N. N. Gajare**	5
3	The Need To Prevent Global Warming For Sustainabledevelopment — **Machhindranath Kailas Aarte/Dr. Sachin Himmatrao More**	10
4	General Land Use and Rice Cropping Pattern of Chandrapur District2011 – 2012&2017 -18 — **Dr. Vijay P. Gorde / Prof. Parag S. Meshram**	14
5	Urban Slum Prevalence and Problem in West Vidarbha Region :- A Need for Sustainable Development — **Dr. Nilesh Chopade/Dhiraj Raut**	20
6	Climate Justice and Planning — **Asst. Prof. Nilkantha V. Narule**	23
7	Sodium Percent of Groundwater Suitability for Irrigation in Purna Alluvial Basin, Maharashtra — **P. S. Parimal**	26
8	Need Of Water Conservation In Sustainable Development — **Sambhaji Sitaram Dhage /Dr. Chatrugan U Bhore**	29
9	Contribution of English Literature in Disseminating the Environmental Awareness: A Critical Survey — **Dr. Subhash P. Shirsat /Dr. Kiran R. Dhatrak**	32
10	Differential Levels of Educational Development in District Budgam, J&K: A Block Wise Analysis. — **Rafiq Ahmad Dar //Dr. Ajay Janrao Solanke**	35
11	The Need for Afforestation for Sustainable Development — **Dr. Ajay J. Solanke**	40
12	Sub-Division wise Analysis of Rainfall and Coefficient of Variation in Maharashtra State (1901 to 2015) — **Dr. Anita J. Chavan/Dr. Pramod Asaram Wadate**	43
13	Changes in Pattern of Crop Diversification in Amravati District — **Dr. Deepak P Thakare**	48
14	Deforestation - An Important Issue In Sustainable Development — **Dr. Rajesh Pandurang Meshram**	52
15	Review of Water Problems and Drought in Maharashtra — **Dr. Sagar Prabhakarrao Padole**	55
16	Impact of Climate Change in Agriculture of Maharashtra — **Dr. Sawan M Deshmukh**	58
17	COVID - A CURSE Or BOON For Human Beings — **Dr. Jyoti j. Chore/ Dr. Priya s. Deole /Dr. Nidhi S.Dixit**	61
18	Environmental Pollution In Pune City Due To Dust And Noise — **Dr. Vijay B. Kharate**	66
19	Spatio-Temporal Analysis of Soybean Crop Cultivation in Northern Part of Nandurbar District: A Case Study — **Dr. B. S. Patil**	70

प्राचार्य
भारतीय महाविद्यालय
मोर्शी, जि.अमरावती

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -8.575,Issue NO, 339(CCCXXXIV)
ISSN : 2278-9308
February, 2022

Impact of Climate Change in Agriculture of Maharashtra

Dr. Sawan M Deshmukh
Head, Department of Geography Bhartiya Mahavidyalaya, Morshi (Tq-Morshi, Dist-Amravati)
Mobile No – 9766162691, Email Id – deshmukh.sawan@gmail.com

Abstract

Increasing number of vehicles, increasing industrialization, increasing air-conditioned buildings are constantly increasing carbon dioxide emissions. Emissions of methane gas from animals are increasing. The use of excess nitrogen fertilizers in rice husks is increasing the level of nitrous oxide. That is why on the one hand, air pollution is constantly increasing. On the other hand, forests and plants that use carbon dioxide are being destroyed on a large scale.

Large volumes of rainfall during kharif due to climate change affect kharif sowing and it is time for double sowing. Hailstorms in the summer season are causing severe damage to orchards and vegetables.

Present paper discusses the impact of climate change in agriculture of Maharashtra.

Keywords

Climate change, agriculture, Maharashtra, cause

Introduction

Agriculture is the main occupation of India and agriculture in the state of Maharashtra is one of its features. The impact of climate change is being felt in all sectors and its impact on agriculture in the state is also being felt.

In the last few years, it has had an adverse effect on agricultural productivity in the state of Maharashtra. Under the present paper, the effect of climate change on agriculture in the state of Maharashtra is briefly explained.

Objectives

The main objective of the present discussion is to explain the impact of climate change on the agriculture in Maharashtra.

Data Source & Methodology

Present discussion is based on the secondary source and it complied from published and unpublished information, research papers, and articles in internet and news papers. Complied information is arranged and stated according to the main and related points of theme.

Study Region

The state of Maharashtra is located in middle west of India and its expansion is in between 15^0 44' N to 22^0 06' N latitude and 72^0 36' E to 80^0 54' E longitude. The share of geographical area of state to the India's geographical area is 9.37%. There are total 36 districts are included in the state and according to the census 2011 total population of the state is 112374333.

Climate Changes and its Impact on Agriculture in Maharashtra

Extreme levels of pollution, deforestation, industrialization, and overuse of natural resources are contributing to global climate change. Its effect is being felt in all the regions, its effect on agriculture in the state of Maharashtra can be studied as follows.

- **Effects on the Seasonal Cycle**

Crops and cropping systems in those seasons are threatened by droughts or floods during monsoons and floods, cloudy weather and unseasonal rains in winter and hailstorms in summer affecting the seasons. Ignorance is in trouble. Prices of onion, pulses and especially pulses are

भारतीय महाविद्यालय
मोर्शी, जि.अमरावती

skyrocketing. On the one hand, agriculture and farmers are suffering while on the other hand, consumers are also suffering from inflation

- **Drought Areas are Expanding**

In 1972, when there was a severe drought in India and Maharashtra, 84 talukas in 12 districts of Maharashtra were declared as drought affected. In 1986, 14 districts in Maharashtra were declared as drought affected and 114 talukas as drought affected. In the year 2003, 14 districts were affected by drought and 118 talukas were affected by drought. In the year 2012, 18 districts were affected by drought and 123 talukas were affected by drought. In 2015, 28 districts were affected by drought and 136 talukas were affected by drought. The overall extent of the drought is expanding on one side and there is a clear picture that the drought zone is expanding towards Marathwada.

- **The Hailstorm Area is Expanding**

The hailstorm is a harbinger of climate change in the summer season, with heavy hailstorms hitting Marathwada and Vidarbha in February, March and April 2014. Animals were also harmed. In March, April and May of 2015, hailstorm hit Marathwada, Vidarbha and some districts in western Maharashtra. This shows that the duration of hailstorm in the hail-affected area is also increasing and the hail-affected area is also increasing. This is having serious effects on the agricultural sector.

- **Crops are Being Damaged**

Nandurbar district in northern Maharashtra is most prone to crop failure due to cyclones, floods, changing rainfall and extreme temperatures. Apart from that, Aurangabad, Jalna, Beed, Nanded, Parbhani and Hingoli in Marathwada, Buldhana, Akola, Amravati and Washim in Vidarbha are more vulnerable.

Dhule, Jalgaon in North Maharashtra, Ratnagiri in Konkan, Sindhudurg, Sangli in Western Maharashtra, Solapur, Latur in Marathwada, Osmanabad and Yavatmal, Wardha, Chandrapur, Bhandara, Gondia and Gadchiroli in Vidarbha. These other 14 districts are moderately vulnerable.

- **Changes in Crop Cropping Patterns and Rainfall**

Climate change has affected agriculture. There is a change in the cropping pattern and rainfall in the field. Maharashtra is witnessing a decline in agricultural texture and productivity due to increase in steam emissions.

Climate change may have the greatest impact on sorghum, rice, wheat, sugarcane, cotton, sorghum, cashews, barley and millet. Many of the districts affected by agriculture are in the plateau region. These include Aurangabad, Buldhana, Jalna, Beed, Parbhani, Nanded, Hingoli, Washim, Akola and Amravati, which account for 22.22 per cent of the state's crop production. The central part of Vidarbha has a share of 6.78 per cent, which is also the most vulnerable. The effects of climate change on agriculture will be minimal in nine districts namely Palghar, Thane, Raigad, Nashik, Satara, Kolhapur, Ahmednagar, Nagpur and Pune.

- **The Uncertainty of the Rains Increased**

The last few years have seen less rainfall in June-July. Later in August and between September-October, the kharif harvest season, there is more rainfall. If it does not rain on time, the crops get burnt and the crops get damaged due to untimely rains. In such a situation, the suicide rate of farmers has increased. Therefore, climate change is directly related to the death of farmers.

Major Losses in the Agricultural Sector

- Crop productivity is declining and agriculture has become unsustainable.
- There is a problem of tea for animals. As a result, the dairy business is in trouble.
- Drinking water causes problems. Inadequate water supply is being made available to agriculture. As a result, productivity is declining.

महाविद्यालय
मोर्शी, जि. अमरावती

- Hail and unseasonal rains are causing damage to aquaculture.
- The time for double sowing is approaching in Kharif and the area under rabi is declining due to uncertainty in monsoon rains and lack of sufficient moisture.

Suggestions

- Climate change is a process that has been going on for many years and it is difficult to stop it, so changes have to be made in agriculture. To cope with climate change, agribusiness has to adapt. It requires efforts at the level of farmers, research institutes and the government.
- Although the yield of native varieties is relatively low, such varieties have good drought resistance. Indigenous varieties should be adopted especially by dryland farmers. It is possible to propagate indigenous varieties of crops like pulses, millets, wheat, paddy, leafy vegetables.
- Considering the erratic nature of rain, rain water should be stored at the time of rain. Crops that can withstand 50 to 60 days of rain stress should be developed.
- In the past, farming was planned according to the farmers' festivals, a tradition that is still going on. But farmers need to anticipate the changing climate and plan their crops accordingly.
- It is essential for agriculture to store rain water on the ghats of western Maharashtra and discharge it in river basins as required.
- The intercropping method is definitely more beneficial than the one cropping method. In addition to the main crop, intercrop yields receive a bonus. In dryland areas it is beneficial to take intercrops like millet + tur (2: 1), soybean + tur, cotton + green gram or urad. Also in horticulture area it is possible to take sugarcane + potato or groundnut, sugarcane + gram, sugarcane + onion, sugarcane + cauliflower or cabbage, thus many intercrops in arable and horticultural areas.

Today, farmers need to come together and work for long-term solutions for their Shivar, village, along with immediate measures to overcome the situation. The government should start various schemes to impart new research in the field of agriculture to the farmers, so that the farmers can get up-to-date information about agriculture.

References

1. Agriculture Division, Government of Maharashtra
2. "Impact Of Climate Change On Agriculture Across The State; 77% Crop Area Affected" (2021), News Published by 'Maharashtra Times', 7 August 2021.
3. Mulla Mohsin, Pol Ganesh (2018), "Climate Change, Temperature Rise in 17 Districts Of Maharashtra", News Broadcast by BBC News 18 December 2018.
4. The Effects of Climate Change on Agriculture and Alternative Management (mr.vikaspedia.in)

ग्रंथपाल
भारतीय महाविद्यालय
मोर्शी, जि. अमरावती

Volume - 43 No. 1
QUARTERLY
July 2021 to September 2021

International Federation of
Physical Education, Fitness and
Sports Science Association

www.ifpefssa.org

IFCSS

ISSN 2231-3265
(Online and Print)

International Journal of Health, Physical Education & Computer Science in Sports

A Peer Reviewed (Refereed) International Research Journal

Published by :
Indian Federation of Computer Science in Sports
www.ijhpecss.org & www.ifcss.in

Publication impact Factor I2OR 4.005
ISRA Journal Impact Factor 6.997
Index Journal of

INTERNATIONAL STANDARD SERIAL NUMBER INTERNATIONAL CENTRE

INTERNATIONAL Scientific Indexing

IACSS ComputerScienceSport

ISRA JIF

DRJI

PSYCHOLOGICAL RESPONSES TO INJURY

The psychological effect to injury is subject to a degree of individual difference. However, most players are likely to progress through three general categories of response, with the speed and effortlessness with which they do so varying extensively.

1) Injury Relevant Information Processing - the player will focus on the pain, extent, and negative consequences of injury, and asks questions about how the injury happened.
2) Emotional disruption and Reactive behavior - the player will draw out emotional reactions such as surprise, rejection, doubt, self-misfortune, and temper turbulence such as increased worry, fretfulness, sadness, and fury.
3) Optimistic viewpoint and Coping - the player will accept the injury and exhibit a hopeful and affirmative attitude in attempting to manage.

OTHER REACTION

- Identity Loss - the player will experience a threat to/loss of personal identity. The injury forces them to unfasten from an activity that is central to making them what they are, and they lose an important part of themselves.
- Isolation - the player will feel lonely and experience separation from the team and his/her team-mates. An important element of the player's social support system is lost.
- Fear and Anxiety - the player faces an uncertain future and will worry about making a full recover, possibilities of re-injury, regaining a place in the team or in extreme cases, the ability to play again.

Lack of Confidence and Performance Decrements - the player will question his/her physical status, believing one to be more vulnerable to injury. The individual may become more tentative and cautious in play, trying to protect the injury. This translates into performance decrement, which can further erode confidence and leads to more anxiety and frustration.

SIGNS OF POOR ADJUSTMENT

Coaches are in an excellent position to identify whether a player is adjusting poorly to injury. However, without an understanding of the psychological reactions to injury, important signs of problematic adjustment may be missed, thus prolonging recovery. Look out for the following:

- Proof of anger and confusion;
- Passion with the question "at what time can I play again?"
- Refutation, reflected in remarks such as "The injury is no big deal."
- A history of corning back too soon and experiencing re-injury;
- Exaggerated bragging about accomplishments in and out of sport;
- Dwelling on minor physical complaints;
- Interpretation about letting the team down or fault at not being able to contribute;
- In excess of dependence on the physiotherapist;
- Pulling out from importance of others, such as the physiotherapist, coach, teammates, family or friends;
- Rapid mood move back and forth or unusual changes in behavior;
- Statements signifying vulnerability, such as "it does not matter what is done, I will not recover." *(Adapted from Weinberg, R S and Gould, D 1999. Athletic Injuries and Psychology. In Foundations of Sport and Exercise Psychology. Champaign, Illinois, Human Kinetics. pp. 397-411).*

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF INJURY REHABILITATION

The most successful injury rehabilitation programs are those that have adopted a holistic approach (i.e. one that supplements physical therapy with psychosomatic strategies to facilitate recovery). One of the roles of the sport psychologist is to equip the player with the necessary management skills to facilitate rehabilitation. The use of mental skills such as goal setting, positive self-talk, imagery visualization, Shavasana, and relaxation training has all be shown to help players to control over their reaction to injury not only deal effectively with the rehabilitation process but also to deal with setbacks should they occur.

VARIOUS LINKS

The extreme emotions that injured players' occurrence often make it difficult to establish and build relationship, yet this is middle to successful rehabilitation. The solution is to make the player feel understood and agreed, and this can be done by adopting the following dealings.

i) Having sympathy with the player will show an understanding of the injury and coupled feelings from the player's viewpoint.
ii) Showing emotional hold up and "being there" for the player will reduce the exposure and sense of loneliness.
iii) Enlisting the player as part of the planning and accomplishment of the psychoanalysis program will show a recognition of his/her role in the route, and give the player a fundamental sense of manage.

International Journal of Health, Physical Education and Computer Science in Sports
ISSN 2231-3265
Volume 43; Issue 1
ISRA Journal Impact Factor 7.217
A Peer Reviewed (Refereed) International Research Journal

International Federation of Physical Education, Fitness and Sports Science Association

The effect of agility training programme on raiding skills of boys Kabaddi players age between 18 and 25 years
Manik M. Rathod 114

Pilates practice on core fitness of intercollegiate male track and field players
Narendra U. Patil, Pradeep A. Waghmare 117

Common bad habits or carrying school bags its impact on deformities of school-going male and female children's
P. V. Pingle 120

Innovative teaching techniques in physical education
P. R. Khan 123

The psychological problems of frontiers while fighting novel COVID-19 epidemics
Pramod Ramdas Chaudhari 125

Healthy living: The importance of diet and exercise
Rajani W. Bhoyar 128

A comparative study of level of tension among various events of athlete
Rajesh Kumar Das, Shalini B. Bhosle 131

The role of media in the development of sports
G. Ramchandra Rao 134

Obesity and its management
Rohit A. Tambe 137

Psychological feature to manage with sports traumatology
S. B. Bijwe 140

Effect of harness training on vital capacity of football players of Asansol
Sachin Mondal 143

The importance of physical activities in day-to-day life
Santosh B. Kokil 146

Intersportive differences in maximal aerobic and anaerobic capacities of male athletes
Sunil S. Bhotmange 148

International Journal of Health, Physical Education and Computer Science in Sports
ISSN 2231-3265
Volume 43; Issue 1
ISRA Journal Impact Factor 7.217
A Peer Reviewed (Refereed) International Research Journal

International Federation of Physical Education, Fitness and Sports Science Association

Research Article

Psychological feature to manage with sports traumatology

S. B. Bijwe

Principal Bhartiya Mahavidyalaya, Morshi, Maharashtra, India

Received: XXX Acceptance: XXX

ABSTRACT

It was observed that nearly 75% of all skillful players carry at least one injury during a period of practice or competitions. For the recovery, it is the requirement of an average of 21 days to 3 months or more. The time spent on the treatment might be 2–3 days but rehabilitation period or rest period may extend to 6 months. Such type of injuries had the adverse effect on the performance of the athletes. When thinking on such type of injury, I had an opinion that such incidences may occur due to certain physical deformities or had a psychological effect. Psychological aspects of injury rehabilitation, various links, tutoring, and social hold up. Rehabilitation programs must consider both the physical and psychological aspects of injury if recovery is supposed to be successful. Moreover, coaches have an imperative role to play in this course of action. Even a little amount of shared support can have a profound and significant facilitating result on a player's recovery. On the other hand, doing nothing can also have a profound effect - damaging the recovery of the very same player that the coach very much wants to be fit again. It is expected that the greater understanding of the psychology of injury needs to offer coaches with some key recommendations and strategies that can be used to make the psychosomatic rehabilitation of their players more effectively.

Keywords: Injury, Rehabilitation, Psychological Aspects

INTRODUCTION

It was studied that nearly 75% of all skillful players carry at least one injury during a period of practice or competitions. For the recovery, it is the requirement of an average of 21 days to 3 months or more. The time spent on the treatment might be 2–3 days but rehabilitation period or rest period may extend to 6 months. Such type of injuries had the adverse effect on the performance of the athletes. When thinking on such type of injury, I had an opinion that such incidences may occur due to certain physical deformities or had a psychological effect. Psychological aspects of injury rehabilitation, various links, tutoring, and social hold up. Rehabilitation programs must consider both the physical and psychological aspects of injury if recovery is supposed to be successful. Moreover, coaches have an imperative role to play in this course of action. Even a little amount of shared support can have a profound and significant facilitating result on a player's recovery.

Address for correspondence:
Dr. S. B. Bijwe
E-mail:

While physical factors such as muscle imbalance, high speed collision, over-training, and physical fatigue are the direct primary cause of such injuries, stress related psychological factors also make an indirect contribution. Loss of concentration, becoming more easily distracted and "tightening up" during game represent psychological deficiencies associated with an increased risk of injury. These deficiencies are, in turn often a consequence of the increasing "on and off the field pressures" typical of those faced by players in today's high profile game. The evidence is clear. Players with higher levels of nervous tension are more likely to experience injury, emphasizing the important role of stress management strategies. Once an injury is sustained, various psychological reactions follow. It is important that coaches have knowledge of these reactions, and understand the signs that may help to identify poor injury adjustment. Furthermore, the primary concern of both player and club is successful rehabilitation, and there are many psychological factors that can influence the quality and speed of recovery. The aim of this article is to provide an insight into the typical psychological reactions to injury, and offers key psychological recommendations that will help rehabilitation.

International Journal of Health, Physical Education and Computer Science in Sports
ISSN 2231-3265
Volume 43; Issue 1
ISRA Journal Impact Factor 7.217
A Peer Reviewed (Refereed) International Research Journal

International Federation of Physical Education, Fitness and Sports Science Association

EDITORIAL BOARD

Chief Editor
Prof. Rajesh Kumar, India

Editors
Prof. Syed Ibrahim, Saudi Arabia
Prof. L.B. Laxmikanth Rathod, India

Associate Editors
Prof. P. Venkat Reddy, India
Prof. J. Prabhakar Rao, India
Prof. Quadri Syed Javeed, India
Dr. Kaukab Azeem, India
Prof. R. Subramanian, India

Members
Prof. Lee Jong Young, Korea
Prof. Henry C.Daut, Philippines
Prof. Ma. Rosita Ampoyas-Hernani, Philippines
Dr. Vangie Boto-Montillano, Philippines
Prof. Erika Zemkova, Slovokia
Dr. Lila Sabbaghian Rad, Iran
Prof. Bakthiar Chowdhary, India
Dr. Lim Boon Hooi, Malaysia
Dr. Le Duc Chuoung, Vietnam
Dr.Vu Viet Bao, Vietnam
Dr. Nguyen Tra Giang, Vietnam
Dr. Marisa P. Na Nongkhai,Thailand
Mr. Chenlei, China
M.K.A. Anoma Rathnayaka, Srilanka
Prof. G.L. Khanna, India
Prof. V. Satyanarayana, India
Dr. Bharath Z. Patel, India
Dr. M.S. Pasodi, India
Mr. Y. Emmanuel Shashi Kumar, India
Prof. B. Sunil Kumar, India
Prof. K. Deepla, India
Dr. C. Veerender, India
Dr. Rina Poonia, India
Dr. G. Shyam Mohan Reddy, India

ABOUT THE JOURNAL

International Journal of Health, Physical Education and Computer Science in sports ISSN 2231-3265 (On-line and Print) ISRA Journal Impact factor is 6.997. Journal published Quarterly for the months of March, June, September and December. IJHPECSS is refereed Journal. Index Journal of Directory of Research Journal Indexing, J-Gate, 120R etc.

International Journal of Health, Physical Education and Computer Science in Sports is multidisciplinary peer reviewed journal, mainly publishes original research articles on Health, Physical Education and Computer Science in Sports, including applied papers on sports sciences and sports engineering, computer and information, health managements, sports medicine etc. The International Journal of Health, Physical Education and Computer Science in sports is an open access and print International journal devoted to the promotion of health, fitness, physical Education and computer sciences involved in sports. It also provides an International forum for the communication and evaluation of data, methods and findings in Health, Physical education and Computer science in sports. The Journal publishes original research papers and all manuscripts are peer review. Index Journal of Directory of Research Journal Indexing and J-Gate etc. The Indian Federation of Computer Science in Sports has been set up the objectives of Dissemination of scientific knowledge concerning computer science in sport and Physical Education. Providing a forum for the exchange of ideas among the Physical Educationists,Coaches,Sports Experts Etc. It is a Peer Reviewed (Refereed) International Research Journal.

Publisher
Indian Federation of Computer Science in sports,
www.ijhpecss.org and www.ifcss.in under the auspices of International Association of Computer Science in sports.
E-mail: rajesh2sports@gmail.com

TUTORING

It is important to give the players accurate information that will help the sports persons to understand the injury in realistic terms, and the recovery process that they will undertake. This is often the most important responsibility of the physiotherapist. Furnish information queue as:

a) The nature of the injury and the medical reasons for commencing particular healing methods
b) The objectives of treatment
c) Particulars of medical procedures that will be execute
d) Possible feelings or side effects
e) How and at what time physical and psychological changes might occur.

The product is a player who experiences concerned in the treatment process, and the player who is kept in the representation is the one who has the familiarity in better psychological rehabilitation. The effect of superiority of medical information is to reduce the overstated fear of the unknown that is often caused by vague or unsatisfactory provision of information. Players refer to such deprived quality medical information as being one of the primary factors that obstruct psychological rehabilitation, as it does nothing to reduce their doubts and fears regarding the status of their injury or their prospect and future in the game.

SOCIAL HOLD UP

Injured players need social shore up. The players need to know that considerable others care about their well-being and will pay attention to their anxiety. Expectation of social support from the coach, physiotherapist, teammates, friends, and family of the injured player is so significant that it can facilitate or debilitate rehabilitation. The coach is essential to the support process, as the injured player must be completed to feel sought after the injury. There were many proofs that fine social support from coaches, where a concerted effort is made to maintain close and frequent personal contact with the player and an active interest in the individual's recovery is vital effect on recovery. Sorry to state, there is also evidence of emotional support being inadequate in practice. In one particular study of severely injured professional footballers, 67% of the sample cited a lack of listening or emotional support from their coaches as a major factor that slowed down psychological rehabilitation. Players felt that their relationship with the coach changed once they became injured. Contact became less frequent and more distant, which led the player to feel like "a difficulty," "a problem," "an outcast," and "bothersome". Such an absence of understanding encourages the player to foster the feelings of separation and emotional dysfunction that are so psychologically damaging to improvement. Sometimes coaches may feel uncomfortable or terrified to talk to the player about the injury, and intentionally avoid all talk of either the injury or the sport. At the same time as this may be difficult to beat, it is essential. Failure to do so disagree with the player the support needed to smooth the progress of psychological adjustment.

CONCLUSION

Rehabilitation programs must consider both the physical and psychological aspects of injury if recovery is supposed to be successful. Moreover, coaches have an imperative role to play in this course of action. Even a little amount of shared support can have a profound and significant facilitating result on a player's recovery. On the other hand, doing nothing can also have a profound effect - damaging the recovery of the very same player that the coach very much wants to be fit again. It is expected that the greater understanding of the psychology of injury needs to offer coaches with some key recommendations and strategies that can be used to make the psychosomatic rehabilitation of their players more effectively.

REFERENCES

1. Alessandri M, Heiden L, Dunbar-Welter M, editors. History and Overview: Introduction to Clinical Psychology. New York: Plenum Press; 1995
2. Clifford T. Tibetan Buddhist Medicine and Psychiatry: The Diamond Healing. New York Beach, Maine: Weiser; 1984.
3. Gilbourne D. Goal-setting during Injury Rehabilitation. In: Reilly T, editor. Science and Soccer. London: E and F N Spon; 1996. p. 185-200.
4. Gould D, Udry E, Bridges D, Beck L. Coping with season ending injuries. Sport Psychol 1997;11:379-99.
5. Petipas AJ, Danish SJ. Caring for injured athletes. In: Murphy SM, editor. Sport Psychology Interventions. Champaign, IL: Human Kinetics; 1995. p. 255-81.
6. Seligman M, Csikszentmihalyi M. Positive Psychology: An introduction. Am Psychol 2000;55:5-14.
7. Snyder C, Lopez S. Handbook of Positive Psychology. New York; Oxford: Oxford University Press; 2001.
8. Udry E. Coping and social support among injured athletes following surgery. J Sport Exerc Psychol 1997;19:71-90.
9. Young M. Learning the art of helping. In: Helping Someone Who is Different. 3rd ed., Ch. 4. Upper Saddle River, NJ: Pearson Education; 2005.